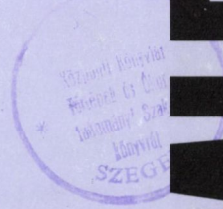

96 | 1

1996 -06- 12

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *SOLYMOSI LÁSZLÓ*
A SZŐLŐ UTÁNI ADÓZÁS
A 13–14. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

■ *SZÁNTAY ANTAL*
KÖNYVTÁROSOK
ÉS TÖRTÉNETÍRÓK

■ *GYARMATI GYÖRGY*
A KÖZIGAZGATÁS
ÚJJÁSZERVEZÉSE

■ *KOZÁRI MÓNICA*
GHYCHY KÁLMÁN
1874. ÉVI NAPLÓJÁBÓL

■ BEMUTATKOZIK:
A SZEGEDI
KÖZÉPKORÁSZ MŰHELY

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVIII. ÉVFOLYAM, 1996. 1. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Solymosi László: A szőlő utáni adózás új rendszere
a 13–14. századi Magyarországon 1
- Szántay Antal: Könyvtárosok és történetírók.
Angelo Gabriele kormányzati tervezetétől II. József reformjaiig 45

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Gyarmati György: A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában 63

DOKUMENTUM

- Kozári Monika: Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról 99

BEMUTATKOZUNK

- Kristó Gyula: Középkorkutatás Szegeden. (Egy műhely anatómiája) 125

SOLYMOSI LÁSZLÓ

A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon

A bortermelés a legkorábbi 11. századi oklevelek tanúsága szerint a földesúri magángazdaságokban folyt, ahol a szőlőt szolgák (*servi*) vagy azok speciális csoportját alkotó szőlőművesek (*vinitores*) művelték meg, s a termés felett a földesuraság rendelkezett. A szőlő kiszakadása a földesúri üzem kereteiből a 11. század második felében kezdődött meg; ekkor jelennek meg az első borral adózó földesúri alattvalók. Ez a folyamat a 12. században annyira felgyorsult, hogy a 13. század elejére a járadékot adó szőlők váltak uralkodóvá.¹

Az elsők, akik a szőlő után földesúri járadékot fizettek, azok a szolgálkból lett dusnokok vagy torlók (*exequiales*) voltak, akiket uruk önálló gazdasággal látott el és az egyháznak adományozott, hogy halotti lakomát (kenyeret, húst, bort) adjanak a lelki üdvéért miséző papságnak. Nemcsak földet és állatot, hanem szőlőt is kaptak, hogy terméséből évente meghatározott mennyiségű bort adjanak az egyházi földesuraságnak. Kezdetben rendszerint 50 (kis)kőből (kb. 500 liter), a 14. század elején pedig 20–25 kőből borral adóztak.

1 Mindezt részletesen tárgyalja Solymosi László: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle 32(1990) 22–46. A szőlőművelés középkori történetének átfogó feldolgozása még hiányzik. Mostoha kezelését jól érzékelteti, hogy a középkor utolsó két évszázadának mezőgazdaságáról készült összefoglaló munkában alig másfél oldal jut neki. Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) 30–31. Tárgyalásához jó kiindulási alapot ad Belényesi Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 37(1955) 11–25.; Holub József: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Zalaegerszeg, 1960. (A Göcseji Múzeum Közleményei 12.) 181–203.; Makkai László: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10.–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 16(1974), suppl. 46–52.; Harald Prickler: Adalékok a szőlőművelés történetéhez Moson megyében. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 21–51.; Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia 91(1980) 53–78.; Uő.: Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Bp. 1993. 22–78.; Gecsényi Lajos: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. Győri Tanulmányok 9(1988) 19–38. Bár mindegyik munka csak érintőlegesen foglalkozik a szőlő utáni adózás kérdéseivel, az általuk idézett kiadott és kiadatlan források — főként Zala megyét illetően — e vonatkozásban is segítik a kutatást. A borkilencedre és a hegyvámra számos 14. századi adatot tárt fel Székely György: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 276–287., 301–303. A polgárság által bérelt szőlők helyzetéről, adójáról alapvető esettanulmányt írt Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) Századok 64(1930) 809–839. A pozsonyi szőlőbirtoklásra ld. František Kalesný: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Preßburg bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: Städte im Donauraum. Bratislava–Preßburg 1291–1991. Hg. v. Richard Marsina. Bratislava, 1993. 184–193.

A 12. században fokozatosan a vinitorok is járadékfizetőkké váltak. Adózásuk háromféle lehetett. A legarchaikusabb mód szerint a szőlőből lábbal kitaposott (elsőrendű) mustot a földesúr kapta meg, míg a maradék, amit a megtaposott szőlőből présszel sajtoltak ki, a vinitoroké lett. A termésmegosztás másik módja az előbbivel szemben pontosan meghatározta a részesedés mértékét: a termelő és a földesúr megfelezte a termést. Végül a harmadik esetben a szőlőművesek — a várható terméstől függetlenül — a földesúr által előre meghatározott mennyiségű — általában 50 köböl — borral adóztak. A 13. században ez utóbbi forma vált általánossá. A járadékfizetés miatt megváltozott a társadalmi réteg elnevezése: a *vinitor* helyett egyre inkább a valós helyzetet tükröző *vinidator* elnevezést használták.

A 13. századi nagy társadalmi és gazdasági átalakulás idején a nem szabad állapotú földesúri népek járadéka fokozatosan mérséklődött: a termés felét vagy valamivel többet kitevő boradó annak negyedére, illetve az általánosnak mondható 50 köblös borjáradék 20-25 köblös mennyiségre csökkent. Ez a változás a legtöbb helyen már a 13. században végbement, de akadtak vidékek (pl. Zágráb környéke), ahol csak a 14. század első felében következett be. A szőlő utáni járadéknak ez a rendszere a 14. század derekán társadalmi hordozóival együtt eltűnik a forrásanyagból. A torlók kihalásával, illetve a vinitorok, vinidatorok és a kondicionáriusok jobbágyá válásával ez a régi forma a jobbágyok szőlő utáni adózásának új rendszerében oldódott fel. A régi rendszer élettartama azon társadalmi rétegek lététől függött, amelyekhez kapcsolódott.

A szőlő utáni földesúri járadékok új rendszerét a szabad állapotú emberek: hospesek, jobbágyok szőlőbirtoklása alapozta s az ő adózásuk testesítette meg. Szőlőbirtoklásuk kétféle volt: ez a társadalmi réteg a lakóhelyén vagy azon kívül rendelkezett szőlővel. Az utóbbi szőlőbirtokosokat *extraneus*, ritkábban *forensis* elnevezéssel illették.² Somogy megyében a pannonthalmi apátság három jobbágya a tatárjárás előtt lakóhelyén, Ziduch faluban, míg a fehervári káptalan két jobbágya 1229-ben két-két faluban: Túron és Felgamáson, illetve Rádon és Lellén, vagyis lakóhelyén kívül is birtokolt szőlőt. Atyusz nembeli Sol comes 1221-ben feltételesen felszabadított szolgájának otthona és szőleje térben jól elkülönült egymástól, mivel ura földet a Balaton-felvidéki Diszelen, szőlőt pedig a közeli Hegymagason adott neki.³ Amikor Hont-Pázmány nembeli Ábrahám és Tamás comesek 1279-ben Szent-

2 A *forensis* megjelölést a 14. századi zágrábi és váradai statútumok használták. Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis. Povjestni spomenici zagrebačke biskupije. Edidit Joannes Bapt. Tkalčić. I–II. Zagrabiae 1873–1874. (= Mon. Zagr.) II. 45., 73.; Bunyitay Vincze: A váradai káptalan legrégibb statútumai. Nagyvárad, 1886. 53. A szó a *foris* adverbium származéka. Mediae Latinitatis lexicon minus. Composuit J. F. Niermeyer. Perficiendum curavit C. Van de Kieft. Leiden, 1976. 442. A két kifejezést külföldiekre vonatkoztatva a dévényi szőlőbirtoklást szabályozó 1362. évi oklevél *hospes forensis seu extraneus* formában kapcsolta egybe. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), vö. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (= Fejér) IX/5. 32–33.

3 A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, (később) Sörös Pongrácz. I–XII/B. Bp. 1902–1916. (= PRT) I. 785.; Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzét. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874. (= Wenzel) VI. 470–471.; Fejér III/1. 327.

györgy falujukban kolostort alapítottak, kikötötték, hogy engedélyük nélkül szőlőt sem a földjükön lakó személy (*in terra nostra residens*), sem *extraneus* nem adományozhat a kolostornak. A Bazin melletti Sombergen is helybeliek és *extraneusok*, azaz környékbeli népek (*extranei videlicet populi conprovinciales*) birtokoltak szőlőt.⁴ A somlővásárhelyi apácák 1511. évi magyar nyelvű urbárium a és későbbi adatok szerint az *extraneus* szónak *vidéki* volt a magyar megfelelője.⁵

A helybeli és a *vidéki* szőlőbirtokosok megkülönböztetése rendszerint egybeesett a földesúr szerinti tagolódással. A helybeliek általában ugyanazon földesúr hatalma alatt állottak, míg a *vidékiek* többnyire más földesúr függésében éltek, sőt más társadalmi rétegből valók: polgárok, nemesek és egyházi személyek is lehettek. De kivételek is akadtak; a földesúr saját jobbágját is *vidékiek*nek minősítette, ha az birtokán másutt lakott, mint ahol szőleje feküdt, s a helybeli szőlőbirtokost is *extraneusnak* tekintette, ha az másnak a jobbágya volt.⁶ Ez a sajátos birtoklási rendszer döntően annak köszönhető létét, hogy nem minden település határa volt alkalmas szőlőművelésre, a közkedvelt fogyasztási és kereskedelmi cikk, a bor megtermelésére.⁷ Ezért, aki csak tehette, ahol lehetett, szőlőföldet szerzett: szőlőt telepített vagy vásárolt. Munkája, tőkebefektetése hamarosan megtérült, hiszen borfeleslegét könnyen értékesíthette, s ha megszorult, jó áron szőlőjét is eladhatta.

A hospesek, jobbágyság sajátos szőlőbirtoklásának kezdetei jobbra közvetett adatok segítségével határozhatók meg, mivel szőlővel való kapcsolatukról a korai források hallgatnak. A pannonthalmi és a bakonybéli apátság alapítólevele ugyan szól a hospesek boráról, pontosabban annak tizedéről, de ezek a források köztudottan jóval később nyerték el ma ismeretes formájukat.⁸ A két apátság igénye a hospesek bortizedére az alapításnál sokkal később merült fel, s került a források szövegébe. A pannonthalmi apátság tizedjogáról Szent István király mindhárom leendője megemlékezett anélkül, hogy a hospesek bortizedére szót vesztegetett volna.⁹ A páratlanul gazdag pannonthalmi forrásanyagban csak a 13. század elején

4 Fejér VII/5. 446., a forrás jelzete: DF 243676. (MTA Kt. Kézirattár, Oklevelek 30.), DL 2899., kiadása: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. (= AO) III. 151. Az *extraneus* 1361-ben a birtokon kívüli személyekre vonatkozik, a szomszédos, a határos minősítést követően sorolják fel: *vicini et commetanei ac alii aliqui extranei* tiltatnak el a birtok használatától. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= DL) 41486.

5 Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. (Közlemények Veszprémmegye múltjából I.) 56., 58., vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Bp. 1967–1976. (= TESz.) III. 1140. Későbbi adatokat hoz Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1906. (= OklSz.) 1091.; Holub J.: i. m. 187.

6 Az előbbire a vásárhelyi urbárium, az utóbbira pedig az 1347. évi felsőörsi szőlőtelepítési szerződés szolgál példával. Lukcsics P.: i. m. 56.; DF 274014. (Győri kápt. orsz. lt., Cth. V. N° 219.)

7 Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. köt. 4. sz.) 22.

8 Diplomata Hungariae antiquissima. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (= DHA) I. 39–40., 119.

9 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. (= SRH) II. 383–384., 395., 409–410.

jelentkezett a hospesek bortizedének kérdése, mert addig nyilvánvalóan nem okozott különösebb gondot. A szőlőművelés döntően a földesúri gazdaság keretei között folyt, s nem a hospes-gazdaságokban.

A Könyves Kálmán-kori törvényhozás földműves, nem pedig szőlőműves hospesekkel foglalkozott (80. tc.), s nem a hospesek, hanem az egyházi személyek bortizedét szabályozta (66. tc.). Az apátok és más egyházi személyek tekintélyes egyházi birtokkal rendelkeztek, amelyek szórtságuk következtében több egyházmegyében terültek el. Ezért kellett előírni számukra, hogy a tizedet abban az egyházmegyében fizessék, ahol a földművelést űzik, illetve ahol szüretelnek.¹⁰ Ugyanez a szituáció az extraneus szőlőbirtokos hospesek esetében is feltehető, hiszen könnyen megeshetett, hogy az egyházmegyék közös határai mentén levő szőlővidékek táján, mint amilyen például a budai–pilis borvidék volt, a hospesek lakóhelye és szőleje más-más egyházmegyében feküdt. A törvényhozás azonban nem foglalkozott ezzel az analóg jelenséggel. Bizonyára azért nem, mert még nem létezett ez a szituáció, vagy jobb esetben még nem ért el olyan mértéket, hogy országosan szabályozni kellett volna. Inkább az előbbiről lehet szó. Az 1092. évi szabolcsi zsinatot (33. c.) a legeltetés során más egyházmegyébe hajtott nyáj szaporulatának kérdése, a Kálmán-kori törvényhozást pedig — mint említettük — a más egyházmegyében fekvő egyházi birtok termésének tizede érdekelte. S nem véletlenül. A mások földjét művelő hospesek (*hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei*) a Kálmán-kori rendelkezés (80. tc.) szerint a szó eredeti értelmében voltak extraneusok, vagyis külföldinek s nem vidékinek számítottak.¹¹

Az *extraneus* szó „vidéki” jelentésének a kifejlődése éppen a sajátos szőlőbirtoklás kialakulásával függött össze. Amikor Imre király 1203-ban határleírást adott a veszprémi székesegyház Merenye nevű Zala megyei prédiúmaról, rögzítette azt a szokást (*moris est et iuris*), hogy az adott területen belül telepített szőlőket extraneusoknak eladni (*extraneis distrahi*) nem lehet.¹² A körülményekből és Merenye fekvéséből adódóan (a prédiú Zalavártól délre, a somogyi határ közelében feküdt) az *extraneus* szóval itt már nem a külföldit, hanem a helybelivel szemben a vidékit jelölték. A sokatmondó adat alapján valószínűsíthető, hogy Merenye környékén és másutt éppen ellenkező szokás dívott: a telepített szőlő forgalmát hasonló megkötések nem korlátozták. A szentgotthárdi apátság 1184 és 1196 között Szentkút közelében, Újvár territóriumán III. Béla király egyetértésével 12 megnevezett személytől szőlőket vásárolt (*comparaverunt*), illetve adományba kapott.¹³ Szerzeményei révén a cisz-

10 Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 192., 194. A 66. tc. értelmezéséhez vö. az 1092. évi szabolcsi zsinat 21. cikkelyét. I. m. 161.

11 Závodszy L.: i. m. 163., 192., 194.

12 Fejér IX/7. 642. A forrás jelzete: DF 283210. (Veszpr. kápt. mlt., Merenye 4.)

13 Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearbeitet von Hans Wagner., II–IV. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. I–II. Graz–Köln, 1955–1965., III–IV. Wien–Köln–Graz, 1979–1985. (= Urk. Burg.) I. 33., vö. Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás középkorban. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.) 92.

terci apátság Újvár területén extraneus szőlőbirtokos lett; új szőlei határokkal körülvett Szentkút nevű birtokán kívül, más földesúr földjén terültek el.

Ez a sajátos birtoklási forma az említett Merenyén is érvényesült. A szőlőforgalmat korlátozó gyakorlat kialakítása és fenntartása természetesen az egyházi földesuraság érdekét szolgálta. A veszprémi kanonokok nyilvánvalóan nem a maguk kezét kívánták megkötni vele, hanem az eladóét. Szándékuk világos volt: maguk akarták megvásárolni az eladásra kínált szőlőt. S ennek a célnak a kialakult szokás teljes mértékben megfelelt. Vidéki a helyi gyakorlat miatt nem lehetett vevő, a helybeli pedig nem volt vásárlóképes. Merenyén az egyházi földesuraság szolgálai (*servi*) és halászhai laktak, akik sem vevőként, sem eladóként nem jöhettek szóba. A szőlők forgalma legfeljebb annyiban érintette őket, amennyiben az urasági szőlők nagysága és vele együtt a szőlőrobot mértéke nőtt. A növekedés különösen érzékenyen érintette a halászokat, mert arra késztehetette a földesurat, hogy szőlőművesekké tegye őket, élve az oklevélben rögzített lehetőséggel, hogy tetszése szerint megváltoztathatja kötelezettségüket. Mivel a helybeliek szőlőbirtokosok nem lehettek, az adásvételt korlátozó szokás vidéki birtokosokra vonatkozott. Az egyházi földesuraság a 11. század végén megszerzett birtokán valamikor a 12. század folyamán vidékieknek szőlőtelepítést engedélyezett egyebek közt azzal a kikötéssel, hogy szőleiket extraneusoknak nem adhatják el. De kik lehettek ezek az extraneusok?

Merenye királynéi adományból került a veszprémi székesegyház tulajdonába. A vele szomszédos Karos viszont továbbra is királynéi birtok maradt, ahol 1254-ben királynéi hospesek laktak.¹⁴ Nem valószínű, hogy ők már a 12. században itt éltek, inkább a 13. századi nagy telepítések során kerülhettek ide. De ha feltesszük, hogy már korábban is itt voltak, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tehetősebb, a városi fejlődés útján járó hospesek is igazolhatóan csak a 13. században jutottak extraneus szőlőbirtokhoz vétel vagy telepítés révén. A fehértvári latinok a 13. század elején vásárolhatták somogyi szőleiket, amelyek a felvásárolt borral együtt első ízben 1220 táján okoztak gondot a tizedjogára gondosan ügyelő panonnalmi apátnak. A pesti német polgárok a budai oldalon 1240-ben vettek bérbe kétszáz hold földet szőlőtelepítésre a telki és a kánai apáttól.¹⁵ A 12. századi extraneus szőlőbirtokosok nem hospesek, hanem környékbeli birtokosok, egyházak, várjobbágyok és mások lehettek, akik közelben lakó szolgálakkal műveltették meg „vidéki” szőleiket, miként a dömösi prépostság némely szórt szőlőtulajdonát.

A legveszélyesebb vásárlók, akikről a veszprémi káptalan elsősorban óvhatta merenyei szőleiket, a szerzetesrendek voltak, mivel kiváltságuk révén alkalmuk adódott arra, hogy a tizedfizetés alól kivonják szerzett szőleiket. III. Ince pápa 1213-ban a pécsi püspök panaszára szót emelt a ciszterciek és az ispotályosok mohósága ellen, mert erkölcstelen haszonra (*ad lucra turpia*) törekedve, szőlők sokaságát vásárolták fel (*multitudinem emitis vinearum*), s a termésből nem adtak tizedet, noha a bort nem saját használatra fordították, hanem eladták. A pápa felszólította őket, hogy

14 Fejér VI/2. 382.

15 PRT I. 680.; Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I. Csányi Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (= Mon. Bp.) I. 37.

hagyjanak fel ezzel a gyakorlattal, nehogy a panasz (az 1215-re összehívott egyetemes) zsinatra eljusson, és tizedfizetési kiváltságuk lássa kárát.¹⁶

A másutt földtulajdonnal rendelkező extraneus szőlőbirtokosok megkísérelték sajátos helyzetű szőlőiket is tulajdonukká tenni. Ennek módja viszonylag egyszerű volt: mentesíteni kellett az extraneus szőlőt a földesúri terhektől. Erre elsősorban a királyi birtokon volt lehetőség. A szentgotthárdi apátság Újváron vásárolt szőlőit III. Béla mentesítette minden adótól (*tributum*).¹⁷ Az apátság ezáltal megszűnt extraneus szőlőbirtokos lenni, s a vásárolt szőlők tulajdonosa, s azok mértékében az újbátori határ résztulajdonosa lett. De a királyi birtokszervezeten kívül is lehetett teher nélkül szőlőt vásárolni vagy adományba kapni, főleg kis egzisztenciával rendelkező személyektől. Hont-Pázmány nembeli Lampert 1130 táján Wouita faluban bizonyos Dragontól, a Duna melletti Megyeren (ma: Békásmegyer) pedig bizonyos Dávidtól vásárolt szőlőket, amelyeket utóbb az általa alapított bozói egyháznak adományozott.¹⁸

Extraneus szőlőbirtoklás a 12. század végén már kétségtelven létezett. A hospesek viszont a 13. század elejétől kezdve szereztek maguknak extraneus szőlőt. Helybeli szőlőbirtoklásuk is ekkortájt, a 12–13. század fordulóján kezdődött.

Látszólag a vidéki és a helybeli szőlőbirtoklás korai létét igazolja III. Lucius pápa dekretálisa az 1180-as évek elejéről. Ebből kiderül, hogy Lukács esztergomi érsek fogas kérdéssel fordult a római egyház fejéhez. Levele szerint az a magyarországi szokás, hogy a népsokaság (*multitudo populi*) az egyik egyházmegyéből áttelepül a másikba, viszályt okoz, mert mindkét megyéspüspök magának követeli a tizedet. Kinek fizessen inkább, kérdi az érsek, de pontos választ nem kap. A pápa az érsekre bízta a döntést, mert különféle szokások élnek azok tizedét illetően, akik más egyházmegyében aratnak, mint laknak. Lelkére köti, úgy intézkedjen, hogy a lehető legkevesebb viszály származzék belőle. Majd hozzáteszi, ugyanez érvényes a szőlők és a gyümölcsfák esetében is. A válaszból kiderül, hogy a pápa nem ismerte a magyarországi viszonyokat, a kérdésben tanácstalan volt, szinte mechanikusan felsorolta, miből jár a tized. Korántsem biztos, hogy Lukács érsek levelében, amelynek tartalmára — eredeti híján — csak a válaszból következtethetünk, a szőlő tizedéről ilyen értelemben egyáltalán szó esett. Szőlőbirtokosok, szőlőművelők ugyanis sem korábban, sem később nem szokták tömegesen elhagyni lakóhelyüket, így ezt a korai adatot nem tekinthetjük sem a helybeli, sem a vidéki szőlőbirtoklás bizonyítékának. Minden valószínűség szerint a probléma a nyájak legeltetésével füg-

16 *Fejér* III/1. 141–142.

17 *Urk. Burg.* I. 33.

18 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (= Marsina) I. 72. A székesfehérvári keresztesek 1193 előtt a szerémségi Olasziban három szőlőt birtokoltak. Közülük a legnagyobbat bizonyos Boronch adta (*dediit*) az egyháznak. Nincs szó arról, hogy valami is terhelte volna ezt a szőlőt. Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. *Jakubovich Emil és Pais Dezső.* Pécs, 1929. (= ÓMOlv.) 59. Kis egzisztenciával bíró személyek szőlőbirtoklására korai példa a Baranya megyei Hetény faluban lakó két királyi szerviens közös gazdasága, amelyhez 1212-ben négy szőlő is tartozott. *Wenzel* VI. 356.*

gött össze, ami az egyházi tized miatt már az 1092. évi szabolcsi zsinaton (33. c.) is gondot okozott.¹⁹

Bár elvétve akadtak a 12. században szőlővel rendelkező olyan prédiomok, mint a Balaton-felvidéki Örs vagy Kál, ahol servusok és mások mellett kis számban szabadok, jobbágyságok is éltek, kiemelt helyzetük miatt nem valószínű, hogy nekik a szőlőkhöz közük lett volna.²⁰ A királyi birtokon jóval több szabad, hospes lakott, mint másutt. Szőlőművelésük azonban a 12. század végéig jelentéktelen lehetett. Helybeli szőlőbirtoklásukat valójában az ekkor indult telepítések alapozták meg. Az egyik legrégebbi hospes kiváltság 1206-ban olyan erdélyi szőlőkről szólt, amelyeket a krakkói, igeni és romoszi szász hospesek telepítettek (*plantaverint*). Az 1238. évi bővebb kiváltságlevelével egyértelművé tette, hogy ezek a szőlők földjük határain belül (*infra metas terrae eorum*), azaz az említett hospesek lakóhelyén feküdtek.²¹ A zág-rábi polgárok már a tatárjárás előtt szőlőt birtokoltak városuk joghatósága területén, akárcsak a pesti hospesek településük határában. A király 1247-ben a beregszászi hospesek bortizedéről intézkedett, 1262-ben pedig az Ugocsa megyei szőlősi hospeseknek engedélyezte a szőlőtelepítést.²²

A 12–13. század fordulójától induló és egyre szaporodó adatok a szőlőforgalom és a szőlőtelepítés rohamos növekedéséről tanúskodnak. A szőlővásárlás mindennapos jelenséggé vált. Baracska nembeli Hippolit a pilisi Üröm faluban Lomb fia Lukácstól és másoktól vásárolt egy nagy szőlőt, melyet 1212-ben az általa alapított

19 Walther Holtzmann: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 93(1959) 415–416.; Mezey László: Két magyarvonatkozású dekretális értelmezéséhez. Századok 93(1959) 421–423.; Závodszy L.: i. m. 163.

20 DHA I. 424.; ÓMOlv. 47. Az örsi szabadok kedvező helyzetére utalt a kikötés, hogy régi kondíciójuk szerint szolgálnak az új uraságnak. A káli jobbágy pedig a prédiom élén állt, vagyis a birtokon igazgatási-irányítási feladatokat látott el. A táti prédiomon a pénzjáradékot fizető szabadnak sem lehetett köze a három szőlőhöz. Azokat minden bizonnyal a helybeli három szolga (*homo*) művelte meg. PRT I. 599., vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I–III. Bp. 1963–1987. (= Györffy) II. 314. A Temes megyei Bodol faluban az aradi prépostság jobbágysági és udvarnokai éltek. A település 1177. évi határjárása Szőlős nevű hegyet vett számba. Hogy kik művelték az itteni szőlőt, legfeljebb találgatni lehet. Borsa Iván: III. Béla 1177. évi könyvelésű privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33(1962) 216. Hoda 1186 táján a Győr megyei Nyulason földet, ekét ökrökkel és szolgákkal, juhnyáját pásztossal, valamint öt szőlőt négy colonus családdal együtt (*quinque vineas cum quattuor colonis*) adományozott a pannonthalmi apátságnak. Nem kétséges, hogy ezek a „telepesek” a szőlőket művelték. Jogállásukat tekintve azonban még kötött szabadok sem lehettek, hiszen vinitorok módjára — a családfő nevét és a családtagok számát egyaránt rögzítve — adományozták őket. PRT I. 612.

21 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. I. Hermannstadt, 1892. (= Urk. Sieb.) I. 10., 67.

22 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Collegit et digessit T. Smičiklas. II–XII. Zagrabiae 1904–1914. (= Smičiklas) IV. 174.; Mon. Bp. I. 41.; Fejér IV/1. 456.; Wenzel VIII. 32. A 13. századi városprivilegiumok és hospes kiváltságok zöme hallgat a szőlőről, illetve a bortizedről. A fentiekben kívül kivételt képez a szlavóniai Petrinya, továbbá Sopron, az erdélyi Sárd, valamint Jászó kiváltságlevelé. Smičiklas III. 253.; Urk. Burg. II. 103.; Urk. Sieb. I. 198.; Marsina II. 97. A szőlő és a hospes kapcsolatát jól érzékelteti, hogy a király 1236-ban latin hospesének a Fejér megyei Csurgon többek közt 40 hold szőlőművelésre alkalmas földet adományozott. Wenzel VII. 8.

baracskai egyháznak adományozott.²³ Egy Zala megyei birtokosztály alkalmával 1239-ben meghatározták azokat a feltételeket, amelyek esetén az egyik fél szőlőt vásárolhat a másik fél Oltárc melletti birtokán. 1240-ben bérleti szerződés a budai hegyekben telepítendő szőlők adásvételének és elzálogosításának módját rögzítette.²⁴ A telepítés lendületéről mindennél többet mond, hogy a fehérvári káptalan 1229. évi birtokösszeírása négy somogyi falu (Told, Bonnya, Vadaj, Szólát-Szentmiklós) határában a szőlőnek alkalmas helyeket, földeket és erdőket is számba vette.²⁵ Az ország keleti felén is hasonló változás zajlott le. Az egri székesegyház 1271. évi kiváltságlevele az egyházmegye tíz vármegyéjében telepített és a jövőben telepítendő szőlők bortizedéről intézkedett.²⁶ Az egyház fokozott érdeklődése a bortized iránt a bortermelés és kereskedés növekedéséről árulkodott. Egyre több lett a szőlő, a

23 Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius (a 4. kötettől még) Hungaricus. I–V. Kiad. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1865–1873. VI–VIII. Kiad. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. Bp. 1876–1891. (= HO) VI. 9. Behich comes 1220-ban bizonyos Matától vett szőléjéről végrendelkezett. Fejér III/1. 303. Atyusz nembeli Sol comes 1221-ben nyolc szőlőt hagyott a leányára. A Balaton-felvidéki szőlők az almádi prédiümhoz tartoztak, s Sol comes négy egytagú nevet viselő személytől — köztük egy káli embertől (*homo*) — vásárolta őket. Fejér III/1. 326. A Fejér megyei nagyhalmi besenyők somogyi vásárolt szőlőiről 1221-ben esett szó. A fehérvári latinok ugyanekkor említett somogyi saját bora is minden bizonnyal vásárolt szőlőik termése lehetett. PRT I. 651–652. A Komárom megyei Újfalu feletti hegyen fekvő szőlő elzálogosítását és visszaváltását örököltette meg egy 1221. évi oklevél. Wenzel I. 182–183. Uros pannonhalmi apát 1222-ben László fia Lászlótól 9 szőlőt vásárolt a Balaton-felvidéki Hegymagas-Apátiban, s ezek az apát embereinek szőlői között (*inter vineas hominum abbatis*) kerültek el. (Az Albeus-féle összeírás az apátság 62 mansiója által lakott Hegymagas-Apátin nem említett szőlőt.) PRT I. 655–656., 779. IV. Béla király a Szerémségben bizonyos Botez Mihály nevű officialisától vett szőlőt, amit 1237-ben a bélakúti apátságnak adományozott. Wenzel VII. 29. Tótdörögdi Farkas 1238-ban két vásárolt szőlőről végrendelkezett. Az egyiket bizonyos Szömöröcsöktől, míg a másikat bizonyos Páltól vette. Az előbbi a Balaton-felvidéki hegyesdi, az utóbbi meg a szomszédos vejneki hegyoldalon (*in clivo*) feküdt. Fejér VII/1. 263–264. (A szőlővásárlásra a további példákat I. alább.) A felsorolt adatok mellett természetesen szép számmal olyanok is vannak, amelyekben nem egy-egy szőlő, hanem szőlőt is magába foglaló birtokok vagy birtokrészek cseréltek gazdát, mint például 1230-ban a somogyi Kőröshegy esetében. PRT III. 483.

24 Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I–II. Bp. 1886–1890. (= Zala tört.) I. 16.; Mon. Bp. I. 37–38.

25 Wenzel VI. 468., 469., 471. Ezenkívül a zalai Merenye (1203), az erdélyi Krakkó és társai (1206), a Moson megyei Legénytő (1217–1222), a szlavóniai Petrinya (1225), a bakonyi Bársonyos melletti Szőlős (1236 körül), a Vas megyei Tömörd (1238), a budai hegyek (1240), a Valkó megyei Eng melletti Szentmiklós (1240), a Pest megyei Érd (1244) és a Balaton-felvidéki Csobánc (1255) esetében ismerünk kifejezetten szőlőtelepítésről szóló korai adatot. Fejér IX/7. 642.; Urk. Sieb. I. 10.; Urk. Burg. I. 69., 88.; *Smičiklas* III. 253.; PRT I. 748.; Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron, 1889–1891. (= Sopron vm.) II. 151.; Mon. Bp. I. 37.; Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860. (= Theiner) I. 173.; Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982. (Pest megye múltjából 5.) 49. sz.; DF 201184. (Veszpr. kápt. mlt., Gyulakeszi 28.)

26 Kondorné Látkóczki Erzsébet: Az egri püspökség kiváltságait rögzítő „25 tanús” oklevél. Archivum 13(1994) 199. A szőlőtelepítést a középkori források rendszerint a *vineas plantare, implantare* kifejezéssel jelölték. Ritkán a *vineas aedificare* fordulatot is használták. Így 1344-ben a Kassa melletti Széplak, 1418-ban pedig a bakonyi Bársonyos melletti Szőlős esetében éltek ezzel a terminológiával. DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.); PRT III. 493. (Az utóbbi adatot említi Holub J.: i. m. 193.) A Nyitra megyei Csitár szőlőhegyén levő műveletlen,

szőlőművelés újabb területeket hódított meg. A 13. század elején már a Hont megyei Szebelléb határában is volt szőlőhegy, míg Esztergom megyében, a boradó kondicionáriusoktól lakott Epel faluban a század derekán már két szőlőhegyet műveltek. Az egyik beszédes nevet viselt; a hegy Láz neve arra utalt, hogy a szőlőtelepítést irtás előzte meg.²⁷

A magyarányú mennyiségi változást nem a földesúri magángazdaságok leépülése, illetve felbomlásuk során létrejött és boradásra kötelezett vinitor, vinidator, torló vagy kondicionárius réteg gazdasági expanziója idézte elő, noha viszonylagos önállóságuk ebbe az irányba hatott, hanem az váltotta ki, hogy a szőlőművelésbe más társadalmi rétegek széleskörűen bekapcsolódtak. Ezáltal a mennyiségin túl minőségi változás következett be. Új szőlőbirtokosok jelentek meg: udvarnokok, libertinusok és mások, mindenekelőtt szabad állapotú emberek: jobbágyok, hospesek és polgárok vásárlás, telepítés vagy adomány révén szőlőbirtokhoz jutottak.²⁸ A szabadoknak döntő részük volt a változásban. A szőlőbirtoklás sajátos kettőssége, a helybeli és a vidéki birtoklás rendszere általuk valósult meg és terjedt el igazán. Szőlőket te-

lepusztult szőlők helyrehozatala kifejezésére 1496-ban a *vineas reedificare*, illetve a *reedificatio vinearum* terminust használták. DL 20414., hiányosan kiadta Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 310–311. Vö. Solymosi László: A magyarországi középkori latinság szótára. Levéltári Szemle 40(1990) 3. sz. 87. E ritka latin forma magyar változata, a *szőlő építése, szőlőt építeni* kifejezés a 16. század végétől adathozható. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila. III. Bukarest, 1982. 237.; OklSz. 190. A magyar és a latin elnevezés minden bizonnyal német terminusból származik. Az *aedificare* szót egyébként a középkori latinság a szőlővel kapcsolatban Európa más tájain is használta. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova. I–X. Niort, 1883–1887. I. 114.; Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. Redigiert von Otto Prinz unter Mitarbeit von Johannes Schneider. I. Berlin, 1967. 289.

- 27 Szebelléb 1219. évi határleírásában szerepel *ad montem, qui dicitur Zevlevmal. Marsina* I. 183. Epelen 1279-ben Zylod, illetve Láz nevű hegyen (*in monte*) fekvő szőlők cseréltek gazdát. A lázhegyi szőlőkről már 1271-ben is szó esett. Györffy II. 237. Az utóbbi elnevezés értelmezéséhez ld. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. Bp. 1955. (= SzJlsz.) 307–308.; TESz. II. 730.; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988. II. 20.
- 28 Uros apát 1231-ben szerviensiének adományozott a Győr megyei Nyalka-Sukorón egy szőlőt, amit az továbbadott az apátság tarjánai szolgájának (*servicialis*). PRT I. 706. Atyusz nembeli Sol comes 1237 előtt a Balaton-felvidéki Kálon egy ott lakó zalai várnéptől vásárolt szőlőt. DF 200634. (Veszpr. kápt. mlt., Kál 5.) Csák nembeli Miklós 1237-ben esküvel igazolta, hogy a Fejér megyei Vináron udvarnokoktól három szőlőt vett. Wenzel VII. 46. A királynéi jobbágyok 1238 előtt a Vas megyei Tömördön telepítettek szőlőt (*vinearum ortos*). Sopron vm. II. 151. Berénymálon 1243-ban a veszprémi püspök berényi jobbágya, valamint bognára (*carpentarius*), Paloznakon pedig 1261-ben a helybeli királyi népek egyike adta el szőlőjét, míg a Baranya megyei Nadicán 1259-ben szekesői polgár volt a vevő. HO VI. 41., 99–100., 107. A somogyi Tardon 1270-ben királyi udvarnokjobbágy és a fehérvári prépostság jobbágya, a Balaton-felvidéki Kéken pedig 1274-ben a tihanyi apátság két jobbágya között bonyolódott le szőlővétel. DL 49221., kivonata: Borsá Iván: A Mérey család levéltára. Somogy megye múltjából 23(1992) 6.; PRT X. 535. A veszprémi káptalan pécselyi tárnoka 1274-ben a Balaton-felvidéki Vázsony hegyen fekvő vásárolt szőlőjét adta tovább. Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. (= Veszpr. Reg.) 499. sz. Az Esztergom megyei Epelen 1279-ben szabad embertől vett szőlő képezte a csere tárgyát. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Edidit Ferdinandus Knaus. Strigonii 1874–1882., III. Edidit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924. (= Mon. Strig.) II. 118. A libertinusok viszonya a szőlőhöz változatos volt. A Pest megyei Érden 1240 táján szőlő nélkül, míg 1251-ben a Balaton-felvidéki Pécselyen szőlővel együtt adományozták őket. Az esztergomi ispotály 1255-ben hűtlensége miatt visszavette libertinusától azt a szőlőt, melyet az Esztergom megyei Kirván adott

lepítettek, adták-vették azokat, s végrendelkeztek róluk.²⁹ Ez a birtoklási forma min-
tául szolgált másoknak. Olyannyira, hogy nemcsak hivatkoztak rá, hanem el is érték,
hogy ugyanúgy birtokolják a szőlőt, mint a szabadok.

A Zala megyei Tóti faluban lakó nemesek, hercegi népek, királyi udvarnokok
és a győri káptalan népei között 1272-ben királyi parancsra megosztották a település
osztatlanul (*communiter*) bírt határát. A szőlőkhöz azonban nem nyúltak, azok bir-
toklását (*dominium*) mindenkinél változatlanul hagyták, mert az ország jóváhagyott
szokása (*consuetudo*) szerint a szőlőket hospes joggal (*iure hospitum*) birtokolták.³⁰
A veszprémi püspök a veszprémi káptalan paloznaki népeiről (*populi*) 1277-ben azt
jegyezte fel, hogy sajátos szokásból (*speciali consuetudine*) szőlőiket extraneusok-
nak szokták eladni, illetve másoktól szokták vásárolni.³¹ Ezzel összhangban Erzsébet
királyné 1280-ban egyenesen a szőlők szabadságáról beszélt. Amikor a Somogy me-
gyei Nagyberény faluban a királynéi földeket az ott már birtokos veszprémi káp-
talannak adományozta, kijelentette, hogy az ottani szőlők szabadsága (*libertas*
vinearum) változatlan marad, utánuk ugyanúgy adóznak a káptalannak, miként em-
beremlékezetet meghaladó idő óta a megyében a mások földjén szőlőt birtokló többi
népek szoktak fizetni a földek urainak.³²

Mindhárom esetben szokásra, régi gyakorlatra hivatkoztak, s nem alaptalanul. A
szőlőbirtoklás a 12–13. század fordulóján kialakult formája a szőlők hospes jogú
birtoklásán, sajátos szabadságán nyugodott. Mi jellemezte ezt a szabadságot? Az,
hogy a saját vagy az idegen földesúr földjén szerzett szőlővel birtokosa egyénileg
rendelkezett: elidegeníthette azt, végrendelkezhetett róla, halála után pedig szőlőjét
utódai örökölték. Főként az elidegenítés és a végrendelkezés volt a lényeges, hiszen
a szolgálat apáról fiúra hagyományozódása által a szőlő a boradó torlók és vinitorok
esetében is öröklődött.³³

neki. A káli libertinusokat viszont uraik 1249-ben szőlőikkel együtt szabadították fel. A zichi és
vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comi-
tum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő,
Lukcsics Pál. I–XII. Pesten, Bp. 1871–1931. (= Zichy okm.) I. 4.; *Fejér* IV/2. 120.; *Marsina* II.
360.; HO VI. 50.

29 A pesti polgárok bérleti szerződése 1240-ben a teher átvállalása mellett az általuk telepítendő szőlő-
k eladását és elzálogosítását is biztosította. Az örökös nélküli zágrábi polgárok számára az 1242.
évi kiváltságlevél tette lehetővé a végrendelkezést a szőlőről, kikötve, hogy a város joghatósága
felette változatlanul megmaradjon. A pécsi püspök örökös nélküli jobbága 1252 előtt szőlőjének
harmadáról végrendelkezett. Erdélyben a Fehér megyei sárdi hospesek 1295. évi privilégiuma a
szőlő eladását, elajándékozását és végrendeletbe foglalását szabályozta. Mon. Bp. I. 37.; *Smičiklas*
IV. 174.; Hazai oklevéltár. 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879.
(= Hazai Okl.) 25.; Urk. Sieb. I. 198.

30 *Fejér* VII/4. 146., vö. VII/5. 376.

31 *Fejér* IX/7. 698. A forrás jelzete: DF 200698. (Veszpr. kápt. mlt., Paloznak 15.) Ugyanitt a szőlő-
lővásárlás 1332. évi adat szerint földesúri engedéllyel történt. Veszpr. Reg. 241. sz.

32 „Salva tamen libertate vinearum super eadem terra existencium remanente, de quibus eisdem pre-
posito et capitulo Vesprimiensis ecclesie taliter volumus et ordinavimus responderi, quemadmodum
populi de eodem comitatu Symigiensi alii super terris aliorum vineas possidentes respondere ter-
rarum dominis ab antiquo tempore, cuius non extat memoria, consueverunt.” DF 200703. (Veszpr.
kápt. mlt., Nagy- és Kisberény 6.), kiadta Wenzel IV. 222.

33 *Fejér* VII/1. 263.; HO VI. 159.

Noha az elidegenítési, végrendelkezési és örökösödési jog nem korlátlanul, hanem helyenként változó feltételek között érvényesült, a hospesek, jobbágyok, polgárok szőlőbirtoklása már a 13. században meglehetősen szilárd volt.³⁴ Birtokjogukat többnyire akkor fenyegette veszély, ha nem volt fiúgyermekük, vagyis nem maradt utánuk örökös, vagy ha műveletlenül hagyták szőlőjüket. Ezekben az esetekben a szőlő birtokjoga a földesúrra háramlott. A király 1245-ben budai polgár, 1248-ban pataki személy, minden bizonnyal hospes, 1285-ben egy Somogyban birtokos fehervári polgár, míg a pécsi püspök 1252-ben jobbágya és másik embere, Arnold ispán meg 1266-ban jobbágya szőlőjét adományozta el, mert a birtokos örökös nélkül hunyt el, s a szőlő birtokjoga az úrra szállt vissza.³⁵ Máskor a földesúr kevessebbel is beérte. A nagyszombati polgárok a Pozsony megyei Szentgyörgy és Bazin határában fekvő szőlőikkel akkor is szabadon rendelkeztek, ha nem volt örökösük, miután 40 dénár illetéket fizettek a birtok szabadsága szerint a földesúrnak.³⁶ Ha a birtokos valamilyen okból felhagyott a szőlőműveléssel, magától értetődően elvesztette szőlőjét, hiszen csak gondozás esetén hozott hasznot a szőlőföld urának. Az Esztergom megyei Nyír földesurai 1281-ben abban állapodtak meg az esztergomi, kovácsi, szentpáli és zsidódi extraneus birtokosokkal, hogy szőlőik teljes joggal az uraságra háramlanak, amennyiben gondatlanságból vagy hanyagságból felhagynak művelésükkel.³⁷ A rendelkezés nem annyira a szőlők visszaszerzését szolgálta, mint inkább a szőlőmunkák rendszeres végzésére ösztönzött, ami nemcsak a földesúrnak, hanem a birtokosnak is alapvető érdeke volt.

34 Az adásvételhez helyenként földesúri engedély (*licentia, permissio*) volt szükséges. 1259: HO VI. 100.; 1279: *Fejér* VII/5. 446.; 1299: PRT X. 544–545.; 1335: AO I. 135. Olykor elővételi jog korlátozta a szőlő szabad forgalmát. Erre utalt a szomszédosok vagy a korábbi eladó beleegyezésének hangsúlyozása. 1271: PRT X. 534.; 1299: PRT X. 544–545. A földesúr 1307-ben kijelölte a potenciális vevők körét, amikor megszabta, hogy a szőlők csak saját jobbágyainak idegeníthetők el. 1335-ben engedélyhez, 1337-ben viszont forgalmi illetékhez kötötte az adásvételt: a vevőtől 12, míg az eladótól 6 bécsi dénárt követelt. AO I. 137., III. 135.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.) A stájerországi Marburg környéki szőlők átruházásakor 1236-ban az eladó és a vevő egyaránt hat dénár, míg 1329-ben az eladó 24, a vevő pedig 12 dénár (*Phennig*) illetéket fizetett. *Anton Mell*: Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543. Wien und Leipzig, 1928. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 207. Bd. 4. Abhandlung) 16., 21.

35 Mon. Bp. I. 45.; *Marsina* II. 211.; HO VIII. 239.; Hazai Okl. 24–26.; HO IV. 43.

36 DL 998.; *Wenzel* XII. 571–572.; AO II. 192. Vö. *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121(1987) 571.

37 DF 229950. (Veszpr. kápt. orsz. lt., N-211.), vö. *Györffy* II. 303. Hasonló Balaton-felvidéki adat 1307-ből: AO I. 137. A nyíri szőlők esetében a művelés abbahagyása kivételesen nem okozott járadékkiest, mert azok járadékmentesek voltak. A szőlő elhanyagolása a járadéktól függetlenül is vétéknek számított. Az esztergomi káptalan két választott tagja évente végigjárta a kanonokoknak juttatott szőlőket, s összeírta a gondozatlanokat. A káptalan pedig a hanyag haszonélvezőktől elvette és más kanonok kezelésébe adta azokat. *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Közli Kollányi Ferencz*. Bp. 1901. 60. Az 1240. évi szőlőtelepítési szerződés a bérleti díj fizetési határ-idejének elmulasztását dupla díjjal, a fizetés elmaradását pedig a szőlő elvesztésével büntette. Mon. Bp. I. 37–38. A szőlők védelmében lépett fel az 1279. évi budai zsinat (74. c.), amikor pusztítóit kiközösítéssel fenyegette meg. *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis. Editionem curavit Romualdus Hube*. Petropoli 1856. 129.

Végül a szőlőbirtokos számára néha sajátos módon a költözés jelentett veszélyt. A földesúr olykor úgy tette rá a kezét jobbágyszállására, hogy költözésekor — nyilván annak megakadályozása céljából — nem engedélyezte, hogy extraneusként megtarthassa szőlőjét. László zágrábi püspök 1340-ben visszaélészerű szokásnak (*abusiva consuetudo*) nevezte, hogy egyháza szőlőbirtokos jobbágyszállásai meg akarják tartani szőlőiket, miután mások birtokára költöztek. Ezért a jobbágyszállási törekvések felszámolására úgy intézkedett, hogy a költözőket megfosztja a szőlő birtokjogától (*a iure et proprietate*), s rendelkezésének visszamenőleg — a már eltávozottakkal szemben is — érvényt szerez.³⁸ A zágrábi püspök felfogása nem volt általános, sőt a zágrábi eset kivételnek számított. A többi 14. századi adat arról tanúskodik, hogy a költöző jobbágyszállások — mint látni fogjuk — olykor változó feltételek mellett megtartották szőlőjüket, csupán a kondicionáriusok esetében kellett a királynak az egyházi földesurasággal szemben a szőlők megtartása érdekében közbelépnie.³⁹

A szőlőbirtoklás új formáját, a szőlő hospes jogú birtoklását a rendelkezés szabadsága különböztette meg a vinitorok, vinidatorok birtoklásától. A hospes másképpen viszonyult a szőlőhöz, meghatározott feltételek mellett másra is átruházhatta birtokát. A feltételek leglényegesebb eleme az adózás folyamatossága volt. A paloznaki szőlők adásvételének szokását megörökítő oklevél 1277-ben világosan, pontosan fogalmazott: a szőlőket terhükkel együtt (*cum suo honore*) ruházzák át.⁴⁰ Az új birtokosnak vállalnia kellett a vásárolt, örökölt vagy más módon szerzett szőlő után esedékes járadék megfizetését a *változatlan* tulajdonosnak. Milyen és mennyi adó terhelte a hospes jogú szőlőket?

A szőlőbirtoklás új formája nemcsak birtokjogi, társadalmi, hanem adózási szempontból is eltért a régitől. A szőlő utáni kétféle adózás összetéveszthetetlenül különbözött egymástól. Az újnak a régivel szemben neve volt, más volt a tartalma, sőt a mértékegysége is.

Az elmondottakkal összhangban az új adóval a források a 12. század végétől kezdve foglalkoztak. Imre király 1198-ban erősítette meg, hogy a szentgothárdi apátság 1184 és 1196 között szerzett szőlői után III. Béla meghagyásából nem jár *tributum*. Ezek a szőlők az újvári királyi birtokszervezetből kerültek az alapítás után az apátság tulajdonába, név szerint ismert, jelöletlen státusú egykori birtokosai a

38 Mon. Zagr. II. 24–25.

39 Veszpr. Reg. 226., 378., 637–638. sz.; Zala tört. I. 331.; DF 274014. (Győri kápt. orsz. lt., Cth. V. N° 219.) A költözés és a szőlőbirtoklás összefüggését új megvilágításba helyezi Ország Sebestyén és két kovászi jobbágyszállás 1471. évi megállapodása. A földesúr szőlőt adományozott nekik és utódaiknak az Arad megyei Makra-hegyen. De nem önzetlenül tette. Kikötötte, hogy sem ők, sem utódaik nem költözhetnek el, örökös jobbágyszállásként (*tamquam perpetui iobagiones*) Kovászi birtokon kell maradniuk, mert különben kétszáz aranyforintot vesztenek. DL 17208., kiadja Koloman Juhász: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Münster in Westfalen, 1927. 67. sz.

40 Fejér IX/7. 698. Egy ugyancsak Balaton-felvidéki (pécselyi) szőlő kapcsán az 1434. évi szentszéki perben ugyanezt a formulát használták. Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 363. Az elvi követelmény a maga konkrétségében már az 1240. évi bérleti szerződésben érvényesült. A szőlőket el lehetett adni vagy zálogosítani, de az új birtokosnak a bérleti díjat és az egyházi tizedet, vagyis a terheket vállalnia kellett. Mon. Bp. I. 37. Minden bizonnyal a teher átvállalásával függött össze II. András 1212 után kiadott keltezetlen oklevele, amely úgy intézkedett, hogy a budai szőlők az óbudai egyház sérelmére nem idegeníthetők el. Mon. Bp. I. 12.

királyi birtokszervezet kötelékébe, bizonyára az ott élő szabadok rétegébe tartoztak. Ahhoz viszont semmi kétség nem férhet, hogy II. András 1206-ban egyértelműen szabadok szőlő utáni adózásáról intézkedett, amikor úgy döntött, hogy a krakkói, igeni és romoszi szász hospesek által a lakóhelyük határában telepített szőlőket nem terheli *tributum*.⁴¹

A latin elnevezés régóta ismert volt; hitelesen a 11. század dereka óta árucikkek után szedett illeték, illetve termékjáradék jelölésére szolgált.⁴² Használata a 12. század végén teljesedett ki. A szót előbb a szőlő utáni adózás új rendszerének megkülönböztetésére vették igénybe, majd az 1230-as években olykor-olykor a föld után fizetett pénzjáradékra (*tributum hospitum*, *tributum terre*) is alkalmazták.⁴³ Éppen a szőlővel kapcsolatban derül ki, hogy a latin szót magyarul vámnak mondták (1347: *tributum montis ... heegwam dictum*).⁴⁴ Széles körű használatának és eredeti klasszikus értelmének megfelelően jelentése az akkor még csak melléknévi igenév-ként (boradó, szállásadó személy) és személynévként ismert *adó* közszó tartalmát is felölelte.⁴⁵ A *tributum* tág jelentése és széles körű alkalmazása szükségessé tette, hogy a latin kifejezés más szóval összekapcsolódva a szőlő utáni adózás terminus technicus legyen. A szakkifejezés 1321-től adatolhatóan a *tributum montis* (*tributum montium*), magyarul a *hegyvám* lett.⁴⁶

Az új fogalom viszonylag kései kialakulásának megvolt a maga oka: az általános értelmű *tributum* mellett és még inkább helyette nagyon is konkrét jelentésű szót használtak a szőlő utáni adó elnevezésére, mégpedig egy mértékegységet, egy űrmértéket. A déli vagy nyugati szláv eredetű *csöbör* vagy *cseber* jövevényszó volt

41 Urk. Burg. I. 33.; Urk. Sieb. I. 10., 67. Néhány későbbi adat: Urk. Burg. I. 368. (1270); DF 229950.=Veszpr. kápt. orsz. lt. Litt. Instr. N-211. (1281); *Fejér* VI/1. 147. (1291); Mon. Strig. II. 612. Olykor a *tributum vinee*, *tributum vini*, *tributum vinearum* is előfordul. Urk. Burg. I. 264. (1258); *Wenzel* IV. 39., 40. (1274); *Fejér* VIII/1. 600. (1316); AO IV. 323. (1343).

42 PRT X. 493.; DHA I. 172–173.; *Závodszy L.*: i. m. 186. (25. tc.), 187. (33–34. tc.), 193. (78. tc.)

43 PRT I. 717., 719., 721., 767., 782., 783. A 'pénzjáradék, földbér' jelentésű *terragium* eredeti magyar neve is *földvám* volt. Régi magyar glosszárium. Szerk. Berrár Jolán, Király Sándor. Bp. 1984. (= Glosszárium) 749.

44 DL 76845., kiadja Zichy okm. II. 257. Az 1405. évi városi törvénykönyv (1. tc.) is említi a magyar hegyvám szót. *Decreta regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp. 1976. (= *Decreta*) 192. A középkorból ugyanezt a két forráshelyet idézi OklSz. 367. Az első adat, amely a Baranya megyei Bátátőre vonatkozik, a pécsi káptalan idézett oklevelén kívül a szekszárdi konvent néhány nappal későbbi jelentésében is előfordul: „*tributum montis ... hegwam dictum*”. DL 76849., kiadja Zichy okm. II. 261.

45 *Wenzel* VI. 497.; *Marsina*, II. 126., 267., vö. OklSz. 880. Az *adó* szóra ld. TESz. I. 97. A berényi hospesek 1264. évi kiváltságlevelük szerint kötelesek voltak a vámnak (*vamzob*) nevezett takarmányt a királyi éléstárba szállítani. DL 561., kiadja *Wenzel* XI. 533., vö. OklSz. 1055.; TESz. III. 1084. Itt egészen biztosan nem eladásra szánt zabtakarmány megvámolásából, hanem terményadóból származó bevételről, azaz „adózatról” lehetett szó, miként a *tributarius* is eredendően nem vámszedő, hanem adózó személyt jelölt. DHA I. 172–173.; *Marsina* I. 81.; PRT I. 721., VIII. 271.

46 DL 2048., kiadja Urk. Burg. III. 135. Hasonló adatok 1350-ig: Zala tört. I. 331.; Veszpr. Reg. 316. és 378. sz.; AO IV. 459., 460.; DF 286378. (Stadtarchiv Pinkafeld, A-7.); Zichy okm. II. 257., 259., 261.; Zala tört. I. 498–499. Ritkán a *tributum montaneum* is előfordul. Mon. Strig. III. 147. (1329)

ennek a bormértéknek (*mensura vini*) a neve.⁴⁷ Csaknem egyidejűleg azzal, hogy a tributum a szőlő kapcsán a forrásokban megjelent, Imre király keltezetlen okleveleiben 1200 körül felszólította a soproni várispánokat, hogy a borsmonostori apátság földjén levő szőlők után csöbröket (*cybriones*) ne szedjenek, mert ilyen adót a föld korábbi birtokosai, a monostoralapító Domonkos bán és társai, sem fizettek. Ezért nyomatékosan megparancsolta a csöbörshedőknek (*collectoribus cybrionum*), hogy e célból az apátság népei körében ne szálljanak meg.⁴⁸

A csöböradót (*collectam cybrionum*) vagy — ahogyan általában mondták — a csöbröket (*cybriones*) számos adat megörököltette.⁴⁹ Imre király 1202-ben a Sopron megyei Martonfalvát csöbörjövendelmével együtt adományozta Korlát fia Benedek erdélyi vajdának.⁵⁰ Iván királyi *miles* 1210 táján készült végrendeletében kétféle szőlőt különböztetett meg: a Sopron megyei Locsmán birtokon 9 szőleje csöbrökkel adózott (*cybriones solvunt*), míg 3 szőlejét saját maga művel(tet)te meg (*ego ipse excolui*).⁵¹ A végrendelet nem foglalkozott azzal, hogy kik fizették a csöbröket, kik voltak a járadékos szőlők birtokosai. Az biztos, hogy csöbörrel adózó vinitorok nem lehettek, hiszen ilyenek nem léteztek, s egyébként is, ha lettek volna, nem maradhattak volna ki a végrendeletből. Hogy kik voltak, akik csöbrökkel adóztak, más forrásból kiderül. II. András 1217-ben a Moson megyei Legénytő birtokot a heiligenkreuzi apátságnak adományozta. Egyben felhatalmazta az új tulajdonost, hogy a lakatlan, egykor besenyők által lakott földön falut építsen, és az apátság vagy emberei számára (*pro ipsorum hominibus*) szőlőt telepítsen. Az apát élt a lehetőséggel, 1217 és 1222 között 30 háznépet (*mansiones hominum*) telepített Legénytő földjére, ahol az új lakók szőlőt ültettek, s ezért csöbröket fizettek az apátnak.⁵² Közelebbi megjelölés nélkül sem lehet kétséges a legénytői telepések jogállása. A döntően Sopron megyében birtokos borsmonostori apátság 1225. évi nagyprivilegiuma szerint az apátság minden népe: mind jobbágysai, mind hospesei a szőlők után csöböradóval tartoztak az egyházi földesuraságnak.⁵³ Pest tatárjárás alatt elveszett

47 IX. Gergely pápa 1240. évi oklevele szerint a somogyvári apát II. András királlyal *super quibusdam annuis mensuris vini, Cibriones vulgariter appellatis, provenientes de vineis nove plantationis perreskedett*. A szőlők az apátság birtokán, a Valkó megyei Szentmiklóson feküdtek. *Theiner* I. 173., vö. *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 5. Az 1240. évihez hasonló adat 1335-ből: *Smičiklas* X. 243. A *csöbör* szó eredetére ld. TESz. I. 488. A csöbör közelebbről nem ismert változata lehetett az 1270-ben Sopron megyében egyetlenegyszer említett *korocheber* (korócsöbör?). DF 201649. (Sopron város lt., Dl. 15.), kiadja Urk. Burg. I. 368.

48 Urk. Burg. I. 37., vö. OklSz. 139.

49 Urk. Burg. I. 95. A csöböradóra vonatkozó 13. századi adatok jelentős részét összegyűjtötte *Eckhart F.*: i. m. 5–9.

50 Urk. Burg. I. 39. Martonfalva korábban nem volt királyi birtok, a falut a budai egyháztól III. Béla vásárolta meg. Urk. Burg. I. 38.

51 Urk. Burg. I. 75. Az adatot másként értelmezi *Eckhart F.*: i. m. 5.

52 Urk. Burg. I. 69., 88.

53 Urk. Burg. I. 107. A kiváltságlevél az általános megfogalmazáson kívül az apátság két Sopron megyei birtoka: Lasztaj és Miksa csöböradóját említi. I. m. I. 104., 105. Rajtuk kívül biztosan még Meinhart és Peresznye tartozott az apátság csöbörfizető birtokai közé. I. m. I. 94. Kritikája: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943., II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Bp. 1961–1987. (= Reg. Arp.) 408. sz.; Urk. Burg. I. 95. Sopron

és 1244-ben megerősített városprivilegiuma királyi hospeseket mentesített a szőlők utáni csöbörfizetéstől.⁵⁴

A csöböradóra vonatkozó legkorábbi adatok Magyarország nyugati határterületéről származtak. Az új adózás hamarosan elterjedt; a tatárjárás előtt a budai hegyekben, Pest környékén, Valkó és Szerém megyében is ismert volt.⁵⁵ Olyannyira, hogy 1236-ban a Zala megyei Lendva földjén a szőlők után évenként fizetendő csöböradót pátriájuk szokásából (*de patrie consuetudine*) eredeztették.⁵⁶ A szokás kialakulásához nyilvánvalóan elégséges volt az a néhány évtized, amely a csöböradó megjelenésétől eltelt. Noha az első okleveles említés ebben az esetben sem esett egybe a jelenség kezdeteivel, a csöböradózás az 1200 körüli első adatoknál nem sokkal korábban vette kezdetét. Hiszen addig sem a királyi birtokon, sem a kis számban másutt élő hospesek boradójáról nem volt szó. Az almádi alapítólevél a hospesek viasz- és mézadóját, valamint egyházi tizedét, Színes úrnő végrendelete a telepítendő hospeseknek a király számára végzendő katonai kötelezettségét, míg az 1185 körüli jövedelemösszeírás a királyi hospesek pénzjáradékát, nem pedig boradóját rögzítette.⁵⁷ A csöböradó kezdetei legfeljebb III. Béla uralkodásának utolsó évtizedére vezethetők vissza. Ennek az sem mond ellent, hogy az új adó behajtására hivatott megyei adminisztráció 1200 körül, legalábbis Sopron megyében, már működött. Ennek kiépítése ugyanis nem sok időt igényelt. A királyi vármegye az adók behajtásában már nagy tapasztalatokkal és arra alkalmas szervezettel rendelkezett, csupán rá kellett bízni a csöböradó behajtását, vagy e célból a jól működő adminisztrációt új tagozattal kellett kiegészíteni. Akármelyik változattal is éltek, megvalósítása nem volt időigényes, és 1190 táján egyszerre történt a csöböradó bevezetésével. De kire vonatkozott ez az új adó?

Közismert felfogás szerint a csöböradó eredendően királyi (állami) adó volt, amelyet nemcsak a szőlőművelő királyi népek, hanem a vinitortól a hospesig valamennyi szőlőbirtokos fizetett, s ez az állami adó a királyi birtokadományok révén fokozatosan földesúri járadékká vált, a közszolgáltatásból a 13. század második felében magánjogi természetű teher lett.⁵⁸ Valójában a csöböradó földesúri adó volt, melyet a szőlőbirtokos hospesek, jobbágyságok fizettek a szőlőföld tulajdonosának vagy a csöbörjövedelem birtokosának. A csöböradó haszonélvezője és a szőlő tulajdonosa ugyanis különböző személy is lehetett. A birtokátruházás alkalmával a szőlő olykor nem a csöbörjövedelemmel együtt, hanem anélkül, sőt adómentesen is gazdát cserélhetett, s a sajátos adón osztozni is lehetett. Bors comes például a

megyében a négy apátsági birtok mellett 1228-ból még a világi kézen levő Rőjtökör csöböradójáról van tudomásunk. I. m. I. 114.

54 Mon. Bp. I. 41. A királyi birtok lakói közül a hospeseken kívül csak a Sopron megyei királyi lövők csöböradóját, pontosabban csöbörmentességét 1270-ben említik. Urk. Burg. I. 368.

55 Kumorovitz L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 19(1972) 31., 32.; Mon. Bp. I. 41. (a csöböradó a tatárjárás előtti kiváltságlevélben is szerepelhetett); Theiner I. 173.; Smičiklas III. 74. (gyanús: Reg. Arp. 230. sz.); Wenzel VII. 29., 31.

56 Wenzel VII. 17–18., vö. i. m. 91–92.; Urk. Burg. II. 31.; Fejér VI/1. 147.

57 DHA I. 412.; PRT I. 598.; Békefi Remig: III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 140.

58 Eckhart F.: i. m. 5–9. Eckhart F. állításait nem érinti Makkai L.: i. m. 51–52.

borsmonostori apátságnak adományozott Lasztaj és Miksa birtokon a csöböradót élete végéig megtartotta magának, sőt az utóbbi helyen a borjövédelmet halála után özvegye számára is biztosította, míg az meg nem hal, vagy férjhez nem megy.⁵⁹ A király is mint földesúr szedte a csöbröket hospeseitől, extraneus szőlőbirtokosaitól vagy — amennyiben az adománybirtok csöbörjövédelmét továbbra is fenntartotta magának — azoktól, akik eladományozott szőleit művelték.⁶⁰ A csöbrökből származó bevétel nem a kincstár, hanem a királyt magát illette meg.⁶¹ Az Aranybulla és megújítása is a királyhoz tartozó dolgok közé (*ad regem pertinencia*) sorolta a csöböradót.⁶²

A királyi birtok szerepe természetesen meghatározó volt a csöböradó bevezetésében és elterjesztésében. Itt élt a legtöbb hospes, sőt ez a társadalmi réteg a 13. század derekáig másutt jóformán ismeretlen volt, s a király az ország valamennyi szőlőművelésre alkalmas területén rendelkezett birtokkal. A többi egyházi és világi földesúr számára a királyi birtok minta volt: a csöböradó nem annyira a királyi szőlők csöbörjövédelmével együtt történő eladományozása, hanem a királyi adózás gyakorlatának átvétele, utánzása révén honosodott meg a többi birtoktípuson. Iván királyi miles esetében még feltehető, hogy csöbörrel adózó szőleit az uralkodótól kapta. Ezzel szemben a királyi adományozás helyett sokkal nagyobb annak a valószínűsége, hogy a jelentéktelen zalai kisbirtokosok a királyi mintát követték, amikor szőleik után már 1236 előtt csöböradót szedtek.⁶³ Míg itt az utánzás csak gyanítható, másutt tetten is érhető. Mint láttuk, Sopron megyében a királyi birtokon 1200 körül a csöböradó elterjedt volt; csöbörshedők gondoskodtak behajtásáról. A Domonkos bán által nem sokkal korábban alapított borsmonostori apátság birtokain viszont még nem szedték ezt a földesúri jövédelmet. Bevezetésére a Sopron megyei Meinhart és Peresznye birtokon 1222 táján került sor, amikor Bors comes, az alapító utóda, az apát beleegyezésével megszabta az itt élők földesúri kötelezettségeit, s minden

59 Urk. Burg. I. 104., 105., 114., II. 31., 152., IV. 24., 25.; Vysady miest a mestečiek na Slovensku. I. (1238–1350). Na vydanie pripravil L'ubomír Juck. Bratislava, 1984. (= Juck) I. 69.; Wenzel IV. 311., XII. 516–517.; Fejér VI/1. 147.; HO VII. 261.; Zala tört. I. 275.

60 Azok az adatok, amelyek alapján Eckhart F. a csöböradó állami voltára következtetett, arra mutatnak, hogy az uralkodó az adományozás után fenntartotta magának a szőlők csöbörjövédelmét, illetve a megyei adóshedők túlkapásaitól védte az egyházi földesurakat. Nem valószínű, hogy II. András adóreformja 1220 táján megkísérelte volna a földesúri csöböradó mellé az állami csöböradó bevezetését. Urk. Burg. I. 37., 88., 107.; Smičiklas III. 74. (gyanús: Reg. Arp. 230. sz.); Wenzel VII. 29., 31.; DL 106180., 106117., kiadja Fejér IV/1. 107., illetve VII/1. 260.; Marsina II. 103. (kritikája: Reg. Arp. 764. sz.)

61 Az állami (királyi) adóktól világosan megkülönbözteti a király földesúri csöböradóját Imre király Martonfalvára vonatkozó 1202. évi oklevele: „omnes reditus supradicte ville Martini ad fiscum pertinentes, scilicet liberos denarios et pondera, chybriones etiam de eadem villa nobis pertinentes, supradicte domine perpetuo iure possidendas donavimus.” II. András 1225-ben sem a nádorhoz, sem a soproni ispánhoz, hanem legfeljebb magához tartozónak mondta a csöböradót. IV. Béla 1237-ben egy szerémi szőlőről jelentette ki, hogy csöböradója nem a dombói apáté, hanem a királyi felséghez (*ad regiam maiestatem*) tartozik. Urk. Burg. I. 39., 107.; Wenzel VII. 29. Hasonló adat 1244-ből: Marsina II. 103.

62 Enchiridion 141. (29., illetve 34. tc.). Természetesen a király a megyéispánt is részesíthette a csöbörjövédlemből. Wenzel VII. 31.

63 Urk. Burg. I. 75.; Wenzel VII. 17–18. A zalai várjobbágyok 1239-ben eladott szőlei is csöbörkötelesek voltak. Wenzel VII. 91–92.

mansiót egyebek mellett egy urna bor (*urna vini*) fizetésére kötelezett.⁶⁴ Néhány évvel később viszont az apátság birtokain az egyházi földesúr, illetve a kegyúr csöbörjövendelmét rögzítették a források. A ciszterci monostorban kiállított oklevél a latin *urna*, míg a királyi meg a nádori (és egyben soproni ispáni) kancellária a magyar *csöbör* szót használta ugyanazon boradóval kapcsolatban. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a két elnevezés ugyanarra az űrmértékre vonatkozott: az *urna* a csöbör latin megfelelője volt, éspedig nem az egyetlen.

A korabeli variánsok, értelmezések szerint a csöbör űrmérték ismertebb latin neve a *tina* volt.⁶⁵ De a latin változatok mellett az űrmértéknek másik magyar elnevezése is létezett. Ugyancsak szláv eredetű szóval *akónak* is nevezték.⁶⁶ Így viszont az akó többi egykorú latin értelmezése, mint a *cubulus magnus*, a *modius*, sőt a csöbör kapcsán már említett *urna* (az utóbbi kétszeresen) is beletartozott a névváriánsok körébe.⁶⁷ A szőlő utáni adózás eme rendszerében tehát olyan űrmértéket használtak, amelyet változatos módon csöbör, akó, urna, cubulus magnus, tina vagy modius néven egyaránt hívhattak. Az akó, a csöbör és a tina egykorú értelmezései alapján az is megállapítható, hogy a szóban forgó űrmérték öt kisebb mércéből: öt (kis)köbölből (*cubulus*) vagy — ahogyan Pozsony környékén mondták — öt fertályból, vagyis negyedből (*quartalium*) állt.⁶⁸ Az egyforma űrtartalmú alegységek eltérő neve annak következménye volt, hogy kétféle mértékrendszert vetettek össze. Mindegyik azonos nagyságú alapmértécre épült, de az egyikben öt alegység, a másikban pedig négy alkotott egy nagyobb űrmértéket. Azt a mércét, amelynek űrtartalma négyötöde volt a másiknak, Pozsonyban és környékén használták, s pozsonyi mércének (*Posoniensis mensura*) hívták.⁶⁹ Nagyságát illetően egyetlen támpont a po-

64 Urk. Burg. I. 90. A döntés előtti és utáni adatok: Urk. Burg. I. 29., 37., 94. (kritikája: Reg. Arp. 408. sz.), 95., 104., 105., 107. A Sopronban 1274-ben kiállított magánoklevél szerint a Moson megyei Sásnyiban is az *urna* volt a boradó mércéje. Urk. Burg. II. 56.

65 A Sopron megyei Págya birtokon 1316-ban *septem tinas vini sive chibriones cum tina Supruniensi* említettek. Urk. Burg. III. 92. Későbbi adatok: Glosszárium 152.; OklSz. 139.

66 Pozsony város 1291. évi kiváltságlevelében olvasható: *acones, qui wlg[ar]iter chybriones dicuntur*. Juck I. 75. Vö. Makkai L.: i. m. 51–52. A szó eredetére ld. SzlJsz. 61.; TESz. I. 118. Sajnos, az akó fenti és alább következő értelmezéseire nincs tekintettel az OklSz. 11–12.

67 Balaton-felvidék (Kál és Paloznak környéke), 1240: *cum magno cubulo, qui vulgo aco vocatur*. Theiner I. 242. Bihar megye (Várad), 1312/1374: *pro modio alias ako*. Bunyitay V.: i. m. 46. A szójegyzékek szerint is a *modius* megfelelője az akó volt. Glosszárium 72. (A Nyitra megyei Galgócon is 1365-ben *modius* nevű mércét használtak. DL 5389.) Pozsony megye (Schimperf, Récse, Benedekhegy), 1337: *super indecenti maioritate urne seu akonis*. DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65). Vö. Solymosi L.: A magyarországi középkori latinság i. m. 87–88.

68 Bács megye (Aranyán, Kocska, Piros), 1237: *quilibet aco continet quinque cubulos Syrmieneses*. Wenzel VII. 29–30. Pozsony megye (Szentgyörgy), 1278: *cum recto akone Sancti Georgii, qui tantummodo quinque quartalia vina contineat*. DL 998. Pozsony megye (Schimperf), 1296: *pro quolibet cibione solvent quinque quartalia*. Wenzel V. 162. Szlavónia (a zágrábi székesegyház birtokai), 1334–1354: *unum chebrionem, qui quinque cubulos vini faciat*. Mon. Zagr. II. 45. Pozsony megye (Schimperf, Récse, Benedekhegy), 1337: *unam tynam musci quinque in se quartalia vere Posoniensis mensura continentem*. A pontos meghatározásra azért volt szükség, mert nézeteltérés támadt az *urna seu ako* nagysága miatt. DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.), vö. DF 261286. (Pozsonyi kápt. országos lt. 14-16-35.).

69 A sajátos pozsonyi mércére ld. az előző jegyzet 1337. évi adatát. Erre az űrmértékre Ortway Tivadar nyomán Alexander Húščava is utalt, de nem kutatta fel és nem vonta be vizsgálódása körébe Ortway forrását. Alexander Húščava: A pozsonyi mérő fejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig.

zsonyi akó 1540 körüli időből fennmaradt etalonja, melynek űrtartalma 54,3 litert tett ki.⁷⁰ Csakhogy ez az etalon minden bizonnyal azután készült, hogy 1525-ben Pozsonyban is sor került a gabona- és bormértékek egységesítésére, éspedig a budai mértékrendszer alapján.⁷¹ Ez a rendezés a négy (kis)kőből vagy fertály nevű alegységből álló pozsonyi űrmérték helyett az öt (kis)kőből űrtartalmú budai mércét, a csöbröt vezette be.⁷² A pozsonyi etalon valójában a budai csöbör nagyságát örököltette meg. Mércénk nagy valószínűséggel a korábbi századokban is ekkora lehetett, ami természetesen nem zárta ki, hogy helyi változatai akár jelentősen is eltérjenek ettől. A boradónak nevet adó csöbör tehát olyan űrmérték volt, amely öt kisebb mérce mintegy ötven liter űrtartalmának felelt meg.

A *tributum*, illetve *csöbör* elnevezés 12. század végi felbukkanását követően néhány évtizeddel a boradó új neve jelent meg a forrásokban. A névadás ezúttal nem a sajátos kötelezettség részesedés mivoltát, adójellegét tükrözte, nem is a behajtásánál használt mércére utalt, hanem sajátosan a járadék „jogi” és topográfiai aspektusát ragadta meg. A színhely ismét a nyugati határszél volt. A Fertő tó mellett, a Moson megyei Sásony (Winden) prédiomon 1239-ben egyebek mellett bizonyos borjövédelmet, a „hegyjog” nevű bor kétharmad részét (*duas partes vini, quod vulgo nominatur perchrecht*) is elzálogosították.⁷³ Ugyanezen a településen egy birtokügylet során 1274-ben elsőként a német elnevezés latin változata, a *ius montanum* is megjelent. A következő adat a Pozsony megyei Szentgyörgyről 1278-ban a két kifejezést (pongyola latinsággal) azonosította egymással: *iura montana, quod vulgariter pergereht dicitur*.⁷⁴ Ettől kezdve fokozatosan mindkét terminus elterjedt, a *pergreht* érthető módon a nyugati határmegyékben, illetve a németek lakta városok környékén volt otthonos, míg a latin elnevezést ennél nagyobb területen használták.⁷⁵

In: Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Szerk. Makkai László. Bp. 1959. 26. A sajátos pozsonyi mérce (*mensura*) minden bizonnyal azonos volt a pozsonyi akóval (*cum recta* [!] *et communi acone civium de Posonio, cum vero akone civitatis Posoniensis*). AO II. 191., III. 135.

70 *Lederer Emma*: Régi magyar űrmértékek. Századok 57(1923) 306–307.; *A. Húščava*: i. m. 31.; *Makkai L.*: i. m. 51–52.; *Szűcs Jenő*: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle 27(1984) 17. Egyikük sem gondolt arra, hogy ez valójában nem pozsonyi, hanem budai etalon volt.

71 A király 1525-ben ítélmesterének meghagyta, hogy budai mértékeket vigyen Pozsonyba, vagy ugyanott hasonló mértékeket csináltasson, a várost pedig felszólította, hogy a mértékek átvétele napjától azokkal mérjenek. *A. Húščava*: i. m. 27–28., 33. A rendezés általános volt: az 1525. évi országgyűlés (24. tc.) a budai gabona- és bormértékek országos használatáról intézkedett. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 55.

72 A 16–17. században különféle csöbrök léteztek. Az öt budai (kis)kőből azonos csöbör űrtartalmát 42,42 literre teszik. *Lederer E.*: i. m. 312–314. A fenti gondolatmenet ennek ellentmond: 54,3 literes budai csöbörrel számol. Ennek megfelelően a sajátos pozsonyi mérce 43,44 liter volt. *Makkai L.* szerint a csöbör vagy akó nagysága 42,5 és 54,3 liter között mozgott. *Makkai L.*: i. m. 51–52.

73 Urk. Burg. I. 192. A határ menti osztrák Bruckban (Bruck an der Leitha) kiállított magánoklevél elkerülte a hazai kutatás figyelmét. *H. Prickler*: i. m. 43. A *pergreht* néhány előfordulását, az elsőt 1278-ból, közli: OklSz. 767.

74 Urk. Burg. II. 56.; DL 998.

75 A német terminus különféle formái 1239 és 1365 között Moson, Pozsony, Sopron, Vas, Zala és Pest megyében adatolhatók. Urk. Burg. I. 192.; DL 998., DL 1410., kiadja *Wenzel* XII. 571.; Urk. Burg. III. 135.; DF 238673. (Pozsony város lt. N° 47.), kivonata: *Fejér* VIII/2. 675., AO III. 151., VI. 151.; *Wenzel G.*: i. m. 290.; Sopron vm. I. 253., 257., 258.; DL 98067., kivonata: *Bárfai*

A szőlő utáni járadékot, illetve az arra való jogosultságot jelentő „hegyjog” a határ szőlőművelésre alkalmas terepalakulatának, a szőlőhegynek köszönhetette elnevezését. Természetes, hogy Sásony birtokon, ahol ez a terminus először megjelent, szőlőhegy is létezett.⁷⁶ A művelés színteréhez kapcsolódó szemlélet a régebbi elnevezésre is hatott. Mint láttuk, a vám (*tributum*) szó kiegészült, s hegyvám (*tributum montis*) lett belőle. Aligha volt véletlen, hogy a hegyvám latin változatának első előfordulását 1321-ben a német *pergrecht* szóval értelmezték.⁷⁷ A számba vett elnevezések szinonimák voltak, egymás helyettesítésére szolgáltak.⁷⁸ Noha a 13. század végétől kezdve a szőlő kapcsán olykor a másutt már jól bevált *terragium*⁷⁹, *census*⁸⁰ kifejezéseket is használták, a 14. század elején a szőlő utáni járadék meghatározó terminusa a „hegyjog” (*pergrecht, ius montanum*), illetve a hegyvám (*tributum montis, tributum montium*) lett. Ez került a királyi adománylevelek formulájába is.⁸¹ Ennek a gyakorlatnak megfelelően az 1405. évi városi dekrétum (1.

Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Függelékül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Bp. 1938. 76.; DL 41504.; Zala tört. II. 5. A német kifejezés délszláv változata 1451. évi Varasd megyei adat szerint a *gorschyna* (*gorščina*) volt. DL 38698. Idézi téves jelzettel: OklSz. 767.

76 Urk. Burg. I. 192., 201., 203.

77 Urk. Burg. III. 135.

78 Erre jó példa a Moson megyei Sásony és a Pozsony megyei Schimberg (Schincperg) esete. A szőlő utáni járadékot az előbbi helyen 1239-ben *perchrecht*, 1258-ban *tributum vinee*, 1274-ben *ius montanum*, az utóbbi helyen 1274-ben *tributum vini*, 1296-ban *cibriones*, 1337-ben *ius montanum sive terragium vinearum* elnevezéssel illették. Urk. Burg. I. 192., 264., II. 56.; Wenzel IV. 39–40., V. 161–162.; DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.) A csöböradóra vonatkozó hasonló adatok: *a solutione tributi de vineis suis propriis, quod korocheber nuncupatur* (1270), *cum ... tributis sive chibirionibus* [!] *vinearum* (1291), *cum chibirionibus sive tributo vinearum* (1316), *tributum montis seu cybriones* (1353). Urk. Burg. I. 368.; DL 1319., hiányosan kiadja Fejér VI/1. 147.; DF 201686. (Sopron város lt. N° 52.), kiadja Fejér VIII/1. 600.; DL 1336. Az 1316. évi adat alapján a csöböradót a hegyvám előzményének tartja Székely Gy.: i. m. 301.

79 A *terragium* a szőlővel kapcsolatban 1281-ben szerepel először. Míg ebben az esetben csak valószínűsíthető, hogy természetbeni járadékot s nem pénzáradékot jelentett, addig a következő hasonló 1295. évi előfordulás és több későbbi adat szerint egyértelműen borjáradékot jelölt. DF 229950. (Veszprémi kápt. lt. N-211.); Wenzel XII. 571.; AO I. 6., II. 191.; DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.); Wenzel G.: i. m. 290. Más 14. századi adatokban viszont a *terragium* a szőlő után fizetett pénzáradék neve volt. DL 3099.; DF 238943. (Pozsony város lt. N° 323.) Itt szükséges megjegyezni, hogy a somogyvári konvent 1224. évi keltezésű, de csak 1399. évi átirásból ismert oklevele keletkezésénél jóval később készült, mivel többek közt a benne szereplő szőlő utáni járadék latin megnevezése (*montanum terragium*) ebben a formában csak a 14. század derekától ismert. DL 112., kiadta: HO VII. 10–11.; Zala tört. I. 618., 623. Vö. Solymosi L.: A magyarországi középkori latinság i. m. 83.; Uő.: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Századok 124(1990) 556.; Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 1215–1300. Somogy megye múltjából 26(1995) 4–5.

80 A szőlő után fizetett pénzáradék jelölésére a *census* szót 1325-től kezdve használták. AO II. 191.; DL 3099. Hasonló értelme volt 1288-ban a *pensio* szónak. PRT X. 541.

81 A Sopron megyei Balfra vonatkozó 1325. évi királyi adománylevél még nem, míg az 1328. évi királyi megerősítő adománylevél *pertinencia*-formulájában már a „hegyjog” (*cum ... iure montano vinearum*) is helyet kapott. HO II. 39., 57.

tc.) a *tributum montium* változataiként a magyar *hegyvám* és a német *pergrecht* terminusokat adta meg.⁸²

A hegy szó 1239. évi jelentkezése és hamarosan elért dominanciája a szőlő utáni járadék német, latin és magyar elnevezéseiben felveti azt a kérdést, hogy mi állt a terminológiai változás hátterében. Határhasználati vagy szemléleti változás? Nem kétséges, hogy a szőlőkultúra 12. század végétől induló jelentős terjeszkedése lényegesen módosított a szőlőművelés területi elhelyezkedésén, a szőlő újabb és újabb területeket hódított meg, míg másutt teljesen visszaszorult. Az azonban kevésbé valószínű, hogy a szőlő térszíni elhelyezkedése időközben alapvetően megváltozott volna, a szőlő a síkságokról, völgyekből felkerült volna a lankás hegyoldalakra és dombokra.⁸³ A szőlőművelés ugyanis jóval a jelzett terminológiai változás előtt ezekkel a környezetükből többé-kevésbé kiemelkedő terepformákkal állt szoros kapcsolatban. Bár a 11–12. századi adománylevelek és birtokösszeírások készítői nem törekedtek arra, hogy az adott település határán belül a szőlők helyét pontosan rögzítsék, akad néhány adat, amely e tekintetben eligazítást nyújt. Az aradi prépostság 1177. évi összeírása a Temes megyei Bodol falu határleírásában Szőlős nevű hegyről (*ad montem, qui vocatur Zeleus*) tett említést. A somogyi Kőröshegyen 1190 előtt, illetve 1192-ben számba vett szőlők esetében is gyanítható, hogy nem lapályos részen feküdtek. A somogyi Makrán 1138-ban összeírt szőlők helyére viszont abból következtethetünk, hogy később ez a földrajzi név Makra-hegy néven élt tovább.⁸⁴ A 13. század első évtizedeiben, amikor egyre több szőlő cserélt gazdát, s a növekvő birtokforgalom serkentőleg hatott a hiteleshelyi oklevéladás kibontakozására, a szőlők fekvését már pontosabban rögzítették. Eszerint a szőlők természetes helye az a kiemelkedő terepalakulat volt, amelyet a latin *mons*, *monticulum*, *promontorium*, *clivus*, illetve a magyar *hegy*, *mál*, *halom* szóval jelöltek.⁸⁵ Különösen a déli fekvésű hegyoldal, a napsütötte *mál* felelt meg a szőlőművelés igényeinek. A Hont megyei

82 *A demptis tantummodo mensuris decimarum et montium tributis vulgo heguam, in Teutonico pergrecht* szövegrészlet vulgáris szavai számos variánsban hagyományozódtak ránk. Decreta 192.

83 A szőlők térszíni elhelyezkedésében jelentős változást tételez fel *Égető M.*: Középkori szőlőművelésünk i. m. 68–69., 71., 73. A *mons* stb. terminusok jelentkezését tévesen a 13. század végére teszi, s a málakról nem vesz tudomást.

84 *Borsa I.*: III. Béla i. m. 216.; *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) Tanulmányok Budapest múltjából 16(1964) 56.; DF 262045. (Erdődy család vépi lt., fasc. 79., N° 4290.); *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. (1138/1329.) Magyar Nyelv 32 (1936) 204.; *Theiner I.* 10.; *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85. sz.) 41–42.; *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2(1952) 358.; *Uő.*: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk. Halász Péter. Bp. 1991. 294.; Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László és Végh József. Bp. 1974. 205., 224.

85 A 13. század elejétől a *mons* a szőlővel gyakran együtt szerepel. Az 1207. évi keltezésű szlavóniai *ad montem vinearum* adat valószínűleg később keletkezett. *Smičiklas III.* 73., kritikája: Reg. Arp. 230. sz. 1221-ben a Balaton-felvidéki Csobáncon, továbbá a Komárom megyei Újfalu, 1240-ben a Nyitra megyei Köröskény, 1240 táján pedig a Moson megyei Sásony határában fekvő hegyen említettek szőlőt. *Fejér III/1.* 327.; *Wenzel I.* 182.; *Marsina II.* 54.; *Urk. Burg. I.* 201.; 203. A Balaton-felvidéki Hegymagason, Hegyesen, Hegyesden, a somogyi Kőröshegyen művelt szőlők fekvéséről a helynevek árulkodnak. *Fejér III/1.* 327.; *PRT I.* 655–656.; *DL 133.*, hiányosan kiadja

Szebelléb határában 1219-ben Szőlőmál nevű hegyet (*ad montem, qui vulgo dicitur Zevlevmal*) emlegettek, 1229-ben pedig a somogyi Szőlád-Szentmiklós lakóiról jegezték fel, hogy a határukban szőlőművelésre és szántásra alkalmas, Besenyőmál nevű helyet (*locum aptum ad vineas et arandum, qui vocatur Beseneumal*) birtokolnak.⁸⁶ De nemcsak a dombvidéken, hanem az Alföldön is a magasabban fekvő térszinformákat részesítették előnyben. A Tisza partján, a Szabolcs megyei Lök birtokon is 1265-ben egy dombot hívtak Szőlőshalomnak: *monticulum, qui vocatur Sceuleusholm*.⁸⁷ Bármennyire is tetszetős volna, a szőlő utáni adózás régi, illetve új rendszeréhez kapcsolódó szőlőművelést nem lehet tengerszint feletti magasság szerint elkülöníteni.⁸⁸

A szőlő utáni járadék elnevezéseinek módosulását tehát nem válthatta ki a határhasználat megváltozása, mert ilyen nem volt, korábban is „hegyi” szőlőművelés folyt. Nem határhasználati, hanem szemléleti motívum állt a terminológiai változás hátterében. Az új szemléletmód a nyugati határszélen nem a német–magyar együttélés terméke volt, hanem külföldről érkezett Magyarországra. Sásony (Winden) falu, ahol az új terminus először jelentkezett és honosodott meg, a heiligenkreuzi ciszterci apátság tulajdonát képezte. Az apátság, amely a 13. század elejétől királyi és magánadományok révén lett Moson megyében birtokos, s szőlőtelepítésre II. Andrásról 1217-ben kifejezetten engedélyt kapott, közvetítette Magyarországra azt a szemléletmódot, amely az osztrák és a stájer hercegségben már régóta otthonos volt.⁸⁹ A sásonyi szőlőkkel kapcsolatban az 1239-ben említett *pergrecht* és az 1274-ben rögzített *ius montanum* terminusokat a jelentős szőlőkultúrával rendelkező Alsó-Ausztriában és Stájerországban a 12. század utolsó harmadától kezdve használták.⁹⁰ A

Fejér III/2. 106., VII/1. 263–264.; *PRT* III. 483.; *HO* IV. 4–5., 6. (a forrás valójában a 13. század végén keletkezett). A Hont megyei Kelenye 1260. évi határleírásában a Szőlőshegy (*Sceuleushyg*) helynév önmagáért beszél. *Marsina* II. 459. A bakonyi Bársonyos melletti Szőlőson 1240 táján, a Pest megyei Érden pedig 1244-ben intézkedtek a helybeli *promontorium* szőlőiről, illetve beültetéséről. *PRT* I. 748.; *DL* 73615., regesztája: *Bakács I.*: i. m. 49. sz., vö. Zichy okm. I. 4–5.; *Wenzel* VII. 140–141. A Balaton-felvidéken 1238-ban a hegyesdi *clivus* két szőlője cserélt gazdát. *Fejér* VII/1. 263–264. A 13. század eleji határleírásokból is kitűnik, hogy a szőlők a határ magasabban fekvő részén foglaltak helyet. *Urk. Burg.* I. 71., 104., 150.

86 *Marsina* I. 183.; *Wenzel* VI. 471. Berénymálon 1243-ban, a Baranya megyei Iregmálon 1252-ben, a Zemplén megyei Makramálon 1262-ben említettek szőlőt. *HO* VI. 41.; *Hazai Okl.* 25.; *HO* VI. 111. További adatokat hoz *Oklsz.* 609–611.

87 *DL* 51041. Az újkori másolatban fennmaradt oklevél kivonata: A nagykálói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. Bp. 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai I–2.) I. 7. sz.

88 A Zaránd megyei Szentkirály, illetve a Bihar megyei Régeny faluban, ahol 1177-ben vinitorokat írtak össze, a határleírás szerint hegy is létezett, s minden bizonnyal ehhez kapcsolódott a szőlőművelés. Hasonló lehetett a helyzet Kőröshegyen is, ahol 1192-ben vinitorokat és szőlőket vettek számba. A boradásra is kötelezett tótdörögdi torló szőléjéről pedig biztosan tudjuk, hogy Hegyesd egyik lejtőjén terült el. *Borsa I.*: III. Béla i. m. 213., 216., vö. *Györffy* I. 656.; *DF* 262045. (Erdődy család vépi lt., fasc. 79., N° 4290.); *Fejér* VII/1. 263.

89 *Urk. Burg.* I. 40–41., 69–70., 79., 85., 192–193., 196., 201., 203., 243., 264., II. 56. Az apátság magyarországi birtokaira ld. *Ferenc L. Hervay*: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 107–108.

90 *Philippe Dollinger*: *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert*. Hg. v. Franz Irsigler. München, 1982. 145., 173.; *A. Mell*: i. m. 8–9., 27.; *Österreichische Urbare*. I. Landesfürstliche Urbare. 1. Die landesfürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und

heiligenkreuzi apátság egyik szőlőbirtokán a járadékot már 1180 táján ez a latin és német kifejezés (*ius montium in vineis, quod vulgo perchreht dicitur*) jelölte.⁹¹ Természetes, hogy az apátság ugyanarra a jelenségre, a szőlő utáni járadékra, magyarországi birtokain is ezeket az elnevezéseket alkalmazta. A ciszterci hatás még tovább bővíthető, ha figyelembe vesszük, hogy a borsmonostori apátság Heiligenkreuz filiája volt, vagyis első szerzetesei a 12. század végén az osztrák monostorból telepedtek Magyarországra.⁹² Feltehető, hogy a borsmonostori apátság is hasonlóképpen járt el, csak ennek írásos bizonyítéka nem maradt fenn; az apátság zömmel királyi oklevelei a hazai elnevezéseket részesítették előnyben. Az új terminusokat ugyan a heiligenkreuzi ciszterci szerzetesek honosították meg Magyarországon, de az új fogalmak elterjesztésében már döntő rész jutott a nyugati határszélen és az ország belsejében — főleg a városokban — élő német telepeseeknek. A nagyszombati hospesek szentgyörgyi szőlőbirtoklását szabályozó 1278. évi oklevél immár az új latin kifejezést és német párját használta a borjáradék jelölésére.⁹³

A nyugat-magyarországi ciszterci birtokok kapcsán nem kerülhető meg a telekszervezet és a szőlő kapcsolatának kérdése. Általánosságban a szőlő valóban nem tartozott a telki állományhoz, a szőlőföld kívül állott a telekszervezeten.⁹⁴ Alapvetően azért, mert a telekszervezet a szántógazdaságon nyugodott, márpedig a szántó rendszerint előbb kivált a földesúri magángazdaság kereteiből, mint a szőlő. Ráadásul a települések jelentős részének határa nem volt alkalmas a szőlőművelésre.⁹⁵ Míg itt ez a hiányosság, addig másutt a szőlőföld sajátos jogállása — árucikk volta — akadályozta meg, hogy a szőlőföld a telekszervezethez kapcsolódjék. Mindezek ellenére ilyen kapcsolat helyenként mégis létrejöhetett. Így a borsmonostori apátság Meinhart és Peresznye nevű birtokán, ahol az 1222 táján hozott rendelkezés szerint minden egyes *mansio* után a szántógazdálkodásra jellemző járadékok mellett egy-

14. Jahrhundert., 2. Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter. Hg. v. *Alfons Dopsch*. Wien und Leipzig, 1904–1910. (= Öst. Urb.) I/1. CLXXX, I/2. XC.

91 Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde. I–II. Hg. v. *Johann Nepomuk Weis*. (= Urk. Heil.) Wien, 1856–1859. (Fontes rerum Austriacarum II/11., 16. Bd.) I. 12. A heiligenkreuzi apátság birtokain a 12. század végén kétszer *ius in monte vinearum*, 1230-ban pedig *ius montis* fordul elő. Urk. Heil. I. 26., 27., 75. Magyarországi szőlő kapcsán a hegymester (*magister montis*) elnevezés minden jel szerint először 1319-ben bukkan fel. Érdekes módon a szőlő a Pozsony melletti Weinarn (Vajnor) nevű hegyen feküdt, amely a heiligenkreuzi apátság 1297-ben szerzett birtoka volt. Urk. Heil. II. 60–61., HO VII. 261.

92 *F. L. Hervay*: i. m. 63.

93 DL 998. A nagyszombati telepesek etnikumára utal az a körülmény, hogy 1238. évi privilégiumuk szerint a tizedet *more Teutonicorum* kellett fizetniük. *Marsina* II. 31.

94 *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 19., 46.; *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században.) In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.) 463.; *Belényesy Márta*: Adatok a régi hegyközségek történetéhez. (Két XVIII. századi beregi hegytörvény tanulságai.) *Néprajzi Közlemények* 3(1958)1–2. sz. 280. Hogy a telki állományhoz kivételesen szőlő is tartozhatott, azt elismeri, de nem magyarázza a középkori adattal nem igazolja *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 20.; *Uő.*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 48.; *Belényesy M.*: Adatok i. m. 280.

95 *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 22.; *Belényesy M.*: Adatok i. m. 280.

egy urna bort kellett adni.⁹⁶ Mivel az adott körülmények között a járadékfizetők ezt a mennyiséget aligha vásárlás útján szerezték be, hanem úgy termelték meg, minden gazdasághoz szőlőnek is kellett tartoznia. Ezt a feltevést valószínűsíti, hogy az ugyancsak Sopron megyei Büdöskuton 1271-ben a hét beltelekkel együtt (*cum septem mansionibus, que lehun dicuntur*) ugyanennyi, vagyis hét szőlő cserélt gazdát, Höflein birtokon pedig 1357-ben egy beltelket többek közt a hozzá tartozó szőlővel együtt (*cum vinea spectante et pertinente ad eandem curiam sive ad eundem laneum*) idegenítették el.⁹⁷ Ez a kivételes helyzet szőlőművelésre is alkalmas területen földesúri kezdeményezésre jött létre. A heiligenkreuzi apátság például lakatlanul kapott legénytői birtokán 1217 és 1222 között egyszerre falut és szőlőt telepített, hogy ezáltal még inkább népességet vonzó és megtartó körülményeket teremtsen, s az ott létesített 30 telek (*mansio*) mindegyike után csöböradót is követelhessen.⁹⁸

A szőlő utáni járadékok új formájának kialakulását a nyugati határszélen az is megkönnyítette, hogy ezen a tájon a szolgák (*servus, mancipium*) munkáján nyugvó urasági szőlőművelés jelentéktelen volt.⁹⁹ Ugyanakkor a szőlő utáni adózás első korszakára jellemző *vinitor*, *vinidator*, *torló* réteg teljesen hiányzott.¹⁰⁰ Ez a sajátosság döntően a határ menti vármegyék eltérő — védelmi — funkciójából következett: itt nem a vinitorok és társaik, hanem a határvédelemre kötelezett népek, például a lövők, foglalkoztak mellékesen szőlőműveléssel.¹⁰¹ A korszerűbb forma korai elterjedését az intenzív határ menti kapcsolatok is segítették, amit a szokványos csetepaték sem akadályoztak meg. A magyar király és az osztrák–stájer herceg megbízottai 1225-ben a grazi békében az elfoglalt szőlők visszaadásáról, az adózás változatlanlásáról is megállapodtak.¹⁰² Az a tény, hogy Nyugat-Magyarországon a szőlő utáni adózás kétféle rendszere közül csak az egyik létezett, a korábbiakkal összhangban megerősíti és egyértelművé teszi, hogy a két szisztéma között nem volt genetikus összefüggés. Az adózás új módja nem a régiből fejlődött ki, hanem egészen más alapokon nyugodott, s még az ország belsejében is, ahol a két rendszer térben és időben nem vált el egymástól, csupán egymásmellettiségről és kölcsönhatásról lehetett szó.

Az új rendszerben a járadék eleinte a szőlő nagyságától független átalány lehetett. Ez az adózási mód nem volt szokatlan; az egyházi tized esetében is alkalmazták. Egy 1256. évi egyezség értelmében Zala megye délnyugati részén, a bekcsényi

96 Urk. Burg. I. 90.

97 Urk. Burg. II. 12.; Sopron vm. I. 275. Büdöskuton 1344-ben viszont egy beltelket csupán szántóval együtt adtak el. Sopron vm. I. 174.

98 Urk. Burg. I. 69., 88. Stájerországban is előfordult, hogy a beltelekhez szőlő is tartozott. A. Mell: i. m. 10–11. Hasonló szoros kapcsolat a beltelek és a szőlő között a boradó torlók és vinitorok esetében is létrejöhetett.

99 Mindössze négy esetben következtethetünk a szőlő és a szolgák kapcsolatára. Urk. Burg. I. 29., 33., 75., 124.

100 A Burgenlandi Okmánytárban szereplő vinitorok, illetve vinidatorok nem a határ menti megyékben, hanem a Balaton-felvidéken, Somogyban, illetve Győr megyében laktak. Urk. Burg. I. 54., 304., II. 122., III. 107.

101 Urk. Burg. I. 368.

102 Urk. Burg. I. 101–102.

főesperesség területén, Hahót nembeli Hahót ispán birtokairól és a Gyüre nemzetség földjéről minden nagyobb és kisebb szőlő után (*de singulis vineis maioribus et minoribus*) a zágrábi káptalan egyformán két köből bortizedet kapott mindaddig, amíg a zágrábi egyházmegyébe tartozó főesperességben a tized mértékét nem sikerült növelnie.¹⁰³ De mekkora átalány járt a földesúrnak? Másképpen: hány csöbör volt a csöböradó?

A kérdésre eddig egyetlen válasz született. E szerint a 12–13. században öt csöbör, azaz mintegy 250 liter bor volt az átalány.¹⁰⁴ Ez a felelet azonban szemben áll a tényekkel; az új rendszer az adott időszakban messze nem ismert ilyen nagyságú borjáradékot, a földesurak ennél jóval kevesebbel is beérték. Bár kétségtelen, hogy a forrásokban a csöbör szó igen gyakran többes számban fordul elő, ebből nem feltétlen következik, hogy több csöbör mennyiségű bor volt az átalány. Ezek az általános, nem számszerűsíthető adatok ugyanis szinte kivétel nélkül szőlők vagy bizonyos társadalmi rétegek adójára, s nem egy-egy szőlő vagy az azt művelő szőlőbirtokos évi járadékára vonatkoztak.¹⁰⁵ Márpedig az átalány nagysága éppen az utóbbi adatokból állapítható meg.

Az értékelhető források szerint az új rendszerben egységnyi szőlő után egységnyi hegyvám járt (I. táblázat). A szőlő nagysága különböző — akár egy hold is — lehetett, a hegyvám viszont kezdetben egységesen egy csöbör mennyiséget tett ki. A csöböradó tehát eredetileg nem csupán csöbörrel mért, hanem csöbörnyi mennyiségű borjáradékot jelentett. A mérce elnevezése helyenként más-más lehetett, úrtartalma a helyi változatok szerint módosulhatott, de nagy eltérést aligha mutatott. Az egy csöbörnyi hegyvám még a 14. század első felében sem volt ritkaság. Sőt, ha a Balaton-felvidéki 5 köblös hegyvámot, melyet az ország vagy legalábbis az ország bizonyos részeinek szokása szerint (*lege regni consuetudinaria vel saltem quarundam partium regni*) szedtek, kisköböllel mérték, akkor szélesebb körben érvényesült, mivel 5 kisköböl egy csöbörrel volt egyenlő.¹⁰⁶ A csöbörnyi hegyvám elterjedtségét közvetett adatok is igazolják. Szerémségben egy csöbör bort 1237-ben fél fertóval lehetett megváltani.¹⁰⁷ Ezzel összhangban a Balaton-felvidéki Fajszon 1265-ben, az

103 Mon. Zagr. I. 114. A veszprémi káptalan 1341-ben a merenyei jószágkormányzójának fizetendő tizedet a Zala megyei kisleludi szőlőhegyen a földesurak kérésére szőlőnként egy köbölre mérsékelte. HO I. 184.

104 Makkai L.: Östliches Erbe i. m. 52. A közlésből nem állapítható meg, hogy becslését a szerző mire alapozta. Tévedésére csupán részleges magyarázatul szolgál, hogy a szőlő utáni adózás két rendszerét nem különböztette meg egymástól.

105 Ilyen kivétel volt a dombói apát földjén 1237-ben említett szerémségi szőlő, amely után kétségkívül több csöbör bor járt, továbbá az a pozsonyi szőlő, amely után 1291-ben *nomine chibrionum* 3 hordó (*tunella*) bort fizettek. Nem kétséges, hogy ezek a források nem egységnyi, hanem jóval nagyobb szőlőre vonatkoztak. Wenzel VII. 29., XII. 516–517. A Balaton-felvidéken 1272-ben neve és kiterjedése alapján is nagyméretű szőlőt (*vineam suam Nogscelev vocatam, ligonio sex hominum valentem*) adtak el. Zala tört. I. 69.

106 Veszpr. Reg. 316. sz.; DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.); Zala tört. I. 499. Jó száz évvel később, 1476-ban az ezen a tájon fekvő Szőlősn egy hold szőlő után kilenced helyett 6 köből bort kellett fizetni. DL 45647., kiadja PRT X. 673.

107 Wenzel VII. 31.

Abaúj megyei Németin pedig 1299-ben és 1347-ben egyformán fél fertó pénzjárdadékat fizetett a szőlőbirtokos.¹⁰⁸

Az új rendszerben a pénzjáradék viszonylag korán, már a tatárjárás előtt megjelent. Az említett szerémi példa szerint a korábbi természetbeni csöböradót váltotta fel. Máskor viszont a földesurak kezdettől fogva pénzben szabták meg szőlő utáni járandóságukat. Így tettek abban az első ismert bérleti szerződésben, melyet 1240-ben a telki és a kánai apát és a nagypesti német polgárok szőlőtelepítési célból kötöttek. A polgárok a dél-budai 200 hold földért a harmadik évtől kezdve évi bér gyanánt (*pro annua pensione*) Szent Mihálykor tíz márkát, azaz holdanként 2,4 pondust fizettek.¹⁰⁹ Hasonló szerződést kötött 1289-ben a tihanyi apát 23 esztergomi személlyel 22 szőlő ültetésére, illetve megművelésére.¹¹⁰ Az Esztergom határában fekvő Úrkután minden szőlőbirtokosnak egy-egy szőleje volt, kivéve azt a két főt, akik közösen birtokoltak egyet. A szőlők nagysága s ennek arányában terhe is különböző volt. Szent Mihály nyolcadán 12 egész szőlő (*vinea*) után 50, 8 fél szőlő (*media vinea, dimidia loca*) után 25, míg két — bizonyára közbülső méretű — szőlő után 40 bécsi dénár évi bért (*annua pensio*) kellett fizetni. Csépán esztergomi kanonok és sasvári főesperes, az egyetlen egyházi szőlőbirtokos, 1289-ben már adózott, Mihály szabó (*sartor*) még ebben az évben, míg a többiek később kezdték a fizetést. Az 1289-től számított 2. évben 4, a harmadikban 3, a negyedikben 5, az ötödikben pedig további 8 szőlő után járt bérleti díj, azaz 1293-ban már valamennyi szőlő adózott. Mivel azoknak kellett a fizetést az ötödik évben megkezdeni, akik a szőlőt 1289-ben ültették (*hoc anno plantata*), visszafelé számolva jól rekonstruálható a szőlőtelepítés folyamata. Ezen az apátsági birtokon 1285 előtt legfeljebb Csépán kanonok szőleje létezett. A keresletnek megfelelően az apátság emberei 1285-ben egy, 1286-ban 4, a következő évben 3, 1288-ban 5, 1289-ben pedig két alkalommal (a szerződés megkötésekor, majd átírásakor) összesen 8 kívánt méretű szőlő telepítésére mértek és adtak (*assignasse dixerunt*) földet az igénylőknek. Az 1285 táján induló szőlőtelepítést az 1289. évi szerződéskötésig bizonyára szóbeli megállapodás szabályozta.

A dél-budai és az úrkutai viszonyoktól eltérően, ahol az érintett felek, a földtulajdonosok és a leendő szőlőbirtokosok állapodtak meg egymással a szőlőbirtoklás feltételeiben, a soproni polgárok esetében IV. László király 1277-ben a város kiváltságlevelében rögzítette, hogy a polgárok a nemesek földjén levő szőlők után régi szabadságuk szerint csak 63 bécsi dénárt fizetnek.¹¹¹ Ez az összeg megfelelt a környékbeli adózásnak. Bécsújhely vidékén ekkortájt 60, ritkábban 66 dénár volt a hegyvám.¹¹²

A pénzjáradék a szőlő esetében azonban nem vált általánossá. Noha már a tatárjárás előtt a csöböradó és a pénzjáradék egymás mellett létezett, minden várako-

108 HO V. 38.; Wenzel XII. 649.; DL 3796.

109 Mon. Bp. I. 37. A szőlőföld és a szántóföld jövedelmezőségének különbözőségét jól megvilágítja, hogy 1241. évi kiváltságlevelük nyomán a pannonthalmi apátság slalai népei egy pondust fizettek holdanként. PRT I. 793.

110 PRT X. 541–542., vö. Györffy II. 289.

111 Urk. Burg. II. 103.

112 Öst. Urb. I/1. 129.

zással ellentétben, a 13. század második felében, amikor gyakori volt a korábbi kötelezettségek átváltása pénzre, a csöböradó többnyire megmaradt természetbeni járadéknak. A földesúr még a szőlőbirtokos polgároktól is megkövetelte a bort, nyilván annak fontos használati és változó — a maga számára kamatoztatható — forgalmi értéke miatt.¹¹³

A szőlő utáni járadék mintegy 1270-ig egyelemű volt: meghatározott mennyiségű bort vagy pénzt kellett fizetni a szőlőföld urának. A két járadékforma párhuzamosan élt egymás mellett, nemcsak a 13., hanem a 14. században is. A mennyiségek viszonylag állandóak voltak; többnyire írásba foglalták őket, eltérni tőlük — az új telepítést kivéve — a mérce oly gyakori manipulálásával vagy a pénz önkényes emelésével csak ideig-óráig lehetett. A szőlőbirtoklás iránt növekvő társadalmi igény azonban lehetőséget adott a változtatáshoz. A földesurak egy csoportja, különösen azok, akiknek földjén tehető polgárok voltak a szőlőbirtokosok, kevesellvén az egysegnyi hegyvámot, annak kiegészítésére törekedtek. Ahol csak tehették, hegyjoguk okán (*ratione iuris sui montis*) az egyelemű járadékot két- vagy többeleművé alakították át.¹¹⁴ A hagyományos hegyvámnormához először nem nyúltak, csak kiegészítették.

A változtatás igényével elsőként a Pozsony megyei nemesek léptek fel a nagyszombati polgárokkal és a városhoz tartozó Újfalú, Gerencsér és Monyoród falvak hospeseivel szemben. Valamikor az 1260-as években megváltoztatták az adózást: nemcsak az elődeik idejében meghatározott jogos csöböradót (*iustum cybrionem ... constitutum et ordinatum*) követelték meg tőlük, hanem tavasszal és a szüretkor új fizetésre (*ad indebitam et inconsuetam solutionem faciendam*) kényszerítették őket. A polgárok és a hospesek felléptek a jogtalanság ellen, de sérelmeik csak részben nyertek orvoslást. V. István 1270-ben úgy rendelkezett, hogy minden szőlő után a csöbörnyi hegyvám mellett még két dénárt is fizessenek.¹¹⁵ A hegyvámhoz kapcsolódó jelképes pénzjáradék — későbbi adatok alapján — a hegyvám behajtásában, szállításában részes földesúri megbízottak jövedelme volt.¹¹⁶

Hont-Pázmány nembeli Ábrahám fia Tamás comes, a Pozsony megyei nemesek egyike, nem elégedett meg ezzel a kis eredménnyel: Szentgyörgy uraként 1278-ban kiváltságlevelet, örökös szabadságot (*libertatem perpetualem*) adott a szőlőbirtokos nagyszombati polgároknak (vagy ahogyan ő nevezte: népeknek). Ebben elsőként részletesen szabályozta az extraneus szőlőbirtoklás módját. A járadékbővítésben a megkezdett úton haladt tovább: szentgyörgyi birtokán minden egész szőlő után egy helyi akó hegyvámot, továbbá 2 dénárt és újdonságként 3 dénárpenzát, vagyis 120

113 Hogy a földesurak számoltak a változó forgalmi értékkel, azt a zágrábi egyházmegyében érvényes tizedfizetési szabályzat mutatja, melyet 1328-ban rögzítettek. E szerint minden kepe gabona, illetve minden köből bor után 6 báni dénár tizedet kellett fizetni Szent Márton ünnepéig (nov. 11.). Ha viszont ezután történt az adózás, 8 dénárt kellett adni, mert a tapasztalat szerint akkor már mind a gabonának, mind a bornak nagyobb értéke volt (*bladum et vinum maioris efficiatur valoris experientia hoc probante*). Smičiklas IX. 425.

114 PRT II. 431.

115 DF 279565. (Nagyszombat város lt., Dipl. 5.), kiadta Wenzel VIII. 305–306.

116 Bazinban és Szentgyörgyön 1360 táján az akókkal együtt beszedett 4 dénárból három a szállítóké (*deferentibus*), egy pedig a hegymesteré (*magistro montis seu vinearum*) lett. DL 5169.

dénárt kívánt.¹¹⁷ A tetemes összeget két részletben kellett megfizetni: harmadát a szőlőművelés megkezdésekor (*in primo culture vinee*), kétharmadát pedig a szüretkor. A kiváltságlevél szerint ez a pénzjáradék biztosította a szőlőbirtokosnak a szőlőművelés, a szüretelés és a bortermés elszállításának a lehetőségét. A földesúr tulajdonképpen ennek fejében engedte meg, hogy a hatalmától független szőlőbirtokosok és azok munkásai betegyék lábukat a földjére. A nagyszombatiak vállalták az új terhet, végrendelkezési és bíraskodási kiváltságuk, továbbá a szállítási vám (2 dénár/hordó) rögzítése fejében. Számukra még ilyen súlyos adózási feltételek mellett is megérte a szőlőbirtoklás. Még akkor is, ha a városi építkezést befolyásoló, az alapincézett polgárházakat magyarázó rendelkezés szerint Szentgyörgyön a szőlőn kívül mást (kúriát, épületet) nem volt tanácsos birtokolniok, mert különben a földesúr joghatósága alá kerültek. A korabeli földbért többszörösen meghaladó teher elfogadtatása a földesurat is szokatlan vállalásra készítette: amennyiben maga vagy utódai a polgárok kiváltságait csorbítanák, a három dénárpenza fizetése megszűnik, és visszaáll az őseik idejétől érvényes régi rend.

A három dénárpenzás járadék valószínűleg nem a szentgyörgyi földesúr tulajmánya, hanem a királyi birtok sajátos újítása volt. Pozsony megyében királyi birtokon is szedték ezt a pénzadót a modori és a dévényi extraneus szőlőbirtokosoktól, a nagyszombati, illetve a hainburgi polgároktól. A dévényi forrásokban találóan *vendégadó* (1353: *donum hospitum*, 1362: *gastgab*) volt a neve.¹¹⁸ Ezek az oklevelek ugyan a 14. században keletkeztek, de tekintettel a királyi birtok rosszabb forrásadottságára, régi gyakorlatot örökíthettek meg. Feltehető, hogy az 1260-as években a dévényi szőlők külföldi birtokosaitól, a szomszédos hainburgi polgároktól követelték meg először ezt az adót a hegyvám jelképes kiegészítésével együtt, s ez bátorította fel a környékbeli nemeseket, hogy a hazai polgársággal szemben is alkalmazzák a határ menti királyi birtok újítását. Akár mintát követett, akár újított 1278-ban a szentgyörgyi földesúr, a folytatás nem maradt el.

A következő lépést jó másfél évtized múlva Ábrahám fia Tamás rokonságából bazini Kozma comes két fia: Pál és Kozma tette meg. A bazini szőlőbirtoklásról a két tesvér 1295-ben egyezséget (*concordiam seu compositionem*) kötött a nagyszombati polgárokkal és a városhoz tartozó valamennyi személlyel. A megállapodás többnyire követte az 1278. évi szentgyörgyi kiváltságlevél tartalmát, de a járadékfizetést jelentősen módosította. A bazini földesurak elsőként hozzányúltak az egységnyi

117 DL 998. A kiadatlan oklevelet először hasznosította Mályusz E.: i. m. 811–812. A hegyvámról a következő — nem teljesen szabatos — mondat intézkedett: „Item concessimus, quod cum recto acone Sancti Georgii, qui tantummodo quinque quartalia vina contineat, iura montana, quod wlgariter pergereht dicitur, solvere teneantur more debito et consueto, eciam duos denarios per idem pergereht solvere teneantur.” Mályusz (i. m. 812.) ezt — bizonyára az 1295. évi bazini hasonló kiváltságlevél tartalmát visszavetítve — úgy értelmezte, hogy a hegyvám 2 helyi akó volt. Az 1270. évi döntés alapján és az 1278. évi kiváltságlevél azon kitétele szerint, amely a 3 dénárpenzás adót kivéve mindent a földesúr elődei idejéből eredeztetett, helyesebb egyakós hegyvámmal számolni.

118 Juck I. 108. (1326); AO VI. 151.; *Fejér* IX/3. 306., eredetije: DF 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), vö. DF 238913. (Pozsony város lt., N° 293.), kiadja *Fejér* IX/5. 32–33.

hegyvámnormához: nem egy, hanem két helyi akó hegyvámot szedtek, illetve kaptak a két dénár és a három dénárpenza mellett az extraneus szőlőbirtokosoktól.¹¹⁹

A szentgyörgyi és a bazini példán felbuzdulva a Pozsony megyei nemesek másik csoportja is kísérletet tett a változtatásra. A rácsai (récsei) nemesek a pozsonyi polgárokkal, az ausztriai és magyarországi hospesekkel szemben azonban alulmaradtak. Nem sikerült a hegyvámot pénzteherrel kiegyensúlyozni. Viszályuk (*super extorsione pecunie aliqualis*) 1296-ban kompromisszummal zárult. A felek a pozsonyi káptalan előtt olyan egyezsége (*in talem pacis concordiam*) jutottak, amely megerősítette a korábbi adózást: a schincpergi (szenci) extraneus szőlőbirtokosok továbbra is csak a szokásos csöböradót fizették. A megállapodás elismerte a polgárok szabadságát, és meghatározta, hogy az adózás a Pozsonyban és környékén használatos öt fertályos csöbörrel történik.¹²⁰

Az új, összetett járadék sajátos típusa (hegyvám, pénzbeli tartozék + vendégszolgálat) a 13. század utolsó harmadában Pozsony megyében alakult ki, és — minden jel szerint — nem terjedt túl a megye határán. A tehetős extraneus szőlőbirtokos polgárookra vonatkozott. Bár több jelentős település (Szentgyörgy, Bazin, Modor, Dévény) határában érvényesült, a megyében sem vált általánossá. Sorsa a 14. században a felek érdekérvényesítési küzdelme szerint módosult.¹²¹ Nemcsak az egyes tételek mennyisége változhatott, hanem az elemek száma is csökkenhetett (II. táblázat).

Az összetett járadék másik (hegyvám + *munera*) típusát nem tudjuk helyhez kötni. Először abban a szőlőtelepítési szerződésben bukkant fel, melyet 1299-ben az Abaúji megyei Németi földesura kötött a szomszédban lakó szinai hospesekkel és másokkal. Az extraneus szőlőbirtokosoknak minden évben a szüret előtt fél fertót, valamint két kalácsot (*tortas*) és egy csirkét kellett fizetni.¹²² Ez a járadékforma gyorsan elterjedt, a 14. század első felében már országosan ismert volt.¹²³ Fizették, miként az egész országban szokás volt (*sicut etiam alias in regno hoc est consuetum*).¹²⁴

119 DL 1410., kiadja Wenzel XII. 571–572. A nem teljes forrásanyag ismeretében a két bazini akót tévesen egy pozsonyi akóval azonosítja Szűcs J.: i. m. 20. (78. jegyzet).

120 A chirographált oklevél egyik párja a kiállító káptalan, a másik pedig az érintett város levéltárában maradt fenn. DF 226794. (Pozsonyi kápt. hit. lt., 14-17-7.), 238640. (Pozsony város lt., N° 14.), kiadja a káptalani példányról Wenzel V. 161–162. A nemesek 1274-ben *cum tributo vini* kapták vissza a királytól szóban forgó (Simperg nevű) birtokukat. Wenzel IV. 39–40. Az ügy folytatása 1337-ből: DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.).

121 Szentgyörgy és Bazin esetét feldolgozta Mályusz E.: i. m. 813–820.

122 Wenzel XII. 649. A kötelezettség — a földesúri változtatási kísérlet ellenére — 1347-ben is ugyanaz maradt. DL 3796.

123 Mon. Zagr. II. 45., 73.; Zala tört. I. 499.; PRT II. 428–431., 437–441., 462.; Wenzel G.: i. m. 290. Az adatok, amelyek zömében a *munera* minősítés is szerepel, Szlavóniára, Zala, Győr és Vas megyére vonatkoznak. Pozsony megyében a béli extraneus szőlőbirtokosoknak a fertály szőlő után fizetett egy fertály bor, 12 dénár és 1 csirke összetételű járadékában az utóbbi szintén *munera* lehetett. AO V. 115. Későbbi adatok: PRT X. 673.; Mályusz E.: i. m. 831., 834.; Holub J.: A bortermeles i. m. 191.

124 Zala tört. I. 499., forrása: DL 106784. Említi Holub J.: A bortermeles i. m. 191. A király 1380-ban megparancsolta a dobai királyi jobbágynak, hogy a vásárhelyi apácák vásárhelyi hegyén telepített szőlőik után az apácáknak *iuxta morem et consuetudinem ipsius montis seu territorii* fizessenek hegyvámot és munerát. DL 6683., kivonata: Lukács P.: i. m. 86.

Ebben az esetben a földesurak nem kísérleteztek, a terhet sem emelték drasztikusan, mindössze két járadékot kapcsoltak egybe: a szőlő után természetben vagy pénzben fizetett hegyvámot és a sajátos földesúri járadékot, a telek után szedett ajándékot (*munera*) házasították össze. Az utóbbi története alapján a hegyvám + *munera* összetételű járadék a 13. század utolsó évtizedeiben, esetleg harmadában alakulhatott ki.¹²⁵ A *munera* ebben a formában inkább jelképes teher volt, mindössze egy-két csirke vagy kappan, néhány kenyér vagy kalács, esetleg némi zab alkotta. Összetétele arról árulkodott, hogy alapvetően a hegyvámot begyűjtő személyek és lovaik élelmezését szolgálta. Ezért általában megmaradt természetbeni szolgáltatásnak, ritkán szedtek helyette részben vagy egészben pénzt.¹²⁶

A 13. század vége szemléletben is újat hozott. A hegyvám mind ez ideig független volt a termés mennyiségétől, csupán a szőlő nagysága számított: az egységnyi szőlőnél (*vinea integra, dieta*) kisebb terület után arányosan kevesebbet kellett fizetni. Az új szemlélet szakított a terméstől független hegyvámmal, s az előre meghatározott mennyiség helyett a termés megszabott hányadát kívánta beszedni. A mintát az egyházi szféra több évszázados gyakorlata, az egyházi tizedszedés kínálta. Ezt a részesedési arányt különösebb akadály nélkül földesúri relációban is alkalmazni lehetett. Az átvétel első nyomát az említett 1299. évi szőlőtelepítési szerződés őrizte meg. Ebben a világi földesúr, nemes Németi Mihály mester, a szinai hospeseknek és társaiknak elengedte a bortizedet (*reditus seu decimas ipsarum vinearum*), és az extraneus szőlőbirtokosok helyette pénzjáradék és *munera* fizetését vállalták.¹²⁷ Mihály mester minden bizonnyal kialakult gyakorlat alapján hivatkozott a földesúri bortizedre. Ez az adófizetési mód leginkább az egyházi birtokon alakulhatott ki, ahol az egyházi és a világi szféra — különösen ha az egyházi földesúrnak tizedszedési joga volt — nem vált el élesen egymástól, sőt inkább összemosódott egymással. Amikor a pannonhalmi apát 1324-ben a monostornak helyet adó Szentmárton-hegyen a szőlőművelést tizedfizetés ellenében biztosította a környékbeli nemeseknek és jobbágyságnak, számukra ez a borjáradék — akár hegyvámot, akár egyházi tizedet láttak benne — az extraneus szőlőbirtoklás elkerülhetetlen feltétele, velejárója volt.¹²⁸

125 A *munera* eredeti funkciójában — mint telek után fizetett járadék — a 13. század derekán terjedt el. Másodlagos szerepet először 1282-ben Nógrád megyében hospesek bérleti díja tartozékeként töltött be. *Solymosi László*: *Munera festivalia* — ünnep és adózás. In: *Egyházak a változó világban*. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1992. 150.

126 Az újvári uradalomban a hegyvám mellé egy fertály zab és 4 dénár járt. *Wenzel G.*: i. m. 290. A pannonhalmi apátság és szentmártonhegyi extraneusai perében 6, 12 vagy 16 dénár vagy ugyanolyan értékű *munera* (*munera tantum valentia*) szerepelt a vitatott kötelezettségek között. PRT II. 428–431., 439–441.

127 *Wenzel XII.* 649. A szinai szőlőbirtokosok 1347-ben az újabb földesúri tizedkövetelést második tizednek (*secundas decimas*) minősítették. DL 3796. Említi *Székelgy Gy.*: i. m. 277.

128 PRT II. 438., vö. PRT II. 429. A széplaki apát és konvent 1344-ben a Széplaktól Kassa város határáig húzódó erdős hegyét az egri püspök és az újvári főesperes egyetértésével úgy adta át a szőlőt telepítőknek, hogy tizedet és minden 120 köblös hordó bor után két garast fizessenek. DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.) Vö. A Héderváry-család oklevéltára. I. Közlök *Radvánszky Béla* és *Závodszy Levente*. Bp. 1909. (= Héderváry okl.) 16.; Mon. Strig. III. 657.; *Fejér IX/3.* 619.

A 13. század végi kezdetek után a tizedhegyvám a 14. század első felében vált szélesebb körben ismertté. Vas megyében a pinkafői királyi hospesek 1346-ban kapott kiváltságlevelük szerint hegyvámként (*pro tributo montis*) bortizedet (*decimam partem vini*) adtak.¹²⁹ Abaúj megyében a Németin szőlőbirtokos szinai hospesek perében 1347-ben kimondották, hogy — amint Károly király idejében volt, s miként azokon a részekén és másutt szokták — a borból tizedet (*decimam partem*) fizetnek a világi földesuraságnak.¹³⁰ Íme a tizedhegyvám, mint a kilencedhegyvám előzménye! Az utóbbi alapja tehát az extraneus szőlőbirtokosok adózásának egyik fajtája volt.¹³¹ A névcserét az 1351. évi dekrétum (6. tc.) vezette be, de a kilenced elnevezése és szedése is majd csak az 1370-es évektől terjedt el igazán.¹³²

A terméshozam alakulását rugalmasan követő tized-, illetve kilencedhegyvám mellett más lehetőség is kínálkozott a termés mennyiségétől függő adózás érvényesítésére. Győr és Abaúj megyében a 14. század derekán olykor a borral teli hordók után vetették ki a pénzjáradékot. Mivel mindkét helyen egyházi birtokról volt szó, a sajátos kivetés háttérében nyilvánvalóan az állt, hogy az egyházi tizedtől különbözzék a földesúri jogon szedett járadék.¹³³

A szőlő után szedett járadék individuális adó volt, az egymás mellett élő különböző adózási módok az egyéni használatban levő szőlőbirtokra vonatkoztak. Mind az adókivetés, mind a behajtás az egyes szőlőbirtokok szerint történt. Ettől csak a legkritkább esetben tértek el. A Zágráb megyei Mindszentsziget királyi település (*libera villa*) az 1329. évi kiváltságlevelét szerint többek közt évente 500 vödör (*ydria*) borral adózott. A király 1361-ben úgy döntött, hogy Modor királynéi város polgárai nagybőjtben, a szőlőmunkák kezdetekor, negyedfél dénármárkát, Szent Mihálykor (a 7 márkás census mellett) pedig 7 hordó bort, míg az utóbbi napon a határban szőlőbirtokos nagyszombati polgárok — a korábbi egyéni adózást módosítva — kol-

129 DF 286378. (Pinkafő város lt., A-7.) A felsőlendvai uradalom 1358. évi urbárium szerint a borból tizedet fizettek a földesúrnak. *Wenzel G.*: i. m. 288–289.

130 DL 3796.

131 A királyi uradalmakban már meghonosodott terményadó általánosításának tartja a kilenced törvényi elrendelését *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 60.

132 Decreta 132. (a kérdés irodalmával). Sem gyűjtésben, sem a Latin Szótár cédulaanyagában 1370 előtt — a törvénycikket kivéve — nincsen bor- vagy gabonakilencedre vonatkozó oklevél. Két érdekes későbbi adat. A király 1371-ben a pozsonyi polgárokat a tűzvész okozta károk miatt örökre felmentette a bor- és a gabonakilenced fizetésétől, bárki földjén is folytattak szőlő- vagy gabona-termesztést. DF 238876. (Pozsony város lt., N° 256.), kivonata: *Fejér IX/4.* 339–340. A győri káptalan 1413-ban Branda bíborosnak a prépost kilencedjövödelme iránt érdeklődő levelére azt válaszolta, hogy kilencedet bevezetése óta mind a mai napig nem szedtek: „De nonis autem apud nos mentio non habetur, quia easdem a tempore institutionis ipsarum nuncquam exegimus, nec exigere solemus de presenti.” DF 278035. (Győr kápt. mlt., Cth. 8-522.) Vö. Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. *Mályusz Elemér*. I–II. Bp. 1951–1958., III–IV. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. *Borsa Iván*. Bp. 1993–1994. (= ZsO) IV. 1357. sz.

133 A pannonthalmi apátság — bizonyára közismert méretük miatt — nem határozta meg a hordók nagyságát, a széplaki apát viszont úrtartalmát mintegy (*vel paulo plus vel minus*) 120 köbölben szabta meg. PRT II. 428–431., 436., 438–441., 462.; DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramanium, N° 19151.)

lektíven 7 dénármárkát és 7 hordó bort adnak.¹³⁴ A földesúr számára egyszerűbb volt a járadékot egy összegben a közösségre kivetni, hiszen ilyenkor annak önkormányzatára hárította át a szétosztás és a begyűjtés munkáját, amit a település bizonyára az önállóság nagyobb jeleként élt meg.

A tekintélyes szőlőhegyen, ahol sok volt az extraneus szőlőbirtokos, a járadék behajtása nyilvántartást, ellenőrzést igényelt. E célból a földesurak Pozsony megyében már a 13. század vége óta írnokot, lajstromkészítőt (*scriptor, registrator*) fogadtak fel, aki munkájáért a szőlőbirtokostól minden egész szőlő után 4 dénár lajstrompénzt (*denarius scriptionalis, schreiberphennig*) kapott. Ha a járadék (a vendégadó) behajtása a szőlőművelés rendjéhez igazodva két részletben tavasszal (a nagybőjtben), illetve ősszel (a szüretkor) történt, a lajstrompénz is fele-fele arányban a két időpont között oszlott meg.¹³⁵

Az ellenőrzés másik módja ennél sokkal egyszerűbb volt, nem igényelt írástudást. Miután szüret idején a szőlőbirtokos fizetési kötelezettségének eleget tett, elszállításra kész hordóit a földesúr emberei lepecsételték. Ha útközben ellenőrizték, a pecsét a hordón tanúsította, a boroshordó tulajdonosa adóját leróta, nem történt adócsalás. Ezt a sajátos eljárást az egyházi tized esetében 1220 táján már alkalmazták. A pannonhalmi apát a hordók lepecsételésével kívánta elejét venni, hogy a fehérvári latinok mind a saját termésű, mind a szüretkor felvásárolt somogyi boraikat tizedfizetés nélkül vigyék ki a megyéből. Ha rajtakaptak közülük valakit, hogy pecsét nélkül (*absque sigillo*) szállította borát, elkobozták tőle az egész rakományt.¹³⁶ A 14. század közepétől a földesurak olykor a hegyvám fizetésekor is ezt a módszert alkalmazták, s az eljárásért az extraneus szőlőbirtokosoktól stílszerűen pecsétpénzt, hordónként (nagyságtól függetlenül) néhány dénárt (*denarius sigillaris, denarius pro sigillo*) szedtek.¹³⁷

A szőlőbirtokosok terheit a 13. század utolsó harmadától kezdve egyre gyarapodó egyéb járulékos elemek egészítették ki. Fizetni kellett a szőlő őrzéséért, a boroshordók szekérre rakásáért, a rakomány elszállításáért, az italmérésért (*zcappfrecht*),

134 *Smičiklas IX.* 478.; *Fejér IX/3.* 252. Modorban az 1326. évi rendelkezés még nem kollektíven, hanem szőlőnként határozta meg a nagyszombati polgárok terheit. *Juck I.* 108. A Pozsony megyei három hegy (Rosemberg, Wolfberg, Alachtal) kormányzója (*provisor seu rector, procurator vel provisor*) is egy-egy összegben fizette meg a nagybőjtben, illetve a szüretkor esedékes tekintélyes pénzadót. DL 3099. Említi *Mályusz E.*: Az 1498. évi 41. törvénycikk i. m. 822. Az utóbbi három vöröskői hegy 1414. évi pere kapcsán rögzítették azt a régi szokást, hogy a szőlőcsőszök az érés idején a szüret kezdetéig minden nap egy kis kosár szőlőfürtöt visznek a földesúr asztalára. ZsO IV. 2273. sz. A vöröskői szőlők sajátos adójáról 1337-ben még nem szóltak. DL 3099., 10005.

135 Az adatok a következő helyekről valók: Bazin (1295, 1325), Szentgyörgy (1325), Schinperg, Récse, Benedek-hegy (1337), Weinarn (1407). Az utóbbi helyen említik: *drey emer wein ze perkchrecht mitsampt den schreiberphennig*. *Wenzel XII.* 571.; AO II. 191.; *Fejér VIII/2.* 676.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.); ZsO II/2. 5390. sz. Hasonló munka ellenértéke volt Nyugat-Magyarországon a később előforduló „cédulapénz”. *H. Prickler:* i. m. 47.

136 PRT I. 652., 680.

137 PRT II. 460.; DL 15322.; DF 250281. (Modor város lt. 8.), kiadásában (*Fejér IX/3.* 253.) *pro sigillo* helyett tévesen *pro singula* áll. Magyar elnevezése (*pechethpenz*) 1480 táján fordul elő. DL 36995., említi OKI Sz. 761. Vö. *Gecsényi Lajos*: Szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján. Agrártörténeti Szemle 14(1972) 348.; *Uő.*: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez i. m. 22., 26. Egyházi tized esetében alkalmazták: AO VI. 151.; DL 5169.

a szőlő adásvételéért, a végrendelkezésért, sőt akkor is, ha a kapálást végző szőlőmunkás (*ligonizator*) megjelent a szőlőben.¹³⁸ Ezek a különféle jogcímen szedett vármok és illetékek szinte kivétel nélkül az extraneus birtokosok, főként polgárok, pénzterheit növelték. Többnyire a nagyszombati, a pozsonyi és a hainburgi polgárok Pozsony megyei szőlőbirtokait érintették. De ezeket sem egyformán.

A szőlő utáni adózás új rendszerére vonatkozó források túlnyomóan az extraneus szőlőbirtoklás viszonyait örökölték meg. Természetes volt, hogy elsősorban a földesuraság és a tőle független személyek sajátos viszonyát szabályozták és foglalták írásba. Ráadásul ezeknek az okleveleknek a megmaradási esélyük is nagyobb volt, minthogy városok és városi levéltárak féltve őrzött kincseivé váltak. A másik oldal, a szabad állapotú földesúri népek lakóhelyi szőlőbirtoklásának körülményei kevés nyomot hagytak a forrásokban. Itt bizonyára több volt a szóbeli megállapodás, s az írásba foglaltak is többnyire elkallódtak. Mégis mód nyílik az extraneus és a helybeli szőlőbirtokosok szőlő utáni járadékának összehasonlítására.

Kezdetben a helybeli és az extraneus kötelezettsége azonos volt. Mindenki egyformán csöbörnyi hegyvámot fizetett. A bélakúti (pécsvárad) ciszterci apátság a saját és a mások földjén levő szőlők után ugyanazt a csöböradót szedte.¹³⁹ Az egyforma adózás a 14. században sem tűnt el. A veszprémi káptalan, Miske fia Pál és a veszprémvölgyi apácák 1339-ben abban állapodtak meg, hogy megosztott birtokon, a Balaton-felvidéki Szárberényen, jobbágyaiktól mind saját telepítésű, mind vásárolt szőlők után egységesen öt köből bor hegyvámot szednek. A közeli (Balaton)szőlős szabad állapotú lakói a veszprémi káptalannal 1343-ban abban állapodtak meg, hogy távozásuk esetén ugyanolyan feltételek, azaz a tized és a hegyvám további fizetése mellett megtarthatják szőlőiket.¹⁴⁰

Az egyforma adózás mellett akkor jelent meg az extraneus és a helybeli különböző kötelezettsége, amikor az 1260-as évektől kezdve a földesurak — a külföldi és a hazai hospesek, polgárok növekvő szőlőbirtoklási vágyát felismerve — a hegyvámot újabb terhekkal egészítették ki. A hainburgi, nagyszombati és a pozsonyi tehetősebb polgárok olyan terheket vállaltak magukra, amilyen a helybeli szőlőbirtokos számára nemcsak elviselhetetlen, de elképzelhetetlen is volt. A Pozsony megyei 3 dénárpenzás vendégadó jelentette a legnagyobb különbséget, amely az extraneus és a helybeli személy adózása között fennállt. Ilyen viszonyok mellett a földesúr közvetlen anyagi érdekből aligha támogatta a helybeliek szőlőbirtoklását. Ha mégis megtette, bizonyára az a szándék vezette, hogy birtokának lakóit megtartsa, a szőlőbirtoklás visszatartsa őket a távozástól. A vendégadó azonban kivételnek számított, még Pozsony megyében sem volt általános, s olyan súlyos tehernek minősült, hogy

138 Őrzési, rakodási díj, adásvételi illeték 1337-ben: DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.). Szállítási vám 1278-tól: DL 998.; *Wenzel* XII. 571.; AO II. 191.; *Fejér* VIII/2. 676.; *Juck* I. 108.; AO VI. 151.; *Fejér* IX/3. 252. A Pozsony megyei Cífer határában a Michelsperk nevű új szőlőhegyre vonatkozó szabályzat 1360-ban mentesített az italmérési illetéktől, míg Modoron 1361-ben megkövetelték fizetését. DL 5005.; *Fejér* IX/3. 252. Kapáláskor a pannonthalmi Szentmárton-hegyen 1356-ban minden kapáló személy után egy dénárt fizettek. PRT II. 429. Az 1278-tól előforduló végrendelkezési illetékről *Solymosi L.*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium i. m. 571.

139 *Wenzel* VII. 31.

140 *Veszpr.* Reg. 316., 378. sz. Vö. Zala tört. I. 331.

mérsékelni kellett. A dévényi szőlőhegyen Lajos király 1362-ben a Magyarországon lakó vagy ott letelepedő extraneusok esetében eltörölte a vendégadót, s a továbbiakban csak a külföldi vagy a külföldre távozott extraneusoktól követelte meg.¹⁴¹ Eltérés így már nemcsak a helybeliek és az extraneusok, hanem az utóbbiak között is létezett.

A helybeliek és az extraneusok adózása közti különbséget a források olykor csak érzékeltették. Pozsony megyében a béli nemesek 1347-ben béli birtokuk határában szőlőtelepítésről intézkedtek. Rögzítették az extraneusok terheit (minden fertály szőlő után egy fertály bor, egy csirke és 12 dénár járt), de a helybeliekről csak annyit jegyeztek meg, hogy nekik más feltételt vagy szabadságot adtak (*alia data fuisse condicio sive libertas*). Ennek éppen a fordítottja történt az ugyancsak Pozsony megyei Cífer határában fekvő Michelsberg (*Michelsperk*) esetében. Elefánti Mihály mester 1360-ban szőlőtelepítő oklevelében a helybeliek kötelezettségeit pontosan meghatározta (fertály szőlőként egy fertály bor), míg az extraneusokét az utókor számára homályban hagyta, midőn róluk — a kortársak előtt közismert tényekre gondolva — csak annyit jegyzett fel, hogy egy másik hegy joga szerint (*secundum iura vinearum in Wortperk*) adóznak.¹⁴²

A helybeli szőlőbirtokos jobbágy, ha elköltözött, de továbbra is megtartotta szőléjét, extraneus lett. Ilyenkor a nagyvonalú földesúr — mint a (balaton)szőlősi esetben láttuk — nem változtatott a terheken. Máskor — bizonyára azért, hogy az elköltözés ne legyen olyan csábító — módosították, pontosabban növelték a kötelezettségeket. Amikor a veszprémvölgyi apácák 1369-ben Paloznakon a hegymáli és a nagykúti hegyen két jobbágyuknak földet adtak szőlő telepítésére, kikötötték, hogy hegyvámot és tizedet fizetnek. Ellenben ha elköltöztek tőlük, akkor ezenfelül még más szokásos dolgok (*alia iura consueta*) is terhelték őket.¹⁴³

Szerencsére a különbséget néha számszerű adatokkal is kifejezték. A felsőörsi prépost 1347-ben a (felső)örsi határban az egyház Fenyőfő és Berkenyemál nevű földjét szőlőtelepítésre átadta a prépostság, a patrónusok és a falubeli többi földesúr jobbágyainak, összesen 22 személynek és másoknak. A feltételek szerint az extraneusok tizedet és minden hold szőlő után öt köből bort adtak a prépostnak. Az öt prépostsági jobbágy viszont csak tizedet fizetett, az öt köblös hegyvám akkor vonatkozott rájuk, ha elköltöztek az egyházi birtokról.¹⁴⁴ Három évvel később ugyanabban a faluban a prépostság két patrónusa Szömörécsmál szőlőtelepítéséről intézkedett. Ők megkülönböztetés nélkül mindenkitől: a 13 új szőlőbirtokostól és a leendő telepítőktől egyaránt egy hold szőlő után öt köből hegyvámot kértek munerával, amely egy kappant, két kalácsot és egy mérő zabot foglalt magában.¹⁴⁵ A világi patrónusok nem élhettek a tizedjoggal bíró prépostság ebből fakadó lehetőségeivel. A két telepítési akció nyomán a 14. század derekán Felsőörsön a szőlő-

141 DF 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), kiadja *Fejér* IX/3. 306–308.

142 AO V. 115. (Az oklevél csak későbbi tartalmi átirásból — DL 12036. — ismert.) DL 5005.

143 Veszpr. Reg. 637–638. sz.

144 DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.) Említi *Holub J.*: A bortermelés i. m. 193.

145 DL 106784., kiadja Zala tört. I. 498–499. Említi *Holub J.*: A bortermelés i. m. 191. Míg ezen a hegyen 1350-ben *ratione tributi montis*, addig 1376-ban *ratione none* szedték a bort. DL 100154.

birtokosok háromféleképpen adóztak: öt jobbágy nem fizetett hegyvámot (számkukra a mindekitől — így tőlük is — beszedett egyházi tized minősülhetett hegyvámnak), míg a többség öt köből hegyvámot, illetve emellett még munerát is adott. Az öt jobbágy kedvező helyzete csak a prépost földesúr szőlőhegyén érvényesült, de itt is csak addig tartott, amíg el nem költöztek. Ebben az esetben már extraneusnak minősültek, miként abban a relációban is, ha a patrónusok hegyén telepítettek.

A tárgyalt forrásokban a különbség az extraneusok hátrányára mutatkozott meg. Hol 3 dénárpenzával, hol öt köböllel, hol öt köböllel és munerával adtak többet, mint helybeli szőlőbirtokos társaik. A nagyszombati polgárok Modor határában összesen 3 és fél dénármarkával fizettek többet a modoriaknál. Természetes és logikus volt, hogy a földesurak jobban terhelték az extraneusokat, hogy lehetőség szerint kihasználják a tőkéjüket szőlőbirtokba fektető polgárokat és másokat. A helybeliekkel szemben tanúsított önmérsékletük is érdekből táplálkozott. Egyfelől tőlük telki állományuk után is jelentős jövedelemre tettek szert, másfelől a kedvezőbb feltételekkel tovább erősítették a szőlőbirtok nyilvánvaló szerepét a népesség megtartásában. A megfogható különbségek jelentősek és a helyi érdekviszonyoktól függően — olykor még egy településen belül is — igen változatosak voltak.¹⁴⁶ A legkisebb és legjellegzetesebb különbség mindössze a munerából állt, az extraneus ezzel fizetett többet.¹⁴⁷ A helybeli jobbágytól a földesurak ezt általában nem szedték, hiszen telke után rendszerint évi három alkalommal kaptak munerát.¹⁴⁸

Elvileg nem kizárt, hogy akadt olyan helybeli szabad állapotú szőlőbirtokos, aki többet fizetett, mint az azonos jogállású extraneus. Ennek a valószínűsége azonban mind az elmondottakból, mind a forrásanyagból következően nagyon kicsi volt. Talán egyedül a zágrábi káptalan Zágráb és Varasd megyei birtokain fordult elő, ahol az 1334-ben összeállított statútumok szerint még egymás mellett élt a szőlő utáni adózás régi és új rendszere. A servusok boradóját éppen ekkor mérsékelték a termés negyedére, és egyúttal tizedfizetésre kötelezték őket. Ezzel szemben az *extraneus* vagy — ahogyan itt nevezték — a *forensis* szőlőbirtokos (*dominus vel possessor*) egy csöbör, azaz öt köből bort és munerát: 2 kappant és 4 jó kenyeret, míg a saját jobbágy (*colonus*) 6 köből bort adott az egyházi földesúrnak.¹⁴⁹ Mivel az egy köből bor valószínűleg valamivel többet ért, mint a 2 kappan és a 4 kenyér, a helybeli terhe, alighanem egyedülállóan, csekély mértékben meghaladta az extraneusét.¹⁵⁰

A szőlő utáni kötelezettségek behajtásával a földesuraknak érezhetően nem volt gondjuk. A szőlőbirtokos pontosan fizetett. Ha mégsem, akkor büntetés várt rá. A

146 A sokféleséget a középkor végi urbáriumok is híven tükrözik. Lukcsics P.: i. m. 56.; Borsa Iván: A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. Somogy megye múltjából 12(1981) 34–36., 39., 42–43.; Kredics László–Solymosi László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Urbarium episcopatus Vespriensis anno MDXXIV. Bp. 1993. (Új Történelmi Tár 4.) 22–23. és passim.

147 Nem volt véletlen, hogy az 1492. évi 49. tc. a hegyvám mellett a munerát említette. Mályusz E.: Az 1498. évi 41. törvénycikk i. m. 834.

148 Solymosi L.: Munera i. m. 151.

149 Mon. Zagr. II. 26., 45., 73. Vö. SRH I. 201.

150 Egy csöbör, azaz öt köből bort 1237-ben egy fertóval váltottak meg. Wenzel VII. 31. Ha 60 dénáros fertóval számolunk, egy köből bor 12 dénárt ért. A kappan, illetve a kenyér forgalmi értéke 1-2 dénárt tett ki. Zágráb-előhegyen 1462-ben egy dénár értékű kenyeret kértek a szőlő utáni munerában. DL 34491. Vö. Holub J.: A bortermelés i. m. 191.; Szűcs J.: i. m. 28.

határidő túllépése megkényszerizte, sőt olykor meghatszorozta kötelezettségét, a fizetés elmulasztása pedig a szőlő elvesztését vonta maga után.¹⁵¹ Ilyesmi azonban ritkán fordulhatott elő; a szőlőtelepítési szerződések többnyire nem foglalkoztak ezzel a lehetőséggel.

Az adózó szőlők mellett mindvégig léteztek földesúri járadéktól mentes szőlők. Természetesen ide tartoztak a saját kezelésű urasági szőlők, amelyek a 13. században leépültek, de sohasem tűntek el.¹⁵² Itt a mentesség magától értetődő volt, másutt azonban nem. A sajátos helyzet különféleképpen jöhetett létre. Mindenekelőtt a saját kezelésű urasági szőlők eladásával, olykor kollektív kiváltságolással. Néhány település (pl. Krakkó, Igen, Szőlős, Jászó) lakóinak nem kellett adózni a határukban telepített szőlők után.¹⁵³ Olykor egy-egy szőlőt is mentesítettek. Mihály fia Péter 1338-ban a Balaton-felvidéki (Kővágó)örsön fekvő felmáli szőlejét hegyvámmentesen (*nullum tributum montis de ipsa vinea persolvendum*) és azzal a szabadsággal adta el jobbágynak, Bene fia Péternek és utódainak, hogy elköltözésük esetén is ugyanígy megtarthatják szerzeményüket.¹⁵⁴

A földesúri hatalomtól és ebből következően járadéktól mentes tulajdonszőlő olyan területen is kialakulhatott, melyet a földesúr még nem vont hatáskörébe. Elsősorban olyan település határában, melyet több tulajdonos osztatlanul birtokolt. A bakonyi Szőlős a pannonthalmi apátság, a templomosok és a királyné közös birtoka volt, míg 1240 táján egymás közt meg nem osztották. A korábban telepített szőlőket meghagyták a telepítők kezén, de a további szőlőültetést az apátság hozzájárulásától tették függővé.¹⁵⁵ Nem kétséges, hogy az új telepítés immár az apátság feltételei szerint földesúri hatalmának (járadékigényének) érvényesítésével történt előbb verbális, majd írásbeli megállapodás keretében.

Hasonló változás történt 1281-ben az Esztergom közelében fekvő nyíri szőlők esetében. A király Pös mesternek és két testvérének nyíri földet adományozott. Az új földesurak számára mi sem volt természetesebb, hogy a földön levő régi és új telepítésű szőlők után adót szedjenek. Emiatt perbe keveredtek a mintegy 20 extraneus szőlőbirtokossal, akik közül tíz személy Kovácsiban, két-két fő Szentpálon, illetve Zsidódon, a többiek pedig Esztergomban laktak. Az extraneus népek vagy polgárok (*populi sive cives*) nem akartak fizetni. Azt állították, hogy a szőlőket mind ez ideig (az adományozás előtt és után is) teher nélkül (*absque debito et obligatione alicuius tribut*) szabadon birtokolták. Perük királyi felhatalmazással Lodomér esztergomi érsek elé került, aki megegyezésre bírta a feleket. A megállapodás meg-

151 Mon. Bp. I. 37–38.; PRT X. 542.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.); DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.); *Fejér* IX/3. 619.

152 PRT X. 630., vö. *Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúráváltozás idején. Somogy megye múltjából 3(1972) 4.; *Solymosi L.*: A szőlő i. m. 29–30.

153 Urk. Sieb. I. 10.; *Wenzel* VIII. 32.; *Marsina* II. 97.

154 Zala tört. I. 331. Az adatot az eredeti oklevélből hasznosította: *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 100.) 193.

155 „Vineas vero, si qui primi plantaverant super illius terre promuntorio, idem ipsi possiderent; sed amplius sine assensu ecclesie Sancti Martini plantare non permetterentur.” PRT I. 748., vö. PRT II. 286., III. 493.

erősítette az extraneusok állítását: meglevő szőleik után a föld urainak (*terre dominis*) ezután sem kellett fizetniök, azokat — miként eddig — minden kötöttségtől, szolgáltatól mentesen, szabadon bírták. A jövőben azonban szőlőt csak engedéllyel telepíthettek és birtokolhattak, és a földesuraságnak a földtulajdon (*terre dominium*) birtokában joga volt tetszés szerinti szerződést kötni (*apponere pactum seu conditionem*) az új szőlőkről.¹⁵⁶

Végül a falutelepítéseknel tapasztalt kedvezményekhez hasonlóan átmenetileg adómentességet élveztek azok is, akik a szőlőültetés fáradságos munkájára vállalkoztak. Ennek időtartama a kiszemelt terület minőségétől függően 3-tól 12 évig terjedhetett.¹⁵⁷

A szőlő utáni adózás időpontja az új rendszerben is a szüret volt, s meghatározó maradt akkor is, amikor az 1260-as években a hegyvám különféle járulékokkal egészült ki, hiszen ezeket is szüretkor vagy olykor megosztva: részint a szüret idején, részint tavasszal fizették. A tavaszi és a szüreti adózást először 1270-ben örökítették meg.¹⁵⁸ A tavaszi időpontot általában a szőlőművelés kezdetével, közelebbről a metszéssel (*putatio*) vagy az első kapálással, illetve nyitással kapcsolták egybe.¹⁵⁹ Ezeket a munkafázisokat naptárilag a nagybőjthöz (*quadragesima*) kötötték: *in quadragesima, dum tempus instat laboris vinearum*.¹⁶⁰ Ez meglehetősen tág és főleg változó időmegjelölés volt, hiszen a 13. században Magyarországon is érvényes nyugati gyakorlat szerint a hamvazószerdával kezdődő nagybőjt a február 4. és április 25. közötti periódus bármelyik 45 napos intervallumára eshetett. A korai munka-kezdéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Julianus-féle naptár a 13. század végén már egy hetet késett a valódi időponthoz képest, s így február 4-e ténylegesen a mai naptár szerinti február 15-ének felelt meg.¹⁶¹ Egyetlenegy alkalommal némileg pontosították a tavaszi terminust, amikor a járadékot bőjtközép napja körüli (*circa diem medii quadragesime*) időpontra kérték.¹⁶² Bőjtközép napjának már jóval kisebb

156 DF 229950. (Veszpr. kápt. orsz. lt., N-211.) A nyíri földet korábban királynéi népek és mások osztatlanul (*mixtim, cum herbis*) birtokolták. Györffy II. 303. A nyíri birtokot 1345-ben a szőlők cenzusával együtt zálogosították el. Kiadatlan oklevelek. (Befejező közl.) Közl. Dr. Wertner Mór. Történelmi Tár. 1911. 489.

157 Mon. Bp. I. 37.; PRT X. 541–542.; Héderváry okl. I. 15.; AO V. 115.; Mon. Strig. III. 657.; Zala tört. I. 498.; DL 5005. A földesúr az illetékes főpaptól olykor még tíz évre a tizedmentességet is megszerezte. AOkl. II. 569. sz. Modor határában az új telepítés tíz, az elhagyott szőlő megművelése pedig 4 évre mentesített az adózástól. Fejér IX/3. 252–253. Galgóc kiváltságlevele 1365-ben Nagyszombat város szőleinek szokására és törvényére hivatkozva 12 éves kiváltságot adott. DL 5389. Felsőörsön addig tartott a kedvezmény, míg kocsiival nem vitték a bort a szőlőből. DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.) Vö. PRT III. 493., 498.

158 Wenzel VIII. 305., vö. DL 998.

159 A dévényi 1353. évi szabályzatban: *primo tempore putationis seu rastrationis vinearum*. AO VI. 151. Vö. PRT II. 429–431., 438–441. Az 1326. évi modori oklevélben: *tempore vernali, que primo in anno vinee ligonizantur*. Juck I. 108. Szentmárton-hegy 1324. évi szőlőtelepítési kiváltságában: *tempore cum vinee excoluntur*. PRT II. 438.

160 A részlet Modor 1361. évi kiváltságlevelében olvasható. Fejér IX/3. 252. Nagyböjt utaló korábbi adatok: Wenzel XII. 571.; AO II. 191.; DL 3099.

161 A Julianus- és a ma használatos Gergely-féle naptár eltérésére figyelmeztet Holub J.: A bortermeles i. m. 194.

162 A Vas megyei adat a felsőlendvai uradalom urasági szőlőire vonatkozik. DL 100075., vö. Wenzel G.: i. m. 288.

volt a mozgástere: a február 25. és március 31. közötti időszak bármelyik napjára eshetett. Mindezek alapján a szőlőmunkák a későbbi kalendáriumok ábrázolásával összhangban leginkább Böjtmás havában, vagyis márciusban kezdődtek.¹⁶³ Pozsony megyében a pénzjáradék és a lajstrop pénz, Győr megyében pedig a pénzben vagy természetben szedett *munera* tavaszi részletét ekkor kellett fizetni.

A szüret időpontját a források természetesen nem határozhatták meg pontosan. Az a körülmény, hogy a dél-budai szőlőkben Szent Mihály napján, Úrkután Szent Mihály ünnepének nyolcadán (október 6.), Modoron pedig ugyancsak Szent Mihálykor kellett pénzzel, illetve borral adózni, a szeptemberi szüretelés mellett szól.¹⁶⁴ Közvetlen módon ezt az időpontot erősítette meg egy Buda-váraljai tanú, aki 1276-ban Margit királynő szenttéavatási perében azzal kezdte vallomását, hogy Szent Mihály havában, amikor a szüret van (*quando vindemie sunt*), kiment a szőlőbe.¹⁶⁵ Általában szeptemberben szüreteltek, de az időjárástól függően előfordult, hogy Mindszent havában, azaz októberben szedték le a szőlőt.¹⁶⁶ A szüret végső időpontjára utalt, hogy Szent Márton napjáig (november 11.) lehetett a hegyvámot büntetés nélkül megadni.¹⁶⁷

A szabad állapotú személyek: hospesek és mások helybeli és főként vidéki (*extraneus*) szőlőbirtoklása 1200 táján a nem szabad állapotú szőlőművelők adózásának még élő és majd a 14. század folyamán elhaló archaikus módjától függetlenül megteremtette a szőlő utáni adózás új rendszerét. Ennek keretében lényegében a 13. század folyamán kialakultak azok az adózási változatok, amelyek alapjaiban évszázadokra meghatározták a szőlőtulajdonos és a szőlőbirtokos viszonyát, lehetőségeit.

163 Belényesy M.: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk i. m. 13–14.; Holub J.: A bortermelés i. m. 194.; Szabó I.: A középkori magyar falu i. m. 228.; Székely György: A hónapok munkái és a középkori művészet. Agrártörténeti Szemle 23(1981) 5–6.

164 Mon. Bp. I. 37.; PRT X. 542.; Fejér IX/3. 252.

165 Monumenta Romana episcopatus Vespriensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp. 1896. 332. Említi Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története. I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 325. Ezzel összhangban 1525-ben négy budai szőlőhegyen (Magasalja, Mázsás, Köves, Fejérföld) szept. 11. és 22. között szüreteltek. Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). Agrártörténeti Szemle 6(1964) 382–383. A bordeaux-i érsekség uradalmában 1361-ben szept. 12-én kezdődött a szüret és az új bor fogyasztása. Yves Renouard: Le vin vieux au Moyen Age. In: Uő.: Études d'histoire médiévale. I–II. Paris, 1968. I. 252.

166 Belényesy M.: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk i. m. 13–15.; Holub J.: A bortermelés i. m. 195.; Szabó I.: A középkori magyar falu i. m. 228., 231.; Székely Gy.: A hónapok munkái i. m. 16–19.; Solymosi L.: A szőlő i. m. 44–45.

167 DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.) A bortized behajtásánál is végső dátumként Szent Márton napjával számoltak. PRT I. 652., 680. A trieri érsekség a 10. században nov. 11-re kívánta a boradót. Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes im Mittelalter. Gesammelt und hg. v. Günther Franz. Darmstadt, 1974. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band XXXI.) 116.

I. táblázat

Csöböradó vagy hegyvám (1222–1382)

Év	Szőlőbirtok (vm.)	Adóalap	Borjáradék	Forrás
1222 k.	Meinhart, Peresznye (Sopron)	mansio	1 urna	Urk. Burg. I. 90.
1270	Pozsony vm.	vinea	1 csöbör	Wenzel VIII. 305–306.
1272	Lendva-hegy (Zala)	vinea	1 csöbör	Urk. Burg. II. 31.
1278	Szentgyörgy (Pozsony)	vinea integra	1 helyi akó (5 fertály)	DL 998.
1295	Bazin (Pozsony)	vinea integra	2 helyi akó	Wenzel XII. 571.
1296	Schincperg (Pozsony)	vinea	1 csöbör (5 fertály)	Wenzel V. 161–162.
1311	Baráti (Győr)	vinea (1 hold)	1 köből	Héderváry okl. I. 15.
1325	Bazin (Pozsony)	vinea integra	2 pozsonyi akó	AO II. 191.
1325	Szentgyörgy (Pozsony)	vinea integra	2 urna	Fejér VIII/2. 676.
1326	Modor, Terney (Pozsony)	vinea integra	4 helyi akó	Juck I. 108.
1334	Alsólak (Zala)	vinea	1 csöbör	Zala tört. I. 275.
1334	Zágrábi kápt. birtokai vidéki	vinea (una dieta)	1 csöbör (5 köből)	– Mon. Zagr. II. 45., 73.
	helyi	vinea (una dieta)	1 csöbör + 1 köből	
1335	Bazin (Pozsony)	vinea integra	1 pozsonyi akó	AO III. 134.
1335	Somberg (Pozsony)	vinea integra	1 pozsonyi akó	DL 24672.
1335	Zágráb vm.	vinea	1 csöbör	Smičiklas X. 243.
1337	Schinperg, Récse Benedek-hegy (Pozsony)	vinea integra	1 tyna (5 pozsonyi fertály)	DF 238691.
1339	Szárberény (Veszprém)	vinea	5 helyi köből	Veszpr. Reg. 316. sz.
1346	Pinkafő (Vas)	vinea	tized	DF 286378.
1347	Bél (Pozsony)	quartalia vinearum	1 fertály	AO V. 115.
1347	Örs: Fenyőfő Berkenyemál (Zala)	vinea (1 hold)	5 köből	DF 274014.
1350	Örs: Szömörce-smál (Zala)	vinea (1 hold)	5 köből	Zala tört. I. 49.
1355	Újvári uradalom (Vas)	vinea integra	2 helyi urna (1 mérő)	Wenzel G.: Mezőgazd. 290.
1358	Felsőlendvai uradalom (Vas)	vinea	tized	Wenzel G.: Mezőgazd. 288.
1360	Cífer: Michelsberg (Pozsony)	quartalia vinearum	1 fertály	DL 5005.
1365	Galgóc (Nyitra)	quartalia vinearum	1 modius	DL 5389.
1366	Bethil (Esztergom)	vinea	tized	Fejér IX/3. 619.

Év	Szőlőbirtok (vm.)	Adóalap	Borjáradék	Forrás
1370	Győr és Somogy vm.	vinea	kilenced	Veszprém Reg. 665–666. sz.
1371	Pécsely (Zala)	vinea	kilenced	Veszpr. Reg. 675. sz.
1371	Pozsony vm.	vinea	kilenced	Fejér IX/4. 339.
1372	Baconag (Zala)	vinea	kilenced	DL 6061.
1372	Vajda (Zala)	vinea	kilenced	DL 6399., 6421.
1373	Heves és Szabolcs vm.	vinea	kilenced	DL 87481.
1373	Koszmál (Bars)	vinea	kilenced	DL 58597.
1373	Pozsony (Somogy)	vinea	kilenced	DL 37557.
1373	Tarján (Győr)	vinea	kilenced	DF 207390.
1374	Váradi kápt. birtokai	vinea	kilenced	Bunyitay V.: Várad. 53.
1376	Örs: Szömörécsmál (Zala)	vinea	kilenced	DL 100154.
1378	Nyest (Somogy)	vinea	kilenced	Fejér IX/5., 300.
1382	Merenye (Zala)	vinea	kilenced	Veszpr. Reg. 778. sz.

II. táblázat.

A szőlő utáni adózás Pozsony megyében (1270–1364)

Év	Szőlőbirtok	Szőlő- birtokosok	Adóalap	Hegyvám	Vendégadó	Egyéb	Forrás
1270 e.	Pozsony vm.	nagyszom- batiak	vinea	1 csöbör	–	–	Wenzel VIII. 305–306.
1270	Pozsony vm.	nagyszom- batiak	vinea	1 csöbör + 2 dénár	–	–	Wenzel VIII. 305–306.
1278	Szentgyörgy	nagyszom- batiak	vinea integra	1 helyi akó + 2 dénár	120 dénár	–	DL 998.
1295	Bazin	nagyszom- batiak	vinea integra	2 helyi akó + 2 dénár	120 dénár	–	Wenzel XII. 571–572.
1296	Schincperg	pozsonyaiak, más hazaiak, osztrákok	vinea	1 csöbör	–	–	Wenzel V. 161–162.
1325	Bazin	nagyszom- batiak	vinea integra	2 pozs. akó + 2 dénár	120 dénár	–	AO II. 191– 192.
1325	Szentgyörgy	pozsonyaiak	vinea integra	2 urna + 8 dénár	120 dénár	–	Fejér VIII/2. 676.
1326	Modor, Terney	nagyszom- batiak	vinea integra	4 helyi akó	120 dénár	–	Juck I. 108.
1335	Bazin	nagyszom- batiak	vinea integra	1 pozs. akó	40 dénár	–	AO III. 134– 135.
1335	Somberg	nagyszom- batiak	vinea integra	1 pozs. akó	40 dénár	–	DL 24672.
1337	Schinperg, Récse, Bene- dek-hegy	pozsonyaiak	vinea integra	1 tyna	–	–	DF 238691.
1347	Bél	extraneusok	quartalia vinearum	1 fertály + 12 dénár	–	1 csirke	AO V. 115.
1353	Dévény	hainburgiak	urceum	8 dénár + 2 dénár	120 dénár	–	AO VI. 151.
1360	Cífer: Michelsberg	helybeliek	quartalia vinearum	1 fertály	–	–	DL 5005.
1361	Modor	helybeliek	település	7 tunella + 3,5 márka	–	–	DF 250281.
		nagyszom- batiak	közösség	7 tunella + 7 márka	–	–	–
1362	Dévény	magyar- országiak	vinea	(8 dénár + 2 dénár)	–	–	Fejér IX/3. 306–307.
1364	Bazin	nagyszom- batiak	vinea	1 pozs. akó	40 dénár	–	DL 5169.

LÁSZLÓ SOLYMOSI

THE NEW SYSTEM OF TAXATION OF VINEYARDS IN THIRTEENTH
AND FOURTEENTH CENTURY HUNGARY

The separation of the vineyard from the framework of the manorial estate began in the second half of the eleventh century when the first manorial subjects to pay taxes with wine began to appear. During the twelfth century this process accelerated to such an extent that by the beginning of the thirteenth century those paying such taxes were in the majority. Manorial subjects (*vinitores*, *vindatores*, *exequiales*) were taxed a specific amount of wine (200-500 litres). This archaic system of taxation with the accompanying social costs of the fourteenth century disappeared and was gradually replaced by the methods of taxation which developed around 1200.

This new system of vineyard taxation payable to the manorial owner was based on the vineyard ownership of free men (*hospites* and *iobagiones*) and embodied their taxation. There were two groups of vineyard owners — owners of vineyards located at the place of residence and owners with vineyards somewhere else. Those in the latter group were called "extraneus" or more rarely "forensis". Whether they were defined as local or "extraneus" depended on whether their vineyard was located on land belonging to the local manor or on land belonging to some other manor. Local vineyard owners generally fell under one and the same manor while the "extraneus" vineyard owners were generally subject to several different manors and often belonged to different social strata — burghers, nobles, clergy.

The special system of ownership developed at the turn of the twelfth and thirteenth centuries and spread rapidly. The new form of ownership was based on the peculiar freedom and "hospes" ownership of the vineyards. The owner of a vineyard obtained on the land of a local or some other manorial estate could dispose of his vineyard as he wished. He could sell it, bequeath it, and, on his death, his offspring were entitled to inherit it. It was this freedom of disposal which distinguished the new system from the old. The owner could transfer the right to use the vineyard to someone else as long as that person agreed to pay all taxes due. The changes were of a legal and social nature but taxation was also affected.

The new system introduced a new vineyard tax called the *csöbör* tax (*collecta cybri-
onum*) alongside (and increasingly instead of) the general "tributum" tax. The name *csöbör* (derived from a liquid measurement) gradually diminished in importance so that by the beginning of the fourteenth century the decisive terminology for the vineyard tax was the "pergrecht" (*ius montanum*, *tributum montis*, *tributum montium*). This German term and its Latin equivalents were introduced by the Cistercian monks from Heiligenkreuz (in Austria) to their estates in Western Hungary and spread by German settlers to the western border regions and the inner regions of the country — mainly to the towns.

Under the new system, the amount of the tax was initially unrelated to the size of the vineyard. Vineyard owners were all taxed the same — one *csöbör*. The unit of measurement varied from place to place (*akó*, *urna*, *cubulus magnus*, *tina*, *modius*) and the quantity of this unit of measurement was subject to local variations. However, it was usually close to the widely recognised *csöbör* of 54.3 litres. In the first half of the fourteenth century a tax of just one *csöbör* was still no rarity. Under the new system a monetary version of the tax already began appearing in the first half of the thirteenth century. However, its use did not become widespread. Until 1270 the vineyard tax paid to the manor was payable either in wine or in money. The two methods of payment coexisted during both the thirteenth and the fourteenth centuries. The amounts payable were relatively stable. However, increased

interest in the ownership of vineyards made a change possible. Some manorial landowners, especially those on whose land well-to-do burghers were the vineyard owners, considered the unitary "pergrecht" tax to be insufficient. Therefore, where they could — and appealing to their rights under the "pergrecht" (*ratione iuris sui montis*) —, they replaced the single tax with a double or multiple tax. The change began in Pozsony county where the well-to-do burghers of Nagyszombat (Tyrnau) and Pozsony (Pressburg) and the Austrian burghers of neighbouring Hainburg were vineyard owners. Here, in the last third of the thirteenth century, the csöbör tax with the symbolic monetary tax of two denars was supplemented by a guest tax (*donum hospitum*) of 120 denars and the unitary csöbör tax was doubled. This complex tax was established only in parts of Pozsony county (Szentgyörgy, Bazin, Modor, Dévény) and even there only applied to those richer "extraneus" (domestic and foreign) vineyard owning burghers who were able to bear the increased burden. During the course of the fourteenth century this tax varied as the two sides struggled to assert their interests.

The second type of complex tax ("pergrecht" and "munera") developed at the end of the thirteenth century and soon spread across the whole country. The tax was a combination of the "pergrecht" vineyard tax (payable in kind or in cash) and the "munera" (gifts collected on the basis of the feudal plots). The munera was more or less symbolic consisting of one or two chickens or capons, a couple of loaves of bread or cakes and perhaps some oats. The composition of the "munera" points to the fact that collections primarily served the purpose of providing food for the tax collectors and their horses.

At the end of the thirteenth century a new tax broke with the customary "pergrecht" tax of the yield. Instead of consisting of an amount determined in advance, the tax was now set at a percentage of the harvest. The centuries-old practice of church tithes served as the model for this system. Indeed, there was nothing to stop tithing being employed for manorial taxes. First employed at the end of the thirteenth century, the "pergrecht" tithe (*decima pars*) became better known in the fourteenth century. After subtraction of the church tithe, this second tithe was in fact equal to one ninth of the remaining amount. To differentiate it from the church tithe, a decree of 1351 changed its name to "nine-part tithe" (*nona pars*). However, use of this name and the collection of the tax did not become widespread until the 1370s. The cost of reporting and checking of taxes was borne by the owners of the vineyards. The manorial landowners of Pozsony county had been employing clerks and registrars from as early as the end of the thirteenth century. These clerks and registrars were to be rewarded with a few denars (*denarius scriptionalis*, *schreiberphenning*). Elsewhere, on fulfillment of the payment of the csöbör, stamp-issuing manorial staff were authorised to collect a special "stamp duty" (*denarius sigillaris*, *denarius pro sigillis*). Beginning in the last third of the thirteenth century more and more taxes burdened the vineyard owners. Taxes were levied for the guarding of the vineyard, for the loading of the wine barrels on to the wagon, for loading at time of shipment, for measurement of quantity (*zcapfrecht*), on purchase of a vineyard, for a personal will. A small tax was even levied if threshers (*ligonizator*) were put to work on a vineyard.

At first the responsibilities of the local and "extraneus" vineyard owners were identical. Each had to pay a "pergrecht" tax of one csöbör. This unitary tax had not entirely disappeared in the fourteenth century, but by the second half of the thirteenth century the manorial landowners tried to get the "extraneus" vineyard owners to pay more than the local owners. The difference varied from place to place. Sometimes there was an extra guest tax and sometimes a munera. The manorial landowners were softer on locals because they were already receiving a significant income from them for the feudal plots and because favorable conditions further strengthened the vineyard owners' positive effect on population figures. Apart from taxed vineyards (and also excluding the manorial vineyards) there were some vineyards

which were exempt from manorial taxes. Those who took on the tiresome work off planting the vines were granted a three-twelve year tax-exemption.

Taxation of the vineyard under the new system continued to take place at harvest time. This practice was maintained even when the "pergrecht" tax was supplemented with other taxes because these were also paid, either in full or in part, at harvest time (in September) — the other part being paid in spring, usually at the beginning of March as work began in the vineyards.

About 1200 a new system of taxation of vineyard ownership began to develop where the owners were free men (hospes and other local but above all "extraneus" vineyard owners). This system was established independently of the archaic methods of taxation which applied to feudal vintners at the time, but which were dying out by the fourteenth century.

It is within this framework and essentially during the course of the thirteenth century that the changes in taxation took place. These changes were to determine the basis of vineyard ownership and relations between manorial landowner and vineyard owner for centuries.

Könyvtárosok és történetírók

Angelo Gabriele kormányzati tervezetétől II. József reformjaiig

Magyarországon, Lombardiában és osztrák Németalföldön II. József 1785–1786 során a helyi igazgatás új rendszerét vezettette be, hogy a hagyományos rendi önkormányzatok megszüntetésével biztosítsa a Habsburg Monarchia egységes, központosított kormányzatának hatékonyságát. A helyi igazgatás új rendszere — a *kerületi igazgatás* Magyarországon, az *Intendenze Politici Provinciali* Lombardiában és az *Intendances Provinciales* osztrák Németalföldön — nem a császártól származó eredeti elképzelések voltak. Külföldi — franciaországi, szavojai vagy porosz — példák mellett, melyeket II. József ismert és igazgatási reformjai során követhetett, Haugwitz reformjai óta a Habsburg Monarchia örökös tartományaiban is működött hasonló intézmény (*Kreisämter*). Amellett azonban, hogy a központosított helyi igazgatás elmélete, de imitt-amott gyakorlata is, a 18. századi Európában általánosan ismert volt, a császár különösen Magyarország vonatkozásában régebbi, részletes tervek is felhasználhatott.

I.

Magyarország alkotmányának és igazgatásának megújítására már egy évszázaddal II. József előtt is kísérlet történt. A Buda felszabadítását követő években több átfogó tervezet készült, melyek közül legismertebb a Kollonich győri püspök nevével jegyzett *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*.¹ A magyar rendek képviselőinek ellenjavaslata pedig „magyar Einrichtungswerk” elnevezéssel vált ismertté az irodalomban.² Hogy az Einrichtungswerk, valamint e korszak egyéb tervezetei nem

1 Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien–Leipzig, 1911.; Varga J. János: Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”. Századok (= Sz) 125(1991) 449–488.; Kalmár János: A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bánsági berendezkedés. Sz 125(1991) 489–499.

2 Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények 42(1971) 137–161.; Uő.: A „Magyar Einrichtungswerk”. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály. Salgótarján, 1987. 159–180.; Uő.: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp. 1991. 263–265.; A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”. (Jegyzetek: Soós István és Varga J. János.) Sz 125(1991) 500–516.

merültek feledésbe, s a 18. század során újra és újra felerősödő reformtörekvések idején figyelembe vették őket³, igencsak valószínű.

A 19. század közepén Szalay László átfogó történeti munkájában ismertetett először kivonatossan egy tervezetet, mely néhány évvel Kollonich Einrichtungswerkje után készült, s szélsőségesebb — és modernebb — elképzeléseivel meghaladja azt. A múlt század közepén a bécsi *Hofbibliothek* őrizte, ma az *Österreichische Nationalbibliothek* őrzi a tervezet olasz nyelvű kéziratát. Címe *Il Governo dell'Ongaria. L'anno 1701.*, szerzője pedig az aláírás szerint „Fr. Angelo Gabrielle da Nizza de Min. Oss. Rif. di S. Frco.”⁴ A tervezet és szerzője, akinek személyét és tevékenységét Szalay homályban hagyta, nem talált visszhangra a magyar történeti irodalomban.

Ugyancsak a 19. század közepe táján Horváth Mihály Magyarország történetéről írt nagy művében egy Gábor nevű ferences szerzetesről tudósított, aki Buda visszafoglalásakor pirotechnikai találmányaival, görögtűzzel és gyújtóbombákkal szerzett hírnevet.⁵ „Tüzes Gábor” azonban — ahogyan Horváth a ferences barátot elnevezte — elsősorban a Buda visszafoglalásának 200. évfordulójára készülődő történészek érdeklődését keltette föl. Számos izgalmas adatot tártak föl Gábor barát tűzszerész tevékenységéről Buda és más magyarországi várak ostrománál. Vitatkoztak származásáról és valódi nevéről — eközben Ráfáel és Gábiel arkangyalok neve azonban némi zavart okozott⁶ —, Benczúr Gyula pedig megfestette alakját a Buda visszafoglalását ábrázoló nagy történeti festménye középpontjában.⁷

A titokzatos Gábor atya személyét és tevékenységét csak a századfordulón mutatta be szakszerűen Takáts Sándor⁸, s ekkor került kiadásra Magyarország kormányzatáról írt tervezete is.⁹ A genovai származású Frater Angelus Gabriel Gautieri de Nizza egyike volt a 17–18. század azon kalandorainak, akik szerencséjüket külföl-

3 Varga J. János: Habsburg berendezési tervek Magyarországon 1688–1723. Az „Einrichtungswerk”. Világtörténet 1993. ősz–tél 23. Köszönettel tartozom Varga J. Jánosnak, hogy Angelo Gabriele tervezetére felhívta figyelmemet.

4 Szalay László: Magyarország története. VI. 1700–1711. Pest, 1859. 21–30. A kézirat az Österreichische Nationalbibliothek (=ÖNB), Handschriftenabteilung (=Hss.), Cod. 8690. sz. alatt. Szalaynál 8696., ez nyilvánvaló tollhiba, ahogyan a kéziratatt katalóguskötetének mutatójában is tévesen 8691. szerepel. A katalóguskötetben a következő bejegyzés található: „8690. [Rec. 111.] ch. XVIII. 72 f. Fratre Angelo Gabrielle da Nizza, 'Il Governo d'Ongaria l'anno 1701' sive consilia de Hungariae regno administrando Leopoldo I. Imperatori dedicata.” Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. Ed. Academia Caesarea Vindobonensis. V. Vindobonae 1871. 283., 323.

5 Horváth Mihály: Magyarország történelme. Új dolgozat. IV. Pest, 1862. 174.; *Uő.*: Magyarország történelme. Új dolgozat 2. bővített kiadása. VI. Pest, 1872. 165.

6 Némethy Lajos: Adatok Tüzes Gáborról. Sz 16(1882) 415–420.; *Thaly Kálmán*: Tüzes Gábor valódi neve. Sz 16(1882) 852–853.; *Kisfaludi Zsigmond*: Egy adat Tüzes Gábor életéhez. Sz 17(1883) 596–598.

7 A festmény első vázlata 1885-ben készült, a Magyar Nemzeti Galériában látható alkotás a Millennium idejére 1896-ban készült el. *Bodnár Éva*: Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. Bp. 1987. 25. k., 34. tábla.

8 Takáts Sándor: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. III. „Tüzes” Gábor barát gazdasági működése. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz) 6(1899) 391–400.; *Uő.*: Újabb adatok Tüzes Gáborról. MGSz 9(1902) 93–94.

9 Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról. Történelmi Tár 1(1900) 219–263. Bár feltelezhető, hogy a forrásközlemény is Takáts S. munkája, a kézirat kiadóját nem nevezték meg,

dön hol a mozgalmas hadi életben, hol üzletemberek jövedelmező tevékenységében, hol pedig íróként és tanácsadóként egy patrónus védelme alatt keresték. Angelo Gabriele a magyarországi török háborúban tűzszereszként szerezte meg I. Lipót elismerését. Miután a háborúskodás véget ért, főként gazdasági és kereskedelmi tervekkel foglalkozott, melyek alapján figyelmet érdemlő tudós munkákat is írt. Eközben zsoldjából és a *Hofkammertól* kapott támogatásokból élt. Hogy az Udvari Kamarához benyújtott munkáihoz pontosabb információkat is gyűjtsön, többször beutazta Magyarországot, melyben jól termő földje és kedvező klímája miatt a Habsburg Monarchia gazdagságának lehetséges alapjait látta. Végül megírta az I. Lipótnak ajánlott kéziratos könyvecskét — az „olasz Einrichtungswerk”-et — Magyarország alkotmányának és igazgatásának, igazságszolgáltatásának, hadügyének és gazdaságának teljes újjászervezéséről és modernizálásáról.¹⁰

Angelo Gabrielenek tervezete megfogalmazásához és benyújtásához — mint írja — a magyarok újabb császárelenes „konspirációja” adta az alkalmat. A mély gyökerekből táplálkozó rebellió veszélye nem múlt el. Az „osztrák ház” mindaddig nem birtokolja biztosan Magyarországot, míg e bajok alapjait meg nem szüntetik. Ezt megtenni egyébként kötelessége is az uralkodónak. Magyarország kormányzatának alapvető problémája, hogy az ország széles körű rendi szabadságjogokkal bír. Amennyiben az uralkodó teljes mértékben tiszteletben tartja a rendi előjogokat, nem lehet bizonyos koronájában, „mivel a tekintély a Királyságban és nem az Udvarban lesz” („perchè l'autorità sarà nel Regno, e non in Corte”). Amennyiben azonban nem tartja tiszteletben e jogokat, megszegi esküjét és ígéreteit, s ezzel az örökös királyságot veszélyezteti. Mégis az a cél, melyet a tervezet szerzője szem előtt tartott, nevezetesen a király hatalmának biztosítása a rendekkel szemben, csak a rendi alkotmány és az előjogok megszüntetésével érhető el. Ehhez Angelo Gabriele „biztos” jogi megoldásokat ajánlott: 1. a pápa felmenthetné a királyt esküje alól, hogy „korlátozhassa a közösség nyugalma nézve káros szabadságjogokat”; 2. az országgyűlésben a rendek megszavazhatnak a privilégiumok „örökös” korlátozását; vagy 3. olyan ítéletet lehetne kihirdetni, hogy az Aranybulla ellenállási záradékának ismételt alkalmazásával az ország elvesztette előjogait.¹¹

ahogyan a pontos lelőhely megjelölése helyett is csak az olvasható, hogy a bécsi udvari könyvtárban őrzött eredetiről másolat készült a MTA Történeti Bizottságának gyűjteménye számára. Ott azonban a másolat ma már nem található meg. A forrásközlemény — ahogyan azt az eredetivel szűrőpróbaszerűen összevetve megállapíthattam — néhány nyilvánvaló sajtóhibától (például az aláírásban „Nizza” helyett „Stizza”) és a központozásban, valamint az ékezetek jelölésében jelentkező eltéréstől eltekintve megbízható.

10 Progetto per li particolari di Genova circa il commercio dell'Ongaria című munkájában javasolta, hogy genovai kereskedők 5–6 millió kölcsönt adjanak Magyarországnak és vegyék kézbe az ország kereskedelmét. Compendio de progetto universale per il commercio dell'Ongaria című írásában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan lehet aktivizálni Magyarország külkereskedelmét. A Nucleus publicae utilitatis et incluti regni Hungariae practicabile ac legale commercium ad libros tres compilatum című, talán csak vázlatban maradt munkájában Magyarország gazdaságának és kereskedelmének átfogó statisztikai-topográfiai leírását tervezte. Takáts e munkákat az Udvari Kamara levéltárában, az Il Governo dell'Ongaria című tervezet az Udvari Könyvtár kéziratárában tanulmányozta Bécsben.

11 „Trè sono le strade, per sicuramente procedere. I^a La dispensa Apostolica del giuramento, per ridurre le libertà pregiudiciali alle quiete commune. II. Il diale concenso dei quattro Stati, ch'ap-

Angelo Gabriele mindenesetre — úgy tűnik — realistább volt, mintsem hogy a király és a rendek közötti véget nem érő jogi és alkotmányos vitának nagyobb teret szentelt volna. Miután e rövid bevezetőben felvázolta egyértelműen abszolutizmusbarát nézeteit, azon „halaszthatatlan” intézkedések ismertetésébe kezdett, melyek elsősorban az ország közigazgatásának átalakításával, hatékonyabb gazdaságpolitikával, valamint a hadügyben és az igazságszolgáltatásban végrehajtandó változtatásokkal a királyi hatalmat stabilizálni és megerősíteni hivatottak.

Szembetűnőek a párhuzamok e tervezet szerzője és II. József alapállása között. Egyrészt a rendi privilégiumok és az ország alkotmányának radikális elutasítása, mely az ellentétek feloldására és a kompromisszumok megkötésére hivatott hagyományos intézmények — például az országgyűlés — megkerülését eredményezi. Másrészt a kormányzati intézkedéseknek a végrehajtó hatalom különféle ágaira való összpontosítása, mely elsősorban a közigazgatás intézményeinek mélyreható átalakításában, reformjában nyilvánul meg. Miközben e politikai alapállás alkotmányos és törvénykezési kérdéseket megválaszolatlanul tol félre, a végrehajtó hatalmat annál inkább igénybe veszi, hogy legnagyobb határozottsággal modern, bürokratikus hatalmi apparátust építsen ki, mely biztosítani képes a fejedelmi — vagy, amint később nevezik: állami — érdekek zavartalan érvényesülését és megvalósulását. Ez az abszolutizmus egyik alapvonása: nem az alkotmány körüli harc megmerevedett frontján kísérel meg áttörést, hanem a hagyományos uralmat, a rendek befolyását igyekszik gyakorlati szervezési funkcióiban minden területen aláásni. Az, hogy ez a törekvés már a 17. század végén világos megfogalmazást nyert és a 18. század végén is jelen volt, legkevésbé sem meglepő. Az azonban már megdöbbentő, hogy a reformjavaslatok, a konkrét intézkedések is alig változtak. Ez nemcsak a központ politikai törekvéseiben jelen lévő szoros kontinuitást jelzi, hanem mutatja az abszolutista törekvések tényérésének lassúságát vagy inkább eredménytelenségét és ugyanakkor merev ragaszkodását a már megfogalmazott tervekhez és elképzelésekhez. Ezt figyelembe kell venni azon kérdés megválaszolásakor is, hogy ebben az összefüggésben és különösképpen a „felvilágosult abszolutizmus” fogalmának meghatározásakor mi a „felvilágosodás” szerepe.

Angelo Gabriele tervezetében a magyar központi, országos és helyi igazgatás átalakítását helyezte előtérbe. Elképzelései szerint a központi igazgatás szorul legkevésbé változtatásra.¹² Célja, hogy a királyt teljes mértékben megszabadítsa a rendek befolyásától, a „Koronát” elválassa a „Királyságtól”. Egy az ország ügyeiben illetékes és a rendi alkotmány hatásköre alá nem tartozó királyi tanács („Regio Consiglio di Corte”) felállításával a döntések kizárólagosan az uralkodó kezébe kerülhetnének. Ezáltal a *Magyar Udvari Kancellária*, mely ugyancsak a rendi intézmények közé tartozik, hatékonyabban ellenőrizhető és feladatköre is csupán a végrehajtásra lenne korlátozható.

provino la riduzione perpetua. III. La decisione Canonica e civile, se avendo il Regno resignato la Libertà d'Andrea II. di resistere con armi alla Regia Maestà (supposto che la maggior parte d'esso sia interessata) sii caduto in fellonia, et abbia perso li suoi privilegii.” ÖNB Hss., Cod. 8690. 1–3.; *Tüzes G.*: i. m. 219–220.

12 Progetto I. D'una ben'ordinata direzione dell'Aulico Ministro per l'Ongaria. *Tüzes G.*: i. m. 220–222.

A király döntéseinek végrehajtását azonban az országon belül intézményekkel kell biztosítani. Az „olasz Einrichtungswerk” részletes tervet tartalmaz egy országos kormányzati hivatal („Congseglio Nazionale”, vagy „Conseglio del Regno”) felállításáról, mely az országos igazgatás változatos intézményei helyére lépve biztosítaná a királyi hatalom érvényesülését.¹³ Több mint két évtizeddel a *Helytartótanács* felállítása előtt Angelo Gabriele olyan elképzeléseket fogalmazott meg, melyek csak később, II. József reformtörekvései során jelentek meg. A „nemzeti” tanács nemcsak magában egyesítené és kinevezett tanácsosok¹⁴ útján intézné az igazgatás minden ágát — a közigazgatást, az igazságügyet, a hadügyi igazgatást, a kamarai és az egyházi ügyeket —, hanem a négy rend területi egységeként választott képviselőinek gyűléseként az országgyűlés szerepét is ellátná.

Még radikálisabb és mélyrehatóbb változtatásokra szorulna azonban a helyi igazgatás.¹⁵ A vármegyék ugyanis akadályozzák a királyi hatalmat, a főispánok veszélyeztetik a koronát, az alispánok választása túl szabadon történik és túl nagy hatalmat biztosít nekik. A megyegyűlések szabadon felülvizsgálják a királyi rendeleteket, olyan döntéseket hoznak, amelyet akarnak, azt hajtják végre, ami tetszik és ami kényelmes nekik, miközben még a „népet” is a király ellen lázítják. A szabad királyi városok igazgatása is javításra szorul. A földesuraknak túl nagy a hatalmuk: alattvalóik teljes mértékben a földesúri igazságszolgáltatástól függenek és növekvő terheket viselnek. A nagyszámú kismemesség nemcsak lázongásával veszélyezteti a királyi hatalmat, hanem adómentessége révén kárt is okoz a kincstárnak.

E bajok megszüntetése érdekében Angelo Gabriele a vármegyék felszámolását és a helyi igazgatás új rendszerének felállítását javasolta. A vármegyék összeolvasztásával hat kerületet („Circoli” vagy „Distretti”) tervez Pozsony, Buda, Kassa, Szatmár vagy Nagyvárad, és Veszprém vagy Eszék központokkal. Minden kerületet egy „Governatore” irányítana, akit egy „Cancelliere”, három tanácsos — akik a közigazgatási, a kamarai és az igazságszolgáltatási ügyekért felelnének — és egy pénztárnok („Cassiere”) segítene. A hadsereg területi vezetője („Capitano Generale”)¹⁶ is szavazati joggal venne részt a kerületi „kormány” ülésein. A „kormány” jogkörét az uralkodó instrukciójával és rendelkezéseivel mindenestre szigorúan szabályozná.¹⁷ A kerületi „kormány” legfontosabb feladata az adó beszédése, az urbáriumok

13 Progetto II. Del formare e subordinare il Consiglio Nazionale, et il governo de Regno alla radicale autorità della Corte. (=Pr. II.) *Tüzes G.*: i. m. 222–226.

14 Egy vagy két tanácsost az uralkodó a nép („Plebe”) és a nemzetiségek („Nazioni straniere”) védelmére nevezne ki. Pr. II. § IX. *Tüzes G.*: i. m. 224.

15 Progetto III. Del Governo dei Comitati, delle Città e delli Dominii terrestri. (=Pr. III.) ÖNB Hss., Cod. 8690. 24–37.; *Tüzes G.*: i. m. 227–231.

16 A katonai igazgatásról a tervezet V. része (Progetto V.) értekezik. Angelo Gabriele Magyarországon hat, Erdélyben egy katonai kerület felállítását javasolja. Külföldi katonaság állomásozna az országban: Magyarországon 20 000 gyalogos és 13 000 lovas, Erdélyben 7000 gyalogos és 5000 lovas. A magyarországi katonai kerületek vezetőinek („Capitani Generali”) állomáshelye 1.) Szatmár vagy Nagyvárad, 2.) Kassa vagy Eperjes, 3.) Szeged vagy Szolnok, 4.) Veszprém vagy Kanizsa, 5.) Eszék vagy Pétervárad és 6.) Sopron vagy Pozsony lenne. *Tüzes G.*: i. m. 239–252.

17 „La giurisdizione et autorità di questo governo sarà ristretta nel trattare quei affari, e far eseguire quei commandi che d'ordine Regio saranno intimati dal Consiglio del Regno: ne potrà innovare cosa alcuna più oltre dell'istruzione, che li sarà data.” Pr. III. § V.; „il Governo è semplice esegutore dei Regii commandi” ÖNB Hss., Cod. 8690. 28., 37.; *Tüzes G.*: i. m. 228., 231.

felülvizsgálata és betartatása, valamint a legkülönbébb privilégiumok számbavétele és ellenőrzése lenne.¹⁸ Hogy a kerület irányítói jobban tájékozódhassanak a helyi ügyekben és problémákban, konzultánsként a négy rend képviselői („deputato”) is segítségükre lennének.¹⁹ A kerületben egyesített vármegyék és városok számának megfelelően az uralkodó királyi jegyzőket („Nodari Regii”) nevezne ki, akik alsóbb szinten biztosítanák a kormányzat működésének hatékonyságát. A vármegyei önkormányzat gyakorlatilag megszűnne. A főispánok a kerületi „kormány” alárendeltjei²⁰ lennének, a megyegyűlések pedig megszűnnének. A főispán mellett három tanácsos („Conseglieri aggrionti al supremo Conte”), akiket a főispán javaslatára a király nevez ki, alkotná a megyei tanácsot („Consiglio Comitattense”), melynek feladatkörét²¹ azonban Angelo Gabriele részletesebben ki sem dolgozta.

Azt, hogy az új rendszer célja a helyi önkormányzat hatékony ellenőrzése, egyértelműen mutatják a tervezet azon szakaszai, ahol Angelo Gabriele hangsúlyozza, hogy a főispánok, a vármegyei tanács, és a magisztrátusok vagy a bírók, valamint a földesurak által elkövetett túlkapásokat a kerület „kormányánál” kell és lehet bejelenteni, hogy az uralkodó megfelelő büntetést szabhasson ki.²² Mindenesetre az országos hatáskörű kormányzati hivatal is kiküldhetne kommisszáriusokat, hogy ellenőrizze a kerületi „kormányokat”, ahogyan ezek is szükség szerint biztosokat küldhetnének ki a vármegyék és városok ellenőrzésére.²³

A tervezett kerületi igazgatás nemcsak az ország új területi beosztását jelentette volna, melyen az országos hatáskörű kormányzati hivatal keretében működő rendi képviselő is alapult volna, hanem ez alkotta volna minden igazgatási ág intézményes kereteit is. Miközben a katonai igazgatás bár külön szervezetben, de a közigazgatási kerületekkel szorosan együttműködve szerveződött volna, a kamarai igazgatás és az igazságszolgáltatás helyi szinten a kerületi igazgatáshoz kapcsolódott volna.

A javításra szoruló kamarai igazgatásban²⁴ az egy-egy biztosból (vagy „Ministro di Stato”) és a melléje rendelt katonai és kamarai tanácsosokból álló királyi bizottságok („Regie Commissioni”) a kerületi beosztásnak megfelelően működnének. Ezek feladata az ország gazdasági erejének teljes körű felmérése és az adók meghatározása lenne.²⁵ A *Magyar Kamara* („Camera d’Ongaria”), melynek székhelye Pozsony vagy

18 Pr. III. § XXVI–XXVIII. ÖNB Hss., Cod. 8690. 35.; *Tüzes G.*: i. m. 230.

19 A nemesség, a városok és a klérus hat-hat képviselőt javasolnának, akik közül az uralkodó egyet-egyet nevezne ki. A negyedik rend, a nép és a nemzetiségek, képviselőjét („deputato per la povera Plebe, e per le nazioni straniere”) a király „saját hatalmából” nevezné ki. Pr. III. § VI–VIII. ÖNB Hss., Cod. 8690. 29.; *Tüzes G.*: i. m. 228.

20 A főispánoknak háromévente még esküjüket is meg kellene újítani. Pr. III. § XVII. ÖNB Hss., Cod. 8690. 32.; *Tüzes G.*: i. m. 229.

21 Pr. III. § XV.; Pr. III. § XXIII–XXIV. szerint a földesurak, kuriális és armális nemesek ezen tanácsnak lennének alárendelve. A tanács a királyi jegyzőkkel együtt iktatná hivatalba a falusi bírókat. ÖNB Hss., Cod. 8690. 32., 34.; *Tüzes G.*: i. m. 229., 230.

22 Pr. III. § XVIII., XXI., XXV. ÖNB Hss., Cod. 8690. 32–34.; *Tüzes G.*: i. m. 229–230.

23 Pr. III. § XXII. ÖNB Hss., Cod. 8690. 33.; *Tüzes G.*: i. m. 230.

24 Progetto IV. Dell’Amministrazione dell’Economico. (=Pr. IV.) A következő sokatmondó megjegyzéssel kezdődik: „Il Camerale dell’Ongaria, Sacra Cesarea Maestà, è un Chaos confuso”. *Tüzes G.*: i. m. 231–239.

25 Pr. IV. § III. szerint: „sei Regie Commissioni per conscrivere tutto il Regno in sei Circoli.” § IV–XXIII. fejti ki részletesen, mi mindent kellene a bizottságoknak összeírni és felmérni. § XXIV–

Buda, valamint az annak alárendelt kamarai adminisztrátorok és ellenőrök is a kerületi beosztás szerint igazgatnák a kamarai ügyeket. Minden kerületben királyi sóraktárat is felállítának, és élelmezési biztost („Commissario di Provianda”) is kineveznének, akinek feladata lenne a gabonafelvásárlás és a szállítás, a katonaság ellátásának szervezése, a gabonakereskedelem és a malmok felügyelete.

Az igazságszolgáltatás²⁶ alsóbb szinten még szorosabban kötődne a kerületi igazgatóhoz. A főispán és a vármegyei tanács tennének javaslatot a bírók kinevezésére,²⁷ az alispán lenne a két nemesi bíróból („Giudici dei Nobili”), négy ülnökből és egy jegyzőből álló vármegyei bíróság prefektusa. A kerület „kormány” szigorúan ellenőrizné a vármegyei igazságszolgáltatást, a királyi jegyző pedig fontos szerepet kapna az alattvalók panaszainak kivizsgálásában és továbbításában.²⁸

Angelo Gabriele itt bemutatott, a magyarországi helyi igazgatás új rendszerét felvázoló, részletekbe menő tervei nemcsak radikális és modern vonásaikkal tűnnek ki. Megdöbbenő, hogy II. József a közigazgatás reformja során hasonló, sőt részben azonos elképzeléseket követett! Lehetséges, sőt — vélhetően — igen valószínű, hogy a császár és tanácsadói ismerték az „olasz Einrichtungswerk”-et, és azt felhasználták a magyarországi kerületi igazgatás bevezetésekor.

II.

Angelo Gabriele tervezetét a bécsi udvar a Kollonich-féle Einrichtungswerk tapasztalataiból okulva nem tarthatta megvalósíthatónak. De kitüntetett figyelemmel méltatta, s a szépen bekötött kéziratot²⁹ a könyvtár őrzetére bízta. Nem tudni, hogyan helyezték el a bécsi udvari könyvtárban, mindenesetre ahhoz a többé-kevésbé egyseget képező állaghoz tartozott, melyet tematikusan rendeztek el, és az első ügynevezett „Recens”-jelzetekkel láttak el. Erről az állagról Niccolò Forlosia készített katalógust, melynek kézzel írt különálló lapjait később kötötték egybe.³⁰ A katalógus, mely alaposabb elemzésre is érdemes lenne, azon különféle írások tartalmát ismerteti, melyeket a régi jelzettel Rec. 1-től Rec. 310-ig jelöltek. Az írásokat tematikus csoportosításban római számmal jelölték és — egyidejűleg vagy valamivel később? — a „Recens”-jelzettel folyamatosan számozták. A tematikus csoportok:

XXXII. egy új adórendszer leírását tartalmazza, mely az egységes telek hozamának pénzben kifejezett értékén alapulna. *Tüzes G.*: i. m. 232–236.

26 Progetto VI. Del Corso Giudiciale. (=Pr. VI.) *Tüzes G.*: i. m. 252–263.

27 Pr. VI.: Qualità et elezione dei Giudici et Assessori, § V–VII. *Tüzes G.*: i. m. 254f.

28 Pr. VI.: Sedi Giudiciali dei Comitati. *Tüzes G.*: i. m. 256–259. Az alispán és a szolgabírók (Judex nobilium) ezek szerint csak igazságszolgáltatási feladataikat tartanák meg.

29 Egyszerű barna bőrkötés a 17–18. századból, melyen felismerhetőek az arannyal festett császári címer nyomai; ma sérült állapotban, 1934-ben restaurálták. A kézirat lapjain kétféle vízjel található. Az egyik címerpajzson két bástyát és várkaput ábrázol, a másik 1730-as évekből származó nürnbergi vízjelekhez hasonlít. Vö. *Edward Heawood: Watermarks. Mainly of the 17th and 18th Centuries.* Hilversum, 1950. 376/2938., 413/3231. Figyelemre méltó, hogy a kéziratot nem a Hofkammer archívumában helyezték el, ahol pedig — Gecsényi Lajos szívélyes közlése szerint — számos Magyarországgal foglalkozó, többé-kevésbé részletes tervezetet őriztek.

30 *Nicolaus Forlosia: Recensio tumultuarie codd. mss. latinorum C. R. bibliothecae palatinae Vin-dobonensis.* ÖNB Hss., Cod. 11924.

theologia (Rec. 1–87.), egyházjog (Rec. 88–100.), törvények és politika (Rec. 101–125.), egyháztörténet (Rec. 126–156.), történelem (Rec. 157–239.), filozófia (Rec. 240–273.), philologia, azaz irodalom (Rec. 274–302.) és az ún. szabad művészetek, melyeket itt az „ars militaris”, „navigatio” és „mercatura” képvisel (Rec. 303–310.). Az állagban található legkorábbi szövegek a 15. századból származnak, mint például Thuróczy János krónikája (Rec. 229.); a számos 16–17. századi szöveg között szerepel például Richelieu *Testament politique*je (Rec. 102.), Pethő György *Historia rerum Hungaricarum 1607–1626* című írása (Rec. 231.) és több írás a török háborúkról, köztük naplók is, például Alexander Bellearditól 1682–1685-ből (Rec. 158–162.) vagy Frederico Veteranitól 1683–1694-ből (Rec. 190.). Nagy számban találhatók az állagban a 18. század első feléből származó szövegek, mint például Philipp Ludwig Sinzendorf *Beschreibung der Regierung Ludwigs XIV.* című írása (Rec. 166.), vagy a *Systema Historiae Universalis* című kétkötetes „Opus imperfectum” (Rec. 172.) és a *Compendium der geographisch-topographisch-chronologischen Historiae deren spanischen Landen* (Rec. 197.) — mindkét szöveget Johann Franz Keller írta Mária Terézia, Mária Anna és Mária Amália főhercegnők³¹ tananyagaként. Angelo Gabriele-től a Governo dell’Ongaria³² mellett két másik írás is szerepel: az *Idea Universalis Corporis juris hungarici* (Rec. 120.) címűt „deest” megjegyzéssel látták el³³, a *Pensieri dicorsivi sopra la divisione della Monarchia della Spagna fatta dalla Corona di Francia. post mortem Caroli II. regis* (Rec. 224.) pedig mutatja, hogy az olasz barát érdeklődése nemcsak magyarországi kérdésekre terjedt ki. A katalógusban szereplő legkésőbbi dátumot Otto Comes Waldeck írása „de praxi rei militaris” (Rec. 310.) és „Anonimo Faviano” egy munkája³⁴ (Rec. 112.) viseli, ez 1743, valamint Jo. Ernesti Philippi Jenensis *Historia arcana de vita et gestis Francisci Eugenii Principis Sabandiae et Delineatio Historia Decenni ab ubitu ejusdem Principis usque ad annum 1745* (Rec. 212.).³⁵

A katalógus készítője, Niccolò Forlosia 1694-ben Nápolyban született, 1714-ben költözött Bécsbe, ahol 1723-ban lett az Udvari Könyvtár első őrje. 1739-ben a könyvtár ideiglenes vezetőjévé nevezték ki. 1745-ben a könyvtár vezetését azonban át kellett adnia Van Swietennek. Sértetlen bár, de a könyvtár szolgálatában maradt, s a könyvtár kéziratainak leírásával és katalógizálásával foglalkozott. E munkát leginkább otthon, s nem a könyvtárban végezte, így halála után a könyvtár az általa

31 Forlosia e szót, talán játékosan, így írta: „Hertzherzoginen”. ÖNB Hss., Cod. 11924. fol. 293.

32 Rec. 111.; A kéziratot és a katalógusban is ugyanazon kéz (Forlosiáé?) jegyezte be a tematikus jelzettel: „[négyoszögben két pont] Jus Civil. Politic. Ungar.” és „XI.” ÖNB Hss., Cod. 8690. [fol. 1v., 2r.], Cod. 11924. fol. 202.

33 Vö. még ÖNB Hss., Ser. n. 2164. 42.

34 Címe: Unpartheische Betrachtungen uber die alt und neue aufführung Franckreichs worinnen derselben verborgene gefährliche absichten entdeket, und bewiesen das franckreich mit umbsturz des Durchl. haus Oesterreich auf die unterdrückung des teutschen reichs und gantzen Europae gezeiet habe, das folglich ohne aufrechthaltung des Ertzhaus Oesterreich die ruhe Europae nicht bestehen könne.” ÖNB Hss., Cod. 11924. fol. 203.

35 A legkésőbbi dátum (1777) a Negotiation de Nimegue II. köteténél (Rec. 103.) szerepel, ez azonban kétségkívül tollhiba, hiszen az I. kötet évszáma 1676. ÖNB Hss., Cod. 11924. fol. 189.

készített katalógusokat csak nehézségek árán tudta megszerezni az örökösöktől. Forlosia 1758-ban halt meg Bécsben.³⁶

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a katalógus, mely Angelo Gabriele tervezetét is tartalmazza, röviddel 1745 után, de legkésőbb 1758 előtt elkészült, s ezzel az abban ismertetett állagok a könyvtár használói számára könnyen hozzáférhetővé váltak. Kétségtelen az is, hogy ezen állagokat — különösen a Magyarországra vonatkozó írásokat — olvasták és a vezető udvari körökben is ismerték.

Köztudott, hogy a magyarországi származású Kollár Ádám Ferenc, aki Bécsben a jezsuita rend tagjaként végezte tanulmányait, a rendből kilépve 1748-ban állt az Udvari Könyvtár szolgálatába. Van Swieten pártfogoltjaként Kollár, akivel Forlosia kénytelen-kelletlen együttműködött, egy év múlva a könyvtár második, majd 1758-ban első őrre lett. Miután Van Swieten meghalt, 1772 és 1777 között Kollár vezette az Udvari Könyvtárat.³⁷ Kollár, aki mind a felvilágosodás, mind pedig az abszolutizmus irányában elkötelezte magát, Magyarország vonatkozásában jelentős befolyással bíró értelmiségi volt Mária Terézia uralkodásának utolsó két évtizedében. Könyvtárosként több vaskos katalógust állított össze, köztük a legjelentősebb Peter Lambeck kommentárjainak átdolgozott kiadása.³⁸ Számtalan jegyzetet és kivonatot készített főként Magyarország történelmét érintő oklevelekből és kéziratokból³⁹, és maga is jelentős kézirat- és könyvgyűjteményt állított össze, melynek katalógusát nyomtatásban is megjelentette.⁴⁰ A legnagyobb feltűnést azonban az 1764. évi országgyűlés rendjeinek heves tiltakozását kiváltó jogi munkájával keltette, melyben a király törvényhozó hatalmának kiterjesztése mellett érvelt.⁴¹ Baráti kapcsolat fűzte a korszak jelentős jogászprofesszorához, Benczúr Józsefhez⁴², aki Kollár halála után, 1783-ban a helyére léphetett volna az Udvari Könyvtárban, ha a kinevezés kézhezvételekor ő maga is meg nem halt volna. Kollár kapcsolatban állt a magyarországi *République des lettres* számos képviselőjével, folyóiratok kiadójával és az általa tervezett *Societas literaria* lehetséges tagjaival.⁴³ Közéjük tartozott Tersztyánszky Dá-

36 Walter G. Wieser: Die Hofbibliothek in der Epoche der beiden van Swieten (1739–1803). In: Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. I. Die Hofbibliothek (1368–1922). Hrg. von Josef Stummvoll. Wien, 1968. 219–323., kül. 221–228.

37 Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. VI. Bp. 1899. 741–745.; W. G. Wieser: i. m. 253–265. és passim.

38 Adamus Franciscus Kollar: Petri Lambecii Hamburgiensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi. I–VIII. 2. ed. Vindobonae 1766–1783.

39 ÖNB Hss., Cod. 8799., Cod. 14567., Ser. n. 4386–4387.; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Lat. 370., Fol. Lat. 2297., Quart. Lat. 774.; Adamus Franciscus Kollar: Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia. I–II. Vindobonae 1761–1762.

40 Uő.: Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum bibliothecae Kollarianae. [Vindobonae] 1783.

41 Uő.: De Originibus et Usu perpetuo potestatis Legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae libellus singularis. Vindobonae 1764. Később többek között Magyarország közjogát a bécsi udvar érdekeinek megfelelően magyarázó tankönyvet is írt, ez azonban befejezetlenül jelent meg: Uő.: Historiae iurisque publici Regni Ungariae amoenitates. I–II. Vindobonae 1783.

42 Benczúr és Kollár kapcsolatáról, melyet a szabadkőműves mozgalomban való részvételük is megerősített ld. H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795. Bp. 1967. 28. skk., 43. skk. és passim.

43 Andor Csizmadia: Adam Franz Kollár und die ungarische rechtshistorische Forschung. Wien, 1982. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 398.)

niel is, aki 1771 és 1775 között *Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlich k.k. Erbländern* címmel újságot szerkesztett, majd Kollárral és Ürményi Józseffel együtt a *Ratio Educationis* kidolgozásában vett részt.⁴⁴ Még ha Kollár közvetlen szerepe a terézianus iskolareform munkálataiban vitatott is, kétségtelen, hogy kapcsolatban állt Ürményivel is.⁴⁵ Bécsben ugyanazon körhöz, a magyarországi származású udvari hivatalnokok és alkalmazottak köréhez tartoztak, és hasonló érdeklődés — s érdek — vezette őket: a magyar rendi jogrendszer és alkotmány újrafogalmazása, modernizálása a felvilágosodás és az abszolutizmus értelmében — még ha eltérő hangsúlyokkal és mértékben. Kollár és az ő révén Ürményi is minden bizonnyal ismerte Angelo Gabriele tervezetét, s lehetséges, hogy a tervezetet felhasználták a kerületi igazgatás magyarországi bevezetésekor, melyben Ürményi fontos szerepet játszott.

Kollár révén a császári család tagjai is könnyűszerrel tudomást szerezhettek Angelo Gabriele tervezetéről, amennyiben érdeklődésük ilyen irányú volt. Az Udvari Könyvtárat a család tagjai is használták, és hogy Kollár vezette a könyvtárat és teljesítette az uralkodó vagy családtagjai kéréseit, még valószínűbbé teszi, hogy az ő érdeklődése Mária Terézia és a családtagok olvasmányait is befolyásolta.⁴⁶ Kollár nemcsak az udvar bizalmát élvező könyvtáros volt, hanem tanácsadóként is tevékenykedett, különösen magyar ügyekben. A *Staatsrat* több esetben kérte véleményét, Kollár számos szakvéleményt készített elsősorban a Kincstár jogvitáihoz, melyekhez gyakran levéltárakban is keresett bizonyító anyagot. Ezt a munkát szenvedélyesen és gyakran kéretlenül végezte; ezzel végül II. József haragját is kiváltotta. Ez 1782-ben, egy évvel Kollár halála előtt történt; érdekessége, hogy a császár olyan jellegű ügyben — a toplicai parasztok egyházi földesurukkal szembeni panaszainak támogatása ügyében — kifogásolta Kollár túlzott buzgalmát, melyet egyébként ő maga is a szívéen szokott viselni.⁴⁷

III.

A 18. század második felében Gábor barát neve és a magyarországi alkotmány és igazgatás átalakításáról vallott felfogásának irányvonala az Udvari Könyvtárban őrzött kézirat sorsától — annak katalogizálásától és használatától — függetlenül is ismert lehetett. Az olasz szerzetes neve ugyanis központi helyen szerepel az 1739-ben franciául, *Histoire des Révolutions de Hongrie* címmel megjelent könyvben, mely a 17–18. század fordulójának magyarországi eseményeiről a legrészletesebb,

44 Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936.

45 Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 411.

46 Mária Terézia egyik udvarhölgye, F. E. Grass báró özvegye (szül. Theresia Schwinghamer von Schwingheim) közvetítésével kért könyveket és gyakran könyvekről véleményt Kollártól. Grass asszony pedig többek között Bessenyei Györgyöt ajánlotta Mária Teréziának. Csóka J. L.: i. m. 297–319.

47 Csóka J. Lajos: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. In: Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien 5(1935) 150–173.

bár nem pártatlan információkat adja.⁴⁸ Itt, az 1698. év eseményeinek leírásánál részletes beszámoló olvasható egy a magyar rendek képviselőivel Bécsben tartott megbeszélésről, amely ezek szerint a Rákóczi-szabadságharc kitörésének közvetlen előzményéül szolgált.⁴⁹

Kollonich bíboros ismertette a rendek képviselőivel I. Lipót döntéseit, illetve javaslatait a magyarországi reformokról: Magyarországot úgy kell kormányozni, mint az örökös tartományokat; szokásjogát meg kell szüntetni, és kiválasztott személyek által összeállított, írott alkotmánnyal kell felváltani. Az adómentességet élvező nemesség és kiváltságosok nagy számát csökkenteni kell, és állandó hadiadót (kontribúció) kell bevezetni, mely a többi tartomány összes adójának egyharmadára rúgna.⁵⁰ Kollonich előadását a rendek képviselői néma döbbenettel fogadták — írja a francia nyelvű könyv. Egyedül a kalocsai érsek, Szécsényi Pál szólalt fel a magyar rendi alkotmány védelmében. Nemcsak a gyűlésen mondta el véleményét, hanem ellenérveit személyesen a császárnak is előadta, és a bécsi megbeszélés második napján Esterházy Pál nádorral folytatott döntő vitájában megvédte a rendi álláspontot. Az érsek és a nádor vitája következtében a gyűlésben „konfúzió” keletkezett, és a rendek képviselői elhagyták Bécset.

A könyv szerzője még mielőtt a császári javaslatok hatását és a megbeszélés kimenetelét ismertetné, két személy nevét említi, akiket a császár Magyarország új alkotmányának kidolgozásával bízott meg: Palm, akit a könyv a *Hofkriegsrat* titkárának nevez, és Gábor barát, akit még kevésbé hízelgően jellemez.⁵¹

Hogy a fenti leírás mennyiben követte a történeti tényeket, témánk szempontjából mellékes. A 17. század utolsó évtizedében mindenesetre rendszeresen voltak megbeszélések a bécsi udvar és a magyar rendek képviselői között, bár ezen ún. nádori konkurzusok vagy konferenciák tárgya csak az éves hadiadó meghatározása volt. Ilyen konferenciát 1698 szeptemberében is tartottak Bécsben, melyen maga

48 Histoire des Révolutions de Hongrie, où l'on donne Une idée juste de son Légitime Gouvernement. Avec les Memoires du Prince Francois Rakoczy sur la guerre de Hongrie... I–II. La Haye, 1739. A könyvben Brenner Antal Domokos abbé írta meg Magyarország történelmét a 17. század végéig és dokumentumokat közöl a Rákóczi-szabadságharcról. A könyv tartalmazza Rákóczi emlékiratait és a Bethlen Miklósnak tulajdonított, de Dominique Révérendtől származó emlékiratokat is. A kiadást Prosper Marchand szervezte meg; két azonos szövegű kiadás készült, az egyik nagyalakú 2 kötetben, a másik kisalakú 6 kötetben. *Köpeczi Béla*: Histoire des Révolutions de Hongrie. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 175–196.

49 Histoire des Révolutions i. m. I. 138–143. [kisalakú kiad. 422–437.]

50 L. az 1. mellékletben.

51 „Avant que de dire quel fut le succès de ces propositions, il est bon de faire connoître les personnes habiles que la Cour avoit choisies pour recueillir les Constitutions qu'on proposoit aux Hongrois de suivre, après avoir aboli toutes celles qui leur avoient servi jusqu'alors de règle & de Loix. Deux hommes y avoient travaillé; le premier étoit le Sr. Palm, Secrétaire du Conseil de Guerre de l'Empereur; & l'autre un Religieux appelé le Père Gabriel. [...] Les desseins du Père Gabriel étoient plus bornés. Las apparemment de son Cloître, il n'aspiroit qu'à se procurer un bon Bénéfice, qui pût lui permettre d'en sortir avec bienséance; & c'est ce qu'il obtint.” Histoire des Révolutions I. 141. [kisalakú kiad. 429.]

Rákóczi is részt vett.⁵² Johann David von Palm kamarai tanácsos, titkos referens és hadbiztossági igazgató (General-Kriegs-Feld-Commissariats-Direktor), aki nemcsak családja felemelkedését alapozta meg, de 1687-ben magyar indigenátust is kapott, a 17–18. század fordulóján a magyar ügyek szakértőjeként fontos szerepet játszott Bécs magyarországi politikájában.⁵³ Még ha a Rákóczi-párti történetírás ebben az elbeszélésben néhány történeti tény felhasználásával önigazolásul csak legendát alkotott is a Magyarország rendi alkotmánya ellen fellépő császári magatartásról, úgy olyan történetet írt, mely nem merült feledésbe. Sőt II. József uralkodása idején újból aktuálissá vált. A történet ezekben az években egy olyan történész művében is helyet kapott, aki — bár bizonyára antijozefinista állásponton volt — közel állt az udvari körökhöz.

Palma Károly Ferenc 1735-ben született Rózsahegyen, 1750-ben lépett be a jezsuita rendbe, novíciusként Bécsben, majd Kassán, Budán és ismét Bécsben folytatta tanulmányait. 1765-ben Nagyszombatban professzor lett. 1773-ban a bécsi *Theresianum* professzorává és Mária Krisztina főhercegnő udvari káplánjává nevezték ki. Karrierjét 1776-tól a kalocsai érsekségben folytatta: 1780-ban címzetes püspök (Orczy Lőrinc „különleges barátságából” kölcsönzött neki 100 forintot a püspöki öltözet beszerzésére), majd 1784-ben érseki helynök. Pesten halt meg 1787-ben.⁵⁴ Palma fő műve, a *Notitia rerum Hungaricarum* Magyarország történelmének átfogó bemutatása három ismételt átdolgozott kiadásban jelent meg 1770-ben és 1775-ben Nagyszombatban, 1785-ben pedig Pest–Budán és Kassán.⁵⁵ E mű harmadik kiadásában Palma éppen a Monarchia országainak és tartományainak egységesítésére és a rendi érdekek kiiktatására törekvő császári reformpolitika szempontjából hajtott végre figyelemre méltó változtatást. Művének harmadik kiadásában I. József koronázásának és a Rákóczi-szabadságharc kitörésének leírása között az első és második

52 Hermann Ignaz Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804. I. 1526–1705. Innsbruck, 1867. 40. sk.; T. Mayer: i. m. 112–116.; Gustav Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. I. Ungarn. Leipzig–Wien, 1911. 89.; Iványi E.: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége i. m. 146. sk., 177., 217.

53 H. I. Bidermann: i. m. 111–114., Anm. 22–23.; Géza Csergheő de N-Tasnád: Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. 15–21. Nürnberg, 1889–1890. 476. sk.

54 Johann Christoph Adelung–Heinrich Wilhelm Rotermond: Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon, worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. V. Bremen, 1816. (Reprint: Hildesheim, 1961.) 1446.; Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 88–89.; Szinnyi J.: i. m. X. Bp. 1905. 209–210.; Tóth László: Palma Károly Ferencz élete és munkái. Rózsahegy, 1914.; Ladislaus Lukács S. J.: Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). 2. Romae 1988. 1140.

55 Franciscus Carolus Palma: Notitia Rerum Hungaricarum. I–III. Tyrnaviae 1770., 2. ed. 1775., 3. ed. Pestini–Budae–Cassoviae 1785.; írt heraldikai-jogtörténeti munkákat is: Heraldicae Regni Hungariae Specimen, Regia, Provinciarum, Nobiliumque scuta complectens, conscriptum a Franciscus Carolus Palma. Vindobonae 1766., és Franz Karl von Palm [Palma]: Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als Apostolische Königin von Ungarn führet. Wien, 1774. A „Notitia” kivonatos változatát magyarul Kecskeméti Zsigmond, németül I. N. Schingler készítette el. Kosáry D.: i. m. 576.

kiadásban található fejezetet⁵⁶ egy másikkal helyettesítette, melyben I. Lipót és a magyar rendek képviselőinek bécsi tárgyalását írja le ismét.⁵⁷ Miután a fejezet elején felvillantotta, milyen fontos szolgálatot tettek a magyar katonák Franciaországgal szemben, Károly spanyolországi uralmának biztosításáért, a magyarországi reformokra vonatkozó császári javaslatokat sorolta fel, szinte szóról szóra az *Histoire des Révolutions* című könyv alapján⁵⁸, majd részletesen leírta Szécsényi Pál érsek magatartását.

Bizonyára éppen a kalocsai érsek személyisége keltette föl Palma érdeklődését, hiszen műve harmadik kiadásán már a kalocsai érseki udvarban dolgozott. Kétségtelen azonban, hogy II. József Magyarországon is egyre határozottabban érvényesülő reformtörekvései⁵⁹ szintén felhívták figyelmét a múlt hasonló tendenciáira. Miért nem említette azonban sem Palm kamarai tanácsost, akit egyébként később tévesen Palma felmenőjének tartottak⁶⁰, sem pedig Gábor barátot? Információkat könnyűszerrel szerezhetett volna róluk, s írásaikat is megismerhette volna, akár a Bécsben töltött évek során, akár Kollár segítségével. Talán csak óvatos volt, talán pontosan ismerte az „olasz *Einrichtungswerk*” tartalmát és aktualitását, és bizonyosan értesült arról, hogy Palm unokája, Karl Joseph (II.) von Palm alsó-ausztriai kormányzati tanácsos éppen hercegi címet kapott.⁶¹

Jelen és múlt tehát szorosan összefonódott, s a múlt — mondhatnánk — jelenné lett, ténylegesen is, amennyiben Angelo Gabriele régi tervei II. József közigazgatási reformjai során — talán nem tudván, de inkább tudván róla — megvalósultak, és általában is, amennyiben I. Lipót magyarországi politikájának emléke II. József korában az előtérbe került. A múlt és jelen közti párhuzam biztosította, hogy e történeti ismeret egy ideig teljes jelentését megőrizhette. Mielőtt részben elfelejtődött, részben pedig a „téves” és „magyarelles” Habsburg politika illusztrációjává vált⁶², helyet kapott a Magyarország történetét legrészletesebben összefoglaló két hatalmas

56 „*Quis Hungariae status post comitia?*” *F. C. Palma*: Notitia i. m. 1. ed. III. 246–248., 2. ed. III. 334–336.

57 „*Caesaris studia ad perpetuam tranquillitatem Hungariae procurandam.*” *F. C. Palma*: Notitia i. m. 3. ed., III. 381–385.

58 L. a 2. mellékletben.

59 A harmadik kiadás előszavának dátuma Kalocsa, 1784. aug. 20. *F. C. Palma* megemlíti — „*dum haec scribemus*” megjegyzéssel — a Helytartótanács, a Magyar Kamara és a Főhadparancsnokság Pozsonyból Budára költözését is, melyet 1784-ben hajtottak végre. *F. C. Palma*: Notitia i. m. 3. ed. I. [IV.], III. 482.

60 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. VIII. Bp. 1914. 152–153.

61 1783. júl. 24-én. *G. Csergheő*: i. m. 476.

62 *Horváth M.* az *Histoire* és Károlyi Sándor emlékiratai alapján, 1696-ra datálva írta le a bécsi megbeszélés történetét, anélkül azonban, hogy Gábor barátot, akinek ő adományozta a „tüzes Gábor” nevet, megemlítené volna. *Horváth M.*: Magyarország i. m. (1862) IV. 250–253.; *Uő.*: Magyarország i. m. 2. kiad. (1872) VI. 259–262.; Angelo Gabriele tervezetének megítélése a 20. századi magyar történetírásban: *Szekfű Gyula*: Magyar történet. A tizennyolcadik század. Bp. é. n. (Hóman Bálint, *Szekfű Gyula*: Magyar történet. VI.) 9–12.; Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. IV. 1686–1790. Szerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. I. Bp. 1989. 168. skk. Gábor barátot Marco d’Aviano kapucinus szerzetessel, I. Lipót bizalmasával is azonosnak tartották, bár később e tévedést helyesbítették. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. 409., III. Bp. 1958. 108.

műben is, melyek még a teréziánus–józsefi korszakban gyökeredztek, de csak a 19. század első évtizedeiben váltak teljessé. Katona István, aki Palma iskolatársa is volt, s 1790-től könyvtárosként ugyancsak Kalocsán működött⁶³, a bécsi megbeszélés történetét az *Histoire des Révolutions* alapján ismertette az 1779 és 1819 között 42 kötetben kiadott *Historia critica regum Hungariae* 36. kötetében, mely 1805-ben jelent meg.⁶⁴ Ignaz Aurelius Feßler, amikor 1787-ben Bécsbe utazott, hogy II. Józseftől, akivel valamivel korábban Lembergben már személyesen is találkozott, a lengbergi theologiai professzorság helyett kellemesebb állást kérjen, Pesten járt és többek között éppen Katonával beszélgetve határozta el, hogy Magyarország történetéről átfogó művet fog írni⁶⁵, melyben azután az *Histoire*, Palma és Katona alapján e történet legjobb elbeszélését adta.⁶⁶ Tudta, hogy „tüzes” Gábor barát és a tervezetírő Angelo Gabriele ugyanazon személy, és persze ismerte II. József reformtörekvéseinek sorsát is: „Ha ezeket a javaslatokat valóban, ahogyan a hagyomány tartja, Gábor ferences szerzetes fogalmazta, úgy hasonló volt a hatásuk, mint az általa készített görög tűznek: megrémisztettek, de az állhatatos magyar szíveket nem törték meg, s a magyarok emlékezetében kitörölhetetlenül fennmaradtak.”⁶⁷

A császári reformjavaslatok (1698) leírása

I. melléklet

A la première Conférence qu'il eut avec les Députés des Etats, il [Kollonich] exposa dans un Discours, long & embarrassé: 'Que rien ne faisoit mieux connoître les bontés paternelles de Sa Majesté Impériale & Royale, que la résolution qu'elle avoit prise de traiter la Hongrie comme l'Autriche & ses autres Pays héréditaires. Que pour entrer dans ses vues, il falloit se conformer autant qu'il seroit possible, aux mœurs, aux maximes, aux coutumes & aux Loix des Pays héréditaires. Qu'il y avoit une infinité de choses à réformer dans les Loix de Hongrie; & que pour en venir à bout avec plus de succès, il falloit rejeter & abandonner les Volumes du *Droit Consuetudinaire*, conserver seulement les Constitutions que des personnes ha-

63 Szinnyei J.: i. m. V. Bp. 1897. 1197–1202.; Kosáry D.: Művelődés i. m. 577.

64 Stephanus Katona: *Historia Critica Regvm Hvgariae stirpis Avstriacae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. XVII. [XXXVI.]: 1697–1705. Bvdae 1805. 418. k. A bécsi megbeszélés történetét az egyik résztvevő, Károlyi Sándor kéziratosa emlékiratai alapján Katona I. már a kalocsai érsekség történetéről szóló, öt évvel korábban megjelent munkájában is elmesélte. Figyelemre méltó, hogy az ott található lábjegyzetben forrásként saját, később megjelent főművére hivatkozik. Űő.: *Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. II. Colocae 1800. 122–123.

65 Peter F. Barton: Ignatius Aurelius Feßler. Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung. Wien–Köln–Graz, 1969. 154. skk., 160. skk.

66 Ignaz Aurelius Fessler: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. IX. Leipzig, 1825. 478. skk.

67 „Hatte diese Anträge, wie die Überlieferung sagt, wirklich der Franciscanermönch Gabriel aufgesetzt; so thaten sie eine ähnliche Wirkung, wie sein griechisches Feuer: sie erschreckten, sprengten jedoch keine feste ungarische Brust, und blieben im Andenken der Ungern unauslöschlich.” I. A. Fessler: i. m. 479.

biles, avoit choisies, en accepter [140.:] d'autres que ces mêmes personnes, feroient, & supplier Sa Majesté de vouloir bien les confirmer & les faire publier pour les Loix perpétuelles du Royaume. Que la multitude des Gentilshommes, ou personnes annoblies, ou autres, qui jouissoient de plusieurs Privilèges & prétendoient être exemts des impôts, étoit une chose contraire aux maximes d'un bon Gouvernement. Que ceux qui avoient l'avantage d'une naissance véritablement illustre, jouiroient des avantages qui leur sont dûs, en se désistant néanmoins de plusieurs prétentions exorbitantes. Que tous ceux qui ont du bien pour vivre avec une certaine distinction, pourroient obtenir des Titres de Comtes, de Barons, de Chevaliers, afin de donner un nouveau lustre à la Noblesse de ce Royaume, & la prendre respectable comme cella des Pays héréditaires de Sa Majesté. Qu'enfin pour éviter les desordres & les injustices qui pouvoient se commettre dans la répartition des impôts & des charges publiques, & pour prévenir les plaintes qui pourroient s'ensuivre, on devoit régler une contribution stable & perpétuelle, qu'on appelleroit *Contributio continua*, & qui seroit répartie avec équité, & à proportion de ce que fourniroient les Pays & le Royaumes dépendans de Sa Majesté. Qu'il croyoit que les Etats pouvoient accepter avec action de graces & avec joie le tiers du total que contribueroient, selon les besoins, tous les autres Etats de la Dominations de Sa Majesté Imperiale.'

Voilà ce qu'exposa le Cardinal Colonitz, [...]

(*Histoire des Révolutions de Hongrie. I. La Haye, 1739. 139–140. [424.]*)

2. melléklet

Commemorari imprimis iussit caesar conuentui: se .pro paterno suo in Hungaros affectu, et futurae eorumdem felicitatis studio, id apud se constituisse, vt gens Hungara citra vllum nationis discrimen, eadem prorsus cum Austriacis, ceterisque hereditariis populis ratione gubernaretur, pari ad summas dignitates vbique consequendas iure, paribus item praerogatiuis frueretur. Quod Hungariae et vtile, et honorificum vt eo certius, celeriusque in effectum deduci posset, necessarium esse, vt Hungari vicissim nonnullis suis praeiudiciis, et consuetudinibus cum summi imperantis maiestate, tum vero etiam cum tranquillitate, securitateque publica non satis cohaerentibus, nuncium [383.:] mitterent, ceterarumque prouinciarum moribus, et legibus semet, in quantum fieri possit, sensim conformare studerent. Hungaros ipsos, qui ingenio, doctrinaque ceteris antecellunt, optime perspicere, ius consuetudinarium, plurimasque leges patrias, cultiori iam ea aetate correctione, reformationeque opus habere, multa in iis aequitati contraria, multa iam obsoleta, plurima secum ipsis pugnantia, ac priuatorum etiam iuribus noxia contineri, atque ideo consultissimum videri, vt nouus codex iuris patrii per idoneos ad id viros compilaretur, quem si accurato examini prius subiectum, ordinibusque regni probatum, caesar calculo suo roboraret, iuxta eius placita deinceps causae omnes et rectius, et celerius deciderentur. Incredibilem nobilium ab omni publicorum tributorum, vectigaliumque onere exemptorum numerum, patriae admodum perniciosum esse: ad quod incom-

modum tollendum praestare, vt *possessionati* regni nobiles pro bonorum, et facultatum suarum ratione, inter comites, barones, ac equestrem ordinem cooptarentur, paribusque cum reliquarum hereditariorum prouinciarum Germanicarum nobilitate, honoribus, et praerogatiuis gauderent, cetera autem nobilium, idoneis ad tuendum nobilitatis suae decorum bonis, ac facultatibus destitutorum multitudo, ad contribuentium conditionem referretur. Denique cum hactenus contributio fere semper per comitia, idque pro certo solum tempore, describi, augeri, minuiue soleret: quo [384:] stabilis, constansque deinceps domi esset ad belli, pacisque onera supportanda, copiarumque necessariorum intertentionem neruus, ad salutem, securitatemque publicam omnino pertinere, vt obseruata partium regni omnium, ac vicissim Hungariae ad ceteras prouincias proportionem, perpetua contributio introduceretur: neque hoc titulo plus ab Hungaris exigere caesarem, quam vt tertiam tributorum, ac vectigalium, ceteris hereditariis prouinciis imponi solitorum partem annue dependant.

(C. F. Palma: *Notitia Rerum Hungaricarum*. 3. ed. III. Pestini-Budae-Cassoviae 1785. 382–384.)

ANTAL SZÁNTAY

LIBRARIANS AND HISTORIANS: FROM ANGELO GABRIELE'S GOVERNMENT-PROJECT TO JOSEPH II.

This article is resulted from the question about the possible sources of the introduction of a new system of local administration in 1785 by Joseph II. The idea, that there was a longer continuity in reform concepts during the 18th Century, led to focus research especially in the case of Hungary on the reform projects which were made a century earlier under the reign of Leopold I. after the expulsion of the Turks from Hungary. A project of that time, written by Angelo Gabriele, a Franciscan monk of Genoese origin, contains basically the same concept on the reform of Hungarian local administration as that which was put in practice by Joseph II.

In the first part of the article Angelo Gabriele, an expert of fire and bombs during the Turkish war in the 1680s, a trade expert and a man of letters afterwards, is introduced and — faced on the concept of the local administration's reform — a short overview of the contents of his project is given.

The second part of the article is the result of a detailed research on the history of Angelo Gabriele's manuscript which was and still is kept in the manuscript collection of the Court Library in Vienna (today Austrian National Library — Österreichische Nationalbibliothek). The manuscript appears first time in a handwritten catalogue of Niccolò Forlosia (1694–1758), who has been director of the library between 1739–1745 and dedicated himself afterwards to catalogue manuscripts and books. The appearance of Angelo Gabriele's project in a thematic catalogue — which was written earliest 1745 latest 1758 — means that it could have been easily used during the Theresian and Josephinian period. That it was also read, is made very probable by the fact that Ferenc Ádám Kollár was a young colleague of Forlosia. Kollár, who was born in North-Hungary, made a career as librarian in Vienna by the help of Van Swieten and became after his death also director of the Library, was

an intellectual of great influence on Hungarian affairs in the Theresian period. He was especially interested in Hungarian history and jurisprudence. He not only wrote several books on these topics, but advised central offices — like the Staatsrat — on Hungarian affairs and served Maria Theresia as her personal librarian too. He had wide connections with the members of the "Republic of Letters" in Hungary and worked e. g. together with József Ürményi, an official of the Hungarian Chancellery in Vienna, on the "Ratio Educationis", the school reform of Maria Theresia. Ürményi played later a key role at the introduction of the local administration's new system under Joseph II. The third part of the article shows that Angelo Gabriele's project or at least his name and the tendency of his reform concept could have been known even without consulting his manuscript in the Vienna Court Library. A book entitled "Histoire des Révolutions de Hongrie" (published 1739 in The Hague) which contains among others a history of Hungary and the memoirs of Prince Ferenc II. Rákóczi, leader of the anti-Habsburg uprising at the beginning of the 18th Century, tells a story of a conference held 1698 between representatives of the Emperor Leopold I. and the deputies of the Hungarian Estates in Vienna. At this conference reforms directed strongly against the Estates were proposed, as the story, in which the name of the monk Gabriel appears too, tells. This story became actual again under the reign of Joseph II. A Jesuit historian Károly Ferenc Palma, who has been among others a professor at the Theresianum in Vienna and the court chaplain of Archduchess Maria Christina, published his "Notitia rerum Hungaricarum" 1770 in the first, 1775 in the second and 1785 in the third edition. In this later edition, on which he still worked in 1784, he included the above mentioned story by changing radically a chapter, that one which comes before the description of the beginning of the Rákóczi-uprising. By doing this he gave to the story also a new, actualized meaning which was still kept in two big works on the history of Hungary: In Stephan (István) Katona's "Historia critica regum Hungariae" and in Ignaz Aurelius Feßler's "Die Geschichten der Ungern...", both having their roots in the Theresian-Josephinian period but published only in the first decades of the 19th Century.

GYARMATI GYÖRGY

A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában*

1. A közigazgatás újjászervezését meghatározó tényezők
a második világháború végén (1944. október–1944. december)

Az új magyar államiság megteremtésének nagyhatalmi előkészületei, illetve — azokon a területeken, ahol már átgördült a front — a helyi hatalmi intézményrendszer újjászervezése 1944. őszi hónapjaiban egy időben zajlottak. Mire azonban kiderülhetett, hogy az újjászerveződő magyar közéletben a nagyhatalmak nem látnák szívesen a *nemzeti bizottságokat*, addigra azok — a háborús megpróbáltatások ellenére megőrzött helyi önszerveződés „szerelemgyerekeiként” — megszülettek és (főként az első hónapokban) nagy aktivitással munkához is láttak. Az állami szuverenitás hiányában az újjászervezés kezdetének ezek a sajátosságai ellentmondásos helyzetet idéztek elő mind az igazgatásszervezetben, mind a politikai közéletben. A feszültségek megértéséhez célszerűnek látszik a szimultán zajló nemzetközi és hazai történések egymás utáni felelevenítése.

A nemzeti bizottságok in statu nascendi

Magyarország helyzete az új államiság létrehozásakor nemcsak azon közép- és dél-kelet-európai kis államokétól tért el, amelyeknek a német támadást és megszállást követően külföldön létesített emigrációs kormányait az antifasiszta nagyhatalmi koalíció tagjai szövetségeiknek ismerték el (Lengyelország, Csehszlovákia). Különbözött Németország azon csatlós államainak helyzetétől is, melyeknek kormányai — midőn a *Vörös Hadsereg* országuk területére lépett — „kiugrottak” a német szövetségből (Románia, Bulgária), s a szovjet kormánnyal fegyverszüneti megállapodást kötve megkezdték rendszereik politikai átállítását is. Mindezekhez képest Magyarországon Horthy kormányzó kiugrási kísérletének kudarca, illetve az őt váltó Szálasi-rezsimnek a németek oldalán „végsőkéig kitartó” országpusztító tevékenysége már önmagában lehetetlenné tette, hogy a régi rendszert — ha másért nem, hát a „jogfolytonosságra” való tekintettel — számításba lehessen venni a politikai reorganizálás során. Erre annál is kevésbé kerülhetett sor, mivel a demarsra kényszerített, Szálasi névével fémjelzett hatalmi konstrukció „szinte teljes vezető rétege; a felső állami bürokrácia, a honvédség, a csendőrség, a rendőrség főtisztjeinek zöme

* A dolgozat a második világháború után újjászervezett magyar közigazgatás formálódását az 1950. évi tanácsrendszer bevezetéséig nyomon követő hosszabb tanulmány első része.

testületileg hagyta el az országot. Egyedülálló, hogy az állam egész gépezete, politikai vezetése, parlamentje, több százezres megmaradt hadserege, intézményei egy másik államba települjenek át, magukkal sodorva a társadalmi elit nem kis részét, magukkal víve még a börtönöket is, legalábbis Sopronkőhida politikai foglyait.”¹

Azt gondolhatnók, hogy a Horthy-, illetve Szálasi-rendszernek az országból történt „testületi” eltávozása megkönnyítette a megújulást, hiszen a helyükre lépőknek legalább a kompromittált múlt terhét nem kellett hordozniuk az államiság helyreállítása során. Ez az „előny” azonban korántsem volt egyértelmű. Többek között azért nem, mert amíg az egyik oldalon a Vörös Hadsereg egy vele ellenséges harcoló „állammal” állt szemben, addig a másik oldalon — a front mögötti területeken — nem maradt fenn olyan helyi vagy központi adminisztráció, melyre kezdetektől támaszkodhatott volna.

Mindezekből következően a hátramaradó szovjet katonai kommandatúráknak — a megszálló hadijogán túlmenően — óhatatlanul részt *kellett* venniük a helyi közigazgatás újjászervezésében és működtetésében. S nem csupán azért, mert hatalmi helyzetükből következően mindenáron azonnal uralni kívánták volna a fennhatóságuk alá került térség községeit, városait. Leginkább azért, mert elsődleges feladatuk volt a továbbmenő, harcoló csapatok ellátásának, utánpótlási vonalainak a biztosítása, s ennek keretében az adott terület polgári lakosságával elvégeztetendő munkák — „malenkij rabot” — megszervezése. Ugyanakkor — a másik oldalról nézve — a közrend, a közellátás helyreállításának igénye, a háborús megpróbáltatások következtében „testileg és lelkileg is lerongyolódott” társadalom mindennapi életének normalizálási szükséglete is megkívánta egy működőképes igazgatás mielőbbi létrehozását.² A katonai és a polgári szükséglet tehát megelőzte az újjászerveződés során csak a későbbiekben előtérbe kerülő politikai megfontolásokat. A *szükség* motívuma mellett az új helyzet *lehetőségét* is teremtett arra, hogy a korabeli népi szöfordulattal „nadrágos emberek”-ként minősített hivatalnokok elmenekülése nyomán a helyben maradtak a szovjet hatóságok számára is elfogadható személyiségek révén lássanak hozzá szűkebb pátriájuk életre galvanizálásához. A *falutanácsoktól* a *direktóriumokig* a legkülönbözőbb elnevezéssel létrejött új fórumok³ napi

1 Juhász Gyula: Az uralkodó eszmék zsákutcája. In: Magyarország 1944-ben (Tudományos tanácskozás. Budapest, 1984. július 14.). Szerk. Orbán Sándor. Bp. 1984. 31–32., másodközlésben ld. *Uő.*: A téveszméktől a rendszer széthullásáig. Népszabadság, 1984. jún. 23. Megjegyzendő, hogy Hitler csapatainak 1939. szept. 1-ji agresszióját követően, melyhez a hónap második felében a Vörös Hadsereg keleti irányú támadása párosult, az összeomló Lengyelországból méreteit tekintve hasonló arányú — az állami vezetést és a (megmaradt) hadsereg jelentős részét is magában foglaló — menekülési hullámnak lehetett tanúja a korabeli Európa. Amellett, hogy az emigrációban reorganizálódó lengyel kormánynak nemzetközi elismertsége, folytatólagosan működő diplomáciai kara volt, illetve maradt, az időközben bekövetkezett veszteségek mellett is 600 000 főnyi „emigráns” lengyel katona harcolt a háború utolsó évében is a szövetségesek oldalán. *Ludwik Gelberg*: Die Entstehung der Volksrepublik Polen. Frankfurt am Main, 1972. 20–43.

2 L. erről: *Somlyai Magda*: Történelemformáló hétköznapiak. 1945 őse – 1945 tavasza. Bp. 1985.; *Uő.*: A közigazgatási hivatalok helye, szerepe a felszabadulás időszakában. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Szerk. Molnár János, Orbán Sándor, Urbán Károly. Bp. 1985. 65–82.; „Közhírré tétetik”. Jászákóhalma és Tiszaroff községek dobolási könyve az 1944–45-ös évekből. Szerk., bev. Tóth Tibor. Szolnok, 1985.

3 *Korom Mihály*: A népi bizottságok és a közigazgatás Magyarországon, 1944–1945. Bp. 1984.

igazgatási tevékenységében — tekintettel a (még) háborús viszonyokra — a szükséglet és a lehetőség még nagyon egyenetlen arányban jelent, jelenhetett meg. A „katonai” vagy „polgári” közigazgatás alternatíváiról szólva plasztikusan érzékelteti a korabeli viszonyokat Somlyai Magda, midőn e fórumok különböző változatairól ad számot *in statu nascendi*. Függetlenül attól — írja — „hogya a szovjet hadvezetés azért adott-e »önállóságot«, mert a saját vezetésnek szívesebben engedelmeskednek az emberek, mint a megszálló hatóságoknak, a lényeg ugyanaz marad: az önállóság egy formája, mely jelentős erőket szabadított fel, amely nélkül az új magyar államiság megteremtése elképzelhetetlen lett volna. Ezen az eredményen nem változtat az a történetileg és jogilag teljesen indokolt intézkedés sem — még ha egybenmásban meg is nehezítette a feladatok megoldását —, hogy a fegyverszünet megkötéséig a beszámoltatás és ellenőrzés jogát, egyes helyeken és kérdésekben az intézkedésig menően is, fenntartották maguknak a szovjet parancsnokságok. E jogok gyakorlásában a frontvonal közelsége, illetve távolsága, a szovjet parancsnokok merevebb vagy rugalmasabb magatartása, valamint a magyar közigazgatási vezetők rátermettsége — talán helyesebb úgy mondani, hogy »kurázsija« — szerint lényeges különbségek mutatkoztak. Az eltérés a majdnem katonai közigazgatás és a majdnem polgári ügyintézés két véglete között mozgott.”⁴ E történetírói értékeléssel cseng össze a frontot átélő kortárs diagnózisa is. Bibó István, aki az újjászerveződő belügyminisztériumban a közigazgatási osztály (majd főosztály) élére került, egyik korabeli analízisében úgy értékelte a szovjet hadvezetés ez irányú tevékenységét, hogy „ahol katonai érdekeit veszélyeztetve látta, megnehezítette életünket, anélkül, hogy ez lett volna a célja; ha ereje és biztonságérzete megengedte, nagylelkű volt ott, ahol a legkevésbé várták tőle.”⁵

Talán ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a front elvonulását követően a legkorábban (még Szálasi hatalomra kerülése előtt) újjászerveződni kezdő tiszántúli területeken az igazgatás megindulását a fentebb leírt körülmények kondicionál-

4 Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapi Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. Szolnok, 1981. 11.

5 Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: *Uő.*: Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949. Vál., szerk. Huszár Tibor, Vida István. Bp. 1986. 18. Hozzáfűzendő mindehhez, hogy a Németország nyugati övezeteit megszálló atlanti hatalmak is katonai céljaiknak alárendelve, majd pedig gazdasági lehetőségeikhez, ill. politikai célkitűzéseikhez igazították a nyugatnémet megszállási övezetek helyi, illetve regionális (zóna) igazgatásának rekonstrukcióját. Pontosabban a megszállási zónák újjászervezése az ott regnáló megszálló nagyhatalom motivációitól függően különbözött. Az amerikaiak — kezdetben — politikai okokból kívántak mielőbb „túladni” megszálló státusukon, s ezért a helyi kormányzat(ok) és igazgatási adminisztráció(k) mielőbbi reorganizálásában voltak érdekelték. A britek ugyan politikai okokból szívesebben látták volna (Nyugat-)Németország lassúbb helyreállítását, ugyanakkor saját háború végi katasztrofális gazdasági-financiális helyzetük miatt érezték nyűgnek a megszállást. A franciák — „ajándékba kapott” — övezetében volt a legszigorúbb, az intranzigens elégtételszerzéssel párosuló megszálló magatartás. L. erről: Jochen Thies: What is going on in Germany? Britische Militärverwaltung in Deutschland, 1945–46. In: Die Deutschlandpolitik Großbritanniens und die Britische Zone, 1945–1949. Hrsg. von Claus Scharf, Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1979. 29–50.; Gerhard Kiersch: Die französische Deutschlandpolitik, 1945–1949. In: Politische und ökonomische Stabilisierung Westdeutschlands, 1945–1949. Hrsg. von Claus Scharf, Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1977. 61–76.; Theodor Eschenburg: Der bürokratische Rückhalt. In: Die zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland — eine Bilanz. Hrsg. von Richard Löwenthal und Hans-Peter Schwarz. Stuttgart, 1974. 64–94.

ták. Az, hogy a létrejött új helyi formációk mennyiben követték, avagy — a népi radikalizmus, illetve bizonyos '19-es reminiscenciák következtében — mennyiben vetették el a korábbi igazgatásszervezet tradícióit, csak egy későbbi, bár hamarosan bekövetkező fázisban vált fontossá. Hasonlóképpen áll a helyzet az új vezető testületekbe delegált, illetve az egyes községek, városok vezető posztjaira a szovjet katonai parancsnokok által állított új káderekkel. Akik az „urak futása” idején — nem lévén félnivalójuk — „ittthon maradtak, azokkal nyugodtan el lehetett kezdeni a munkát. Maradásuk ténye megbízható ajánlólevél volt.”⁶ Ugyanezt látszik visszaigazolni az új helyi hatalmi szervek tevékenységével kapcsolatban a „másik fél”, a szovjet katonai parancsnokság is. I. Z. Szuszajkov tábornok, a front haditanácsának tagja (később a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke) azt jelentette az SZK(b)P Központi Bizottságának 1944. november 9-én, hogy „ezek a szervek rendszerint csapataink megérkezése után másnap vagy harmadnap munkához látnak, és lojálisan teljesítik katonai képviselőink kívánságait. Egyszer sem fordult elő, hogy intézkedéseink szabotálása miatt az önkormányzati szervek vezetőit el kellett volna távolítani.”⁷

S a Vörös Hadsereg, amikor 50–70 kilométernyi távolságban a németek szövetségeseként tevékenykedő „jobboldali” Magyarországgal csatázva nyomult előre, akkor teljesen érthető és természetes volt, hogy az éppen posztjukra rendelt „háterszági” szovjet kommandatúrák azokat tekintették elsősorban partnereknek az újjászervezés megindításában, akik néhány hete, hónapja még üldözött kommunis-taként maguk is ellenségei, vagy — még a német megszállás előtti parlamentáris struktúrát tekintve — szociáldemokrataként, kiszagdaként voltak ellenzékei az *ancien régime*nek. A helyi újjászerveződés mikéntjét az is befolyásolta, hogy a különböző térségeken az (ideiglenes) központi államhatalom reorganizálódásának mely fázisában gördült át a front, illetve, hogy létrejötté után az új (debreceni) kormányzat a korabeli szétzilált közlekedési, hírközlési, kommunikációs lehetőségek mellett mennyiben tudta elérni az egyes helyi, regionális szerveket (és viszont), valamint, hogy milyen — területenként szintén különböző — ütemben zajlott a társadalom pártkeretekben megtestesülő politikai újjászerveződése.

Miután az újjászerveződés formái, annak államhatalmi, politikai keretei csak a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front*, majd az *Ideiglenes Nemzetgyűlés* összehívása idején — azaz csak mintegy két-három hónappal a (trianoni) ország hadszíntérre válását követően — kezdtek kirajzolódni, az addig létrejött lokális szerveződések nem csupán az egyes települések politikai fórumaivá lettek, hanem — a központi államhatalmi interregnum időszakában — a végrehajtó feladatkörök ellátása mellett esetenként a törvényhozó funkcióit is gyakorolták. A (most már egységesen) *nemzeti bizottság*oknak nevezett, kezdetben multifunkcionális néphatalmi szervek kapcsán vetődött fel meglehetősen korán a jelenkorral foglalkozó historiográfiában, hogy — eltérően néhány környező országtól — Magyarországon miért nem váltak/válhattak

6 Somlyai Magda: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon, 1944–1945. Bp. 1975. 45.; valamint Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet, 1944–1945. Bp. 1981. 275.

7 M. M. Minaszjan: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: Hazánk felszabadulása, 1944–1945. Bp. 1970. 53.

a nemzeti bizottságok a közigazgatás helyi szerveivé? Ez, többnyire az 1950-ben kiépített tanácsrendszer előtörténetével összefüggésben, úgy fogalmazódott meg, hogy „a nemzeti és népi bizottságok visszafejlesztése és a felszabadulás során szétvert kapitalista államigazgatási formák újraalakítása helyett a nemzeti bizottságok továbbfejleszthetők lettek volna a szocialista típusú tanácsrendszerré, és nem kellett volna a tanácsrendszer kialakításával várni a felszabadulás után még öt évig.”⁸ Ha nem is ilyen kategorikus megfogalmazásban, ez a megközelítés más szerzőknél is fellelhető, alkalmanként olyan ellentmondásos formában is, hogy míg egy helyütt számon kéri a radikális átalakítás elmaradását, addig más szövegkörnyezetben, elsősorban a belpolitikai erőviszonyokat mérlegelve keresik az ennek ellentmondó érveket.⁹ A dologban bizonyos disciplinális, szemléletbeli különbség is felfedezhető, ha figyelembe vesszük, hogy az idézett szerzőknek a hatvanas évekből származó „steril” jogi megközelítéséhez képest Balázs Béla — az akkor még csak részlegesen felszabadított forrásbázis alapján — már az ötvenes évek közepén felhívta a figyelmet arra, hogy a korabeli hazai erőviszonyokat reálisan számításba véve a baloldal ereje még kevés volt ahhoz, hogy a közigazgatás radikális átalakítását, akár a nemzeti bizottságok felhasználásával is keresztülvigye, s emellett (kezdetben) a *Kommunista Párt* maga is elsősorban azon rendszerátalakítási tematikákat helyezte előtérbe (földreform, politikai tisztogatás, gazdasági újjáépítés), melyek megvalósításához a koalíciós partnerek inkább megnyerhetők voltak.¹⁰ S bár Balázs Béla maga is csupán belpolitikai összefüggésekre koncentrált, a kérdés — eltérően a vitába bekapcsolódó újabb állásponttól — annyiban nem tekinthető „spekulatív problémának”¹¹, hogy a nemzeti bizottságok kezdeti államhatalmi szerepkörének visszaszorítása mögött eminensen politikai motivációk húzódtak. De ezek sokkal inkább csak a második világháború utolsó évének nagyhatalmi diplomáciai mozzanatainak elemzésével ismerhetők meg. Erre viszont csak a hetvenes évektől kezdődően kerülhetett sor, amikor a magyar historiográfia — a továbbra is töredékes, leginkább nyugati forrásbázisok megnyírlását felhasználva — hozzálátott a hazai átalakulásnak a korabeli nemzetközi viszonyokba való beillesztéséhez.

A közigazgatás reorganizálásának nemzetközi összefüggései

A három nagyhatalom külügyminisztereinek 1943 októberében Moszkvában tartott értekezlete után a brit kormány — abból következően, hogy a közép- és délkelet-európai térséget a Vörös Hadsereg hadműveleti övezetének tekintették — tudomásul venni látszott, hogy „az oroszoknak tehát minden okuk megvan arra, hogy nekik

8 Besnyő Károly: Az államhatalom központi és helyi szervei kialakulásának egyes kérdései hazánk felszabadulása után. Jogtudományi Közlöny 20 (1965) 143.

9 Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon, 1945–1960. Bp. 1962. 86–88.; Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–1949). Bp. 1968. 92–97., 391–397.

10 Balázs Béla: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1955. 228–229.

11 Szamel Lajos: A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása. In: Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk. Lackó Miklós, Szabó Bálint. Bp. 1964. 332.

legyen döntő szavuk a szövetségesek politikájának meghatározásában.”¹² Ez azonban, különösen 1944 tavaszától, semmi esetre sem jelentette, hogy ne próbálták volna meg saját törekvéseiknek megfelelően befolyásolni a közép- és kelet-európai régió sorsát. Áprilisban Az *angol érdekek Délkelet-Európában* című külpolitikai irányelvben már nem kevés aggodalommal írtak arról, „hogy ha egy rivális nagyhatalom ténylegesen uralkodna Délkelet-Európa fölött, ez közvetlen fenyegetést jelentene létérdekeinkre,” s Magyarország esetében (Bulgáriával egyetemben) külön is hangsúlyozták: „Politikai okok magyarázzák, hogy legalábbis »zászlónkat lobogtassuk« Magyarországon, ez viszont a gyakorlatban »szimbolikus« erők kiküldésével is elérhető.”¹³ A dokumentum egyúttal számot vet azzal, hogy a brit ambíciók katonai jelenléttel is alátámasztott érvényesítésének korlátokat szab, hogy hadfelszerelési eszközökben, utánpótlásban zömmel a Egyesült Államok támogatására vannak utalva.

Az Egyesült Államok — külügyminisztériumának 1944. júniusi állásfoglalása szerint — érthetőleg mérsékeltebb érdeklődést tanúsított a szóban forgó térség iránt. A dokumentum megállapítása szerint Washingtonnak nincsenek katonai kötelezettségei Bulgáriában, Romániában és Magyarországon, emellett gazdasági érdekeltsége is minimális.¹⁴ „Ami Magyarországot és Romániát illeti, az Egyesült Államok nem gondol arra, hogy összeköttetésre vagy katonai képviselőre tegyen szert a megszálló közigazgatásnál, mely feltehetően a szovjet csapatok kezében lesz.”¹⁵ Az angol kormányzat viszont annak ellenére sem kívánta feladni térségbeli befolyásának őrzését, hogy nélkülöznie kellett tengerentúli szövetségese támogatását. Anthony Eden brit külügyminiszter 1944. augusztusi állásfoglalása leszögezte: „anélkül, hogy nyíltan megsértenénk a szovjet érdekeket, a Szovjetunióval határos közép-európai országokban meg kell ragadnunk minden lehetőséget az angol befolyás erősítésére”.¹⁶

Az amerikai vezetés annak ellenére sem vállalta fel a brit törekvéseket, hogy Winston Churchill aggodalmának adott hangot: jobb lenne, ha Görögország, Románia, illetve Magyarország esetében előzetes megállapodásra jutnának az oroszokkal arról, hogy „ki viszi a prímet” az egyes országokban — a brit miniszterelnök a görög dominancia megőrzése fejében „szabad kezét” ajánlott Moszkvának Romániában, s a Kreml hajlott erre az alkura — amihez azzal az érveléssel kívánta megnyerni Rooseveltt hozzájárulását, hogy „minthogy sem Önöknek, sem nekünk egyetlen katonánk sincs a helyszínen, [az oroszok — Gy. Gy.] valószínűleg így is, úgy is azt teszik, amit jónak látnak”.¹⁷ Rooseveltt aggályosnak tűnt ezen osztozkodást illetően. „Elismerjük, hogy minden adott területen a katonailag felelős kormány

12 *Ránki György*: Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései. Történelmi Szemle (= TSz) 16 (1973) 290–311., újabban in: *Uő.*: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Bp. 1983. 454. (A további hivatkozások is ezen újabb kiadás oldalszámait jelölik.)

13 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. I.* Washington, 1966. 597., 599.

14 „Anyagi érdekeltségük e térségében teljesen minimális, exportjuk nem egészen 1%-a, a tőkebefektetések 3%-a volt ebben a térségben.” *Ránki Gy.*: i. m. 445.

15 *Foreign Relations* i. m. I. 607.

16 *Ránki Gy.*: i. m. 460.

17 *Winston S. Churchill*: A második világháború. Vál. Csúrdi Sándor, Gyarmati György, utószó: Gyarmati György. II. Bp. 1989. 428.

[azaz, amelynek csapatai az adott országban hadműveleteket folytatnak — Gy. Gy.] elkerülhetetlenül meghozza a háborús fejlemények diktálta döntéseket, meggyőződésünk szerint azonban az afféle megoldás, amilyenről a javaslatban szó van, csak tovább erősítené azt az amúgy is meglévő természetes törekvést, hogy az ilyen döntéseket a katonai ügyeken kívüli más területekre is kiterjesszék. Nézetünk szerint ezért bizonyosan sokáig megmaradnának az Önök nézeteltérései a szovjetekkel, s a balkáni térség befolyási övezetekre szakadna annak ellenére, hogy a felek kinyilvánított szándéka szerint a megállapodás katonai ügyekre korlátozódik.”¹⁸

Mindezen kérdések, melyeknek még külön aktualitást adott az 1944. augusztus 23-i román kiugrás és a szeptember 9-i bolgár fordulat, még inkább arra ösztönözték Churchillt, hogy személyes tárgyalásokon próbáljon Anglia számára kedvező meg egyezésre jutni e területek további sorsát illetően. Ugyanakkor részben az ekkorra előállott katonai helyzet, részben az amerikai támogatás hiánya igencsak rontották érdekérvényesítési esélyeit. S noha — mint Ránki György megállapította — „tárgyaló pozíciója talán a legrosszabb volt a második világháború folyamán”,¹⁹ úgy értékelte, hogy a kivárás csak tovább rontaná a helyzetet: „1944 nyarán a szovjet seregek behatoltak Közép- és Kelet-Európába, sürgős volt tehát, hogy politikai megállapodásra jussunk az oroszokkal ezekről a térségekről”.²⁰

Ismeretes, hogy 1944 második felében a Vörös Hadsereg által már elfoglalt lengyel területeken — illetve a szeptemberi átállás után Bulgáriában is — kommunisták által uralt hatalmi fórumok kezdtek tevékenykedni. A nyugati szövetségesek, figyelemmel kísérve a felszabaduló közép- és délkelet-európai térség államaiban formálódó új hatalmi szervek politikai arculatát, hol diplomáciai úton, hol közvetlen tárgyalásokon egyre többször jelezték a (még csak embrionális) kommunista dominanciával szembeni fenntartásaikat. A fentebb említettek mellett ezek adták a végső lökést Churchillnek, hogy — alig megtérve a Roosevelttel éppen befejezett ún. második quebec-i csúcstalálkozóról — az elnököt előzetesen nem is tájékoztatva induljon tovább Moszkvába. Ezen tárgyalások keretében terjesztette elő a régió államait érintő, a nagyhatalmi befolyást százalékos arányokban meghatározni kívánó javaslatát²¹, illetve próbált meg közvetítő szerepet vállalni a Londonból odarendelt lengyel emigráns kormányfő, Stanisław Mikolajczyk, valamint a *Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság*ot képviselő — Sztálin által pártfogolt — Bolesław Bierut között. Emellett — elsősorban a bulgáriai *Hazafias Front* nemzeti bizottságai, illetve a németektől már megtisztított lengyel területeken tevékenykedő lublini komité és nemzeti tanácsai kapcsán — külön is felvetette Sztálinnak, hogy e testületek túlzottan

18 I. m. 427.

19 Ránki Gy.: i. m. 463. Ezzel egyező megállapításra jutott *Graham Ross*: *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations, 1941–1945.* c. munkájának bevezető tanulmányában. London, 1985. 46.

20 *W. S. Churchill*: i. m. II. 425.

21 I. m. II. 476–477.; *Robert Garson*: *Churchill's "Spheres of Influence": Rumania and Bulgaria.* Survey (London) 24 (1979) Summer. 143–158.; *Charles Gati*: *Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon.* TSz 29 (1986) 124–139.; *Vida István*: *Az 1944. októberi Sztálin–Churchill találkozó és Magyarország.* TSz 29 (1986) 149–164.

„baloldaliak”, s így nem reprezentálják a lakosság összes demokratikus elemeit.²² Ezt a megállapítást Bulgária esetében — egyértelműen baloldali, forradalmi szerveknek minősítve a Hazafias Front nemzeti bizottságait — a történeti irodalom is megerősíti.²³ Lengyelország esetében pedig feltehetően Churchill idézett nehezítése is hozzájárult ahhoz, hogy — mivel Sztálin el kívánta kerülni az egyébként is számos feszültséggel terhelt „lengyel kérdés” további éleződését — „a felszabadult területeken a nemzeti bizottságok szervezésének folyamata 1944 októberétől megtorpant, s fokozatosan visszatértek a háború előtti közigazgatási hálózat kiépítéséhez.”²⁴

Ami most már mindezekből a *magyar kérdést* illeti: Churchill akkor tartózkodott Moszkvában, amikor a Horthy Miklós kormányzó által kiküldött fegyverszüneti delegáció tárgyalásait túlhaladottá, *ad acta* tette az október 15-i kiugrási kísérlet kudarca és a Szálasi Ferenc vezette nyilas garnitúra kormányra kerülése. Ezzel egyúttal az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon többé sem egy román, sem egy bolgár típusú átállásra nem lehet számítani. A helyzet ilyen értelmű megváltozásának nem kis része lehetett abban hogy Churchill tudomásul venni kényszerült: a magyarországi befolyásra javasolt 50-50%-os elképzelése 80-20%-ra módosult. Ezt Vjacseszlav Molotov külügyminiszter azzal indokolta, hogy „Sztálin marsall, miután értesült a Vörös Hadsereg súlyos veszteségeiről Magyarországon, úgy véli, hogy a hadsereg csak nehezen tudna egyetérteni az 50-50%-os megosztással”.²⁵ Akár a lengyel kérdést nézzük, akár a hazánkra vagy a délkelet-európai államokra vonatkozó osztozkodási arányok változását, „a szovjet politika világossá tette, hogy Oroszország két világháború közötti gyengeségének vége és semmilyen nemzet nem érvényesítheti a világ e részén akaratát, amennyiben az ellenkezik a szovjet politika érdekeivel”.²⁶ Annál inkább tulajdonított Churchill — most már inkább csak reménykedve — nagy jelentőséget annak a megbeszélések során elhangzott sztálini kijelentésnek, mely szerint a szovjet vezetőknek „nem áll szándékukban erőszakkal avagy kommunista propagandával változást előidézni a különböző balkáni államok fennálló rendszereiben [sic!]”.²⁷

22 Public Record Office (London), Prime Minister Papers, 3-434/2.

23 *Borsi Emil*: A szocialista forradalom győzelme Bulgáriában. A népi demokratikus hatalom megszilárdítása. In: Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. Szerk. Honfi József. Bp. 1980. 17–20.

24 *Szokolay Katalin*: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátos vonásáról Lengyelországban. In: Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról i. m. 91.; *Siegfried Lammich*: Regierung und Verwaltung in Polen. Köln, 1978. 20–21.

25 *Ránki György*: Mozgáster és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919–1945. Valóság 26 (1983) 11. sz. 14., utánkölés in: *Uő.*: A Harmadik Birodalom árnyékában. Bp. 1988. 45.

26 I. m. 44. E történetírói megállapításra rímel A. Gromikónak az „Üzenetváltások...” második magyar kiadásához írt előszavának egyik passzusa, mely szerint „a szovjet külpolitika a háború befejezése után elősegítette azoknak a katonai sikereknek a megszilárdítását, amelyeket a Szovjetunió fegyveres erői arattak a háború frontjain.” *Andrej Gromiko*: Előszó a második kiadáshoz. In: A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek üzenetváltása, 1941–1945. I. Bp.–Uzgorod, 1981. 9.

27 *Winston S. Churchill*: The Second World War. VI. Triumph and Tragedy. London, Toronto, etc. 1954. 203. Ezt a kétkötetes magyar válogatásból kimaradt jegyzéket Churchill még moszkvai tartózkodása során, 1944. okt. 11-én vetette papírra, de végül is elállt attól, hogy a címzetthez — Sztálin marsallhoz — eljuttassa. Hezitálásában — amint azt *G. Ross* már idézett tanulmánya meg-

Az, hogy a bolgár precedens valamint az egyre inkább elmérgesedő *casus Poloniae* mellett Sztálin nem kívánta gyarapítani a konfliktuspotenciált hordozó ügyek számát, a Magyarország politikai újjászervezésére vonatkozó dokumentumokban is nyomon követhető. Nem arról volt persze szó, hogy a Kreml ez ügyben veszni hagyta volna épp kiépülőben lévő térségbeli dominanciáját. Ha figyelembe vesszük Molotovnak azt a — közelmúltban publikussá vált — kijelentését, miszerint „tevékenyen részt vettem az első magyar kormány megalakításában, ... én hoztam létre, és elég gyorsan”,²⁸ fel sem merült, hogy ne érvényesítették volna maradéktalanul elképzeléseiket. A szovjet vezetést ez esetben inkább egy — átmeneti — taktikai önmérséklet vezette. Ez azt jelentette, hogy a szövetségesek egyeztetett álláspontjához a külsőségekben jobban igazodva érvényesítsék akaratukat. Ennek számos fontos mozzanata már megismerhető Korom Mihály másfél évtizede publikált értekezéséből.²⁹ Beleértve azt is, hogy Churchill és Sztálin moszkvai tárgyalásait követően milyen jelentős mértékben dolgoztatták át a moszkvai magyar kommunista emigrációval a hazai átalakulás programjául szánt elaborátumaikat.

Vizsgált szűkebb témánkra vonatkozóan elsőként az a felhívás érdemel említést, melyet a Magyarország területére lépő Vörös Hadsereg — pontosabban a 2. *Ukrán Front* haditanácsa — a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága 1944. október 27-i utasítását követően bocsátott ki. Ennek legfőbb általános jellemzője, hogy tartózkodott a korábbi társadalmi-politikai rend radikális megváltoztatásának exponálásától. Sőt:

„A szovjet katonai hatóságok — hangzott a proklamáció — nem szándékoznak Magyarország mai társadalmi rendjén változtatni és a maguk rendjét meghonosítani az általuk elfoglalt területeken.

A polgárok magántulajdona érintetlen marad és a szovjet katonai hatóságok védelme alatt áll.

A helyi hatóságok és a helyi önkormányzat összes szervei, amelyek a Vörös Hadsereg bevonulásáig működtek, helyükön maradnak.”³⁰

győzően dokumentálja — két megfontolás játszott szerepet. Churchill maga is ódzkodott attól, hogy az ismételt és a százalékos osztozkodást taglaló eszmefuttatásai a jegyzék révén „hivatalos diplomáciai okirat” rangjára emelkedjenek. Ennél már csak a dokumentum azon része volt kényesebb, mely szerint Sztálinnal való sub rosa megállapodásukat úgy állította be, mintha az „az Egyesült Államok helyeslésével” találkozott volna, ami — Roosevelt már ismertett levele alapján — enyhén szólva nem fedte teljesen a valóságot. Másodsorban emiatt, továbbá W. A. Harriman moszkvai USA-nagykövet tanácsára — akinek az volt a véleménye, hogy ezzel ismét fejére vonná Roosevelt haragját — tette a levelet ad acta. W. S. Churchill: *The Second World War* i. m. 198–203.; G. Ross: i. m. 46–47.; Gyarmati György: Churchill diadala és tragédiája. In: W. S. Churchill: A második világháború i. m. II. 679–700.

28 Kun Miklós: Akik a jelentéseket olvasták Moszkvában. In: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Bp. 1994. 288. L. még: Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945. Szerk. Feitl István. Bp. 1995. 152–170.

29 Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya i. m.

30 „Felhívás. A Vörös Hadsereg által a német-fasiszta elnyomás alól felszabadított magyar lakossághoz!” A dokumentumot teljes terjedelemben közli: Hazánk felszabadulása, 1944–1945. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Szerk. Tiszay Andor. Bp. 1955. 16–17. oldalak közötti faksimile betéttlap.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a kiáltványt miért csupán több mint egy hónappal a Vörös Hadsereg Magyarország területére lépését követően tették közzé? Románia esetében hasonló okmány már hónapokkal az augusztus 23-i átállás előtt publikus volt, Bulgáriában pedig közvetlenül azt megelőzően, hogy a szovjet csapatok az ország területére léptek. Közismert, hogy a szövetséges hatalmak Magyarország korabeli kormányosaitól is hasonló lépésre vártak. Mivel ez elmaradt, az időközben Moszkvába érkezett horthysta fegyverszüneti delegációval való tárgyalások inspirálhattak volna egy ilyen jellegű kiáltványt, amit azonban — az előzetes fegyverszüneti feltételekben való megállapodás ellenére — keresztülhúztak az október 15–16-i események. A nyilas hatalomátvétel új helyzetet teremtett. Ennek hatása mellett — amint arról az alábbiakban szó lesz — az ekkor záruló szovjet–brit csúcstalálkozó eredményei is újragondolásra készítették a Kreml politikai vezérkarát.

A németek melletti „végsőig kitartást” hirdető Szálasi-rezsim hatalomra kerülésével Magyarországon nem maradt olyan államhatalmi szerv, mely akár a fegyverszüneti megállapodás megkötése, akár az elengedhetetlenül szükséges társadalmi-politikai változások végrehajtása szempontjából „partner” lehetett volna a Szovjetunió számára. A Horthy-rendszer ellenzéki pártjainak vezető politikusi garnitúrája vagy börtönben, internál- és koncentrációs táborban, vagy illegalitásban rejtőzve várta szabadulását. Mindebből eredően Magyarország esetében nem csupán a politikai újjászerveződés programját kellett verifikálni, hanem konstituálni kellett egy, az (új) államiság képviselőit hivatott fórumot is. Ebben a hatalmi és politikai vákuumban értékelődött fel a moszkvai magyar kommunista emigráció, mely 1944 folyamán — különösen az év nyarától kezdődően — sorra fogalmazta a magyarországi átalakulás politikai programtervezeteit. A Révai József által előterjesztett s a kommunista emigráció törzskara által 1944 szeptemberében megvitatott elaborátum

„az államhatalom demokratikus átalakítása érdekében a következő rendszabályokat tartja szükségesnek:

1. Horthy Miklós kormányzó eltávolítását. A kormányzóhatalmat Ideiglenes Kormány gyakorolja, amely az összehívandó nemzetgyűlésnek felelős.

2. Az országgyűlés mindkét házát, a megyegyűléseket és a városi törvényhatóságokat reakciós összetételük miatt fel kell oszlatni. Ezzel együtt meg kell fosztani állásuktól mindazokat a főispánokat, alispánokat, szolgabírákat, polgármestereket és a központi, valamint a helyi önkormányzatok minden funkcionáriusát, aki a Horthy-rendszer nép- és nemzetellenes háborús politikájának támasza volt.

3. A feloszlott fenti szervek helyébe a demokratikus pártok képviselőiből és németellenes közéleti személyiségekből alakított nemzeti bizottságok lépjenek, amelyek ideiglenesen mindaddig gyakorolják a közhatalmat a központi kormány felügyelete mellett, amíg a nemzetgyűlés a demokratikus Magyarország új alkotmányát el nem fogadja.”

Az előterjesztés a továbbiakban szükségesnek tartotta a csendőrség feloszlását, „gyökeresen újjászervezett államrendőrség” létrehozását, Horthy Miklós bíróság elé állítását, a fasiszta pártok és szervezetek feloszlását.³¹

31 Korom M.: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának i. m. 247–248.

A programtervezetet október második felében — Churchill moszkvai tárgyalásait követően — átdolgozták, s az a fentebb érintett kérdésekben lényegesen módosult. Amellett, hogy kimaradt a Horthy bíróság elé állítását tervező passzus, elhagyták a közigazgatási *szervezet* radikális átformálását célzó pontokat is. E terület „demokratizálása” a továbbiakban a közigazgatás *személyzetére* koncentrálódott, melyet — mint írták — „meg kell tisztítani a nyilas, hazaáruló és egyéb népellenes elemektől”. A *nemzeti bizottságoknak* szánt szerep, illetve funkció ugyancsak módosult. A korrigált elképzelésben azokat *már nem az új közhatalom intézményeinek*, hanem a koalíciós pártokból életre hívandó Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szerveinek; azaz a *pártkoalíció közhatalom nélküli helyi szintű tanácskozási fórumainak* tekintették.³²

Amíg Moszkvában a program radikalizmusát kellett mérsékelni, addig idehaza az újjáalakuló kommunista pártszervezetekben épp e radikalizmus hiányát kérték számon a párt Magyarországra érkező vezetőitől. 1944. november 19-én, a már katonai főhatalmat váltott Szeged kommunistáinak gyűlésén — ahol első alkalommal ismertették a moszkvai *Központi Vezetőség* programját — Révai József maga fedte fel a benne foglaltak nagyhatalmi összefüggéseit. „Anglia és Amerika nem ismerne el egy kommunista kormányt. Aki tehát szocializmust és proletárdiktatúrát akar, megnehezíti a németellenes politikát.”³³

A már említett taktikai önmérséklet játszott szerepet abban is, hogy az ideiglenes kormány előkészítéséről folyó moszkvai tárgyalásokon — amelyek Molotov vezetésével, s alkalmanként Sztálin személyes részvételével folytak —, miért került be a későbbi miniszterelnök, Dálnoki Miklós Béla átálló tábornokon kívül további három horthysta személyiség, s ehhez képest miért javasolták a szovjet vezetők, hogy a kommunista párt a megalakítandó kormányban csak két fővel képviseltesse magát. Ezen túlmenően még a Szovjetunióban élő kommunista emigráció hazatérésének időzítésében is megfontolt óvatossággal járt el a szovjet vezetés. Sztálin ugyanis úgy vélte, hogy „a kommunista pártok Moszkvában élő vezetőinek visszatérése saját országukba megriasztaná a nyugati szövetségeket”³⁴. Az illegitimitásból előkerülő hazai kommunisták számára ugyanakkor ez éppúgy magyarázatra szorult, mint korábban a pártprogram opportunizmusa. Erre Gerő Ernő igyekezett választ adni, a párt éppen megalakult „hazai” központi vezetőségének 1945. január 23-i pesti ülésén: „A nemzetközi helyzet kívánta meg. A Szovjetunió meg akarta nyerni a diplomáciai csatát Magyarország kérdésében, elérni Magyarország kérdésében a döntő befolyást, meg kellett teremteni az előfeltételeket, amelyek nem lehetnek csak katonaiak. Az utolsó Churchill–Sztálin találkozón megegyezés történt Magyarországra vonatkozólag is. [...] Ennek magyarországi előfeltételeit kellett megteremteni: olyanképpen, ami az angol–amerikaiakat nem ijeszti meg. A nemzetgyűlés viszont ennek [a kormánynak] az ellensúlya.”³⁵

32 Vö.: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948. Szerk. Rákosi Sándor, Szabó Bálint. Bp. 1967. 37–41.; Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948. Bp. 1977. 161–164.

33 Korom M.: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának i. m. 286.

34 I. m. 280.

35 I. m. 390–391.

E magyarázat szerint a szovjet hadsereg térségi kommandatúrájának aktív közreműködésével 1944 karácsonya előtt Debrecenbe összefuvarozott csonka parlament és annak Moszkvában „előregyártott” kormánya nem csupán státusát tekintve volt ideiglenes; mivel csupán az ország keleti felét képviselte.³⁶ A Magyarországra visszatérő moszkovita vezetők e fórumokat az életre hívásuk során követett „túl kompromisszumos” szempontok miatt politikai szempontból is provizórikusnak tekintették. Ez már az előkészítés időszakában is felmerült. A moszkvai központi vezetőség 1944. október végi megbeszélésén eleve számoltak azzal, hogy Magyarországon „ma sokkal hátrább kell kezdeni” (Gerő), illetve „minden valószínűség szerint nem lesz mindjárt demokratikus kormány, nem lesz olyan, mint Bulgáriában [azaz kommunista dominanciájú — Gy. Gy.], [...] mert a belső erők sokkal gyengébbek, ezért a kormányt majd előre kell hajtani” (Révai). Hasonló értelemben fűzött megjegyzéseket a Gerő Ernő által papírra vetett kormányprogram-tervezethez december elején Sztálin is. „Szavakkal nem fukarkodni, ijesztgetni nem kell. De amikor megerősödtek, akkor lehet tovább menni.” S hogy ez az „előrehajtás”³⁷, illetve „tovább menés” mire vonatkozott, azt a Moszkvából időközben szintén visszaérkező Rákosi Mátyás exponálta az MKP Központi Vezetőségének 1945. április 13-i ülésén: „Ilyen szomszédok között nem lehet, hogy a magyar demokrácia megelégedjen azzal a négy hónappal ezelőtti helyzettel, amikor igazolni kellett a világ előtt, hogy a kormány nem kommunista. Ez egy kicsit túlságosan sikerült.”³⁸

Összegzésül: a hazai fejlemények mellett nem kevés szerepet játszott az új magyar államiság újjászervezésében — és ezen belül az igazgatás korábbi szervezeteinek érintetlenül hagyásában — Churchill és Sztálin 1944. októberi moszkvai csúcstalálkozója. A megváltozott helyzetben a kommunisták szerepe nem csupán felértékelődött, hanem más értelemben is módosult. 1944. október 15-e, a kiugrási fiaskó előtt minden további nélkül képviselhetek bármilyen — nyári tervezetükhöz hasonló — szélsőségesen radikális átalakítási programot. A fegyverszünet — még Horthy főhatósága alatt tervezett — aláírása után, mint a számba jöhető pártok *egyike* alkudozhattak volna a többi leendő koalíciós partnerrel arról, hogy elképzeléseikből mi vállalható egy közös kormányprogramban. Szálasi hatalomátvétele után azonban a moszkvai emigráció maradt az *egyetlen* olyan politikai erő, melynek megmaradt a lehetősége, hogy dolgozhasson a „nemzeti megújulás” akkori programján. Azért ezen és nem egy pártprogram újabb változatán, mivel a Debrecenbe összegyűjtött Ideiglenes Nemzetgyűlés olyan „össznemzeti” programot igényelt, melyhez a hirtelenjében elérhető többi párt képviselői a legkisebb bonyodalmak árán

36 Erre való tekintettel a debreceni csonka parlament Zsedényi Béla házelnök — alkotmányjogász — érveit respektálva *törvényhozásra* nem, csak *határozathozatalra* tekintette magát feljogosítva, melyeket a majd kiegészült nemzetgyűlés lesz hivatva törvényerőre emelni. *Gyarmati György: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejötte és működése.* Debreceni Szemle, 1995. (sajtó alatt)

37 Gerő és Révai ezen „előrehajtást” személyi vonatkozásban — a kormány már ekkor „jobboldali elemeknek”, „reakciósnak” minősített polgári, illetve tábornok minisztereire utalva — szinte már az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának másnapján felvetették, az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak 1944. dec. 28-án, illetve 1945. jan. 7-én írott jelentéseikben, l. Moszkvának jelentjük i. m. 15., 34.

38 *Korom M.: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya* i. m. 249., 253., 334., 391.

úgy adhatták nevüket, hogy később előkerülő párttársaikra és potenciális támogatóikra is tekintettel lehetek.

„Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének” az a programja tehát, mellyel a moszkvai magyar kommunista emigráció tagjai 1944. november–december fordulóján — a debreceni csonka nemzetgyűlést előkészítendő — hazaérkeztek, *három tényező által motiváltan finomodott, egy radikális kommunista szellemiségű elaborátumból „koalícióképes” kormányprogrammá.* 1./ A dokumentum olyan periódusban készült, — a „három nagy” jaltai csúcstalálkozóját előkészítő időszakaszban —, amikor Sztálin még eloszlatni igyekezett a régió bolsevizálásától tartó angolszász aggodalmakat. 2./ Magyarország területén még dúltak a harcok. Ezért olyan proklamáció látszott célszerűnek, amely segít megosztani a szélsőjobb-oldalt és a „csak” horthystákat; utóbbiakat — átállás esetén — felelősségrevonástól mentesülő perspektívával kecsegtetve. 3./ Amennyire sürgető volt egy legitim és tárgyalóképes (előírtan) koalíciós kormány és ehhez igazodó program; legalább annyira szükségük volt — akkor még — a Szovjetunióból visszatérő kommunistáknak arra, hogy pártjukat ne Moszkva „ötödik hadoszlopának”, hanem a hazai „nemzeti pártok” egyikének tekintse az ország közvéleménye.

Bár más kérdést is érint, találóan érzékelteti a „hazai” pártként való elfogadtatás szükségességét, hogy 1945 tavaszán a szociáldemokrata Justus Pál is ennek fontosságáról próbálta meggyőzni a Moszkvából érkező Révai Józsefet:

„A politikai háttérhez tartozik, hogy a szociáldemokrata balszárnyat és személy szerint engem, nagyon sokszor ért az a vád, hogy mi baloldalinak akarunk látszani mint a kommunista párt. Nagyon nehezteltek rám ezért a kommunista elvtársak. ‘Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért’ — ez az én jelszavam volt. Ezt abban az időben ultrabaloldali elhajlásnak tekintették. Ez a vád tulajdonképpen igaz volt, csak a motívumát nem értették meg a kommunista elvtársak. Révai Józseffel próbáltam tisztázni: *‘Nektek egyik fő feladatotok — mondtam —, hogy huszonöt év után elfogadtassátok a kommunista pártot mint nemzeti pártot.* Hozzánk olyan kispolgári tömegek tartoznak, hogy kénytelenek vagyunk nagyon baloldali hangot megütni, hogy megértsék; ránk hiába spekulálnak.’ Az a helyzet állt elő, hogy a kommunistáknak 1945–1947-ben ezt kellett bizonyítaniuk, hogy ők nemzeti párt, a szociáldemokrata pártnak pedig azt, hogy marxista munkáspárt. Ez fokozta a baloldali rálicitálást. Mi azt hangoztattuk, hogy a szociáldemokrata párt többé nem azonos a régi SZDP-vel, a szociáldemokrata párt marxista párt, forradalmi párt, szocializmust akar teremteni Magyarországon. Ezért mondták, ezért vádoltak azzal, hogy túl baloldaliak vagyunk.”³⁹

S bár a kommunista dominanciájú lengyel és a bolgár nemzeti bizottságok, nemzeti tanácsok angolszász elutasítása miatt a hasonló elnevezéssel életre hívni tervezett magyar szervezeteknek szánt funkció és státus is jelentősen módosult a tervezetekben — közhatalmi feladatokat ellátó fórumokból „népfrontos” politikai konzultációs testületekké minősültek át —, az állami főhatalom interregnuma idő-

39 Justus Pál visszaemlékezése. Párttörténeti Intézet Archívuma (= PTI. Arch.) H-J-28. 7–8. Noha a jelzett archívum anyagait 1990 után a Magyar Országos Levéltár inkorporálta, mivel a kutatások még ezt megelőzően történtek, innét származó forrásaimat a korábbi státusnak megfelelő hivatkozási rendszerben jelölöm.

szakában a front mögötti területeken már megszerveződött és funkcionáló magyar *nemzeti bizottságok*, mit sem tudva az időközben róluk is megszületett nagyhatalmi kompromisszumról, a helyzet szülte követelményeknek eleget teendő, nem csupán végrehajtó, hanem — alkalmanként — törvényhozó feladatokat ellátva tevékenykedtek. Ez azután elhúzódó bonyodalmakhoz vezetett a magyar politikai közélet, illetve az államhatalom intézményrendszerének újjászervezése során.

2. A közigazgatás újjászervezésének megindulása az ideiglenes kormány „debreceni” korszakában (1944. december – 1945. április)

Az új központi hatalom színrelépésének első dokumentumában, az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyilatkozatában — a moszkvai instrukciókkal összhangban — formulázta a közigazgatás újjászervezését célzó törekvéseit:

„Megtisztítja az állami szerveket a nyilasoktól és egyéb németbérencektől, felelősségre vonja a hazaárulókat, demokratikus alapokra fekteti a közigazgatást, visszaállítja a községek, városok és megyék önkormányzatát.”⁴⁰ Ahhoz, hogy ez miként valósítandó meg, először Erdei Ferencnek, az ideiglenes kormány belügyminiszterének 1944. december végi állásfoglalása nyújtott támpontot. Legsürgetőbb feladatnak tekintette „összekapcsolni a szétesett részeket, újra országgá fűzni össze a magukban vergődő falvakat és városokat. [...] Ez a teendő olyan életbevágóan sürgős és annyira előfeltétele minden előrehaladásnak, hogy *ez háttérbe szorítja a különben szintén sürgető és döntő fontosságú reformok megvalósítását a közigazgatásban és az államszervezet egyéb területén is.* [...]”

Akármennyire sürgető azonban a szükség és akármennyire nem aktuálisak az adott helyzetben az átfogó reformtervek, mégsem lehet arról szó, hogy a régi rendszer közigazgatási szervezeteit változatlanul és mindenestül restauráljuk. Ez lehetetlen politikailag és lehetetlen gyakorlatilag. Az összeomlás olyan lesújtóan lerázta a régi rendszert minden tartozékával együtt, hogy az új ország még részeiben sem használhatja fel maradványait. Másfelől pedig az újjáépülés, az államélet újból való megindulása olyan égető feladat, hogy azt gyakorlatilag csak a nép közvetlen szervei indíthatják meg. Maga az államszervezet és a közigazgatási gépezet helyreállítása olyan munka, amit csak a felszabadult nép szervezetei, a megelevenedett népi önkormányzatok kezdhetnek meg. [...] A legtöbb helyen *nemzeti bizottságok* alakultak és ezek a demokratikus összefogáson alapuló népi politikai szervek megteremtették az önkormányzat népképviselői szerveit és megválasztották a városi és községi igazgatás vezető tisztviselőit.

Az új demokratikus kormányzatnak nem lehet más útja az államszervezet és a közigazgatás helyreállítása és kiépítése felé, mint hogy *alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szerveket, egységesíti, összekapcsolja őket és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket.*”⁴¹

Mindehhez képest számottevő koncepcionális eltérést tükröz a kormány alig egy héttel később — 1945. január 4-én — közzétett rendelete a közigazgatás *ideiglenes* rendezéséről. E szerint a helyi és területi önkormányzatokat a demokratikus pártok

40 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyilatkozata. In: Az 1944. évi december hó 21.-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Bp. 1946. (= INN.) 23–24.

41 *Erdi Ferenc*: A népi önkormányzat útján. Délmagyarország, 1944. dec. 31., utóbb 1. in: *Uő.*: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Szerk. Halász József, Kovács István. Bp. 1977. 347–348.

és társadalmi szervezetek delegáltjaiból kell életre hívni, úgy, hogy azok „arányos” képviseletet nyerjenek. S bár ezen fórumok létrehozásában igényelte a nemzeti bizottságok közreműködését, egyúttal viszont azt is kimondta, hogy „*a nemzeti bizottságok, mint a demokratikus pártok helyi szövetségei, politikai szervek, tehát maguk ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe.*”⁴² Ez egybevágott ugyan a hónapokkal korábban Moszkvában kialakított, illetve a Vörös Hadsereg térségi parancsnoksága által hirdetményben nyilvánosságra hozott — fentebb már taglalt — elképzeléssel, de korántsem volt szinkronban Erdeinek azzal az — ekkor már szintén publikus — álláspontjával, mely a nemzeti bizottságokat kívánta „átminősíteni” a reorganizálódó közigazgatás helyi, regionális testületeivé. A korabeli magyar vidék újszülött tisztviselői számára mindazonáltal zavarba ejtő lehetett — és az is volt —, hogy néhány nap eltéréssel különbözőképpen instruálja őket a kormány, illetve annak belügyminisztere.⁴³

A diszkrepanciát a kommunista párt sietett feloldani egy néhány nappal későbbi cikkben. A már hazaérkezett pártvezetők közül a publicista erényeiről közismert Révai Józsefre várt az új vezetésen belüli zavarodottságot tükröző probléma megoldása. Egyfelől ugyanis nem lett volna szerencsés az MKP által is támogatott, alig két hete beiktatott — hivatalosan parasztpárti — kriptokommunista belügyminiszter diszkreditálása.⁴⁴ Másfelől viszont tudatosítani kívánták a nemzeti bizottságokban, hogy mint „hatóságnak” semmi keresnivalójuk a közigazgatás szervezetében. Mind-

42 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. ME. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. Magyar Közlöny (= MK), 1945. 1. sz.

43 A két anyagot szimultán tanulmányozó tisztviselők 1945 januárjában még meglehetősen kevesen lehettek. — egyszerűen a kormány korabeli „akciórádiuszának” korlátozottsága miatt. A szállítóeszközök hiánya — egy részt a németek vittek magukkal, a maradékot a szovjetek vették igénybe —, a telefon-, a távíróvonalak működésének esetlegessége, a vasút bénultsága, a szűkös nyomdai papírkontingens stb., erősen korlátozták az új kormányzati központ és a helyi szervek kapcsolat-tartását. Egykorú elbeszélések szerint a különböző sajtótermékek, Magyar Közlönyök vidékre való eljuttatásában jelentős szerepe volt a Vörös Hadsereg futárszolgálatainak. A debreceni Bika szálló előtt megpakolták az induló járműveket az új kormány terjesztésre szánt nyomtatványaiival, megkérve a gépkocsival menőket, hogy az útba eső községek templomai előtt szórjanak ki néhány példányt. Ezen ugyanakkor az is csak fokozatosan segített, hogy a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló direktívával egy időben, 1945. jan. 4-én, a kormány kinevezte a már front mögötti területek főispánjait is. Ez akkor Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Hajdú, Heves, (Nyugat-)Bihar, Nógrád-Hont, Szabolcs-Ung vármegyékre, valamint Debrecen, Hódmezővásárhely, Pécs és Szeged törvényhatósági jogú városokra terjedt ki. Tíz nappal később ugyanezen posztokat Borsod, s vele átmenetileg összevonva Zemplén, Abaúj, Gömör és Kishont, továbbá Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Szatmár-Bereg-Ugocsa, valamint Baja, Kecskemét, Miskolc thj. városokban is betöltötték. Attól függően, hogy az adott térség egyes településein a helyi önszerveződés mely stációjában tartott, vagy megkezdődhetett az önkormányzatok életre hívása, vagy — attól függően, hogy Erdei Ferenc cikke, a kormányrendelet, vagy éppen az új főispán körlevele érkezett meg először az egyes településekre — továbbra is meglehetősen változatos formában indult meg a helyhatóságok reorganizálódása. S ugyancsak rendre visszatérő fordulat volt a következő hónapok fő-, majd alispáni beszámolóiban, hogy töredékes, hiányos jelentéseiket a hozzájuk tartozó helységek nehéz elérhetőségével, a kommunikáció akadózásával magyarázták.

44 „Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot.” Gerő Ernő 1944. dec. 28-i jelentése az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulásáról — az ekkor még Moszkvában tartózkodó — Rákosi Mátyásnak, I. Moszkvának jelentjük i. m. 13.

ezt pedig úgy kellett megjeleníteni, hogy ne szenvedjen csorbát az az éppen erősíteni kívánt „image”, miszerint a kommunisták a népi szervek legfőbb patrónusai. Cikke alapján Révai vállalkozása nem volt teljesen sikertelen, amennyiben a meglehetősen körmönfont érvelést jó publicisztikai stílusba csomagolta. Határozottan kiutasította ugyan a nemzeti bizottságokat a közigazgatás szférájából, de ezt politikai szerepük fontosságát hangsúlyozva igyekezett kompenzálni, azzal érvelve, hogy e szervek mint a népi demokratikus átalakulás multiplikátorai továbbra is megkülönböztetett jelentőséggel bírnak.⁴⁵

„Eltársak! A nemzeti bizottságok nem kell, hogy második hatalmat képezzenek — jelentette ki Gerő Ernő — vagyis nem arról van szó, hogy a nemzeti bizottságok segítségével mi megbuktassuk a városi vagy a községi önkormányzatot, az Ideiglenes Nemzetgyűlést vagy az Ideiglenes Kormányt. Nem arra vettünk irányt, hogy a nemzeti bizottságokból kinőjön egy új hatalom. Hisz’ a kormányzati a szervezetben a mi pártunk is képviselve van, tehát a nemzeti bizottság nem egy második hatalomnak a szerve.” Gerőnek a „nagy-budapesti” kerületi és községi nemzeti bizottságokban dolgozó kommunisták 1945. március 4–7. között tartott értekezletén elmondott beszédéből kevésbé ismert viszont a következő részlet: „Nem árulok el nagy titkot, ha elmondom, hogy a mi tényleges képviseletünk ennél jóval

45 Révai József: Kellenek-e a nemzeti bizottságok és mire? Néplap (Debrecen), 1945. jan. 10. Lényegében Révainak ezt a kényszeredett politikai magyarázkodását ismételte meg a hatvanas évek közepének historiográfiájában az ún. „nemzeti bizottságok vita”, mely az ugyanekkor zajló ún. „népi demokratikus átalakulás” vitahullámba illeszkedett. Mivel ezt a Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról c. historiográfiai összefoglalóban (Századok [=Sz] 114 [1980] 466–507.) ismerttettem, most csupán két, vizsgált témánkat közvetlenül is érintő mozzanatra utalok. A korszakra vonatkozó források azóta bekövetkezett szélesebb körű hozzáférhetővé válása, illetve a nemzeti bizottságok problémájának a nemzetközi összefüggésekbe való elhelyezhetősége után, már túlhaladhatók az olyan — Gerő Ernőt meghivatkozó — magyarázatok a nemzeti bizottságok jelentőségének aláhanyatlását illetően, hogy úgymond fennállt a veszélye „valamiféle kettős hatalom kialakulásának”, illetve, hogy a nemzeti bizottságokban „egy fordított előjelű kettős hatalom elemeit vélték felfedezni”: mármint a központi államhatalom, illetve az éppen reorganizálni kezdett helyhatósági szervek ellenében. S még csak nem is arról volt szó, hogy — Révai egy intern beszédére hivatkozva —, attól kívánták függővé tenni e hatalmi interregnumban született népi szervek támogatottságát, hogy „hol lesz a pártnak nagyobb befolyása”. L. Rákosi Sándor–Szabó Bálint: A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején. (Adalékok). Párttörténeti Közlemények 13 (1967) I. sz. 74–100.; Beér. J.: i. m. A munkák arra tettek kísérletet, hogy a kommunista párt korabeli politikáját ez ügyben (is) töretlenül következetesnek, egyértelműnek eufemizálják, s a koalíciós kormányzat tábornokait-minisztereit (beleértve Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökök is), valamint a polgári politikusokat tüntessék fel a nemzeti bizottságokat elsorvasztani igyekvő tényezőkként. A „kettős hatalom” veszélyének fikcióját elfogadva e polémia keretében Ságvári Ágnes fogalmazta meg visszatérően, hogy a kommunista párt politikája következetlen volt. Ságvári Ágnes: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten, 1945–1947. Bp. 1964.; Uő.: A demokratizmus formái és tartalma Magyarországon, 1944–1948. In: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi ünnepi ülészsaka. Szerk. Barna Gyula. Bp. 1966. 121–132. Ez utóbbi álláspont a nyolcvanas évek elejéig tartotta magát, l. Vida István: A közvetlen demokrácia és formái a népi demokratikus forradalom időszakában, 1944–1948. In: A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. Szerk. P. Kálmán Katalin. Bp. 1982. 43–81. Noha a „kettős hatalom” fikciója Gerő Ernőnek a munkákban hivatkozott visszaemlékezései mellett forrásszerűen is megtalálható, a narratív historiográfiába történt beemelése elsődlegesen azzal magyarázható, hogy a kérdés nemzetközi összefüggéseinek forrásait még nem ismerő időszakban „logikus”, és — az SZK(b)P történetén nevelkedetteknek — analóg „marxista” magyarázatot szolgáltatott a valóban ellentmondásokkal teli kérdés (részleges) megválaszolására.

nagyobb, mert vannak sokan olyanok a különböző pártokban és szervezetekben, akik pl. hivatalosan szocdemek, ténylegesen azonban hozzánk tartoznak.”⁴⁶

1945 első napjainak meglehetősen kialakulatlan belpolitikai viszonyait figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az MKP akkor még valóban komoly szerepet szánt a nemzeti bizottságoknak az éppen csak megindult politikai metamorfózis további folyamataiban. Annál is inkább, mivel az addig — elsősorban a Tiszántúlon — megszerveződött területeken a kommunisták (ezen belül leginkább a volt „tizenkilencesek”) domináltak ezekben a szervezetekben. Mindez azonban nem sokat enyhített azokon az egyre élesedő hatásköri villongásokon, melyek a következő hónapokban a nemzeti bizottságok és az időközben újra működni kezdő közigazgatási fórumok viszonyát jellemezték.⁴⁷ Ezeknek — és a mögöttük meghúzódó, a pártok között is megkezdődő rivalizálásoknak — számottevő szerepük volt abban, hogy az ideiglenes kormány három hónap elteltével, 1945 áprilisában újabb rendelettel próbálta tisztázni a közigazgatás és a nemzeti bizottságok viszonyát. Bár az újabb direktíva két héttel a kormány Budapestre költözését követően — 1945. április 26-án — tétetett közzé, annyiban a „debreceni korszakhoz” számíthatjuk, hogy a megelőző hónapok tapasztalatai, fejleményei alapján fogalmazódott. Ennek paragrafusai részletezik a különböző önkormányzati testületek megalakításakor követendő eljárást, az önkormányzati állások betöltésének módját, külön is kitérve a helyükön maradt, avagy a front közeledtével állomáshelyüket elhagyó tisztviselők jogállására. (Utóbbiak csak az igazoló eljárás kedvező kimenetelét követően voltak alkalmazhatók.) Hangsúlyozza a rendelet, hogy csupán a közérdekből nélkülözhetetlen posztok betöltéséről kell mielőbb gondoskodni. Megszünteti a virilizmust, kimondja, hogy az önkormányzati testületekben csak választott tisztviselőknek van szavazati joguk, újra szabályozza az egyes önkormányzati fórumok szervezetét, hatáskörét, visszaállítja továbbá a városi tanács intézményét. Politikai megfontolásokból engedményt tesz a szakképzettségi kívánalmaknak, s a múltban leginkább ellenszenvesnek tartott járási főszolgabírói állást — hatáskörének meghagyása mellett — „járási főjegyzői” tisztiségre kereszteli át. Mindemellett a korábbi rendeletnél is kategorikusabban mondja ki: „a törvényhatósági bizottságok, illetve a képviselőtestületek megalakításával a *nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik*”.⁴⁸ Ennek az újabb rendeletnek a megszületésében persze egy, a nemzeti bizottságokat elmarasztaló SZEB-átírat is szerepet játszott, de a kibontakozó belpolitikai csatározások is egyaránt rontották a szerveknek mind hatalmi pozícióit, mind pedig politikai jelentőségét.

Az e tárgykörben született munkák rendre észrevételezik, hogy a kelet-magyarországi területek 1944. őszi hónapjainak aktív önszerveződéséhez képest a Dunántúlon ez kevésbé regisztrálható. Pusztán formális összehasonlítás esetén a megállapítást nehéz is lenne cáfolni. De vitatható, hogy ezt a szóban forgó térséget jel-

46 PTI. Arch. 274. f. 8/4.

47 L. erről: Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok, 1945–1946. Sajtó alá rend., bev. Lাকó Miklós. Bp. 1961.; Csizmadia A.: i. m.

48 Az INK 1030/1945. ME. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 14/1945. ME. sz. rendelet kiegészítéséről. MK, 1945. 20. sz., I. még: Két év hatályos jogszabályai, 1945–1946. Szerk. Bacsó Ferenc és mások. Bp. 1947. 153–158.

lemző — úgymond — „elmaradottabb politikai viszonyok” magyaráznák.⁴⁹ Tény, hogy azon területeken, ahol még 1945 tavaszán is harcok dúltak, a reorganizálódás jórészt a fentebb ismertetett — korrigált — kormányrendelet alapján kezdődött meg. Sőt! Annak is nyilván oka volt, hogy Erdei Ferenc újabb két hónap elteltével már az e területekre is kinevezett főispánokat⁵⁰ utasította belügyminiszteri körrendeletben arra, hogy „ahol még nem alakult volna meg a törvényhatósági bizottság, ott azt késedelem nélkül meg kell alakítani.”⁵¹ Ez — a korábbi rendelkezések értelmében — az erre „felhatalmazott” nemzeti bizottságok tevékenységének intenzitáshiányára is utalhatna. Az ország keleti és nyugati részei közötti eltérés aligha egyszerűsíthető le a Viharsarok környéki forradalmi („kuruc”), kontra dunántúli „labanc” tradícióra, érzületre. Az eltérés magától értetődően adódott a helyzet különbözőségéből. Ez utóbbi térségben nem volt három hónapos interregnuma a központi hatalomnak, mely — szükségből erényt csinálva — inspirálta volna az öntevékenységet. Ugyanitt nem volt az a mozdulási kényszer, ami a hirtelenjében összeharangozott debreceni nemzetgyűlés előjátékaként a keleti részek népgyűlései révén aktivizálta a közéletet. Mire ez a régió kívül került a hadművelleti övezeten, már volt kompetens központi kormányzat, döntöttek a újjászervezés során számba jöhető intézményi keretekről, s az is kiderült, hogy mi mindent nemkívánatos csinálni abból, amit Kelet-Magyarországon a hatalmi vákuum produkált.

A helyi önkormányzatok, valamint a különböző szakigazgatási szervek tevékenységének újraindulását követően egyfelől természetesnek tekinthető a nemzeti bizottságok jelentőségének csökkenése. De szerepük, érdemleges politikai súlyuk látványos gyorsasággal történő lehanyaglása — különösen ahhoz képest, amit Révai idézett cikkében oly sokat ígérően ecsetelt — elsődlegesen nem a közigazgatásból való kiszorulásukkal áll összefüggésben. Sokkal inkább magyarázza ezt a pártoknak a hatalmi pozícióból való — minél nagyobb arányú — részesedésért megindított küzdelme. A *Független Kisgazdapárt* és az ideiglenes kormány „polgári szárnya” a nemzeti bizottságok létrejöttének korai — radikálisan baloldali, sőt diktatórikus — fellépéseiből kiindulva, valóban túlzottan „forradalminak” tartotta és eredendően fenntartással fogadta e szerveket. A *Magyar Kommunista Párt* elképzeléseihez, arculatához így közelebb álltak kezdetben ezek a bizottságok. Azt követően viszont, hogy összetételüket — a koalíciós játékszabályok elvárásainak megfelelően — paritásos formára „arányosították”, már az MKP is kevésbé tartotta alkalmasnak e — „túlzottan koalíciós” — szerveket saját törekvéseinek helyi szintű érvényre juttatására. Azaz, a kormánykoalíció két meghatározó pártja homlokegyenest eltérő megfontolásokból ugyan, de — rövid idő elteltével — egyformán sorsukra hagyta a nemzeti bizottságokat.

Ezt a tendenciát 1945 tavaszától egy további mozzanat is erősítette. A pártok, kezdetben igencsak szűkösen rendelkezésre álló „használhatóbb” helyi kádereiket

49 Vida I.: A közvetlen demokrácia i. m. 53.

50 A kormány az 1945. ápr. 28-i MK-ben tette közzé a dunántúli megyékbe, törvényhatósági jogú városokba delegált főispánok névsorát, mely ekkor Fejér, Vas, Veszprém, Sopron, Tolna megyét és az ottani thj. városokat érintette.

51 A belügyminiszter 5082/1945. B.M. sz. rendelete. 1945. júl. 11. Pest Megyei Levéltár. XXI - 1 - a. Főispáni (elnöki) iratok, 83/1945.

igyekeztek a hatalmi szempontból mind fontosabbá váló közigazgatási pozíciókba juttatni. Bár a nemzeti bizottságok korábbi létrejötte miatt általános gyakorlattá vált a „kettős pozicionáltság” — ugyanazon személyek mindkét helyen folytatott tevékenysége —, az idő előrehaladtával elsődlegessé mindinkább a hatalmi intézményrendszer-hierarchiában szerzett posztok erősítése vált.

Összegezve az eddig mondottakat: a világháború győztes nagyhatalmainak nézeteltérése a nemzeti bizottságok kérdésében eleve kedvezőtlen kondíciót teremtett e szervek számára. Ennek időbeli egybeesése a magyar államiság újjáteremtésével, a körülmények sajátos összejárása folytán levette a napirendről a szervezeti, intézményi kereteiben is új közigazgatás mielőbbi megteremtésének kérdését. 1944 utolsó hónapjainak közjogi interregnuma idején, a nagyhatalmak álláspontjáról mit sem tudó, a „magukra hagyott” helyi társadalmak által életre hívott — kényszer szülte — multifunkcionális szervek pedig nem csupán a figyelmen kívül nem hagyható nagyhatalmi elvárások miatt váltak nemkívánatosakká, hanem azért is, mert — bár különböző megfontolásokból — az egyes pártok számára pozíciószerzési ambícióik szempontjából egyaránt fajsúlytalanokká, érdektelenné váltak. Miután ebből a szempontból a pártok számára sokkal fontosabbak voltak a korábbi szervezeti kereteiben restaurált közigazgatás intézményei, a nemzeti bizottságok jelentősége inkább csak a front elvonulását közvetlenül követő hatalmi vákuumban betöltött epizód szerepre korlátozódott. Bár formailag még több mint három évig fennmaradtak, 1945 nyarától a politikai közélet fontos eseményei helyi szinten is jórészt rajtuk kívül, illetve tőlük függetlenül zajlottak.

3. A közalkalmazottak megítélése és az igazoló eljárások az ideiglenes kormányzat idején

A Magyarország újjáépítésére szövetkező kormányzati koalíció programjának megkülönböztetett fontossággal bíró célkitűzései közül tehát 1945 elején kimaradt a közigazgatás (és ezen belül az önkormányzatok) szervezetének átalakítása. Eleget teendő azonban a — szinte parttalanul használt — „demokratizálás” jelszavának, az igazgatás területén ezt a személyi állomány politikai szempontú felülvizsgálatával vélték megvalósíthatónak.

A hatalmi intézményrendszer személyi őrsgváltását önmagában is elősegítette a régi adminisztráció jelentős hányadának elmenekülése. Az új rendszerben is tovább szolgáló, illetve újonnan belépő közalkalmazottak csak egy pozitív döntéssel végződő *igazoló eljárás* nyomán tarthatták meg állásukat. Az e procedura lefolytatására létrehozott *igazolóbizottságoknak* azt kellett vizsgálniuk, hogy a közalkalmazottak „1939. szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit”.⁵²

52 Az INK 1030/1945. ME. sz. rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. MK, 1945. 1. sz. A fenti rendeletet további kiegészítő, módosító jogszabályok (16/1945., 77/1945. ME. sz.) követték, míg végül az 1080/1945. ME. sz. rendelet igyekezett egységesíteni az igazolási eljárás módjait, l. Két év hatályos jogszabályai, 1945–1946. i. m. 189–212.

A háború utáni rendszerváltás jellegéből logikusan következő procedúrát azonban több okból eredően sem lehetett következetesen végigvinni. Ezek közül említhető egyrészt az a szubjektív döntéseknek tág teret nyitó — politikai indíttatású — kodifikációs pongyolaság, mely a rendeletben megfogalmazott „magatartás”-vizsgálattal éppúgy vitatható gyakorlati lépéseket eredményezett, mint ahogy kiváltotta a köztisztviselői kar „demokratikusságának” mibenlétéről és mértékéről meginduló, éveken át húzódó sajtópolémiát is.⁵³ Az elvi konszenzushiánynál azonban sokkal gyakorlatiasabb okok miatt lett — és maradt — a közigazgatási adminisztráció állandó támadások célpontja. Az új rendszer berendezésének ebben az időszakában ugyanis egyszerre zajlott három, szoros kölcsönhatásban álló folyamat. Az igazolási eljárással biztosítani kívánt „demokratizálás” mellett, ugyanezen időszakban kellett az egyes pártoknak kiállítaniuk saját „pozícióképes” káderállományukat, s egyúttal fel kellett készülniük az időközben beharangozott nemzetgyűlési választásokra. A demokratikus átalakulás elvi célkitűzése és az ezt megvalósítani hivatott pártok közötti — magától értetődő — hatalmi harc *sajátos kényszerkapcsolatot teremtett a három szimultán folyamat között.*

A hatalomból való minél nagyobb arányú részesedésnek, a pozíciók gyarapításának ugyanakkor nem csupán a rivális pártok hasonló törekvései szabtak határt, hanem egyszerűen a „mindennapos” káderhiány is. Révai József és Gerő Ernő 1945 folyamán készített intern jelentéseikben visszatérően arról panaszkodtak, hogy nincs a pártnak megfelelő káderállománya, s a különböző posztokra helyezettek alig alkalmasak politikai, vagy akár szervezőmunkára.⁵⁴

Gerő egy alkalommal úgy érvelt, hogy „pártunk a középkáderek szempontjából még mindig sokkal gyengébb, mint a szociáldemokrata párt vagy a független kisgazdapárt, melyek legális tevékenységük évtizedei folyamán kinevelték középkádereiket.”⁵⁵ A vezető kommunista pártkáderek — többnyire elmarasztaló — minősítésére, beleértve ebbe a Moszkvából visszatérteket is, a későbbi „négyes fogat”: Rákosi, Gerő, Révai és Farkas Mihály tekintette magát illetékesnek.⁵⁶ A kommunista főispánok, alispánok és polgármesterek 1945. június 8-i értekezletén Házi Árpád (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja) a következőképpen jellemezte a helyzetet: „Meg kell állapítani, hogy mi sajnos nem értünk a közigazgatáshoz. Nemcsak a mi pártunk tagjai nem értenek hozzá, hanem a többi pártok tagjai sem. A közigazgatásba bekerült új és régi alkalmazottak között a harmóniát meg kell teremteni. Vannak közöttük olyanok, akiket sérelem ért az előző rendszer részéről, pl. az előléptetés kérdésében. Ha ezeket az embereket előresegítjük, megakadályozzuk, hogy olyan új elemek lépjenek el a közigazgatást, amely még rosszabb a réginél is. Ez nem jelenti azt, hogy mindenkiből kommunistát csináljunk, de egy ponton be kell fejezni az emberek oktalan üldözését.” Rákosi Mátyás ugyanezen a fórumon a következőket mondta: „Dacára annak, hogy a főispánok szerint nem ők a megye igazi urai, mert az alispán kapja kezébe a hatalmat, mégis az a helyzet, hogy ahol a főispán kommunista, ha jól dolgozik, ő a megye ura. Hozzászámítva azokat a megyéket, ahol kommunista alispán van, 10–11 megyében dolgozhatunk így szabadon, mert nemcsak a törvény támogatja őket, hanem a párt is. [...] Úgy csináltuk, hogy kommunista

53 Gyarmati György: A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban. Sz 119 (1985) 518–556.

54 L. erről nevezettek Moszkvába küldött 1944–1945. évi jelentéseit, Moszkvának jelentjük i. m. 11–39., 57–76.

55 I. m. 66.

56 I. m.

rendőrkapitányt oda helyeztünk, ahol sem a főispán, sem az alispán nem kommunista. [...] A minisztériumban a rendőrség kommunista kezekben van. A főispánoknak vigyázni kell, nehogy szemük előtt a rendőrséget a demokrácia ellen használják fel.”⁵⁷

Az egyes pártok háború előtti „törzsökös” tagsága, s kiváltképp kvalifikáltabb káderállománya még a politikai szempontból jelentősebb kulcspozíciók elfoglalására sem volt mindig elegendő. Ehhez járult a kiéptendő több ezer helyi, regionális párt-szervezet, valamint a köz- és szakigazgatás státusainak feltöltése. További káderhiányt jelentettek azok a politikai állások, melyeket a jelentősebb — részben újonnan létesített — intézményekben a koalíciós „pártegyensúly” érdekében kreáltak. Ugyan-ez viszont a közigazgatás reorganizálódásával egyidejűleg, annak a kezdetektől jellemzővé váló direktpolitizálódását is jelentette. Lényegében ezt manifestálta Rákosi Mátyás is, midőn a kommunista fő- és alispánok 1945. június elején tartott értekezletén kijelentette: a tisztviselőket „nem a minisztérium nevezi ki, hanem a kommunista párt, a pártnak biztosított funkciókba. [...] Ennélfogva nincs a minisztériumban senki, aki a kommunista párt kinevezését meg tudja változtatni.”⁵⁸ S noha ez elsősorban az ún. kulcspozíciókba delegáltakra vonatkozott, a „koalíciós súlyegyenre” érzékennyé váló pártambíciók következtében rövid időn belül a teljes státushierarchián végigfutott. Ennek végletes, de korántsem kivételes esetei voltak, midőn még a sírásók, kazánfűtők, bábaasszonyok közalkalmazotti szintjén is éberben őrködtek a pártok „kielégítő” hivatali reprezentáltságukon. Hegedűs Géza mesélte:

„Telefonon sürgősen behívtak a pártközpontba, és egy illetékes vezető elvtárs közölte velem, hogy másnaptól kezdve a Városházán én vagyok az irodalmi osztály vezetője. [...] Tegnap kineveztek egy független kiscgazda osztályvezetőt a Vízműveknél, ennek megfelelően a Városháza irodalmi osztálya a kommunista párté. Tehát te vagy az osztályvezető. [...] Alighogy elfoglaltam a hivatali szobámat, közlik velem, hogy szükség lenne egy fűtőre. Van is megfelelő ember, itt áll az ajtó előtt. ‘Hát akkor jöjjön be. [...] Felveszem, ha ez az én teendőm.’ Erre elmagyarázzák, hogy ehhez a személyzeti osztály hozzájárulása kell. [...] Felhívtam a személyzeti osztályt. [...] Megmondtam, miről van szó, mire ezt a meglepő kérdést teszi fel a személyzeti osztály: ‘Mondd csak, tanácsos uram, milyen párt tagja a felvételre kijelölt személy?’ [...] ‘Nem mindegy az Nektek?’ [...] ‘Ez nem olyan egyszerű, mert vigyáznunk kell az egyensúlyra! Megkérhetnélek, hogy kérdezd meg tőle, melyik demokratikus pártnak a tagja?’ Mit tehettem? Behívtam a felettebb nyomorúságosan öltözött, borostás atyafit, és megkérdeztem, tagja-e valamelyik pártnak. Aztán közöltem a telefonba: ‘szociáldemokrata’. [...] [Fél óra múltán] csöng a telefon, és boldog hangon közli velem a pártegyensúlyozó személyzeti osztálybéli: ‘Szerencsésen megoldottam, tanácsos uram, a problémádat. Felvettem egy parasztpárti sírásót, így a te osztályod felvehet egy szociáldemokrata fűtőt.’”⁵⁹

Ezért is elgondolkodtató, amennyiben történeti feldolgozások is a korabeli politikai minősítő kontextusban veszik át azt a — szociológiailag egyébként helytálló — korabeli adottságot, mint az igazoló eljárások szükségességének ultima ratióját,

57 MKP KV Közigazgatási Osztály iratai. PTI. Arch. 274. f. 15/13. Közel ugyanekkor, egy 1945. máj. 23-i összesítés szerint a főispáni és a rendőrfőkapitányi posztok pártmegoszlása:

	MKP	SZDP	NPP	FKgP
Főispán:	7	5	5	8
Rendőrfőkapitány:	16	6	3	– fő volt.

PTI. Arch. 274. f. 7/186.

58 PTI. Arch. 274. f. 15/33.

59 Interjú Hegedűs Gézával. In: *Kabdebó Lóránt: A háborúnak vége lett.* Bp. 1983. 296–300.

hogy „a régi vágású konzervatív közhivatalnoki kar a felszabadulás után is döntő többségben volt”.⁶⁰ Ez két okból is természetes. Fentebb mondtak alapján nem volt — nem is lehetett — a frissiben újjáépített államhatalom gyakorlóinak (köz)igazgatási váltógarnitúrája. Még olyan mértékben sem, amennyire azt a meglévő és az újonnan kreált posztok egyébként igényelték volna. Másfelől több — fentebb már említett — okból nem is tervez(het)ték a radikális váltást. Az új politikai erők bizonyos frusztráltsága éppen abból eredt, hogy a demokratikus átalakulás meghirdetett programját a közigazgatás területén annak személyzetére kellett korlátozniuk. Ez a személyzet ugyanakkor azokból az itthon maradottakból, illetve azokból a rövidesen hazatértekből verbuválódott, akiknek — saját megítélésük szerint — nem volt félnivalójuk az új hatalmi konstellációtól. S miután azok, akik a különböző „náciitanítási” rendeletek⁶¹ hatálya alá estek volna, elmenekültek és vissza sem tértek, Magyarországon ab ovo egy kevésbé kompromittált garnitúrán kezdődött meg a „személyi demokratizálásnak” nevezett tisztogatás.⁶²

A mindebből óhatatlanul következő politikai konfliktusok mellett ez gerjesztette azt a sajtópolémiát, mely a „régí vágásút”, a „konzervatívot” a „reakcióssal”, illetve „nyilassal” összemosó álláspontok kapcsán a háborút követő évek egyik állandósult tematikájává lett. Épp a köztisztviselő társadalom megítélésére vonatkozóan perelt ismert cikkében Bibó István is a régi = reakciós = fasiszta, illetve az új = ab ovo demokratikus leegyszerűsítések ellen:

„A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele. [...] A fasizmus egy aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik. Akik ebben részesek, azokat meg lehet és meg kell büntetni, enyhébb esetben meg lehet nekik *bocsátani*, de mindenképpen úgy lehet őket kezelni, mint bűnösöket. Viszont ez a büntetés nem valami újjáépítő, konstruktív cselekedet, hanem egy múltat lezáró elégtételszerzés és elégtételadás. A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiségnek és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének. A demokratikus fejlődés útjának igazi megnyitása nyilvánvalóan a másik, a reakció elleni harc. Ezt azonban nemcsak hogy tárgyalóteremben nem lehet lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán el is kezdeni. A reakcionárius elsősorban nem támadó emberfajta, hanem mindennekefelett egy valamihez kötött, értékviszonyokba vagy előítéletekbe mereven beágyazott emberfajta. A fasizmussal való sokat emlegetett szövetsége is elsősorban azon épül, hogy a fasiszta — többek között — olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakciós fél.”

60 *Jakab Miklós*: Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–1948. Bp. 1979. 114.

61 Mivel a német „Entnazifizierung” kifejezés sokkal pontosabban tükrözi a fogalom, ill. a politikai-közigazgatási procedúra tartalmát, ezért használjuk ezt a magyar megfelelőjeként tartalmában „nyilastalanítás”-nak tekinthető, de nyelviileg meglehetősen sután hangzó eljárás jelölésére.

62 E kifejezéssel élve az eljárás politikai tartalmát pontosan jelölte Gerő Ernő, midőn moszkvai elvtársainak arról tett jelentést, hogy „az államapparátusban tisztogatást hajtunk végre”. Moszkvának jelentjük i. m. 70. A Moszkvából való visszatérését követő első nyilvános fellépése alkalmával Rákosi Mátyás az államszervezet, illetve az államapparátus „demokratizálását” „a régi tisztviselői kar eltávolításával s új emberek behozásával” azonosította. *Rákosi Mátyás*: A pártaktíva feladatairól. (1945. febr. 22.) In: *Uő.*: A magyar demokráciáért. Bp. 1948. 37.

Fejtegetései további részében Bibó arra helyezi a hangsúlyt, hogy a reakció elleni küzdelem sokkal differenciáltabb eljárásmodot követel. Erre azért van szükség, mert csupán így vonható meg a határ a szoros értelemben vett reakció és az általa „konszolidációs elemek”-nek nevezett réteg között, akik azáltal válnak „reakciósokká”, hogy e kategória propagandisztikus parttalanná tétele bizonytalanságot, sőt félelmet gerjeszt. Mindenekelőtt a baloldali pártok harsány publicisztikai hadjáratai sokkolják a „konszolidációs szférát” abba az irányba, hogy ne tekinthessék magukénak a demokratikusnak hirdetett metamorfózist. Ennek vetülete a politikai szférában — értelmezése szerint — azt jelenti, hogy tekintettel kell lenni a koalíciós játékszabályokra. „Nagyon komoly érveket lehet felhozni amellet, hogy ezzel a réteggel egészében egyáltalán nincs mit kezdeni; aki azonban koalícióra lép vele, nem járhat el úgy, mint az egyszerű falusi legény, aki a plébános kérdésére, hogy miért veri a másikat, mikor a *felebarátja*, azt felelte: azt a *felét* verem, amelyik nem *barátom*.”⁶³

S hogy a köztisztviselő-társadalmat illetően nemcsak a „régiek”, hanem az újonnan bekerültek is differenciáltabban kezelendők, azt kommunista oldalról — igaz, publikusan egyetlen alkalommal — Révai József is elismerte volt:

„A magyar demokrácia fő gyengesége, hogy nem mert és nem tudott alaposan leszámolni a régi rendszer maradványaival, de valljuk be: a bajoknak nem ez az egyetlen forrása. A félelmesen elharapózó korrupciónak például a szabotáló közigazgatási reakció és a szabotáló gazdasági reakció a fő oka, de ki meri azt állítani, hogy a demokrácia által felszínre vetett emberanyag mentes a korrupciótól? [...] A magyar demokrácia még nem tisztította meg a maga államapparátusát a régi rend konok híveitől, máris küzdenie kell saját embereinek és intézményeinek elkorcsosodása és elzüllése ellen.”⁶⁴

A köztisztviselő-társadalmat generálisan elítélő, a reakciósokat elsősorban e réteg soraiban megtalálni vélő nézetek már ekkor sem tekinthetők előzmény nélkülieknek. Valójában egy elágazása volt annak a „funkcionális pontatlansággal” zajló vitának, melynek kezdetei az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásától nyomon követhetők. E retorikai konstrukció alapsémája szerint nem csupán a Horthy-rendszer politikai, illetve kormányzati elitjét tették felelőssé az országra zúdult katasztrófáért, hanem differenciálatlanul háramoltatták azt át a „középosztály” egészére, ide értve a régi adminisztráció vezető rétege mellett annak másod-, harmadvonalbeli garnitúráját, illetve tagjait is.

Erőss János (FKgP): „Utoljára hagytam a középosztály érintését. Én magam, származásom szerint földműves szülők gyermeke, szintén ehhez a középosztályhoz számítok, tehát fesztelenül beszélhetek róla. A tisztelt kormányzatnak, ha majdan rendelkezni fog, ezzel a középosztállyal is számolnia kell, bár meg kell állapítanom, hogy ez a középosztály megbukott, sőt azt mondhatnám, csaknem jóvátehetetlenül megbukott. Ez a középosztály, amely hamburgi gombkötők ivadékaiból [a maga idején közkeletű, bár megalapozatlan utalás Gömbös Gyula származására], a cserepárok ivadékaiból [cserepároknak a korábbi évszázadok határőrkatonáit nevezték], idegenből idevetődött lézengő ritterek ivadékaiból verődött össze, idegen volt ettől a néptől. [...] Ez a középosztály tehát a maga egészében országépítésre nem alkalmas. De áll ezzel szemben az is, hogy nem azért bizonyult ez a középosztály rossznak, mert középosztály volt, nem is azért, mert magyar volt, hanem azért, mert idege-

63 Bibó I.: i. m. 27–33.

64 Révai József: A demokrácia önkritikája. Szabad Nép, 1946. jan. 1.

nekből verődött össze, az utolsó három évtized mesterséges elaljasítási eszközévé vált a mindenkor változó kormányzatoknak. Ez a középosztály azt tanulta meg, hogy ha kis széken, ha nagy széken, ha irodában, ha iskolában, de úgy nézte ezt a népet, mint amely az ő kiszolgálására született. Ez a középosztály bezárkózott hét kulccsal az elefántcsonttoronyba, és csak azt nézte, hogy bajlódunk. Azt hitte, a mi feladatunk hajlongani és napszámra ácsorogni. A magyarnak sem lelkében, sem erkölcsében nem voltak ilyen tulajdonságok.” Hegyesi János (NPP): „Nem éppen csak a középosztály tagjai voltak azok, akik bűnt követtek el a magyar nép ellen és ezen keresztül az egyetemes magyarság ellen, de az úgynevezett történelmi osztály tagjai is, akik vindikálták maguknak azt a jogot, hogy ők történelmi osztály, de régen eljátszották, nem illeti meg őket ez a szó. A középosztály tagjai szerintem ennek az úgynevezett történelmi osztálynak kiszolgálói voltak. Legtöbb részük a hivatali szolgálatból kifolyólag hajolt oda mindig a hatalom embereihez, mert nálunk amilyen rendszer volt, oda hajoltak. Legjobban tudnám talán jelképezni ezeket a szél ellen bicikliző biciklistával: lefelé taposás, felfelé görnyedés. [...] Jóllehet, voltak a középosztály tagjai között jóérzésű emberek is. [...] Sok derék embert találtam közöttük, akik szememben elismerték, hogy helytelen ez az eljárás, igazságom van, de hát ez kenyérkérdés, és a tisztviselőknek úgy kell táncolniuk, ahogy felülről fújja a nótát. Tehát a baj és a bűnök özöne felülről támadt lefelé.” Leitner Jenő (PDP), elismerve a fentebbieknek az ún. történelmi középosztályra vonatkozó kritikáját, disztigválást igényelt: „Ugyanakkor azonban képviselem és védelmembe veszem az egyik küldött-társam által bizonyára csak a szónoklat hevében annyira lehurrogott, mondhatnám megbántott középosztályt, mint amelyik most a vajúdas korszakát éli. Éspedig mind a régit: kisiparos, kiskereskedő, kis- és középbirtokos rétegét, mind pedig az újat: a köz- és magántisztviselők, orvosok, ügyvédek és írók, művészek rétegét.”⁶⁵

Azokat tehát, akik — helyzetük vagy tevékenységük révén kevésbé kompromittálódva — kezdetben az új politikai berendezkedés számára is elfogadhatóak voltak. Bár az adott körülmények között általánosnak tekinthető németellenesség közepette — amint a parlamenti felszólalásokban is nyomon követhető —, akadtak a „jó magyar-rossz idegen”, valamint az egyéb leegyszerűsítések, tendenciózus általánosítások ellen szólók, a gyakorlatban mindinkább a közalkalmazotti (közép)rétegre szimplifikálódott a differenciálatlan propagandisztikus középosztály-ellenesség. Ennek magyarázata leginkább abban lelhető fel, hogy míg a középosztály — mint olyan — nem, addig a (mindenkor) státusfüggő közalkalmazotti társadalom egyedeiben is megragadható, operatív intézkedések alá vonható volt.

Noha e kérdésben a kommunista párt az ideiglenes nemzetgyűlés debreceni ülénapjain még nem hallatta hangját, hamarosan a tisztogatási procedura legvehemenesebb képviselője lett, s leginkább ez a párt tartotta folytatólagosan napirenden a politikai minősítésen nyugvó köztisztviselői „örségváltás” programját. 1945. március végén, a *Budapesti Nemzeti Bizottságnak* a közigazgatás „megtisztításáról” tanácskozó ülésén Gerő Ernő azt javasolta, hogy „olyan esetben, ahol nincs elég ok a népbíróság elé utalásra, de az illető fasiszta, nyilas, munkatáborba utalható le-

65 INN. 12., 28. és 31. L. még erről: Gyarmati Gy.: A közalkalmazottak i. m.; Feitl István: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejötte és jogalkotása. In: A magyar parlament, 1944–1949. Szerk. Hubai László, Tombor László. Bp. 1991. 16–17.

gyen”.⁶⁶ A már érintett fogalmi összemosással élve tódította az eredetileg is kellően bornírt — és jogilag aligha értelmezhető — javaslatot a tanácskozásról tudósító Szabad Nép. „Gerő Ernő elvtárs [...] indítványozta, hogy olyan esetekben, amikor nincs elég ok a Népbíróság elé utalásra, de az igazolásra került egyén fasiszta, nyilas vagy reakciós munkatáborba vagy internáló táborba legyen utalható.”⁶⁷ Másfél hónappal később az MKP májusi országos értekezletén is ez, a kategóriákat célzatosan vegyítő álláspont jutott érvényre. „Teljesen tűrhetetlen, hogy lanyhán és hanyagul igazoltassák különböző közintézmények és vállalatok régi, nyilas szellemű, fasiszta szellemű reakciós tisztviselőit, és egyre-másra visszatérjenek a közhivatalokba a régi rendszernek azok a képviselői, akiknek működése tette lehetővé a nyilas uralmat, és akiknek a működése következtében érte hazánkat annyi szenvedés.”⁶⁸

Mindezekhez képest némi módosulás attól kezdve volt tapasztalható, amikor — az ideiglenességet felszámolandó — a nemzetgyűlési választások előkészítése került a belpolitikai élet fókuszába. Mivel a választási eredmények (elvileg) a hatalomból való intézményes részesedés újraelosztásának is az alapjául szolgáltak, a pártok, szavazótáborukat szervezetileg is gyarapítani igyekezvén, a „nyitott kapuk” gyakorlatát a közalkalmazotti rétegre is kiterjesztették. Ettől kezdődően az érintett réteggel kapcsolatos megnyilatkozásokban éppúgy változás érzékelhető, mint ahogy az — ekkor már javában folyó — igazolási eljárásokban is új szakaszról beszélhetünk.

Az enyhültebb hang nem elégedettséget jelentett ugyan, de talán az alábbi — Rákosi Mátyástól származó — beszédrészletek révén érzékelhető a korábban jószerevével csak „fasiszta-nyilas-reakciós” jelzőkkel illetett réteg kapcsán használt paternalista, és óvatos ígérgetésekkel is kecsegtető új hangnem: „meg lehet állapítani, hogy a köztisztviselők legjobb szakemberei, legszorgalmasabb tagjai a szívük mélyén közel voltak a demokráciához. Csak ennek az érzésüknek az elmúlt rezsim alatt nem volt tanácsos kifejezést adniok.” A Kommunista Párt továbbra is mindent el akar követni az igazságos előléptetéseikért, az ideiglenes alkalmaztatásokból következő bizonytalanság megszüntetéséért, és nincs az a jogos panasza a közalkalmazotti karnak, amit a Kommunista Párt fel ne karolna, de nyíltan meg kell mondani: mindez hiábavaló, ha a közalkalmazottak mentalitásában nem történik lényeges változás.⁶⁹

66 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946. Szerk. Gáspár Ferenc, Halasi László. Bp. 1975. 67.

67 Szabad Nép, 1945. márc. 30. A kurzivált szavak nem szerepeltek a Nemzeti Bizottság plénümán elhangzott javaslatban.

68 Harc az újjáépítésért. A Magyar Kommunista Párt 1945. május 20–21-i országos értekezletének jegyzőkönyve. [Bp. 1945.] 15–17.

69 Rákosi Mátyás: A közalkalmazottak helye a népi demokráciában. Beszéd a közalkalmazottakhoz, 1945. augusztus 30-án. [Bp. 1945.] 2., 6–7., 1. még: *Uő.*: A magyar demokráciáért i. m. 88–95. (Rákosi beszédének mindemellett van egy apró, de nem jelentéktelen önéletrajzi „csúsztatást” tartalmazó kitétele is. De emellett azért is érdemes idézni, mivel itt reflektál a korábban már érintett „középosztály” vitára is. „Engem annakidején, amikor Magyarországon szabadon kibonthattuk a zászlónkat, már a debreceni ideiglenes nemzetgyűlés ülésein meglepett az a szenvedély, hogy ne mondjam düh, amivel különösen a paraszti képviselők támadták a középosztályt. A középosztály alatt, amint az később kiderült, elsősorban a köztisztviselőket, közalkalmazottakat értették. A jegyzőket, a szolgabírákat és általában azokat, akikkel ők érintkezésbe jutottak. És sajnos ez az animozitás mind a mai napig változatlanul fennmaradt és félő, hogy átviszik a demokratikus közalkalmazottakra is.” I. m. 97. A csúsztatás az idézet kurzívval szedett részére vonatkozik. Rákosit ugyanis aligha lephette meg bármi is az ideiglenes nemzetgyűlés debreceni ülésein — mivel

„Szóvá kell tennem, hogy a közigazgatásban még mindig nagyon sok az olyan köztisztviselő, aki nem híve a demokráciának. A mi véleményünk szerint fiatal demokráciánk nincsen biztosítva addig, amíg a közigazgatásba az eddigieknél hasonlóíthatatlanabban nagyobb mértékben nem vonulnak be a népi erők.”⁷⁰ Az egzisztenciák tízezreiről döntő igazoló eljárás során — mely a koalíciós pártok delegáltjaiból álló bizottságok előtt történt — a kinyilatkoztatott cél mellett (és igen gyakran a helyett) két további szempont játszott fontos szerepet: egyrészt a közigazgatás kulcspozícióiban megszerzendő minél nagyobb arányú párt-részesedés, másrészt — szem előtt tartva a választásokon való minél eredményesebb szereplést —, ugyanezen pártok tagsággyarapító szándéka. Ezen, egymással kölcsönös függésbe kerülő elemek miatt az igazolóbizottságok tevékenysége korántsem váltotta — nem is válthatta — be a korabeli elvárások szerint hozzá fűzött reményeket. Az egyes pártok, hatalmi pozícióik gyarapítása, illetve tagságuk növelése érdekében nem zárkóztak el attól, hogy a pártjukhoz tartozók igazolását előmozdítsák. Természetes, hogy ily módon a közhivatalnokai karban növekedett a pártok iránti affinitás, különösen azok körében, akik úgy érezték: igazolásukat biztosítandó rájuk fér némi párttámogatás. Találónan jegyezte meg ezzel kapcsolatban egy korabeli publicista, hogy „minél inkább baloldalt áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők [korábbi] ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni”.⁷¹

Mindez természetesen nem csupán az igazolások és a pártokhoz tartozás ügyét „zártá rövide”, hanem egy harmadik elem, a pártok hivatali térfoglalásában is újabb változást indukált. A legelterjedtebb pozíciószerzési módszernek az a változat tekinthető, melyet a kommunista pártközpont egyik belső használatú „demokratizálási” tervszövege 1945 júliusában írásban is rögzített. Ez a kulcspozícióba helyezett pártkádereket feladatává tette, hogy hivatali hatáskörükben minél több további párttagot helyezzenek állásba, illetve a már alkalmazásban álló és „megfelelőnek” ítélt tisztviselőket léptessék be pártjukba.

„A minisztériumban már vezető kulcsállásban lévő kommunista táblázatos kimutatásban jelenti a párt központi vezetőségének, hogy hány főosztály és osztály van az illető tárcánál, és esetleg még milyen fontos állás van, ahová elgondolása szerint feltétlenül kommunistát kellene helyezni. A pártközpont a jelentések alapján szintén vezet egy táblázatos kimutatást, amelyből állandóan meg lehet állapítani, hogy az egyes minisztériumokban, a közép-, és alsó fokú hatóságokban milyen arányban, illetve számban van a párt képviselve. A párt központja a minisztériumokban a személyzeti ügyeket intéző kommunistával, illetőleg, ha ebben az állásban nem kommunista van, akkor a legbefolyásosabb állásban lévő kommunistával közli azoknak a nevét, akiket a minisztériumban vezető állásba kell helyezni. Ennek megtörténtét a pártnak haladéktalanul jelenteni kell. Ugyanígy kell eljárni a közép- és alsó fokú hatóságok vezető állásainak betöltésénél is. Pótlás a szimpatizánsok pártba szervezésével, valamint más területekről, rövid tartamú tanfolyamokon átképzett dolgozók közszolgálatba

nem volt ott. Csak egy jó hónappal később, 1945. jan. végén, a fegyverszüneti egyezmény aláírására Moszkvába utazott magyar kormánydelegációt hazaszállító vonathoz kapcsolt, elkülönített kocsiban érkezett Debrecenbe.)

70 Rákosi Mátyás felszólalása az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szept. 6-i ülésén. INN. 50., I. még: *Rákosi Mátyás: Akadályok az újjáépítés útján*. Szabad Nép, 1945. aug. 12.

71 *Acsay Tihomér*: Hány igaz találhatik? Kis Újság, 1945. máj. 17.

állításával. [...] Ha ezeket megvalósítjuk, kommunista kézen lesz a közigazgatás.” (Javaslat a közigazgatás személyzetének átalakítására. 1945. július.)⁷² A fellelt beszámolók, jelentések arról tanúskodnak, hogy ugyanekkor hasonló akcióba kezdett SZDP is. „Újonnan átszervezett közigazgatási osztályunk augusztus elejétől kezdve nagy lendülettel kezdett hozzá a köztisztviselők megszervezéséhez, ugyanakkor, amikor ezen a téren a kommunista párt is élénk aktivitásba kezdett. [...] Az ez idő szerint még korántsem teljes nyilvántartás szerint az egyes minisztériumokban tagjaink száma a következőképpen oszlik meg:

Városháza [Bp. székesfőváros]	55
Belügyminisztérium	34
Közellátási Minisztérium	38
Pénzügyminisztérium	800
(és a hozzá tartozó hivatalok)	
Közlekedési és Kereskedelmi Min.	48
Földművelési Minisztérium	18
Igazságügyminisztérium	450
[véltetően a (nép)bíróságokat, ügyészségeket is beleszámítva]	
Iparügyi Minisztérium	43
Népjóléti Minisztérium	53
Külügyminisztérium	2
Honvédelmi Minisztérium	7”

(Jelentés az SZDP Központi titkárság Közigazgatási Osztályának 1945. augusztus 1–szeptember 15. közötti működéséről.)⁷³

A következő beszámoló szerint a Közigazgatási Osztály (pontosabban az SZDP vezetése) a rendőrségen belüli pozíciószerezésre összpontosította erőfeszítéseit, „azért, hogy akiket csak lehetett az ésszerűség és a realitás keretein belül a lehető legmagasabb rangra terjesszünk elő. Benyújtott listánk igen kevés változtatással keresztül is ment. [...] A detektívtestületnél 457 kinevezésre felterjesztett közül eddig 353 szociáldemokrata elvtárs volt. Ennek az a magyarázata, hogy a bűnügyi detektívek nagy része a régiek közül pártunkhoz csatlakozott, és mióta osztályunk működik, sok elvtársunkat sikerült a detektívtestületbe bevenni. A politikai rendőrségen nem ilyen jó a helyzet. Az itteni kinevezésre előterjesztett 700 detektív közül csak kb. 100 szociáldemokrata elvtárs van.”⁷⁴

E taktikaváltás ellentmondásos eredményeit és végkifejletét az események alakításában tevőlegesen résztvevő kortárs, Vida Ferenc, az MKP egyik vezető jogi szakreferense, (nem sokkal később a közalkalmazotti B-lista miniszteri biztosa) — utólag — a következőképpen összegezte:

„Kezdetben nagyítón keresztül néztük meg a múltjukat [a jelentkezőkét], kétszer is kipróbáltuk őket, vizsgáztattuk áldozatkészségből és azután [...] elküldtük őket a szociáldemokrata pártba, mert nem találtuk őket elég érettnak. [...] [Később] a tagtoborzás során megindult az özőnlés a pártba: 1945 nyarán azok az elvtársak, akiket néhány hete, hónapja visszautasítottunk, ismét jelentkeztek munkára. De sajnos megindult a párt felé a karrieristák tülekedése is, hogy az ő zsebükből is tagkönyv legyen. És mi legfeljebb azoktól szabadulunk csak meg, akik véletlenül lelepleződtek, hogy egyszerre két-három pártnak is tagjai, szorgalmasan fizetik mindenütt a tagdíjakat. Így nemcsak az aktivisták száma nőtt rohamosan, de szédítő iramban emelkedett a párt tagjainak a száma is. Volt olyan nap, amikor száz tagkönyvet osztottunk ki [Budapest V. kerületéről van szó — Gy. Gy.] részben aktivisták,

72 PTI. Arch. 274. f. 15. ő. e. 1.

73 Uo. 283. f. 27/1.

74 Jelentés az SZDP Központi Titkárság Közigazgatási Osztályának 1945. okt.-i működéséről. Uo. 283. f. 27/1.

részben karrieristák között. De mi akkor mindebből semmit sem láttunk, a siker megszedített bennünket. Mi csak azt láttuk, hogy egyre többen és többen vagyunk gyűléseinken. [...] Érik a termés, rövidesen számot vehetünk munkánk eredményéről. Így mondtuk: 'aratni fogunk!' A választás hajnalán ért bennünket a nagy csalódás.”⁷⁵

A tagtoborzás intenzitásának változása korántsem korlátozódott Budapestre. „Nem sokkal az indulás után Szegeden már száz tagja volt a kommunista pártnak. Akkor meglátogatta őket Vas Zoltán, kijelentette, hogy Szegeden nincs száz kommunista, és szigorúbb tagfelvételre utasította őket. Ennek az útmutatásnak megfelelően kénytelenek voltak régi, szervezett munkásokat is elbocsátani a pártból. Két hónappal később viszont a városba látogató Farkas Mihály már azért szidta össze őket, hogy nem folyik elég erőteljesen a párt szervezése.”⁷⁶ Rákosi Mátyás ugyanerről a következőképpen szólt az Ideiglenes Nemzetgyűlés kommunista frakciójának 1945. szeptember 4-i értekezletén: „A szociáldemokrata párt taglétszáma általában ötven százalékkal magasabb, mint a kommunista párté. A szociáldemokrata párt minden különösebb vizsgálat nélkül veszi fel a tagokat. A kommunista párt megnézi, két ajánlás szükséges, és majd egy bizottság dönt, hogy felveszik-e vagy sem. Ezt a módszert túlhajtották baloldali és szektarianizmusra hajlamos elvtársaink. A tagfelvételtől tag visszautasítás lett, kicsit a vizsgálóbíró vállatához hasonlított. Sok derék munkás és paraszt ezért mérgében elment a szociáldemokrata párthoz. [...] Párttagságunk 350–400 000 között van. Nekünk most már toborozni kell.”⁷⁷

Mindazonáltal érdemes felidézni a kommunista pártvezetés kampány-előkészítésének néhány — eddig publikálatlan — mozzanatát. Az MKP KV Politikai Bizottságának 1945. augusztus 15-i ülésén többek között a következők hangzottak el:

„Kádár János: Helyesebb lenne a választásokat jövő tavasszal megtartani. [...] A demokratikus front csak egy részét öleli fel a választóknak.

Rajk László: Vannak még olyan helyek, ahol a párttitkárok diktálnak. A vereasegyházi párttitkár pl. fuvart rendelt ki a kommunista párt részére.

Kádár János: A vidéki diktátorok bizonyos mértékben jól fognak jönni a választásoknál. A kommunista pártot sok helyen még mindig úgy tekintik, mint hatóságot, s ennek megvan a pozitív oldala is.

Rákosi Mátyás: Ez nemcsak vidéken van, bizonyos mértékig fennáll Budapesten is.

Kádár János: Az emberek mint hatósághoz fordulnak a kommunista párthoz, és így lesz a választásokon is.

Kovács István: Kétségtelen, hogy a párt meg fog erősödni a választási küzdelemben. Fontos, hogy a választásokig is kézzelfogható dolgot adjunk a tömegeknek. Itt figyelembe kell venni azt, hogy az ellátás terén sok vidéki város rosszabbul áll, mint Budapest. Sok helyről panaszok jönnek, hogy nincs cukor.

75 Vida Ferenc visszaemlékezése, A csalódás címmel. PTI. Arch. H-v-15. 1–2. Nem teljesen világos az idézet záró mondatának az a kitétele, hogy a választás *hajnalán* számot vetett az MKP a különböző prognózisokban akár abszolút győzelmet sem kizáró várakozásainak kudarcával. Így csupán vélelmezhetjük, hogy ekkor juthatott el a kommunista párthoz a Magyar Közvéleménykutató Intézetnek az a jelentése, mely — okt. második felében készített felmérései alapján — az MKP-nak a szavazatokból való részesedését (országos átlagban) 18% körül prognosztizálta. L. Jelentés az 1945. októberi országos közvéleménykutatás eredményeiről. MTI Magyar Közvéleménykutató Szolgálat. (Gépirat a szerző birtokában.) Ezúton fejezem ki köszönetemet Varga F. Jánosnak az anyag rendelkezésemre bocsátásáért.

76 *Somlyai Magda*: A népi demokratikus átalakulás kezdetének politikai és társadalmi küzdelmei, 1944 ősze – 1945 nyara. Akadémiai doktori értekezés kézírata. Bp. 1983. 350–351.

77 PTI. Arch. 274. f. 9/3. A „tagtoborzás”, s egyáltalán a választási előkészületek kérdésével részletesen foglalkozik *Balogh Sándor*: Választások Magyarországon, 1945. c. kismonográfiája (Bp. 1984. 48–88.).

Rákosi Mátyás: Meg fogjuk mondani, hogy válasszátok meg a kommunista képviselőjelölteket és fogtok kapni cukrot. [...] A termés akármilyen rossz, nyolc hónapra elég. Szükség van a választásokra nemzetközi okokból is. A Szovjetunió a választás után elismeri a magyar kormányt. Egy éven belül komoly javulás nem várható. Segítséget az oroszokon kívül nem kaphatunk. Összefoglalva: nincs kitérés a választások elől. A többi pártban pánikot fog kelteni, hogy mi belefeksznünk a munkába.⁷⁸

Egy héttel később a Központi Vezetőség plénumán vitatták meg ugyanezt a kérdést. Rákosi Mátyás: „Az aratás lényegesen rosszabb lett, mint ahogy azt hat-nyolc héttel ezelőtt gondoltuk. [...] Ez a tél nagyon nehéz lesz. Nemcsak azért, mert nincs tető és nincs ablak, hanem nem lesz tüzelő és más sem. [...] Ezek a zavarok elsősorban a demokrácia legfontosabb pártjának, a Kommunista Pártnak a tömegeit, az ipari munkásokat fogják érinteni, akiknek a hangulata a legközelebbi aratás bekövetkeztéig rosszabbodni fog. [...] A gazdasági nehézségeket a reakció érthető okokból a kormányban levő demokraták és elsősorban a kommunisták ellen fogja kihasználni. Nincs tényező, amely arra készítetne, hogy a választásokat húzzuk, ellenkezőleg. A benyomás olyan, hogy ha most választunk, akkor a párt elégséges eredményt fog elérni. [...] A mi meggondolásunk az, hogy ha együtt megyünk a szociáldemokratákkal, akkor igen jelentős kommunista–szociáldemokrata többség lesz Budapesten. Talán 70 százalék, talán ennél több vagy kevesebb, de mindenképpen imponáló többség, amit egyedül nem tudnánk elérni. [...] Óriási jelentőségű volna egy budapesti győzelemmel indulni az országos választásokon, mert ez a győzelem jótékony hidegzuhany lenne a kisgazdapárt vérmes reményeire. Egy amerikai újságíró járt nálam. Előzőleg Balogh [István miniszterelnökségi] államtitkárnál járt, aki azt mondta neki, hogy a kisgazdapárt jelentős, abszolút többséget kap. [...] Nem zárhatjuk ki az összes volt fasisztákat a választójogból, mert ezek száma több százezerre rúg. Politikailag ez nem volna helyes. Az volna a benyomás, hogy erőszakolt választásokat csinálunk, hogy a lakosság egy részét, amelyről feltételezhető, hogy nem szavaz ránk, azt kizárjuk. [...] Ezeknek a fasisztáknak jelentékeny része ipari munkás vagy földnélküli dolgozó paraszt volt — gondoljunk a Böszörményi-féle kaszáskeresztesekre —, akiknek jelentékeny része most pártunk tagja. [...] Kommunista őszinteséggel be kell vallani, hogy nem mondhatjuk, hogy a kommunista tisztviselők sokkal különbek, mint a többiek. [...]”

Révai József: A sajtópólitikáról. A [helyi] lapok közös vállalkozások. Itt az a helyzet, hogy meg kell próbálni részrehajlóbbá tenni ezeket az újságokat, anélkül, hogy a lóláb nagyon kilógna, s anélkül, hogy szakadásra kerülne sor a szerkesztőségekben, vagy a Nemzeti Bizottságokban. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a kommunista gyűléstudósításokat [sic!] bővebben hozni, a tipográfiát úgy intézni, hogy a kommunista párt hírei fettel legyenek szedve, és elbújtatva legyen a kisgazdapárté. [...] A mi közfunkcionáriusainknak, főispánoknak, alispánoknak, főjegyzőknek, polgármestereknek a választások tartamára fel kell függeszteniük a pártatlanságukat. Nem olyan értelemben, hogy a városi vagy a megyei kasszát adják át, hanem olyan értelemben, hogy 1./ munkaidejük nyolcvan százalékát választási harcokra kell fordítani és nem lesz jó alispán, főispán vagy államtitkár, aki nem ezt csinálja. 2./ Hivatali hatalmukat állítsák a választás szolgálatába. Ne szégyelljék magukat enyhe nyomást gyakorolni. [...] Ha külön indulunk [mármint a szociáldemokratákkal tervezett választási blokkot mellőzve], legalább 35%-ot kell megkapni országos viszonylatban. [...]”

Rajk László: [...] Budapest területén, miután megvitattuk a kérdéseket, a következőképpen tettük meg az előkészületeket. Minden kerületben kiválasztottuk a legaktívabb elvtársakat, kb. két-háromszázat. Beosztottuk őket agitációs alcsoportokba és felosztottuk a kerületeket. Minden elvtársra egy-egy utcarész került. Be kellett járni a házakat, politikai agitációt kellett kifejteni és ezen keresztül megismerik a lakók politikai felfogását. Minden

elvtárs számon van tartva, hogy elvégezze azt a házat, ami ki van rá osztva. Két héttel ezelőtt kezdtük meg ezt a munkát, és pl. már a IX. kerület teljesen fel van dolgozva. Az I., III., IV. kerületben fel van dolgozva, hogy kik a kommunisták, szociáldemokraták, semlegesek, s kik a reakciók. [...] Az utolsó héten 7060 taggal emelkedett a létszám Budapest tizennégy kerületében. Összes tag: 53 235. Esztergom-Komárom megyében 20–25 000. Csepelen május 10-én 2260 volt a taglétszám, ahol közel 14 000 munkás dolgozik. [...] Kiadtuk a jelszót, hogy minden üzem legalább ötven százaléka a kommunista párt tagja legyen. Az utolsó három hétben ugrásszerűen emelkedett a taglétszám. Az utolsó héten ezren léptek be. Jelenleg összesen 4070. [...]

Safrankó Emánuel [akkor kecskeméti területi párttitkár, a KV póttagja]: [...] a szociáldemokraták csábításainak úgy vettük elejét, hogy a községekben a gazdák között 320 lovat osztottunk ki. Mindjárt kommunista lett a falu. Javaslom ezt országos méretben megvalósítani. [...]

Rákosi Mátyás (zárszava): A pártnak legyen választási irodája, sokszor ki se legyen írva, hogy milyen párté. Legyen kiírva, hogy választási, esetleg panasziroda, ahol remélhetőleg mindenki olyan tanácsot fog kapni, hogy a Kommunista Pártra fog szavazni. [...] (Az MKP Központi Vezetőségének 1945. augusztus 23-i ülése.) Egy héttel később, a budapesti kommunista pártapparátus értekezletén Révai József, megismételve a fentebb már idézett kampánytechnikai ötleteit, a választások kimenetelét illetően még optimistább hangot ütött meg. „Optimizmussal kell belemenni a választásokba azért is, mert sok technikai és helyzeti előnyünk van. Több autónk van, mint másnak, a magyar demokrácia irányító pártja vagyunk és nem fogjuk szégyelleni a politikai és technikai előnyöket igénybe venni. Sírjanak azután, hogy ők [mármint a többi párt] tiszták voltak a választásoknál. [...] Ha így fogjuk fel, meg vagyok győződve, hogy a dolog sikeres lesz, és hogy a budapesti választásokon a munkásegységlistával el fogjuk érni azt, amit el akarunk érni, nemcsak a többséget, hanem egy lenyűgöző, a 70 százalékot nemcsak megközelítő, hanem azt túl is haladó többséget. [...] Felfrissíteni, kitisztogatni a közigazgatást. Ezt országosan és Budapesten is fel kell vetni. Munkásokat, haladó értelmiségieket a nép választottait a közigazgatásba! Ezt kerületenként kell konkretizálni — ha szabad magam pestiesen kifejezni — pofára. Tehát kipécézve egyes embereket. Azokat, akik bennmaradtak a közigazgatási apparátusban, akik még mindig a régi szellemet képviselik, a régi módon dolgoznak.”⁷⁹

4. A közigazgatás reformja a pártok 1945. évi politikai állásfoglalásaiban

Ahhoz képest, hogy a közigazgatás, az önkormányzatok szervezeti megújításának kérdése — mint már szó volt róla — az 1944 végén létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormány programjában nem szerepelhetett, 1945 folyamán — különösen az őszi hónapokban egymást érő választási gyűléseken — egyre előkelőbb helyre került. A „demokratizálás” megmaradó központi kategóriája, a korábban hangsúlyozott személyi kontraszelekción túl, fokozatosan bővült egy „népet szolgáló” közigazgatási intézményrendszer programpontjaival. Az átalakításra vonatkozó tartalmi jegyek különbsége ebben az időszakban még inkább csak hangsúlyeltolódásokban érzékelhető, ami persze a megnyilatkozások műfajából — a politikai propaganda jellegéből — is következett.

Az MKP 1945. május 20–21-én tartott „pütkösdi konferenciáján” Rákosi — amint azt korábban idéztük — még a személycserékre koncentrált, s a reakciós, fasiszta szellemű tisztviselőknek a közhivatalokból való mielőbbi eltávolítását követelte. A hivatali pozíciókba helyezett kommunistákkal szemben támasztott követelmények között szorgalmazta ugyanakkor a szakirányú ismeretek mielőbbi elsajátítását. Mindemellett politikailag is károsnak ítélte, hogy a párt káderei „fegyelmetlenek”, nem veszik figyelembe a koalíciós viszonyokat.⁸⁰ Rajta kívül Beér Jánosnak *A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikája* c. brosrájában olvashatunk a párt e tárgyra vonatkozó nézeteiről. E szerint a népet szolgáló közigazgatás megteremtését tűzik ki célul, amelyhez azonban „a közigazgatás szervezetét teljesen új demokratikus szellemnek kell áthatnia.”⁸¹ Ezt elérendő a kulcspozíciókat rátermett, bár előképzettség nélküli munkásokkal és parasztokkal kell betölteni, akik a legszükségesebb szakismereteket különböző, szervezés alatt álló, gyorsított közigazgatási képesítő tanfolyamokon szerezhetik meg.⁸² Mindazonáltal a szerző szerint a szakképzettség a „rátermettséggel” minden további nélkül kiváltható, helyettesíthető. A munka a demokratikus reorganizálás másik feltételeként erős helyi önkormányzatok szervezését jelölte meg. „Az ország közigazgatásának demokratikus felépítése csak akkor van biztosítva, ha a helyi önkormányzatok nemcsak helyi ügyeiket intézik egyedül, hanem kezdeményező és ellenőrző szerepük az ország ügyeiben is érvényesül.”

A szociáldemokraták soros (35.) kongresszusukon az elfogadott akcióprogramban rögzítették a közigazgatás átalakításáról vallott álláspontjukat. Ennek központi kategóriája a „tisztá önkormányzat”, melybe a központi hatalom beavatkozása csak akkor engedhető meg, „ha olyan zavarok következnek be, melyeket önkormányzati úton kiküszöbölni nem lehet, vagy pedig országos érdekű ügyről van szó.”⁸³ E steril önkormányzatiság részleteiben ki nem fejtett tartalma még kevésbé

80 Rákosi a túlzottan balosnak, szektásnak minősített magatartás képviselőit leginkább a legkorábban aktivizálódott/aktivizált volt „tizenkilences” veteránokban vélte felfedezni, s őket jelölte olyanoknak, akik a legkevésbé képesek „átállni” az illegális szűk horizontjáról a legális kormánypárti felelősség megkövetelte új körülményekre, s az ennek megfelelő tevékenységre, l. *Harc az újjáépítésért* i. m. 16–17., 25.

81 „A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikájának célja a közigazgatás demokratizálása. Olyan közigazgatási szervezet kiépítését követeljük, amelyben a köztisztviselők és a közigazgatási gépezet munkáját kizárólag a nép, a közösség érdekei vezérlik. Olyan közigazgatást követelünk, amelyben szabad, független, anyagilag biztosított és a néppel szorosan egybeforrt közigazgatási tisztviselők dolgoznak. Olyan demokratikus közigazgatást, melyet a magáénak érez a nép és tudatosan elősegíti, támogatja annak munkáját.” *Beér János: A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikája*. Bp. 1945. 2–3.

82 Akik ezeken „a közigazgatás demokratikus szellemű megújítása” céljából szervezett képesítő tanfolyamokon sikeres vizsgát tettek, alkalmazhatók voltak azokra az állásokra, amelyek betöltését korábban jogi, állam-, vagy közigazgatástudományi tudori oklevélhez kötötték. 10.070/1945. M. E. sz. rendelet, l. Két év hatályos jogszabályai. i. m. 115–116.; l. még: *Hencz Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848–1948*. Szeged, 1981. 256–273.

83 *Balogh S.–Izsák L.*: i. m. 205. A Szociáldemokrata Párt munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére. In: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948*. i. m. 99–118. E dokumentumkötetnek a közreadói lábjegyzetben tájékoztatnak arról, hogy a kongresszusra készített közigazgatási reformtervet ott — idő hiányában

világos, miután a dokumentum néhány sorral lejjebb azt rögzíti, hogy az önkormányzatokat a központi kormány irányítja és ellenőrzi. Továbbmenve, a közigazgatás demokratizálásának egyik lényeges előfeltételeként jelöli meg, hogy a köztisztviselőket minden szinten beavatkozástól mentes titkos választások eredményeként töltsék be.

A független kiskgazdapárt 1945 tavaszán készült programtervezetében sürgős közigazgatási reformot prognosztizált, de részleteiben csupán a hivatalnokok mentalitásának megváltozását, „nép felé fordulását” igényelte, valamint azt, hogy a „rátermettség” alapján stallumba helyezett köztisztviselők „aktatologatás helyett valóban a köz szolgálóiként” intézzék a lakosság ügyeit.⁸⁴ Ehhez képest a párt 1945. augusztusi nagyválasztmányi ülésén a küldöttek két egymásnak ellentmondó okmányt is szentesítettek. A párt vezetőségének Tildy Zoltán által előterjesztett határozati javaslata egy centralizált, a központi kormányzat dominanciáját érvényre juttató államszervezet mellett kardoskodott. Ugyanakkor a párt ún. „paraszttagozata” egy olyan — szintén elfogadott — elaborátumot vallott magáénak, mely egy kiterjedt önkormányzati hatáskörön alapuló decentralizált igazgatásért szállt síkra, ahol „a nép széles rétegei” [értsd: a közép- és nagybirtokos gazdatiszadsadalom képviselői] gyakorolnának ellenőrzést a közhivatalok működése felett.⁸⁵

Az 1945. évi nemzetgyűlési választásokat megelőzően a közigazgatás átalakítása tárgyában publikussá lett állásfoglalások közül *A Nemzeti Parasztpárt Kiskátéja* lépett túl a többi pártnak inkább csak a „kaderlapos demokratizálásra” koncentráló álláspontján. Az egyébként szintén választási programként megjelentetett brosúrában e részek összeállítói „egy jellegzetesen magyar viszonyokra épülő,” erős önkormányzatokon nyugvó közigazgatás megteremtésének szükségessége mellett érveltek. Ennek alappillére, hogy első fokon a *község valóban önkormányzati fórum* legyen, amely „kötségvetését az országos szempontok betartásával” saját képviselőtestülete által határozza meg, s a helyi kérdésekben a korábbinál kiterjedtebb önálló döntési jogkört mondhaszon magáénak. Az igazgatás *területi reorganizációjára* is kitérve javasolták, hogy „a közlekedési úthálózattal együvé tartozó községek egy vármegyéhez tartozzanak, ne kelljen napokat eltölteni a vármegye székhelyére való uta-

— nem ismertették, mindazonáltal feladatául szabták az új pártvezetőségnek, hogy „minden lehető elkövetve munkálkodjon a reformjavaslat elkészültén, s annak megvalósulása érdekében”. Az eredeti tervezet ugyanakkor feloldani látszik a publikus változat különböző pontjai közötti ellentmondást is. E megfogalmazás szerint, „az önkormányzatoknak lehetőségig teljes kiépítésével egyensúlyba kell állítani a központi kormányzat befolyását, egyrészt hogy a közigazgatás egységes gyakorlata biztosíttassék, másrészt, hogy a törvények egységes megvalósításával a dolgozók egyetemes érdekei megvédhetők legyenek esetleges partikuláris törekvésekkel szemben.” A kommunista állásponttól eltérően ez a tervezet csupán „a közszolgálat érdekeinek sérelme nélkül”-i esetekben tartja érvényesíthetőnek a „rátermettséget” a szakképzettség ellenében. I. m. 462–463., I. még: *Molnár János*: Az SZDP 1945 utáni akcióprogramjai. A Politikai Főiskola Közleményei 1977. 3. sz. 167–184.

84 A Független Kiskgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt programjából. In: *Balogh S.–Izsák L.*: i. m. 170.

85 *Nagy Ferenc*: Mit kell tudni a Független Kiskgazda, Földmunkás- és Polgári Pártról. Bp. 1945. 18.; *Balogh S.–Izsák L.*: i. m. 181–182.; *Vida István*: A Független Kiskgazdapárt politikája, 1944–1947. Bp. 1976. 65–74.

zással”. Megyei szintű vagy éppen *több vármegyét „kiszolgáló” közigazgatási bíróságok* létesítését szorgalmazva vélték gyorsíthatónak a jogorvoslatok intézését. A köztisztviségeket ‘a népből kikerült’ értelmiségiekkel tervezték betölteni, ezen túlmenően pedig „Parasztok és munkások menjenek be a hivatalokba minél többen, hogy még ezzel is demokratikusabbá tegyünk a közigazgatást.”⁸⁶

Mindezek mellett a (formálisan) parasztpárti belügyminiszter, Erdei Ferenc korabeli írásai, beszédei tájékoztatnak a közigazgatás átalakítására vonatkozó „hivatali” elképzelésekről. Augusztus elején már arról számolt be, hogy egy átfogó közigazgatási reformtervezet „rövid időn belül kész lesz arra, hogy amikor azt a politikai körülmények megengedik és megkívánják, akkor ezt a kész tervet, mint közigazgatásunk átfogó és gyökeres, demokratikus és népi reformját végrehajthassuk.”⁸⁷ Másfél hónappal később viszont már a közigazgatás megújulásába vetett remény elmúlásáról írt.⁸⁸ Ennek okát elsődlegesen abban vélte felfedezni, hogy az igazolási eljárások — korántsem kielégítő kontraszelekciója — eredményeként a közalkalmazottaknak mindösszesen csak 19%-a „új elem”. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy teljesen megalapozottak „a közigazgatásban érvényesülő reakcióról” hangoztatott nézetek. S noha cikke címe szerint „a közigazgatás újjáépítéséről” érkezett, már szót sem ejtett a korábbi hónapokban általa rendre beharangozott *szervezeti reformról*, s maga is a káderpolitika eszközeivel érvényre juttatandó „demokratizálás” mellett tört lándzsát. „Ha a jelenlegi helyzetben alapvető és gyökeres szervezeti újításokra nem is szánhatjuk el magunkat, két útja mindenesetre kínálkozik ezen területen is a demokratikus átalakulásnak. Egyik a vezető állásoknak minden képesítési feltétel nélkül a nép közül választott laikusokkal való betöltése, a másik a képzett közigazgatási tisztviselők sürgős utánpótlásáról való gondoskodás.”⁸⁹ Ezt viszont egy héttel később már olyan programként hivatkozta meg a Szabad Nép,

86 A Nemzeti Parasztpárt kiskatéja. Bp. 1945. 32.

87 *Erdi Ferenc: A rendőrségről és a közigazgatásról.* Beszéd a pécsi nagygyűlésen, 1945. augusztus 8-án. In: *Uő.: Politikai írások.* 1. Szerk. Kulcsár Kálmán. Bp. 1988. 338. Egy korábbi népgyűlési beszédének fennmaradt vázlata szerint a Belügyminisztériumban az eddig már érintett igazolási, képesítési, illetve szervezeti reform mellett az *önkormányzati választásokat* előkészítő törvénytervezeten is dolgoztak, de ennek eddig nem akadtam nyomára. I. m. 287. Egy másik beszédvázlata már 1945. máj. közepén arról tudósít, hogy „a végleges közigazgatási reform munkája megindult. Olyan szervezet, amely biztosítja a jó működést, olyan eljárás, amely a népet szolgálja.” I. m. 305. Egy máj. végi rádióelőadásában szólt arról, hogy a közbiztonság rendszerének — benne a közigazgatás reformjának — ügyével „már kezdettől foglalkozunk, most jutottuk abba a stádiumba, amikor ezek a mélyreható reformtervek fokozatosan a megvalósítás fázisába kerülnek”. I. m. 307–308. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök a kormánynak az ideiglenes nemzetgyűlés debreceni ülészaka óta végzett munkájáról szóló beszámolójában az immáron Budapesten újra összeült (és kiegészült) parlament 1945. szept. 5-i ülésén ugyancsak „folyamatban lévő közigazgatási reformok soráról” tett említést. INN. 44.

88 „Sajnos, Erdei egész minisztersége alatt nem tartotta a helyzetet érettnek ahhoz, hogy ezzel előálljon”, jegyzi meg ezzel kapcsolatban Bibó István, aki a szóban forgó — később még részletesen tárgyalandó — tervezet előkészítője-kidolgozója volt, mint a BM Közigazgatási Főosztályának a vezetője. *Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Bp. 1989. 99.

89 *Erdi Ferenc: A közigazgatás újjáépítése.* Szabad Szó, 1945. szept. 23., utánközlésben: in: *Uő.: Településpolitikai i. m.* 353–355.

mint „Erdei belügyminiszter készülő választási reformját”, mellyel az MKP is azonosulni tudott, s a cikk lényegében megismétli Erdei személycserékre csupaszított „demokratizálási” téziseit:

„Az önkormányzatok vezetését nem hivatalnokokra bízva, hanem bármilyen egyéb foglalkozású személyre, aki a lakosság bizalmát bírja. A polgármesteri és alispáni tiszteket eddig magasabb képesítéshez kötötték. A reform értelmében képesítéstől függetlenül választható az önkormányzatok vezetőjéül munkás, paraszt, kisiparos vagy értelmiségi, aki egy alá rendelt hivatásos köztisztviselő, hivatalvezető segítségével intézi a közösség ügyeit. [...] A készülő reform intézkedései a [községi] bírót valóban a község fejévé teszik, akinek a jegyző csupán alárendelt segítője. A személyi újítások második csoportja a szakképzett közigazgatási erők felfrissítésére irányul. Célja, hogy a munkás- és parasztsorból származó rátermett fiatalságot bevonja a közigazgatásba. Szigorú alkalmassági vizsga után három különböző tanfolyamon folyik majd a friss közigazgatási erők kiképzése. [Bevezető tanfolyam, Képesítő tanfolyam] A harmadik tanfolyam a régi köztisztviselők demokratikus átképzésére szolgál. Az MKP, a dolgozó magyar nép régi követelését teljesíteni a közigazgatás reformjának megvalósítása. Legfőbb ideje már, hogy népi erővel felfrissített, demokratikus közigazgatás biztosítsa a nép érdekeit szolgáló törvények és rendeletek helyes végrehajtását.”⁹⁰

Összegzésül: a debreceni csonka parlamenttel kezdődő és az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokkal záruló ideiglenesség kilenc hónapja során az új államiság konstituálására, működtetésére vállalkozó kormányzati koalíció pártjai között annyiban alakult ki konszenzus, hogy egyöntetűen — nem csupán politikai okokból, hanem szervezetét tekintve is — avítnak tartották a honi közigazgatás öröklött rendjét. Megreformálásának igénye különböző változatokban már ekkor felmerült ugyan, de a hatalmi pozíciók megszerzéséért e területen is meginduló pártok közötti versengés a szervezeti reform ügyét kiiktatta az újjáépítés tematikájából. Az e területen is elkerülhetetlennek hirdetett „demokratizálás” következképpen az igazolási eljárásnak elkeresztelt közalkalmazotti tisztogatásra koncentrálódott, ami viszont meghatározó módon rendelődött alá a közéletet — és e procedúra lefolytatására feljogosított igazolóbizottságokat is — uraló pártok aktuálpolitikai érdekeinek.

Mindazonáltal a hatalmi-politikai rendszerváltás az ideiglenesség hónapjai során intézményesült és stabilizálódott. Az újonnan színre lépő pártok birtokba vették, és kizárólagos dominanciával uralták a neokonstituált magyar állam intézményrendszerét. Erdei Ferencnek a százalékos megoszlással alátámasztani igyekezett — fentebb idézett — politikai zsonglörködése arról, hogy a ~80/20%-os régi kontra új közalkalmazotti arány milyen kudarcot jelent a „demokratizálás” szempontjából, épp oly kevésbé respektálható, mint a koalíció más reprezentánsainak ugyanez idő tájt el-

90 Készül a közigazgatás reformja. Szabad Nép, 1945. szept. 30. „Ahogyan eddig láttuk, a közigazgatás az a terület, ahol a régi Magyarország a statisztika szerint embereivel 90%-ban van képviselve, 90%-ban régi emberek vannak a közigazgatásban, egyrészt azért, mert valóban nélkülözhetetlenek, másrészt, mert annyira színtelenek, annyira szürkék voltak, hogy tökéletesen mindegy nekik, hogy itt vagy ott vannak, az a fő, hogy megtarthassák azt a hatalmi helyet, ahol azelőtt voltak.” Veres Péter felszólalása az INGY 1945. szept. 6-i ülésén. „A meghozott helyes rendelkezéseket a közigazgatásban meglapuló, a demokratikus renddel egyet nem értő elemek elszabotálják, vagy tudatosan kiforgatják, s ezzel a tömegeket a demokrácia ellen ingerlik. Ezért mi a kormány egyik legfontosabb kötelességének tartjuk, hogy a közigazgatást tisztítsa meg a reakciós, oda nem való elemektől.” Kossa István felszólalása ugyanott. INN. 59. és 62.

hangzott, hasonlóan tendenciózus jeremiádái. Részben a hatalmi intézmények belső hierarchijából, működési jellemzőiből következően, részben pedig azért, mert a pártok — a hatalmi logika szempontjait követve — elsődlegesen a kulcspozíciókban hajtották végre a személyi őrsváltást, az egyötödnyi új kádergarnitúra pozícióit tekintve mindenképpen uralta nem csupán a köz-, hanem a szakigazgatás intézményrendszerét is. Legfeljebb a felkészültség hiánya, és az ebből eredő presztízshiány következtében érezte-érezhette magát hátrányban az igazoltan továbbszolgáló fogalmazói kar többé-kevésbé képzett tagjaival szemben.

Erről a frusztráltságról tanúskodnak az MKP Központi Vezetősége Közigazgatási Osztályára 1945 nyarán beérkezett, illetve ott készült jelentések, beszámolók. Ezek rendre soroltak példákat arról, hogy úgymond a teljes beosztott „régí” szakképzett apparátus, az új „demokratikus” — azaz szakképzetlen kommunista — vezető tisztségviselők ellen (egyes iratokban azonnal általánosítva „a kommunisták ellen”) dolgozik. Ennek megfelelően minősült azután az igazolt, korábban is közalkalmazott garnitúra egészében „reakciónak”. Ugyanennek a kérdésnek egy sajátos összefüggésére utal az osztályon dolgozó Széll Jenő egyik jelentése: „A kezdeti időben minden pártszervezet igyekezett legerősebb embereit a rendőrségre elhelyezni. Egyéb közigazgatási állásokra (polgármester, főszolgabíró [ekkor hivatalosan már járási főjegyző], főjegyző) már csak gyengébb, második, harmadik garnitúrabeli emberek kerültek. Általános panasz, hogy a kommunista polgármesterek gyengék”. „Ahol az elvtársak látták, hogy nem tudnak megfelelő embert polgármesternek tenni, csináltak [beálló] helyettes polgármestert. Az ilyen helyettes polgármesterek legtöbbször persze nem tudják jól ellátni munkájukat.”⁹¹

Az mindezen belül egy külön kérdés, hogy a pozicionális reprezentáltságért is folyó pártok közötti versengésben — jórészt a szovjet dominanciával működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatásának köszönhetően⁹² — a kommunista párt mutatkozott a legeredményesebbnek a hatalmi-politikai zsákmányszerzésben. Az ideiglenességnek magától értetődően véget vetni kívánó nemzetgyűlési választásokra a pártok ezen „zsákmány” újraoszthatóságának reményét is szem előtt tartva készülődtek.

GYÖRGY GYARMATI

THE REORGANIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE PERIOD OF "PROVISIONALITY"

The study deals with the reorganization of Hungarian public administration after World War II. It concentrates on three problems. One of them is the question of the so-called national committees. It was a common phenomenon in the Eastern-Central European region — from Poland to Bulgaria — that the previous institutional system of public administration was replaced by these national committees. In the late autumn months of 1944 the same process seemed to be continued in the territories of Eastern Hungary from where the front had already moved off. But is stopped at the beginning of 1945, and the old institutional system

91 MKP. KV. Közigazgatási Osztály iratai, 1945. máj.–dec. PTI. Arch. 274. f. 15/1.

92 L. erről: *Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. (Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945–1947).* Bp. 1995.

was re-established again. It happened to the order of the provisional government, which had been set up under Soviet control at the end of December 1944. It was different from the political restauration characteristic of the other states of the region; that is to say, in these countries it was the Soviets who urged the national committees to take over the role of the former executive institutions.

The second part of the paper examines the politics of the Allies at the end of the war. It wants to find out why the reorganization differed from that of the other states of the region. The explanation can be summed up in the following way. In October 1944 W. S. Churchill carried on negotiations with the Soviet Premier I. V. Stalin for nearly 10 days in Moscow. During their discussions he brought up several times that on the eastern territories of Poland, and also in Bulgaria — where the establishment of the new institutional system of the state had already reached an advanced stage — the so-called national committees and national councils were working under Communist control. That is to say, the common goal of the Allies, that all the non-fascist, democratic forces should be given place in the new power system of the Eastern-Central European countries to be reorganized, had not been realized. (As we know, this problem got prolonged, and the western powers made the recognition of the new governments of the countries concerned depend on this transformation.)

It was in the time of Churchill and Stalin's summit in October 1944 that Hungary made her well-known, unsuccessful attempt "to jump out" of the war. Churchill's protest mentioned above had the effect that the Soviet leaders, who had a basic role in the reorganization of the Hungarian state institutions, urged the surpass of the national committees and reorganization of the former institutional system of public administration. It was the so-called political screening, which became general at the end of the war, that was to establish the democratic transformation of the public administration. However, it was a very ambiguous procedure. Its basic aim was to remove those persons who had been politically compromised under the previous regime. But the great majority of them had run away with the German troops chased out of Hungary. The clearing of the ones staying at home depended mainly on their being able to join a political party in the new power system. It was so much the easier for them as the new parties had hardly any officials possessing administrative knowledge and practice. As a conclusion, they were competing to win as many representatives of the former administrative apparatus for their parties as they could.

KOZÁRI MONIKA

Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról

Amikor Ferenc József 1871 novemberében közös külügyminiszterré nevezte ki az addigi magyar miniszterelnököt, Andrássy Gyulát, véget ért a kiegyezés utáni stabilitás, és átmeneti korszak következett a magyar belpolitikában. Az 1871 novembere és 1875 októbere közötti négy évben négy politikus — Lónyay Menyhért, Szlávy József, Bittó István és Wenckheim Béla — váltotta egymást a miniszterelnöki székben.

Lónyay és Szlávy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Igaz, nem is válthatta be. Egyrészt azért nem, mert a kiegyezés megkötése idején kialakult pártstruktúra felbomlóban volt, és így politikájuknak nem volt szilárd bázisa, másrészt azért sem, mert az ország gazdasági helyzete folyamatosan romlott.¹

Előre látható volt, hogy ha Andrássy külügyminiszter lesz, az uralkodó Lónyayt nevezi ki magyar miniszterelnökké. Ő volt ugyanis az utolsó abból a garnitúrából, akik a kiegyezés előkészítésében aktív szerepet vállaltak, és bár Deák nem tartotta őt alkalmasnak erre a feladatra, Ferenc József teljes bizalmát élvezte. Az uralkodó bizalmát elsősorban eredményes külföldi pénzügyi tárgyalásaival nyerte meg, ugyanis sikerült rendeznie az olasz kormányval az elűzött itáliai Habsburg-uralkodócsaládok régóta húzóódó anyagi kártalanítását, másrészt pedig sikeresen elhárította a Ferenc József gyámsága alatt álló kiskorú Thurn-Taxis hercegi árvákat fenyegető csödeljárást. 1871 őszére Deák is belátta, hogy az adott pillanatban nincs megfelelőbb ember a miniszterelnöki posztra.²

Lónyay határozott, agilis ember volt, de — ahogy Gratz Gusztáv leírja — nem volt megnyerő személyiség. Egy nagyon szűk körben, a saját pártfrakciójában népszerű volt, egyébként politikustársai nem szerették. Minthogy nem volt finnyás az eszközök megválogatásában céljai elérésénél, Deák becsületes, igazságot kereső természetétől annyira elütött, hogy érthetően nem lehetett számára szimpatikus.

Lónyay Menyhért nehéz feladatra vállalkozott, amikor a miniszterelnökséget elvállalta. Azt tűzte ki maga elé, hogy a *Deák-pártot* ismét összekovácsolja, vagy legalábbis kialakít benne egy olyan szilárd többséget, amely politikájának bázisául szolgálhatna. Ugyanakkor az ellenzéki pártokat — mindenekelőtt a *Balközép Pártot*

1 Nem lévén gazdaságtörténész, ez utóbbi kérdésnek a feldolgozására nem vállalkozhatom. Feldolgozása azonban fontos volna, mert a 19. században a politika már nem volt önjáró, a gazdaság egyre fokozottabban befolyásolta a politika bizonyos lépéseit. A dualizmus kora politikatörténetének megértéséhez különösen szükséges volna Kerkápoly Károly, Ghyczy, Széll Kálmán, Wekerle stb. pénzügyminiszteri tevékenységének feldolgozása.

2 Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I. Bp. 1934. 111–113.; *Juhász Lajos*: Lónyay Menyhért közös pénzügyministersége. 1870–71. Századok 75 (1941) 382–404.

— meg akarta gyengíteni. Ehhez a módszert elsősorban a választójogi törvény átalakításában és az 1872-ben esedékes parlamenti választásoknak a kormánypárt többségét biztosító előkészítésében vélte megtalálni.³

A Deák-párt összefogása olyan feladat volt, amely meghaladta Lónyay erejét, de azt hiszem, nyugodtan állíthatom, hogy 1871–1872-ben már senkinek sem sikerült volna. A Deák-párt már alakulásakor is nagyon sokszínű volt. Gyűjtőpárt volt, amely azzal a céllal alakult, hogy a kiegyezés megkötését keresztülvigye, és az első években az tartotta össze, hogy a kiegyezés adott formáját védelmezze. Ennek megfelelően részt vett benne minden politikai tényező, akik ezekben a kérdésekben egyetértettek: Deák és köre, az ún. zöm, amely liberális középbirtokosokból állt; az egykori centralisták, akik a polgári átalakulás szükségességét vallották, ide tartozott Csengery Antal, Eötvös József és Trefort Ágoston; liberális nagybirtokosok Andrássy Gyulával az élen, ide tartozott Wenckheim és Szlávy is; Lónyay Menyhért csoportja, amely eszméit tekintve inkább az ókonzervatívokhoz állt közel; az ókonzervatívok, akik 1860 óta évről évre kísérletet tettek az udvarral való megegyezésre, de kísérleteik nem vezettek eredményre, ide tartozott Apponyi, Sennyey Pál, Majláth György, Ürményi Miksa; egy nagytőkés csoport, amely még nem volt képes önálló politizálásra, Wahrmann Mórt szokás példaként említeni; és néhány értelmiségi, akik közül a legismertebb a publicista Falk Miksa.⁴

Ez a heterogén párt Lónyay miniszterelnöksége alatt csak tovább bomlott, meg-ingott kormányzati ereje. Még mindig létezett Deák Ferenc köre; ehhez közel állt az ún. szabadelvű csoport 22 képviselővel; Lónyay hívei, körülbelül 50 fő; a konzervatív csoport báró Sennyey Pállal az élen; a „kis emberek” frakciója, akik nem csoportosultak valamelyik ismert politikus köré, hanem függetlenek voltak; a kormány csoportja; Kerkápoly pénzügyminiszter néhány fős csoportja és a Deák-párt-hoz csatlakozott szász és más nemzetiségi képviselők. A Deák-párt tehát 1872-ben nyolc frakcióból állt, és nem volt várható, hogy bármely kérdésben egységesen tudjon fellépni.⁵

Lónyaynak nem sikerült keresztülvinni a parlamentben a választójogi reformot, az 1872. évi választásokon azonban — minden megengedhető és megengedhetetlen eszközt bevetve — a Deák-párt győzött a balközép fölött. A győzelem azonban nem volt látványos, a kormánypárt 25 mandátumot nyert. Lónyayt ez a választási siker sem tarthatta meg a miniszterelnöki székben, saját pártja buktatta meg, karöltve a balközéppel.⁶ 1872. november 30-án benyújtotta a lemondását.

1871–1872-re a Balközép Párt — a nagyobbik ellenzéki párt, amelyet Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezetett — is talajvesztetté vált. A Balközép Párt alakulásakor sem volt társadalmilag olyan heterogén, mint a Deák-párt, és később sem bomlott föl annyira frakcióra. Zömében középbirtokos nemesek alkották, akikhez né-

3 Gratz G.: i. m. 113–118.; Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 1848–1890. II. Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979. 857–858.

4 M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959. 24–26.

5 Gratz G.: i. m. 127–128.

6 Röss Imre: A magyar–horvát kiegyezés 1873. évi revíziójának birodalmi háttere című előadásában rámutatott arra, hogy Lónyay megbuktatásához egyebek mellett a horvát kérdésben elfoglalt álláspontja — amely Andrássy és a Deák-párt felfogásával ellentétes volt — is hozzájárult.

hány nagybirtokos társult, mint például egyik vezetőjük, Tisza Kálmán. Közös jellemzőjük volt még, hogy javarészt az ország keleti feléből származtak és túlnyomóan protestánsok voltak.

Talajvesztettségüket az okozta, hogy céljaikat, amelyeket 1867-ben kitűztek maguk elé, túlhaladta az idő. Be kellett látniuk, hogy a kiegyezést 4–5 évvel annak megkötése után — túl a Hohenwart-kísérleten — már nem kell védelmezni sem az uralkodóval, sem Ausztriával szemben. Ferenc József ekkorra szilárdan beállt a dualista rendszerre, hogy aztán haláláig, 1916-ig makacsul és görcsösen ragaszkodjon is hozzá. A Balközép Párt másik feladata 1867-ben az volt, hogy az ellenzékiiséget mérsékelje, a szélsőbal táborát csökkentse. Az idő múltával azonban egyre csökkent az esélye annak, hogy a szélbal táborra növekedjen.

A Balközép Párt azonban kezdettől fogva nem volt egységes. Volt egy radikálisabb szárnya, amely mentalitásában közel állt a szélsőbalhoz. Vezetőik Jókai Mór és Keglevich Béla voltak. 1867 őszén éles vita bontakozott ki a nagyobb létszámú Tisza–Ghyczy és a kisebb létszámú Jókai–Keglevich csoport között a delegációk elfogadásának, vagy elfogadhatatlanságának kérdésében. A vita odáig fajult, hogy 1867 végén–1868 elején kis híján pártszakadásra került a sor. A polémia nem elsősorban pártgyűléseken, hanem mindenekelőtt az újságok hasábjain folyt. A Jókai szerkesztette *Honban*, amely a Balközép Párt lapja volt, és az annak ellensúlyozására indított *Hazánkban*, amelyet báró Podmaniczky Frigyes szerkesztett. 1868 tavaszán megegyezett egymással a két csoport, és — néhány fő kilépése után — végül is a párt egyben maradt.⁷

1872 végén Ferenc József Szilágyi Józsefet — Lónyay kormányának kereskedelemügyi miniszterét — nevezte ki miniszterelnökké. Szilágyi még megpróbált tiszta Deák-párti kormánnyal kormányozni, de a gazdasági bajokon — amelyeket tovább tetézett az 1873-as világgazdasági válság hatása, és a keleti vasút ügye⁸ — nem sikerült átvergődnie, ezért benyújtotta lemondását.

7 Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán levelezése. MTA Kézirattára. (=MTAK) Ms 4852/111–4852/125-ig.

8 A Nagyváradtól Kolozsváron át Brassóig terjedő ún. keleti vasút építésére egy angol, Charles Waring kapott engedélyt 1868-ban. Charles Waring vagy Waring (névének két változata szerepel különböző vasúttörténeti munkákban) vállalkozót egy belga bankház azért küldte Magyarországra, hogy versenytárgyalás útján elnyerje a kivitelezés jogát. A versenytárgyalást állítólag úgy nyerte meg, hogy lefizette a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium államtitkárát, aki hárommillió forintot tett zsebre. *Majdán János* részletesen ismerteti a történet folytatását A „vasszekér” diadala című könyvében: „... az időközben „megmagyarosodott” Waring Károly Párizsban nagyszabású manipulációval biztosította saját nyereségét. A magyar kormánytól megszerzett koncessziót eladta egy másik banknak, amely továbbadta a még meg sem alakult Keleti Vasút társaságnak, ahová Waringot nevezték ki fővállalkozónak. A még ki sem bocsátott részvények különböző manipulációjával 7,3 millió forintot emelt ki Waring az építési tőkéből, s tett zsebre egyetlen kapavágás nélkül. A belga és francia bankok érdekeltsége, az angol vállalkozó személye megfelelő garanciának látszott egész Európában, s a kontinens különböző pontjairól jegyezték részvényeket. [...] a magyar állam garanciája is hozzájárult a kötvények magas árfolyamához.” Waring az építés megindulása után is többrendbeli csalást követett el. „A kalandori módszerekkel dolgozó fővállalkozó három esztendő alatt 20 millió forint körüli összeget emelt ki a társaság pénztárából.” 1871-ben hivatalosan felbontotta szerződését és odébbállt. A megmaradt 16 millió forintból nem lehetett befejezni a vasút építését. „A Keleti Vasút igazgatóságán belül lezajlott csalásokról akkor kezdtek el írni az újságok,

A politikai közhangulat koalíciós kormányt várt. 1874. február 8-án a kormány-párti *Pester Lloyd* vasárnapi vezércikkében ezt írta: „Az országgyűlés elején megvolt az a többség, melyre a kormány támaszkodhatott; de ne ámítsuk magunkat, ez megszűnt. Ma már nem arról van szó, hogy a magyar miniszterelnököt Szlávynak, Sennyeynek, Lónyaynak, Ghyczynek vagy Tiszának hívják, hanem arról, hogy egyáltalában legyen valaki, aki képes olyan kabinetet alakítani, mely kompakt parlamenti többségre támaszkodik és ismét tudja az ország ügyeit erős kézzel vezetni. Talán nem is szükséges megjegyeznünk, hogy itt nem szólunk kizárólag a Deák-párt különböző árnyalatairól. Bármily kellemetlen legyen is némely ortodox Deák-pártinak, mégsem hallgathatjuk el, hogy minden olyatén új kombináció, melyben Tisza Kálmán és Ghyczy hiányzanak, nem nyújt biztosítékot tartós, nyugodt, az ország zavartalan szellemi és anyagi fejlődését előmozdító kormányzatra.”⁹

Ferenc József azonban ismételten Szlávyt bízta meg a kormányalakítással, és — mint az a Ghyczy-napló alapján kiviláglik — a mértékadó magyar politikusok nyomására az uralkodó Szlávyt ekkor Deák-párti–balközépi koalíciós kormány alakítására kérte fel.

Gratz Gusztáv szerint Szlávny nyitott volt a balközép irányában, és kezdettől fogva hajlott koalíciós kormány alakítására. A Ghyczy-napló alapján azonban inkább az a kép rajzolódik ki, hogy megkönnyebbült, amikor Tisza Kálmán nem fogadta el a neki szabott feltételeket, és a koalíciós kormányt nem sikerült megalakítani. Szlávynak láthatóan nem volt szimpatikus Tisza politikai öntudata, az, hogy nem volt hajlandó egyértelműen elhatárolódni addigi elveitől, és, hogy egy koalíciós kormányon belül is vindikálni akarta magának a jogot, hogy a miniszterelnök mellőzésével közvetlenül az uralkodónak javaslatokat tehessen politikai kérdésekben. A Ghyczy-napló alábbi részlete nagy részben ezekről az 1874 tavaszán lefolytatott tárgyalásokról szól.

Ghyczy Kálmán ezekben a tárgyalásokban közvetítő volt Szlávny és Tisza között. Ideális személy volt erre a feladatra, mert jó barátságban volt Tiszával, ugyanakkor politikai útjaik erre az időre már elváltak egymástól, Ghyczy 1874-ben nem tartozott

amikor a nemzetközi pénzügyi rendszert az összeomlás fenyegette. A Királyhágón túl folyó építkezés botrányai nemzetközivé terebélyesedtek, s a magyar hitelélet megingását vonták maguk után. A fizetéseképtelenség bejelentésének veszélye lebegett az ország felett. 1874 februárjában az országgyűlésen napirendre került a Keleti Vasút zilált állapota, és Simonyi Ernő több mint háromórás szenvedélyes beszédben leplezte le az igazgatóságban belüli zavaros ügyintézkést. [...] Kiderült, hogy a vállalat 13 millió forintot meghaladó összeget vett fel az állami költségvetésből kamatbiztosítás címen.” (*Majdán János*: A „vasszekér” diadala. A magyarországi vasútépítés 1914-ig. Bp. 1987. 109–112.) Az ellenzék a kialakult helyzetért a kormányt hibáztatta. Egyhetes tárgyalássorozat után azonban az országgyűlés elfogadta a kormány által benyújtott törvényjavaslatot, miszerint az állampénztár a zálogbirtokos bankoktól kiváltja a Keleti Vasút 30 millió névértékű másodosorozatú elsőbbségi kötvényeit, az időközben felszaporodott kamatokkal együtt 17 millió 51 ezer 539 forintért, majd a kötvényeket eladja egy bankcsoportnak, s így reméli az összeg egy részének megtérülését. (*Oláh Gyula*: Az 1875-ik évi fúzió története. Bp. 1908. 206–214.) Tisza Kálmán a törvényjavaslat akkori elfogadása ellen emelt szót. Ezt az ügyet összekapcsolta az államháztartás felülvizsgálatára kiküldött 21-es bizottság munkájával, és azt javasolta: kérjék föl a 21-es bizottságot, hogy „az ország ilyen nyomorúságos hitelviszonyai mellett” ne csak a költségvetési deficit megszüntetésére, hanem az ország hitelének helyreállítására is tegyen javaslatot. (I. m. 213–214.)

9 Idézi *Oláh Gy.*: i. m. 214–215.

a balközéphez. Ghyczy és Tisza kezdettől fogva nem értettek egyet a kiegyezés megítélésében. Ghyczy nem látott kivetnivalót a delegációk és a közös minisztériumok létrehozásában. Az 1872. évi választások után a balközép szeptember 7-i értekezletén Ghyczy el is mondta, hogy nézete szerint az ország olyan súlyos politikai és gazdasági helyzetben van, hogy a két nagy pártnak, amelyeknek társadalmi bázisa lényegében ugyanaz, fuzionálni kellene, hogy egyesült erővel oldják meg az ország gondjait. A fúciónak voltak hívei a Deák-pártban és a balközépben is, de ekkor még kevesen. Tisza Kálmán 1872-ben nem látta még elérkezettnek az időt a két párt egyesülésére, és mint az a naplóból látható, még 1874 tavaszán sem. Ghyczy 1873-ban kilépett a balközépből és 16 volt balközépi képviselővel megalakította a *Középpártot*. 16 volt Deák-párti is csatlakozott hozzájuk.

A Középpárt 1873. december 10-i alakulóértekezletén fogadta el az alábbi programnyilatkozatot:

„Az 1867. esztendei kiegyezés feltételei megváltoztatásának szorgalmazásával őszintén felhagyunk.

Az 1867-iki kiegyezés alapjára állva, közreműködünk arra, hogy Magyarország államisága mostani alakjában is teljes épségben fenntartassék.

Az állami háztartás gyökeres rendezése.

Szabadelvű erős kormány, az országgyűlési pártok együttes erélyes közreműködésére.”¹⁰

Tisza 1873 novemberében barátságos hangú levelet írt Ghyczynek:

Igen tisztelt Barátom!

A Sz. Fehérvárt tartott egyházkerületi gyűlés miatt késtem válaszzal, csak ide visszatértem után vehetvén szíves soraidat. Nem keresek kifejezést afeletti sajnálkozásom leírására, hogy elhatározásod folytán a politikai küzdőtéren elváltunk egymástól, nem is vitatom, hogy éppen e percben indokolt és szükséges volt-e ez? Magadra nézve téged illetett az elhatározás joga, és bármennyire sajnáljam is azt ami történt tudva, indokaid csakis nemesek és hazafiasak lehettek, meg kell hajolnom azok előtt s eltűnöm, hogy mint egyidő óta minden alkalmat, úgy visszalépésedet is az én minden oldalról gyanúsításomra használják fel.

Szíves leveledben kerültél a politikai kérdések érintését, ami által én is hasonlóra érzem magam kötelezve, s csak is annyit említek, hogy Domahidy¹¹ volt nálam Igmándi látogatása után, s mint mondá megbízásod folytán közölt velem némelyeket s tett egy pár, s főleg egy kérdést, amelyre felelni azonban engem illet meg legkevésbé, amit ez irányban mondhattam, azt f. hó 8-kán nyilvánosan kifejeztem úgy is.

És most fogadd baráti soraidért tiszta szívből jövő köszönetemet, valamint azon folytonos bizalmad és szívéllyességedért is amellyel eddigi közpályámon irántam viseltetél támogatva, tanítva s vezetve a nehéz napok közepette, s engedd reménylenem hogy szíves baráti indulatodat tőlem megvonni ezentúl sem fogod.

Budapesten Nov 19-kén 1873

igaz tisztelő barátod

Tisza Kálmán¹²

¹⁰ *Mérei Gyula*: A magyar politikai pártok programjai. (1867–1918). Bp. 1971. 72.

¹¹ Domahidy Ferenc, a Középpárt elnöke. — L. Az 1874. esztendei miniszterválság 26. jegyzetét.

¹² Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. MTAK. Ms 4852/165.

Feltűnő a naplóból, hogy Ghyczy milyen szoros, baráti kapcsolatban volt Sennyey Pállal. Mindenképpen a kormányban szeretne volna látni, sőt miniszterelnökként is el tudta képzelni. Ahányszor Tiszát ajánlotta Ferenc Józsefnek, mindig ajánlotta Sennyeyt is.

Bittó Istvánt valószínűleg Deák Ferenc tanácsára nevezte ki Ferenc József. Bittó, aki Deák régi barátja és bizalmas híve volt, akkor a képviselőház elnöki posztját töltötte be. Gratz szerint nem szívesen vállalta a miniszterelnöki megbízást, kormányzását átmenetinek tekintette.¹³

Kolossa Tibor szerint a Bittó-kormány „kifejezetten a fúzió előkészítésének feladatával jött létre”.¹⁴ Erre nem utal sem a Ghyczy-napló, sem Oláh Gyula. Igaz azonban, hogy a fúzió gondolata 1873 nyara, Csernátony Lajos *Nem kell finnyáskodni* című cikksorozata óta¹⁵ egyre többször fölmerült. A Középpárt pedig kifejezetten a fúzió érdekében működött.

A Bittó-kormány túlnyomóan Deák-pártiakból alakult, de a pénzügyminiszteri tárcát az ország nehéz gazdasági helyzetében senki sem akarta elvállalni. Ferenc József végül Ghyczyt kérte föl, és Ghyczy némi habozás után elvállalta, ahogy ennek történetét az alábbi naplórészletben leírja.

Bittó 1875. február 11-én leköszönt. Mire Wenckheim kormányalakítási megbízást kapott, már kialakult a megoldás. A koalíciós kormány eszméje végleg a múlté volt, Ferenc József és a vezető magyar politikai erők a Deák-párt és a balközép fúziójában gondolkodtak. A balközép és Tisza Kálmán erejét, a Deák-párt gyengeségét jelzi az a tény, hogy Tiszának sikerült elérni egy új párt létrejöttét. A balközép nem olvadt be a Deák-pártba, hanem a két párt összeolvadt és létrejött a *Szabadelvű Párt*.

Tisza meghatározhatta, hogy hány volt balközépi kerüljön be a Wenckheim-kormányba. Ő maga belügyminiszter lett. Feladata volt az 1875. évi választások előkészítése. A Wenckheim-kormány lényegében véve a szabadelvű párti kormányzat hatalomra kerülését, Tisza Kálmán miniszterelnökségét volt hivatva előkészíteni.

Tisza Kálmán jó taktikus volt. Nem akart másodhegedűs lenni, a Deák-párti-balközépi koalíciónak ezért állt ellen olyan makacsul. Kivárta a megfelelő időt, amikor első ember lehet. Ez 1875-ben következett be. Október 20-án Ferenc József kinevezte őt miniszterelnökké.

*

Ghyczy Kálmán Komáromban született 1808. február 2-án és Budapesten hunyt el 1888. február 28-án. 1828-ban tette le az ügyvédi vizsgát Budapesten. 1830-ban ura-

13 Gratz G.: i. m. 136.; Oláh Gy.: i. m. 227–228.

14 Magyarország története i. m. 863.

15 Csernátony Lajos 1873 júliusában két cikksorozatot indított lapjában, az Ellenőrben. Júl. 15-én indult az első, 5 cikkből álló sorozat *Nem kell finnyáskodni* címmel. (A cím idézet volt Mocsáry Lajostól, aki a Magyar Újságban egy *Nem kell finnyáskodni* címmel megjelent cikkben próbált képviselőket toborozni a 48-as Pártba a balközépből. Csernátony ezen felháborodva írta cikksorozatát, melyben Mocsáryt gúnyolta.) Csernátony cikksorozatának tartalmában az volt az újdonság, hogy az ország zilált kormányzati és pénzügyi viszonyai között nem kell követelni a párt közjogi programjának összességét, hanem vállalkozni kell a kormányzásra.

dalmi rendes ügyvéddé nevezték ki az uralkodócsalád ráckevei uradalmába, 1831-ben azonban lemondott hivataláról és visszament Komárom megyébe, mert idejét a magyar közjog tanulmányozásának akarta szentelni. A vármegyei karrierje 1833-ban indult, amikor vármegyei aljegyzővé nevezték ki főjegyzői címmel. 1839-ben főjegyzővé választották. 1843-ban Komárom megye egyik követe volt a pozsonyi országgyűlésen. Szinnyey szerint ezen az országgyűlésen „a jeles tollú ifjú mint kerületi jegyző oly tevékenységet fejtett ki, s oly befolyást gyakorolt a törvényhozás akkori nagy feladatainak eldöntésében, hogy a közvélemény őt már akkor az országgyűlési notabilitások közé sorozta”.¹⁶

1844-ben vármegyeje első alispánjává választották meg és három év múlva ebben a tisztségében ismételten megerősítették. 1847. november elején személynöki ítélmesterré, majd ugyanannak a hónapnak a közepén nádori ítélmesterré nevezték ki, így december elejétől az 1847–1848. évi országgyűlésen mint nádori ítélmester vett részt. 1848-ban a magyar minisztérium megalakulásakor elvállalta az államtitkári posztot a Deák Ferenc vezette igazságügyi minisztériumban. Deák leköszönése után, 1848. szeptember végétől december végéig ő vezette a minisztériumot. Közben nemzetgyűlési képviselő is volt. Decemberben mind az államtitkárságról, mind a képviselőségről lemondott és visszavonult a magánéletbe. Ápolta gyengélkedő feleségét, Baranyai Borát és nevelte Ferenc nevű fiát. Felesége 1858-ban elhunyt.

1861-ben Komárom vármegye udvari kerülete képviselőjéül, az országgyűlés képviselőháza pedig egyhangúlag elnökéül választotta. Az 1865. évi országgyűlésen ismét Komárom megyét képviselte. Ő volt a Balközép Párt másik vezére Tisza Kálmán mellett. A kiegyezés előkészítése idején a 67-es bizottság ülésein főleg közjogi és pénzügyi kérdésekben irányította a vitákat.

Bár — mint arról már szó volt — kezdetől voltak nézetkülönbségeik, 1873-ig együtt haladt Tisza Kálmánnal és a balközéppel. A *Révai Nagy Lexikona* kiválását így értékeli: „A Deák-párt és a balközép viszonyának elmérgesedése, az örökös közjogi viták meddősége, a pénzügyi nehézségeknek szinte katasztrofális réme, G[hyczy]t többekkel (Horánszky Nándor, Ivánka Imre) oly egyeztető politikára indította, amely a pártközi helyzet szanálásával elsősorban magát a kiegyezést fenyegető pénzügyi állapot megszüntetésére iparkodott.”¹⁷ Ez nagyon frappáns megfogalmazása a Középpárt törekvéseinek.

Pénzügyminiszerségének időszaka feldolgozatlan. Annyit tudunk róla, hogy új adókat vezetett be, és felvette a Szlávy-kormány idején Kerkápoly Károly pénzügyminiszter által felvett 153 millió forintos kölcsön második részletét, amely kölcsön pedig nagyon előnytelen feltételeket szabott az országnak.

Pénzügyminiszteri működése ártott tekintélyének és népszerűségének, és örömmel lépett vissza, amikor a Bittó-kormány 1875. február 11-én lemondott.

Ekkor a képviselőház elnöke lett. 1879. április 2-án előrehaladott kora miatt lemondott erről a méltóságáról, valamint a képviselőségéről is és újra a magánéletbe vonult vissza. 1885-ben a főrendiház tagjává nevezte ki Ferenc József.

16 Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. III. Bp. 1894. 1202.

17 Révai Nagy Lexikona. VIII. Bp. 1913. 521.

*

Ghyczy Kálmán naplója¹⁸ máig kiaknázatlan forrása a 19. századi magyar történelemnek. A napló sajnos nagyon szemrontó és egyre elmosódottabb. Ghyczy nagyon apró betűkkel, nehezen olvasható kézírással írt. Szerencsére a napló egy tekintélyes részének van gépelt változata, amely részben jegyzetelt és láthatóan kiadásra készítették elő. M. Kondor Viktória kutatásai szerint Nagy Miklós, az *Országgyűlési Könyvtár* akkori igazgatója volt az, aki ezt a gépelt változatot és a jegyzeteket készítette, vélhetően Angyal Dávid közreműködésével¹⁹. Köszönet illeti érte. Az 1874-es miniszterválságról szóló naplórészletet a gépelt szöveg alapján közlöm. A szöveget értelemszerűen javítva, mai helyesírással és központoszással adom közre.

Beszélgetés

Szlávy Józseffel febr. 13-án 1874. du. 4 órakor

Szlávy: Bemegyek egyszerre ad medias res [*a dolog közepébe*]. Én is, társaim is a király visszajövetele után leköszönünk, ezt már elhatároztuk, s erről a király is értesítve van; arról akarok veled beszélni, hogy quid tunc [*akkor mi a teendő*]? mit gondolsz, ha akarsz velem őszintén beszélni, kit ajánljak leköszönésemkor Ófelségének? mert szeretnék valami teljesíthetőt ajánlani.

Én: Teljes őszinteséggel nyilatkozom. Két férfiú van, kit ajánlhatsz; Sennyey¹ és Tisza², mind a kettő azon fából van, amelyből miniszterelnök készülhet, de mindegyiknek bibéje is van. Sennyey konzervatív, ultramontán nem érdemlett híre miatt mint elnök az országban igen nagy recensust [*felzúdulást*] gerjesztene; Tiszának bogarai vannak. Meg vagyok teljesen győződve, hogy mint becsületes ember miniszterségében semmit sem tesz a kiegyezési alap ellen: de a király talán idegenkedik tőle, s a Deák-párt is, azért legjobb lenne, ha Te tartanád meg az elnökséget, ez kielégítené a Deák-pártot — Sennyey pénzügyminiszter lesz alattad. Lehet mondani, hogy a politikába nem avatkozik — papi asseclái [*követői, átvitt értelemben kliensei*] az új kormányt támogatandják. Tisza Kálmán sokkal népszerűbb, igen jó belügyminiszter lesz.

Szlávy: Hát Kálmán bácsi mit gondol, nem lenne-e jó miniszterelnök?

Én: Énrólam nem lehet szó, 66 éves ember vagyok, törődött, fáradt, egy pár bécsi út, diétaváltozás tönkretesz, emlékezetem megromlott, munkaképességem már nem a régi, koncepcióm [*felfogásom*] lassú, erély hibázik nálam — a bizottságban elülök, de tette már nem vagyok alkalmas, az udvari intrigákkal éppen nem bírnék, nem tudok az ottani pádimentu-

18 Ghyczy naplóját az MTAK őrzi. Jelzete Ms 4851/1. Címe: Ghyczy Kálmán emlékirata.

19 M. Kondor Viktória: Ghyczy Kálmán és Lónyay Menyhért hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. Magyar Tudomány 25 (1970) 130–135.

1 Sennyey Pál báró (1824–1893) 1865 júliusában magyar királyi főtárnokmesterré nevezte ki Ferenc József. Minthogy a nádori méltóság nem volt betöltve ebben a minőségében a helytartótanács elnöki tisztjét is viselte. 1867. febr. 17-én — az alkotmány visszaállítása után — lemondott tárnoki méltóságáról. A Deák-párthoz csatlakozott, a párton belüli konzervatív szárny, 1875 után a Konzervatív Párt vezetője volt. 1885-ben a főrendiház elnökévé választották. Alatta ment végbe a főrendiház reformja. Ugyanakkor országbíróvá nevezte ki az uralkodó, s e méltóságot viselte haláláig.

2 Tisza Kálmán (1830–1902) 1875-ig a Balközép Párt vezetője, 1875-től 1890-ig szabadelvű párti miniszterelnök volt.

mon járni, nem tudok hatni az emberekre, nem tudnám összehozni, összetartani a pártot, nem tudok senkit perszadeálni [*rábeszélni*], ambícióm nem volt soha, nincs is, csak kötelességérzésből teszem, amit teszek, de éppen ez tilt, hogy vállaljak olyant, aminek meg nem felelhetek. Én nem vagyok alkalmas az állásra, rólam szó se lehet — a szükséges nyelveket sem bírom.

NB. Mindezekről eltekintve, balgaság is lett volna tőlem elfogadni a miniszterelnökséget a Deák-párt zömének, Tisza Kálmánnak s a vele tartó baloldaliaknak s a szélsőbálnak torzalkodásával szemben, támaszkodva egyedül a gyenge, de elbizakodott középpártra.

Szlávy: Sennyeyt Bécsben a németek perhorreszkálják [*rettegik*], a feudálisokkal való egyetértésről vádolják — perhorreszkálja Andrásy is. Tiszát én már említettem Őfelségének, illetőleg figyelmeztettem Őfelségét, hogy a koalicionális minisztérium [*koalíciós kormány*] eszméjével meg kell barátkoznia: ő azt mondotta, hogy ettől³ nagy garanciákat, határozott programot kíván, nemigen tetszik neki, Tisza-kabinet csupa baloldaliakból⁴ nem lehet, — nem is lenne képes többségre vergődni, a te álláspontodat a király elfogadhatja.

Én: Az lehetséges, de én nem tehetem. Tisza-kabinet nem lehetséges csupa baloldaliakból, ha lehetséges valami, csak koalíció lehetséges a te prezídiumod [*védemed*] alatt. Az természetes, hogy határozott programot kíván Őfelsége a leendő minisztériumtól, de ez meg is adhatja azt. Sennyeyben csalatkoznak a németek, s hiszem, hogy a király, ha egyszer Tiszával szólna, meggyőződne becsületességéről és tehetségéről, melyhez hasonló nincs. Jó lenne, ha szólnál vele, s valami jó módjával eszközlenéd, hogy Tisza a királlyal szólhatna. Ettől én sokat várok, ámbár Tisza nagyon be van gombolva. Én a magam rizikójára, de ezt csak neked mondom, akartam kezdeni egy kis intermediációt [*közvetítést*] az emberek között, szólottam Tiszával, de ő azt mondotta, hogy ily dolgokat nem lehet előre kicsinálni, be kell várni, míg a dolog ad fractionem panis [*kenyértörésre*] jön, s a minisztérium leköszön, akkor lehet csak új kombinációról beszélni, ezt hallván, Sennyeyvel nem is szólottam, de egészen más, ha te beszélsz Tiszával.

Szlávy: Szándékom magamnak is Tiszával szólni, de te volnál legjobb miniszterelnöknek. Sennyeyvel szólottam, ő vállal egyszerű miniszterséget is veled, Tiszával és mint mondá, velem: de én már szóba nem akarok jönni. Sennyey azt kívánja, hogy te mindenesetre lépj a kombinációba — feltétele, hogy előbb Tiszával kiegyezzen.

Én: Sajnálom, de nem teljesíthetem Sennyey kívánságát, reménylem, hogy Tisza és Sennyey kiegyeznek.

Szlávy: Mit mondasz hozzá, ha, amint szándékom, mégis tégedet proponállak Őfelségének?

Én: Őfelségének is meg fogom mondani, amit neked mondtam.

Szlávy: Ha miniszterelnök nem akarsz lenni, légy igazságügyminiszter.

Én: Az sem nekem való! Eltekintve több okoktól, melyeket már mondtam, nem tudok az új jurisprudentiához [*jogtudományhoz*], a tudósokkal nem bírok. — Ott van Horvát Lajos⁵, ezt Sennyey is partolja.

3 Azaz Tiszától, a Tisza-kormánytól.

4 Vagyis balközépiekből.

5 Horvát Lajos (1824–?) ügyvéd, országgyűlési képviselő. Az 1865. évi országgyűlésen Miskolc képviselője volt, Deák-párti programmal. Tevékenyen részt vett a koronázást követő nagy törvényhozási munkálatokban, különösen az igazságügyi, honvédelmi és az adózási törvényjavaslatok tárgyalásában. Az 1869. évi országgyűlésben nem vett részt, de 1872-ben újra jelöltette magát, és attól kezdve állandó képviselője volt Miskolcnak. 1873 végén és 1874 elején tagja volt a 21-es bizottságnak. Kezdetben támogatta a Tisza-kormányt is, de a kormány boszniai politikáját nem helyezte, ezért kilépett a Szabadelvű Pártból, és a Nemzeti Párthoz csatlakozott. A parlament igazságügyi és közigazgatási bizottságában tevékenykedett.

Szlávy: Sennyey pártolja, de legjobb csak te lennél.

ÉN: Én határozottan mondom, hogy nem vállalom tárcát, mert képes reá már nem vagyok. Más volt azelőtt, midőn 1848-ban egy éjjel Kossuth Lajos felhívására megcseréltem az 1848. III. törvénycikket⁶ a két első szakasz s a felelősségről szóló utolsó szakaszok kivételével — egy francia sematizmus segítségével elkészítettem Deák számára az igazságügyminisztériumnak bürocratiai szervezetét és 48 óra alatt szinte Kossuth Lajos felszólítására az 1848. V. t. cikket a képviselőválasztásokról, a kvalifikációra vonatkozó szakaszok kivételével; most már ily dolgok nem telnek tőlem.

Szlávy: Nem áll, hogy nem vagy képes, én képesnek tartalak. De öt óra van, menjünk a kilencesbe. (:azaz az államháztartás rendezésével foglalkozó albizottságba:)⁷

ÉN: Még egyszer kérek, szólj Tiszával, és eszközöld, hogy ő Őfelségével szólhasson, én pedig maradjak ki minden kombinációból, nekem az is sok, amiben vagyok.

Szólottunk a napi kérdésekről is. A bankra nézve mondtam.⁸ Tudom, hogy Tisza, és én is, biztosítást kíván arról, hogy bizonyos rövid átmeneti idő múlva lesz bankunk, olyanba, ami ezen eszmét elejtené Tisza nem egyezik, és én sem. Erre Szlávy azt felelte: nincs is erről szó, mi sem foglalhatunk el ily álláspontot, kell, hogy a valutarendezés s.a.t. létesülése után lehessen magyar bank, addig kell maradni kétfelé osztva a mostaninak, a magyar kormány a nemzeti bankkal külön egyezzek.

A katonaságra nézve az volt véleményünk, hogy csak a rendkívüli kiadásoknál lehet megkímélni, s hogy az adóemelést elkerülhetetlen.

Lónyay és Somssich lehetetlenségében⁹ mind a ketten egyetérttünk; hogy Kerkápolyi¹⁰ kinevezése nagy hiba lenne, arról csak én nyilatkoztam — Szlávy hallgatott.

6 1848: III. tc.: az önálló, parlamentnek felelős magyar kormány felállításáról szóló törvénycikk, amely előírta az ország igazgatását addig ellátó, egyedül az uralkodónak felelősséggel tartozó központi kormányzók felszámolását.

7 Ghyczy Kálmán saját jegyzete.

8 A Bihari program óta, amelyet a Balközép Párt 1868. ápr. 1-ji értekezletén fogadtak el, a párt egyik fő követelése volt, hogy „Létesíttessék [...] pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlensége”, vagyis alakuljon önálló magyar bank és legyen önálló magyar vámterület. *Mérei Gy.*: i. m. 71.

9 Lónyay és Somssich lehetetlenségében: azaz, hogy őket nem lehet kinevezni. Lónyay Mehyhért (1822–1884) 1872. dec. 5-én mondott le a miniszterelnöki tisztségről. Képviselői mandátumát ezután is megtartotta. Tagja volt a főrendiháznak. 1871-től haláláig az MTA elnöke volt. Somssich Pál (1811–1888) Deák-párti képviselő volt. 1865-től a Deák-párt elnöke. 1867-től, miután Andrássy miniszterelnök lett, az ő utódjaként a képviselőház első alelnöke lett. A Deák-párt és a balközép egyesülésének előkészítői közé tartozott, de a Szabadelvű Párt politikájában csalódott, kilépett és a Mérsékelt Ellenzékhez csatlakozott. 1887-ben Ferenc József a főrendiház tagjává nevezte ki.

10 Kerkápoly Károly (1824–1891) jogi doktor, egyetemi tanár, az MTA lev. tagja. Deák-párti, majd szabadelvű párti képviselő volt. 1865-től az enyingi, 1869-től a tapolcai választókerületet képviselte, egészen 1878-ig. 1870. máj. 23-tól 1873. dec. 19-ig volt pénzügyminiszter. Kortársai negatívan ítélték meg pénzügyminiszteri tevékenységét, elsősorban a Magyarország számára nagyon előnytelen feltételekkel felvett 153 millió államkölcsön miatt. Leköszönése után egyetemi tanárként, tanszékvezetőként működött.

Audiencia

a királynál 1874. márc. 9. háromfertyály 12-re — németül¹¹

Őfelsége: Köszönöm, hogy eljött, a mostani nehéz körülmények között nézetét akarnám ismerni a szituációról, mert mielőtt elhatároznám magamat, ismernem kell a befolyásos egyéneknek véleményét is — mondja meg azt egyenesen és őszintén.

ÉN: Mindenekelőtt köszönetet mondok a kegyelemért, hogy Felséged ezen kihallgatásra méltott s egész őszinteséggel fogok nyilatkozni a helyzetről, úgy, amint látom és ismerem.

A helyzet igen szomorú, a nagy deficitet ismeri Felséged, kevesbítésére sok megtakarítás, törlés, keserű nélkülözés szükséges, s az nehéz, mert a létező intézményeket nem lehet egyszerűen eltörteni, olcsóbbakká, és jobbakká kell tenni a közigazgatás hátránya nélkül.

Csupa törlés, nélkülözés nem lehet elég, elkerülhetetlennek tartom az adófelemelést, — az állami javak nagyobb részét sem fogjuk sokáig, az erdők kivételével — megtarthatni.

Legnagyobb baj, hogy a folyó évi háztartás sincs biztosítva, a kilences bizottságban konstatáltatott, hogy mintegy 40 millió szükséges még a folyó évi kiadásokra s az 1875. évi januári kuponok kifizetésére¹² s ebből 20 millió június végéig már kell, ebben pedig még nincs benne a 10 milliónyi teher, mely a keleti vasút prioritásaiért¹³ aug. 31-től hat hónap alatt esetleg kifizetendő. (: a 76 millió forint visszafizetésének kötelezettségéről¹⁴ nem szóltam, mert Őfelsége eddig is igen savanyú képet csinált:)

Hozzá jön ezekhez, hogy a reformok csak tervezve vannak, de kivéve nincsenek, s ami történt is, javítandó, s ez mind most szükséges, mikor a pártok példátlanul szilárdak és szakadozottak.¹⁵

Nem hiszem, hogy legyen valaki, ki kezességet vállalhasson azért, hogy kiségi ezen veszélyeken keresztül a magyar állam hajóját, pedig minden erőfeszítéssel meg kell tenni mindent, amit e részben tenni lehet. Ha van valami menekvés a szituációból, az csak koalicionális minisztérium által lehetséges. A Deák-párt maga nem alkothat minisztériumot, egy része kivált, és mint mondják, személyes tekintetéből kiindulva, kész körömszakadtáig paralizálni a Deák-párt másik, nagyobb s nézetem szerint jobb részének törekvéseit.

Mi, a centrum,¹⁶ támogatjuk, de kevesebben vagyunk, mintsem hogy velünk a többség meglenne; az csak úgy alakulhat, ha a balközépnek Tisza Kálmán vezérlete alatt álló azon része, mely ötet követi, csatlakozik. Ha ezen csatlakozás lehetséges, akkor, ha számba veszem B. Sennyey Pált is, kinek államférfiúi tehetségei bármely minisztérium erősítésére szolgálhatnak, mindamellet, hogy bizonyos körökben népszerűsége nincs, azt hiszem, hogy alakulhat valamely Deák-párti férfinak elnöklété alatt oly minisztérium, mely a helyzet igényeinek megfelel.

ÉS mivel már Tiszával szoltam, engedje meg Felséged, hogy én, ki sokáig együttműködtem vele, bizonyoságot tehessek arról, hogy Tisza Kálmán eminens talentum, nagy munkaképesség, szorgalom, tevékenység, bátorság, szónoki tehetség, erős akarat az akadályok legyőzésében jellemzik; hogy a közjogi kérdésre nézve kielégítő nyilatkozatot tennie kell, az magától értetik.

11 A gépelt változatban a szöveg magyarul szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy „németül”, mert a naplóban az eredeti német szöveg van.

12 Az államadóssági kötvények szelvénybevéltásáról van szó, amely általában évente kétszer — januárban és augusztusban — volt esedékes.

13 L. a bevezető tanulmány 8. számú jegyzetét.

14 A 153 millió államkölcsön első részletéről van szó.

15 Elírás, a szöveg helyesen: „a pártok példátlanul ziláltak és szakadozottak”.

16 „Mi, a centrum”: a Középpártot érti alatta.

Itt Ófelsége közbevágott, ez okvetlenül szükséges, ezt kívánnom kell, tartozom vele meggyőződésemnek, az országnak s a monarchia másik felének, s határozott nyilatkozatot kívánandok.

ÉN: Mily nyilatkozatot teend, nem tudom, mert állása nehéz korábbi nyilatkozatai miatt, amelyekre elragadtatta magát s ezt most szemére vetik (:itt a király mosolygott:), de arról meg vagyok győződve, hogy amit nyilatkozhatni fog, azt szentül megtartja.

Többet teszek talán, mint szabad, de kockáztatom a kérést, hogy rendelje Felséged maga elé Tiszát, szóljon vele s meg fog, remélem, győződni az általam mondottaknak igazságáról.

Ófelsége: Fogok szólni vele tüzetesen, mert határozott nyilatkozatra van szükségem.

ÉN: Nehéz Tiszának az állása régi nyilatkozatai miatt. Ha ezek nem volnának, egy cseppet sem haboznék őt ajánlani Felségednek, mint a szituációnak megfelelő férfit.

Ófelsége: Mért nem követte önnek nemes hazafias példáját — nagy bátorság volt az.

ÉN: Az ő viszonyai mások, s nehéz dolog is az, engemet is kevesen követtek, de az igaz egyedül tiszta meggyőződésükből, sok bajnak is tették ki magukat választóik irányában. Az én állásom könnyebb volt, én a balközép nézeteit a kiegyezésről — ezt tudták barátaim — nem osztottam, de megmaradtam közöttük, mert független állásban véltem némely rosszat, mit a Deák-párt hajlandó volt elfogadni, megakadályozhatni; belátván azonban utóbb, hogy ez nem áll, sőt ellenkező eredményre vezet, megtettem, amit meggyőződésem kötelességemmé tett.

Ófelsége: Lesz-e többség Tisza Kálmán csatlakozásával?

ÉN: Az attól függ, hogy miként jön tisztába magával a Deák-párttal, melynek viszonyait nem ismerem.

Ófelsége: Azt hallom, hogy több barátja már elhagyta Tiszát, s hogy sokan fogják elhagyni.

ÉN: Kilencet említenek, kik még elmennek, mostani párttagjai nem fogják mind követni Tiszát, marad egy része külön állásban, de követni fogják, úgy hiszem, sokan.

Ófelsége: Nagy-e a munkaképessége Tiszának?

ÉN: Nagy. Folyvást informálva volt minden előforduló tárgyakról.

Meg kell még a koalicionális minisztériumról említenem, hogy az némely politikai kérdésekre nézve nem lesz egyértelmű, lesznek véleménykülönbségek: de a fő kérdés most az államháztartás rendezése lévén, felteszem az említett férfiak hazafiúságáról, hogy a fő kérdés kedvéért elnapolják azokat, amelyekre nézve meg nem egyeznek, s amelyek most ki nem vihetők.

Ófelsége: Mely kérdések azok?

ÉN: Például a vallás-politikai kérdések.

Ófelsége: Jó lenne ezeket elhalasztani.

ÉN: Az egész kérdést egyszerre, az igaz, nem lehet megoldani: de okvetlenül kell e részben tenni valamit, már csak azért is, mert a Lajtán túliak e tekintetben annyira túlhaladtak bennünket.

Ófelsége: Nagy óvatossággal kell ezt tenni, mert igen nehéz és fontos kérdés — és ön jónak látja, hogy Sennyey a minisztériumba jöjjön?

ÉN: Személyes tulajdonainál fogva jónak látnám, ámbár meg kell az igazat vallanom, hogy ő konzervatív összeköttetései s ultramontán véleményeinek gyanúja miatt sok oldalról ellenszennvel találkozni: de én ötlet egy idő óta közelebbről ismerem, azt hiszem, hogy magába fojtani tudja nézeteit s fenntartani jövőre, és kijöhet vele egy liberális minisztérium.

Ófelsége: Kit gondol ön az elnökségre meghívandónak a Deák-pártból? mert valakit annak idejében a minisztérium alakításával meg kell bíznom.

ÉN: Erre hallgattam, nem válaszoltam s így folytattam:

Meglehet többet mondok, mint szabad lenne, de ily pillanatok ritkák az emberek életében, fel kell használnom az alkalmat, ha túlkapással vádoltatnám is.

Magamról akarok szólni, kötelességemmé tette Felséged, hogy nyíltan szóljak, így fogok szólni, habár tartok is attól, hogy ezen nyíltságom azon gyanúra ad okot Felséged előtt, hogy nyíltságom csak tettetés, de méltóztassék hinni szavamnak, úgy szólok, amint érzek.

Őfelsége: Elhiszem.

ÉN: Nem tudom akar-e Felséged a jövő minisztérium alakításánál reflektálni reám, én kérem, ha akarna is, ne reflektáljon.

ÉN magamról azon véleményben vagyok, hogy igen sok tulajdonság nincs meg bennem, ami miniszterségre szükséges, azelőtt talán többet tehettem volna ezen irányban, de most 66 esztendő ember vagyok, lelkierőm nem a régi, igen meggyengült, emlékezőtehetségem meggyengült, munkaképességem megfogyott, én nem vagyok már képes megfelelni a miniszterség igényeinek, fáradalmainak, kérem ezért fordítsa kegyelmét inkább más alkalmasabb férfiakra.

Őfelsége: Ez csak akadémikus diskurzus, később határozom el magamat, de ha koalíciós minisztérium lesz, abban részt kell venniük azoknak, kik abba valók.

ÉN: Hogy utolsó gondolatomat is megmondjam, én kérem Felségedet, hogy csak azon egy esetben reflektáljon reám, ha nálam nélkül alkalmas koalíciós minisztérium nem létesülhetne; ezen esetben kötelességemet kellene teljesítenem, de ezen eset nem állott be, lehet nálam nélkül is alkotni koalíciós minisztériumot, különben is higgye el Felséged, én nem vagyok már képes megfelelni a miniszteri teendőknél, többet használhatok a minisztériumnak, ha a parlamentben védem, mint ha tagja lévén, magam is védelemre szorulok.

Őfelsége: Ez csak akadémikus diskurzus. — Később határozom el magamat. Különösen nagy a párt-ziláltság?

ÉN: Hittem mindig, hogy be fog következni, amint tényleg reálépünk a reform terére, melyre nézve az emberek nézetei annyira különbözök, s nagy baj, hogy most következett be együtt a pénzügyi bajjal, mely oly nyomasztó.

Őfelsége: Ez nagy kalamitás! A 9-es bizottság tüzetesen foglalkozott ezen kérdésekkel?

ÉN: Igen s onnét merítem azon véleményemet, hogy az adóemelést el nem kerülhető.

Őfelsége: Foglalkoztak már a fedezet kérdésével?

ÉN: Igenis, de az még nincs eldöntve, itt meg kell jegyezni, hogy az adóemelést csak egyéni véleményem, mások nem tartják szükségesnek, azt vélvén, hogy előbb be kell várni a tervezett reformok sikerét.

Őfelsége: Ezen siker későn jön. Hát új, más adókat nem terveznek?

ÉN: Terveztettek. Vasúti jegyek, a közönséges dohány olcsóbb lévén nálunk, mint Lajtán túl (:a király ezt nem tudta:), ennek 4 krajcárral emelése fontonkint, vadászati engedélyek megadóztatása, kereseti és jövedelmi adó-törvények reformja, de ez mind nem elég, még marad beruházás vagy 7 millió, mit kölcsönrel lehet fedezni; még e felett 7–8 millió fedezetlen — ezt gondolom én adóemeléssel fedezendőnek, mások nem vélik szükségesnek s még a kérdés nincs eldöntve.

Őfelsége: És a földadót is emelhetőnek véli?

ÉN: Igen, nem olyan nagy, mint mondják, (:Őfels.: De aránytalan:) ez igaz, és ez a fő baj, de hát hiába fizetünk évenként 20 milliót a vasutakra, ha még a föld értékét s jövedelmét sem emelték; a földadó behozatalánál pedig még alig volt vasút Magyarországon s most át van azokkal szelve az ország, — de ez a kérdés a 9-es bizottságban még nincsen eldöntve, ma vagy holnap dől el.

Őfelsége: Köszönöm, hogy eljött és nyilatkozott. Majd fogok annak idejében határozni.

Az 1874. esztendei miniszterválság

Márc. 10-én este Szlávý közölte velem, hogy Tisza következőképpen nyilatkozott Ófelsége előtt:

A közösügyi kiegyezést megtartja, mások által megtartatja, de nem tartja oly dolognak, mely változtatható nem lenne minden illető faktorok hozzájárulásával s így megváltoztatható, ha jobb mód találtatik helyette, ha nem találtatik, maradhat.

A bankról Ófelsége kimondotta, hogy az nem politikai, hanem nemzetgazdasági és finansziális kérdés, ennek tartotta mindig s e szempontból eldöntendő jobb-e közösen, vagy külön? ebben Tisza megnyugodott.

Külön külképviseletre¹⁷ nézve Ófelsége nyilatkozatában megnyugodott.

A közös hadseregről Tisza nem beszélt világosan, az egységet, mint mondá, nem lehet megzavarni, de valamit lehet tenni e részben.

Tiszától Ófelsége azt is kérdezte, hogy mit akar a kiegyezésben megváltoztatni? Tisza azt felelte: „Die Behandlung”¹⁸ (:delegáció?:) mást nem mondott.

Ófelsége, mondotta Szlávý, a közös ügyről tett nyilatkozatát Tiszának nem fogadhatja el — nem engedik az országnak, a Lajtán túliaknak érdekei, s a külügyi tekintély: de nem veszi utolsó szónak Tisza nyilatkozatát s azért megbízta Szlávýt, hogy beszéljen erről újra Tiszával s minden egyébekről.

Szlávý pedig engemet kért meg, hogy előbb én beszéljek Tiszával. Tisza különben is hozzám ígérkezett márc. 11-re 10 és 11 óra között — mért ígérkezett nem tudom; meglehet, hogy viszonzni akarta azt, hogy én neki 9-én este a királlyal volt beszédemnek reá vonatkozó két pontját megírtam levélben, melyet neki a 9-es bizottságban titkon adtam át.

Tisza eljövén, mindenekelőtt a „Hon” cikkéről szólott, s azután elmondotta, hogy mit mondott Ófelségének s az mit válaszolt.

A „Hon” cikkéhez, azt mondá, semmi köze, maga is haragszik miatta, Jókay malíciájának [*rosszindulatának*] (?)¹⁹ tulajdonítja, ki most el akar mindent rontani — ő azt, amit maga mondott a királynak, kénytelen volt pártja némely tagjainak főbb vonásokban elmondani, de arról, amit Ófelsége mondott, egy szót sem szólott, kivéve a bankról, de erről is csak annyit, hogy Ófelsége azt politikai kérdésnek nem tekinti. Megkérte barátait, hogy a mondottak hírlapba ne jöjjenek, igen kért, hogy ezeket mindenekelőtt mondjam el Szlávýnak, mert őszintén nem bánja, ha kimarad a kombinációból, de azt nem szeretné, ha mint indiszkrét emberen adnának ki rajta.

Ő egyébiránt Ófelségének ezeket mondotta: Megtartja s megtartatja a kiegyezési törvényt, elismeri, hogy a három illetékes faktor²⁰ megegyezése nélkül nem változtatható. Ezen faktoroknak egyike sincs meg, még a magyar törvényhozás sem nyilvánította e részbeni kívánságát, most nem lehet tehát tenni e részben semmit, de ő Ófelségétől kért és nyert engedelmet arra, hogy a változás modalitásairól értekezhessek vele, s ha az idő és alkalom arra nézve eljön, javaslatokat is terjeszthessen neki elő — tovább ő nem mehet.

Nem személyes, hanem országgyűlési és országos pártok koalíciója szükséges, ez, és éppen a magyarságnál csak így érhető el.

A bankra nézve azt mondotta Tisza, hogy Ófelsége szavaiból ki volt vehető, hogy ha kell, külön nemzeti bank állítható fel: de határozottan Ófelsége ezt nem mondotta és ezt ő sem mondotta barátainak.

17 Magyarország saját külképviselete a Bihari program egyik követelése volt.

18 Az ügyek kezelését, a bánásmódot értheti alatta.

19 A kérdőjel a gépelt változat szövegében van.

20 Az uralkodó, az osztrák törvényhozás és a magyar törvényhozás.

Én megmondottam Tiszának, hogy Őfelsége Szlávynak meghagyta, hogy beszéljen még egyszer mindenekről ővele.

Tisza után eljött hozzám Szlávny fél egyre, s azt mondotta, hogy Őfelsége már értesült a „Hon” cikkéről, Falk²¹ még az esti lapban dementát [*cáfolatot*] ír, melyet Őfelsége maga is látni kíván, jónak látná Szlávny, ha Tisza a „Hon” cikkét maga cáfolná meg. Mondottam Szlávynak, hogy Tisza szándékozik is írni valamely cáfolatot, mert mondott nekem arról valamit, de azt nem tudtam Szlávynak elmondani, nem maradtak meg a szavak vén agyvelőmben.

Elmondottam azután Szlávynak, amit Tisza mondott a „Hon” cikkéről, s a kiegyezésről. Szlávny nem hitte, hogy azokat Őfelsége elfogadja. Szlávynak az eszméje következő: Tisza mondja ki a klubjában, hogy ő a kiegyezést annak idejében meggyőződése szerint ellenezte, nem is volt senki, ki azt valaha tökéletes műnek mondotta volna, ő most is hiszi javíthatónak, de most sok más egyéb baja van az országnak, melyen segíteni kell. Ő azonban mint miniszter semmiképpen sem fog törekedni a kiegyezés ellen, ha vélné, hogy lehet és kell valamit tenni, minisztértársainak s a királynak előleges megegyezését fogja kikérni s ha ezt meg nem nyeri, kilép a minisztériumból. Őfelsége arra helyeztet fő súlyt, hogy Tisza jelentse ki, hogy minisztériuma alatt nem fog a kiegyezés ellen törekedni.

Szlávny a Falk cikkével 1/2 kettőre Őfelségéhez lévén rendelve, igen sietett. Én azt tanácsoltam neki, hogy igen kényes lévén Tisza Kálmán nyilatkozata is, melyet a „Hon” cikkére nézve teend, menjen rögtön Tiszához, talán beszélhet evégett vele, ha otthon találja s megállapodhatnak a dementi minőségére nézve; ezen alkalommal egyébiránt csak a „Hon”-ról beszéljen, a többit tartsa fel máskorra, hogy sok ideig beszélhessen Tiszával s ha Tiszával a főkérdésre nézve tisztába jönné, beszéljen vele minden egyebekről is, hogy utóbb másodrendű kérdések miatt fennakadás ne legyen. (:ezt azért mondottam, mert Tisza restelli Szlávynak újbóli kinevezését, egyet sem akar a mostani miniszterek közül megtartani, mondván, hogy itt rendszerváltozás lévén szükséges, ebben e nélkül senki nem fog hinni az országban; de kérdésemre, hogy kit akar elnöknek, kiket minisztereknek, nem tudott, vagy nem akart felelni. Ezekről azonban Szlávynak nem szóltam.)

Szlávny a fentebbiek szerint ígért cselekedni, ment is rögtön Tiszát felkeresni.

Beszédjéből kitűnt, hogy ő már meg van bízva a minisztérium alakításával [*mármint Szlávny — K. M.*] — s úgy látszik, hogy ez tetszik neki. Őfelsége tegnap délután négy órakor azt mondotta neki: „Jetzt treten Sie in die Action”²² — Erre Szlávny azt felelte: „Aber, E. Mtat, ich weiss es nicht, ob E. Mtat mit mir ferner befehlen.”²³ Mire Őfelsége ekképp válaszolt: „Es kann von einem andern keine Rede sein.”²⁴

Ma egy órakor megy a király Deákhoz, attól sok függ, hogy Deák mit fog neki mondani, Szlávny ezt jóformán tudja, de kérdésemre nem válaszolt, csak annyit mondott: „Kár, hogy Deák ma rosszul érzi magát.”

Elmondottam Szlávynak a Pesti Napló tegnap esti cikkét is az én konferenciámról Tiszával s hogy mért vagyok kénytelen azt minden esetre dementirozni, ti. mert nem igaz, s mert Tiszát Őfelsége előtt igen eldicsértem.

Rólam s az én miniszterségemről Szlávny ez alkalommal semmit nem szólt — hála Istennek! igen sietett.

21 Falk Miksa (1828–1908) író, politikus és publicista. Deák-párti országgyűlési képviselő. 1875-ben csatlakozott a Szabadelvű Párthoz. 1867-től több mint 25 éven át volt az akkor alapított Pester Lloyd főszerkesztője.

22 „Most lépjen akcióba.”

23 „De Felség, én nem tudom, hogy Felséged továbbra is parancsol-e velem.”

24 „Más valakiről szó sem lehet.”

...A Pesti Napló cikkére írt dementit Tisza olvasta, mielőtt elküldöttem.

Egy kuriózumot hallottam ma Ivánka Imrétől,²⁵ ki reggelenkint előbb B. Sennyeyhez, azután hozzám szokott jönni, de tőlem semmit nem hall, amit ma okadatolva meg is mondtam neki, kijelentvén, hogy a dolog végével szívesen elmondok mindent, s ha kenyértörésre jön a dolog, meg fogom a pártból a régi gárdát kérdezni, Domahidy²⁶ által idekérgetvén őket hozzám.

Ivánka már tudta, hogy Szlávay tegnap este konferált velem, megtudta Sennyeytől — ergo ezt Sennyey is tudta, és egyetért Szlávayval, kivel különben is igen bizalmasan szoktak konferálni, és konferáltak cédulázás által tegnap este is a kilences bizottságban. Ivánka mondtotta, — most, hogy Sennyey, ki azelőtt mindig úgy nyilatkozott, hogy Tisza nélkül is bemegy velem a minisztériumba, most kijelentette, hogy Tisza nélkül nem megy be a minisztériumba (:nem azt jelenti-e ez, hogy mivel Tisza valószínűleg megbukott, ha én kijelentem, hogy nála nélkül is belépek a minisztériumba, Sennyey az én nyilatkozatomat várja, hogy azután Tisza bukásának ódiuma ne reá, hanem énreám háruljon. Igaz, hogy tegnap este a kilencesben Tisza és Sennyey együtt szavaztak mind a ketten nagy tűzzel a f. évi adóemelés ellen, én pedig mellette nyilatkoztam, de ez nem ok Sennyey szándékának fellebb említett változására:)

Furcsán ment tegnap a dolog a kilencesben. A kérdés volt az el nem enyészthető 1875. és 1876. évi deficitnek mi módoni fedezése. Tisza, Sennyey, természetesen Lónyay is adóemelés, vagy általános jövedelmi adó ellen szavaztak, Tisza és Sennyey azt kölcsönrel vélték fedezendőnek, Lónyay még bővebb megtakarításokkal. Széll,²⁷ Kerkápolyi, Horvát incompete Taksára szavaztak.²⁸ Somssich is úgy nyilatkozott homályosan, mert Tisza javaslatát is elfogadta bizonyos módosítással: kérdésemre azonban határozottan kijelentette, hogy az 1875-ös hiányt már incompete Taksával véli fedezendőnek — 4 lévén ekképp 3 ellen — Csengery²⁹ az elnök beteg volt, én, ki eddig mint helyettesített elnök nem szólottam, azt mondtam, hogy a többség már az adó mellett nyilatkozott, megmondom tehát én is vélekedésemet s az adó mellett motiválva nyilatkoztam. Tisza és Sennyey elismerték, hogy a többséget jól mondtam ki, de tüzetes cáfolatába bocsátkoztak, Sennyey egész dikcióval — az én argumentumaimnak. Én erre azt mondtam, hogy nagyon fontos az ügy, lehet, hogy rosszul mondtam ki a többséget, lehet, hogy az ő argumentumaik a szavazók közül egyet vagy mást kapacitálhattak, bizottságban vagyunk, semmi sem áll útjába, hogy tovább tárgyaljunk; ha kinek tetszik, változtassa meg véleményét. Somssich ekkor oly értelemben nyilatkozott, hogy ő az 1875. évi deficitet csak akkor véli incompete Taksával fedezendőnek, ha a Tisza által proponált más források, közös aktívák, visszafizetendő előlegek, a vártnál nagyobb

25 Ivánka Imre (1818–1896) balközépi, majd szabadelvű párti országgyűlési képviselő. 1865–1892-ig minden országgyűlésnek és delegációnak tagja volt. Tisza Kálmánnak kezdettől fogva személyes híve.

26 Domahidy Ferenc (1824–?) ügyvéd. Balközépi országgyűlési képviselő. 1873 decemberében Ghyczyvel együtt kivált a balközépből. A Középpárt elnökévé választották. 1875. ápr. 25-én Szatmár megye főispánjává nevezték ki. 1892-ben köszönt le erről a tisztségéről.

27 Széll Kálmán (1843–1915) jogi doktor. 1868-tól a szentgotthárdi kerület képviselője volt, Deák-párti programmal. Hét évig volt a képviselőház jegyzője, és állandó előadója a pénzügyi és a horvát ügyekben kiküldött országgyűlési bizottságnak, valamint a delegáció hadügyi bizottságának. Deák szoros kapcsolatban állt, különösen miután 1867-ben feleségül vette Deák gyámleányát, Vörösmarty Ilonát. Deák ettől kezdve nyaranta sokat tartózkodott Rátóton Széll Kálmánéknál. 1875-ben Széll pénzügyminiszter lett, 1878-ban a boszniai okkupáció miatt mondott le.

28 Jövedelemadó, a naplóból nem derül ki, hogy Ghyczy pontosan mely adónemekre gondolt.

29 Csengery Antal (1822–1880) politikus, publicista, közgazdász és történétíró, az MTA tagja. 1868–1875 között a Deák-párt egyik vezetője volt, képviselő.

összegek befolyása az állami jövedelmekből — a deficit fedezésére az 1875. év folyamán alatt elégségesnek nem mutatkoznának s miután ez lényegében Tisza és Sennyey véleményével egy volt (:mert mi az 1874 végéig véltük a deficit fedezésének kérdését eldöntendőnek, hogy a törvény még ezen évben hozassék meg:) az én szavazatom számításával négy lett volna kontra négy és így határozat nem hozható, kijelentettem tehát, hogy én mint elnök, nem szavazok — s ebben megnyugodtak.

Tisza és Sennyey előbb, még ti. minoritásban voltak, és Lónyay minden esetre fenntartották a 21-es nagy bizottságban véleményüknek nyilvánítását most ők jövén többségbe, véleményemnek a maga helyén nyilvánítását én tartottam fel — Széll is — Kerkápolyi is.

1874. márc. 15-én tizenegy óra tájban eljött Szlávý hozzám, elmondotta Tiszával folytatott értekezéseit, amelyekből ezek maradtak emlékezetemben:

Tisza Kálmán folyvást azon meggyőződésben van, hogy a közös ügyekre jobb kezelési módot lehet találni az összmonarchia érdekében is a mostaninál. Ezen meggyőződéséről s annak kimondásáról le nem mond, nyilatkozatába ezt bele akarja foglalni, s fenntartani magának, hogy e részben minden alkalommal javaslatokat terjesztthessen elő Őfelsége elé: de elismeri a törvényt, foganatosítja, másokkal megtartatja, s elismeri, hogy három faktor kívántatván a változtatáshoz, ezen faktoroknak most még egyike sem létezik s ezért most még tenni semmit nem lehet.

Szlávý ennek ellenében azt követelte, hogy Tisza kimondhatja meggyőződését a múltra vonatkozva, de azt ne mondja, hogy ezen alap jövőre megváltoztatható, ne mondja, hogy minden alkalommal tehet Őfelségének előterjesztéseket; mert ezt a minisztérium háta megett nem is tehetné s a koalíció céljának, a pénzügyi rendezésnek, megsemmisítése nélkül korán s egyhamar nem is tehetné. Kívánta, hogy Tisza Kálmán határozottan mondja ki, hogy hivataloskodása alatt sem közvetlenül, sem közvetve semmit nem tesz, ami a kiegyezésnek kárára lehetne.

Tisza fennírt nyilatkozatát fogalmazta — erre megtette Szlávý a fennebbi észrevételeket. Tisza azt mondotta, hogy Szlávý kívánatait sem elfogadni, sem visszautasítani nem érzi magát jogosítva pártjának megegyezése nélkül, mind a két javaslatot 14-én este tartandó konferencia elé terjesztendi.

Szlávýnak ekkor úgy látszott, hogy nem lesz a koalícióból semmi, s nem is bánná, ha szakad, mert Tisza Kálmán sok kifogása és reticenciái [*titkolózásai*] mellett igen tart már a koalíció nehézségeitől, miután a fő kérdésen kívül még sok más is elintézendő.

Így állott a dolog 14-én délig. Történt azonban, hogy időközben gr. Andrássy Gyula meglátogatta Tiszát. Tisza közölte vele a javaslatokat s jóformán megmondotta neki, hogy nem állhat Szlávý javaslataira. Erre Andrássy ötletet arra kérte, hogy ne hamarkodja el a dolgot, várjon még ő Bécsből, hová mindjárt megy, hétfőn visszajön, gondolja meg jobban a dolgot. Tisza erre hajlott, és 14-én délben azt mondotta Szlávýnak, hogy a 14-én este tartandó konferenciában semmit nem mond, hanem bevárja Andrássyt. Ez Szlávýnak nem tetszett, de nem tehetett ellene.

Beszélt Szlávý Tiszával egyebekről is. Tisza kívánta, hogy az újoncok az 1867. törvény értelmében a magyar hadseregnek ajánltassanak meg: hogy a minisztérium mondja ki, hogy az átmeneti idő és előintézkedés után magyar jegybanknak kell lenni, hogy el kell fogadni a polgári házasságot, hogy a balközép hetven-nyolcvan tagja lépven az egyesületbe, kívánhatja, hogy két minisztere legyen. Mondotta, hogy az új minisztérium iránti bizodalomgerjesztés végett egy mostani miniszter sem maradhat meg s változást kell tenni az államtitkárokra nézve is.

Szlávý az újoncokra nézve visszautasította a kívánatát, a bankkérdést ily határozottságban kimondhatni nem véli, a kötelező polgári házasság, anyakönyvvezetés sokba jön, a közsé-

gekre nem bízhatván. S minek a kimondása által új izgalmat és harcot provokálni: a mostani miniszterek mindnyája helyett nem lehet mást találni, nincs ember — az államtitkárok között pedig Zeik, Tanárky ártalmatlanok, Áry, Madarassy, Hieronymi nélkülözhetetlenek.

Tisza Sennyeynek minisztériumba lépését sem szereti, Szlávny erre nagy súlyt fektet, mint a Deák-pártot megnyugtató kontrapondiumra [*ellensúlyra*] Tisza ellen. Általában feljebb említett nézeteit a Deák-párt, a Lajtán túliai s a világ megnyugtatóására szükségeseknek tartja, s annak kijelentését, hogy Tisza a kiegyezés ellen sem közvetve, sem közvetlenül nem tesz semmit, Őfelsége határozottan kívánja.

Szlávny szerint Sennyey általában nem akar a minisztériumba lépni, — Tisza nélkül éppen nem —, de azt hiszi Szlávny, hogy ez nem az utolsó szava, mert Őfelségének kijelentette, hogy habár nem is szándékozik a kormányba lépni, parancsolatjának engedelmeskedni fog.

Szlávny a törvényhatóságoknak kikerekítését sürgősnek tartja, de kész elállani tőle most, eljövendő, úgymond, annak ideje.

Sennyey a képviselők számát 300-ra akarja leszállítani, ezt Szlávny helyesli, de elhalasztatónak tartja.

Kérdeztem Szlávnyt, hogy Tisza mi új módját mondotta a közös ügyek kezelésének: Szlávny szerint a felelet alól kibújt azzal, hogy ezt részletesen lehet csak kifejtetni, különösen a hadügyre nézve, de lehet az egységet a két hadsereg között fenntartani: a delegáció helyett az absolute Spitzet és országgyűlési deputációt emlegetett s hogy a hadügyi büdzsét is a két országgyűlés külön tárgyalhatná, s akkor nem kell delegáció. — (:Úgy látszik tehát, hogy Tisza Kálmán e részben semmi újat nem tud:)

Szlávnyak már nincs bizodalma a koalícióhoz, óhajt mielőbb szakítani Tiszával, sajnálja, hogy Andrassy miatt ismét két nap elveszett; ha lesz koalíció, összehív bennünket a további tanácskozássra: ha nem lesz Tiszával, számít Sennyeyre, énreám, megpróbálja velem is, bízván a Deák-párt tömörlésében. Ha egyikünk se jön, annyiszor kompromittálva ő sem maradhat, — lesz káosz, — de ő nem maradhat, — s megmondotta ezt Őfelségének is azon hozzátétellel, hogy ezen eshetőségről most már ne is gondolkodjanak.

Én ily formán nyilatkoztam. Tiszának joga van fenntartani magának, hogy Őfelségének előterjesztéseket teheszen, — ha el nem fogadtatnak, kilép a minisztériumból, de ezt egyhamar nem teheti, különben a koalíciónak nincs értelme. Elismertem, hogy annak kijelentése Tisza által, hogy a minisztériumban semmit nem tesz a közös ügyre vonatkozó törvények hátrányára helyes, és elengedhetetlen a világ megnyugtatóására. Kimondtam, hogy magam is már nagyon tartok a koalíció sikertelenségétől ily sok és nagy nehézségek és véleményeltérések között, (:kár is, hogy ezt kimondtam:) az újoncokra nézve helyeseltem Szlávny nézetét, de a jegybankra s a polgári házasságra nézve kimondtam, hogy in principio osztom Tisza nézetét én is.

Bank rögtön nem lehet, — átmeneti idő, intézkedések szükségesek, ezek alatt is kielégítendő teljesen Magyarország hiteligénye: de az átmeneti, nem hosszú idő után magyar jegybank kell, ezt ki kell mondani, s kötelező pontációkat³⁰ csinálni a valuta helyreállítása iránt. Tudom, hogy ez Őfelségének nem tetszik, ő nem akar jegybankot, (:ez utóbbira Szlávny hallgatott:).

A kötelező polgári házasság meglehet, sok organizációt, költséget kíván, de a fakultatív semmit (:ezt nem ellenezte Szlávny sem, s hiszi, hogy ebben a papok is megnyugszanak, talán a kötelezőben is, de arra pénzük nincs, Lajtán túl sem hozták be, mert ott is 2 1/2

30 Javaslatokat kellett tenniük arra, hogyan lehet helyreállítani a valutát. Ferenc József kifejezett kívánsága volt ugyanis, hogy az érc és a papírpénz kettősségét szüntessék meg, és a papírpénz ismét legyen átváltható ércre.

millióba kerülne, azt a községekre ők sem bízhatván:) általában éppen Sennyey belépése miatt még annál is többet kell tenni a vallás dolgában, mint különben okvetlenül szükséges lenne.

Az állam és egyház közötti kérdésre nézve Szlávý úgy nyilatkozott, hogy elodázása lenne legjobb a kiküldött bizottság munkálkodásának ürügye alatt.

Nem tudtam, hogy kiket akar balközépi minisztereknek Tisza Kálmán, de elismertem, hogy a minisztériumban a többségnek Deák-pártinak kell lenni s miután Szlávý azt mondta, hogy úgy értesült, hogy Pécsy³¹ a koalíció után is külön balközépi klubot fenn akarja tartani, ezt nem helyeslettem (:Délután azonban Móricz Páltól³² azt hallottam, hogy ezt Simonyi Lajos³³ és Jókay akarják, de Pécsy ellenzi:) elismertem, hogy nincs miniszternek való emberekben válogatás lehetősége, hogy nem lehet, nem kell mind eltávolítani a mostani minisztereket, az államtitkárokról nem szóltam, csak hogy Hieronymi igen bő költő az investíciókban.

Szlávý példázgatására, hogy Tisza nélkül belépek-e a minisztériumba, azt válaszoltam, hogy Tisza nélkül nem várok sikert, ez igen nehéz dolog lenne, végezzem ő most csak Tiszával, én részemről, ha felszólítatom, minden esetre köteles leszek előbb barátaimmal értekezni, kiknek eddig semmi egyebet nem mondtam azon túl, hogy koalícióra dolgozom.

NB. A középpártnak azért nem szóltam tárgyalásaim részleteiről, mert ez — mint középpártoknál rendszeren történik minden pártnak malcontentusaiból [*elégedetlenkedőiből*], — egymással homlokegyenest ellentétes véleményű emberekből állván, azokat egyetértésre bírni s ettől támogatást várni lehetetlennek tartottam.

Én nem is voltam azon középpártnak sem tervezője, sem alkotója, tagjai maguk alakultak ilyenné és hozzám csatlakozván, név szerinti vezérletökre engemet ezáltal kényszerítettek.

Egyébiránt a következő nézetet nyilvánítottam [*ti. Szlávýnak — K. M.*], kimondván, hogy ezt nem tanácsképpen teszem.

A koalíció Tiszával nem sikerülvén, állítsanak új Deák-párti minisztériumot, ezzel az új kölcsönt szavaztassák meg,³⁴ készítsenek új választási törvényt s bevárván a delegáció végét osszassák fel az országgyűlést; indokul erre azt hoztam fel, hogy az új kölcsön megszavazása remélhető, a választási törvénynél a Lónyay-frakcióra is lehet számítani, s jobb az országgyűlést most felosztatni, mint a jövő év végével ejteni meg szükségképpen az új választást; mert a 9-es bizottság javaslatai sok ellenszenvet fognak okozni nyilvánosságra jutásukkal, de még nagyobb, igen nagy elkeseredést, ha foganatba fognak vétetni, jó választásra több sansz van tehát most, mint 1875 végével. Igaz, hogy a most választandó országgyűlés 1877-ben végződik, s akkor kerül a kvóta-tárgyalás is napirendre, de ha jó országgyűlés lesz az új, elvégezheti korábban is a kvóta és hadügy dolgát, ha rossz lesz, azt is korábban fel lehet osztatni.

31 Péchy Tamás (1829–1897) 1869-től balközépi országgyűlési képviselő. 1875–1880 között közmunka- és közlekedésügyi miniszter volt. 1880 áprilisától 1887 végéig a képviselőház elnöki tisztét töltötte be.

32 Móricz Pál (1826–?) ügyvéd. 1868-tól balközépi képviselő. 1873-tól a Balközép Párt végrehajtó bizottsági tagja, a fúzióig a pártkör alelnöke. Ő volt a Szabadelvű Párt klubjának igazgatója 1875-től 1891-ig.

33 Simonyi Lajos báró (1824–1894) balközépi országgyűlési képviselő. A párt egyik vezérszónoka. A fúzió egyik előkészítője. 1875–1876-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter. 1876-ban a gazdasági kiegyezési tárgyalások miatt meghasonlott a Szabadelvű Párttal. Lemondott és kilépett, megalapította a Független Szabadelvű Pártot. A közjogi ellenzék egyik vezére lett.

34 A 153 milliós kölcsön 1874-ben esedékes második részletéről van szó, amelyet a parlamenttel ismételtelen meg kellett szavaztatni.

Ezekről beszélgetvén, Szlávý már menni akart, fel is öltötte kaputját, midőn váratlanul belépett Tisza Kálmán, — Szlávý tehát maradt s elkezdettek előttem beszélgetni. Tisza azt mondotta, hogy éppen Szlávýhoz is akart menni, hogy visszakérje tőle a nyilatkozatot, melyet neki átadott, mert nála nincs külön jól leírva s kéri, hogy Szlávý a maga kívánatait szintén írva jegyezze fel, hogy ő a konferenciában jól elmondhassa, hiszen, ha lesz valami a koalícióból, nyilatkozata úgyis a megállapodás szerint megteendő.³⁵

Szlávý megígérte, hogy még ma megteszi ezt. (:elég helytelenül:) Szlávý: Közölted-e kívánataimat barátaiddal? Mit mondanak hozzá?

Tisza: Néggyel közöltem, nem mondtam nekik semmit saját véleményemről, de egyhangúlag elfogadhatatlannak jelentették ki, reverzális [*írásos kötelezvény*] az, ami kívántatik tőlem. Itt bízalom kérdése a döntő, ha bíztok bennem, reverzálisra nincs szükség: ha nem bíztok, a reverzális nem ment meg a csalódástól.

Szlávý azután kapacitálni kezdte újra Tiszát az előttem elmondott argumentumokkal. Tisza nem hajlott. Én sokáig hallgatván, végre ily formán nyilatkoztam.

Tiszának teljes joga van fenntartani magának a Felsőg előtt előterjesztést tenni minisztertársainak tudtával (:ennek szükségét Tisza mindjárt elismerte s be is vette azt saját nyilatkozata szövegezésébe:), de hamar nem teheti, mert a koalíciónak nem lenne különben értelme, melynek a sikerre egy-két esztendőre szüksége van. Az, hogy Tisza megjavíthatónak tartja a kiegyezést, s ezt kimondani akarja, nem lényeges, de az elkerülhetetlen, hogy kimondja határozottan, hogy minisztersége alatt nem tesz semmit, ami a kiegyezés kárára lenne, mert az adminisztráció terén sok mindenfélét lehet e részben direkte vagy indirekte tenni s ez az, amire nézve a világ megnyugtató, — a modus procedendi [*eljárásmód*] azonban nekem nem tetszik; igaza van Tiszának — a kérdéses záradéknak reverzális szaga van, ha az, hogy ezt tegye, tőle kívántatik; ez nincs meg azonban oly mérvben, ha Tisza a kérdéses nyilatkozatot maga tenné saját elhatározásából.

Tisza: Abban, hogy megtartom és megtartatom a törvényt, már benne van, hogy nem teszek semmit hivataloskodásomban ellene.

Én: Benne van, de ez igen általános elv, az emberek megnyugtására szükséges a konzekvenciát is kihúzni belőle és megmondani.

Beszélgettek még sok más szubtilis dolgokat, erről minden eredmény nélkül s azután Szlávý elment ígérvén, újra, hogy Tisza kívánatát a nyilatkozatra nézve még ma délután teljesítendi.

Tisza maga maradván velem, folytattuk a beszélgetést, melynek lényege következő.

35 Tisza Kálmán nyilatkozatának szövege — amelyet Szlávý nem fogadott el — így hangzott: „Ma is azon meggyőződésben vagyok, hogy 1867-ben a kiegyezéskor a közös ügyekre nézve helyesebb megállapodásokat lehetett volna létrehozni; ma is azon meggyőződésben vagyok, hogy alkalomadtán lehető lesz ezen ügyekre nézve jobb megállapodásokat hozni létre, de tudom azt, hogy erre három tényező kell éspedig: a többség itt és Ausztriában és Őfelsége beleegyezése. Ez most egyik sincs meg, miért is ezekre vonatkozólag ez idő szerint semmi vitatkozás gyakorlati eredményre nem vezethet. Tudom azt is, hogy a kormánynak a fennálló törvényeket végre kell hajtani. Az ország helyzete pedig oly komoly, az erőyes intézkedést annyi baj igényli, hogy elég teendő van a jelennek azon feladataival is, melyek saját törvényhozásunk és kormányunk kebelében elintézhettek. Ezen égető bajok orvoslása és hazánk sorsának ez úton biztosítására léptem be a kormányba, miután arra felszólítottam; és midőn ezt tettem, ismerem azon kötelességemet, hogy mindazt, mi egy kormány tagjának a kötelessége, híven s határozottan teljesítsem, de ismerem azon kötelességemet is, hogy mint minden kérdésre, úgy a közös ügyekre vonatkozó kérdésekre is, ha az időt erre nézve elérkezettnek látom, teljes őszinteséggel kifejezzem minisztertársaim és esetleg Őfelsége előtt is nézeteimet, — a kormányból való kilépés által biztosítván magamnak a működés szabadságát azon esetre, ha azok el nem fogadtatnának.” Közli *Oláh Gy.*: i. m. 223–224.

Tisza folyvást amellet maradt, hogy áll korábbi meggyőződése, ő attól és annak kimondásától el nem állhat, s reverzálist nem adhat, bízzanak benne.

Én magunk között is ismétetem, hogy a Szláv által kívánt nyilatkozatot bármely mérsékelt alakban, de okvetlenül meg kell tennie, tettem is neki proposíciót: mielőtt azonban azt leírnám, meg kell jegyezmem, hogy Tisza kihúzta a zsebéből irományait, s felolvasta előttem saját nyilatkozatát és Szláv módosításait, ezen iratok egyikét azután kezembe vettem magam is és az Szláv által kívánt alakban egészen tisztán Tisza által szépen leírt nyilatkozat volt.

Ezt elolvastván erre proponáltam ezen módosítást: „Ezen célból (:ti. a pénzügyi rendezés céljából:) lépven a minisztériumba, elhatároztam magamat arra, hogy hivataloskodásom ideje alatt, annak körében sem közvetve, sem közvetlenül nem teendek semmit, ami a közös ügyekre vonatkozó törvények érvényének gyengítését eszközölhetné (:vagy arra vezethetne:)”

Elolvastam ezt Tisza előtt kétszer, de ő hallgatott.

Egyéb beszélgetésünket illetőleg elmondottam Tiszának, amit Szláv Sennyeyről mondott, s azt is, hogy a bankra s a polgári házasságra nézve Szláv előtt miképpen nyilatkoztam. Mondottam, hogy Szláv példázgatott, hogy Tisza nélkül is belépek-e a minisztériumba? s hogy én erről nem nyilatkoztam (:a mostani miniszterekről s.a.t. ismervén Tisza nézetét, most nem szólottam.:)

A bankot s a polgári házasságot és Sennyeit illetőleg, úgy vélem legalább, Tisza velem egy véleményben van.

Beszélt azután Tisza több apróságot Andrássyval volt találkozásáról, s amikor elment, újra kértem, hogy vegye tekintetbe a Hazának nagy veszedelmét, ezen nagy cél áldozatot kíván mindnyájunktól, tegye lehetővé nyilatkozata által a koalíciót, nagyon nehéz dolog lesz az maga is, önfeláldozás nélkül s erre elszánt akarat nélkül sikert attól nem várhatni, tegyen ő is áldozatot.

Tisza csak annyit mondott most is, hogy nem tehet többet annál, amit kinyilatkoztatott.

A balközép konferenciája csak holnap, kedden lesz Andrássy közbejötté folytán, melyet Tisza visszautasíthatónak nem vélt, és én sem véltem. Szláv ezt nem szerette, azt óhajtotta, de világosan nem mondotta ki, hogy a konferencia még ma tartassék meg, utóvégre megnyugodott a halasztásban.

Ezeket írtam 1874. márc. 16-án hétfőn délelőtt, s megjegyeztem, hogy nálam Szláv márc. 11-iki látogatásától fogva márc. 15-ig sem ő, sem Andrássy, sem Sennyei nem voltak, sem valamely üzenetet tőlük nem vettem, — magam sem voltam sehol.

Móricz Pál azonban tegnap délután nálam volt, arra informált, hogy a., Tiszától ne kéressék semmi nyilatkozat, bízzanak benne, b., hogy Tisza nélkül ne menjek a minisztériumba, c., hogy a középpárt a koalíció nem sikerülése esetében a Deák-párttal ne egyesüljön, azt válaszoltam ad a., hogy ez nem lehetséges, — ad b., hogy nincs is kedvem, ad c., semmit sem szólottam.

Móricztól értesültem, hogy nagy része a középbálnak és középpártnak is fülig adós, s a legnagyobb pénzzavarban vannak, most legközelebb Győrffy van inszolvencia-veszélyben³⁶ és sok mást fog húzni maga után.

Ui. Kérdeztem Szlávtyól, hogy bízhatni-e az új kölcsön megnyerésében s a keleti vasúti prioritások eladásában, azt válaszolta, hogy semmi bizonyosat nem mondhat, reményli, ha a koalíció sikerül, ha káosz lesz, nem reményli, mert a bankárok 76 milliónál többet egyáltalában nem akartak adni, a többit attól függesztették fel, hogy miként viseljük magunkat.

36 Győrffy Gyula képviselőt fenyegeti a fizetéseképtelenség veszélye. Győrffy Gyula (1835–1885) ügyvéd, újságíró, lapszerkesztő. Politikai cikkek mellett költeményeket és elbeszéléseket is írt.

Itt az akkori eseményekkel egyidejű jegyzeteim megszakadnak, mert rólam kezdetben már szó nem lévén, és én semmibe nem avattatván, megnyugodtam abban, hogy a minisztériumba lépésen már túl vagyok, azután pedig annyira el voltam foglalva, és keseredve az ügy ellenkező fordulata miatt, hogy nem tudtam magamat reábírní arra, hogy jegyzéseket tegyek ily kellemetlen dolgokról, azt is vélvén, hogy a reám nézve ily fontos dolgokat csakugyan nem felejttem el, s ezt különösen a királynál volt audienciámra nézve sajnálom, a következőket tehát már csak emlékezetemből írom, de mind olyanokat, amelyekre biztosan emlékezem. November 20. 1881.

A koalíciós minisztérium nem sikerülhetvén, Szlávy a neki felajánlott miniszterelnökségről leköszönt, — lett egy pár napi időzés, akkor, ki ajánlatára? nem tudom, Őfelsége Bittó Istvánt³⁷ szólította fel a miniszterelnökség elvállalására. Bittó azonnal hozzáfogott a minisztérium alakításához. Tiszáról természetesen többé szó sem lehetett, de Sennyeiről én azon véleményben voltam, hogy így is belép a minisztériumba, eljött Bittó hozzám is, felhívott a minisztériumba lépésre, én a felhívást már többször ismételt érvekkel határozottan visszautasítottam, s akkor nagy megnyugvással azt véltem, hogy már Istennek hála, túl vagyok mindenem, sőt megtudni akarván, hogy mit akar Széll, beteg hírére hallván, meglátogattam, feküdt, vagyis inkább leöltözve ült az ágyban, az igaz, de ép, jó színben, és egészen élénk volt. Perszvádaltam a pénzügyminiszteri tárca elfogadására, azonban erősen szabadkozott, egyáltalában megtagadta.

Ezek után, mely napon, nem emlékezem, fejfájásom lévén, mivel azt is gondoltam, hogy ily időben, nehogy kellemetlen látogatókkal találkozzam, jobb is otthon nem tartózkodnom: elmentem délután kocsizni. Kocsizás közben bizonyos okból, nem tarthattam vizeletemet, kénytelen voltam szállásomra visszatérni, csak egy percig akarván otthon maradni, amint azonban betértem a Vas utcába, hol lakásom volt, már láttam házam előtt egy kocsit, és egy urat állani, nem véltem ezt fontosnak, s a ház előtt megállván, valamivel fél óra előtt, ott találtam az utcán Pápay István udvari tanácsost³⁸, ki tudósított, hogy Őfelsége parancsolatjából már egy órája várakozik reám azon meghagyással küldetvén el, hogy engemet akárhol felkeressen és az ötórás udvari ebéd előtt Őfelségéhez okvetlenül elhívjon.

Nagy konfúzióba [*zavarba*] jöttem ennek hallatára, de nem tehettem mást, el kellett mennem, s meg is mondtam Pápaynak, ki csak velem szeretett volna távozni, hogy azonnal utánajövek. Előbb mégis elmentem a hozzám közel lakó b. Sennyeihez, őt betegen fekve, és valóságos erős lázban találtam, sok időm beszélgetésre nem lévén, röviden megmondtam, hogy mily váratlan meghívást kaptam, s kérdeztem, hogy akar-e a minisztériumba lépni? Ő nagyon izgatott lévén, azt mondta, hogy szóljak a hitvesével, ezt nem tehettem, mert annál más látogató volt, és nem is akarhattam volna tenni semmi esetre, még ha idő lett is volna reá, elmentem tehát s komfortablímet valamelyik piacon kétlovas fiákkal váltván fel, egyenesen Budára hajtottam.³⁹

37 Bittó István (1822–1903) Deák-párti országgyűlési képviselő volt. 1870–1871-ben a magyar delegáció elnöke. Igazságügyminiszter, majd a képviselőház elnöke. 1874. márc. 21-től 1875. márc. 2-ig miniszterelnök.

38 Pápay István Ferenc József kabinetirodájának magyar ügyekkel foglalkozó osztályfőnöke volt 1897-ig.

39 Ghyczy rosszul emlékszik erre a történetre. Oláh Gy. leírja, hogy „Márczius 20-án a délelőtti órákban csak kevesen voltunk a középpárt klubjában. [...] Természetesen a krízisről folyt a beszélgetés, midőn ebben a szokatlan időszakban a klubba jött Ghyczy Kálmán is. Meglehetősen izgatott volt. Örült, hogy ennyiönket is együtt talált s elmondta, hogy éppen most volt nála Szlávy József, tudatta vele, hogy délután eljön hozzá Pápay udvari tanácsos. Őt órára a király magához hívatta őt. Szlávy azt mondta, hogy Bittó nem tud minisztériumot alakítani és a király valószínűleg őt — Ghyczyt

Őfelsége már várt a dolgozószobájában s azzal fogadott, hogy a többi miniszteri tárcák már biztosítva lévén, a minisztérium mégsem alakulhat meg, mert a pénzügyminisztériumot senki elvállani nem akarja, elmondotta, hogy már több hét óta fáradozik sikertelenül a minisztérium alakításával, — ez igaz is volt — mily rossz következményei lesznek, ha ezen mostani kísérlet sem sikerülhet, s hazafiúságomra hivatkozva, egyenesen felszólított, hogy ne tegyem a törvényes kormány alakulását lehetetlenné, vállaljam el a pénzügyminisztériumot.

Én nagyon el voltam fogulva, — előttem volt a nagy pénzügyi nehézség, de a kormány megalakulásának is elkerülhetetlenül szükséges volta a haza érdekében. Miként nyilatkoztam Őfelsége előtt, szó szerént nem tudom, — de nem tudtam Őfelsége felhívásának ellenállani s csak annyit mondtam, hogy meghagyása következtében szólni fogok Bittóval.

Következő napon jókor reggel elmentem Tiszához, elmondottam neki a történeteket, s mint barátomtól kérdeztem, hogy mit vél, elfogadjam-e a tárcát. Tisza láthatta nagy megilletődésemet, mert könny is volt szememben, azt mondtotta, hogy fogadjam el.

Csakhamar eljött azután Bittó is hozzám s beszélvén vele azon nyilatkozatról, melyet állásomban az ország előtt tennem kell, s amelyet utóbb a Ház előtt meg is tettem, — és ő azt elfogadván, a minisztériumba lépésemet megígértem s az így nyomban megalakult.

Miniszteri állásomban voltak több audienciáim Őfelségénél, ezekről azonban jegyzeteim nincsenek: egy pár esetre mégis emlékezem.

Őfelsége többször mondtotta nekem is, hogy a bankkérdés nem politikai, hanem csak közgazdasági és pénzügyi kérdés, de ezt én szó szerént soha nem értelmeztem (:mert a bankjegyprés birtoka főleg ily pénzszűkiben szenvedő államban igen nagy gyakorlati fontosságú pénzügyi és politikai tény:)

Másszor, midőn már a mi minisztériumunk lemondása közel állott, én Őfelségének ismét ajánlván Tiszát, megemlítettem b. Sennyey Pált is, mint miniszteri állásra alkalmast, s Őfelsége azt mondtotta: „Von dem kann keine Rede sein, der hat sich für lange Zeit unmöglich gemacht”⁴⁰ — s ezt jóformán a hadügyi költségek leszállítása miatt mondtotta, melyért akkor b. Sennyey buzgólkodott. Bittó miniszterelnök s mi is leköszönvén, attól fogva Őfelsége, mint hasonló esetekben szokta, sem Bittóval, sem senkivel közülünk többé nem érintkezett. Sok és hosszú tárgyalások voltak akkor a Tisza-minisztérium megalakulásáig és sok értekezés Tisza, Lónyay M. és b. Sennyey között; ezen tárgyalásokban azonban én részt nem vevén, azokról tudomásom nincs.

Tisza minisztériumának b. Wenckheim⁴¹ elnöksége alatt megalakulásánál legnagyobb nehézséget képezett az igazságügyi tárcának betöltése, mert Tisza Paulert sehogyan se akarta

— fogja minisztérium alakításával megbízni. Ezen előleges bejelentésnek különösen ez az utolsó pontja tette őt izgatottá. Az ő töprenkedő természetével mint egy óriási kérdőjel állott előtte a „quid nunc?”. Mi azután iparkodtunk megnyugtani őt. Mondtuk, hogy nagyon jól van, lesz egy Ghyczy-minisztérium, amelyik fokozatosan vagy egyszerre, de rövid időn létre fogja hozni a mi politikai törekvésünk végcélját: az ország érdekében a pártok egyesítését. Ami nem sikerült Szlávynak, majd sikerülni fog Ghyczynek. Az ő kormányzása alatt rövid időn létrejöhét a pártok fúziója és az erős koalicionális kormány. Ez a kilátás tetszett neki és lassankint belejöttünk annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogy ha miniszterelnökké fogna kineveztetni, kikből alakítaná meg minisztériumát?” *Oláh Gy.*: i. m. 228–230. Ezek után érthető az a megdöbbenés, amit a Középpárt tagjaiban kiváltott, hogy Ghyczy nem miniszterelnökként, hanem pénzügyminiszterként tért vissza az uralkodótól.

40 „Őröla szó sem lehet, ő hosszú időre lehetetlenné tette magát.”

41 Wenckheim Béla báró (1811–1879) Andrássy kormányában belügyminiszter volt, majd az azt követő ún. „átmeneti” kormányokban a király személye körüli miniszter. 1875. márc. 2-től 1875. okt. 20-ig volt miniszterelnök. Ezt követően Tisza Kálmán kormányában ismételten a király személye körüli miniszter tisztét töltötte be, amelyet egyébként miniszterelnöksége idején is viselt.

megtartani, vagy Pauler⁴² nem akart maradni. Tisza és Wenckheim ekkor engemet is felkértek, s megkínáltak ezen tárcával, én rögtön megtagadtam annak elfogadását, mind azért, mert egyáltalán nem volt kedvem miniszteri állást elfogadni s mind azért is, mert az igazságügyi teóriák mostani fejlődését figyelemmel nem kísérvén, az azokra vonatkozóknak járhatatlan vagyok.

Perczel Béla⁴³ sem akart a Ház elnökségének akkor még kényelmes állásától megválni, s már majd nem is sikerült a minisztérium alakulása; míg végre az igazságügyi tárcát Perczel a miniszterjelölteknek egy konferenciájában elvállalta.

Egyébiránt magán körben a fuzionális minisztérium [*egyesült minisztérium*] létrehozásában tehetségem szerint folyvást működtem — nyíltan hozzá csatlakoztam — ilyennek létesülése lévén régi óhajtásom, s attól remélvén, hogy adóterveimet keresztülviheti, amint ez utóbb meg is történt, nabár némely nem lényeges módosításokkal, kivéve az adókezelést, mely miután a belügyminisztérium is megtette részéről azokat, amiket gr. Szapáry⁴⁴ az adóügy érdekében tenni elmulasztott, más alapokra lett fektetve, és helyesen.⁴⁵

MONIKA KOZÁRI

THE DIARY OF KÁLMÁN GHYCZY ABOUT THE GOVERNMENT CRISIS IN 1874

When in November 1871 Count Gyula Andrassy was appointed by Francis Joseph I, to the post of foreign minister, the period of stability which had followed the Compromise came to an end and Hungarian domestic politics entered a period of transition. In the four years between November 1871 and October 1875, the seat of Prime Minister was occupied by four different politicians — Menyhért Lónyay, József Szlávy, István Bittó and Béla Wenckheim.

Neither Lónyay nor Szlávy were able to fulfill expectations. This would have been impossible for two reasons. First, the political party structure established at the time of the Compromise was falling apart and therefore neither politician had a firm basis on which to build. Second, the economic situation of the country was getting worse and worse.

42 Pauler Tivadar (1816–1886) büntetőjogász és jogakadémiai tanár. 1848-tól budapesti egyetemi tanár. 1861–1862-ben rektor. 1876-tól az Országos Közoktatási Tanács elnöke volt. 1845-től volt tagja az MTA-nak. 1879–1880-ban osztályelnök, majd 1880–1886 között másodelnök volt. 1871–1872-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1872–1875, majd 1878–1886 között igazságügyminiszter volt. Ő volt az egyetlen aktív miniszter, akit betegágyánál meglátogatott Ferenc József, és akinek temetésén is részt vett.

43 Perczel Béla (1819–1888) 1869–1875 között ő volt a Deák-párt pártkörének elnöke. 1874–1875-ben a képviselőház elnöke. 1875–1878 között igazságügyminiszter volt. 1878-tól 1883-ig kúriai semmitőszéki osztályi alelnök, 1883–1884-ben kúriai másodelnök, 1884 novemberétől haláláig a kúria elnöke volt.

44 Szapáry Gyula gróf (1832–1905) Deák-, majd szabadelvű párti politikus volt. Külső-Szolnok megyében választották országgyűlési képviselővé. 1873 márciusától 1875 márciusáig belügyminiszter volt. 1878 decemberében elvállalta a pénzügyminiszteri tárcát, amelyet 1887 februárjáig vezetett. 1889. ápr. 9-től földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, ápr. 16-tól — a minisztérium átszervezése után — földművelési miniszter. Ő követte Tisza Kálmánt a miniszterelnöki székben. 1892. nov. 19-ig volt miniszterelnök.

45 Ghyczy emlékirata itt nem szakad meg, közvetlenül e szöveg után adóügyi kérdésekkel folytatódik.

It had been obvious that should Francis Joseph I appoint Andrassy as foreign minister, he would appoint Lónyay to the position of Prime Minister. After all, of those who had played an active role in the drawing up of the Compromise agreement, Lónyay was the last to remain. Furthermore, although Deák did not think him suitable for the job, Lónyay did enjoy the complete confidence of Francis Joseph I. By accepting the prime ministership, Lónyay took on a difficult task for he had set himself the goal of reuniting the Deák Party and, at the same time, he wished to weaken the opposition parties. Holding together the Deák Party proved to be too difficult a task for Lónyay, but by 1871–1872 probably no one would have been successful in this endeavour. The party had been a broad coalition party which had been formed with the sole intention of securing the success of the Compromise agreement. Subsequent to this, for a number of years, a common desire to defend the Compromise in its given form had held the party together. Accordingly, all those who were in agreement on these issues had joined the party. During Lónyay's prime ministership this heterogeneous party continued to disintegrate further and its ability to govern faltered. By 1872 the party consisted of eight different factions and almost any question provoked division.

By 1871–1872 the Party of the Left of Centre — the larger of the opposition parties led by Kálmán Tisza and Kálmán Ghyczy — was also losing ground. At the time of its foundation the Party of the Left of Centre had not been such a heterogeneous party as the Deák Party and had not, therefore, divided up into so many factions. However, because its goals had been superseded by time the party had lost ground. The party had had to accept that the four to five-year-old Compromise agreement no longer needed to be defended from either the Emperor or from Austria. The other aim of the party in 1867 had been to bring moderation to the opposition ranks and to weaken the extreme Left. However, as time had passed, this threat from the extreme Left had greatly diminished. The Party of the Left of Centre had never been a united party. There was a radical wing which in its mentality lay close to the extreme Left. Its leaders were Mór Jókai and Béla Keglevich. In the autumn of 1867 a lively debate developed between the larger group centred around Ghyczy and Tisza and the smaller group of Jókai–Keglevich. At the end of 1867 and the beginning of 1868 a party split was only narrowly avoided. In the spring of 1868, after a number of key resignations, the two groups became reconciled and the party remained in one piece.

In late 1872 Francis Joseph I appointed József Szlávy as prime minister. Szlávy attempted to govern with a government consisting entirely of Deák Party members. However, economic problems (which came to a head as result of the world economic crisis of 1873) led to failure and Szlávy's resignation.

The general public now expected the formation of a coalition government. However, Francis Joseph I once again entrusted Szlávy with the prime ministership. Yet, as the contents of Ghyczy's diary relate, bowing to pressure from influential Hungarian politicians, the Emperor requested that Szlávy form a coalition government with the participation of the Deák Party and the Party of the Left of Centre. In the coalition negotiations, Kálmán Ghyczy acted as mediator between Szlávy and Tisza. Ghyczy was ideal for this task because, although he and Tisza were good friends, politically they were no longer so close. Ghyczy was of the opinion that the two large parties, sharing essentially the same support base, must come together and solve the problems facing the country with their united strength.

Bittó was Deák's old friend and confidant. Bittó's government consisted mainly of supporters of the Deák Party but the country's difficult economic situation meant that no one wished to accept the post of financial minister. Finally, Francis Joseph I requested Ghyczy to give it a go. After some protest, Ghyczy assented to this proposal as is described in an excerpt from his diary below. On 11 February 1875, Bittó resigned.

By the time Wenckheim received the mandate to form a government a different solution was in the making. Francis Joseph I and the influential Hungarian politicians now wanted to see the fusion of the Deák Party and the Party of the Left of Centre. The fact that it was Kálmán Tisza who succeeded in bringing the new party into existence demonstrated the strength of Tisza and the Party of the Left of Centre at this time and the comparative weakness of the Deák Party. The Party of the Left of Centre was not swallowed up by the Deák Party. Instead the two parties joined to form the Liberal Party. Tisza then became Minister of the Interior. In essence, the task of the Wenckheim government was to prepare the way for a liberal government under the prime ministership of Kálmán Tisza. Ever the good tactician, Tisza bided his time. Finally on 20 October 1875 Francis Joseph I appointed Kálmán Tisza to the prime ministership.

Kálmán Ghyczy was born in Komárom on 2 February 1808 and died in Budapest on 28 February 1888. In 1848 he was State Secretary at the Ministry of Justice. Elected to parliament in the elections of both 1861 and 1865 he was unanimously voted to the position of Speaker of Parliament. He was the other leader of the Party of the Left of Centre alongside Kálmán Tisza. His role as financial minister in the Bittó government damaged both his reputation and his popularity and he was happy to relinquish his post when the government resigned. It was at this point that he became Speaker of Parliament. On 2 April 1879 he resigned from this post and from parliament because of advanced age and retired from public life. In 1885 Francis Joseph I appointed him a member of the Hungarian House of Lords.

To this day, Ghyczy's diary remains unexploited source material for the study of nineteenth century Hungarian history. Unfortunately, studying the diary damages the eye as the text is increasingly faded. Ghyczy wrote by hand using the tiniest of script so that the text is hardly legible. Fortunately, there is a printed version of a great part of the diary which is partially annotated and was obviously prepared for publication probably in the 1920s.

KRISTÓ GYULA

Középkorkutatás Szegeden (Egy műhely anatómiája)

„Előzmények”

Amikor Benda Kálmán a *Szegedi Középkorász Műhely* első kiadványát kézbe vette, az „egylet” nevére azt jegyezte meg, hogy bizony szebb nevet is választhattak volna, mert ez őt az éhenkórászra emlékezteti. Az érintettek válasza erre csak az lehetett: a gondolattársítás bizony nem áll messze a valóságtól, hiszen Szegeden tízvalahány „éhenkórász” (rosszul fizetett), ráadásul a vidéki lét terheit hordozó középkorkutató (egyetemi, főiskolai oktató, levéltáros) hozott létre egy szervezetet. Ez 1992-ben történt. A szegedi középkorkutatás gyökerei ennél messzebbre nyúlnak vissza. A két világháború között rövidebb ideig a szegedi egyetem tanára volt a már idős Márki Sándor, a fiatal Mályusz Elemér és Deér József, igazán hosszú időt, 17 évet azonban csak a bencés Erdélyi László töltött Szegeden. A második világháború utáni első negyedszázadban Lederer Emma egyévi és Kulcsár Zsuzsanna négyévi szegedi „vendégszereplését” nem számítva igazán jelentős középkorkutató nem működött Szegeden. Wittman Tibor ugyan középkori tanszéket vezetett (de ez az akkori idők szóhasználatának megfelelően a feudalizmussal volt egyjelentésű), ám kutatásai a tényleges középkorra, a 16. század előtti korszakra sem ekkor, sem korábban nem terjedtek ki, sőt 13 éves szegedi működése már a Latin-Amerika-kutatás jegyében telt el. A középkori (valójában feudális kori) egyetemes történet 1952-ben kapott önálló tanszéket Szegeden (első vezetője Kulcsár Zsuzsanna), a középkori (feudális kori) magyar történet pedig 1964-ben (első vezetője rövid időre Wittman Tibor). Utóbb mindkét tanszéket huzamosabb ideig újkorkutatók vezették. A helynek tehát nem volt szelleme; az „előzmények” csak időbeli, de nem oksági előzmények. E sorok írója Erdélyi Lászlótól csupán annak íróasztalát örökölte, Mályusz Elemértől pedig gyakori beszélgetései során unos-untalan azt hallotta: milyen borzalmas hely volt egy középkorkutató számára a 30-as évekbeli Szeged — levéltár, könyvtár és szakmai közeg nélkül.

Elindulás és megtorpanás

A szegedi középkorkutatás a második világháború utáni második negyedszázadban valószínűleg azzal indult el a felemelkedés útján, hogy e sorok írója az 1970-es évek elején összefogott az ókortörténésznek indult és a klasszika-filológiai pályán előrehaladó Makk Ferencsel, s 1972-ben a *Történelmi Szemle* hasábjain közzétették *Krónikáink keletkezéstörténetéhez* című rövid tanulmányukat. Ebben a szakmában

korábban nem dívott a csoportmunka; a középkorkutató alkotása individuális tevékenység eredménye volt. Úgy gondolom, azt a halványan felsejlő tényt, hogy Szegeden — hosszú évtizedek után — újraindultak a középkori kutatások (s ezek immár nem egy ember nevéhez fűződnek), az 1973–1974. év jelezhetette. Makk Ferencel és Szegfű Lászlóval közösen ekkor adtuk ki két kötetben „korai” helyneveink adattárát a szegedi egyetem *Acta Historica* sorozatában. Ebben korábban is jelent meg egy-egy, talán nem is figyelmen kívül hagyott középkori tárgyú írás, de ettől kezdve rendszeresekké váltak a középkori számok. Bár a középkor a Kádár-korszak tudománypolitikájának három t-s osztályozási rendszerében (támogatás, tűrés, tiltás) a középső kategória alsó felében foglalt helyet, ha nem is nagy számban, de jöttek középkor iránt érdeklődő szakdolgozók, mindjárt 1962-ben az azóta középkorból habilitált Blazovich László, majd ezt követően a miskolci egyetemen — a közelmúltban bekövetkezett haláláig — a középkort docensként oktató Jánosi Monika vagy a pécsi egyetemen tanszéket vezető Font Márta docens és még többen mások. E sorok írója témák adásával, rendszeres konzultációkkal segítette munkájukat, jóllehet legtöbbjüknek egy ideig még halvány esélyük sem volt arra, hogy „hivatásos” középkorkutatóként praktizáljanak, miközben a felsőoktatási intézmények (főleg főiskolák) legtöbbször teljesen kívülállók „oktatták” a középkort. Nem sikerült még a szegedi intézményesülés sem. A középkori magyar tanszéket újkorkutató vezette (egészen 1983-ig), aktívan középkort művelő szakember nem is oktatott e tanszéken. Engem eldugtak egy történeti segédtudományi „tansámlira” (tanszéki csoport), Makk Ferenc a Klasszika-Filológián ógörögöt és klasszikus latint tanított, Szegfű László éveket könyvtári folyóirat-osztályon dolgozott, Font Márta — legalább egyetemen — orosz tanszéki oktató lehetett, Blazovich László kollégiumi nevelőként, Jánosi Monika szakközépiskolai tanárként, Tóth Sándor László (aki ma Szegeden vezeti a középkori és kora újkori magyar történeti tanszéket) gimnáziumi tanárként indult. Nem voltak ösztöndíjak (belföldiek sem, nemhogy külföldiek), nem léteztek pályázatok, a nemzetközi kapcsolatok befagyasztott állapotban voltak, az egyetlen kitörési lehetőséget az aspirantúra jelentette. Aligha véletlen, hogy jómagam a 60-as években levelező, Makk Ferenc és Szegfű László a 70-es években ösztöndíjas aspiránsok lettek.

Felemelkedés

A fordulat, amely egyenes vonalúvá tette a felemelkedést, az 1980-as évek első felében következett be. Magam 1983-ban átvettem a középkori és kora újkori magyar történeti tanszék vezetését, 1984-ben Makk Ferenc irányításával a történeti segédtudományoknak tanszéke jött létre Szegeden. A szakma intézményesült; saját hallgatóink, fiatal szakemberek foglalták el a két tanszék álláshelyeit (pl. a középkori magyar tanszék állománya teljesen kicserélődött), az „idősebbek” is helyükre kerültek (egyetemekre, Blazovich László levéltár, Szegfű László főiskolai tanszék élére). Az 1990-es évek elején a középkori egyetemes történeti tanszéken is megtörtént a frontáttörés, Engel Pál személyében középkorkutató vette át a tanszék ve-

zetését, utóda is középkorász. Ma a szegedi egyetemen, levéltárban, főiskolán, múzeumban tucatnyi középkorkutató dolgozik. Részvételükkel alakult meg 1992-ben a Szegedi Középkorász Műhely (amely a sokéves korábbi munkálkodásnak adott szervezeti keretet), rájuk építve indult el a szegedi egyetemen 1993-ban a medievisztika szakképzés (amely már diplomás szakembereket is kibocsátott), majd 1994-ben a középkori doktori képzés (jelenleg két évfolyamon 14 hallgatóval).

Eredmények

Az alábbiakban csak azokról a vállalkozásokról szólok, amelyek nem kifejezetten egyéni teljesítmény eredményeképpen születtek meg. A Műhely kétségtelenül legnagyobb vállalkozása az *Anjou-kori oklevéltár* megindítása és gondozása. Ez egy emberöltő alatt Károly Róbert kora (1301–1342) valamennyi magyar vonatkozású oklevélének regeszta formában való közlésére vállalkozik kritikai apparátussal együtt. Érdeme akkor méltányolható igazán, ha ismerjük a magyar forráskiadás sanyarú helyzetét meg az Anjou-kori kutatások rendkívül visszamaradt voltát. Eddig öt kötete jelent meg Blazovich László, Géczi Lajos és e sorok írója gondozásában, az 1301–1314. és az 1323–1324. évek anyaga. A szegediek mellett más erőket is felvonultató *Korai magyar történeti lexikon* (főszerkesztője Kristó Gyula, szerkesztői Engel Pál és Makk Ferenc) több, mint 2 ezer címszóban tárgyalja a Kárpát-medence és a magyarság 800–1400 közti történetét 170 szerző közreműködésével. Az 1980-as években külön-külön kötet (Makk Ferenc, Marosi Ernő és Kristó Gyula munkája) foglalkozott III. Bélával és Károly Róberttel, magyar fordításban téve közzé a korukra vonatkozó legfontosabb kútfőket, bemutatva a jelentős művészettörténeti emlékeket (*III. Béla emlékezete, Károly Róbert emlékezete*). Szegedi szerzőpáros (Sz. Galántai Erzsébet és e sorok írója) rendezte sajtó alá Thuróczy János krónikája kritikai szövegkiadását. A Szent István-évben, 1988-ban napvilágot látott *Az államalapító* című kötet valamennyi tanulmánya, szám szerint hét, szegedi szerző munkája. Makk Ferencnek és e sorok írójának *Az Árpád-házi uralkodók* című közös munkája Magyarországon kívül Ukrajnában és Szlovákiában is megjelent, átdolgozott kiadása *Az Árpád-ház uralkodói* címet viseli. A Szegedi Középkorász Műhely gondozásában 1992 óta létező *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* sorozatnak eddig nyolc kötete jelent meg, köztük olyan kollektív munkák, mint a Mályusz Elemér szellemi hagyatékára építő *Középkori históriák oklevelekben* című oklevél-válogatás, a 16. század eleji humanista, Ludovicus Tubero munkája magyar vonatkozású részeinek első magyar fordítása (*Kortörténeti feljegyzések. Magyarország*, Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet munkája), a *Kun László emlékezete* kötet, egy forrásszöveg-gyűjtemény a történelemtanárok számára (*Szent Istvántól Mohácsig*, Blazovich László, Makk Ferenc és e sorok írója munkája), valamint a honfoglalás írott forrásait magyar fordításban, gazdag magyarázó szövegek kíséretében közreadó kötet. Szegedi kezdeményezésre, Engel Pál, Kubinyi András és Kristó Gyula jóvoltából a történelem szakos hallgatóknak egyetemi jegyzet áll rendelkezésükre a 895–1490 közti időszakra vonatkozóan. A Makk Ferenc szerkesz-

tésében publikált kétkötetes egyetemi jegyzetben (*Fejezetek a régebbi magyar történelemből*) összesen 14 tanulmány foglalkozik a középkorral. A Szegeden szerkesztett *Aetas* című évnegyedes folyóirat már több tematikus középkori számot adott ki. Kivették részüket a Műhely tagjai helytörténeti alkotások létrehozásából is. A Szegedi Középkorász Műhely tagjainak tematikus egységek szerint rendszerezett tudományos tevékenységéről az alábbi bibliográfiai összeállítás ad képet.

Hogy a felfelé ívelő pálya folytatódik-e, sok körülménytől függ a kutatások anyagi megalapozottságától kezdve a hazai és nemzetközi központokkal való kapcsolattartáson át az eredményekben testet öltő erőfeszítések szakmai-társadalmi megbecsüléséig.

Bibliográfia

Az alábbi könyvészeti összeállítás a szegedi középkorkutatók azon munkáiról ad tematikusan, 12 címszó alatt képet, amelyek kollektív tevékenység keretében készültek, illetve egyéni produktumként közösen vállalt cél megvalósítását szolgálták. A témák sorrendje nagyjából azok feldolgozásának időrendjéhez próbál igazodni. A lista nem foglalja magában a műhely tagjainak saját kezdeményezéséből készült írásait.

A címleírásokban az alábbi rövidítéseket használtam:

AUSz. AH. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.

SzKK. = Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.

1. Helynévkutatás

Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. *AUSz. AH* 44 (1973) 96 l. + 1 térkép; 48 (1974) 55 l. + 1 térkép. [Reprint: 1977.]

Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 20 (1973) 639–660. l.

Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *AUSz. AH* 55 (1976) 99 l.

2. Magyar őstörténet

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1–IV. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Tankönyvkiadó, Bp. 1976–1980. Makk Ferenc és mások: Görög és bizánci források. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/2.* Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Tankönyvkiadó, Bp. 1976. 119–159. l.

Karácsonyi Béla–Szegefű László: Nyugati források. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/2.* 169–186. l.

Kristó Gyula: Magyarországi források. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/2.* 186–194. l.

Szegefű László: A latin írás. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III.* Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 29–34. l.

Kristó Gyula: A keresztény időszámítás. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III.* 176–182. l.

A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre, Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Ford. Almási Tibor, Blaskovics József és mások. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 429 l. (SzKK. 7.)

3. Uralkodók életének feldolgozása

III. Béla emlékezete. A szöveganyagot vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc. A képanyagot vál. Marosi Ernő. Magyar Helikon, Bp. 1981. 215 l. (*Bibliotheca Historica*)

Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot vál., szerk., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Ford. Almási Tibor, Blazovich László és mások. A képanyagot vál. Marosi Ernő. Európa Könyvkiadó, Bp. 1988. 259 l. + 68 t. (*Bibliotheca Historica*)

Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket vál. és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Ford. Almási Tibor, Blazovich László és mások. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. 277 l. (SzKK. 5.)

Az államalapító. Szerk., előszó: Kristó Gyula. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1988. 310 l.

Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Interpress Kiadó, Bp. 1988. 309 l. (IPM Könyvtár)

Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. I. P. C. Könyvek Kft., [Bp. 1995.] 291 l. + 1 mell.

Pátria-minikönyvek sorozatban 9 kötet:

Kristó Gyula–Makk Ferenc: Károly Róbert. Pátria Nyomda, Bp. 1983. 377 l.

Kristó Gyula–Makk Ferenc: III. Béla. Pátria Nyomda, Bp. 1985. 381 l.

Kristó Gyula: Fejedelmek Álmától Gézáig. Pátria Nyomda, Bp. 1988. 451 l.

Kristó Gyula–Makk Ferenc: I. Andrástól I. Gézáig (1046–1077). Pátria Nyomda, Bp. 1988. 431 l.

Makk Ferenc: II. Istvántól III. Istvánig. Pátria Nyomda, Bp. 1988. 397 l.

Kristó Gyula: Az utolsó Árpádok. Pátria Nyomda, Bp. 1990. 401 l.

Blazovich László: Mátyás király. Pátria Nyomda, Bp. 1990. 418 l.

Szegfű László: A trónviszályok korának uralkodói. Pátria Nyomda, Bp. 1991. 348 l.

Almási Tibor–Tóth Sándor László: II. Lajos. Pátria Nyomda, Bp. 1992. 401 l.

4. Magyarország története

Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241), A tatárjárás (1241–1242). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. [második kiadás: 1987.] 1007–1440., 1678–1714. (Magyarország története tíz kötetben 1/2.)

Makk Ferenc: Magyarország külpolitikája 1116–1196. Kézírtas előtanulmány a tízkötetes Magyarország története számára. Szeged, 1977. 120 l.

Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. [további kiadásai: 1985-től kezdve általában évente] 279 l.

Engel Pál–Kristó Gyula: Magyarország története 1301–1457. Szerk. Kristó Gyula. Tankönyvkiadó, Bp. 1986. [további kiadásai: 1987-től több alkalommal] 228 l.

Kubinyi András: Magyarország története 1458–1490. Szerk. Kristó Gyula. Tankönyvkiadó, Bp. 1991. [második kiadás: 1993., harmadik kiadás: 1994.] 72 l.

Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szerk. Makk Ferenc. I–II. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 219 l., 1985. [további kiadásai: azóta több alkalommal] 207 l.

Chapters from Hungarian History. I. Ed. by István Petrovics. Szeged, 1986. 93 l.

5. Helytörténet (válogatás)

Blazovich László–Kristó Gyula: A csongrádi régió 1100 éve. Csongrád Megye Önkormányzata, Szeged, 1993. 104 l.

László Blazovich–Gyula Kristó: *The 1100 Years of the Csongrád Region*. Published by Csongrád County Council. Szeged, 1995. 98 l.

Szeged története. 1–4. Sorozatszerk. Kristó Gyula. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1983–1994.

Petrovics István: Az egységesülés útján (1242–kb. 1440). In: *Szeged története* 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1983. 347–423. l.

Szegfű László: Magyar honfoglalás a szegedi tájon., A helyi lakosság etnikuma., Szeged neve., A szegedi sóközpont., Társadalmi válság., Ajtony leverése., A táj az országos politikában., Egyházi viszonyok., A só., Kun betelepedés, mongol pusztítás. In: *Szeged története*. 1. 226–228., 229–232., 243–248., 268–269., 275–277., 316–324., 327–343. l.

Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig. Szerk. Kristó Gyula. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1992. 98 l.

Petrovics István: Szeged történeti kronológiája 1183–1543 eleje. In: *Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1992. 14–31. l.

Tóth Sándor: Szeged történeti kronológiája 1543. febr.–1719. máj. 21. In: *Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig*. 31–43. l.

Blazovich László–Szakály Ferenc: Középkor. In: *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Szerk. Blazovich László. Makó, 1993. 145–197. l. (*Makó monográfiája* 4.)

Szegfű László: Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig. In: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Szerk. Kőhegyi Mihály. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 77–158. l.

Kristó Gyula: A középkori Csaba. In: *Tanulmányok Békéscsaba történetéből*. Szerk. Kristó Gyula–Székely Lajos. Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba, 1970. 19–36. l.

Kristó Gyula: A középkori Tápé. In: *Tápé története és néprajza*. Szerk. Juhász Antal–Ilia Mihály. Tápé Község Tanácsa, Tápé, 1971. 47–56. l.

Szegfű László: Mezőberény középkori története. In: *Mezőberény története*. I. Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény Nagyközség Tanácsa, Mezőberény, 1973. 71–91. l.

T. Juhász Irén–Kristó Gyula: Vésztő a középkorban. In: *Vésztő története*. Szerk. Szabó Ferenc. Nagyközségi Tanács, Vésztő, 1973. 91–117. l. [második kiadás: 1982. 85–110. l.]

Sebők Ferenc: A középkor évszázadai. In: *Algyő és népe. Tanulmányok*. Szerk. Hegyi András. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1987. 81–85. l.

Tóth Sándor László: A mohácsi csatától a karlócai békéig (1526–1699). In: *Algyő és népe*. 87–93. l.

Kosztai László: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára*. Szerk. Ódor Imre. Mohács, 1993. 11–48. l.

Petrovics István: A honfoglalástól Mohácsig. In: *Kiskundorozsma. Tanulmányok*. Szerk. Kövér Lajos–Tóth Sándor László. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1995. 75–104. l.

6. Thuróczy János

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus. Edd. Elisabeth Galántai–Julius Kristó. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 332 l. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova*. VII.)

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz. Adjuvante Julio Kristó. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 603, 500 l. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova*. VIII–IX.)

7. Forráskiadványok (a 2., 3., 6. és 8. pontban említetteken kívül)

a/ latin szövegközlés

Karácsonyi Béla–Kristó Gyula: Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. *AUSz. AH. 36* (1971) 40 l.

Blazovich László–Géczi Lajos: Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból. *Levéltári Közlemények* 58 (1987) 27–37. l.

Blazovich László–Géczi Lajos: Oklevelek a Csanád nemzetség történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XVIII. Szerk. Blazovich László. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1991. 5–16. l.

Blazovich László–Géczi Lajos: *A Telegdiak pere 1568–1572*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1995. 283 l. + 1 térkép. (*Dél-alföldi évszázadok* 6.)

b/ magyar fordítás

Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Európa Könyvkiadó, Bp. 1985. 260 l. (*Bibliotheca Historica*)

Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket vál., előszó, jegyz. Kristó Gyula. Ford. Almási Tibor, Blazovich László és mások. Szegedi Középkorász Műhely–Gondolat Kiadó, Szeged, 1992. 348 l. (SzKK 1.)

Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. 403 l. (SzKK 4.)

Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Összeáll. Blazovich László–Kristó Gyula–Makk Ferenc. A bevezetőt írta és a kötetet szerk. Blazovich László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. 262 l. (SzKK 6.)

Kristó Gyula: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez*. I. A honfoglalástól 1715-ig. A Békés Megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának kiadása, Békéscsaba, 1967. 175 l. + 8 t. (*Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 1.)

Kristó Gyula: *Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig*. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békés Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Békéscsaba, 1981. 264 l. + 8 t. + 1 térkép. (*Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 9.)

Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv. I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. Szerk. Blazovich László. Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya–Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1985. 392 l. + 1 térkép.

Borzákné Nacsa Mária–Szegeő László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (*Descriptio Europae Orientalis*.) A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. *Tanulmányok a marxizmus-leninizmus és a történettudomány köréből*. 1987/1988. 13–27. l.

8. Anjou-kori oklevéltár

I. 1301–1305. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1990. 529 l.

II. 1306–1310. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1992. 613 l.

III. 1311–1314. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1994. 535 l.

VII. 1323. Szerk. Blazovich László–Géczi Lajos. Bp.–Szeged, 1991. 509 l.

VIII. 1324. Szerk. Blazovich László. Bp.–Szeged, 1993. 441 l.

9. Lexikon

A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbaüzet. Főszerk. Bökönyi Sándor–Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1987. 36 l.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 755 l. + 17 mell.

10. Acta

AUSz. AH. Kristó Gyula által szerkesztett kötetek: 44 (1973), 48 (1974), 55 (1976), 66 (1979), 67 (1980), 71 (1982), 75 (1983), 78 (1984), 83 (1986), 86 (1988), 92 (1991), 98 (1993). Makk Ferenc által szerkesztett kötetek: 82 (1985), 84 (1987), 90 (1990), 96 (1992), 102 (1995). A 17 kötetben kb. 80 középkori tárgyú cikk jelent meg.

11. Könyvtár, Műhely

SzKK. Sorozatszerk. Kristó Gyula. A fentebb már közöltekén kívül a sorozatban megjelent:

Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993. 203 l. (SzKK 2.)

Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993. [második kiadás: 1994.] 299 l. (SzKK 3.)

Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 383 l. (SzKK 8.)

A Szegedi Középkorász Műhely kiadásában sorozaton kívül látott napvilágot:

Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993. 95 l.

Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 521 l.

Gyula Kristó: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996. 231 l.

12. Egyéb

Kristó Gyula–Makk Ferenc: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. *Történelmi Szemle* 15 (1972) 198–203. l.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szerk. Blazovich László.

Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. VI. Szerk. Blazovich László. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1982. 13–51. l.

Petrovics István: A szegedi vár korai történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. VI. 53–66. l.

Dél-alföldi évszázadok. A szerkesztőbizottság elnöke Kristó Gyula. Eddig: I–VII.

Blazovich László: *A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje*. Békés és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba–Szeged, 1985. 207 l. + 1 térkép. (*Dél-alföldi évszázadok* 1.)

Aetas. Történettudományi folyóirat. A szerkesztőség középkorász tagjai: Dávid Tamás, Koszta László, Lele József. Középkori tárgyú tematikus számok: 1985/1., 1990/3., 1991/2., 1991/3–4., 1993/1., 1994/1.

GYULA KRISTÓ

RESEARCH IN MEDIEVAL STUDIES IN SZEGED

In the first decades of the 75 year history of the University of Szeged, the best researchers (Sándor Márki, Elemér Mályusz, József Deér and Emma Lederer) each spent just a few short years in the city. In the 1950s and 1960s the situation became even worse. At that time not a single researcher was working in Szeged. All important positions were held by researchers in modern history. The first signs of an improvement began in the early 1970s. Cooperation among various young researchers led to the compilation of numerous joint

works. The real turning-point came in the first half of the 1980s. Medieval researchers were appointed to head two separate university faculties and in the 1990s a third faculty head post was filled by a medieval specialist. Other experienced researchers took on the management duties at the archives and at the college faculty. Other positions at the university faculties were filled by young, home-grown academics.

With the larger number of staff the introduction of a degree course in Medieval Studies became possible and, subsequently, a Ph.D. programme was also established. In 1992, many of Szeged's medieval researchers — working at the city's university, college, museum and archives — joined together to found the "Szeged Workshop for Medieval Studies". This workshop provided the many years of academic collaboration with an organisational framework. To date, the academic achievements of members of the workshop have included: five volumes based on the archives of the Angevin (Anjou) Period; a series of more than eight volumes on the Medieval Library of Szeged. In addition, many other important academic works (Lexicon of early Hungarian history, the publication of János Thuróczy's chronicle with commentary, lecture notes, pictures) have been achieved through the participation of these Szeged academics. They played an important and decisive role in all these undertakings. The bibliography, appended to this study, gives information on the results of these collective works, but does not extend to items initiated by individuals working on their own.

E számunk szerzői

GYARMATI GYÖRGY	egyetemi adjunktus (ELTE ÁJTK)
KOZÁRI MONIKA, PhD	szakreferens (MTA Doktori Tanácsa)
KRISTÓ GYULA	a tört. tud. doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (JATE BTK)
SOLYMOSI LÁSZLÓ	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (KLTE BTK)
SZÁNTAY ANTAL	tudományos munkatárs (MTA TTI)

ELTE ÁJTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

JATE BTK = József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

KLTE BTK = Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkákat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 90,—

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

96 | 2-3

01-01-9651

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

KUBINYI ANDRÁS
A MAGYAR KIRÁLYSÁG
NÉPESSÉGE
A 15. SZÁZAD VÉGÉN

PÁLFFY GÉZA
A TÖRÖK ELLENI
VÉDELMI RENDSZER
SZERVEZETÉNEK TÖRTÉNETE

DETLEF BRANDES
„A MÜNCHENI DIKTÁTUM
EGY MEGKÉSETT
CSEH ALTERNATÍVÁJA”

SIPOS ANDRÁS
VÁROSGAZDÁLKODÁS ÉS
KÖZSÉGESÍTÉSI POLITIKA
BUDAPESTEN

SZILÁGYI MÁRTON
FIATAL TÖRTÉNÉSZEK
FOLYÓIRATA AZ ELTE-N

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVIII. ÉVFOLYAM, 1996. 2–3. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén 135
Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a
kezdetektől a 18. század elejéig.
(Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) 163
Detlef Brandes: „A müncheni diktátum egy megkésett cseh alternatívája.”
Újabb források a szudétánémetek kitelepítésének előtörténetéhez 219

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Sipos András: Városgazdálkodás és közszécsítési politika Budapesten
1890–1914 229

DOKUMENTUM

- Benda Borbála: Uradalmi étrend Csejttéről 1623–1625-ből 277
Bánkúti Imre: Károlyi Sándor feljegyzése a béketárgyalások
és a békekötés elveiről (1711. január) 315

BEMUTATKOZUNK

- Szilágyi Márton: Fiatal történészek folyóirata az ELTE-n:
a Sic Itur ad Astra 321

KUBINYI ANDRÁS

A Magyar Királyság népessége a 15. század végén

Nehéz, kitartó munkával kellett meggyőződnünk arról, hogy a magyar középkorról nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely megbízható demográfiai elemzést tenne lehetővé. Így csak becslésekkel tudunk szolgálni, mégpedig olyanokkal, amelyeknél feltétlenül magasabb volt az ország lakosságának száma, az azonban megállapíthatatlan, hogy pontosan mennyivel.

Látszólag pedig kitűnő forrásadottságokkal rendelkezünk. 1494-ből és 1495-ből ismerünk ugyanis egy olyan országosan azonos szempontok alapján elkészített jegyzéket, amely 14 megye kivételével tartalmazza az egész ország (beleértve Erdély és Szlavónia) adóösszesítését. Azaz: a lakosság legnagyobb részét kitevő jobbágy-népesség száma elvileg meghatározható. Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó számadásairól van szó, amelyek — feltehetően az ellene emelt sikkasztási vád miatt — maradtak fenn. (A jelek szerint a számadáskönyv az azok ellenőrzésére kiküldött országgyűlési bizottság számára készült másolat.)¹

Az eddigi szakirodalom az elmúlt évtizedekben valóban ezt vette alapul. Említhetnénk itt Mályusz Elemér,² Szabó István³ és Molnár Erik nevét,⁴ mígnem végül Szabó István készítette el az eddig legrészletesebb és legalaposabb feldolgozást is, amely 1963-ban jelent meg a Kovacsics József szerkesztette *Magyarország történeti demográfiája* c. kötetben.⁵ A lényeges akkor, és most is természetesen a jobbágy-népesség létszámának megállapítása volt.

Annak viszont, hogy a mindenki által felhasznált Ernuszt-féle számadásokból nem teljesen azonos eredmények születtek, lényegében hármas oka volt. Minden kutató más módszerrel igyekezett pótolni a számadásokból kimaradt 14 megye adatait, hiszen rekonstruálni kellett ezek adóegységeinek számát is.⁶ Meg kellett tovább-

1 Kiadta: *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 17–181. Beosztása: *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények (= LK) 28(1958) 45–49.

2 *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: Magyar renaissance. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. é.n. (Magyar művelődéstörténet II.) 117–124. Egy korábbi összegzés: *Barsy Gyula*: Magyarország népessége a honfoglalás óta. Magyar Statisztikai Szemle 16(1938) 343–358.

3 *Szabó István*: A magyarság életrajza. Bp. 1941. 49–52., 253.

4 *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Bp. 1949. 239–258.

5 *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 63–113.

6 Egymástól eltérő meghatározások: *Mályusz E.*: i. m. 120.; *Molnár E.*: i. m. 241–243.; *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. Századok (=Sz) 116(1982) 490–495. (Ő ugyan csak a megyékből befutó adójövedelmet határozta meg, amihez a kezelési költséget hozzátéve megállapítható a portaszám.) *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 68–72.

bá határozni, hogy egy adóegységre hány háztartás esett, illetve mennyi volt az egy háztartásra eső átlagos lélekszám.

Látszólag javult a helyzet 1986-ban. Akkor, késő Jagelló-kori adatok alapján, sikerült meghatároznunk, a hiányzó 14 megye közül tíznek az adóegység-számát.⁷ Ezt Fügedi Erik posztumusz tanulmányában annak ellenére elfogadta, hogy korábban maga is kísérletet tett a hiányzó megyék adatainak pótlására.⁸ A többi négy megye adatai analógiák segítségével könnyen rekonstruálhatók voltak. Mindezzel együtt már akkor is nyilvánvaló volt az Ernuszt-féle számadáskönyv felhasználásának nehézsége.

Adóegységről beszéltünk eddig, nem véletlenül. A teljes szakirodalom — saját munkáinkat is beleértve — az adóegységre a *porta* kifejezést alkalmazza, ami annál is inkább érthető, mert a törvények és az oklevelek egyaránt többnyire ezt nevezik meg. A tényeknek megfelelően azonban illik utalnunk arra, hogy a *porta*, a kapu nem fordul elő adóegység értelemben a számadáskönyvben, sőt — Szlavónia kivételével — egyáltalán nincs megadva az adóegység neve. Szlavóniában viszont a *fumus*, a füst szerepel. Magyarországon megyénként azt olvassuk, hogy hány forint adót vetettek ki, ebből mennyi futott be a kincstárba, és hol maradtak hátralékok. (Kissé leegyszerűsítve foglaltuk össze a forrás felépítését.)⁹ Az adó 1494–1495-ben egy forint volt, így felesleges volt az adóegységre utalni. Szlavóniában azonban adóegységenként fél forintot fizettek csak, így először megadták a füstök számát, amelynek a felének kellett befutnia elvileg forintban a kincstárba.¹⁰ Mivel a füst nyilvánvalóan a háztartás, Molnár Erik arra következtetett, hogy a *porta* két háztartás volt.¹¹ Bár Szabó István tudta, hogy Mátyás uralkodása idején Szlavónia a felét fizette a magyarországi adónak, nem látta teljesen bizonyítottnak, „hogy az adó szlavóniai füstegysége pontosan fele volt az anyaországi *portaegység*nek”.¹² Meg kell még jegyezni, hogy a Szlavóniára vonatkozó 1492:2. tc.¹³ szerint is Szlavónia a felét fizette a magyarországi adónak.

Ebből viszont logikusan az következne, hogy 1494–1495-ben az adóegység Magyarországon is a füst volt. Szabó István — Molnár Erikkal szembeni megjegyzése alapján — nyilvánvalóan látta ezt, de mivel ellentétben állt saját nézetével, nem vette figyelembe. Feltehetően ezért hagyta figyelmen kívül számításainál Szlavónia

7 Kubinyi András: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái.) In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László, Selmeczi László. Nagykovács, 1986. (Az Arany János Múzeum közleményei IV.) 279–299. (Itt jegyezzük meg, hogy a tíz megye adóegységeinek összegét állapítottuk meg, és ezt osztottuk szét megyék szerint. Jelen tanulmányunkban a tíz megye összege változatlan maradt, de az egyes megyék esetében módosítottunk. L. alább.)

8 Korábbi nézetére l. fenn, 6. jegyz. Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1992. (A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 10.) 36.

9 L. fenn, 1. jegyz. (Az Ernuszt-féle számadáskönyv, passim.)

10 A szlavóniai füstadatok: J. Chr. Engel: i. m. 37–38., 146–148.

11 Molnár E.: i. m. 244.

12 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 105. 86. jegyz. (Itt Mátyás-kori adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy Szlavónia felét fizeti a magyarországi adónak.)

13 Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici). 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 556.

tárgyalását, úgyhogy eredményei csak a szűkebb értelemben vett Magyarországra (Erdéllyel együtt) vonatkoznak.

Szabó István ugyanis két egymást kizáró ténnyel került szembe. A korábbi törvénytérítés közmegegyezése alapján, amelyet egyes adatok látszólag alá is támasztottak, úgy vélte, hogy a magyarországi adóegység a porta, a kapu volt, ez pedig azonos a *sessio*val, a jobbágytelekkel. Mivel a telekaprózódás következtében a jobbágyország országos átlagban fél telken gazdálkodott, nézete szerint az 1494–1495. évi adóegységek számát kétfővel kell megszorozni ahhoz, hogy megkapjuk a jobbágyháztartások számát. Pontosan ezt mutatta volna a Molnár Erik-féle számítás is, amelyről tudta, hogy problematikus, ezért végül is Szlavónia népességét kizárta vizsgálódásai köréből. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amennyiben Szlavónia jobbágyságai feleannyit fizetnek, mint a magyarországiak, ott pedig a fél összeget füstök alapján adják, akkor az adóegység Magyarországon is a füst, azaz a háztartás. Ez pedig azzal járna, hogy a középkorvégi jobbágyháztartások számát a felére kellene csökkenteni.

Ezt azután az 1488. évi Veszprém megyei adólajstrom feldolgozásával kapcsolatban Solymosi László bizonyította is egy 1984-ben megjelent tanulmányában: a középkorvégi magyarországi királyi adó esetében az adóegység ugyan tényleg a porta, ami valóban megfelel a *sessio*, a telek egyik jelentésének: a külsőségek nélküli háztelket jelenti, azaz a háztartást, azaz a füstöt.¹⁴ Szabó viszont a külsőségekkel együtt számított telekfogalommal, ami a földesúri járadékfizetés eszköze volt, azonosította a portát. Hozzá kell tenni, hogy Solymosi nézetét más adatokkal is alá lehet támasztani, így olyanokkal, amelyek azt mutatják, hogy a portát és a füstöt szinonimaként is alkalmazták.¹⁵

Sajnos, ebből viszont az következik, hogy jóval kevesebb, elvileg feleannyi, családfővel számolhatnánk, mint a korábbi szakirodalom. Nem véletlenül használtuk most a családfő kifejezést a háztartás helyett. Mátyás-kori törvényekből ugyanis arra lehet következtetni, hogy egy telken (a háztelekre, azaz az adóegységre gondolok) több család élt. Ez részben, a törvény szövegéből is kikövetkeztethetően, az állami adófizetés alóli kibúvás eszköze volt. Ez röviden azt jelenti, hogy egy háztelken több épület állt, és azokban több jobbágycsalád élt, vagy egy házban laktak többen.¹⁶

14 Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. (A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3.) 285.

15 Pl. Bars megye 1521. évi adólajstrom-törvénye „porte sive fumi”-ról beszél. Magyar Országos Levéltár (=MOL) DL. 72 769. Vö. még Kubinyi A.: Az alföldi megyék i. m. 284–285.

16 Az 1474:4. tc. és az 1475: 2. tc. tud arról, hogy az adószedés megkezdése után egyesek úgy próbálnak kibújni az adó alól, hogy összeköltöznek másokkal. Ezeket meg kell adóztatni. (Azonban, ha ott maradnak, a következő évben már mentesek!) Megjegyezzük, ezek, és más törvények tiltják a füstök szerinti adóztatást, és a portális adó fenntartását rendelik. A tiltás bizonyítja az eredménytelenséget, és mint láttuk, Mátyás uralkodása végén már a porta a füst szinonímája. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Red. Georgius Bónis, Franciscus Döry, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/19.) 215., 223–224. Már előtte, az 1467:2. tc. (I. m. 166–167.) megkísérelte az együttlakókat megadóztatni: pl. hogy ha ketten laknak együtt, akkor az másfél portának, ha négyen, akkor két portának számítson, stb. Az 1468:14. tc. ezt módosítja; akkor is egy porta, ha több család él rajta. (I. m. 177–178.)

Azt nehéz megállapítani, hogy közös háztartást alkottak-e, de valószínűbbnek tartjuk, hogy leszámítva az ugyancsak az adóztatás következtében újra terjedő nagycsaládi életformát,¹⁷ nem közös háztartásban éltek. Meg kell mondanunk, hogy egyes jobbágy-összeírások és okleveles adatok alátámasztják a törvényekből levonható következtetéseket. Magam hat olyan összeírást ismerek, amelyek együttélő — és nem zsellér! — családokat említenek.¹⁸ Ezek között az 1478. évi Garai–Szécsi birtokosztály a legjelentősebb. Érdekes, hogy nem minden Garai-uradalomban mutatható ki az az együttlakás, ennek ellenére 100 jobbágygazdaságra 131,7 más vezetéknevet viselő családfő esik.¹⁹ A szórás különben nagy: a hat összeírásban 104,5 és 137,5 között váltakozik a családfő-átlag. 4448 jobbágygazdaság esetén 5427 más vezetéknevű családfő található bennük, ami azt jelenti, hogy 100 jobbágygazdaságra 122 családfő esik.

Ezt a számot más adatok felfelé és lefelé egyaránt módosíthatják, feltehetően országrészek szerint más volt a helyzet, még ha ez egyelőre nem is igazolható. Ennek ellenére az állami adóegységek száma beszorozandó 1,22-vel, s így valamivel több, mint egyötödével növelhető a családok száma.

Nehézségek vannak azonban a családok átlagos népességével is. Nem számítva most azt a problémát, hogy jogosultak vagyunk-e átlagszámokkal dolgozni, kérdéses, hogy milyen háztartási koefficienssel számoljunk. Szabó István, mint ismeretes, az ötös szorzószámot alkalmazta, és miközben megvédte azokkal a véleményekkel

- 17 Többen hozták kapcsolatba a meg-megújuló nagycsaládi életformát Mátyás király adópolitikájával: *Tóth János*: Az Órségek népi építészete. Bp. 1975². 14.; *Szabó László*: A magyar rokonsági rendszer. Debrecen, 1980. (Studia Folcloristica et Ethnographica 4.) 104. Itt jegyezzük meg, hogy korábban az összeköltözést elsősorban a nagycsaláddal hoztuk kapcsolatba. (Az alföldi megyék i. m. 286.) Mint alább látni lehet, ez ennek csak az egyik fajtája.
- 18 MOL Dl. 18 145. (1478: Garai–Szécsi birtokosztály) A számítás a Szécsinek átengedett nyolcadrés alapján készült. Mivel Szécsinek mindig a helységek szélén szakítottak ki telkeket, a Garainál maradt középső településrészekben valószínűleg még nagyobb lehetett az összeköltözés. Az összeírás részletes feldolgozása: *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyság a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 18(1986) 197–226.; MOL Dl. 36 326. (1491) Néhai Fahídi János birtokainak leltára. Ez az adat falvanként megmondja, hogy melyik házban hány jobbágy él, azaz: világosan mutatja az összeköltözést. *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 104., 79. jegyz. idézi ugyan az adatot, de nem használta fel azon a címen, „minthogy semmi támpontunk nincs arra nézve, hogy a »domus« alatt egész telket [integra sessio] kell-e érteni.” Sajnos, kiváló tudósunknak eszébe sem jutott, hogy a forrás értelmezése akkor a legvilágosabb, ha szó szerint vesszük. A kisvárdai uradalom urbárium (1521). Kiadva: A zichi és vásonkeői gr. Zichy-család idősb-ágának okmánytára. XII. Szerk. Lukcsics Pál. Bp. 1931. 344–364. A veszprémi püspökség urbárium (1524). Kiadva: *Kredics László–Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Bp. 1993. (Új Történelmi Tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 4.) 21–110. A világosvári uradalom urbárium (1525). Kiadva: *David Prodan*: Domeniul cetății Șiria la 1525. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj 3(1960) 50–102. Alsónyék falu összeírása (1526 e.): Budapesti Egyetemi Könyvtár (=Egyetemi Kvt.) Kézirattára LEO 235. Feldolgozása: *Kubinyi András*: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, 1992. december 15–16. Szerk. Bessenyi József, Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcensis 1.) 7–17.
- 19 *Kubinyi A.*: A nagybirtok i. m. 219. táblázat alapján. Itt jegyezzük meg, hogy középkori összeírásaink túlnyomó többségének elkészítési elvei eltérnek egymástól, így az összehasonlítás nem mindig lehetséges. Azt is megjegyezzük, hogy az összeírások értékelésénél nem törekedtünk a teljességre, ugyanis fennmaradásuk teljesen esetleges.

szemben, amelyek ezt túl magasnak tartották, úgy vélte, hogy „ez a szorzószám inkább alsó, mint felső határnak tekintendő”.²⁰ Mi ezzel nemcsak egyetértünk, de az ötös szorzót egyenesen túl alacsonynak tartjuk. Egyetlen középkorvégi forrás áll ugyan rendelkezésünkre, ahol egy falu teljes jobbágylakosságát, az asszonyokat és a gyerekeket is összeírták, mégpedig az 1520-as évek közepén a Hont megyei Alsónyéken. Itt 44 házban 348 személy élt, azaz házanként 7,9 fő. Kizárólag családtagok éltek a házakban, cselédek nem. A 44 házban 46 háztartásra lehet következtetni, így ebben az esetben 7,6-es koefficienssel számolhatunk.²¹

Alsónyékét két adattal egészíthetjük ki a 16. század közepéről. Hunyadi István a Sopron megyei Keresztúron 1542-ben 6,3 főt talált házanként,²² Szakály Ferenc pedig 1551-ben Szigeten 13-at.²³ Sziget mezőváros volt, és — akárcsak a Garai-uradalmakhoz tartozó Siklós mezőváros esetében 1478-ban — nagyobb népsűrűséggel kell számolnunk.²⁴ Nyilvánvaló, hogy veszélyes három adatból általánosítani, ennek ellenére hajlanánk arra, hogy a három közül a legalacsonyabb, a soproni Keresztúr 6,3 fős koefficiensét alkalmazzuk a középkor végére. Fentebb a hat összeírásból a nem azonos családnévűeket emeltük ki. Közülük ötben vannak azonos családnévű, vagy családnév nélküli összeírások, mégpedig 4416 jobbágygazdaságban 5460 személy. Egy gazdaságra tehát kerekén 1,24 fő esik. Nos, Alsónyéken csak az ép kiscsaládokat számolva, ahol apa, anya és gyerekek éltek együtt (gyermektelen háztartás nem volt), átlag 6,7 fő jött ki egy kiscsaládra. Ha az egy jobbágygazdaságban azonos névvel, de mégis külön felvett személyeket felnőtt és feltehetően családos személyeknek, azaz nagycsaládi életformában élőknek számítjuk — arra is gondolva, hogy köztük lehettek gyermektelenek, esetleg nőtlenek is —, nyilván nem vehetjük a 6,7-es szorzót alapul. Amennyiben az ötös szorzót alkalmazzuk rájuk, és azzal beszorozzuk az egy gazdaságra eső 1,24 főt, 6,2-öt kapunk. Ez egy tizeddel alacsonyabb csak a keresztúri háztartás átlagnál, ami a három 16. századi összeírás közül a legkisebb háztartásátlagot adta. Úgy véljük ezért, hogy nem tévedünk nagyot, ha a Szabó István-féle minimális ötös helyett a 6,2-es szorzót alkalmazzuk.

Mindez azt jelenti, hogy az összeköltözések miatt nem csupán az adóegységek számát kell növelnünk ahhoz, hogy megkapjuk a jobbágygazdaságok tényleges számát, hanem a háztartási szorzószámot is. Ez utóbbit látszanak igazolni még teljesen le nem zárt kutatásaink a késő középkori nemesi családszerkezetre vonatkozólag. Úgy tűnik tehát, hogy a késő középkori Magyarországon, leszámítva a más házassági szokásokat alkalmazó arisztokráciát és a városi polgárságot, az átlagnál népesebb kiscsaládokkal és nem egyszer nagycsaládokkal kell számolnunk, ami a

20 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 92.

21 Kubinyi A.: Egy Hont megyei i. m. 7–17.

22 Hunyadi István: A Sopron megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. Történeti statisztikai tanulmányok 4(1980) 159–172.

23 Szakály Ferenc: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratioja” 1551-ben. (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez). Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968. Bp. 1970. 61–129.

24 MOL Dl. 18 145. Siklós mezővárosban a Szécsi Miklósnak járó nyolcadként 13 házban 39 jobbágyot osztottak ki: így házanként három családdal kell számolnunk.

jelek szerint egy viszonylag korai házassági szokással és a házassági kapcsolatra nem lépő nők elenyésző arányával magyarázható. A John Hajnal-féle európai házassági modell ezek szerint itt, a Lajtán innen, ekkor is legfeljebb az arisztokráciánál és a városi polgárságnál volt kimutatható.²⁵ A férjhez nem menő leányok alacsony magyarországi arányára abból is következtethetünk, hogy európai viszonylatban számolva nálunk volt a legkisebb az apácakolostorok aránya.

Mindezek magyarázata természetesen még további kutatásokat igényel. Folytatva azonban a középkorvégi magyarországi jobbágylakosság számának rekonstrukcióját, más nehézségek is vannak az 1494–1495. évi adólajstromokkal. Az adót Magyarországon és Erdélyben biztosan kivetették ugyanis az egytelkes nemesekre is. Szabó István ezt éppen úgy tudta, mint azt is, hogy a zsellérek egy részét is összeírták, azaz az ő számukat le kell vonni a kivetett egyforintos adót fizetőkéből.²⁶ Ismét Solymosi László bizonyította be, hogy az egytelkes nemesek és a zsellérek nem egy forintot, hanem csupán annak a felét fizették, vagy legalábbis ennyit vetettek ki rájuk. (Az egytelkesek egy része ugyanis megtagadta a fizetést.)²⁷ Ez viszont azt jelenti, hogy az egy megyére eső egytelkes nemesek, illetve adófizető zsellérek számának csak a felét kell levonni a megyére kivetett egyforintos adó összegéből, hogy megkapjuk a jobbágy-adóegységek számát. Mielőtt megkísérelnénk megállapítani e két társadalmi réteg létszámát, tisztáznunk kell a jobbágylakossággal kapcsolatos további kérdéseket.

Nem szerepelnek az összeírásokban a falusi bírák, akikre mentességük miatt nem vetettek ki adót. Szabó számítása logikus volt. Abból indult ki, hogy egyes településeken (különösen azokban, amelyek több birtokos között oszlottak meg) ugyan több bíró volt, voltak azonban bíró nélküli aprófalvak is, úgyhogy a legbiztosabb, ha egy településre egy bírót számítunk. Mivel pedig a középkor végén 18 000 település volt az országban, 18 000 bíró-háztartással növelendő a jobbágyháztartások száma.²⁸ Mi más módszert alkalmaztunk. Olyan összeírásokat vettünk alapul, amelyek említik a bírót és a háztartások számát, és ezek arányát alkalmaztuk tovább.²⁹ 9485 jobbágyháztartás mellett 304 bírót találtunk, ami azt jelenti, hogy 100 gazdaságra 3,1 bíró esik. Ezzel a számítással a Szabó által feltételezettnek a felét sem

25 *John Hajnal*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History. Essays in Historical Demography*. Ed. David Victor Glass–D. E. C. Eversley. Chicago, 1965. 101. skk. Arra, hogy nem az a lényeges, hogy az európai házassági rendszer mikor jött létre, vö. *Alan Macfarlane*: Az angol individualizmus eredete. (A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet). Bp. 1993. 214–220. Általában ezt mégis elfogadják, vö. pl. *Michael Mitterauer–Reinhard Sieder*: Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie. München 1991⁴. 60–62.; *Christian Pfister*: Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1500–1800. München, 1994. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Bd. 28.) 24–32.

26 *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 79–84., 89–94.

27 *Solymosi L.*: i. m. 168.

28 *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 77–78.

29 1491: Prímási uradalom urbáriuma. Magyar Tudományos Akadémia Kvt. Kézirattára. Ms. 4997. Modena 2. 8. boríték. 1501: Egri püspökség királyi adója. *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger, 1992. 65–66. (Csak egy évet használtunk fel.) 1507: A makovicai uradalom összeírása. Egyetemi Kvt. Kézirattár LEO 7. (Soltészek és bírák.) 1507: Zágráb megye királyi adólajstroma, Imprych Péter szolgabíró járása. *Josip Adamček–Ivan Kampuš*: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb, 1976. (Izvori za hrvatsku povijest

érjük el, és ezen még az sem segít, ha az ötös szorzószám helyett a 6,2-est alkalmazzuk a bírákra is.

A bírákra ki sem kellett vetni az adót, így az összesítésekből hiányoznak, volt azonban két réteg, amely szintén adómentes volt, de rájuk ki kellett vetni az adót. Ide tartoztak egyrészt a három forint értékű ingósággal nem rendelkezők (*pauperes non habentes res in valore trium florenorum*),³⁰ másrészt minden 100 jobbágy után öt mentesült mint földesúri *factores et servitores*.³¹ Ezt az ötszázalékos mentességet nyilvánvalóan nem lehetett 20 jobbágy alatt érvényesíteni, ezért van az, ahogy azt Szabó is megállapította, hogy országos átlagban e címen a jobbágyoknak nem 5%-a, hanem csak kb. 3,5%-a volt mentesítve. Bár mind a szegények, mind a *factorok* és *servitorok* szerepelnek az összesítésben, kérdéses az, hogy valamennyien-e, vagy pedig voltak olyanok, akikre, akár a bírákra, ki sem vetették az adót. Ez elvileg valószínűtlen, hiszen a házuk leégése miatt ugyancsak mentes, az adót meg nem fizető jobbágyokat felvették az összeírásba.

Sajnos, az 1494–1495. évi adókimutatások végrehajtási utasítása nem maradt fenn, és bár a századforduló környékéről több ilyen szabályzatot ismerünk, ezek kisebb mértékben eltérnek egymástól. Ennek ellenére megkíséreljük felhasználásukat. Ezt az is indokolja, hogy a szlavóniai összesítések nem tartalmazzák sem a szegények mentesítését, sem pedig a *factorok* és *servitorok* után levonható 5%-os kedvezményt.³² Teljesen ki van zárva, hogy az 50%-kal alacsonyabb adó fejében a szlavóniai szegények vagy a nagyurak szolgálai adót fizettek volna. Csak az képzelhető el, hogy ezekre ki sem vetették az adót; ezt különben igazolni is tudjuk.

Nemcsak az 1494–1495. évi szlavóniai adóösszesítésekből, hanem az 1495-ből véletlenül fennmaradt Körös megyei adójegyzékből³³ is hiányoznak a szegények és az 5%-os kedvezményre utaló adatok. Először 1507-ből maradt fenn valamennyi négy szlavón megye adójegyzéke. Ezek túlnyomó többsége az 1495. évi körösinek felel meg.³⁴ Eltérést találunk viszont ettől Zágráb megye egyik járásánál, valamint Varasd megyénél. A zágrábi járásnál az egyes helységeknél megadott portaszámok után következnek a felmentettek: itt vannak a bírák, a szegények, a földesúri *servitorok* (pl. a vár *servitorai*), a kézművesek, (pl. molnár, pék, vagy kovács, pásztorok, csőszök, stb.), valamint a *liberek* és az újonnan elpusztult telkek.³⁵ Varasd megyénél más módszert alkalmaztak az adószedők. Elkészült a négy járás összeírása

3.) 19–23. A bírákon kívül a vajdákat is figyelembe vettük. A későbbi adóösszeírásokat nem használtuk fel. 1507: Varasd megyei királyi adólajstroma, i. m. 36–38., (birtokosok és fizető portáik); i. m. 38–42., (felmentettek, köztük a bírák és villicusok). 1512–1514: Sámt. *Knauz Nándor*: Sámtó helység jövedelme 1512–14 évben. Magyar Sion 1(1863) 230. 1518: A bátmonostori uradalom királyi adólajstroma. MOL DI. 82 507. 1519: Sárvári uradalom. *Érszegi Géza*: Középkor. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Dr. Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 213–215. 1524: A veszprémi püspökség urbáriuma: *Kredics L.–Solymosi L.*: i. m. 21–110. (Veszprém várost és Nova mezővárost nem vettük figyelembe.)

30 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 78.; *Solymosi L.*: i. m. 163–164.

31 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 84–88.

32 L. fenn, 10. jegyz. és *J. Adamček–I. Kampuš*: i. m. passim.

33 I. m. 7–15.

34 I. m. 17–44.

35 L. fenn, 29. jegyz.

birtokonként, és egy külön jegyzék: *Registrum factum super liberos, pauperes et officiales...* Köztük vannak a bírák, a három forint ingósággal nem rendelkező szegények, a liberek, valamint földesúri alkalmazottak, mint például, *qui ad curiam serviunt*, aztán az örök, az erdőörök, a béresek (*mercenarii*), a pásztorok, a molnárok, a pékek, a kovácsok, a szabók, a méhészek, stb. Vannak köztük zsellérek is.³⁶ Nem hiányoznak az elpusztult telkek sem. A bírákat, a szegényeket és a zselléreket leszámlítva ez Varasd megyében 5%-ot, a Zágráb megyei járásban 8%-ot tesz ki.

Nyilvánvaló ezért, hogy az 1494–1495. évi összeírásban említetteknel nagyobb arányú lehetett a felmentettek száma. Ezt különben igazolja az 1496. évi adókimutatás végrehajtási utasítása. E szerint — többek közt — nem kell kivetni az adót a nagyon szegényekre, a molnárokra, valamint az urak és nemesek béreseire. 5% elengedhető a servitorok után, ahogy a bírák adóját is elengedik.³⁷ 1494–1495-ben a bírákra ki sem vetették az adót, a szegényekre viszont igen, de elengedték. Mivel a molnárok (és egyéb — nyilván földesúri szolgálatban álló — iparosok) és a béresek az országos átlagban 3,5%-nál magasabb arányt jelentettek, amit későbbi adatok is alátámasztanak,³⁸ valószínűnek vehetjük, hogy rájuk 1494–1495-ben sem vetették ki az adót, akárcsak a bírákra.

Szabó István előtt is nyilvánvaló volt, hogy az 5%-ot kitevő kedvezményezettek kivül hiányoznak a földesurak belső szolgálói és szolgálói. Számukat a birtokosok számából kiindulva 20 000-re becsülte, de úgy vélte, hogy itt nem alkalmazható az ötös szorzószám, hiszen olykor csak egyetlen személyről volt szó.³⁹ Azt hisszük azonban, hogy itt jóval szélesebb réteggel kell számolnunk: a szolgákon és béreseken kívül kézművesekkel, sőt személyi adómentességet élvezőkkel, ún. liberekkel vagy *libertinusokkal*. Talán nem tévedünk túl nagyot, ha a forrásokban előforduló szabadosok arányát vesszük alapul. Igaz, egy részük csak a földesúri adó alól mentesült, a kézművesek, béresek, stb. azonban ezen felül értendőek, így mégis felhasználható ez az arány. Szabó egy másik művében maga is felismerte a libertéreg jelentőségét.⁴⁰ Az általunk felhasznált összeírásokban 7274 jobbágy mellett 325 libert találtunk, ami azt jelenti, hogy száz jobbágyra kerekítve 4,5 szabados esik.⁴¹ Megjegyezzük, hogy az 1507. évi szlavóniai adólajstromból csak a valóban

36 L. fenn, 29. jegyz.

37 Iványi Béla: A római szent birodalmi Széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged, 1931. 380. sz. Az oklevelet hibás kelettel közölte: *Solymosi L.*: i. m. 220. 34. jegyz.

38 Az 1518. évi bátonostori összeírásban 344 adóegység közül 5,5% esett a bírákra, 2,3–2,3% a földesúri szolgákra, az iparosokra és a libertinusokra. 1,7% mentes volt, mert új házat épített, 9,9% pedig szegény. MOL DI. 82 507. Azaz a földesúri factorok és az iparosok együtt 4,6%-ot tettek ki. A 16. század közepi adólajstromok szerint — nem számítva a zselléreket és a pusztá telkeket — a szegények aránya 14,7%, újonnan építés miatt mentes (ezeket nem tudtuk figyelembe venni) 9%, allodium (földesúri majorosok) 0,5%, földesúri szolgák 3,1%, iparosok 0,9%, egyebek 5,1%. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Bp. 1990. 58–59.

39 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 87–88.

40 Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 28–29.

41 A 29. jegyz.-ben idézett 1491. évi prímási, 1507. évi zágrábi Imprych-járási és makovicai, 1518. évi bátonostori és az 1524. évi veszprémi püspökségi összeírásokon kívül a 18. jegyz.-ben idézett 1521. évi kisvárdai, valamint az 1510 körüli semptei (MOL DI. 37 002), az 1518. évi Győr megyei királyi adólajstrom (MOL DI. 25 024), az 1522. évi bolondóci uradalmi urbárium (*Richard Marsina-Michal Kušik*: Urbára feudálnych panstiev na Slovensku. Bratislava, 1959. 41–68.), továbbá

„liber”-nek nevezett személyeket vettük figyelembe, az ugyancsak felmentett kézműveseket, béreseket, akiknek száma pedig jóval több, nem. A többi összeírásban ugyanis csak a libert emeltük ki. A valóságban többen lehettek, mint száz jobbágy után 4,5. Náluk, tekintve, hogy köztük lehettek nőtlen szolgák is, a 6,2-es szorzó helyett csak az ötöst használhattuk.

Probléma van a szegényekkel is. Szabó úgy vélte, hogy a számadás e tekintetben nem pontos, de valós arányuk meghatározhatatlan. Szerinte különben a szegénynek nem volt igavonó állata,⁴² ami logikus lenne, ha nem ütközne a forrásokkal. Van ugyanis olyan saját házzal rendelkező telkes jobbágy, akinek mellel két lova vagy — más esetben — két ökre van, mégis szegény.⁴³ Így a három forint érték nem vonatkozhat állatra. Ezért nem mernénk meghatározni azt, hogy adószedés szempontjából ki számított szegénynek. Az adókivetés alól ugyan fel nem mentett, de a fizetés alól mentesített „szegények” nyilvánvalóan a telkes jobbágyság közül kerültek ki, míg a zsellérek között bizonyára nem egy olyan volt, akit az adószedés alkalmával össze sem írtak. Ez — ahogy azt Szabó István is látta — nyilvánvalóan meghatározhatatlan, „sötét szám”. Az sem zárható ki, hogy az adószedők nem tüntették fel mindig a szegényeket. Az 1495. évi összeírásban hiányoznak a szegények Komárom, Pilis, Torna, Veszprém, Nógrád, Ung, Tolna, Szepes, Közép-Szolnok, Árva, Turóc, Máramaros megyékben, máshol a „be nem hajtottak” vagy a „rectificatio” gyűjtőfogalma alatt keresendők. Legtöbbször a fizetést megtagadó egytelkes nemesekkel kapcsolták össze őket az adószedők.⁴⁴ Mivel a szegények nemfizetésére utaló megyék többségében amúgy is a felmentéssel rendelkező uradalmak túlsúlya mutatható ki,⁴⁵ a szegények valószínűleg az uradalom jobbágyságai között keresendők. Így legfeljebb egy-két megye marad, ahol a népességszám elvileg a szegényekkel növelhető lenne, de mivel az meghatározhatatlan, és amúgy is kevés az ilyen megye, a jegyzékben nem szereplő szegények számát figyelmen kívül kell hagynunk.

Ez azonban nem mondható el a zsellérek esetében. A törvények és jogszabályok a szántófölddel és szőlővel rendelkező zselléreket is megadóztatták, többnyire azonban a jobbágysághoz mérten fele arányban.⁴⁶ Közismert azonban, hogy a zselléreket

a Batthyány-család szlavóniai birtokai 1526 körüli összeírása alapján. MOL DI 104 657. Helyhiány miatt nem részletezhetjük, erre esetleg egy későbbi, bővebb feldolgozás adhat lehetőséget.

42 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 78–79.

43 Vö. pl. *D. Prodan*: i. m. 51.: „Marko Chwka habet propriam domum pauper Eq II. Paulus Kasay pauper habet domum Boues II.” Mindkét háztulajdonos és két lóval, ill. két ökörrel rendelkező szegény nem a zsellérek, hanem a jobbágyság között van összeírva. Azaz: a szegényeket nem keverhetjük össze a zsellérekkel.

44 *Solymosi L.* is utal arra, hogy a szegényeket nemegyszer kihagyták az összeírásból, de arányuk annyira bizonytalan, hogy ezt nem vehettük figyelembe.

45 Komáromban a tatai és komáromi, Tornában a tornai és a szádvári, Árvaiban és Turócban az ottani Szapolyai-uradalmak túlsúlya mutatható ki. A többi megyében is jelentős a nagybirtok, legfeljebb Tolna esetében lehetne a szegényekkel növelni az adóegységek számát.

46 Adószedési utasításokat idéz *Solymosi L.*: i. m. 220. 34. jegyz. Az 1478:4. tc. (*Decreta regni Hungariae* i. m. 239.) szerint csak azok a zsellérek fizetnek, akik „terras proprias sessionum vel vineas proprias colunt.” Az 1491. évi adószedési utasítás fél forinttal adóztatja meg a tehetősebb zselléreket, a szegényebbek nem fizetnek. MOL DI. 59 802. Az 1493. évi utasítás szerint azokra a zsellérekre nem kell kivetni az adót, akiknek nincs szántójuk, vagy szőlőjük, ill. nem foglalkoznak kereskedelemmel (!). *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/6. Sopron, 1928. 123. Az

a házas és házatlan zsellérek kategóriájába szoktuk osztani. Az összeírások elsősorban ezek megkülönböztetésére alkalmasak. Túl kevés olyan forrásunk van, amelyből a szántóval, vagy szőlővel rendelkező zsellérek aránya megállapítható, és ez esetben sem biztos, hogy mindenkit felvettek. Bár hibalehetőséget tartalmaz, mégis az adófizető zsellérek arányának meghatározására a házzal rendelkezőket vettük figyelembe. A házatlan zsellérről kevésbé valószínű, hogy földet művelt, ezért feltételezhető, hogy ezek számát kiegyenlíti a szántóval vagy szőlővel nem rendelkező házas zsellérek száma.

A zsellérek vizsgálatára Szabó több munkájában különös gondot fordított.⁴⁷ Demográfiai tanulmányában a jobbágyok és zsellérek együttes létszámából összeírások alapján a zselléreket 20,6%-nak vette, és azt is megállapította, hogy 100 telkes jobbágyra 25,9 zsellér esik. Foglalkozott még a Bács, Bodrog és Csongrád megyei 1522. évi dézsmalajstromok adataival is. E szerint az összes fizető 29,3%-a csak kereszténypénzt fizetett, azaz nem termelt gabonát, és 41,5 ~~kereszténypénz-fizető~~ esik 100 gabonadézsma-fizetőre. Szerinte — és ez logikus — a kereszténypénzt fizetők többsége zsellér lehetett. Mindezek alapján nem valószínű, hogy a zsellér-kimutatásában szereplők között különösen jelentékeny számban foglalnának helyet szántóval vagy szőlővel rendelkező zsellérek.⁴⁸

Nézetünk szerint a dézsmalajstromokat a zselléresedés szempontjából nem lehet felhasználni. A két legnagyobb település a dézsmalajstromban Bodrog és Szond mezőváros. Az előbbiben 147 személy közül csupán 24,5% fizetett gabonadézsma, az utóbbiban 142-ből csak egyetlen személy, azaz 0,7%.⁴⁹ Elvileg elképzelhető lenne, hogy Bodrogban a lakók háromnegyede zsellér volt, bár nem nagyon valószínű. Az azonban ki van zárva, hogy Szond mezővárosban csak zsellér élt volna. Az itt élők közül kézműipari, vagy kereskedő foglalkozásra 33 ember neve — azaz 23,2% — utal. Még ha ez nem is teljesen bizonyító értékű, elképzelhetetlen, hogy Szond népe a kézműiparból élt volna. A kereszténypénz-fizetésnek bizonyára több oka lehetett. Lássunk egy példát: a Szabó István által felhasznált és kiadott dézsmalajstrom szerint 1522-ben a Bács megyei Martályos faluban élő 28 személy kivétel nélkül kereszténypénzt fizetett, azaz Szabó István elképzelése szerint zsellérnek számítható. Az 1478. évi Garai–Szécsi birtokosztálykor itt 13 egész, egy fél és 4 harmadtelket, valamint 67,5 pusztá telket írtak össze. Ezzel szemben Martályos határa volt Garai Jób összes birtoka között a legnagyobb: 10 800 királyi hold szántó és 30 királyi hold erdő. Valószínű azonban, hogy nem szántóval, hanem legelővel kell számolni, azaz a martályosiak állattenyésztésből éltek.⁵⁰

1503. évi utasítás 50 dénárral adóztatja az ingatlanbirtokos, azaz irtásszántóval vagy szőlővel rendelkező zselléreket, az ingatlan (hereditas) nélküli, másnál lakók 25 dénárral adózzanak. Bártfa város lt. Okl. 3707. sz.

47 Szabó I.: Tanulmányok i. m. 21–27.; *Uő.*: Magyarország népessége i. m. 79–84.; *Uő.*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. 69–70.; *Uő.*: Jobbágyok — parasztok. (Értekezések a magyar parasztság történetéből). Bp. 1976. 33.

48 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 82–84.

49 Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86.) 32–33., 59–60.

50 1522: Szabó I.: Bács i. m. 45. 1478: MOL Dl. 18 145. Vö. Kubinyi A.: A nagybirtok i. m. 200. Itt jegyezzük meg, hogy egy 1525. évi névsorban 26 főt neveznek meg Martályosról. Közülük

Az általunk felhasznált összeírások alapján ugyan kisebb arány jött ki a zsellérekre, mint Szabónál,⁵¹ mégis elfogadjuk a száz jobbágyra eső 25-ös zsellérszámot, mert egyrészt a mezővárosokban, másrészt a szőlőtermelő vidékeken jóval nagyobb arányú zselléresedéssel kell számolni. Öt, az ország különböző részéből származó 16. század eleji összeírásban 2699 jobbágy mellett 209 házas és 207 házatlan zsellért találunk.⁵² (Itt kell megjegyeznünk, hogy a zselléreket igen gyakran, a házatlanokat pedig még inkább, kihagyták az összeírásokból.) Ennek ellenére valószínűnek vehetjük, hogy a házatlan zsellérek száma, főként a mezővárosokban magasabb volt a háztulajdonosokénál. Ezért a zselléreket 4–6 arányban osztjuk meg, és elfogadjuk Szabó István véleményét, miszerint 100 jobbágyra (a bírák és szabadok nélkül) 25 zsellér esik, azaz 10 háztulajdonos és 15 házatlan. Mint láttuk, a szántóval és szőlővel rendelkező, — általunk a háztulajdonosokkal azonosított — zselléreket 1494–1495-ben összeírták, de ezek csak fél forintot fizettek. A kivetett egyforintos adó megyei összegéből tehát az egytelkes nemesek számának a felét, a maradékból pedig viszonylag könnyen kiszámíthatóan a házas zsellérek számának felét kell le-

azonban csak hat személy azonosítható biztosan, kettő pedig azonos keresztnéve alapján a három évvel korábban, 1522-ben összeírt 28 személy valamelyikével. *Engel Pál*: Egy bácskai jobbágynév sor 1525-ből. *Történelmi Szemle* (=TSz) 37(1995) 363. Ez két dolgot jelenthet. Vagy a „lát-hatatlanok”, a jegyzékekben fel nem tüntetettek aránya (1525-ben hatalmaskodásban résztvetteket írták össze) magasabb az általunk feltételezetténél is, vagy 1514 után sem szűnt meg a jobbágyok mobilitása, sőt igen nagy mértékű maradt. Igaz, az 1522-ben Martályoson összeírtak közül csak egy azonosága vélhetően 1525-ben Pacséren, Gellért Mihályé. *Engel P.*: i. m. 258. Az viszont nem lehet véletlen, hogy 1522-ben valamennyien magyar vezetéknevet viseltek, ezzel szemben 1525-ben heten szerbek voltak. Igaz, nem biztos, hogy ezeket az 1522. évi tizedjegyzékekben összeírták. Ha leszámítjuk az 1525-ben említett hét szerbet, akkor az 1522. évi 28 fő közül maximálisan nyolcan maradtak, huszan elmentek és tizenegyen érkeztek.

- 51 Sajnos, hiába maradt fenn nagyszámú olyan összeírás, amely említi a zselléreket, többségüket nem lehet felhasználni. Van olyan, amely telkeket ad meg, bennünket azonban az érdekel, hogy hány jobbágyra, legyen az csak nyolcadtelkes, hány zsellér esik. Máskor nem derül ki az összeírásból, hogy házas, vagy házatlan zsellérről van-e szó, ami lehetetlenné teszi a birtokos (házas) zsellérek száma felének levonását az 1495. évi adóból. Más nehézség van a Batthyányak 1526 körüli szlavóniai összeírásánál. Itt ugyan pontosan tudjuk, hogy 149,5 egész telken 275 jobbágy gazdálkodott, köztük 84 negyedtelkes, és négy, akinek telekmérete nincs megadva, de ezenfelül összeírtak 54 „inquinus castri”-t, és 38 „montalis”-t, ezek együtt 25,1%-át teszik ki a Batthyány-alattvalóknak. MOL DI. 104 657. Nem tudtunk mit kezdeni ugyanezen család Battyán és Polgárdi birtokainak 1502. évi összeírásával sem. MOL DI. 104 125. Itt 59 olyan személyt írtak össze, akiknek szántóföldje is van, ezzel szemben — az extraneusokat nem számítva — 63 olyant, akinek csak szőlője van, ami a 122 fő 51,6%-a. Feltehető, hogy a csak szőlőbirtokos jogilag zsellér volt, de ez egyáltalán nem biztos, és azt sem tudjuk, hogy volt-e házuk. A csak valamely mezővárosról fennmaradt összeírásokat azért sem vehetjük figyelembe, mert ott jóval magasabb a zsellérek száma, és így módosítja a statisztikát. Ilyen pl. Nagytúr (Mezőtúr) Kállai János kezén levő részének 1468. évi összeírása. Itt 183 háztulajdonost adnak meg, akiknél 69 zsellér lakik. A háztulajdonosokról viszont nem tudni, hogy mind jobbágy-e, vagy van-e köztük házas zsellér. A házatlan zsellérek százaléka 27,4. Száz háztulajdonosra esik 37,7 zsellér. MOL DI. 55 872. A *Szabó I.* által is felhasznált 1521. évi szikszói összeírásban 82 jobbágy mellett 85 zsellér szerepel, azaz a zsellérek százaléka 50,9. MOL DI. 36 986. *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 82.
- 52 Felhasználtuk a fenn, a 18. jegyz.-ben idézett kisvárdai és világosvári, a 29. jegyz.-ben idézett makovica, a 41. jegyz.-ben idézett bolondóci összeírásokat, valamint a Forgács-család 1525. évi birtokostábláját: *Oszvald Ferenc*: Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételeivel — egy nagy uradalomban, 1525-ben. *Ethnographia* 74(1963) 494–500.

vonni, hogy megkapjuk — bírák és szabadok nélkül — az adót fizető jobbágyokat. Házasszallérek esetében nem használhatjuk sem a 6,2-es háztartási koefficiens, sem pedig az együttélő jobbágyoknál alkalmazott 1,22-es szorzót. Itt elfogadhatónak látszik a Szabó-féle ötös koefficiens. A házatlan szalléreknel azonban ez is magas, itt 3,5-el számolunk.⁵³

Elég problematikus a nemesség számának meghatározása. Szabó István 10 000 birtokos- és 20 000 egytelkes nemesi háztartással számolt, háztartásonként 5 fővel.⁵⁴ A későbbi szakirodalom, főként Maksay Ferenc, ezt kétségbe vonta. Maksay 18 000 egytelkest és 7000 birtokost fogadott el, bár tanulmánya folytatásában a jelek szerint ezt is magasnak érezte.⁵⁵ Mint láttuk, az egytelkes nemesek portái benne foglaltatnak az adójegyzékekben, azonban — eltérően a jobbágyoktól — csak fél forint fizetésére voltak kötelezve. Természetesen náluk is egyenlő az adóegység a háztartással és valószínűleg a 6,2-es szorzószám alkalmazható rájuk is.

A következő módszert alkalmaztuk. Két megye esetében 1494–1495 tájáról fennmaradt az egytelkes háztartások száma. Ez 1488-ban Veszprém megyében 430, 1502-ben Zalaiban 722 volt.⁵⁶ Azok, akik valami okból megtagadták a fizetést, pontosabban az, hogy hány forinttal maradtak hátralékban, az 1494–1495. évi számadáskönyvben is szerepelnek. A fél forint miatt ez természetesen megkettőzendő. Szabó István óvatosan ugyan, de felhasználta ezeket az adatokat. A baj csak ott van, hogy a nem fizető nemesek tétele gyakran egy másik nem fizető csoporttal, például a szegényekével van összevonva, így felhasználhatatlan.⁵⁷ Nyolc megye esetében azonban a kincstár nem vonta össze az egytelkes nemesek adóhátralékát másokéval, így a forintösszeg megkettőzésével megkapjuk az illető megye nem fizető egytelkes adóegységei számát.⁵⁸ Mivel bizonyára voltak olyan nemesek, akik fizettek, így ez a szám csak a minimális parasztnemesi háztartáslétszámot tartalmazza.

Összevetve ezeket az adatokat a Maksay által értékelt 16. század közepi dikalajstromokkal, különös képet kapunk. Az 1494–1495-ben említett nyolc megye közül egyedül Abaújban kisebb a hátralékos nemesi kúriák száma a 16. század közepén összeírtakénál. Minden jel arra mutat, hogy a század közepének dikátorai az egytelkesek jó részét kifizeltették. A 15. század végén hátralékos nemesi porták száma Gömörben közelíti meg a legjobban a Maksay által közöltet: csupán 1,17-szer magasabb annál. (A legnagyobb a különbség Zólyomban: ott tizennégyszer több egytelkes maradt adós adójával mint a 16. század közepén.)

A területi korlátok miatt nem ismertethetjük azt az eljárást, amelyet, valamilyen okból kifolyólag, egyes megyéknél követünk.⁵⁹ A többségnél így jártunk el:

53 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 92. a szalléreknel — akár a jobbágyoknál — ötös koefficiens alkalmazott.

54 I. m. 88–91.

55 Maksay Ferenc: „A sok nemes országa”. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mátyusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 290.

56 Solymosi L.: i. m. 148. (Veszprém), Egyetemi Kvt. LEO 256. (Zala)

57 Szabó I.: Magyarország népessége i. m. 89–90. Hibájára rámutatott Solymosi L.: i. m. 175.

58 Ezek: Abaúj (1494): J. Chr. Engel: i. m. 23. Gömör (1495): i. m. 141. Liptó (1494): i. m. 34. Sopron (1494): i. m. 20–21. Trencsén (1495): i. m. 140. Turóc (1494, prediális egytelkes nemesek): i. m. 34. Ung (1495): i. m. 132. Zólyom (1494, prediális egytelkes nemesek): i. m. 33.

59 Ld. Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m. I–II. az egyes megyéknél.

kiinduló pontként felhasználtuk Veszprém és Zala meglévő adatát. Az 1494–1495-ben hátralékával említett nyolc megye közül a 16. században magasabb Abaújnál átvettük Maksay adatát. A többi hét megyénél annak ellenére, hogy a hátralék nyilvánvalóan alacsonyabb a ténylegesnél, óvatosságból mégis ezt vettük át. Ott, ahol ilyen adat nem állt rendelkezésünkre, és ahol a 16. század közepén közepesen elpusztult megyéket írtak össze, mégis alapul vettük Maksay közlését, ezt azonban, hiányosságai miatt, beszoroztuk a legkisebb eltérést mutató gömöri 1,17-es arányszámmal.

Ez azt jelenti, hogy az egytelkes nemesek száma a megyék egy tekintélyes részénél biztosan alatta maradt az általunk kimutatottnak, az alábecslést azonban kisebb hibának érezzük a felülbecslésnél. Mindezek alapján kerekítéssel az egytelkes nemesi háztartásokat Szlavónia nélkül 12 615-re becsültük, ami nemcsak Szabó István (20 000), de Maksay adatánál (18 000) is kisebb. Nem zárjuk azonban ki, hogy ez alábecslésünk következménye, és a valóságban létszámuk, ha nem is érte el, de valószínűleg megközelítette a Maksay által bizonytalanul feltételezett 18 000-et.

A birtokos nemesek nem fordulnak elő a számadáskönyvben, legfeljebb annak kapcsán, hogy jobbágyaik egy része (vagy az összes) nem fizetett be kincstári adót. Ebből azonban a számuk nem határozható meg. A birtokos családok számának a rekonstrukciója a legbonyolultabb, és így a legtöbb hibalehetőséget magában foglaló feladat. Mivel az általunk követett módszer ismertetése túl hosszúvá nyúlna, röviden csak annyit közlünk, hogy egyrészt a Maksay által kiadott dikalajstromokat vettük alapul, másrészt Csánki történeti földrajzi munkáját. Abból indultunk ki ugyanis, hogy a birtokos nemesek száma valamivel több mint fél évszázad alatt nem sokat változhatott. Ezt vetettük egybe Csánki adataival és olykor egybekkel.⁶⁰ Ügyelnünk kellett arra is, hogy voltak olyan nemesek, akik több megyében birtokoltak. Erre való tekintettel minden megyénél levontuk a birtokosok 10%-át, ami valószínűleg túlzott óvatosságot jelent. Az eredmény: 6650 birtokos, megint csak Szlavónia nélkül. Valószínűleg itt is Maksay becslése (7000) a helyes. Ugyanakkor teljesen biztosnak látszik, hogy Szabónak igaza volt abban: az egytelkesek pontosan kétszer annyian voltak, mint a birtokosok. Ezt azért kellett kiemelnünk, mert Fügedi Erik egy 1476. évi forrás alapján a birtokos nemességet 1700 házra becsülte, viszont egy „háza” 18–20 főt vett. Az egytelkeseknél maradt a Szabó-féle 100 000-nél, azaz a 20 000 háztartásnál.⁶¹ Tartunk attól, hogy az 1700 ház valamiféle elírás ered-

60 Mivel a birtokosok száma feltehetően nem nagyon változott a 16. század közepéig, azoknál a megyéknél, ahol a török pusztítás még kevésbé érvényesült, alapul vettük a *Maksay F.* előbb i. m.-ben említett birtokosok számát. Ez 31 megye. A többinél *Csánki Dezso* történeti földrajzi művére kellett támaszkodnunk. Itt hármas nehézség van: az egyes kötetek nem egyforma forrásbázisra épültek: az I. kötetben használta fel a szerző a legkevesebb forrást, a későbbi kötetekben egyre többet. Másrészt a birtokosok között olyanok is helyet foglalnak, akik a 15. század végén már kihaltak, vagy nem birtokoltak a megyékben. Végül: *Csánki D.* családokat, nem pedig birtokosokat ad meg, pedig ugyanabból a családból többen is birtokolhattak a megyékben. *Maksay F.*-nél a birtokosok és a családok aránya átlagosan 1:1,45. Ezzel szorozva *Csánki D.* birtokos családait, kijön egy szám a birtokos személyekre. A többi nehézség megoldására alkalmazott, és ugyancsak *Csánki D.*-re támaszkodó módszer leírását talán később, egy bővebb munkában tudjuk majd a jelenlegi helyhiány miatt ismertetni.

61 *Fügedi E.*: A középkori Magyarország i. m. 39–40.

ménye; legfeljebb egy esetben nem, ha tényleg a nemesi atyafiságokat vették számba. Azt azonban ma lehetetlen megmondani, hogy egy atyafisághoz hány birtokos háztartás tartozott. Azzal egyetértünk, hogy a nemesi háztartás népesebb volt ötnél, úgyhogy esetükben inkább a 6,2 szorzószámot alkalmazzuk.

Az eddig ismertetett népesség-elemek valamennyi megyében megtalálhatók, most azokat kell sorra vennünk, amelyek csak bizonyos megyékben éltek. A jobbágsághoz tartoztak, de mind a törvények, mind több oklevél, illetve összeírás szerint adómentesek voltak a délvidéki végvárakban katonai szolgálatot teljesítő parasztok. Őket forrásaink főleg a *vojnik* névvel illetik, bár olykor *huszárként* is előfordulnak. Hozzájuk kell számítanunk az ugyancsak adómentes *naszádosokat*, akik békeidőben más foglalkozást űztek. Létszámuk megállapítására egyedül a 16. század eleji költségvetések adhatnak támpontot. A jelek szerint az 1511 táján kelt költségvetés a legteljesebb. Ez az ott felsorolt végvárakban, illetve a Jaxithok zsoldjában 1820 huszárt, illetve vojnikot, valamint 1100 naszádot említ adómentesként.⁶² Azt is tudjuk, hogy tíz délvidéki megyében éltek ilyen adómentes katonaparasztok.⁶³ Közülük csupán egy, Pozsega, fordul elő az 1494–1495. évi számadáskönyvben, de itt nem említik a felmentett vojnikokat. Úgy látszik, hogy akár a falubírákra, rájuk sem vetették ki az adót. Majdnem biztos, hogy a vojnikok száma a költségvetésben említetténél magasabb volt, mert több földesúr délvidéki jobbágyainak egy részéről tudjuk, hogy vojnikként adómentességet élveztek; így pl. a pécsi káptalan vagy a Czoborok esetében.⁶⁴ Ezért 1820 helyett 2000-el számolunk. Lakóhelyük megállapíthatatlan, ezért arányosan osztottuk el őket a tíz megye között: 200–200 családfővel emelve a megyék népességét. A naszádosoknál a helyzet egyszerűbb. A szreberniki várhoz tartozó 500 nyilván Valkó, a nándorfehérvári őrséget növelő 500 és a szabácsi 100 pedig bizonyára Szerém megyében lakott. Náluk valószínűleg a 6,2-es szorzó is alacsony, mert míg a családból egyvalaki katonáskodott, a gazdálkodással másnak kellett foglalkozni. Mégis a 6,2-es szorzót alkalmazzuk.

A Jászkunság adója benne foglaltatik az 1494–1495. évi számadáskönyvben. A jászkunok 1495-ben Fejér, Heves, Külső-Szolnok és Solt megyékben 2388 forinttal maradtak hátralékban.⁶⁵ Bár elképzelhető, hogy voltak, akik fizettek, ezt vettük alapul népességük meghatározásánál, természetesen ennyivel csökkentve a szóban forgó négy megye adóját. Ugyanazt alkalmazzuk rájuk, mint bármely más megye esetében, azaz figyelembe vettük a bírákat (kapitányokat), libereket és zselléreket is. Így 20 620 fő jött ki, ami majdnem biztos, hogy alábecsült szám.

A Székelyföldnél, jobb híján, Szabó István becsléséből indultunk ki. Kiváló kutatónk 11 000 családdal és az ötös koefficienssel számolt.⁶⁶ A fentiek alapján az

62 Kiadva hibás kelettel: *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Bp. 1915. (Monumenta Hungariae Historica I/40.) 183–192.

63 Ezek: Arad, Bács, Békés, Csanád, Pozsega, Szerém, Temes, Torontál, Valkó és Zaránd megyék. *Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislau Solymosi–Geisa Érszegi*: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Bp. 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II/12.) 251–252.

64 *Iványi Béla*: Egy 1526. előtti ismeretlen formulás könyv. Történelmi Tár 1904. 502–503. (Pécsi káptalan, földesúri adó alól.) MOL DI. 46 895. (1509. Czobor család, királyi adó alól.)

65 *J. Chr. Engel*: i. m. 136., 139., 130–131., 136–137.

66 *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 94.

ötös szorzó szerintünk alacsony, így itt is a 6,2-es koefficienst alkalmaztuk. Számlolnunk kell azonban a szabad székelyeken kívül a köztük élő jobbágysággal, zsellérekkel is. Száz szabad székelyre 25-öt számolva — biztonság kedvéért azonban csak a házatlanok 3,5-ös szorzóját alkalmazva — a 68 200 szabad székelyhez 7700-at kell hozzáadnunk; így a Székelyföld összlélekszáma 75 900.

A Szászföld népességét a 15–16. század fordulója összeírási adatai alapján újabban Draskóczy István kitűnő tanulmánya határozta meg. Szerinte legalább 90 000 fővel számolhatunk. Ő a *hospesekre* az ötös, a többiekre — zsellérekre, szegényekre stb. — a 2,5-ös szorzót alkalmazta.⁶⁷ Ezt (a kereken 25 765 főt) a hét szász város esetében minimális számként el is tudjuk fogadni, a falusi lakosságnál azonban már nem. A magyarországi jobbágylakosságtól és a székelyektől eltérően csak 6-os szorzót alkalmaztunk a hospesek, 3,5-öt az egyéb lakosság esetében. Így a provinciára 75 575 fő, az egész Szászföldre pedig 101 340 jött ki.

A királyi városok lakosságának megállapítása még kevésbé lehet pontos, mint a jobbágyságé. Számos városunkról nem maradt demográfiai adat, így az egy összegben fizetett adójuk nagyságát szokták egybevetni az olyan városokéval, amelyről több adatunk maradt.⁶⁸ Bár ez igen nagy hibalehetőséggel jár, nincs jobb megoldás. A városok egy része, elsősorban a földesúri hatalom alatt állók, ugyanazt az adót fizette, mint a jobbágyság, népességük tehát a megyei adóösszesítésekben található. Az erdélyi szász városok pedig, mint láttuk, a szász adóösszeírásokban szerepelnek. Így 23 királyi város maradt. Népességüket Szabó István — Szűcs Jenő és mások nyomán — legalább 80 000 főben határozta meg.⁶⁹ Bár mi Fügedi Erik⁷⁰ és Granasztói György⁷¹ alapján néhány város esetében csökkentettük, a főváros és Szeged esetében pedig — saját kutatásainkat felhasználva — növeltük a feltételezett létszámot, majdnem azonos eredményre jutottunk Szabóval: 86 500 főt állapítottunk meg.⁷²

67 *Draskóczy István*: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes am Ende des 15. Jahrhunderts. Review of Historical Demography (Bp.). 1990. 106–148.

68 *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 41–44.

69 *Szabó I.*: Magyarország népessége i. m. 96–97.

70 Kassa lakosságát *Szűcs J.* nyomán *Szabó I.* 7500-ra becsülte (l. fenn, 68–69. jegyz.). *Fügedi Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 2[1956] 188.) szerint: 4200. Ennek ellenére valamivel magasabb, 5000 fővel számolunk. *Granasztói György*: A középkori magyar város. (Bp. 1980. [Magyar História] 157.) 4–5000 lakosra becsüli.

71 *Granasztói Gy.*: i. h.

72 Buda lakosságát — a falakon kívüli külvárosaival együtt — 12 500–15 000 között határoztuk meg a 16. század elejére. *András Kubinyi*: Topographic Growth of Buda up to 1541. In: Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques... Réd. D. Csátrai, L. Katus, Á. Rozsnyói. I. Bp. 1965. 155–157. Ezt átvette *Granasztói Gy.*: i. m. 157. is. Most 13 500 fővel számoltunk Buda közigazgatási területére. *Fügedi E.* (A középkori Magyarország i. m. 49.) 12 700 főt állapított meg. A velünk szemben felhozott érvek nagy része nem elfogadható. A bortermelők aránya pl. kisebb volt Budán, mint a nyugati határszél városaiban. Abban viszont Fügedinek esetleg igaza lehet, hogy az egyházi rend létszáma 300, és nem 500, mint ahogy mi állítottuk, de ez is további kutatást igényel. Mi viszont alábecsültük a királyi udvartartás létszámát, 500 főben határoztuk meg, noha az 1525-ben, amikor a király még szegényebb volt — nem számítva a kancellária, a kúria és a kincstár személyzetét, valamint a budai vár őrségét —

Szabó István nem foglalkozott az egyházi renddel, pedig ennek tagjai is beletartoztak az ország középkorvégi népességébe. Bár a székes- és társaskáptalanok papságának,⁷³ és — ennél nagyobb hibaszázalékkal — a szerzetesség létszáma is megállapítható, a nagyszámú alsópapságot, beleértve házicselédeiken kívül a valószínűleg nem adózó iskolamestereket is, számukat ma még megközelítőleg sem tudjuk számszerűsíteni. Ehhez további részletkutatásokra volna szükség.

A középkori magyar királyság része volt Szlavónia is, ezért nehezen érthető, hogy Szabó miért nem foglalta bele demográfiai összesítésébe. Feltehetően a fentebb jelzett füstkérdés miatt „felejtette ki.” A hét szlavón megye közül az adólajstromokból hiányzik a Száván túli három déli: Dubica, Szana és Orbász megye adója,⁷⁴ s nem írták össze Zágráb megye déli részét sem. Horvátországról csak egy korábbi töredékes jegyzék áll rendelkezésünkre.⁷⁵ Zágráb, Körös, Varasd és Verőce megyékről viszont több Jagelló-kori adójegyzék maradt fenn, mint az ország más részeiről. Az 1495. évihez közel eső és a négy megye esetében teljesnek mondható adójegy-

650 személyből állt, azaz az említett kihagyásokat figyelembe véve megközelíthette az ezret. *Kubinyi András*: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. (Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére). Szerk. Koszta László. Bp. 1995. 326–327. Szeged lakosságát — *Szűcs J.* nyomán — *Szabó I.* (Magyarország népessége i. m. 97.) 7100-ra, *Kulcsár Péter* (A szabad királyi város [1498–1543]. In: Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 448.) 7500–8000-re becsülte. Utoljára *Kulcsár P.* foglalkozott ezzel, és mint elődei, ő is az 1522. évi tizedlajstromot vette alapul, és ötös szorzószámot alkalmazott. Eltekintve attól, hogy nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az ötös szorzó Szeged esetében nem túl alacsony-e, más nehézség is akad. Tartalmazza-e a tizedlajstrom valamennyi szegedi lakos nevét? *Kulcsár P.* (i. m. 451–455.) felhasznál néhány 1522 körüli oklevelet, amelyben szegedieket említenek, akik nem mindig fordulnak elő a tizedlajstromban. Ezt a népesség fluktuációjával magyarázza. Egy ház és szomszédai megnevezésének eltérése esetén ez lehetséges is. Más a helyzet egy 1523. ápr. 13-i oklevélnél. *Érszegi Géza*: Adatok Szeged középkori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 6(1982) 47–48. Egy hatalmaskodásnál hét szegedi vett részt. Közülük csak hárman fordulnak elő a fél évvel korábbi tizedlajstromban, bár Tóth Györgyöt a hat Tóth György valamelyikével kellene azonosítani. Kettőnek a vezetékeve előfordul a dézsmalajstromban, náluk elképzelhető, hogy *Kulcsár P.*-nek igaza van: a családnak valamelyik fiatalabb tagja vett részt a hatalmaskodásban. Bodrogi Tamás és Kába Tamás vezetékeve azonban elő sem fordul a tizedjegyzékben. (*Kulcsár P.* szerint ugyan Bodrogi előfordulna, azonban a kiadás mutatója szegedi Bodrogiakat nem említ, csak hármat a szomszéd megyékben (*Bálint Sándor*: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékevei. Bp. 1963. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. sz.] 51.). A származási helyre utaló szegedi vezetékevek felsorolásában sem fordul elő. I. m. 13. Az teljesen valószínűtlen, hogy amint Kába esetében *Kulcsár P.* feltételezi, „az imént költözött be” a városba. Túl rövid az idő, és valószínűtlen, hogy a viszonylag távol levő faluban egy újonnan beköltözött szegediről tudtak volna. Sokkal hihetőbb, hogy a tizedlajstromból sokan kimaradtak, pl. más házában lakók. Itt hét személy közül kettő biztosan hiányzik. Ha biztonság kedvéért hat közül egyet tételezünk fel, mint akit kihagytak a lajstromból, akkor 1784 családfőt, ötös szorzószámmal 8920 személyt, hozzászámítva pedig az egyháziakat, valamint a vár és a sókamara személyzetét 9500 főt kapunk.

73 *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 115–118. Városok esetében igyekeztünk az ott élő egyháziakat figyelembe venni.

74 A három megye egyetlen adójegyzékben sem szerepel. Az 1516. évi összesítés szerint a Kulpán túli területen, ahol valaha 6800 porta volt, nem vetik ki az adót. *J. Adamček-I. Kampus*: i. m. 76. Ez elsősorban Zágráb megye egyik felét jelenti.

75 I. m. 1–3. Ezek szerint 1470 körül legalább 3286 füstöt írtak össze Horvátországon.

zések közül (a török által pusztított Dél-Zágráb megye kivételével) az 1507. évit lehetett a legjobban felhasználni.⁷⁶

Nehézségek itt is vannak. Nem tudjuk például, hogy mi van az egytelkes nemesekkel. Ők ugyanis Szlavóniában adómentesek voltak,⁷⁷ ennek ellenére — viszonylag alacsony számban — olykor előfordulnak az adózók között. Lehetséges, hogy az adó alá vont egytelkes nemesek a Szlavóniában nagyszámú *prediálisok* közé tartoztak.⁷⁸ Nem tudjuk azonban, hogy mennyi adót fizettek, élveztek-e kedvezményt, mint a Dráván inneni megyékben, vagy az általános szlavóniai kedvezmény alapján adtak ugyancsak fél forintot. Ugyanez áll a zsellérekre is. Másik nehézség a felmentettek aránya, amit csak Varasd megyében és az egyik zágrábi járásban határozhatunk meg. Természetesen az ottani arányt kivetíthetjük a többi megyére is. (Varasd arányszámát Verőcénél felhasználhatjuk, a zágrábi egyik járás adatait a többi Zágráb megyei járásra is vonatkoztathatjuk. Körös esetében az egyik zágrábi járás és Varasd megye felmentettjeinek középértékét vehetjük.)

Így sikerült meghatározni a felmentettek arányát Szlavóniában. Az 1495. évi Szlavóniát egységben megjelenítő füstadatok megyék szerinti szétbontásánál az 1507. évi arányokat vettük alapul. Mindezek alapján a jobbág্যokat és a bírákat 6,2-es szorzószámmal, a többi felmentettet az ötös koefficienssel szoroztuk be. Nem tudtuk azonban figyelembe venni a házatlan zselléreket, mivel bizonytalan, hogy a varasdi és a Zágráb megyei járási adatokban a zsellérek alatt ők értendők-e. Ennek alapján Szlavónia 1495. évi jobbágylakosságát 249 150 főre becsüljük.⁷⁹ Az egytelkes nemesekkel fentebb jelzett probléma miatt úgy vettük, hogy 100 jobbágyszámra 2,4 egytelkes esett,⁸⁰ ez 780 családfőt, azaz 6,2-es koefficienssel kereken 4835 személyt jelent. A birtokos nemesek száma az 1507. évi jegyzékből pontosan megállapítható. Megyénként felvéve a birtokosokat, 675 főt kapunk, közülük 39 (azaz 5,8%) valamely más megyében, vagy megyékben is birtokos volt Szlavóniában.⁸¹ Más adatok szerint nem egy a dél-dunántúli megyékben is birtokolt, így 5,8% helyett a magyarországinál alkalmazott közel tíz százalékot vonhatjuk le a 675 főből. Így a birtokos nemesek és családtagjaik számát kereken 3835 főre becsülhetjük. Ezzel a zágrábi Gréchegy királyi várost is beszámítva az összlakosság 259 815 főre tehető.

76 I. m. 17–44. 1507-ből maradt fenn először mind a négy megye adójegyzéke. A legkorábbi Körös megye egyetlen járásának összeírása az 1480-as évek közepéről. I. m. 16–17. (Tévesen 1500 körüli kelettel.) Körös megyének 1495-ből fennmaradt négy járásának összeírása. I. m. 7–15.

77 *Joannes Kukuljević*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Zagrabiae 1862. 320.

78 Rájuk I. *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. 331–357.

79 Az 1495. évi füstösszesítést vettem alapul, amely nem különbözteti meg a megyéket. A megyék szétbontását az 1507. évi arányok alapján végeztem. Itt jegyezzük meg, hogy a 76. jegyz.-ben idézett Körös megyei összeírás hiányos, így nem használható fel. A füstök száma 9070, 1507-ben pedig 17 033.

80 Szlavóniában 1495-ben az egytelkes nemesek után 286 forint nem futott be, azaz legalább 572 füst nem fizetett. *J. Chr. Engel*: i. m. 147. E szerint száz jobbágyszámra 1,8 egytelkes esne. Ennél magasabbnak kellett lennie, a 2,4-et itt nem részletezhető magyarországi analógia alapján alkalmaztuk.

81 A 76. jegyz.-ben idézett 1507. évi adójegyzékekben említett földesurak.

Ezek után megkísérélhetjük Magyarország 1495. évi lakosságszámának meghatározását. Ezt az évet kell alkalmazni, noha nem egy megyénél az 1494. évinél kisebb számot ad meg. Akkor azonban hiányzik Máramaros, Mosont pedig Pozsonnyal együtt írták össze. Gyakran nagy a különbség a két esztendő között. Szabó mindig a magasabb számmal dolgozott, de ez nem helyeselhető, hiszen a jobbágyköltözés elterjedése miatt az 1494-ben egy megyében összeírt jobbágy 1495-ben már egy másik megyében tartózkodhatott. A költözést maximálisan 4%-ig vettük figyelembe. Amennyiben az 1494 és 1495 közötti különbség 4%-nál magasabb, ott ez csak a adószedés hibájával magyarázható, ezért magasabb 1494. évi adat esetében a 4% feletti összeggel megemeltük az 1495. évi adatot. Az adatokat minden esetben öttel végződő számra kerekítettük fel.

I. táblázat

Magyarország népessége 1495-ben⁸²

Társadalmi és néprétegek	Magyarország Erdéllyel	és Szlavóniával
Jobbágyok és zsellérek	2 249 490	2 498 635
Egytelkes nemesek	78 285	83 120
Birtokos nemesek	41 240	45 075
Jászkunok	20 620	20 620
Székelyföld	75 900	75 900
Szászföld	101 340	101 340
Városok	84 500	86 500
Összesen	2 651 375	2 911 190

A magyar királyság népessége együtt tehát kereken 3 000 000.

Szabó István 1963-ban három és fél-négy millióval számolt. Adataink közel egy-millióval alacsonyabb lélekszámot adtak meg. Ez — Szlavónia nélkül — még mindig 412 375 fővel magasabb Fügedi 1992. évben közzétett 2 239 000 fő becslésénél. Ő próbálta először Solymosi eredményei alapján az 1494–1495. évi adólajstromokat ki-, illetve átértékelni.⁸³ Ötös szorzószámmal számolt, és maga is megállapította, hogy eredményei a minimálisat jelentik. Magunk is biztosak vagyunk benne, hogy a tényleges népesség magasabb volt az általunk meghatározottnál, ezért igyekeztünk egy maximális lélekszámot is meghatározni. Gondolni kellett ugyanis arra, hogy az adószedők mindig kihagytak egyes falvakat, sőt uradalmakat,⁸⁴ de számolni kell a Szegfű László által említett „láthatatlanokkal” — az összeírásból kimaradt, főként mezővárosi rétegekkel — is. Magunk is gondoltunk rájuk, ezért vettük figyelembe (Szlavónia kivételével) az összeköltözőket, és használtunk magasabb szorzószámot.

82 Ez csak a minimális lakosságszámot mutatja, a maximálisra l. alább.

83 Fügedi E.: A középkori Magyarország i. m. 41.

84 Erre több helyen utal Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m. I–II. passim. Kimaradt uradalmakra Szlavóniában: J. Adamček–I. Kampuš: i. m. X.

A Szegfű által alkalmazott — különben igen elmés — módszert viszont nem tudjuk elfogadni.⁸⁵

Úgy véltük, hogy a népességnek maximálisan 12%-a maradt ki az adószedők hibájából, vagy saját — olykor alacsony — becslésünk következtében a fenti összesítésből. Nyilvánvaló az is, hogy nem minden megyében számolhatunk ilyen — viszonylag magas — hibaszázalékkal. Ezért valamennyi megye általunk összegzett népességszámát úgy tekintettük, hogy a megállapított összeg a valóságnak csak 88%-a, így ki kellett számítanunk megyénként, illetve kiváltságos területenként a 100%-ot is, majd ezeket összeadnunk. Ezzel kaptunk egy maximális népességet, amely bizonyára még mindig alatta marad a ténylegesnek, mégis hozzájárul egy pontosabb becsléshez. Az összeadásból 3 307 225 fő jött ki Magyarország, Erdély és Szlavónia maximális népességeként, Szlavónia nélkül pedig 3 012 930. Ez már csak félmillióval kevesebb, mint a Szabó által meghatározott minimális népesség, igaz, egymillió hiányzik az általa meghatározott maximálisból.

Ez természetesen még jobban eltér Kovács Zoltánnak a népesedési folyamatból kiinduló számításaitól, amelyek 5–5 és 1/2 millióra teszik az ország lakosságát.⁸⁶ Ezt azonban nem lehet a fenti forrásokkal összehangba hozni. Ez azért sem valószínű, mert minden jel szerint a 15. században csökkent vagy — a legjobb esetben — szinten maradt az ország lakossága. Egy 1971-ben Ausztriában megjelent tanulmányunkban utaltunk arra, hogy Zsigmond uralkodása végén — Szlavónia nélkül — 400 000 adóporta volt az országban, ami 1494–1495-re egyharmaddal csökkent. Néhány észak-magyarországi megye 1427. évi adatainak összevetése a századvégiekkel ugyanezt bizonyítja. Egy későbbi művünkben arra hívtuk fel a figyelmet, hogy 1463-ban Sáros megyében több porta után futott be az adó a kincstárba, mint amennyi adót 1494–1495-ben kivetettek. Megjegyezzük, hogy például Sárosban már 1463-ban kevesebb volt a porták száma, mint 1427-ben.⁸⁷ Ezt a kérdést aztán — a miénknél gazdagabb anyag alapján — Engel Pál vizsgálta, és megállapította, hogy a portaszámok Zsigmond óta bekövetkezett esése „katasztrofális csökkenést mutat, amivel demográfusainknak valamikor el kell majd számolniuk”.⁸⁸

Az „elszámolóshoz” csak adalékokkal tudunk szolgálni; ugyanis több dolgot kell figyelembe venni. Először utalni kell arra, hogy a 14. század közepi „fekete halál” kisebb pusztítást végzett Magyarországon, mint Európa nagy részében.⁸⁹ Így a népesség számának növekedésében nem következett be szakadás. Úgy tűnik, hogy Ma-

85 Szegfű László: A „láthatatlanok”. (Adatok mezővárosaink XVI. század eleji lélekszámának kutatásához.) In: Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Marxistica-leninistica et Historica. Szerk. Békési Imre. Szeged, 1983. 47–58.

86 Kovács Zoltán: Történeti demográfia. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 684–685. Itt idézve korábbi tanulmányai is.

87 András Kubinyi: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. (Graz-er Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1.) 203–204.; Uő.: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 113–114.

88 Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) Sz 119(1983) 941–1005., az idézet: 996.

89 Fügedi E.: A középkori Magyarország i. m. 28–31.

gyarországon a 15. század középső harmada a nagy népességsökkenés vagy legalábbis a növekedés stagnálásának korszaka. Mindenesetre a pusztásodásra vonatkozó adatok erre utalnak.⁹⁰ Ennek több oka lehet: a 15. század közepi, majd a Mátyás alatti, illetve az 1490–1491. évi belharcok és háborúk kimutathatóan nagy pusztulással jártak,⁹¹ s a 15. század a tömeges mezővárosiasodás kora is. A szabad költözési joggal rendelkező parasztság a városokba és a mezővárosokba költözött, ennek mértékét a sűrűn lakott Dél-Dunántúlról elköltözők példáján próbáltuk igazolni.⁹² Mivel a városokban és — feltehetően a városias mezővárosokban is — nem beszélhetünk természetes szaporodásról és ezek beköltözők nélkül előbb-utóbb kihaltak volna,⁹³ a városba költözők gyakorlatilag kiváltak a népességet továbbszaporító tényezők közül. A Délvidéken a népesség csökkenéséhez hozzájárultak még a török pusztítások is, bár ennek hatását egy időre a szerb és horvát beköltözés enyhítette.⁹⁴ Végül, figyelembe kell venni a Mátyás alatt ötszörösére növekedett adóteherrel szembeni védekezést: a jobbágyság összeköltözését. Igaz, ez nem a népesség, hanem az állami adóalap csökkenésével járt együtt, amiből az következik, hogy az állami adóegységek Zsigmondtól 1495-ig tartó egyharmados csökkenéséből semmi esetre sem következik ugyanilyen népességsökkenés.

Ami viszont elgondolkoztató, az az ország népsűrűségének megoszlása. Engel Pál szívességéből hozzájutottunk a középkorvégi Magyarország megyéinek és kiváltságos területeinek alapterületeihez. E szerint a szorosan vett magyar királyság területén — Erdély nélkül — az egy km²-re eső népesség a minimális számítást véve tekintetbe 9,4 volt, hozzávéve 12%-ot a „láthatatlanokra”, maximálisan 10,7. Erdélyben 8,3, illetve 9,4 a két szélső érték, így Magyarország népsűrűsége (Er-

90 A pusztásodás jelentőségét először *Szabó István* ismerte fel: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Sz 72(1938) 10–59.; *Uő.*: Jobbágyság — parasztság i. m. 167–200. A pusztásodásnak természetesen több oka volt, létezett egy látszatpusztásodás is (erre l. *Kubinyi A.*: A nagybirtok i. m. 213–214.), utalni kell arra is, hogy a pusztásodással együtt nőtt a zsellérek aránya, valamint hatott a parasztság egy részének meggazdagodása, azaz a jobbágyság erősen differenciálódott. Vö. *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. Sz 128(1994) 298–299. „Hanyatló jobbágyságról” ezért általánosságban nem beszélhetünk. A falupusztásodás kérdését és annak okaira, részletesen: *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 139–188.

91 Vö. *Szabó I.*: A falurendszer i. m. 182–183. L. még *Uő.*: Magyarország népessége i. m. 65–66.

92 *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztság városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából 3(1972) 13–45. A mezővárosiasodásra, ill. a mezővárosok lélekszámára l. pl. *István Szabó*: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526. Bp. 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 49.); *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) 23–32.; *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. (A középkori Délnyugat-Magyarország). A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1(1989) 319–335.; *Szakály Ferenc*: Prológus: mezőváros és reformáció. (Megoldási javaslatok). In: *Uő.*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 13–29.

93 *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. LK 37(1966) 232–233.; *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához). TSz 25(1982) 633.

94 L. fenn, 91. jegyz.-ben. A betelepülésre: *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 14–18.; *Rokay Péter*: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. Uo. 51–63.

déllyel) 9,2 és 10,5 között, középértéken 9,9 volt. Szlavónia jóval magasabb népsűrűséget mutat, ott a két határérték 13,4, illetve 15,2 azaz középértéken 14,3. Az egész magyar királyságot tekintve (Dél-Szlavónia és Horvátország nélkül) minimálisan 9,5, maximálisan 10,8, középértéken 10,6 lehetett a km²-kénti népsűrűség (l. a táblázatokat).

Ez a népsűrűség azonban nem oszlott meg egyenletesen az ország területén. Az ország messze legsűrűbben lakott megyéje Pilis volt, de ez kizárólag annak következménye, hogy az ország negyedik legkisebb alapterületű megyéjébe esett nemcsak a szabad királyi város Buda főváros, hanem annak Felhévíz nevű külvárosa, valamint Óbuda és Visegrád városok is. Pilist ezért nem vehetjük figyelembe. Ami azonban feltűnő, hogy van egy összefüggő tömb, amelyhez a Dél-Dunántúl és a vele határos Dráva és Száva közti megyék tartoznak, amelyek az ország legsűrűbben lakott területét adják ki. Az ide eső tíz megyében 44 990, 47 km²-en, — az egész királyság területének 14,6%-án — 767 175 főt számoltunk ki, azaz a Királyság minimálisra becsült népessége 26,4%-át. Maximális népességet véve a tíz megyében 871 790 főnyi lakossággal számolhatunk. Ez minimális számítással 17,1, maximálissal 19,4, középértéken 18,3/km² népsűrűséget jelent.

Meg kell még jegyezni, hogy a 15. század végén olyan sűrűn lakott Dél-Dunántúl, illetve a vele határos szerémségi és szlavóniai terület a század első felében minden jel szerint még népesebb volt, mint 1495 táján. Már 1478-ban a Baranya megyei Garai birtokok jobbágygazdaságainak 51,3%-a, a Szerém megyeieknek 46,2%-a, a Pozsega megyeieknek 57,9%-a, a Valkó megyeieknek 72,9%-a állt pusztán. Baranyában 770, Valkóban 833 gazdaság volt üres, noha még ismerték utolsó lakója nevét.⁹⁵ Feltehető tehát, hogy korábban az ország lakosságának még nagyobb százaléka élt a Dráva és Száva környékén.

Hogyan viszonyulnak új eredményeink a korábbi időszak népessége meghatározására született becslésekhez? Itt ismerni kellene az évi természetes szaporodási ráta, a bevándorlók és az elköltözők számát, stb. Mivel a középkorban évi öt ezrelékesnél magasabb növekedés sehol sem mutatható ki,⁹⁶ 3,5, illetve 4 ezrelékes évi növekedéssel számoltam. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy 1437, Zsigmond halála után a népesség stagnálásával számolhatunk.

II. táblázat

Magyarország népessége évi 3,5, illetve 4 ezrelékes növekedés esetén 1437-ben és 1495-ben, három, a 14. század elejét mutató becslés alapján

a) Évi 3,5 ezrelékes növekedés. (Felkerekített számok)

Évek	Kristó (1300)	Györffy (1330)	Szűcs (1310)
14. sz. e.	1 400 000–1 600 000	2 000 000	2 300 000–2 500 000
1437	2 265 000–2 590 000	2 915 000	3 595 000–3 910 000
1495	2 775 000–3 175 000	3 570 000	4 405 000–4 790 000

⁹⁵ Kubinyi A.: A nagybirtok és jobbágyság i. m. 203.

⁹⁶ Kovács Z.: i. m. 684.

b) Évi 4 ezrelékes növekedés. (Felkerekített számok)

Évek	Kristó (1300)	Györffy (1330)	Szűcs (1310)
14. sz. e.	1 400 000–1 600 000	2 000 000	2 300 000–2 500 000
1437	2 420 000–2 750 000	3 080 000	3 835 000–4 165 000
1495	3 050 000–3 485 000	3 880 000	4 835 000–5 255 000

Györffy György — Szabó István 15. század végi becslésével egy időben — 1963-ban közölte az 1330. évre vonatkozó feltevését, miszerint az összlélekszám 2 millió volt.⁹⁷ Szűcs Jenő becslése halála után 1993-ban jelent meg, viszont húsz évvel korábbi időre, az 1310-es évekre ad meg 2,3–2,5 milliót.⁹⁸ A legalacsonyabb becslés, amely ennél is tíz évvel korábbi időszakra vonatkozik, Kristó Gyuláé, aki 1995-ben 1,4–1,6 millióval számolt.⁹⁹ (Itt jegyezzük meg, hogy Kristó — kritikája ellenére — Györffyéhez igen hasonló eredményhez jutott. Nem vette ugyanis figyelembe azt, hogy Györffy számításai nem 1300-ra, hanem 1330-ra vonatkoznak. Évi négyezrelékes növekedéssel számolva Györffy számítása 1300-ra kerekén 1 775 000, ami nem egész 200 ezerrel több csak Kristó maximális becslésétől.)

Mint láttuk, számításaink szerint Magyarország lakossága 1495-ben Szlavónia nélkül kerekén 2 650 000–3 015 000 között, Szlavóniával együtt 2 910 000–3 305 000 között lehetett. Ez látszólag tökéletesen igazolja Kristó becslését: évi 3,5–4 ezrelékes népességnövekedés mellett az általa 1300-ra meghatározott kiindulópontból ez az eredmény jöhetett volna ki. A baj csak az, hogy 1437–1495 között stagnáló népességgel kell számolnunk, ezért eredményeinket az 1437. évi számokkal kell egybevetnünk. Ez leginkább a Györffy-féle becslés alapján fogadható el, pontosabban: ha 3,5–4 ezrelékes évenkénti népességgyarapodás esetén a 14. század eleji kiindulószámot a Györffy és a Kristó által meghatározott számok között, de Györffyéhez közelebb kell keresnünk. Mivel Györffy és Kristó számítása közel áll egymáshoz, a különbség legfeljebb 100 ezer lehet. Szűcs népességbecslése túl magasnak tűnik; ez csak akkor lenne elfogadható, ha időközben túl nagy népességcsökkenés következett volna be (pl. a „fekete halál” jobban pusztított volna), vagy a növekedési ráta túl alacsony lett volna.

Befejezőként még egyszer szeretnénk megjegyezni, hogy egy sokismeretlenes egyenletet úgy próbáltunk megoldani, hogy az ismeretlenek zömét nem határozhatuk meg. Ma is valljuk azt a korábban nemegyszer hangoztatott nézetünket: a középkori Magyarország lakosságszáma meghatározhatatlan. Számításaink buktatóit mi ismerjük a legjobban, ennek ellenére a történeti kutatás nem nélkülözheti a demográfiai adatokat. Minden hibaforrás ellenére igyekeztünk a valóságot talán a korábbi becsléseknél jobban megközelítő számítást készíteni. Ami jelen tudásunk alapján biztosnak látszik, az a következő: a középkori magyar királyság lakossága nem érte

97 Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája i. m. 58.

98 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák I.) 167.

99 Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Az 1995. február 16-án Budapesten megrendezett Népesedéstörténeti Konferencia előadásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1995. (Magyarország történeti demográfiája I.) 90.

el a Szabó István és mások által korábban feltételezettet, de magasabb volt a Fügedi Erik által 1992-ben kiszámítottnál. (Ezt különben Fügedi is felismerte.)¹⁰⁰ A másik, ami nézetünk szerint biztosnak tekintendő, az a megyék egymáshoz viszonyított népsűrűsége: kisebb eltérések adódhatnak ugyan, az azonban nyilvánvaló, hogy a legsűrűbben lakott területek a dombvidékek, elsősorban a szőlőtermő területek (l. a Dél-Dunántúlt és a Szerémséget), a legritkábban lakottak viszont a magas hegyvidékek, valamint a nagyobb folyók melletti síkságok voltak, minden bizonnyal nemcsak az árvízveszély, hanem az állattenyésztés miatt is.

III. táblázat

A magyar királyság népsűrűsége a 15. század végén

közig. egység	alapterület km ²	minimális népesség	minimális népsűrűség	maximális népesség	maximális népsűrűség
<i>a) A szorosan vett Magyarország</i>					
Abaúj	2 759,42	36 630	= 13,3	41 625	= 15,1
Arad	3 423,67	35 100	= 10,3	39 885	= 11,7
Árva	946,15	2 660	= 2,8	3 025	= 3,2
Bács	5 721,42	53 710	= 9,4	61 035	= 10,7
Baranya	5 717,6	132 830	= 23,2	150 945	= 26,4
Bars	2 723,87	25 850	= 9,5	29 375	= 10,8
Békés	3 062,98	30 000	= 9,8	34 090	= 11,1
Bereg	3 765,27	24 330	= 6,5	27 650	= 7,3
Bihar	11 727,59	129 625	= 11,1	147 300	= 12,6
Bodrog	2 555,69	27 415	= 10,7	31 155	= 12,2
Borsod	3 764,09	44 480	= 11,8	50 545	= 13,4
Csanád	5 647,54	70 610	= 12,5	80 240	= 14,2
Csongrád	4 793,74	37 215	= 7,8	42 290	= 8,8
Esztergom	1 166,06	14 075	= 12,1	15 995	= 13,7
Fejér (a Cse- pel szigettel)	4 132,62	29 565	= 7,2	33 595	= 8,1
Gömör	3 708,08	34 755	= 9,4	39 495	= 10,7
Győr	1 513,31	17 495	= 11,6	19 880	= 13,1
Heves	5 149,98	43 960	= 8,5	49 955	= 9,7
Kis- és Nagy-Hont	3 237,6	37 605	= 11,6	42 735	= 13,2
Jászkunság	5 564,86	20 620	= 3,7	23 430	= 4,2
Keve	4 931,45	9 480	= 1,9	10 775	= 2,2
Komárom	2 598,02	19 195	= 7,4	21 810	= 8,4
Közép-Szolnok	3 330,53	23 425	= 7	26 620	= 8
Krassó	5 268,03	35 570	= 6,8	40 420	= 7,8
Kraszna	1 204,85	7 405	= 6,1	8 415	= 7
Külső-Szolnok	2 130,88	14 985	= 7	17 030	= 8
Liptó	2 231,34	7 430	= 3,3	8 445	= 3,8

100 L. fenn, a 83. jegyz.-ben.

közig. egység	alapterület km ²	minimális		maximális	
		népesség	népsűrűség	népesség	népsűrűség
Máramaros	9 715,29	16 515 =	1,7	18 765 =	1,9
Moson	1 611,02	8 125 =	5	9 235 =	5,7
Nógrád	4 205,37	43 990 =	10,5	49 990 =	11,9
Nyitra	5 518,7	59 300 =	10,7	67 385 =	12,2
Pest	5 288,07	49 805 =	9,4	56 595 =	10,7
Pilis	981,91	30 250 =	30,8	34 375 =	35
Pozsega	1 935,31	31 605 =	16,3	35 915 =	18,6
Pozsony	4 437,43	47 515 =	10,7	53 995 =	12,2
Sáros	3 608,92	24 570 =	6,8	27 920 =	7,7
Solt	2 749,45	20 960 =	7,6	23 820 =	8,7
Somogy	6 339,28	98 400 =	15,5	111 820 =	17,6
Sopron	2 407,57	22 100 =	9,2	25 115 =	10,4
Szabolcs	7 329,85	39 525 =	5,4	44 915 =	6,1
Szatmár	5 686,71	59 805 =	10,5	67 960 =	12
Szepes	2 923,3	19 005 =	6,5	21 595 =	7,4
Szerém	3 120,99	42 550 =	13,6	48 350 =	15,5
Szörényi bánság	4 683,93	32 045 =	6,8	36 415 =	7,8
Temes	7 010,9	50 660 =	7,2	57 570 =	8,2
Tolna	4 502,97	88 695 =	19,7	100 790 =	22,4
Torna	656,84	8 380 =	12,8	9 525 =	14,5
Torontál	1 373,51	6 900 =	5	7 840 =	5,7
Trencsén	4 051,01	31 915 =	7,9	36 265 =	9
Turóc	1 122,28	8 390 =	7,5	9 535 =	8,5
Ugocsa	1 212,62	12 325 =	10,2	14 005 =	11,5
Ung	3 229,51	22 515 =	7	25 585 =	7,9
Valkó	5 506,97	70 610 =	12,8	80 240 =	14,6
Vas	4 482,99	46 505 =	10,4	52 845 =	11,8
Veszprém	4 080,91	31 660 =	7,8	35 975 =	8,8
Zala	5 881,64	82 325 =	14	93 550 =	15,9
Zaránd	5 690,18	54 780 =	9,6	62 250 =	10,9
Zemplén	6 324,78	52 335 =	8,3	59 470 =	9,4
Zólyom	2 728,35	17 175 =	6,3	19 515 =	7,2
Összesen	233 175,8	2 197 255 =	9,4	2 496 885 =	10,7

b) Erdély átlagosan

közig. egység	alapterület km ²	minimális		maximális	
		népesség	népsűrűség	népesség	népsűrűség
Belső- Szolnok	3 151,99	24 090 =	7,6	27 375 =	8,7
Doboka	3 193,51	27 085 =	8,5	30 780 =	9,6
Fehér (Fogarassal)	9 205,37	58 445 =	6,3	66 415 =	7,2
Hunyad	4 791,27	49 100 =	10,2	55 795 =	11,6
Kolozs	4 767,98	54 090 =	11,3	61 465 =	12,9
Küküllő	1 615,72	28 795 =	17,8	32 720 =	20,3

közig. egység	alapterület km ²	minimális		maximális	
		népesség	népsűrűség	népesség	népsűrűség
Torda	4 922,43	35 275	= 7,2	40 085	= 8,1
Szászföld	11 235,09	101 340	= 9	115 160	= 10,3
Székelyföld	11 732,66	75 900	= 6,5	86 250	= 7,4
Összesen	54 616,02	454 120	= 8,3	516 045	= 9,4
átlagosan:					
Magyarország együtt	287 791,82	2 651 375	= 9,2	3 012 930	= 10,5

c) A négy szlavón megye

közig. egység	alapterület km ²	minimális		maximális	
		népesség	népsűrűség	népesség	népsűrűség
Körös	9 424,03	175 415	= 18,6	199 335	= 21,2
Varasd	1 895,78	35 910	= 18,9	40 805	= 21,5
Verőce	665,9	7 875	= 11,8	8 000	= 12,8
Zágráb	7 401,18	40 615	= 5,5	46 115	= 6,2
Összesen	19 386,89	259 815	= 13,4	294 295	= 15,2
átlagosan:					
Magyar Királyság összesen	307 178,71	2 911 190	= 9,5	3 307 225	= 10,8

Az egyes közigazgatási egységek népsűrűsége csökkenő sorrendben csoportokra osztva.

Az egyes közigazgatási egységek (megyék, illetve kiváltságos területek) minimális és maximális népsűrűségének középértékével számolunk.

1. csoport (30/km² felett): Pilis 32,9.
2. csoport (20/km²–25/km² között): Baranya 24,8, Tolna 21,1, Varasd 20,2.
3. csoport (15/km²–20/km² között): Körös 19,9, Küküllő 19,1, Pozsega 17,5, Somogy 16,6.
4. csoport (12/km²–15 km² között): Zala 15, Szerém 14,6, Abaúj 14,2, Torna 13,7, Valkó 13,7, Csanád 13,4, Esztergom 12,9, Borsod 12,6, Győr 12,4, Hont 12,4, Verőce 12,3, Kolozs 12,1.
5. csoport (9/km²–12/km² között): Bihar 11,9, Bodrog 11,5, Nyitra 11,5, Pozsony 11,5, Szatmár 11,3, Nógrád 11,2, Vas 11,1, Arad 11, Ugocsa 10,9, Hunyad 10,9, Békés 10,5, Zaránd 10,3, Bars 10,2, Bács 10,1, Gömör 10,1, Pest 10,1, Sopron 9,8, Szászföld 9,7, Heves 9,1, Doboka 9,1.
6. csoport (5/km²–9/km² között): Zemplén 8,9, Trencsén 8,5, Csongrád 8,3, Veszprém 8,3, Solt 8,2, Belső-Szolnok 8,2, Turóc 8, Komárom 7,9, Fejér 7,7, Temes 7,7, Torda 7,7, Közép-Szolnok 7,5, Külső-Szolnok 7,5, Ung 7,5, Krassó 7,3, Sáros 7,3, Szőrényi bánság 7,3, Szepes 7, Székelyföld 7, Bereg 6,9, Zólyom 6,8, Fehér 6,8, Kraszna 6,6, Zágráb 5,9, Szabolcs 5,8, Moson 5,4, Torontál 5,4.
7. csoport (5/km² alatt): Jászkunság 4, Liptó 3,6, Árva 3, Keve 2,1, Máramaros 1,8.

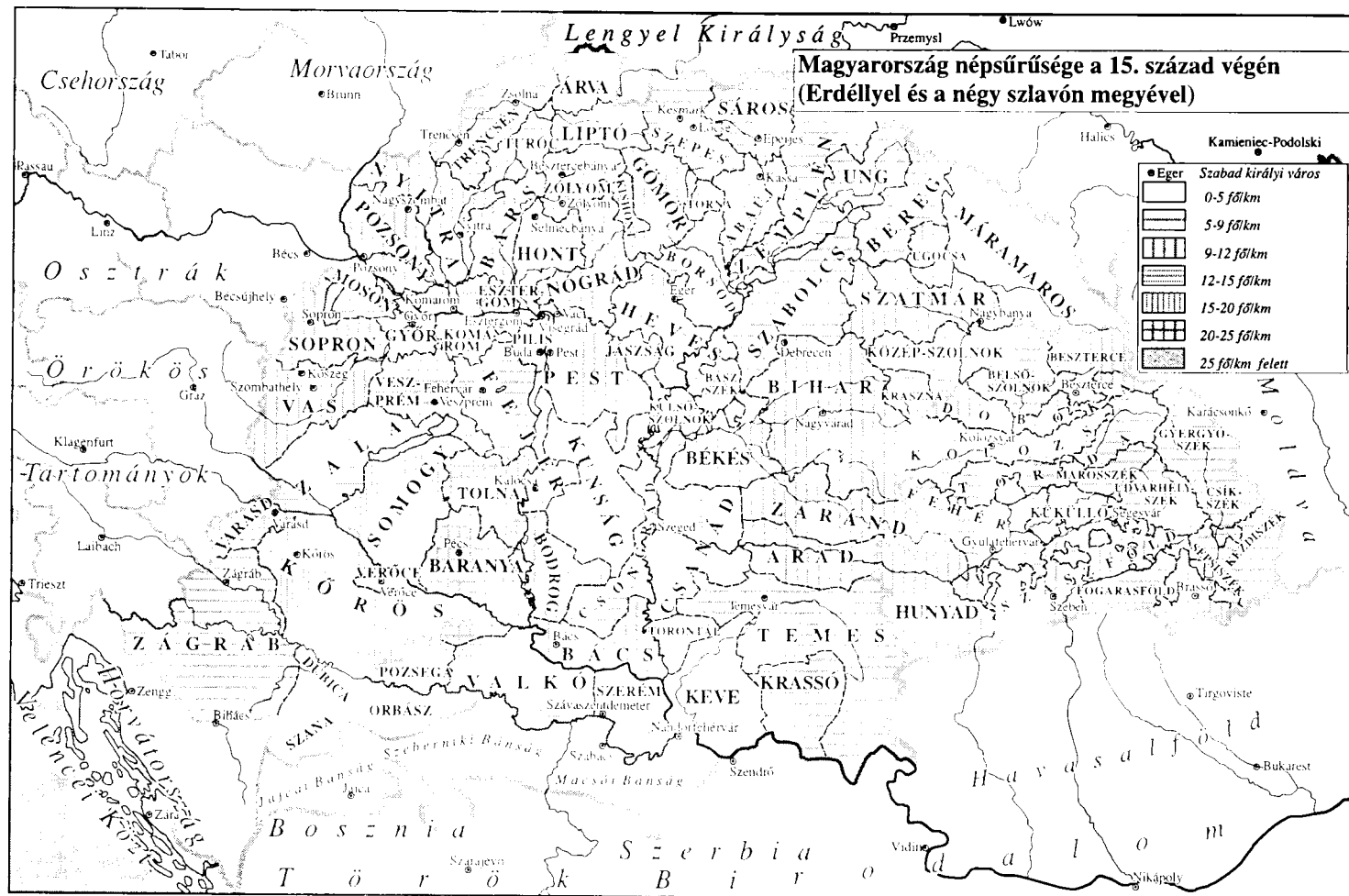
ANDRÁS KUBINYI
THE POPULATION OF THE KINGDOM OF HUNGARY
AT THE END OF THE 15TH CENTURY.

Given the lack of appropriate data, it is very difficult to determine the population of the Kingdom of Hungary in medieval times. However, at the end of the 15th century we are in a relatively fortunate position because the account book of the royal treasury has survived through the ages and this book lists by county (with the exception of fourteen counties but including Transylvania and Slavonia) the number of feudal tax units. If we know how many people on average were included in a feudal tax unit, we can calculate the size of the peasant population which at that time made up the overwhelming majority of the total population. We also have to find out how many tax units existed in the counties for which there is no data (the fourteen counties concerned making up about one-fifth of the total).

In the past, the accepted view was that the feudal plot (*sessio*) was identical to the tax unit but that, since by the end of the medieval period most plots had been divided up into two, the number of peasant households was to be calculated by multiplying the number of tax units by two. However, for some years now we have known that, by the end of the 15th century, the *smoke* (*fumus*), i.e. the household, formed the basis for the tax unit and that the number of households was therefore half what had previously been thought. Another factor to be taken into account is that in 1494–1495 the tax on landed serfs was extended to cover the peasant-gentry and married cotters who, however, paid a levy equal to just half the amount paid by the serfs. Given that, with the exception of Slavonia, in general one forint was levied per tax unit, we have to take out the tax paid by the peasant gentry and cotters and multiply that amount by two to get the number of their households. Also not to be forgotten are those elements of the population freed from paying taxes such as judges, freemen and unmarried cotters. Another problem is how to assess how many people made up a household. Formerly, the accepted view was an average of five persons per household. However, in villages for which data is available on both numbers of households and numbers of people, we find a figure higher than five. Therefore, I have based my calculations on an assumed average number of 6.2 persons per household. This is still slightly smaller than the smallest concrete figure available to us (6.3).

It was also necessary to determine the numbers of landed gentry and other citizens not required to pay taxes. For this other sources had to be consulted. In this way a minimum level of population could be calculated. A maximum population level was then set 12% higher than the minimum. On the basis of these calculations, Hungary's population at the end of the 15th century (including Transylvania and Slavonia) must have been between 2,911,190 and 3,307,225 (including Transylvania 454,120–516,045 and Slavonia 259,815–294,295).

Population density is even more interesting. Population density for Hungary as a whole must have been between 9.5–10.8 persons per square km (Transylvania 8.3–9.4, Slavonia 13.4–15.2). An analysis by county shows that the tiny Pilis county had the highest population density (32.9). Other counties with high population density (20–25) included the southern Transdanubian counties of Tolna and Baranya and the Slavonian county of Varasd. The counties in southern Transdanubia, Slavonia and Syrmia formed a continuous area of high population density. Counties with the lowest density of population were to be found in the hilly, forested areas of the country or on the Great Plain where there were marshes or where animal husbandry predominated.

A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig

(Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz)

„A várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felséged az ellenség erejét és előrenyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek.”¹ 1577-ben a Habsburg katonai vezetés a bécsi császárvárost, az osztrák örökös tartományokat és a német birodalmat védelmező magyarországi végvárrendszer jelentőségéről ezekkel a szavakkal summázta véleményét. A Habsburg- és az oszmán birodalom összeütközésének színterén, Magyarország és déli csatolt tartományainak (Szlavónia és Horvátország) határvidékén a 16. század második felére kiépített védelmi rendszer szerepének meghatározására nehéz lenne a fentieknél találhatóbb szavakat keresnünk. Európa és az oszmán birodalom közel fél évezredes konfrontációjának legfontosabb szárazföldi eseményei ugyanis éppen a magyarországi hadszíntéren játszódtak le, így ennek jelentősége még inkább felértékelődik. S noha az oszmán hódítással szemben az Európát védelmező hosszú és sokszínű védelmi vonalnak, mely Észak-Afrikától a Mediterráneum szigetein, majd Itálián és a királyi Magyarországon át egészen a lengyel–litván és orosz területekig húzódott, a magyarországi védelmi rendszer ugyan csak egy töredéknyi részét alkotta, az oszmán birodalom európai katonai és politikai céljait ismerve² azonban alig vitatható, hogy az egyik — ha nem a — legfontosabbikát. Jelen tanulmány az osztrák, a horvát, a szlovén, a szlovák és a magyar történetírás eddigi eredményeinek felhasználásával, újabb levéltári kutatások alapján erről a rendszerről, illetve szervezetének fejlődéséről próbál a 16–17. századra koncentrálni átfogó képet nyújtani. A 20. század vége felé ez annál is inkább időszerű, mert — míg a horvát–szlavón területeken kiépült védelmi övezetekről már több világnyelven monografikus összefoglalások láttak napvilágot³ — a védelem egészé-

1 Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, (1541–1593). Bp. 1911. 52.

2 Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. passim.

3 A legjelentősebb munkák megjelenésük sorrendjében: *Fr[antišek] Vaníček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien, 1875.; *Jakob Amstadt*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). (Inaugural-Diss.) Würzburg, 1969.; *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.), ill. *Uő.*: The Military Border in Croatia 1740–1881: A Study of an Imperial Institution. Chicago, 1966. és a két kötet együtt német nyelven: *Gunther E[rich] Rothenberg*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.; Die k. k. Militärgrenze. Beiträge

ben azoknál jóval meghatározóbb szerepet játszó magyarországi végváarak és főkapitányságok történetéről még sohasem jelent meg levéltári kutatásokon alapuló összefoglaló tanulmány.⁴ Pedig Ember Győző, az újkori magyar közigazgatás történetéről írott munkájában már 1946-ban sürgette, hogy „a főkapitányi méltósággal, mint a XVI. és XVII. századi központi igazgatás legfontosabb végrehajtó szervével, a magyar közigazgatástörténetnek is foglalkoznia kell, annál is inkább, mert a hadtörténet ennek a fontos tisztségnek ismertetését eddig még, érthetetlen módon, nem tekintette feladatának.”⁵ A következő tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni, egy készülő nagyobb összefoglalás vázának megrajzolásával.

Az eddigi idegen nyelvű, több évszázad történetét felölelő összefoglalások az oszmán hódítás feltartóztatására a 16. században életre hívott védelmi rendszer történetének csak egy speciális, a rendszer egésze szempontjából kevésbé meghatározó délvidéki részét tárgyalták, és azt is pusztán a 18. század elején megszervezett határőrvidékek (*Militärgrenze*) előzményeként.⁶ A török elleni védelmi rendszer⁷ fejlődését azonban csakis az egész — a magyarországi és a horvát-szlavón — határvédelem ismeretében érthetjük meg, és ez egyaránt igaz történetének minden korszakára. Az alábbiakban ezért a rendszert minden időszakban egységében és az igazgatási centrumból, azaz 1526-ig Budáról, majd azt követően átmenetileg Pozsonyból és Bécsből, 1556 után pedig a határőrvidékek felszámolásáig a császárvárosból, illetve időlegesen (1578–1705) részben Grazból szemlélve vizsgáljuk. A

zu ihrer Geschichte. Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6.); Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen. Hrsg. von Gerhard Ernst. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.); Vojna Krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave. Ed. Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984. Vö. még *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.) és *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Graz, 1986.

4 Az eddigi kísérletekre l. *Szegő P.*: i. m. 76–83.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 253–260.; *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 40. és legújabban *Szabó János Győző*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. Az Egri Vár Híradója 17(1982) 6–9.

5 *Ember Gy.*: i. m. 255.

6 A külföldi irodalomban — sőt gyakran még a magyarban is — a horvát és szlavón védelmi övezeteket már a 16. század közepétől határőrvidékeknek (*Militärgrenze*) nevezik, mely véleményem szerint alapvető tévedés. A 16–17. századi védelmi egységek, az alább ismertetendő végvidékek (*Grenzgebiete*) ugyanis minőségileg különböznek a 18. század elején szervezett határőrvidékektől. Hasonlóan szükséges felhívni a figyelmet az osztrák történetírás azon tévedésére, miszerint a horvát-szlavón végeket osztrák határőrvidéknek (*österreichische Militärgrenze*) titulálja, hiszen a 16–17. században osztrák végek (*österreichische Grenze*) elnevezés alatt sohasem azokat, hanem a Győrnek alárendelt végváarakat értették. Helyesebb ezért ha a törökellenes Habsburg védelmi rendszert a 16–17. században császári–királyi határvédelmi rendszernek tituláljuk. Vö. erre *Kurt Wessely*: Reply to Rothenbergs Comments. Austrian History Yearbook (= AHY) 9–10 (1973–1974) 119.

7 Külön szükséges felhívni a figyelmet arra is, hogy az eddigi irodalom a védelmi rendszert túlnyomó részben azonosította a végvárai rendszerével, pedig ez utóbbi — a mozgó mezei csapatok és a vármegyék által tartott katonaság, stb. mellett — annak csak egyik, jöllehet leginkább meghatározó eleme volt.

középkori magyar királyság, majd a Habsburg katonai vezetés védelmi koncepciójának egészéről és a rendszer irányításáról, illetve működtetéséről ugyanis csakis ily módon kaphatunk az eddigieknél egységesebb és teljesebb képet.

A török elleni védelmi rendszer történetének periodizációja

Az új vizsgálati szempont szükségessé teszi, hogy az eddigi kutatások által a horvát–szlavón területek történetére kialakított periodizációt megváltoztassuk, és olyan új korszakbeosztást hozzunk létre, mely az egész rendszerben bekövetkezett minőségi változásokra építve határozza meg a legfontosabb korszakváltásokat. A Fedor Moačanin által a horvát–szlavón régió határvédelmére 1960-ban közzétett periodizáció alig alkalmazható a védelmi rendszer nagyobb és meghatározóbb részét alkotó — szűk értelemben vett — magyarországi területekre.⁸ A horvát szerző az alábbi két nagyobb és azokon belül több kisebb korszakra osztotta a horvát–szlavón védelmi övezet közel ötszáz éves történetét:

1. korszak: A kezdetektől 1593-ig, az úgynevezett „tizenöt éves” vagy hosszú török háború kirobbanásáig. Ezen belül három alperiódust különböztetett meg:

1. 1. A kezdetektől 1522-ig, amikor Ferdinánd osztrák főherceg saját költségén küldött sereget a török által fenyegetett osztrák területek védelmének segítésére.

1. 2. 1522-től 1578-ig, midőn a horvát és szlavón végvárok igazgatását az újonnan felállított *Belső-Ausztriai Haditanács* (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*, Graz) irányítása alá rendelték, különválasztván azokat a magyarországi védelmi övezetektől.

1. 3. 1578-tól 1593-ig.

2. korszak: 1593-tól 1881-ig, a határőrvidékek rendszerének felszámolásáig. Ezen korszakon belül Moačanin öt kisebb periódust jelölt ki, melyek közül az általunk tárgyalt időszak szempontjából az első kettőt szükséges megemlítenünk:

2. 1. 1593-tól 1683-ig, az úgynevezett visszafoglaló háború kezdetéig. Ennek következményeként vált lehetővé, hogy a Száva, a Duna, a Tisza és a Maros mentén kiépítsék a határőrvidékek hálózatát.

2. 2. 1683-tól 1755-ig, a határőrvidékek — Moačanin által — első jelentősebbnek ítélt reformjáig.⁹

Az 1960 után készült monográfiák ugyan néhány ponton korrigálták Moačanin periodizációját, szemléletük azonban a törökellenes védelmi rendszer egészének fejlődését vizsgálva semmit sem változott. Mindez azzal magyarázható, hogy elsősorban nyelvi okok miatt és levéltári kutatások hiányában semmiféle ismerettel nem rendelkeztek a magyarországi védelmi övezetokről, és ezért eltekintettek azok bemutatásától.¹⁰ Így a most ismertetendő periodizáció először tesz kísérletet arra, hogy

8 *Fedor Moačanin: Periodizacija historije Vojne Krajine* (XV–XIX st.). Historijski zbornik 13 (1960) 111–117.

9 A további korszakok: II. 3. 1755–1807., II. 4. 1807–1848., végül II. 5. 1848–1881.

10 Eddig *Kurt Wessely* volt az egyetlen, aki felismerte, hogy a törökellenes védelmi rendszer megértéséhez nélkülözhetetlen a magyarországi védelmi övezetek történetének ismerete is: *Kurt Wessely: The Development of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century*. AHY 9–10 (1973–1974) 55–110. és *Uő.: Die Regensburg „harrige” Reichshilfe 1576*.

a török elleni védelmi rendszer egésze szempontjából jelöljön ki — a horvát-szlavón végek történetének is megfelelő — korszakhatárokat.

A törökellenes védelmi rendszer történetében magunk a következő három nagyobb, illetve azokon belül több kisebb — alább részletesen ismertetendő — korszak elhatárolását véljük szükségesnek:

Az 1. periódus a kezdetektől 1526-ig, a középkori magyar királyság megszűnéséig tart. Ebben a korszakban ugyanis az Adriai-tengertől Erdély keleti határáig húzódó déli védelmi rendszer a középkori magyar királyság szervesen egységes védővonala volt.

A 2. korszak az 1526. évi mohácsi vereség és az 1699-ben megkötött karlócai béke között eltelt több mint másfélszáz esztendőt foglalja magába. Mohács a török elleni védelemben teljesen új szituációt teremtett. Ezután már nem az egységes középkori magyar királyság állta útját a hódítóknak, hanem az osztrák tartományok és a birodalom védelmezte magát — a bécsi katonai vezetés irányítása alatt — a három részre szakadt Magyarország Habsburg királyi fennhatóság alatt maradt területein. A törökellenes felszabadító háborúkat lezáró 1699. évi béke pedig lehetővé tette, hogy a 18. század elején egy minőségileg ismét teljesen új védelmi rendszert, a határőrvidékeket hívhassák életre.

A 3. korszak (1699–1881), a Magyarország déli végein kiépített határőrvidékek történetét záró esztendő megállapításában az irodalom nagyjából egységes, így ebben az időszakban a Močanin és Rothenberg által kijelölt alperiódus-beosztást érdemes követnünk.

A továbbiakban ezen új periodizációban foglaljuk össze a védelmi rendszer több száz esztendőös fejlődését egészen a határőrvidékek 18. század eleji megszervezéséig. Az említett három nagyobb korszak alperiódusainak rövid bemutatásával pedig megkíséreljük a folyton változó rendszer legfontosabb szakaszainak elemzését és fordulópontjainak a szűkre szabott keretek közötti értékelését. Áttekintésünk egyúttal bizonyítani kívánja, miért volt szükség az eddigi összefoglalásokban alkalmazott korszakhatárok jelentős módosítására.

1. A középkori magyar királyság védelmi rendszere (A kezdetektől az 1526. évi mohácsi vereségig)

1. 1. A török elleni védelmi rendszer kiépítésének kezdetei (14. század második fele–1470-es évek közepe)

A középkori magyar királyság katonai és politikai vezetése a 14. század hatvanas éveiben kellőképpen még nem ismerte fel azt a veszélyt, mely országát fenyegette az Európa földjére lépő oszmán csapatok megjelenésével. Noha az éppen csak születőben levő oszmán állam hódításai ekkor még távol estek I. Anjou Lajos király

In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely. Regensburg, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 31–55. Vö. még *István Sinkovics*: Obrana mađarskog pograničnog teritorija od Turaka u XVI i XVII stoljeću. In: *Vojna Krajina* i. m. 163–174.

(1342–1382) melléktartományainak végeitől, az oszmánok feltűnően expanzív katonai és politikai aktivitása nyilvánvalóvá tette: aligha állnak meg a Balkán délkeleti területein azután, hogy az egymással marakodó délszláv uralkodók küzdelméből azok segédcsapataiként igazi nyertesként kerülnek ki. I. Lajos király ugyan 1365–1369-ben a Vidin központú bolgár bánság létrehozásával és az ottani várak magyar őrséggel való felszerelésével — ha nem is kellően előkészítve — megkísérelte, hogy előretolt bástyával állja útját a hódítóknak, a törökök 1370–1380-as évekbeli balkáni hódításai már közvetlenül Magyarország déli határait fenyegették. Az ország helyzetét nehezítette, hogy Lajos király uralkodása vége felé nem sok figyelmet fordított a legfenyegetettebb al-dunai határvárak megerősítésére, a halála utáni zűrzavaros fél évtized pedig csak tetőzte a déli határvidék védelmének problémáit.¹¹

Miután Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437), majd német–római császár a nikápolyi csataterén, országa és nyugati szomszédai pedig az állandósuló betörések¹² révén maguk tapasztalták meg a török veszély közvetlen voltát, Magyarország megvédelmezésére egyetlen lehetőség maradt. Olyan határvédelmi rendszer alapjait kellett lerakni, mely hosszú távon hatékonyan veheti fel a harcot az ország kapuin kopogtató ellenséggel. Zsigmond ezen célkitűzés jegyében rendelte el az al-dunai határvárak királyi kézbe vételét, majd azok megerősítését, illetve Szörény és Nándorfehérvár között újabbak (például Szentlászló) építését. Emellett megkezdte az Árpád-házi uralkodók korától létező bánságok és délvidéki vármegyék mozgó haderejének, illetve a végvárakban szolgáló katonaságnak közös irányítás alá vonását. A déli végek védelme szempontjából kulcsfontosságú Temesváron tartott 1397. évi országgyűlésen hadügyi törvények sorával igyekezett keresztülvinni törekvését, hogy a magyar hadszervezetet a korábbinál sokkal alkalmasabbá tegye a török elleni védelem biztosítására.¹³

A meghirdetett reformok jegyében állították fel az úgynevezett telekkatonaságot (*militia portalis*),¹⁴ mellyel az uralkodó jelentősebb létszámú, a végeken bevethető

11 A védelmi szervezet 1526 előtti történetére alapvető: *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Uő.*: The Hungarian–Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. János M. Bak–Béla K. Király. Brooklyn, 1982. (War and Society in Eastern Central Europe III.) 141–158. Vö. még *Leopold Kupelwieser*: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. 2. Aufl. Wien, 1899. (Ezeket a munkákat mindhárom alperiódus bemutatásakor többször hasznosítottam, ezért az alábbiakban rájuk külön nem hivatkoztam.)

12 A legkorábbi magyarországi betörésekre: *Milleker Bódog*: A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. 1393–1439. Temesvár, 1914. Az erdélyi betörésekre: *Gustav Gündisch*: Zur Überlieferung der Türkeneinfälle in Siebenbürgen. Kolozsvár, 1947. Az osztrák területekre vezetett első portyákra: *Hans Pirchegger*: Die ersten Türkeneinfälle (1396, 1415, 1418). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (= ZHVSt) 18(1922) 63–73. Vö. még a délszláv irodalom legújabb összefoglalásával: *Vasko Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991. 5–23.

13 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 102–132.

14 Ez azt jelentette, hogy a jómódú nemesek előbb 20, majd 1435 után 33 jobbágyuk után tartoztak egy lovas íjász kiállításával. *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.) 15–63.

könnyűlovas katonaságot kívánt létrehozni. A délvidéki katonaság létszámának további növelése érdekében egyre gyakrabban fogadták fel a török előrenyomulás következtében földönfutóvá vált szerb menekülteket könnyűlovasként, dunai naszádosként, illetve egyre jelentősebb számban, ugyanakkor csak időlegesen — különféle mentességek fejében — katonaparasztként (*Soldatenbauer*). Az ország jóvédelmi viszonyai ugyanis nem tették lehetővé, hogy az uralkodó saját bandériuma mellett egy állandóan királyi zsoldban szolgáló határvédelmi katonaságot is eltartsa. A védelmi haderő növelésével párhuzamosan zajlott a határvédelem szervezétének egységesebbé tétele. A Temesköz vármegyéinek haderejét — ugyan még csak ad hoc jelleggel, egy-egy jelentősebb akcióra — a temesi ispán (*comes Temesiensis*) parancsnoksága alá rendelték, aki egyúttal saját bandériuma mellett a királyi végvárak katonasága felett is kapitányi jogkört kapott. Hasonló folyamat indult meg a Temesköztől nyugatra fekvő macsói bán-ság területén is.¹⁵ Zsigmond személyesen irányított tárgyalások után az 1426. évi tatai szerződés értelmében az elkövetkező esztendőben Branković Györgytől megszerezte az ország védelme szempontjából kulcsfontosságú Nándorfehérvár várát. Tíz esztendővel később a várat a macsói bán-sághoz csatolta, melynek eredményeként a temesközihez hasonló védelmi övezet alakult ki, hiszen ebben az időben a macsói bán már gyakran a szomszédos Baranya, Bodrog, Bács, Szerém és Valkó vármegyék hadereje felett is rendelkezett. A horvát–szlavón területeken a két bán ugyancsak hasonló katonai hatáskörhöz jutott, sőt a természeti adottságok által kínált kedvező határvédelmi lehetőségeket ezen a területen a Száva átkelőinek faerődítményekkel történő megerősítésével is javították. Ugyanakkor a temesközi területeken már mintegy húsz királyi kezelésben álló végvár láncolata biztosította a határvédelmet.

A védelmi rendszer nyugodtabb körülmények közötti kialakítását elősegítette, hogy az oszmán állam az úgynevezett interregnum időszaka (1402–1413) alatt korai történetének legválságosabb periódusát élte át. A középkori magyar királyság csapatai azonban nem használták ki a török visszaszorítására kínálkozó lehetőséget. Az európai politikai viszonyok alakításában is meghatározó szerepet játszó Zsigmond császár és magyar király hadügyi reformjait a délvidéken megvalósító Ozorai Pipó temesi ispán, illetve a Thallóci fivérek (Matkó és Frankó) fáradozásának, majd az 1440–1450-es években Hunyadi János hadjáratainak és szervezőtevékenységének köszönhetően a középkori magyar királyságnak mégis sikerült az ország egész déli területén egy ugyan még nem eléggé egységes, de tartós védekezésre már alkalmas rendszert kiépítenie.

15 Az al-dunai bejáratot védő szőrényi bán-ságot pedig az 1430-as évek fordulóján Zsigmond a német lovagrendre bízta. Ezen tervébe vetett reményei azonban hamarosan kudarcot vallottak. *Erich Joachim: König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432. Mitteilungen aus dem Staatsarchiv Königsberg. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 33 (1912) 87–119. és újabban *Glück Jenő: A német lovagrend a XV. századi Bán-ságban. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 8 (1993) 33–44.

1. 2. Egységes védelmi rendszer kialakítása: Hunyadi Mátyás reformjai
(1470-es évek–1521)

Noha Zsigmond uralkodása alatt megvalósult a határvédelmi rendszer alapjainak lerakása, Nándorfehérvár 1440. évi ostroma jelzésül szolgált: az oszmán előrenyomulásban hamarosan végleg felörlődnek azok a balkáni ütközőállamok, melyek korábban évtizedeken keresztül igen hasznos szolgálatot tettek Magyarország megtartalmazásában. Hosszú távon sem Hunyadi János úgynevezett téli hadjárata, majd 1456. évi nándorfehérvári sikere, sem I. Mátyás 1463–1464. évi boszniai akciói nem állíthatták meg azt a folyamatot, melynek eredményeként a magyar haderő a 15. század hatvanas éveire — a Jajca környéki északnyugat-boszniai végeket kivéve — véglegesen az ország határaitra szorult vissza.

Az 1460-as évek közepétől beköszöntő közel fél évszázados „békeállapot”, melyet leginkább a szemben álló felek portyázó csapatainak összeütközése jellemzett, kiváló alkalmat kínált a magyar uralkodó számára, hogy az elődei által kiépített védelmi rendszert egységesítse és megreformálja, azaz tartós védelemre rendezkedjen be. A törökkel szemben katonailag kevésbé aktív I. Mátyás (1458–1490) nyugati irányú külpolitikai orientáció-váltása ugyanezen célokat szolgálhatta.¹⁶ Feltételezhetően olyan kelet-közép-európai nagyhatalmat kívánt teremteni, mely elegendő anyagi erőforrással rendelkezik ahhoz, hogy az újjászervezett védelmi vonalat finanszírozni tudja és segítségével sikerrel vegye fel a küzdelmet a Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásával európai nagyhatalommá előlépő oszmán birodalommal.

A védelmi rendszer átszervezése az 1470-es évek közepén valósult meg. Az újítások arra irányultak, hogy a korábbinál egységesebb, az ország központjából hatékonyabban irányítható, minél kevesebb politikai–katonai igazgatási központra (tisztségre) osztott védelmi szervezetet alakítson ki, továbbá a határok védelmére gyorsabban és egységesebben mozgósítható haderőt teremtsen. A védelmi rendszer két alapvető elemét, a végvárak hálózatát és katonai erejét, illetve a bandériumok, vármegyei és nemesi stb. csapatok, azaz a határvidékkel szomszédos területek haderejét Mátyás az ország déli végein, az Adriai-tengertől egészen a Kárpátok keleti vonulatáig három katonai tisztségviselő parancsnoksága alatt egyesítette és egységesítette. Ez volt újításának legmeghatározóbb és legjelentősebb eleme.

Reformjai első lépéseként Mátyás 1476-ban egyesítette a horvát–dalmát és szlávón bánok tisztségét. Célja az volt, hogy a tengertől az Al-Dunáig a horvát–szlávón bán (*banus Croatiae et Slavoniae*) egységes irányítása alá rendelje a végvárak kapitányait, bánjait, illetve a terület vármegyéinek, báróinak és nemesének mozgatható csapatait. A két tisztség egyesítésével ugyan már az 1460-as évek közepén megpróbálkozott, de az 1471-ben bosnyák királlyá kinevezett Újlaki Miklós macsói bán önállósulási törekvései egy évtizedre megghiúsították célkitűzését.¹⁷ Szabács 1476. évi elfoglalását és Újlaki 1477. évi halálát követően azonban már semmi sem

16 Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények (= HK) 22(1975) 305–348.

17 Kubinyi András: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4(1958) 373–384.

akadályozhatta meg, hogy a horvát–szlavón területekhez hasonlóan egységes határvédelmi rendszerbe szervezze az Al-Duna vidékét is. Ennek érdekében állította fel 1479-ben az alsó részek főkapitányának (*supremus capitaneus partium regni Hungariae inferiorum*) tisztségét, melyet ettől kezdve — kevés kivételtől eltekintve¹⁸ — a temesi ispánok töltötték be. Az új főkapitányok ezután jelentős létszámú bandériumuk mellett a királyi végvárok és a szomszédos vármegyék hadereje felett egyaránt rendelkeztek. Ugyanekkor temesi ispánként egyúttal a terület polgári igazgatását is ellátták. Amíg a horvát–szlavón bán Dalmácia, a „régí” Horvátország és a szlavóniai¹⁹ Zágráb, Varasd, Kőrös, Verőce, Dubica, Szana és Orbász megyék területén mind a katonai, mind a polgári igazgatást egy személyben irányította, addig Mátyás reformjának köszönhetően az alsó részek főkapitánya ugyanígy vállalta magára a temesközi hat (Keve, Krassó, Temes, Torontál, Arad és Csanád), a szomszédos ugyancsak hat (Bodrog, Bács, Csongrád, Békés, Zaránd és Bihar), továbbá gyakran még a Dráva–Száva közötti Pozsega, Valkó és Szerém megyék, azaz az ország alsó részeinek nevezett terület (*partes regni Hungariae inferiores*) mindennemű katonai és polgári kormányzati teendőit.²⁰ A védelmi vonal harmadik nagy egységét, az erdélyi területeket, hasonló katonai–polgári hatáskörrel az erdélyi vajda (*vajvoda Transilvaniae/Transilvaniensis*) vezette.²¹

I. Mátyás reformjainak eredményeként a török elleni védelmi rendszer Luxemburgi Zsigmond alatt lefektetett alapjai minőségileg alakultak át és forrtak szervesen egységes rendszerre. A 15. század végén a középkori magyar királyságot már egy-

- 18 Ezek közé kell sorolnunk a mohácsi csatában elesett Tomori Pál kalocsai érsek főkapitányságát (1523–1526), aki székhelyét Péterváradon tartotta.
- 19 Itt kívánjuk felhívni a figyelmet arra, hogy Horvátország és Szlavónia mint közigazgatási és területi fogalom egészen mást jelent a középkorban, mint később a 16–17. vagy a 18. század folyamán. A középkori „régí” Horvátország a Szávától délnyugatra, a Kapella-hegység és az Adriai-tenger között húzódtott, melyet északkeletről Szlavónia — a Kapella és a Dráva völgye közötti terület, kelet felé egészen a Vrbas folyóig — határolt. Az oszmánok előrenyomulása a 16. század második felére egészen új helyzetet teremtett. Erre az időre a „régí” Horvátország déli területei elvesztek, lakossága északra menekült, s ezért ettől kezdve a 16–17. században Horvátország alatt a tengertől a Száváig, majd később a 18. században egészen a Dráváig húzódó, korábban szlavóniai, utóbb úgynevezett felső-szlavóniai területeket értették. Szlavónia ugyanis az 1570-es évekre a Dráva–Száva–Csázma közötti területre apadt össze, a törökök visszaszorítását követően, a 18. század második felében azonban a tőle keletre fekvő Pozsega, Valkó és Szerém megyékre — az úgynevezett Alsó-Szlavóniára — is kiterjedt, mígnem utóbb kizárólag ezt a területet értették alatta.
- 20 Az alsó részek főkapitányságának történetére l. legújabban: *Fenyvesi László*: A temesközi–szörény-ségi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 238–246. Vö. még *Pesty Frigyes*: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. Magyar Történelmi Tár 12(1863) kül. 185–237.
- 21 A reform egyetlen vitatható eleme, miért nem Nándorfehérvár lett az újonnan kialakított alsó részek főkapitányságának központja. Mindez Újlaki fiának, Lőrincnek ugyan már csak névlegessé devalválódott macsói báni tisztségével függhet össze. Noha úgy tűnhet, 1479-ben helyesebb lett volna az alsó-részek főkapitányát Nándorfehérvárra rendelni, az utóbb bekövetkezett események Mátyás döntését igazolták. A Temesvár központú alsó részek főkapitánysága ugyanis túlélte Nándorfehérvár 1521. évi elestét, és — miként arról még szó lesz — változó székhellyel 1566-ig működött. Vö. *Szakály Ferenc* eltérő véleményével: *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. 2. kiad. Bp. 1977. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 55–56.

séges irányítású, horizontálisan és vertikálisan egyaránt tagolt védelmi rendszer övezte. Mélységében a határvédelem a végvárok egymással párhuzamosan futó két vonulatából állt. Az első, a délebbi vonal Szőrénytől — Orsován, Szentlászlón, Nándorfehérváron, Zimonyon, Szabácson, Szrebeniken, Jajcán és Kninen át — Szkardonáig és Klisszáig, a második, az északabbi pedig Lugos és Karánsebestől, illetve Temesvártól — Péterváradon, a kisebb szerémségi várakon, majd Dubicán, Krupán és Bihácson át — egészen a dalmát-tengerparti Zenggig húzódott. Ugyanez a rendszer az erdélyi területekkel együtt hosszában három részre tagolódott: a Bihács katonai központú horvát–szlavón országrészre, a tőle keletre Havasalföldig húzódó, Temesvár székhelyű alsó részeknek nevezett területre és az erdélyi határvidékre. Mindhárom országrész, azaz szomszédos hátországi kerület a határvonal mentén fekvő végvárok megsegítését szolgálta, melyekben mintegy nyolcezer főnyi királyi zsoldon szolgáló délszláv és magyar végvári lovas és gyalogos, naszádos, illetve katonaparaszt állomásozott.²² Ekként veszély esetén a határvidéki főkapitányok országrészük érintetlenebb belső vármegyéinek katonai vezetőjeként jelentős létszámú főúri bandériummal, vármegyei és nemesi haderővel is rendelkeztek és egységesen irányították mind a végvárokat, mind a mozgó mezei csapatokat. Konkrét feladatkörüket azonban az uralkodó határozta meg, aki — hadügyet irányító önálló szerv nem lévén — Budán székelő tanácsadó testületével, a királyi tanáccsal (*consilium regis/regni*) hozta meg az ország határvédelmét befolyásoló döntéseket.

1. 3. A középkori magyar királyság védelmi rendszerének összeomlása (1521–1526)

A Duna-vonal kulcsa, Nándorfehérvár 1521. évi elvesztése²³ előtt a határvédelem szervezete látszólag alig különbözött a Mátyás reformjai után kialakult szisztémától. Míg a védelmi rendszer egyik eleme a végvárok láncolata — ugyan leromlottabb állapotban, de — fennállott, addig másik fő eleme a határral szomszédos országrészek mozgó mezei hadserege gyakorlatilag használhatatlan volt. A Jagelló-kori Magyarország katasztrofálissá váló gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai közepette a védelmi rendszer tehát már Nándorfehérvár eleste előtt megcsönkített állapotba került. A kulcsvár elvesztése azután elindította teljes összeomlásának folyamatát. Nándorfehérvárat gyorsan és egységesen mozgatható mezei haderő hiányában — ami I. Mátyás korában még létezett — nem pótolhatta más, mint egy hasonló nagyságú és jelentőségű Duna-parti erődtípus. Ehhez hasonló azonban csak több száz kilométerre északabbra állt, az ország szívében, Budán.

22 Kubinyi András: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. HK 25(1978) 194–203.

23 A kulcsvár elvesztésének okaival és körülményeivel Szakály Ferenc több tanulmányában foglalkozott, melyeket nagy haszonnal forgattunk az alfejezet megírásakor. Szakály Ferenc: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc: Az Lándorfehérjár elvesztésének oka e vót, és így esött. Sajtó alá rend. Kovács István. Az utószót írta: Szakály Ferenc. Bp. 1980. (Bibliotheca Historica) 83–163.; Uő.: A mohácsi csata i. m. 56–58. és Uő.: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. HK 25(1978) 484–499.

Nándorfehérvár eleste óriási éket vágott a védelmi rendszer szervezetében. Az első végvárvonal kulcsának török kézbe kerülése magával hozta számos szomszédos végvár elvesztését: Zimony és Szabács Nándorfehérvárral egyidejűleg, Orsova, Knin, Szkardona egy esztendővel később, az Al-Duna másik bástyája, Szörény pedig 1524-ben került a hódítók birtokába. A várakkal együtt elvesztek azok a falvak is, melyeknek lakói korábban néhány havi zsoldért és különféle mentességek fejében katonaparasztként teljesítettek szolgálatot. Az új szultán, I. Szülejmán tehát — kinek birodalma apja hódításainak köszönhetően ekkor már három földrészre terjedt — néhány esztendő alatt Jajca és Klissza kivételével teljesen megsemmisítette az első végvárvonalat. Ennek várai azután ugródesztkául szolgáltak, hogy az 1526. évi mohácsi győzelmet követő évtizedekben — a mellékhadszíntéren fekvő néhány horvát végvárat kivéve — a második láncolat utolsó maradványait is felszámolja.

A magyar hadvezetés a délebbi végvárláncolat összeomlásával elvesztette azt a zónát, amely az ország egészének védelmére volt hivatott. A második, immáron az ország belsejében húzódó vonalat a természeti adottságok sem segítették oly mértékben, mint a szinte folyókra és hegyvonulatokra tapadó előzőt. Így az a veszély fenyegetett, hogyha az ebben tátongó réseket nem sikerül villámgyorsan betömni és a Nándorfehérvár pótlására egyedül alkalmas Péterváradot megerősíteni, illetve megfelelő mezei haderőt kiállítani, hamarosan az ország egész belső síkvidéki területe pusztulásra ítéltetik. Báthori István és Tomori Pál részéről ugyan történtek bizonyos próbálkozások, hogy a második vonal várait alkalmasabbá tegyék a védelemre és zsoldos gyalogosokkal, valamint bandériumokkal erősítsék meg a végeket, ezek azonban az ország csúfos jövedelmi viszonyai közepette sorozatosan kudarcot vallottak. Mindennek szükségszerű következménye lett, hogy 1526-ban, amikor a maradék mezei hadsereg utolsó egységei és a második végvárvonal jelentősebb várai elvesztek, a déli védelmi rendszer teljességgel összeomlott. II. Lajos (1516–1526) halála pedig egyúttal a középkori magyar királyság bukását eredményezte.

A középkori határvédelmi rendszerben még a teljes összeomlást megelőzően történt egy lényeges, ám az 1520-as években hatásaiban még kevésbé jelentkező változás. II. Jagelló Ulászló (1490–1516) és II. Lajos király, illetve maguk a horvát főurak már a 16. század első két évtizedében több alkalommal fordultak segítségért I. Miksa császárhoz (1493–1519) az osztrák tartományokat is fenyegető veszély közös elhárítása érdekében. A horvát bán határvédelmét segítő külső katonai támogatás I. Miksa uralkodása alatt azonban tervek szintjén maradt. Az első végvárláncolat bukásának hatására ellenben Ferdinánd osztrák főherceg, felmérve a kormányzása alatt álló ausztriai tartományokat (elsősorban Krajnát, Karintiát és Stájerországot) fenyegető veszélyt, jelentős lépésre szánta el magát. Még Nándorfehérvár ostroma idején gyűlésre hívta össze rendjeit és sógora, II. Lajos kérelmére indítványozta, küldjenek több ezer német gyalogost Magyarország megsegítésére. Ezen csapatokból a rendelkezésünkre álló adatok szerint 2000 gyalogos indult útnak, és ez volt az első alkalom, amikor ténylegesen kísérlet történt a középkori magyar királyság védelmi rendszerének osztrák megsegítésére.²⁴ 1522-től azután a mohácsi

24 *Thallóczy Lajos–Hodinka Antal*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. (Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum). I. A horvát vég helyek oklevéltára. 1490–1527. Bp.

vereségig a szomszédos tartományokból egyre gyakrabban érkeztek mezei csapatok a horvát bán által irányított területre, végvárakba azonban állandó őrsként még nem rendelték őket.²⁵ Noha az egyre állandósuló osztrák katonai segítség látszólag erősítette a bán által kormányzott határvédelmi főkapitányságot, valójában megerősítette a védelemben rendelkezésre álló haderő egységes vezetését. Az osztrák rendek által küldött és az általuk kijelölt főkapitány (*Obrister Feldhauptmann der niederösterreichischen Lande*)²⁶ vezette csapatok ugyanis nem kerültek a horvát–szlavón bán egységes katonai irányítása alá, jöllehet ennek következményei ezekben az esztendőekben még nem, majd csak a magyar királyság 1526. évi bukása után jelentkeztek. A védelmi rendszer meghatározóbb eleme, a végvárak viszont ekkor még továbbra is egységesen a bán parancsnoksága alatt maradtak. Az állandósuló osztrák katonai segítség azonban jelezte, hogy az első végvárvonal elesését követően a török elleni védelem már nem pusztán a magyar királyság, hanem a szomszédos osztrák tartományok egyik legjelentősebb problémájává, illetve megoldandó közös ügyüké vált.

2. A török elleni védelmi rendszer a 16–17. században

A mohácsi vereség új korszakot nyitott a magyar királyság történetében. Az ország uralkodója mellett elvesztette csaknem teljes déli védelmi rendszerét, mind a végvárak láncolatát, mind a támogatásukra rendelt határos országrészeket és ezek mezei

1903. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XXXI.) 34–38.: N° XXXV. és LXII–LXXIII.: N° 1–10. Az általunk megállapított új, 1521-es periódushatár egyaránt alkalmas arra, hogy jelölje az első végvárláncolat összeomlását, ugyanakkor arra az időpontra is utal, melytől kezdve Ferdinánd osztrák főherceg anyagi és katonai erejével bekapcsolódott a középkori magyar királyság védelmi rendszerének segítségébe. G. E. Rothenberg monográfiájának 1522-es periódushatárát (G. E. Rothenberg: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747.* i. m.) ezért érdemes a meghatározóbb 1521. esztendőre módosítani.

- 25 L. ezzel kapcsolatban: Gunther E[rich] Rothenberg: *The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522.* Slavonic and East European Review 38 (1960) 493–498. Vö. még Winfried Schulze: *Die österreichische Militärgrenze.* Militärgeschichtliche Mitteilungen 9(1971) 191–192. Noha G. E. Rothenberg 1960-ban megjelent tanulmányában valóban bizonyította, hogy az 1522. dec. 22-i állítólagos II. Lajos és I. Ferdinánd osztrák főherceg között kötött szerződés F. Vaníček tévedéséből (F. Vaníček: i. m. 5–6.) származik, aki az 1522–1523. évi regensburgi birodalmi gyűlésen lezajlott tárgyalásokat értelmezte félre, mindezt azonban nem G. E. Rothenberg ismerte fel először. Thallóczy L. ugyanis idézett okmánytárához írott bevezetőjében, mely valószínűleg magyar nyelvű volta miatt került el a külföldi kutatók figyelmét, már 1903-ban korrigálta F. Vaníček tévedését. (Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. LVIII–LX. és LVIII.: 1. jegyz.) G. E. Rothenberg érdeme azonban, hogy a problémára ismét felhívta a figyelmet, hiszen Thallóczy L. eredményeit gyakran még a magyar összefoglalások is figyelmen kívül hagyták. Szegő P.: i. m. 13. és 32. Vö. még legújabbban Gerhard Rill: *Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526).* 1. Außenpolitik und Diplomatie. Wien–Köln–Weimar, 1993. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7.) 42–43.: 17. jegyz.
- 26 Az osztrák örökös tartományok — I. Ferdinánd császár 1554. évi végrendelete értelmében történő — 1564. évi felosztásáig a 'niederösterreichische Lande' terminussal jelzett területek közé számították a későbbi belső-ázsiai tartományokat (innerösterreichische Lande), Krajnát, Karintiát és Stájerországot is.

haderejét tekintve. Mindez szükségszerűen együtt járt a magyarországi török hódoltság kialakulásával, majd Szapolyai János (1526–1540) és Ferdinánd (1526–1564) magyar királyokká koronázása után az ország három részre szakadásával. S noha Magyarország államisága és önállósága a következő évszázadokban sem szűnt meg, területe két európai nagyhatalom, az oszmán és a Habsburg-birodalom összecsapásának színterévé vált. 1526-ban azonban a kérdés még az volt, sikerül-e az elkövetkező időben új védelmi rendszert kiépíteni vagy Magyarország egykori balkáni hűbéresei sorsára jut. Ha pedig ez sikerül, akkor az ország mely területén, milyen szervezeti keretek között és kinek az irányításával épül ki.

2. 1. a. A zűrzavaros másfél évtized: a királyi főhadparancsnokok irányításának időszaka (1526–1541)

Az 1526 után eltelt másfél évtized kísértetiesen emlékeztet a 15. század közepének eseményeire. Pusztán a keresztény fél szereplői változtak: most az osztrák tartományok kerültek olyan helyzetbe, amilyenbe annak idején a középkori magyar királyság jutott. A kérdés ugyanaz volt: sikerül-e megállítani a tartományok határai előtt, az ekkor már magyar királlyá koronázott I. Ferdinánd fennhatósága alatti külső területeken az ellenséget — vagy miként azt Nádasdy Tamás horvát–szlavón bán 1539 nyarán I. Ferdinándhoz intézett levelében megfogalmazta: „ha Szentséges Felségtek valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felségtek más országai is elvesznek.”²⁷ A veszélyt azonban az 1520-as évek végén nem mérték fel kellőképpen Bécsben. Pontosabban, ha fel is ismerték, nem volt erejük, hogy valóban hatékonyan lépjenek fel ellene. Az új védelmi rendszer kiépítéséhez ugyanis — miként az I. Mátyás idején a déli határvidéken teljességgel végbement — hosszabb békésebb időszakra, megfelelő gazdasági–finansziális háttérre és politikai támogatásra, a török szokásait ismerő diplomáciára, a rendszer megszervezésére és irányítására alkalmas apparátusra, végül de nem utolsósorban alapos magyarországi helyismeretre volt szükség. Ezek közül azonban ebben az időszakban egyik feltétel sem volt adott.

A két uralkodó viszályának következtében Magyarországon és a horvát–szlavón területeken polgárháborús viszonyok uralkodtak. Szapolyai, hogy mentse országát, az oszmánokkal való kényszerű együttműködés mellett döntött, miközben azok újabb és újabb szerémségi és horvátországi várak elfoglalásával nyomultak előre.²⁸ Bécsből azonban ezek a délvidéki területek még távolinak tűntek, nem beszélve V. Károly császár (1519–1556) toledói palotájáról, kinek számára a magyar hadszíntér messze háttérbe szorult a török által ugyancsak fenyegetett mediterráneumi

27 „Nisi Vestra Sacratissima Maiestas alicunde ex aliis regnis suis huic regno providerit, actum erit de eo, et ex amissione huius regni amittentur alia etiam regna Vestrae Sacratissimae Maiestatis.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (= Hungarica) Fasc. 39. Konv. F. 1539. Juni–Juli fol. 36–37.

28 Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez). Történelmi Szemle 37(1995) 1–34.

és itáliai tartományok mögött. Pedig az ország természetföldrajzi viszonyait jól ismerők számára aligha lehetett kétséges: ha Budára és a síkvidék váraira építve nem sikerül megállítani a törököt, akkor az hamarosan több száz kilométerrel kerül az osztrák tartományok központjához közelebb. Hiába okozott sokkhatást 1529-ben a bécsi ostrom, a Habsburg katonai vezetés képtelen volt a török elleni védelem feladatainak hatékony ellátására.²⁹ S noha a magyarországi viszonyokban kevésbé járatos osztrák hadvezérek között is voltak, akik felismerték a késlekedésből származó súlyos következményeket,³⁰ Ferdinánd politikai–gazdasági és ezzel szorosan összefüggő katonai lehetőségeiből ekkor pusztán két dologra futotta. Egyrészt Magyarország területére indított hadseregeivel fokozatosan megtörte Szapolyai János hatalmát, másrészt az adott pillanatban legfenyegetettebb krajnai, karintiai és stájer tartományok segítségével megkezdte a korábbi időben a bán által koordinált horvát határvédelem saját irányítása alatt történő átszervezését.³¹

A két folyamat hasonló keretek és problémák között ment végbe. Ferdinánd annak érdekében, hogy hatalmát Magyarországon és a horvát–szlavón területeken megerősítse, mindkét országrészébe igen jelentős számú idegen, elsősorban német csapatot vezényelt. Ezeket egészítették ki a Habsburg-párti magyar és horvát nemesek uralkodói zsoldon tartott katonái, valamint az ország törvényei értelmében kiállított vármegyei és felkelő egységek. Az idegen és magyar hadak együttműködése korántsem volt felhőtlen. Az irányítás kérdése attól a pillanattól kezdve, ahogy az első *Landsknecht* Magyarország földjére lépett, súlyos konfliktusokat okozott. Az osztrák rendek költségén Magyarországon vagy a horvát területeken szolgáló csapatok főkapitánya, a királyi főhadparancsnok³² (*Obrister Feldhauptmann der niederösterreichischen Lande in Ungarn/in Kroatien*) ugyanis igyekezett parancsnoki jogkörét kiterjeszteni a magyar és horvát kontingensekre egyaránt. Ez utóbbiak felett

29 Christine Turetschek: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.)

30 Ulrich Leysser mezei főhadiszertárnok (*Obrist-Feldzeugmeister*) például 1528. márc. 28-án, miután a Hans Katzianer vezette királyi csapatok elfoglalták a Szapolyai család főszékét, Szepesvár várát, azt javasolta uralkodójának, hogy az itt és másutt levő tüzérségi felszerelést szállítsák a török elleni déli végvárakba, a tönkrement lövegeket pedig öntsék újra ugyanilyen célból: „Euer Kunigliche Majestät etc. hetten solh Geschucz, klain vnd groß behaltenn, vnd die ortflegkhen gegen dem Turgkhenn damit versechenn [...] hetten Euer Kunigliche Majestät etc. new geschucz giessen vnd die Turgkhisch Gräniczen damit versechen lassenn.” ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten (= AFA) 1528/3/16 c. Nem véletlen, hogy éppen Leysser tette ezeket a javaslatokat. Ő ugyanis már 1522-től részt vett a Horvátországba vezényelt segélyhadak szervezésében, így azok közé tartozott, akik helyesen mérték fel a török veszély tényleges voltát. (L. erre pl. *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. 145–147.: N^o XCI. és 148–149.: N^o XCIII.)

31 Noha 1528 nyarán Ferdinánd krajnai hadszertárnoka (*Zeugwart in Krain*), Martin Fleugaus a temesközi végvárakat (Szeged, Temesvár, Csanád és Lippa) végigmustrálta azon célból, miként lehetne azokat a török elleni védelem céljára megerősíteni, Szapolyai hatalma alá kerülésüket azonban már nem tudták megakadályozni. ÖStA KA AFA 1528/7/6. Vö. még ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 175–176.

32 A királyi főhadparancsnok tisztség-elnevezés használatának bevezetésére l. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Eger, 1996. (Sajtó alatt a Studia Agriensia sorozat következő tanulmánykötetében.)

azonban a parancsnokság az 1485. évi úgynevezett nádori cikkelyek értelmében az idegenben tartózkodó uralkodó helyettesét, a nádort (*palatinus regni Hungariae*) illette.³³ A helyzetet bonyolította, hogy 1530-tól a tisztséget nem töltötték be, a pótlására létrehozott helytartóság (*locumtenentia*) vezetője, a helytartó (*locumtenens*) ellenben mindent megtett, hogy megőrizze ellenőrzését a magyar csapatok felett.³⁴ Hasonló konfliktus alakult ki a déli végeken a bán és a királyi főhadparancsnok között. A hatásköri küzdelemnek óriási tétje volt, s bátran feltételezhetjük, hogy ezt a felek tökéletesen felismerték. Arról volt szó, hogy a győztes veheti kézbe a magyar-, illetve a horvátországi hadügy és ezzel együtt a határvédelem irányítását. Ennek pedig az új védelmi rendszer vezetése szempontjából alapvető jelentősége volt. A Habsburg katonai kormányzat tehát ebben a másfél évtizedben arra tett kísérletet, ami annak idején Luxemburgi Zsigmond és utódai középkori Magyarországnak nem sikerült. A mohácsi csatát, majd még inkább Buda elestét követően kialakult új szituáció egyértelművé tette, hogy a Habsburgok osztrák tartományaikat és a birodalmat csak egyetlen módon védelmezhetik meg: ha Bécsből irányítva a három részre szakadt Magyarország területén, azaz tartományaik határán kívül tartóztatják fel az ellenséget. Ezen koncepció jégében próbálta meg I. Ferdinánd a Magyarországra vezetett hadjáratokkal hatalmát a tartományain kívül eső területeken biztosítani és a hadügy, illetve határvédelem irányításának átvételével az oszmánok megállítására lehetőséget teremteni. Erre országai, Európa és — nem utolsósorban — Magyarország szerencséjére még V. Károly császár vonakodó támogatása ellenére is futotta az osztrák tartományok gazdasági-katonai erejéből. Az államiságát és — megfogorakozottan — területét is megőrző Magyarország számára ugyanakkor úgy tűnt, hogy a segítségért óriási árat kell fizetni. Az országot és annak védelmét korábban irányító katonai-politikai tisztségviselőknek, illetve a rendeknek le kell mondani a hadügy irányításáról. A létrejött zsákutcából pedig aligha nyílt számukra megnyugtató kiút.

A királyi főhadparancsnokok által Magyarország területére vezetett idegen csapatok a Szapolyai Jánossal kötött 1540. évi váradi békéig — ha nem is teljesen megnyugtatóan — biztosították azt a területet, mely utóbb az új védelmi rendszer kiépítésének alapjául szolgált. Jóllehet Felső-Magyarország kulcsa, Kassa 1536-tól 1552-ig Szapolyai, majd a fia, János Zsigmond kezén maradt, Sáros várának jelentős királyi őrséggel való felszerelésével ezen az országrészen is megfelelő ellenpórust hoztak létre. Hasonlóképpen oldották meg a közvetlenül Bécset védelmező várak (Komárom, Esztergom, Tata és Győr) királyi fizetésen szolgáló katonasággal és idegen őrséggel való ellátását. Ezek a katonai döntések azonban mellőztek mindenféle koncepciót, mely egy egységes védelmi rendszer kiépítésére irányult volna. Gyakorlatilag vészhelyzetben hozott kényszerintézkedések voltak.

33 Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici). 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 398–399.: 4. cikkely.

34 R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. és *Ember Győző*: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 142–156.

A magyarországi és délvidéki hadügyet az 1526 és 1541 közötti időszakban I. Ferdinánd részéről csaknem teljességgel az említett királyi főhadparancsnokok irányították. A mohácsi vereséget követően az egyetlen ütőképes haderőt az idegen csapatok és az ugyancsak idegen segélyeken felfogadott, de magyar és délszláv kapitányok (Török Bálint, Pekry Lajos és Bakics Pál) által vezetett lovas egységek alkották. Miután ezek zsoldját az uralkodó külföldi tartományaiból biztosította, nem lehetett kétségbe vonni felettük való parancsnokságát. Így a helytartóknak ebben a zavaros időszakban csak a magyarországi viszonyokban járatlan főhadparancsnokokkal való konzultáció és együttműködés, illetve hatásköri civakodás jutott „feladatul”. A főhadparancsnok igazi katonai segítői a melléje rendelt *Feldmarschall* és a mellette vagy Bécsben tartózkodó haditanácsosok (*verordnete Kriegräte*) — köztük egy hadititkár (*Kriegssekretär*) — voltak.³⁵ A magyarországi hadügy irányítására tehát ebben az időszakban létrejött egy személyzetében ugyan még gyakorta változó, de az állandóság bizonyos alapvonásait már magán hordozó kezdetleges katonai igazgatási szervezet, melynek utóbb az *Udvari Haditanács* előzményeként óriási jelentősége lett.

A 11. század végétől a magyar királysággal unióban levő, ugyanakkor nagyfokú tartományi autonómiával rendelkező Horvátország területein a magyarországihoz hasonlóan, de még gyorsabban zajlottak a hadügy és a határvédelem irányításában bekövetkező változások. Szapolyainak ezen az országrészen a főkapitánya és bánja,³⁶ Frangepán Kristóf 1527 szeptemberében bekövetkezett halála után kevésbé volt ereje hívei támogatására. A Ferdinánd-párti Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán 1528. évi távozása után a tisztség üresedése kiváló alkalmat kínált a bán korábbi hatáskörének csorbítására, a pozsonyi helytartóknak pedig ezen a távoli területen szinte semmi beleszólásuk nem volt az események alakulásába. Mindemellett az oszmánok számára — miként az elkövetkező másfél évszázadban — ez a terület pusztán mellékhadszíntér volt a szűk értelemben vett magyarországi főfront mellett. Ennek ellenére ebben az időszakban az osztrák tartományokat ezen a területen érintette legaktívabban a török fenyegetése, ezért Krajna, Karintia és Stájerország rendjei hamarosan keresztülvitték, hogy főhercegük irányítása alá vegyék és saját védelmükre átszervezzék a középkori magyar királyság ezen határvédelmi rendszerét.³⁷

A török elleni új védelmi rendszer első egységének kialakítását a Habsburg katonai vezetés tehát a horvát határvidéken kezdte meg. Ennek előzményeként már említettük, hogy 1521 után rendszeresen vonultak osztrák rendek által fizetett mezei

35 A haditanácsosokra I. a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica elnevezésű iratanyagát az 1526 és 1550 közötti esztendőkből. ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 2.–Fasc. 70. passim. Vö. még a neves Sigmund von Herberstein haditanácsossá váló felkérésével (1543. jún. 27., Prága): Johannes Tichtel's Tagebuch, Sigmunds von Herberstein Selbstbiographie, Johannes Cuspinian's Tagebuch, Georg Kirchmair's Denkwürdigkeiten. Hrsg. von Th. G. von Karajan. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe 1855. Graz, 1969. (Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores I.) 361–363.

36 „Cristoforus de Frangepanibus [...] regnorum Dalmaciae, Croaciae et Sclavoniae banus ac capitaneus regius generalis” (1527. aug. 27., Veliče) ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 7. Konv. 3. 1527. fol. 38. Vö. Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 25–26. és 119.

37 A stájer rendek segítségére: Günther Burkert: Ferdinand I. und die steirischen Stände. Dargestellt anhand der steirischen Landtage 1526–1541. (Inaugural-Diss.) Graz, 1976. 57–173.

csapatok Horvátországba, mindez azonban akkor még nem járt — a középkori magyar királyságon belül nem is járhatott — a védelmi szervezet átalakításával. I. Ferdinánd magyar–horvát uralkodóként viszont már megtette, hogy osztrák rendjei által tartott katonasággal szerelje fel 1527-ben Zengg, Klissza, majd 1528-ban, Batthyány Ferenc bán távozása után Bihács várát.³⁸ A legfontosabb végvárak átvétele mellett a török portyák feltartóztatására újabb és újabb idegen mezei csapatok érkeztek a Száva vidékére, akiknek főhadparancsnokai (Jurisics Miklós, Hans Katzianer) egyúttal fokozatosan megkezdték a királyi igazgatásba vett végvárak egységes rendszerbe szervezését. Ennek első fontos állomásaként 1538-ban többszöri próbálkozást követően felállították a forrásokban — később — régi horvát végvidékként (*alte krabatische/kroatische Grenze*) emlegetett főkapitányságot. Április utolsó napjaiban, miután a Bihács védelmét ekkor ismét ellátó bán, Keglevics Péter lemondott a rábízott várak irányításáról, I. Ferdinánd Erasm von Thurnt nevezte ki Zengg, Bihács, Ripács és Otocsác, továbbá a hozzájuk tartozó kisebb várak, azaz a régi horvát végvidék főkapitányává.³⁹ Thurn kinevezésével ténylegesen megkezdődött a horvátországi határvédelmi rendszer nyugati, az Unától az Adriai-tengerig terjedő részének kiépítése, melyet 1540 után a horvát–szlavón területekre újonnan kinevezett főhadparancsnokok (*Obrister Feldhauptmann windischer und krabatischer/kroatischer Lande*) — elsőként Hans Ungnad — folytattak.⁴⁰ Őket a magyarországi főhadparancsnokoknál megismert gyakorlattal megegyezően, ugyancsak a szomszédos tartományok által delegált haditanácsosok segítették.⁴¹ Mindezzel egyidejűleg a horvát–szlavón területeken megkezdődött az uszkókok és vlahok letelepedése és kiváltságolása, akiknek egyes csoportjai később a végvárak, majd a 18. századtól utóbb a határőrvidékek védelmében vállaltak fontos szerepet.⁴²

A mohácsi csatától a Buda elestéig terjedő időszakban pusztán a Zengg és Bihács közötti horvátországi határvidéken kezdődött meg egy új, immáron a Habsburg katonai vezetés által irányított védelmi szervezet kialakítása. I. Ferdinánd csak az osztrák tartományokat az adott időpontban leginkább fenyegető területen tette meg a szükséges intézkedéseket, s ha bizonyára fel is ismerte a Bécset fenyegető török

38 *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. 671.: N^o DXXIV., 672–674.: N^o DXXVI. és 677–686.: N^o DXXXII–DXXXV., ill. LVII.

39 „pro conservandis partium istarum ad confinia Turcharum iacentium locis [...] in capitaneum assumpsimus et constituimus illique castrorum et oppidorum nostrorum Bihigij et Repatz, civitatisque nostrae Segniensis et Ottoschutz cum omnibus eorundem attinentiis curam administrationemque demandavimus”, ill. „in supremum capitaneum universorum regni nostri Croatiae locorum finimorum simul et gentium ibidem nostrorum, nec non civitatis nostrae Segniensis et Attatschvz ac praeterea et oppidorum nostrorum Bihigij et Repath assumpsimus et constituimus.” *ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 35. Konv. A. 1538. Apr. fol. 94–95. Vö. még Uo. fol. 86–87., fol. 89., fol. 93. és fol. 96–99.*

40 *Magyar Országos Levéltár, Budapest. (= MOL) E 144, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma (= MKA) Történelmi emlékek, Belügy I. doboz. fol. 63–64. 1540. jan. 12., Hely nélkül. I. Ferdinánd Bestallungja Hans Ungnad „Oberister Veldhawbtman vnserer Funff Niderosterreichischen, Windischen vnd Crabatischen Lannde” részére. Vö. *Bernd Zimmermann: Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564). Ein Beitrag zu seiner Biographie. In: Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Gerhard Pferschy. Graz, 1981. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12.)* 210.*

41 *W. Schulze: Landesdefension und Staatsbildung i. m. 60–61.*

42 Az erre vonatkozó igen jelentős irodalomból l. újabban: *K. Kaser: i. m. 48–80.*

veszély tényleges voltát, ennek elhárítása érdekében Magyarországon egységes védelmi rendszer kialakítására még nem volt képes. Ugyanakkor az osztrák katonai vezetés számára egyértelművé vált, hogy az új szituációban uralkodójuk csakis akkor védelmezheti meg valóban hatékonyan tartományait és a birodalmat, ha Bécsből irányítva azok határain kívül tartóztatja fel az ellenséget. A Magyarországra és a horvát-szlavón területekre szinte évente vezényelt hadjáratok ezt szolgálták, noha ezáltal Ferdinánd — látszólag legalábbis — pusztán reflexszerűen vágott vissza Szapolyai Jánosnak. Közben azonban főhadparancsnokaira bízta a feladatot, hogy megkezdjék a magyarországi hadügy és határvédelem irányításának ellenőrzését. Noha nem törekedett — amire aligha lett volna képes — arra, hogy Magyarország Bécsből távolabbi területein új védelmi rendszert szervezzen, azaz aktívan ezen az ország-részen nem lépett fel a török ellen, magyarországi akcióival mégis biztosította azokat a területeket, melyek később az új védelmi rendszer kiépítésének alapjául szolgáltak. Mindebben az oszmán hadvezetés is „segítségére” volt, hiszen I. Szülejmán végzetes hibákat követett el akkor, amikor 1529-ben és 1532-ben az Al-Duna és a Dráva vonalára vonult vissza és nem tartotta meg azokat a várakat, melyek utóbb az új határvédelem bástyaiként álltak vele szembe és csak súlyos véráldozatok után kerültek ismét kezébe.

2. 1. b. Az első próbálkozások egy új védelmi rendszer szervezésére (1541–1556)

Buda 1541. évi eleste, majd Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata, Nógrád, Hatvan és mindenekelőtt a Duna-parti Esztergom, a délvidéken pedig Valpó és Atyina várainak az 1543–1544. évi hadjáratok idején török kézbe kerülése azon kevesek álláspontját igazolta, akik már az 1530-as években ezen várak megerősítését és Magyarország egész területére kiterjedő új védelmi rendszer szervezését sürgették. Az oszmánok ismételt előrenyomulása teljesen új helyzetet teremtett. Míg ez ideig — a legérzékenyebb horvát területek kivételével — halogatni lehetett az új rendszer megszervezését, most már Stájerország, Alsó-Ausztria és Bécs fenyegetettsége miatt nem volt lehetőség a késlekedésre. A szlavón területeken és Magyarországon, mindenekelőtt Bécs előterében, azonnali intézkedésekre volt szükség, hiszen már az a veszély állt fenn, hogy az oszmánok az osztrák tartományok határáig nyomulnak előre. Ahhoz hasonló határvédelmi övezeteket kellett tehát kialakítani, melyek annak idején a középkori magyar királyság déli végeit védelmezték, illetve melynek alapjai erre az időre a régi horvát végvidéken már formálódni kezdtek. Mindez — nemcsak finansziális és katonai okokból — korántsem volt könnyű feladat. Míg a horvát területeken a krajnai, karintiai és stájer rendek katonai vezetői már rendelkeztek bizonyos helyismerettel és a határvédelem kiépítésének alapjaiban való gyakorlattal, a veszélybe került Alsó-Ausztria irányítói aligha kezdhettek hozzá mindehhez másként, mint az általuk delegált magyarországi főhadparancsnok és a magyar rendek segítségével. Ugyanakkor ez fordítva is igaz volt. A félhold alakúra fogatkozott Magyarország rendjei nem véletlenül hangsúlyozták annyiszor az elkövetkező esztendőekben, hogy a végvárak fenntartására „szükség van a Szent Császári és

Királyi Felségek, meg a birodalmi fejedelmek pénzbeli és katonai segélyére [...], mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt sem lesz elégséges.”⁴³ A Magyarország hadügyének irányításáért harcban álló feleknek megmaradásuk érdekében össze kellett fogniuk. Szerencsére mindkét oldalon akadtak olyan politikusok és katonai vezetők, akik belátták az együttműködés elmaradásának igazi következményeit.

Noha a magyar rendek a határvédelem megszervezésére már az 1542. évi beszercebányai diétán két országos főkapitányt (*supremus capitaneus regni Hungariae, Obrister Landeshauptmann in Ungarn*) választottak,⁴⁴ ezek anyagi erőforrások hiányában nem tudták ellátni a nekik szánt feladatokat. Az oszmán hadjáratok következtében az új végvárvonalba szervezhető várak egykori tartományai elpusztultak, így azok fenntartását és őrségük fizetését megfogyatkozott jövedelmeikből nem lehetett biztosítani. A magyar rendek ezt felismerve 1546-ban arra kérték I. Ferdinándot, hogy idegen tartományai segítségével gondoskodjék a Dunántúlon Dombó, Kaposújvár, Somogyvár, Lak, Szigetvár, valamint Tihany, Csesznek és Szentmárton, a Dunától északkeletre fekvő területeken pedig Ság, Pásztó, Drégely, Szécsény, Buják és Léva várairól, mivel azokat a török terjeszkedés minden bevételi forrásuktól megfosztotta.⁴⁵ Erre az időre az oszmánok katonai baklövéseik ellenére is gyorsan nyomultak előre, hiszen a Szerémség várainak elfoglalását követően a Balatonig, valamint a Dunántúli- és Északi-középhegységig nem volt egyetlen komolyabb természeti akadály (hegyvidék, jelentősebb folyó vagy mocsaras terület), mely feltartóztathatta volna őket. A királyi főhadparancsnokok által vezetett mezei hadak pedig nem voltak képesek a természeti adottságokból eredő hátrányok ellensúlyozására, így a rendek által számba vett várak pusztán igen szűkre fogyott hátszakra támaszkodhattak. Míg 1521 előtt a két déli végvárvonal védelmére az egész ország katonai és anyagi erejét lehetett mozgósítani, az 1540-es évek második felére ugyanez a feladat már igen jelentős részben az osztrák örökös tartományokra és a német birodalomra várt. A magyar rendek hiába próbálkoztak 1546-ban, majd később, hogy a megfogyatkozott ország területének hadiadójából finanszírozzák a végvárakat, vállalkozásuk minden alkalommal teljes kudarcba fulladt.⁴⁶

43 „subsidium vel pecuniarum, vel gentium Sacrae Caesareae et Regiae Majestatum ac imperii principum omnino est necessarium [...], nam Hungaricum per se subsidium ad ista omnia haudquaquam satis futurum esse, jam majestas sua intelligit.” 1547: 16. tc. Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici). 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. (= CJH) 198–199.

44 *Föglein Antal*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok (= Sz) 57–58(1923–1924) 474.: 1. jegyz. Vö. még „Deinde, cum dominus Andreas Bathory cum suis fratribus ad obedientiam Regie Majestatis et fidelitatem accessit, onusque capitaneatus huius regni, tum pro defensione confinium et administratione subsidiorum, tum pro domandis rebellibus, de voluntate dominorum utriusque ordinis et aliorum statuum, una cum domino Petro Pereny in se assumpsit [...]” Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk. Fraknói Vilmos. II. (1537–1545.) Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae II.) 375.: N° XIII.

45 „quae [ti. castra] omnibus fere proventibus ac redditibus per Turcas spoliata sunt.” 1546: 44. tc. CJH 180–181.

46 MOL E 554 MKA Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 851.

A bécsi katonai vezetés mindezek után arra a kényszerű felismerésre jutott, hogy a Magyarországra és a horvát–szlavón területekre alkalmasszerűen küldött mezei csapatok nem elégségesek tartományaik megvédelmezésére. Alsó-Ausztriára és Stájerországra ugyanaz a feladat várt, mely már egy évtizede nehezedett a régi horvát végeket finanszírozó Krajnára és Karintiára. A gyakran már évente megszavazott, de még mindig a török fenyegetés éppen adott nagyságától függő alkalmi segítségüket a védelemben való állandó részvétellel kellett felcserélniük. Míg Alsó-Ausztriának megmaradása érdekében a Bécset és környékét védelmező, a Balatontól északra fekvő magyar országrész határvárainak, addig Stájerországnak mindeneke előtt a Dráva és a Száva Pozsegától nyugatra fekvő részei közé zsugorodott Szlavónia végvárainak őrséggel való ellátását kellett magára vállalnia. Mindemellett az 1550-es évektől a krajnai és karintiai rendekre is újabb feladatok vártak, hiszen a Bihácstól Sziszekig terjedő és az Una folyótól északra fekvő terület várainak birtokosai egyre gyakrabban fordultak uralkodójukhoz segélykérelmeikkel. A Mohács előtti katonai hatáskörétől fokozatosan megfosztott horvát–szlavón bán az uralkodó által fizetett néhány száz fős lovas és gyalogos haderejével ugyanis nem volt képes ezen terület hatékony védelmére, azaz külföldi segélyek nélkül ugyanolyan tehetetlen maradt, mint a magyar rendek által választott két országos főkapitány.

A új védelmi rendszer alapjainak lerakásában az 1540-es évek második felében Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok és Várday Pál esztergomi érsek–helytartó játszottak meghatározó szerepet. Az egész törökellenes hadszíntérre 1546-ban kinevezett Salm főhadparancsnok (*Obrister Feldhauptmann der Krone Ungarn, der Windischen, Kroatischen und Niederösterreichischen Lande*)⁴⁷ elődeinél hatékonyabban működött együtt a helytartóval és a dunántúli (*supremus capitaneus partium Transdanubianarum*), illetve a Dunától északra és keletre fekvő területekre kinevezett, úgynevezett „dunáninneri” országos főkapitánnyal (*supremus capitaneus partium Cisdanubianarum*). Munkájuk eredményeként indult meg az 1550-es évek fordulóján az a folyamat, mely két évtized múltán az Adriai-tengertől az erdélyi határig húzódó egységes védelmi rendszer kiépítéséhez vezetett. Továbbá ebben az időben születtek meg azok a módszerek, melyek majd tökéletesített formában mindig alkalmazhatók voltak, ha az oszmánok előretörése miatt ismét új védelmi övezetek megszervezésére volt szükség. S noha még ebben a periódusban is távol állt a bécsi katonai vezetés attól, hogy egységes koncepció alapján szervezze a török elleni védelmet, a sok-sok kényszerintézkedés 1556-ra végül mégis meghozta — ha korántsem zökkenőmentesen működő — eredményét.

A védelmi övezetek kialakítását az ország egész területén nehezítette, hogy az új várrendszerbe bekapcsolható erődítmények jelentős része ekkor még magánkézben volt. Salm és Várday, majd utódaik egyik kiemelten fontos feladata lett, hogy a szóba jöhető várakat vagy vegyék teljességgel királyi kezelésbe (Szigetvár, Eger, Gyula), vagy pedig biztosítsák, hogy a magánföldesúri várba királyi őrség kerüljön (Pápa, Csesznek, Devecser). Olykor új — elsősorban palánkból készült — erődítményeket (Oláhújvár) is emeltek; jóllehet ennek gyakorlata ebben az időben még

47 ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 54. 1546–1547. fol. 14–29. Korabeli másolat. (1546. márc. 21., Bécs.)

nem igazán jellemző. Sokkal fontosabb volt ellenben, hogy a királyi végvárak körzetében minél több kisebb őrhelyet megerősítettek, és a nagyobb vár őrségéből felszereltek; a rendszerbe nem illő várakat, kastélyokat és kolostorokat pedig elpusztították. Mindezek megvalósítása azonban mindig csak a legvégső pillanatban történt meg, így az új rendszer kiépítése csak meglehetősen akadozva haladt előre. Pedig a magukra hagyott és fel nem robbantott várak azután az oszmánok által kiépített várrendszer fontos elemeivé váltak.

A várak uralkodói igazgatás alá vételét és őrséggel való felszerelését megerősítésük követte. Az építési munkálatok azonban ebben az időszakban még nem átfogó irányítás alatt és modern erődépítészeti eljárások szerint, hanem — néhány kivételtől eltekintve — még hevenyészett formában, többnyire földből és gerendákból készült palánkok segítségével folytak.⁴⁸ Néhány kiemelt végvár (Esztergom, Komárom, Győr, Szolnok, Eger, Kassa) építését és komolyabb erődítéseinek megkezdését ugyanakkor már a bécsi katonai vezetés által Itáliából szerződtetett hadiépítésszek irányították.⁴⁹ Akadozott viszont a hadianyag- és élelmiszer-ellátás, az idegen és hazai katonaság együttes alkalmazása pedig a bécsi katonai vezetés számára addig ismeretlen problémákat teremtett. S noha a hátszói tartományok védelme érdekében megkezdtek egy ágyúövésekkel és tüzekkel jelző rendszer (*Kreidschuß- und Kreidfeuersystem*) kiépítését is, az egész védelmi rendszer mégsem működött a kívánt hatékonysággal. Ahhoz, hogy a kialakulóban levő és területenként jelentősen eltérő határvédelem egységes egészszé forrjon, olyan központi irányító szervre volt szükség, mely az egyes védelmi körzeteket azonos koncepció szerint irányíthatta. Ennek 1556. évi felállítása előtt azonban — ha nem is egységesen szervezett keretek között — megkezdődött az új védelmi rendszer alapegységeinek kialakulása. Ezekről a védelmi övezetekről és a bennük szolgáló lovas és gyalogos katonaságról, valamint havi és éves zsoldszükségletükről az alábbi táblázat tájékoztat.⁵⁰

A törökellenes végvárrendszer szervezete és katonaságának létszám- és zsoldadatai 1556-ban

	végvárak száma	gyalogosok száma	lovasok száma	havi zsold összege	éves zsold összege
régi horvát végek	2 fővár+ kisebbek	565	241	6 433 r. f. 50 k.	77 206 r. f.
vend végek	15+ mezei haderő	944 ⁵¹	900	9 263 r. f. 21 k.	111 160 r. f. 12 k.
báni haderő	?	200	300	2 338 r. f.	28 056 r. f.

48 Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1(1931) 98–132.

49 Marosi Endre: Itáliai hadiépítésszek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK 21(1974) 33–36. és 67–68.

50 1556: ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 16–37. Teljesen használhatatlan kiadása: Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 268–272.

51 A főhadparancsnok kéttucatnyi segédszemélyzetét — beleértve a várakban szolgáló tüzékeket is — a gyalogosok közé számoltam.

	végváarak száma	gyalogosok száma	lovakok száma	havi zsold összege	éves zsold összege
Szigetvár környéki végváarak	Sziget+ kisebbek	1080	826	8 144 r. f. 11 k. 1. d.	97 730 r. f. 15 k.
Győr környéki végváarak	8	1874	987	11 933 r. f. 36 k.	143 203 r. f. 12 k.
Komárom	1	928 ⁵²	150	5 788 r. f.	69 456 r. f.
bányavárosi végek	7	762	826	6 711 r. f. 35 k.	80 539 r. f.
felső-mo-i végváarak	min. 4+ mezei haderő	1375 ⁵³	859 ⁵⁴	10 250 r. f.	123 000 r. f.
alsó részek főkapitánysága	min. 2+ mezei haderő	250	915	4 927 r. f. 5 k.	59 125 r. f.
erdélyi császári haderő	–	1000	2000	13 000 r. f.	156 000 r. f.
összesen	kb. 50	8978	8004	78 789 r. f. 38 k. 1 d.	945 475 r. f. 39 k.

A régi horvát végek 1538-ban kialakult szervezetében 1556-ig igazán lényeges változás nem történt. A végvidék várai két kapitányságra, a Zengghez (Otocsác, Brinje, Brlog) és a Bihácshoz (Ripács, Sokol, Izacsics és Toplički turanj) tartozó kisebb erődítmények várkörzetére oszlottak.⁵⁵ Ezek őrsége mellett a végvidék katonaságához számolták a két fővár környékén található őrházakban (németül *Skart*, *Skarthaus*; latinul *excubia*; magyarul *góré*; törökül *çardak*)⁵⁶ és erdőkben az uralkodó zsoldján szolgáló katonákat (*Skartleut*) is, akiknek feladata — amint azt egy korabeli forrás előírta — a török végváarak közötti éjjel-nappali vigyázás és elleneséges betörés esetén a jeladás volt.⁵⁷ Ugyanide tartoztak az Adriai-tengeren szolgáló hajósok is, akik a Zenggtől délre fekvő partvidék ellenőrzésében játszottak fontos szerepet. A végvidék védelmében a szlavón területen állomásozó főhadparancsnok csapatai mellett Keglevics Péter és Nádasdy Tamás bánok, majd 1542 után Zrínyi

52 A 928 gyalogos 528 magyar naszádosra és 400 német gyalogosra oszlott.

53 A Pozsonytól keletre egészen Gyuláig fekvő várak ellátására alkalmazott mustramestert (*Mustermeister*), mustráfnokot (*Musterschreiber*), hadi fizetőmestert (*Kriegszahlmeister*) és hadi fizetőmesteri ellenőrt (*Kriegszahlmeister-Kontrollleur*), valamint a sárosi zsoldösszezből kikövetkeztetett 125 gyalogost is ebbe az összegbe számítottam.

54 A Magyarországon alkalmazott 59 postalóval (*Postpferd*) együtt.

55 *Radoslav Lopašić*: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrantia). Knjiga III. Od godine 1693 do 1780 i u dodatku od g. 1531 do 1730. Zagreb, 1889. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XX.) 390–391.: N° III.

56 Egy tipikus példájának képét I. *Vojna Krajina* i. m. 33.

57 „tag und nacht zwischen den türkischen Schlössern auf der Wacht liegen müssen”. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 70.: 2. jegyz. A horvát végvidéken később is alkalmaztak Skartleutokat. 1573-ban pl. „am Wasserflus Vnna” 8 őrkatonára szolgált. ÖStA KA AFA 1573/11/1.

Miklós egyedüli bán néhány száz lovasa és gyalogosa vett részt, különösen a Biháctól Sziszek felé húzódó Una és Kulpa menti területeken.

Miután az oszmánok az 1540-es években a Dráva-Száva közötti szlavóniai területeken fokozatosan törtek előre, Stájerország megoltalmazása érdekében megkezdték és viszonylag rövid idő alatt befejezték az úgynevezett vend, azaz szlavón végvidék (*windische Grenze*) alapjainak lerakását. Stájer rendek zsoldján szolgáló katonaságot rendeltek a Varasdtól délre-délkeletre fekvő folyóvölgyek (Lónya, Csázma, Dráva) határváraiba, melyeket jelentősebb török betörés esetén a főhadparancsnok mezei csapatai, sőt alkalomadtán még a bán hadinépe is támogatott. A mintegy 1800 főnyi királyi katonaság mellett ebben az időben — miként a horvát végeken is — még számos főúr is tartott csapatokat, melyek ugyancsak részt vettek az egyre fenyegetettebb országrész védelmében, noha ezek nem tartoztak a főhadparancsnok irányítása alá. Az 1546-ban kinevezett Niklas Graf zu Salm a Szlavóniánál még inkább veszélyeztetett Magyarországon tevékenykedett, ezért miután több ízben ideiglenesen megbízott helyettesei (*Verwalter der obristen Feldhauptmannschaft*) látták el feladatkörét, 1550. évi halálát követően a magyarországi és a horvát-szlavón területek főhadparancsnoki tisztét két részre választották. Míg a magyar végteken feladatait az 1552-ben magyarországi hadimarsallá kinevezett Sforza Pallavicinira (*Obrister Feldmarschall in Ungarn, supremus bellicus mareschallus in Hungaria*) bízták,⁵⁸ a horvát-szlavón határvidéken ugyanezeket 1553-ban Hans Ungnad főhadparancsnok (*Obrister Feldhauptmann an den windischen und kroatischen Grenzen*) vette át.⁵⁹ Az utóbbit a két védelmi övezet irányításában és az ott szolgáló katonaság zsoldját biztosító három tartománnyal való kapcsolattartásban az 1550-es évek közepén a Feldmarschall mellett már egy stájer, egy karintiai és krajnai haditanácsos segítette. Mellettük a főhadparancsnok stábjához tartozott még egy mustra- (*Mustermeister*), egy hadi fizető- (*Kriegszahlmeister*) és egy élelmezésmester (*Proviantmeister*) is, sőt a horvát végeken segítésére még egy külön helyettest (*Leutnant*) is rendeltek.

Magyarországon leggyorsabban a Bécset és Alsó-Ausztriát védelmező területeken indult meg új védelmi övezet kiépítése. Ennek fontos és a későbbi fejlődést meghatározó eseménye volt, amikor Salm 1546. évi főhadparancsnoki kinevezésével egyidejűleg a Balatontól északra fekvő terület váraiba, Győrbe, Pápára, Veszprémbe és Szentmártonba az alsó-ausztriai rendek fizetésén állandó őrség került.⁶⁰ Mindez azt eredményezte, hogy Magyarországon is megkezdődött egy a Mohács előttihez hasonló és a horvát végeken már részben kialakult határvédelmi övezet, más szóval végvidék (*Grenze/Grenzgebiet*) szervezése. Az új védelmi egység Bécs számára ki-

58 L. a 67. jegyzetet.

59 R. Lopašić: Spomenici hrvatske krajine, Knjiga III. i. m. 420–426.: N° XV.

60 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA) Niederösterreichische Kammer RN 46. 1566. Jan. (fol. nélkül.) és Uo. Hoffinanz Ungarn (= HFU) RN 2. 1546. fol. 48. a./ 1–18. Vö. még *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp. 1991. 148. és *Angelika Hametner*: Die niederösterreichischen Landtage von 1530–1564. (Phil. Diss.) Wien, 1970. 84.

emelt jelentőségét kiválóan érzékelteti, hogy 1556-ban nyolc várban jóval több katonát szolgált, mint a három belső-ausztriai tartományt védelmező régi horvát és szlavón végvidék két tucatnyi várban együttesen.

Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok 1550 tavaszán bekövetkezett haláláig helyettesével, haditanácsosaival és egy titkárával, valamint a vele hatékonyan együttműködő Várday Pál helytartóval (1549 †) irányította az ország védelmét és kezdte meg az új védelmi rendszer kiépítését. Ebben nem kis segítségére volt Nádasdy Tamás dunántúli és Báthory András „dunáninnyi” országos főkapitány. Míg az előbbi Szigetvár 1546. évi királyi kézbe vételét követően a Balatontól délre fekvő és saját kanizsai uradalmát védelmező várakat (Szigetvár, Kaposvár, Dombó, Lak, Berzence, Babócsa, Segesd, Kismáram stb.) próbálta a szigetvári kapitány segítségével saját országos főkapitányi parancsnoksága alatt egységes rendszerbe szervezni,⁶¹ addig Báthory elsősorban Felső-Magyarországon látott el hasonló feladatot. Mindeközben Fráter György segítségével 1551-ben megindult a kísérlet Erdély Habsburg fennhatóság alá vételére, ez azonban nem sok eredménnyel járt. Míg I. Ferdinánd a fejedelemség területére Gianbattista Castaldo parancsnoksága alatt jelentős hadsereget vezényelt, addig az oszmánok 1552. évi hadjáratuk idején újabb kulcsfontosságú várakat (Veszprém, Palota, Drégely, Szécsény, Hollókő, Buják, Ság, Gyarmat) hódítottak meg. Csak a hősiesen védekező egri őrség tudta feltartóztatni az ország felső részeit fenyegető ellenséget. Eveszt viszont Szolnok és Temesvár végvára is, melynek pótlására Gyula és Várad lépett előre. 1550-ben ugyanis, miután Temesvár királyi kézbe került, a bécsi katonai vezetés a még I. Mátyás által felállított alsó részek főkapitányságát (*capitaneatus partium regni Hungariae inferiorum*) megpróbálta a kiépítendő védelmi rendszerben újjászervezni. A középkori védelmi koncepciónak megfelelően jelentős őrséget vezényeltek Temesvárra és a környező kisebb várakba, továbbá megkísérelték a szomszédos — ugyan a török pusztításaitól már jelentősen kimerült — hátszági megyéket ezek védelmére mozgósítani. Temesvár és Szolnok elvesztése gyakorlatilag megghiúsította ezt a kísérletet. S jóllehet 1554-ben a váradi püspök, majd Várad erdélyi fennhatóság alá kerülése (1557) után a gyulai kapitány töltötte be az ekkor már gyakran „tiszántúli” főkapitánynak (*supremus capitaneus partium Transtibiscanarum*) emlegetett tisztséget, ekkor már csak idő kérdése volt, hogy az ország alsó részein az 1470-es évek végén megszervezett határvidéki főkapitányság maradványa meddig képes ellenállni a török fokozódó nyomásának.⁶²

A Nógrád megyei várak 1552. évi, majd Fülek két esztendővel későbbi elfoglalása óriási éket vágott az I. Ferdinánd uralma alatt maradt ország testébe.⁶³ Imáron az a veszély fenyegetett, hogy a török elvágja az összeköttetést a Bécshez közeli országrész és a Tisza két partján fekvő királyi területek és végvárak között.

61 Ezekre a kisebb várakra I. Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5(1974) 13–47.

62 Minderről összefoglalóan: Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a XVI. században. In: Barta Gábor Emlékkönyv. Pécs, 1996. (Sajtó alatt.)

63 Markus Köhbach: Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien–Köln–Weimar, 1994. (Zur Kunde Südosteuropas II/18.)

Ugyanekkor a megfogyatkozott ország bevételeinek előteremtésében még mindig előkelő helyet elfoglaló alsó-magyarországi bányavárosok a török hódítás közvetlen érdekszférájába kerültek. Megvédelmezésüket — a jelentős felső-magyarországi országrészhez hasonlóan — Bécsben alapvető fontosságúnak ítélték. Fülek elését követően ezért tüstént megbízták Balassa János zólyomi ispánt és kapitányt (*comes et capitaneus Zoliensis*) a bányavárosokat védelmező, Lévától Divényig sorakozó végvárak (Léva, Korpona, Bozók, Zólyom, Kékkő, Divény, Libetbánya stb.) irányításával.⁶⁴ Balassa ezt követően bányavárosi főkapitány tisztség elnevezéssel (*supremus capitaneus civitatum montanarum*) 1562-ig látta el ezen határvárak irányítását. Felső-Magyarországon az erdélyi vajdává kinevezett Báthory András „dunáninnyi” főkapitány utódja, Perényi Gábor,⁶⁵ majd az utóbbinak János Zsigmondhoz pártolását követően ideiglenes jelleggel a kassai kapitány, Dersffy István látott el hasonló feladatokat.⁶⁶

Noha a Sforza Pallavicini hadimarsall számára 1552 novemberében kiállított utasítás még arról rendelkezett, hogy a Dunától nyugatra, északra és keletre fekvő magyarországi területek valamennyi végvári katonája neki tartozzék engedelmességgel,⁶⁷ mindez a székhelyéül kijelölt Győrtől délkeletre húzódó végvárakat kivéve nem valósult meg.⁶⁸ Pallavicini hatáskörének csorbitásában azokat az érdekeket ismerhetjük fel, melyek a két országos főkapitányt, s mindenekelőtt az 1554-ban nádorrá választott Nádasdy Tamást vezérelték. Ők nem kívántak lemondani a születőben levő védelmi rendszer irányításáról vagy legalábbis az abban való aktív részvételről. Az oszmánok 1552 és 1554 közötti sikerei pedig megakadályozták a bécsi katonai vezetést és Pallavicinit, hogy a legszükségesebb védelmi intézkedések közepette oldják meg a hatásköri ellentétek problémáit. A török elleni hadviselésben gyakorlott és a határszálen várakkal rendelkező magyar nagybirtokosok és katonai vezetők (mint Nádasdy, Balassa, Báthory, Perényi, Dersffy, Tahy Ferenc vagy Kru-sith János), nem beszélve a horvát–szlavón bánokról, nélkülözhetetlenekké váltak

64 MOL E 185 Missiles Balassa János levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. júl. 9., Zólyom.

65 Perényi kinevezésére l.: „Anno Christi 1554. die 8. Martii supremus regni Hungariae dux et capitaneus a rege Ferdinando constituitur.” Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. (= OSzK) Kézirattár (= Kt.) Fol. Lat. 1402. fol. 7. Megegyezés katonaságának fizetéséről: MOL E 211 MKA Lymbus Series II. 24. tétel. fol. 74–75.

66 Dersffy utasítása: Archív Mesta Košice, Košice. Collectio Schwartzbachiana N° 1780. és ÖStA KA AFA 1557/6/ad 8. Kinevezése: MOL E 142 MKA Acta publica Fasc. 11. N° 35.

67 „datis [...] ad universos ac singulos capitaneos, castellanos et milites nostros ex utraque Danubii parte existentes firmissimis mandatis, ut eundem tanquam supremum bellicum marescalcum nostrum colant et observent ipsique debitam et convenientem obedientiam praestent.” (1552. nov. 16., Ebersdorf) ÖStA HHStA UA Fasc. 68. 1552. Nov. fol. 108–112. Vö. még „ipsique simul curam arcium et locorum nostrorum in superioribus regni nostri Hungariae partibus, ex utraque Danubii parte existentium demandaverimus.” (1552. nov. 16., Ebersdorf) Uo. Fasc. 49. Konv. A. 1542. Okt. fol. 39–40. (Rossz levéltári elhelyezés alatt.) és *M. Köhbach*: i. m. 214–215., továbbá ÖStA KA Memoiren 28/1334/11. pp. 268–269.

68 „vigore instructionis ratione officii mei bellimarsalcatus mihi datae universi praesidiarii milites, equites et pedites ex utraque parte Danubii adusque Tijbiscum et Dravum existentes mihi subiacent, verum deinde postquam bellimarsalcatus officio fungor, me inscio plures capitanei et milites cum sunt dimissi vel noviter conducti, tum de uno in alium locum traducti [...]” MOL E 185 Missiles Sforza Pallavicini levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. júl. 6., Győr.

az új rendszer kiépítésében. Ebben az időben ugyanis még alig akadt olyan alsó- és belső-ausztriai katonai vezető, aki valóban hatékonyan pótolhatta volna a magyarországi katonai és politikai viszonyokban jártas magyar rendek képviselőit. Célszerűbbnek mutatkozott, hogy bizonyos kompromisszumok árán bevonják őket a védelmi rendszer egyes egységeinek irányításába. Nádasdy nádorként gyakorlatilag teljességgel ellenőrizte a Balatontól délre fekvő Szigetvár környéki végvárakat, Balassa a bányavárosokat védő végeket kormányozta, Perényi Gábor, majd Dersffy István pedig az ország Gömör megyétől keletre fekvő felső részeinek (*partes superiores*) katonai vezetését vállalta magára.

Az 1550-es évek közepére a királyi Magyarország minden egyes területén megkezdődött az új védelmi rendszer kiépítése. Ez az európai viszonylatban is óriási hadügyi gépezet ebben az időben még korántsem működött egységes központi irányítás alatt. Hosszú távon aligha lehetett elképzelni, hogy központi hadvezetési szerv koordinálása nélkül a rendszer sokszínű elemei valóban hatékonyan működ-hessenek tovább. Már csak azért sem, mert a hadügy Európában ebben az időben azon óriási fejlődésének a kezdetére lépett, melyet a modern hadtörténetírás hadügyi forradalomként emleget.⁶⁹ Fokozatosan átalakult a stratégia és a taktika, egyre meghatározóbb szerephez jutottak a tűzfegyverek, kialakultak az erődépítészet új, modern módszerei, szokatlanul gyors fejlődésnek indultak a hadtudományok, egyre nagyobb létszámú hadseregeket kezdtek alkalmazni — hogy csak a legismertebb és legalapvetőbb változásokat említsük. Mindez pedig megkövetelte, hogy minőségileg új logisztikai módszereket dolgozzanak ki, a gazdaságot a háborúk szolgálatába állítsák és nem utolsósorban olyan állam- és hadügyigazgatási reformokat vigyenek véghez, melyek lehetővé teszik a hadseregek és határvédelmi övezetek egységes, központi irányítását és utánpótlását. S noha 1556-ig ezeknek a változásoknak a jelei még csak alig felismerhető formában jelentkeztek a magyar hadszíntéren, az új rendszert már ezen kezdetleges keretek között sem lehetett központi hadvezetési szerv nélkül egységesen irányítani. Mindezt időben ismerték fel az éppen császárvárossá avanzsáló Bécsben, amikor 1556 novemberében megszervezték az Udvari Haditanácsot (*Wiener Hofkriegsrat, Consilium Bellicum*).

2. 2. a. Az Udvari Haditanács felállításának következményei (1556–1566)

A törökellenes magyarországi hadszíntér irányítását 1556-ot megelőzően a királyi főhadparancsnokok és a melléjük rendelt haditanácsosok (*verordnete Kriegestrate*) látták el, akiket az uralkodó pusztán időlegesen, egy-egy hadjárat idejére nevezett ki. A születőben levő védelmi rendszer egységes irányítását jelentősen megnehezítette,

69 Pusztán a néhány legfontosabb munkát említhetem: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988.; *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Macmillan, 1991. és legújabban: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. Magyarországi jelentkezésére összefoglalóan: *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről*. HK 103(1990) 3. sz. 85–95.

hogy a horvát–szlavón végeken a bánnal, Magyarországon pedig a helytartóval, illetve 1554–1562-ben a nádorral, továbbá az országos főkapitányokkal kellett a főhadparancsnokoknak feladataikat megosztaniuk. Az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával a központi hadvezetés problémáját véglegesen rendezték.⁷⁰ A főhadparancsnok és tanácsosai helyére olyan állandó székhelyű, napról napra ülésező, jelentősebb létszámú szakértő kollégium lépett, mely I. Ferdinándtól a hadügyigazgatás és a hadvezetés teljes központi irányítását kapta feladatul. Így az uralkodó nevében hozott intézkedéseivel sem a helytartó, sem az országos főkapitányok vagy a bán nem ellenkezhetek. Mindez a külföldön tartózkodó uralkodó és osztrák rendjei javára döntötte el a magyar rendekkel és katonai vezetőikkel a hadügy központi irányításának vezetéséért folytatott küzdelmet. A befolyásos Nádasdy Tamás nádor és helytartó 1562. évi halálát követően a helytartóság végleg elvesztette a hadügyet irányító és ellenőrző funkcióját, s ezt még később, a rendek 17. századi jelentős megerősödésekor sem szerezte vissza.

A Haditanács felállítását az a célkitűzés tette szükségessé, hogy a védelmi vonal kényszerintézkedések nyomán létrejött eltérő jellegű és szerepű részeit egységes rendszerbe szervezzék. Egyrészt ezt igazolja, hogy a magyarországi védelmi rendszer működtetésével szorosan összefüggő török orientációjú diplomácia irányításában a 18. század elejéig a Haditanácsnak óriási befolyása volt. Másrészt mindazok a tisztségek, melyeket a hadügy különböző területeinek koordinálására az elkövetkező évtizedben szerveztek meg vagy állandósítottak, a 16. században gyakorlatilag teljességgel a végvárak ellátását szolgálták. A végvárak és a hátszói utánpótlási bázisok hadszertárainak (Graz, Laibach, Triest, Prága, Kassa stb.) felügyeletéről és a hadianyag-ellátás központi irányításáról a főhadszertárnok (*Obrist-Zeugmeister*) gondoskodott. Az erődtéti munkálatokat végvidékenként egy-egy építési felügyelő (*Bausuperintendent*, például Bécsben, Győr–Komáromban, a horvát–szlavón végeken), majd azok feletteseként az 1560-as évek végétől Bécsben székelő főerődtéti biztos (*Obrist-Baukommissar*) koordinálta. A katonaság ellátásának két legproblematisabb területét egyre sokasodó stábjukkal ugyancsak külön tisztségviselők irányították. Az élelem-utánpótlást a főélelmezésmester (*Obrist-Proviantmeister*), a katonaság fizetését pedig a főmustramester (*Obrist-Mustermeister*) és beosztottjai a hadi fizetőmesterekkel (*Kriegszahlmeister*) igyekeztek megoldani. Az utánpótlásban és a dunai flotta felszerelésben a főhajóhídmesternek (*Obrist-Schiffmeister*, majd *Obrist-Schiffbrückmeister*) és a bécsi, illetve pozsonyi arzenálok vezetőinek jutott megkülönböztetett feladat.⁷¹

70 Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). I. Geschichtliche Übersicht. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5.) 234–241. és Oskar Regele: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien, 1949. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Erg. I/1.) 13–17.

71 A főhadszertárnokra (1567): ÖStA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten W–61/C/90/B. RN 300/2. fol. 1050–1053.; az építési felügyelők: Pataki V.: i. m. és Marosi E.: i. m.; a főerődtéti biztosra (1578): ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (= HKR KIA) VI. 6.; a főélelmezésmesterre (1558): ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Prot.) Reg. Bd. 140. fol. 89–90.; a főmustramesterre: O. Regele: i. m. 84.: Anlage 9. és a főhajóhídmesterre (1557–1558): Wilhelm Brinner: Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes

A Haditanács és ezzel párhuzamosan a török diplomácia írásbeli teendőinek ellátásáról 1556 után az *Udvari Hadikancellária* (*Hofkriegskanzlei*) személyzete: két titkár (*Sekretär*), egy *Registrator*, egy *Expeditor*, több fogalmazó (*Konzipist*), írnok (*Schreiber*) és néhány szolga (*Diener*), illetve tolmács (*Dolmetscher*) gondoskodott.⁷² Ugyanekkor I. Ferdinánd közigazgatási reformjainak köszönhetően az osztrák tartományok és Magyarország pénzügyeit már jó néhány évtizede külön — ugyancsak állandóan ülésező, adott székhelyű, kollegiális — hivatalok irányították. Az 1527-ben felállított *Udvari Kamara* (*Hofkammer, Camera Aulica*) volt a központi pénzügyigazgatás vezető szerve; ennek köszönhetően bizonyos kérdésekben befollyással rendelkezett az 1528–1529-ben Budán, majd 1531. évi újjászervezését követően Pozsonyban működő *Magyar Kamara* (*Ungarische Kammer, Camera Hungarica*) felett. Szerepük a hadügy finanszírozása szempontjából alapvető volt, hiszen maga a Haditanács csak igen korlátozott pénzügyi hatáskörrel rendelkezett. A végvári katonaság zsoldjának fizetése ugyanis a Haditanács rendelkezése alapján, de a kamarák utalványozására történt. Ebből a szempontból az *Alsó-Ausztriai Kamarára* (*Niederösterreichische Kammer*) is különleges feladatok hárultak, hiszen az 1540-es évektől az osztrák tartomány vállalta magára a Bécs előterében fekvő végvárok katonaságának fizetését.

A hadügy központi irányító szervének létrehozásával párhuzamosan 1555–1557-ben I. Ferdinánd császár és az osztrák, illetve a magyar rendek között megkezdődtek azok a tanácskozások, melyek egy már egységes védelmi szervezet kialakítását segítették. Noha ezek részletes bemutatására jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség, két jelentősebb momentum kiemelésével mégis jól szemléltethető, milyen előzetes munkálatok után vált lehetővé a védelmi övezetek rendszerének minőségi átalakítása. 1556 januárjában Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Krajna, Karintia, valamint Görz küldöttei Bécsben közös tárgyalásra gyűltek össze, hogy az oszmánok várható újabb támadása ellen legalább két-három esztendőre intézkedéseket hozzanak, illetve megvitassák, miként lehetne segélyeikből ütőképesebbé tenni a török-ellenes védelmet. A rendek tanácskozásukon előkészítették a Haditanács megszervezését, a tartományaikat oltalmazó végvárok ellátására jelentős segélyeket szavaztak meg, továbbá kifejtették azon igényüket, hogy az általuk fizetett katonaság főkapitányait jelöltjeikből nevezzék ki. Ekkor dőlt el végérvényesen, hogy ezentúl az osztrák rendek — ha kényszerből is — nem pusztán mezei csapatokkal, hanem állandó helyőrségekkel vesznek részt a magyarországi és délvidéki védelmi övezetek eltartásában és irányításában.⁷³

A magyar rendek katonai vezetői 1555–1556-ban az uralkodóval és az osztrák rendek képviselőivel folytatott tárgyalásaikon ugyancsak kényszerből, de elfogadták,

in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Oesterreich. Wien, 1878. 7–9. és 611–613.: N° 1.

72 *Friedrich Firnhaber*: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen (= AKÖG) 30(1864) 98–99. és 140–147.: N° XVI.

73 *Jod. Stülz*: Ausschusstag der fünf niederösterreichischen Lande in Wien 1556. AKÖG 8(1852) 155–173.

hogy — a határvédelem központi igazgatása mellett — a horvát–szlavón és a Győrtől délre fekvő végvárok irányítása is fokozatosan kicsúszik kezükből. A Balatontól délre és a Pozsonytól egészen Gyuláig húzódó várvonal, illetve a bán és az országos főkapitányok katonaságának ellátására azonban igyekeztek a vármegyék hadiadóit és az ország egyéb erőforrásait mozgósítani.⁷⁴ Így ezeknek a védelmi övezeteknek az irányítását maguk számára biztosították. A következő esztendőben benyújtott kérelmükben pedig javaslatot tettek a jelentősebb határ menti várak állandó királyi őrséggel való felszerelésére; kijelölvén ezzel az 1566-ig fennálló végvárrendszer legfontosabb elemeit: a Dunától északra és keletre — Komárom, Oláhújvár, Léva, Bozók, Murány, Eger, Gedő, Kassa, Huszt, Ecsed, Várad és Gyula; a Dunántúlon pedig — Győr, Pápa, [Zala]Szentgrót, [Zala]Komár, [Nagy]Kanizsa, Csurgó, Berzence, Palota, Tata, Vízvár és Tihany várait.⁷⁵

Az osztrák és a magyar rendek tanácskozásain kidolgozott tervek jegyében alakult az 1566-ig terjedő évtizedben a védelmi övezetek szervezetének fejlődése. Miután az oszmánok — leginkább a Dráva mentén — a nyugalmasabb időszakban is fokozatosan araszoltak előre,⁷⁶ szükségessé vált a horvát–szlavón végvárok közös, kifejezetten az irányításukra rendelt főkapitány alá szervezése. Ennek az elképzelésnek megfelelően és az említett bécsi tanácskozás határozatainak jegyében nevezték ki 1556 tavaszán az első — már nem mezei főhadparancsnokot (*Obrister Feldhauptmann an den windischen und kroatischen Grenzen*), hanem — horvát–szlavón végvidéki főkapitányt (*Obrist windischer und kroatischer Grenze*) Hans Lenković személyében.⁷⁷ Hasonlóképpen gyökeres változás zajlott le 1559 nyarán. A három esztendővel korábban elesett Kostajnicával szemben erre az időre az Una északnyugati partján, Sziszektől Bihácsig megszervezték az úgynevezett új horvát végeket (*neue kroatische Grenze*⁷⁸). A két horvát és a vend végvidék egységes parancsnokává ugyanekkor új megbízatással ismét Lenkovićot nevezték ki, akit feladatai ellátásában a három kisebb védelmi övezetben egy-egy helyettes (*Obtist-Leutnant*) segített.⁷⁹ Ezzel gyakorlatilag befejeződött a két kisebb részből hamarosan egyesülő horvát (*kroatische/krabatische Grenze/Grenzgebiet*), illetve vend végvidék (*windische Grenze/Grenzgebiet*) végleges kialakulása, jóllehet azok még hosszú ideig egy főkapitány irányítása alatt maradtak.

Bécs előterében már Sforza Pallavicini hadimarsallnak hasonló hatásköre kezdett kialakulni a Haditanács felállítását megelőző időszakban, mint amilyenhez 1556-ban

74 MOL E 156 MKA Urbaria et Conscriptioes Fasc. 23. N° 7.; MOL E 142 Fasc. 3. N° 10. és ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 40–62.

75 ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Akten) Exp. 1557. März N° 162.

76 Staatsarchiv Nürnberg (= StA Nürnberg), Ansbacher Reichstagsakten (Rep. 136.) Bd. 40. N° 19.

77 ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen (= Best.) N° 35. Az újabb irodalom ugyan az 1553-ban kinevezett Hans Ungnadot tartja az első végvidéki főkapitánynak, az ő főhadparancsnoki tiszte (*Obrister Feldhauptmann*) azonban még csak átmenetet jelentett Lenković végvidéki főkapitányi tisztségének (*Grenzobrist*) kialakulásához. Vö. G. E. Rothenberg: Die österreichische Militärgrenze i. m. 37. és 236–237.: 33. jegyz.

78 „die New Crabatisch Vnnd Yeczó die gefערlichst Gränitzen”.

79 ÖStA KA Best. N° 80. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 141. 1559. April 12. N° 77. és uo. Sept. 1. N° 1.

a déli végeken Hans Lenković jutott. Utóda a Lenkoviéccsal egyidejűleg, 1556 márciusában győri főkapitánnyá (*Obrist/Oberst zu Raab*) kinevezett Adam Gall — ha rendeletileg még nem is — gyakorlatilag parancsnoki jogkörrel rendelkezett a Győrtől délkeletre fekvő végvárak katonasága felett.⁸⁰ 1546-tól kezdve ugyanis — miként már említettük — az ezekben állomásozó őrséget csaknem kizárólag az alsó-ausztriai rendek fizették és ezért a felettük való parancsnokságot is maguknak, pontosabban a bécsi katonai vezetés által delegált idegen főkapitánynak követelték. Gall, majd utódja Eck Graf zu Salm parancsnoksága idején a győri főkapitány hatásköre a Győrtől délkeletre fekvő végvárak felett tovább erősödött, mely gyakorlatilag a győri végvidék (*raaberische Grenze/Grenzgebiet*) kialakulását eredményezte. Ezt 1562 tavaszán a végvidék váraiban szolgáló kapitányoknak („capitaneis in finibus Austriacis intra Danubium et lacum Balathon existentibus”) is tudomására hozták, midőn elrendelték, hogy Salmot előjárójuknak és főkapitányuknak („pro antecessore et superiore capitaneo”), azaz a győri végvidék főkapitányának (*Grenzobrist*) ismerjék el.⁸¹

A Szigetvár környéki, a bányavárosokat oltalmazó és a felső-magyarországi végvárak — ha nem is központi, pusztán helyi — irányítását 1566-ig a magyar rendek katonai vezetői látták el. A Balatontól délre fekvő kis várak 1562-ig Nádasdy Tamás nádor befolyása, közvetlenül pedig a szigetvári főkapitányok (*supremus capitaneus arcis Sziget*) irányítása alatt álltak. 1563 és 1566 között a dunántúli főkapitánnyá kinevezett Zrínyi Miklós parancsnoksága alá tartoztak, aki ebben az időben egyúttal Sziget várának főkapitányi tisztét is viselte.⁸² Hasonlóan alakult Felső-Magyarország védelme, melynek végvárait és vármegyéit 1559 májusában Miksa főherceg Thelekessy Imre kassai és egyúttal felső-magyarországi főkapitány (*supremus capitaneus civitatis Cassoviensis et partium regni Hungariae superiorum*) kormányzására bízta.⁸³ Mindez azt eredményezte, hogy a korábbi „dunáninenni” országos főkapitány hatásköréből kivonták az ország Gömör megyétől keletre fekvő területeit és azokat az ott található végvárakkal együtt az újonnan létrehozott felső-magyarországi főkapitányi tisztség alá rendelték. Így a „dunáninenni” főkapitány hatásköre a Pozsony megyétől Zólyomig terjedő részekre szűkült. Mindez mégsem okozott komoly problémát, hiszen ebben az időben a tisztséget nem töltötték be. Amikor pedig 1564-ben Dersffy István személyében ismét új „dunáninenni” főkapitányt neveztek ki, a korábban Balassa János, majd Dobó István által irányított bányavárosokat védelmező végvárak kapitányi tisztével is őt bízták meg.⁸⁴ Ettől az időtől ezeket a várakat és

80 *Gecsenyi L.*: i. m. 149–150. Vö. ÖStA KA Best. N° 41. és ÖStA KA Memoiren 28/1334/11. pp. 213–215.

81 ÖStA KA Best. N° 102.

82 Zrínyi dunántúli főkapitányi utasítására (1563. ápr. 28.): ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 142. fol. 166. Bestallungja (1563. máj. 28.): ÖStA KA Best. N° 122. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1564. Juni N° 24. Főkapitányi haderejének mustrája (1564. jan. 19. után): ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 143. fol. 9., ill. fol. 8.

83 Thelekessy utasítása (1559. máj. 8.): MOL E 136 MKA Diversae instructiones (= E 136) N° 173. fol. 323–331. Engedelmességre intéző levél kinevezése kapcsán a felső-magyarországi magyar katonasághoz: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 141. 1559. Mai 13. N° 66.

84 Dersffy Bestallungja (1564. jan. 22.): ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 143. fol. 10. Utasítása (1564. febr. 6. után): Uo. fol. 16. Vö. 1563: 16. tc. CJH 488–491.

a hozzájuk csatolt Oláhújvárat latinul a bányavárosok előtti végvárakként (*confinia antemontana*) kezdték emlegetni. Német elnevezésükre ugyan továbbra is a *bergstädtische Grenze* kifejezést használták, ez azonban ezután ugyancsak a bányavárosok előtti végeket jelentette.

2. 2. b. Az új védelmi rendszer megszilárdulása: végvidéki és kerületi főkapitányságok (1566–1578)

I. Szülejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata során Szigetvár és Gyula vára 1566-ban az oszmánok kezébe került. A két kulcsvár elvesztése egész várláncolatot rántott magával. A kialakult védelmi rendszer legfőbb jellegzetessége ugyanis éppen az volt, hogy egységei, a végvidékek, egy-egy jelentősebb erődtípusra és a köréje szervezett kisebb várakra koncentráálódtak. Míg Gyula elestével örökre véget ért a Mohács előtti időkből „örökölt” alsó-részek főkapitányságának története, addig Szigetvár bukása a Balatontól délre fekvő országrész elvesztését eredményezte. Gyulát aligha lehetett pótolni, mert már az 1560-as évek elején olyan elszigetelt helyzetbe került, mint egykor Jajca vára a mohácsi csatát követően. Eleste csak idő kérdése volt, hiszen már nemcsak délről, hanem nyugatról és keletről is török (Szolnok) vagy legalábbis az oszmán vazallus Erdélyhez tartozó várak (Várad) vették körbe. Észak felé egészen Tokajig pedig egyetlen vár sem volt, mely alkalmas lehetett volna pótlására. A királyi védelmi rendszer ezáltal több száz kilométerrel a Tisza és az Északi-középhegység vonaláig szorult vissza. Gyulával ellentétben Szigetvár pótlására ugyanakkor kedvezőbb lehetőségek kínálkoztak. A zalai és somogysági dombvidék, valamint a Kanizsa-patak mocsaras völgye és az itt található középkori eredetű várak alkalmasak lehettek, hogy azokat egy fővár kijelölését követően a győri végvidékhez hasonló rendszerbe szervezzék. Ennek szükségességét azonnal felismerték Bécsben, hiszen a Délkelet-Dunántúl elvesztésével Stájerország keleti határa és a vend végvidék a korábbinál jóval fenyegetettebb helyzetbe került.

Az 1568-ban nyolc esztendőre kötött drinápolyi béke új korszakot nyitott a mohácsi ütközetet követő Habsburg–oszmán küzdelemben. A hosszú török háború kirobbanásáig közel negyedszázadig nem indult komolyabb oszmán támadás Magyarország ellen, mégis pusztán látszólag volt béke a két világbirodalom határvidékén. Ezeket az esztendőket az állandó portyák, az adóztatás ellenséges területen való kiterjesztésére indított akciók és egy-egy kisebb végvár elfoglalásáért vezetett határ menti összecsapások jellemezték. A korszakot összefoglalóan a „háborús béke-évek” kifejezéssel illethetjük, melyet szemléletesen támaszt alá II. Miksa császár (1564–1576) ez időben kiadott egyik parancslevele. A Balaton déli csücskénél fekvő kiskomáromi végvár kapitányának ebben elrendelte, hogy katonáit a neki alárendelt és a szomszédos királyi háterszág védelme érdekében olyan készenléti állapotban tartsa, „mintha semmiféle békesség nem volna”.⁸⁵

85 „Milites autem nostros nihilominus pro nostrae ditionis tibi subiectae et vicinae securiore permanens in eorum officio et statione, non secus, quam si nullae induciae essent, die noctuque excubantes atque in omnem fortunae casum promptos semper retineas.” MOL P 485 Családi levéltárak, Majthényi család 8. csop. 1. fol. 2–3. (1567. júl. 14. Pozsony) Vö. *Gustav von Gömöry*: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren” von 1575 bis 1582.

A hosszabb nyugalmi időszak nemcsak a hadügy különböző területeit irányító, már említett tisztségek kialakulását tette lehetővé, hanem biztosította, hogy a védelmi rendszer valóban egységes jelleget öltön. Ennek a már évtizedek óta zajló folyamatnak a menetét — miként arra már többször utaltunk — hosszú távon az határozta meg, mennyiben vesznek részt az osztrák tartományok a magyarországi védelmi övezetek finanszírozásában és milyen mértékben képes a Haditanács a határvédelem teljes körű, a magyar rendek korábbi katonai vezető szerepét korlátozó irányítására. Ez a kérdés 1566 után még inkább előtérbe került. A királyi fennhatóság alatt maradt Magyarország területe ugyanis Szigetvár elvesztése után az Adriai-tengertől a Pozsony–Komárom Duna-szakaszig csak egy meglehetősen vékonyka sávra apadt. Pusztán a Zólyom megyéig terjedő „dunáninneni” országrészen és Felső-Magyarország területén maradtak a török betörésektől még megkímélt területek. Mindez azt jelentette, hogy a védelmi rendszer Magyarország területén véglegesen hátország nélkül maradt. Ebben a helyzetben II. Miksa császárnak, majd utódainak nem lehetett más választása, mint hogy tartományai és a birodalom erőforrásait rendelje a magyarországi határvidék ellátására. Ennek szükségességéről a bécsi katonai vezetés hamar meggyőződhetett azokból az összeírásokból, melyek csaknem évente vették számba a végvárakban szolgáló katonaság zsoldjához szükséges összegeket.⁸⁶ Ezen létszám- és zsoldjegyzékekből érdemes most a 16. századból hármat (1556, 1576 és 1593) kiválasztanunk és rövid kitérő keretében segítségükkel választ keresnünk, vajon mennyire szorult rá Magyarország a szomszédos tartományok és a birodalom segélyeire.⁸⁷

Magyarország 16. századi éves jövedelmeit a pénzügyigazgatás szerteágazó volta és az elpusztult forrásanyag hiányában teljes pontossággal nem ismerjük. Bátran támaszkodhatunk ellenben Szekfű Gyula becslésére, melyet történetírásunk általánosan elfogadott. Szekfű a királyi Magyarország összes jövedelmét a 16. század második felében legfeljebb 750 000 rajnai forintra tette. Ez az összeg sohasem folyt be teljességgel, hiszen egyrészt a jövedelmek jelentős részét már helyben kiutalták, másrészt a bevételeket sem fordíthatták teljes egészében a védelmi rendszer fenntartására, mindenekelőtt a katonaság zsoldjának fizetésére. Ezen jövedelmekből Szekfű szerint hadi kiadásokra maximum 375 000 rajnai forintot költöttek.⁸⁸ Ez az összjövedelmek felét jelenti, ami még túlzottan is optimista becslésnek tűnik azon adatok ismeretében, miszerint 1555–1562-ben a *Magyar Kamara* készpénz-

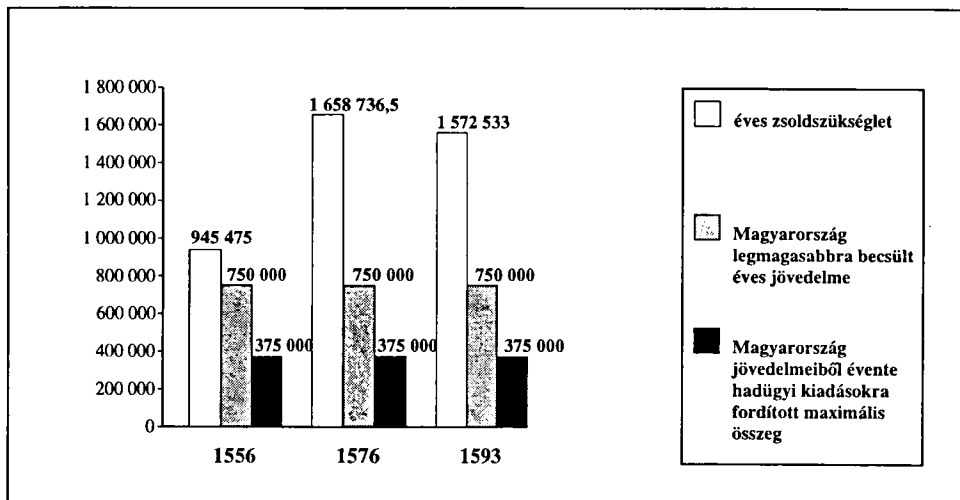
Nach Quellen des k. k. Kriegs-Archivs. Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs 1885. 155–178. és Vasko Simoniti: Turki so v deželni že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju. Celje, 1990. 172–196.

86 Ezekre l. összefoglalóan: Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 108(1995) 1. sz. 114–185.

87 1556: ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 76. Konv. A. 1556. Jan.–Juli fol. 16–37.; 1576: ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei (= RTA) Fasc. 53. fol. 350–369. Kiadása: Pálffy G.: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer i. m. 141–158. és 1593: Alfred H. Loebl: Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606. I. Vorgesichte. Prag, 1899. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, Heft VI.) 19–29.

88 Szekfű Gyula: Magyar történet. III. 2. bőv., teljes kiad. Bp. 1935. 134. és 137.

bevételeinek pusztán 20,4%-át költötték katonai jellegű kiadásokra.⁸⁹ Ennek ellenére ezt a két maximálisra becsült értéket érdemes összevetnünk a végvárakban szolgáló katonaságnak a három említett esztendőből származó zsoldösszegeivel. Az éves összjövedelmek és az azokból katonai kiadásokra fordított összegek, illetve a zsold-szükséglet arányáról a következő grafikon tájékoztat:

A grafikon adatai szemléletesen tanúskodnak arról, hogy Magyarország maximálisra becsült jövedelmei sem fedezhették a végvárakban szolgáló katonaság zsoldját. Ha pedig pusztán a hadi kiadásokra fordított, ugyancsak maximális összeget vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek a már kialakult védelmi rendszer zsold-szükségletének körülbelül 25–30%-ára voltak elegendők. Az 1576. évi értékek ismeretében teljességgel világos, miért kényszerült Karintia, Krajna, Stájerország, Alsó-Ausztria, a birodalom, majd Cseh- és Morvaország, sőt Szilézia is, állandó jelleggel bekapcsolódni a magyarországi védelmi rendszer fenntartásába. S hangsúlyozzuk, jelen esetben még egyetlen krajcárral sem számoltunk az ekkor „tekintélyes summányinak” titulált egyéb kiadások: úgymint a török diplomácia, a várerődítések, a hadianyaggyártás és -ellátás, az élelmiszer-utánpótlás, a hírszerzés, a hadiposta és a dunai flotta fenntartásának költségeivel.⁹⁰ Pedig ez utóbbi összegek az adminisztráció tökéletesedésével, továbbá éppen a hadügyi forradalom eredményeinek köszönhetően egyre növekedtek. Ennek következtében a törökellenes határvédelem egész Kelet-Közép-Európa közös feladatává vált. Nem véletlenül hangoztatta a Ha-

89 *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562. Sz 116 (1982) 537.

90 „Eß ist aber alhie Zumerckhen, das hierczue nit gerait würt, was auf die Jarliche Türckhische verehrung, alles nottwendig gepew, Artoloreij, Munition, Arsonal, Prouiandt sachen, was auch durchs Jar auf Musterung vnd andere Comissions sach laufft, welches man nit eigentlich wissen khan, Aber auff dise abbelte Possten Laufft Jarlichen ain ansehnliche grosse Summa gelts.” ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 369.

dítanács a „harmincéves háborút” megelőzően, hogy „minden tartomány tartsa el saját magyarországi végvidékét”.⁹¹

A határvédelem finanszírozásának a Haditanács által említett módja azért érdekel különös figyelmet, mert a védelmi rendszer végső szervezetének kialakulását alapvetően befolyásolta. A középkori magyar királyság egykori déli védvonala esetében mindez nem jelentett problémát, hiszen az ország azt saját jövedelmeiből tartotta el. Az 1560-as évek közepére a helyzet gyökeresen megváltozott. Miközben Magyarország a mohácsi csatát követően megőrizte — ugyan korlátozott — államiságát, területén a Habsburg-tartományok és a birodalom által finanszírozott védelmi rendszer jött létre. Az idegenből jövő segítségnek — miként erre már többször utaltunk — jelentős ára volt. A magyar rendeknek a hadügy — és egyúttal a külügyet jelentő „török” diplomácia — központi irányítása mellett fokozatosan le kellett mondaniuk a szomszédos tartományok védelmében meghatározó fontosságú országrészek végvárainak irányításáról. Teljesen azonban nem lehetett, de praktikus okokból nem is volt szükség mellőzésükre a határvédelem helyi igazgatásában, hiszen a vármegyei, nemesi és egyéb magyarországi hadakat nem rendelhették idegen főkapitányok vezetése alá. A konfliktust nyilvánvalóan érzékelték Bécsben és — az eredmények ismeretében állíthatjuk — megnyugtatóan oldották meg. Olyan kompromisszumos megoldást kellett keresni, mely egyrészt lehetővé tette, hogy a határvédelem tényleges irányítása a Haditanács kezébe kerüljön, másrészt a magyar rendek se szoruljanak ki látványosan az ebben való részvételből. Ennek érdekében a rendek határvédelmi tisztségviselői, a horvát–szlavón bán, majd később a dunántúli és „dunáninnyi” országos főkapitány hatásköréből fokozatosan kivonták a külföldi segélyekből fenntartott végvárakat. Mindez azt eredményezte, hogy a török elleni védelmi rendszer kettős jelleget öltött. Pontosabban fogalmazva minden egyes országrészen kétfajta főkapitányság, illetve főkapitányi tisztség alakult ki.

A határvédelem szervezésében határozó szerepet az úgynevezett végvidéki főkapitányok (*Grenzobrist/Grenzoberst, supremus capitaneus confiniorum*) játszottak. Feladatuk egy adott területen, azaz végvidéken (*Grenze/Grenzgebiet*) fekvő és a számukra székhelyül kijelölt fővárnak alárendelt kisebb erődtítmények (*Grenzfestungen/Grenzorten, confinia*) egységes irányítása volt. Velük azonos területen és egyidejűleg működtek az úgynevezett kerületi főkapitányok (*Kreisobrist/Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae, prorex, banus*⁹²), akik a hatáskörükbe tartozó kerület (*Kreis, partes*) vármegyéinek hadügyi kérdéseit irányították, és az erre az időre már meglehetősen elavult felkelt nemesi, megyei, városi csapatok, valamint az uralkodó által fizetett néhány száz lovasból és gyalogosból

91 „das Jedes landt seine sondere Graniczen in Hungern Zuerhalten”. (1613. dec. 29.) ÖStA KA HKR Akten Reg. 1613. Dez. N° 68.

92 A kerületi főkapitányok korabeli magyar elnevezése ’országhadnagy’, ’ország kapitánya’ volt. Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Közl.: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Monumenta Hungariae Historica II., Scriptores VII.) 8., 16. 28., 43. és 56. Vö. még „az orzagh hadnagijisagath mijnd az kanijsaij kapijthansagga Egijettembe Ream wethe ew foelsege.” MOL P 1314 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles N° 53 658. (Zrínyi György újonnan kinevezett dunántúli kerületi és kanizsai végvidéki főkapitány levele Batthyány Boldizsárhoz. 1582. márc. 28., Monyorókerék)

álló, közvetlenül személyüknek alárendelt kerületi főkapitányi haderő felett rendelkeztek. Míg a végvidéki főkapitányi tisztséget az osztrák rendek képviselői, illetve az általuk elfogadott magyar főurak, addig a kerületi főkapitányi tisztséget kizárólag magyar honfiúsággal rendelkezők töltötték be. A védelmi rendszer végvidéki és kerületi jellegének elkülönítését nagymértékben bonyolítja, hogy a két tisztséget igen gyakran — sőt egyes országrészekben állandóan — azonos személy töltötte be. Mindez attól függött, hogy az adott védelmi övezetet a Haditanács milyen mértékben kívánta saját kizárólagos ellenőrzése alá vonni, vagy megelégedett azzal, hogy az osztrák tartományok számára kevésbé veszélyes területen magyarok lássák el mindkét tisztséget. A látszólag bonyolult rendszer megértése érdekében érdemes számba vennünk az 1570-es évek közepére az Adria-tengertől az erdélyi határig kialakult végvidéki és kerületi főkapitányságokat.

Horvátország és Szlavónia területén a mohácsi csatát megelőzően a horvát-szlavón bán (*banus Croatiae et Slavoniae, Ban in Kroatien und Slawonien/Ban in Windischland*) szervezte a határvédelmet. Katonai parancsnoksága alá tartozott — miként azt bemutattuk — bandériuma mellett az uralkodói végvárak, továbbá a terület vármegyéinek és nemeseinek felkelt hadereje. 1526 után először a régi horvát végvárak, utóbb a szlavón és az új horvát véghelyek kerültek ki parancsnoksága alól, majd több évtizedes fejlődést követően 1559-ben a horvát-szlavón végvidéki főkapitány (*Obrist der kroatischen und windischen Grenze*), illetve helyettesei, a horvát (*Obristleutnant der kroatischen Grenze*) és vend végvidéki főkapitány-helyettes (*Obristleutnant der windischen Grenze*) vették át kormányzásukat. Mivel a megfogyatkozott országrész jövedelmei nem fedezték a végvárak ellátását, és ezt Krajna, Karintia és Stájerország rendjei vállalták magukra, a bán kénytelen volt ezek irányításáról lemondani. Hatásköre ettől az időtől kezdve kerületi főkapitányi minőségben a horvát-szlavón országrész vármegyéinek hadügyére, azaz a gyakorlatilag használhatatlan nemesi felkelésre és a vármegyék (Kőrös, Varasd és Zágráb) által kiállított csapatokra, valamint többnyire 250 lovasból és 250 gyalogosból álló báni haderejére korlátozódott. Ez utóbbiakat egykori bandériumaként foghatjuk fel, jóllehet zsoldjukat a 16–17. században a horvát rendek által megszavazott hadiadóból és más magyarországi jövedelmekből fizették (l. az 1 térképet).

A Drávától a Dunáig terjedő országrészen hasonló folyamat játszódott le a magyar rendek által 1542-ben felállított dunántúli főkapitányi tisztséggel. Miután 1546-ban az alsó-ausztriai rendek magukra vállalták a Bécs előterében fekvő végvárak fizetését, ezek előbb Sforza hadimarsall, majd az 1560-as évekre végleg a győri végvidéki főkapitány (*Obrist in Raab und zugehöriger Grenzfestungen*) parancsnoksága alá kerültek. A dunántúli kerületi főkapitány (*Kreisobrist in Transdanubium, supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum*) hatásköre ezután az országrész 11 vármegyéjének (Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna és Baranya) hadügyére és a Balatontól délre fekvő, Szigetvár környéki végvárakra, továbbá 150 lovasára és 100 gyalogosára szűkölt. 1566 után ez még tovább csökkent. Szigetvár elestét követően a Haditanács Kanizsa központtal új végvidéki főkapitányságot szervezett, melynek élére Tahy Ferenc személyében külön főkapitányt állított. Őt ugyan még a Balaton és a Mura-Dráva

közötti végvárok főkapitányaként (*supremus capitaneus inter lacum Balaton et fluvios Muram et Dravum regni Hungariae finium*) emlegetik az egykorú források,⁹³ utódai viszont már a kanizsai végvidéki főkapitányi címet (*Obrist in Kanischa und zugehöriger Grenzfestungen*) viselték. Ezután a dunántúli főkapitány parancsnoksága Tolna és Baranya megyék török kézre kerülését követően már csak a maradék 9 vármegye alkotta dunántúli kerület (*partes Transdanubianae*) hadügyére, valamint említett lovas és gyalogos csapatára korlátozódott. Állandó székhelye nem alakult ki, hiszen a tisztség mindenkori betöltőjétől függött, hogy kerületi főkapitányi katonaságával magánbirtokán vagy egy végvárban állomásozott. Ez utóbbi esetben egyúttal ő viselte a végvár kapitányi tisztét is. A határvédelem hatékonyabb ellátása és a különféle erők együttműködése érdekében ezt a gyakorlatot alkalmazták szívesebben. Ezzel magyarázható, hogy a 16. század második felében Zrínyi György két periódusban (1574–1575 és 1583–1592?) egy személyben töltötte be a kanizsai végvidéki és dunántúli kerületi főkapitányi tisztséget (l. a 2. térképet).⁹⁴

A Pozsonytól keletre egészen Zólyom megyéig húzódó „dunáninnyi” területen a védelmi rendszer szervezete bizonyos mértékben eltért a horvát–szlavón és a dunántúli országrészen kialakult szisztémától. Az itt található végvárok a cseh–morva tartományok védelme szempontjából bírtak különös jelentőséggel. Ezek rendjei az uralkodó sürgetésére aktívabban az 1570-es évektől, mindenekelőtt Érsekújvár (Neuhäusel) erődjének építésétől kapcsolódtak be a bányavidékiek nevezett végvárok (*confinia antemontana, bergstädterische Grenze*) ellátásába.⁹⁵ Irányításukba ellenben nem kívántak komolyabban beleszólni, így ezt a feladatot 1564-től a bányavidéki végek főkapitánya (*bergstädterischer Grenzobrist, supremus capitaneus confiniorum antemontanorum*) látta el. Ugyanő töltötte be a „dunáninnyi” országrész (*partes Cisdanubianae*) 10 vármegyéjének (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Hont, Nógrád és Zólyom) kerületi főkapitányi tisztét is. 1564 után tehát a „dunáninnyi” kerületi főkapitány (*Kreisobrist in Cisdanubium, supremus capitaneus partium regni Hungariae Cisdanubianarum*) tisztsége gyakorlatilag egybeforrt a bányavidéki végvárokat kormányzó végvidéki főkapitány tisztevel. Ezt

93 Tahy utasításának kivonata (1567. nov. 13.): ÖStA KA AFA 1566/11/1. Vö. még 1567-ből: „finium intra lacum Balaton et Dravum ac Muram supremus capitaneus”. ÖStA HKA Familienakten D–T. 5. fol. 1. és fol. 4.

94 A két tisztség önálló voltát jól érzékelteti, hogy Zrínyi 1574. évi kinevezésekor mindkét tisztre külön utasítást kapott, 1588-ban pedig mindkét főkapitányságban külön főkapitány-helyettes (*Grenzobristleutnant*, ill. *Kreisobristleutnant*) segítette. 1574. aug. 14. „Instruction vber die Craißhaubtmanschafft herdißhalb der Thonaw”: ÖStA KA HKR KIA IX. c. 1. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 159. fol. 14., 1574. szept. 4. „Instruction vber die oberst Haubtmanschafft Zu Kanischa”: Uo. fol. 15.; 1588: Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (= Archiv GNM Nürnberg), Weltliche Fürsten (= WF), Siebenbürgen ZR 7657. fol. 75. és fol. 80.

95 L. erre vonatkozóan a cseh országgyűlési tárgyalások iratanyagát: Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Hrsg. von Königlich Böhmischem Landesarchiv. I–VII. 1526–1591. Prag, 1877–1891. és Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra RČS. v Praze. Díl I. 1527–1589. K vydání připravil František Roubík. Praha, 1937. (Prameny k Československým dějinám vojenským. Svazek I.)

igazolja, hogy amikor 1569-ben Forgách Simont nevezték ki a végvárak és a kerület főkapitányává, két tisztségére már egyetlen utasítást kapott (l. a 3. térképet).⁹⁶

Felső-Magyarországon még speciálisabban alakult a határvédelem. Az 1560-as évek második feléig ezen az országrészen a török vazallus Szapolyai Jánossal, majd fiával János Zsigmonddal állandó háborúskodás folyt. Stratégiai okokból ezért a végvárak és a vármegyék haderejének, továbbá az ide vezényelt császári hadseregnek az irányítását nem választhatták szét. Ezeket egységesen az uralkodó felső-magyarországi mezei és egyéb hadainak főkapitánya (*Feldobrist/Generalobrist in Oberungarn, supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum*), 1559-től az említett Thelekessy Imre, majd Zay Ferenc, 1565–1568-ban pedig az európai hírví Lazarus von Schwendi parancsnoksága alá rendelték. Az Erdéllyel 1570-ben kötött speyeri szerződés után sem volt szükség a végvárak, illetve a vármegyék haderejének szétválasztására, így az ország felső részeiben (*partes superiores*) a kezdetektől ugyanaz a főkapitány — az uralkodó felső-magyarországi katonai helyettese (*prorex, királyképe*) — irányította mind a végvárakat, mind az országrész 13 vármegyéjét (Gömör-Kishont, Heves, Borsod, Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa). Felső-Magyarországon tehát olyan határvédelmi főkapitányság alakult ki, mint amilyen a mohácsi csatát megelőzően az ország alsó részeiben létezett (l. a 3. térképet). Minőségi különbséget a hadügyi adminisztráció és a logisztika fejlődésének köszönhetően létrejött hivatalok és tisztségek jelentettek. 1567-ben a végvárak hatékonyabb finanszírozására Lazarus von Schwendi kezdeményezésére Kassán külön kamarát (*Szepesi Kamara, Zipserische Kammer, Camera Scepusiensis*) állították fel. A pénzügyigazgatás helyi centralizációja mellett ugyanekkor számos olyan tisztséget hívtak életre, melyek ezen a távoli országrészen a Haditanács mellett működő központi tisztségviselők helyettesítését kapták feladatul.⁹⁷

A felső-magyarországi főkapitányság szervezeti keretein belül mindemellett az erdélyi fejedelemséggel határos tiszántúli területeken az 1560-as évek közepén egy külön főkapitányságot is felállítottak. A szatmári vagy másként tiszántúli főkapitányt (*Obrist zu Sakmar samt zugehörigen Ortflecken jenseits der Theiß, supremus capitaneus Zatmariensis et partium Transstibiscanarum*) ugyanis szintén Lazarus von Schwendi javaslatára megbízták a Tiszától keletre fekvő végvárak (Kálló, Kisvárd, Ecsed, Szatmár) és vármegyék (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és részben Bereg) had-

96 ÖStA HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108. és MOL E 136 N° 173. fol. 351. (1569. okt. 26.)

97 Felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes (*Obrist-Zeugmeister-Leutnant in Oberungarn*) 1567-től; felső-magyarországi hadbíró (*Kriegsrichter in Oberungarn*) 1568-tól; felső-magyarországi főépítész (*Baumeister in Oberungarn*) 1580 körül; felső-magyarországi salétromfelügyelő (*Salitterverwahrer in Oberungarn*) az 1590-es évek közepétől, továbbá időlegesen a 16–17. században: felső-magyarországi mustramester (*Mustermeister in Oberungarn*), hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Oberungarn*), hajóhídmester (*Schifbrückmeister in Oberungarn*) és élelmezésmester (*Proviandmeister in Oberungarn*). Mindezekre l. Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.) 183–221. Vö. még Ondrej R. Halaga: Počiatky Košice a zrod metropolu. Hospodársko–sociálne, správne a kultúrne dejiny. Košice, 1992. 380–390.

ügyének irányításával. Ezzel az intézkedéssel hatékonyan biztosították a Kassától távol fekvő területek védelmének egységes irányítását. A Szatmár központú „tiszántúli” főkapitányság kiépítésével a magyarországi védelmi rendszer olyan speciális övezete jött létre, mely nem a kereszténység örök ellenségei, az oszmánok birodalmával, hanem egy éppen születőben levő — jóllehet a szultánnal vazallus viszonyban álló — keresztény államalakulattal szemben védelmezte a magyar királyok fennhatósága alatt maradt területeket.⁹⁸ Ugyanekkor maga a fejedelemség is kialakította saját törökellenes védőzónáját, melynek várait (Zsáka, Bajon, Sarkad, Bél, Belényes, Székelyhíd, Adorján stb.) a végvidéki főkapitányokhoz hasonló jogkörrel a váradi főkapitány (*Obrist in Wardein, supremus capitaneus Varadiensis*) irányította.

Szatmárhoz hasonlóan a védelmi rendszerben Komárom vára is megkülönböztetett helyet foglalt el. Miként a 17. században Esterházy Miklós nádor szemléletesen megfogalmazta, „Komárom magán való végvár, mely nem függ egyetlen főkapitánytól sem”.⁹⁹ Speciális helyzetét kiemelt fontosságának köszönhette. Komárom az ott állomásozó magyar naszádos katonasággal, azaz a dunai folyami flottával, közvetlenül a császárváros védelmét szolgálta. Főkapitánya (*Obrist in Komorn, supremus capitaneus Comaromiensis*) parancsnoki jogkörrel rendelkezett a végvárban állomásozó német katonaság és az erődítmény melletti városban szolgáló naszádosok és magyar huszárok felett egyaránt. Egyedüli felettese az Udvari Haditanács volt, melynek vezetői 1566 után — Pálffy Miklóst kivéve — kizárólag idegen származású főkapitányokat neveztek ki a végvár élére.

Amikor 1576-ban lejárt a törökkel kötött drinápolyi béke, a Habsburg-határvédelem egységes, jól kiforrott rendszert alkotott. Az ekkor számba vett 123 végvárban mintegy 22 500 lovas és gyalogos katona állomásozott. A védelem meghatározó része a magyarországi végvidékekre és kerületi főkapitányságokra nehezedett. Ezt elegendő azzal alátámasztanunk, hogy ebben az esztendőben a végvári katonaság teljes zsoldjának pusztán 22%-át fordították a horvát-szlavón végvidék 72 várában szolgálók fizetésére, miközben a győri végvidék 9 várára 14%, a felső-magyarországi 13 véghelyre pedig 32% jutott. Az osztrák tartományok védelme szempontjából az 1520–1530-as években még kétségtelenül fontosabb déli végvidékek jelentősége erre az időre messze háttérbe szorult a magyarországi védelmi övezetekkel szemben. Alsó-Ausztria és mindenekelőtt Bécs, illetve a német birodalom védőbástyája ekkor és a következő évszázadban már teljességgel a szűk értelemben vett Magyarország volt.¹⁰⁰ A horvát-szlavón végek az oszmán hódítás mellékirányába estek. Így még az is lehetségessé vált, hogy 1578-ban azok igazgatását az Udvari Haditanács átengedje a közben jelentősen megerősödő és önállósodó belső-ausztriai területek vezetőinek.

98 Pálffy G.: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer i. m. 124–125.

99 „Comaromium per se est, quod a nullo supremo generali capitaneo dependet”. Az 1642. évi megücsült országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március). Szerk. Hajnal István. Bp. 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok.) 129.: N° 45. Vö. még *Kecskés László*: Komárom az erődök városa. Bp. 1984.

100 „Cron Vngern — ein Propugnakel vnnd VorMaur Deutscher Lannden”. (1570) StA Nürnberg, Ansbacher Reichstagsakten (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.

2. 3. a. *Modernizációs törekvések és eredményeik:*
a nagy bécsi haditanácskozás reformjai (1578–1591)

Míg az 1570-es évek közepére a királyi határvédelem egységes rendszerré fejlődött, az oszmánok maguk is kiépítették végvárionalukat, melyre támaszkodva fokozatosan nyomultak előre.¹⁰¹ Állandó portyáikkal adóztató tevékenységüket a keresztény területeken tovább terjesztették és újabb falvak tucatjait hódoltatták meg.¹⁰² 1575-ben azután komolyabb akciókba kezdtek, midőn portyáik mellett elfoglalták a bánya-vidéki Kékkő, Divény, Somoskő, továbbá a Balaton-parti Fonyód várát, a horvát végeken pedig a Korana-parti Budačkinál már csaknem szabályos ütközetet vívtak, melyben maga a horvát végvidéki főkapitány-helyettes (*Obristleutnant der kroatischen Grenze*), Herwart von Auersperg is elesett.¹⁰³ Közben lejárt a nyolc esztendőre kötött drinápolyi béke, majd elhunyt II. Miksa császár, az Udvari Haditanács pedig szükségesnek ítélte, hogy a problémákat megvitassák és a határvédelem irányításában szerzett tapasztalatokra építve az addigiaknál még átgondoltabban szervezzék a török elleni védelmet. Az 1526 után létrejött új politikai viszonyok közepette tehát a Habsburgok, tartományaik védelme érdekében, kénytelenek voltak magukra vállalni a magyarországi védelmi rendszer Bécsből történő kiépítését. Harminc esztendővel később, 1556-ban a születőben levő új védelmi övezetek egységes irányítását oldották meg az Udvari Haditanács felállításával, újabb két évtizedet követően pedig már a csaknem teljességgel kialakult határvédelem működésének hiányosságait kívánták megtárgyalni. Ezek kapcsán már 1576-ban előzetes javaslatokat kértek a védelmet irányító központi és helyi vezetőktől, a regensburgi birodalmi gyűlésen jelentős katonai segílyt szavaztattak meg, majd 1577. augusztus közepén Bécsben haditanácskozást (*Wiener Hauptgrenzberatung*) hívtak össze a problémák orvoslására.

A másfél hónapig tartó haditanácskozáson Ernő főherceg elnöklete alatt a védelmi politika alapkérdéseit vitatták meg.¹⁰⁴ Foglalkoztak a katonaság fegyelmének, a végvárak erősítéseinek, az élelem- és hadianyag-ellátásnak a problémáival. Meg-

101 *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) 81–117.

102 Az oszmán terjeszkedésről kiválóan tanúskodnak azok a kárjegyzékek, melyeket a bécsi katonai vezetés az ellenséges betörésekről és pusztításról készített és küldött meg konstantinápolyi követeinek a szultánnal való panasztétel céljából. L. pl. ÖStA HHStA Türkei (Turcica) Karton 43. Konv. A. 1580. Nov.–Dez. fol. 25–32. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1589. Aug. N° 88., ill. Uo. Reg. 1591. Dez. N° 41. Vö. még *G. Gömöry*: i. m. és *V. Simoniti*: Turki so v deželi že i. m.

103 *P[eter] von Radics*: Herbard VIII. Freiherr von Auersperg (1528–1575) ein krainischer Held und Staatsmann. Wien, 1862. VIII–IX. és 368–369.

104 A Hauptgrenzberatung jegyzőkönyve több másolatban maradt fenn: 1.) ÖStA KA AFA 1577/13/2. és ad 2.; 2.) MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositoriumok 77. Fasc. N.; 3.) Archiv GNM Nürnberg, WF Österreich ZR 7670.; 4.) Österreichische Nationalbibliothek, Wien. (= ÖNB) Handschriftensammlung Cod. 8678. 5.) Uo. Cod. 8345. és 6.) Uo. Cod. 12 660. Az eddigi irodalom igazi jelentőségében még nem tárgyalta a haditanácskozást. Vö. *K. Wessely*: Die Regensburger „harrige” Reichshilfe i. m. 38–49.; *W. Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung i. m. 65–69. és tanácskozás anyagának kivonatát magyar kiadása: *Geőcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 7(1894) 502–537. és 647–673.

tárgyalták az osztrák tartományok *Defensionordnung*ját, a végvárok finanszírozási nehézségeit, sőt — miként a középkorban Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején — most is felmerült a német lovagrend Magyarországra telepítésének lehetősége.¹⁰⁵ Mindezek mellett a központi kérdés az volt, fenntartandó-e a törökkel 1568-ban nyolc esztendőre kötött látszólagos béke vagy támadólag kell fellépni az ellenséggel szemben. Lazarus von Schwendi és Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány elképzelései közül a résztvevők az előbbi javaslatát támogatták, mely a birodalom és a Habsburg-tartományok erőit reálisan felmérve a még szervezettebb és átgondoltabb védelmi politika mellett voksolt. Az új védelmi rendszer fejlődése során egyetlen alkalommal vitatták meg ilyen alapossággal a határvédelem problémáit és dolgozták ki az aktív védelemre (másként szólva a védelmi háborúra) építő koncepciót. Lazarus von Schwendi elképzelése olyan zárt és szigorúan ellenőrizhető védelmi övezetek kialakítására irányult, melyek a kedvező természeti viszonyokra még inkább építve, az addigiaknál jóval hatékonyabban állhatnak ellen a „háborús békecévek” alatt berendezkedő török haderő portyáinak, és egyúttal képesek feltartóztatni az egyre kiterjedtebb királysági adóztatást.

Mielőtt rátérnénk a megfogalmazott reformok végrehajtására, szólnunk kell arról, hogy a haditanácskozás fontos állomás volt abban az 1564-től 1578-ig tartó folyamatban, melynek eredményeként a horvát–szlavón végvidék az újonnan felállított grazi *Belső-Ausztriai Haditanács (Innerösterreichischer Hofkriegsrat)* igazgatása alá került. Ennek körülményeit Wienfried Schulze monográfiájának köszönhetően kiválóan ismerjük,¹⁰⁶ ezért összefoglalóan elegendő annyit kiemelnünk, hogy 1578-ban a törökellenes védelmi rendszer irányítását két részre osztották. A déli két végvidék kormányzását a *Belső-Ausztriai Haditanács* központi igazgatása alatt Károly főhercegre mint a horvát–vend végvidék főkapitányára (*Generalobrist kroatischer und windischer Grenze*), a Drávától Erdélyig húzódó négy magyarországi végvidéket (kanizsai, győri, bányavidéki és felső-magyarországi) pedig ugyanekkor Ernő főherceg vezetésére bízta.¹⁰⁷ A török diplomácia irányításában az Udvari Haditanáccsal ellentétben azonban a belső-ausztriai katonai vezetésnek elenyészően csekély befolyás jutott.

Noha a védelmi rendszer igazgatását két részre osztották, a végvidékek vezetőinek szoros együttműködésére továbbra is nagy szükség volt. Kiváló példaként szol-

105 *Hans von Zwiedineck-Südenhorst*: Über den Versuch einer Translation des Deutschen Ordens an die ungarische Grenze. Archiv für österreichische Geschichte (= AÖG) 56(1878) 403–445. és *Wilhelm Erben*: Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze. AÖG 81(1895) 513–599. és *Illéssy János*: Törekvések a német lovag-rend meghonosítására Magyarországon. Sz 36(1902) 233–248.

106 *W. Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung i. m. Vö. még *Viktor Thiel*: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. ZHVSt 12(1914) 159–170.; *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). ZHVSt 20(1924) 43–59.; *Günther Probst-Ohstorf*: Die innerösterreichische Hofkriegsratsordnung und die windisch-kroatische Grenze. Blätter für Heimatkunde 35(1961) 92–98.

107 Károly utasítása: *Radoslav Lopašić*: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia). Knjiga I. Od godine 1479 do 1610. Zagreb, 1884. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XV.) 56–60.: N° XXXIV. Ernő kiadatlan instrukciója: ÖStA KA HKR KIA IX. a. 2. Vö. 1578. 15. tc. CJH 676–677.

gál erre a Kanizsától délre a Mura folyóig terjedő bajcsavári végvidéki körzet (*weitschawarische Grenze*) 1578. évi létrehozása (1. a 2. térképet). Zrínyi György szorgalmazására a stájer rendek 1578-ban Kanizsa közvetlen közelében saját költségükön felépítették Bajcsavár várát és azt a szintén általuk fenntartott Murakeresztúr és Fityeháza őrhelyekkel együtt a vend főkapitánysághoz csatolták (*windische und weitschawarische Grenze*).¹⁰⁸ Ettől kezdve a kanizsai és vend–bajcsavári végvidéki főkapitányok összehangolt együttműködésére volt szükség a Murától Kanizsáig terjedő terület védelmének megszervezésében. Mivel pedig Kanizsa jelentősége a stájer és alsó-ausztriai rendek fenyegetettsége miatt különösen megnőtt, azok annak erősítésében és ellátásában is meghatározó szerepet vállaltak.¹⁰⁹

Az 1577-ben kidolgozott védelmi koncepció jegyében hamarosan a végvidéki főkapitányságokat a török portyákkal szemben hatékonyabban működő védelmi övezetekké szervezték. A Kanizsa-patak völgyét például malomgáttakkal duzzasztották fel, az átkelőket eltorlaszolták, illetve azok mentén palánkokat és őrházakat emeltek, a rendszerbe nem illő kisebb várakat pedig felrobbantották. Ennek eredményeként az egymástól látótávolságban álló őrházak segítségével hatékonyan ellenőrizték a török által korábban használt átkelőket, a hézagmentes vízvédelmi rendszer kialakításával pedig a portyázókat meggátolták újabbak létrehozásában. Hasonló őrházrendszert alakítottak ki elsősorban elhagyott templomokból és kisebb várakból a Rába mentén és Győr előterében, a bányavidéki végeken Korpona és Zólyom körzetében, Felső-Magyarországon pedig a Kassa felé vezető Bódva menti úton, Szendrő környékén (1. a 3. térképet).¹¹⁰ Miközben minden stratégiailag fontos kis helyet igyekeztek megerősíteni, az 1580-as évekre itáliai hadiépitészek vezetésével, a modern erődépítészet elveinek megfelelően két teljesen új végvárat emeltek, melyek azután végvidékük fővárává léptek elő. A bányavidéken a Nyitra jobb partján a cseh–morva rendek jelentős támogatásával építették Érsekújvár erődítményét, mely Pálffy Miklós 1589. évi főkapitányi kinevezését követően az ettől kezdve gyakran már érsekújvári végvidéknek nevezett határövezet (*Neuhäuseler Grenze, confinia ad Újvár pertinentia*) új székhelye lett.¹¹¹ Ugyanekkor a horvát végeken, a Korana és a Kulpa folyók összefolyásánál Károly főherceg szorgalmazására és irányításával épült fel Károlyváros (Karlstadt, Karlovac) erődítménye, mely az időközben kettéváló horvát–szlavón végvidék horvát (*kroatische Grenze*) vagy másként károlyvárosi részének (*Karlstädter Grenze*) fővárává vált.¹¹² A vend végek központjává ugyan-

108 Franz Otto Roth: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen „Friedensjahr“ 1578. ZHVSt 61(1970) 151–214.

109 Franz Pertl: Die Grenzabwehr gegen die Türken im westlichen Ungarn und die niederösterreichischen Stände 1564–1601. (Univ. Diss.) Wien, 1939. 33–69 a.

110 Kelenik József: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet i. m. 163–172. és Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995. tavasz 61–86.

111 Pálffy utasítása és benne az új főkapitányi székhely, Érsekújvár kijelölése (1589. jún. 1.): ÖStA HHStA Archiv Pálffy Arm. I. Lad. I. Fasc. I. N° 11. és MOL E 196 MKA Archivum familiae Thurzó Fasc. 34. N° 44.

112 Milan Kruhek: Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca. In: Karlovac 1579–1979. Karlovac, 1979. 81–104.

ekkor Varasd lépett elő, melyről ezeket a végvárat a 17. század elejétől varasdi végvidékként (*Warasdiner Grenze*) is kezdték emlegetni. Mindemellett az 1577-ben megfogalmazott koncepció jegyében a két déli határvédelmi övezetben tovább tökéletesítették a kapitányságokba (például zenggi, bihácsi, ogulini, hrasztovica, illetve ivanicsi, kőrösi, varasdi és kaproncai) szervezett végvárok és a közöttük felállított őrházak, a *csárdák* rendszerét (l. az 1. térképet).

A haditanácskozáson megfogalmazott reformok végrehajtása az 1580-as évek második felére meglehetősen lelassult, a Habsburg-udvar több milliós adóssága mellett ugyanis nem volt lehetőség az újítások teljes körű megvalósítására. A negyedszázadig tartó békeidőszak végére ennek következtében a végvárok meglehetősen leromlott állapotba jutottak. A „háborús békeévek” közepette azonban még így is tökéletesen ellátták feladatukat: az oszmánok fokozatos előrenyomulása megnehezedett, adóztató tevékenységük pedig — ha csak időlegesen, de — visszaszorult. A Habsburg-birodalom törökellenes védelmi rendszere Magyarországon és csatolt tartományain hatékonyan funkcionált. A határvédelem igazgatásában és az új végvidékek megszervezésében szerzett tapasztalatok pedig kifinomálták azokat a módszereket és mechanizmusokat, melyek a 17. században is alapul szolgálhattak a hosszú török háború után újjáélesztett védelmi rendszer irányítására és működtetésére. Ez volt 1577 reformjainak igazi eredménye.

2. 3. b. *Határvédelem nyílt háborúban (1591–1606)*

A kortársak által 1591-től számított „tizenötéves háború”¹¹³ oszmán sikerei hasonló mértékben roppantották meg a védelmi rendszer szervezetét, mint I. Szülejmán szultán 1566. évi hadjárata. Jóllehet a török előrenyomulása ezúttal korántsem volt olyan látványos, Bihács (1592), Győr (1594), Eger (1596) és Kanizsa (1600) eleste mégis több helyen vágott éket a határvédelemben. Ezeket a fővárat, illetve a korábban körük szervezett és velük együtt elvesztett kisebb erődtítményeket újabb várak láncolatával, azaz újabb végvidékek létrehozásával kellett pótolni. A nyílt háború közepette minderre alig volt lehetőség. Pusztán olyan kényszerintézkedésekre futotta a katonai vezetők erejéből, mint amelyeket elődeik hoztak az 1550-es évek idején. Ennek a másfél évtizednek a küzdelmei ellenben igen eltértek a 16. század közepének várháborúitól. A Habsburg-birodalom törökellenes magyar hadszíntere első modern háborúját élte át. Ennek menetét pedig a jelentősebb végvárokért folytatott ostromok mellett mindenekelőtt a mezei seregek összecsapásai határozták meg.

Bihács eleste jelentette a legkisebb veszteséget a védelmi rendszer szervezetében. Az oszmánok 1570-es évekbeli Una-parti előrenyomulását követően — Jajca, majd Gyula egykori helyzetéhez hasonlóan — Bihács török végvárok szorítógyűrűjébe került. Az időben felépített Károlyváros és a tőle délre a Glina, a Korana és a Mrežnica völgyeire támaszkodó várláncolat azonban 1592 után elégséges volt Bihács és tartozékainak északnyugati irányú pótlására.¹¹⁴ A Kulpa folyó partján, Sziszecktől

¹¹³ L. legújabban *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.

¹¹⁴ *Zorislav Horvat–Milan Kruhek*: Stari gradovi i utvrđenja u obrani Karlovca u XVI i XVII stoljeću. In: Karlovac 1579–1979 i. m. 59–79.

nyugatra fekvő területeken ugyanakkor a stájer rendek finanszírozta Petrinja vára és a fokozatosan kialakuló speciális, úgynevezett báni végvidék (*banische Grenze, confinia banalia*) vette át feladatait. A Varasdon székelő horvát–szlavón bán 500 főnyi haderejét az 1577. évi haditanácskozás szorgalmazására ugyanis Glina- és Kulpa-parti várakban (Bovič, Brest, Brkišovina stb.) osztották szét,¹¹⁵ melyek azután a 17. század elejére a Kulpa vonalára szorulva fokozatosan egységes rendszerré forrtak. Mindez azt jelentette, hogy a bán a horvát–szlavón területek nemesi felkelése mellett a délvidéki végvárak egy részének irányítását is megszerezte. A századfordulón így már kerületi és végvidéki főkapitányi feladatokat egyaránt ellátott. Mohács előtti egységes hatáskörének kettéválását igazolja azonban, hogy báni végvidéki feladatkörére külön tisztség elnevezése alakult ki (*banus, necnon confiniorum Colapianorum regni Slavoniae supremus capitaneus*).¹¹⁶ Az általa irányított várak nem a grazi, hanem a bécsi Haditanács igazgatása alá tartoztak, hiszen őrségüket nem a belső-ausztriai tartományok segélyéből, hanem a horvát–szlavón rendek hadiadójából és egyéb magyarországi jövedelmekből fizették.

Ellentétben Bihács elvesztésével, Győr, Eger, majd Kanizsa török kézre kerülése komoly feladatok elé állította a bécsi és a II. Rudolf császár (1576–1612) által megszervezett prágai *Udvari Haditanácsot* (*Prager Hofkriegsrat*, 1593–1611). Győrtől egészen a császárvárosig nem volt komolyabb vár, mely ellenállhatott volna egy jelentősebb oszmán támadásnak. Noha 1595-ben Magyaróvárra rendelték a korábban Győrré és Tatára, Sárvárra pedig a megelőzőleg Veszprémre és Pápára fordított zsoldösszegeket,¹¹⁷ Bécs közvetlen előterében már nem lehetett újabb végvidéket szervezni. Szerencsére az oszmánoknak sem futotta erejükből további terjeszkedésre. Győr 1598. évi felszabadítása pedig lehetővé tette, hogy az Alsó-Ausztriát védő határövezetet újjászervezzék. Sőt 1601-ben a visszafoglalt Székesfehérvár erődítményét is a végvidékhez csatolták, mivel azonban csak egy esztendőre tudták megtartani, a Balatontól északra fekvő területeken a hosszú háború előtti határ állt vissza.

1606-ra egyedül az érsekújvári végek határait sikerült a keresztény csapatoknak délebbre tolniuk. Fülel, Nógrád, Szécsény és számos kisebb Hont, Nógrád és Gömör megyei török végvár 1593 telén történt visszafoglalásával a bányavidéki végek jelentősen megerősödtek. Ezzel szemben a Bihácshoz hasonló előretolt pozícióban fekvő Egert az 1570-es évektől fokozatosan kiépített Szendrőnek és szomszédainak (Putnok, Szádvár, Ónod, Tokaj, Krasznahorka stb.) kellett azután a 17. században pótolnia. A legnagyobb nehézséget Kanizsa elvesztése jelentette, hiszen ennek hátterében — Biháccsal és Egerrel ellentétben — csak néhány jelentéktelenebb várat vontak be korábban a kanizsai végvidéki főkapitányság várrendszerébe. A Balatontól nyugatra fekvő területeken tehát teljesen új végvidéket kellett szervezni. Ezt az úgynevezett Kanizsával szembeni végvidéket (*gegen Kanischawärts ligende Grenze, confinia Canisae opposita*) először Körmend és a távoli Sárvár központokkal a Rába

115 L. ennek eredményét 1588-ból: Archiv GNM Nürnberg, WF Siebenbürgen ZR 7657. fol. 97–103. Vö. K. Kaser: i. m. 259–262. és Milan Kruhek: Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća. In: Vojna Krajina i. m. 215–257.

116 Zaključci hrvatskog sabora. Svezak I. 1631–1693. Zagreb, 1958. passim.

117 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 10 775. fol. 17–32. és Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien. Ständisches Archiv, Ständische Akten A–VII–14.

és a Zala folyók mentén próbálták felállítani.¹¹⁸ A Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés azonban Magyarország teljes területén megghiúsította az új határvédelmi övezetek gyors kiépítését. Megszervezésükre majd csak az 1606-ban megkötött bécsi és zsitvatoroki békék után kerülhetett sor.

2. 4. Új végvidékek kialakulása és a határvédelem újabb formái (1606–1699)

1606-ban a Habsburg-birodalom törökellenes magyarországi és délvidéki hadszínterén több mint fél évszázadra hosszú béke, pontosabban ismét határ menti összecsapásokra korlátozódott „háborús” korszak köszöntött be. Miként I. Mátyás király, majd II. Miksa császár uralkodása idején a nyugalmasabb esztendőket most is lehetővé tették, hogy az új határvédelmi egységeket a 16. században jól kiforrott szervezési módszerek és igazgatási gyakorlat segítségével minél gyorsabban kiépítsék. A Tiszántúlon Szatmár megtartotta korábbi jelentőségét, noha Bethlen Gábor, majd I. és II. Rákóczi György uralkodása idején többször az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott. Eger szerepét a Tisza, Sajó és Bódva menti végvárak, mindekelőtt Szendrő és Tokaj hatékonyan vették át. A Kanizsával szembeni végvidéket 1607 után végül Egerszeg központtal a Zala folyó mentén, illetve Lenti és Kiskomárom várának körzetében szervezték meg. Elvileg ehhez a végvidékhez tartozott Légrad vára is, a gyakorlatban azonban a szomszédságában fekvő kisebb muraközi őrhelyekkel együtt kapitányságát (*praesidii Legradiensis ac totius Insulae Muraköz supremus capitaneatus, Zerinishche Grenze*) a Zrínyi család tagjaira bízták. Ugyanekkor Stájerország rendjei megerősítették és stájer végek elnevezés (*steirische Grenze, steirische Konfinien-Plätze*) alatt egységes rendszerbe — ugyan nem külön főkapitányságba — szervezték a Kanizsa felé eső határ menti osztrák várakat (Hardberg, Fürstenfeld, Feldbach, Radkersburg és Pettau).¹¹⁹

A Varasd központú vend végvidék a Kulpa déli partján fekvő Petrinjával egyesülve a vend–petrinjai végek (*windische und petrinianische Grenze, regni Slavoniae confinia et Petrinia*) elnevezést vette fel. A horvát főkapitányságnak a Kapela-hegységtől nyugatra fekvő, Zengg környéki részét a 16. század közepétől egyre gyakrabban tenger melléki végekként (*Meergrenze, confinia maritima*) emlegették. Ennek következtében a Károlyváros központú főkapitányság a 17. század első felére a horvát–tenger melléki végvidék (*kroatische und Meergrenze, confinia Croatica et maritima/confinia Croatiae et maritima*) elnevezést kapta. A Kulpa partján sorakozó báni végvárakat (*banische Grenze, confinia banalia*) pedig ugyanebben az időben gyakran kulpai végvidéknek (*confinia Colapiana*) hívták.

A védelmi rendszer határozó elemét alkotó hat végvidéki és az átmeneti jellegű báni főkapitányság az 1663-ban kirobbant török háború kezdetéig — melyet akár újabb alperiódus határának is tekinthetnénk — gyakorlatilag változatlan formában állt fenn, miként azokat 1641-ben Esterházy Miklós nádor az uralkodóhoz intézett

¹¹⁸ ÖStA KA HKR KIA IX. c. 4., MOL P 1313 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzselevéltára, Memorabilia N° 237. és ÖStA KA Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Croatica 1600. Nov. N° 1.

¹¹⁹ ÖNB Handschriftensammlung Cod. 9225. fol. 4. és fol. 34.

memorandumában számba vette: „Magyarország Szent Koronájának joghatósága alatt az Adriai-tengertől az erdélyi végekig és határig hat főkapitány, azaz főkapitányság található, tudniillik: a kassai, az [érsek]újvári, a győri, a Kanizsával szembeni végváraké, valamint Szlavóniáé [azaz a varasdi] és Horvátorszáé [azaz a károlyvárosi], kivéve a báni végeket, melyek élén a horvát-szlavón bán áll.”¹²⁰

Az 1663–1664. évi török háború az egységes védelmi rendszerbe — noha annak csak egy viszonylag kis területén — ismét éket vágott. A bányavidéki végeken a főkapitányság központjának, Érsekújvárnak az elestét követően Alsó-Ausztria és Bécs, valamint a cseh–morva tartományok közvetlen veszélybe kerültek. Ezért védelmük biztosítására a Vág partján új modern erődöt (Lipótvár) emeltek és körülötte 1665-ben új végvidéket szerveztek,¹²¹ miközben Magyarország számos más végvárba is jelentős számú, már ezredekbe szervezett német katonaságot vezényeltek. Az új védelmi övezet az Érsekújvárral szembeni (*gegen Neuhausel ligende Grenze, confinia contra Újvár posita*), illetve a lipótvári végvidék (*leopoldische Grenze*) elnevezést kapta.¹²² Jelentősége vetekedett a Bécs védelme érdekében ekkor ugyancsak megerősített győri végvidékével. Erre utal, hogy a Lipótvár környéki erődítmények, valamint Pozsony várának igazgatását kivonták a bányavidéki főkapitány hatásköréből és a Haditanács közvetlen megbízottja, a lipótvári német főkapitány vezetésére bízták.

A végvidéki főkapitányságok mellett a 17. század folyamán is fennmaradt a határvédelem másik — a hadügy fejlődésének következtében ugyanakkor egyre jelentéktelenebb — elemét alkotó kerületi főkapitányságok rendszere. Ezeket 1669-ben ugyancsak egy kortárs, Vanoviczi János pálos misszionárius a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* számára írott jelentésében a következőképpen sorakoztatta fel: „A kerületi főkapitányok [másként királyképek — P. G.] közül az első Varasdon Horvátországban, a második Németújvárott Magyarországon, a harmadik Sempstén a Dunától északra, a negyedik, a felső-magyarországi kerületi főkapitány pedig Kassán lakik.”¹²³ Az elsőként említett kerületi főkapitány a Varasdon székelő Zrínyi Péter horvát bán volt, aki végvidéki főkapitányként a Kulpa menti speciális báni végeket is igazgatta. A Németújvárott lakó Batthyány Kristóf dunántúli kerületi főkapitány ugyanekkor egyúttal a Kanizsával szembeni végvidék vezetését, a Sempstén székelő Esterházy Pál „dunáninnyi” főkapitány pedig — a lipótvári övezet kivételével — a bányavidéki végeket irányította. Mindez azt jelentette, hogy az osztrák tartományok biztonsága szempontjából kevésbé fontos végvidékeket — miként a 16.

120 „sunt huiusmodi supremi generales capitanei seu capitaneatus sub jurisdictione Sacrae Coronae Hungariae a Mari Adriatico usque ad limites et terminos Transylvaniae sex, utpote: Cassoviensis, Novae Arcis, Jauriensis, praesidiorum Canisae oppositorum, Sclavoniae et Croatiae regnorum, praeter confinia banalia, quibus banus Croatiae et Sclavoniae praeest.” *Hajnal I.*: i. m. 128.: N° 45.

121 *František Sedláček*: Z dejín pevnosti Leopoldov. Vlastivedný časopis (= VČ) 12(1963) 151–153. és *Jozef Šimončič*: Mesto Leopoldov — jeho vznik a vývoj. VČ 20(1971) 72–73.

122 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 7235. fol. 83–93. és ÖStA HKA HFU RN 219. 1665. März fol. 166–215.

123 „Proreges, unus Varasdini in Croatia, alter in Nemet Uyuar, in Vngaria, tertius in arce Sente ultra Danubium, quartus Cassoviae, prrex partium superiorum regni Vngariae.” *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. *István György Tóth*. Roma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma Fontes 1.) 151.: N° 14.

században is — egy-egy magyar főkapitány vezetésére bízták, akik egyúttal kerületi főkapitányi tisztséget is viseltek. A rendek 17. századi megerősödése mellett ez azért is indokolt volt, mert a magyar hadkiegészítés gyengéinek köszönhetően a kerületi főkapitányságok erre az időre csaknem teljesen elvesztették katonai jelentőségüket. A vérükkel adózó rendek mégis görcsösen ragaszkodtak fenntartásukhoz, hiszen ez legitimálta tényleges részvételüket a török elleni védelemben, illetve annak leg-alábbis helyi irányításában.

A végvidéki és kerületi főkapitányságok rendszere mellett a 17. században a határvédelem egészen új formái jelentek, illetve erősödtek meg. Mindez a hosszú békeidőszakkal és a Habsburgok törökellenes politikájával függött alapvetően össze. A birodalom a „harmicéves háború” időszakától fegyveresen kapcsolódott be az európai nagyhatalmak versengésébe, ezért az oszmánokkal diplomáciai úton mindenáron igyekezett fenntartani a békességet. A magyar hadszíntér ellátására így egyre kevesebb segély jutott. Ennek következtében az 1640-es években a királyi őrséggel ellátott végvárak száma a 16. század második felének közel 120 váráról 88-ra, a végvári katonaság létszáma pedig a korábbi 22 000 főről mintegy 17 000-re csökkent.¹²⁴ A királyi végváriak által korábban ellenőrzött őrházrendszert és a mintegy 5000 főnyi uralkodói zsoldért szolgáló katonát teljességgel nehezen lehetett pótolni. A megoldást az jelentette, hogy a határ menti területek földesurai egyre jelentősebb mértékben kapcsolódtak be magánhadserégükkel és különböző mentes-ségek fejében katonáskodó, gyakran telepített alattvalóikkal, az úgynevezett katonaparasztokkal (*Soldatenbauer*) a török portyák elleni védekezésbe.¹²⁵ A déli végeken ugyanezt a szerepet a katonáskodásuk fejében uralkodói kiváltságokkal felruházott vlahok (*Valachi*) töltötték be.¹²⁶ Ugyancsak megnőtt a 17. század elejétől egyre szaporodó királyi és magánföldesúri hajdútelepülések jelentősége.¹²⁷ Végül soron arról volt szó, hogy a végvárak rendszere mögötti terület jóval aktívabban kényszerült részt venni a határvédelem funkcióinak ellátásában. A korábban uralkodói fenntartású őrházak rendszerét a határ menti földesurak és főkapitányok által irányított katonaparasztok és hajdúk védelmezte megerősített település- és őrházrendszer vette át. Ez a hátszói második védvonal jól kiegészítette a királyi fenntartású végvárrendszert, hiszen a végvidéki és kerületi főkapitányságok gyakran éppen ezeken a helyeken összpontosultak egy kézben, s ez lehetővé tette a királyi és magánföldesúri csapatok hatékonyabb együttműködését.

124 Hajnal I.: i. m. 128–131.: N° 45. Majd csak az 1663–1664. évi háborút követően rendelték ismét jelentősebb számban már ezredekbe szervezett és zászlóaljanként szétosztott német katonaságot a magyarországi végvárakba.

125 N. Kiss István: Katonaparaszttság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain — XVII. század.) In: HK 20(1973) 319–330. és Uő.: Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauerntum. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte 1.) 273–296.

126 Ekkehard Völkl: Militärgrenze und „Statuta Valachorum”. In: Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen i. m. 9–24. és K. Kaser: i. m. passim.

127 Összefoglalóan I. Rác István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. (Magyar történeti tanulmányok II.)

3. A határőrvidékek rendszerének kiépülése a 18. század elején

Az oszmánok ellen 1683-ban indított és az 1699. évi karlócai békével lezárt úgynevezett felszabadító háború eredményeként a két világbirodalom határvidéke a Száva, a Duna, a Tisza és a Maros vonalára húzódott vissza. A Habsburg katonai vezetés által a 16. század második felére Magyarországon kiépített védelmi rendszer további fenntartása a hódoltság megszűntével szükségtelenné vált. Az 1718-ban visszafoglalt Temesköz és Belgrád kivételével a 18. század fordulójára a mohácsi ütközetet megelőző határviszonyok álltak vissza. Ebben a szituációban az volt a kérdés, hogy az új — immáron harmadik törökellenes — határvédelmi rendszer Magyarország déli területein a Mohács előtti vagy a 16–17. századi szervezeti és irányítási keretek között, vagy esetleg minőségileg ismét egészen új módon jön létre.

Az új határvédelem kiépítésére kétféle megoldási javaslatot dolgoztak ki. Az egyik Esterházy Pál nádor és a magyar rendek által az ország új berendezkedése kapcsán 1688-ban megfogalmazott javaslat,¹²⁸ a másik pedig az Udvari Haditanács 1690-es években kialakított koncepciója volt.¹²⁹ A magyar rendek a középkori védelmi rendszert akarták a bánságok és az egységes határvédelmi főkapitányságok újjáélesztésével, illetve az uralkodó katonai helyettese, a nádor korábbi hatáskörének felelevenítésével visszaállítani. A végvárak védelmét ugyanakkor német, magyar és délszláv főkapitányok közös irányítása alatt 12 000 német és 12 000 magyar–délszláv katonából álló, rendszeresen fizetett, állandó haderővel kívánták biztosítani. Elképzelésük szerint az utóbbiakat nagyrészt a régi végvári hadinépből állították volna ki, jóllehet a német katonasághoz hasonlóan a kor követelményeinek megfelelően már ezredекbe szervezett keretek között. A 24 000 katona zsoldjának biztosítására a visszafoglalt ország hadiadóját elegendőnek ítélték.

Az Udvari Haditanács elképzelése alapjaiban tért el a rendek javaslatától. A bécsi katonai vezetés a 16–17. századihoz bizonyos mértékben ugyan hasonló, de mégis minőségileg új határvédelmi övezeteket kívánt létrehozni. Ezeket a déli országrészen újjáéledő polgári közigazgatás rendszerétől, a vármegyéktől, élesen el kívánta határolni, azaz külön határőrvidék-rendszert (*Militärgrenze*) szándékozott kiépíteni. A modern hadügy kívánalmainak megfelelően ezredkörzetekre (*Regiment-bezirke/Kompaniebezirke*) osztható határőrvidékek irányításában a magyar rendeknek semmiféle szerepet nem szántak, annak egységes központi vezetését ugyanis nem Budáról — miként a középkorban történt — hanem kizárólagosan Bécsből kívánták megoldani. Ezzel a védelmi rendszer korábban kerületi és végvidéki főkapitányságokra való kettéoszlását egyszerűen megszüntethették és egységes pa-

128 *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42(1971) 137–161. és *Varga J. János*: Berendezkedési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”. Sz 125(1991) 449–488.

129 A 3. jegyzetben idézett munkákon kívül a jelentős irodalomból I. újabban: *Kurt Wessely*: Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem großen Türkenkrieg. In: *Die k. k. Militärgrenze* i. m. 29–93., ill. a magyar nyelvű irodalomból *Koroknai Ákos*: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Bp. 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73.)

rancsnoki hatásköröket dolgozhattak ki. A határvédelmet biztosító katonaságot a nádori tervezettel ellentétben nem a korábbi magyar végváriakból kívánták felállítani. Azok egyrészt maguk sem szívesen hagyták el egykori végvárukat, melynek környékén a 17. században egyre gyakrabban földet-szőlőt műveltek vagy állattenyésztéssel foglalkoztak, másrészt elbocsátott és földönfutóvá vált tagjaikat már az 1670–1680-as évektől magyar császári ezredekbe toborozták. Különleges könnyűlovas harcmódoruknak köszönhetően a birodalom francia hadszínterén ugyanis rájuk igen nagy szükség volt. Így a határőrvidékek új katonaságát a végvárakban szolgáló német ezredek mellett az oszmán területekről elmenekült és a délvidéken letelepített, majd katonáskodásuk fejében kiváltságokkal földhöz juttatott szerb, horvát és vlah népesség adta. A magyar rendek és a Haditanács elképzelésének pusztán egyetlen közös eleme maradt: a visszafoglalt Magyarországnak anyagilag részt kellett vállalnia a déli határain kiépítésre váró határőrvidékek ellátásában.

Az új határvédelmi rendszer alapjainak lerakása a 18. század első évtizedében az Udvari Haditanács koncepciója alapján valósult meg. Az Adriai-tengertől az erdélyi területekig a károlyvárosi, báni, varasdi, szávai, dunai, tiszai és marosi határőrvidékeket szervezték meg, melyeket később jól elkülönülő ezredkerületekre osztottak. Míg a nagyobb határőrhelyek, illetve végvárak védelmét az állandó német ezredek biztosították, addig a földhöz juttatott és privilegizált katonaparaszt-határőrök a közöttük fekvő őrházakban (csárdákokban) teljesítettek szolgálatot. Az új védelmi rendszer központi irányítását a Belső-Ausztriai Haditanács 1705. évi feloszlását követően teljességgel a bécsi Udvari Haditanács vette át. A Magyarország déli határsávján kiépült új rendszer igazgatásából a magyar rendek teljesen kiszorultak. A bécsi katonai vezetés a határőrvidékek létrehozásával hármass problémát oldott meg. A 16–17. században a hadügy és a határvédelem központi és helyi igazgatásáért a magyar rendekkel vívott küzdelmet végleg saját javára döntötte el; az oszmán területekről elmenekült délszláv népesség letelepítésével és a határvédelembé való bekapcsolásával társadalmi feszültségforrások gócpontjait számolta fel; mindeközben pedig olyan új védelmi rendszert épített ki, mely a nemzetállamok 19. századi létrejöttéig hatékonyan biztosította Magyarország és ezáltal a Habsburg-birodalom védelmét az oszmán csapatokkal szemben.

*

A törökellenes védelmi rendszer közel félévezredes történetéről írott áttekintésünk természetesen az olvasóban felmerült számos kérdésre nem adhatott választ. Ezekre említett készülő monografikus összefoglalásunkban igyekszünk majd feleletet keresni. Úgy véljük, jelen munkánk már akkor is elérte célját, ha bizonyítani tudta, hogy a török elleni védelmi rendszer fejlődése csakis a teljes magyarországi hadszíntér történetének ismeretében, a most kijelölt három nagy korszakra osztva érthető meg. A védelmi rendszer szervezetében és irányításában ugyanis minőségi változást 1526 és 1699 hozott. A mohácsi ütközetig a középkori magyar királyság a horvát–szlávón bán, az alsó részek főkapitánya és az erdélyi vajda igazgatása alatt álló, egységes határvédelmi rendszerével állta útját az oszmán előrenyomulásnak. Összeomlása után a Habsburg-uralkodókra nehezedett a feladat, hogy tartományaik határain kívül,

Magyarország területén állítsák meg az ellenséget. Az új védelmi rendszer létrehozásában azonban nem nélkülözhetők a dualista államhatalmi struktúrában velük szemben álló magyar rendek segítségét és praktikus okokból nem is szoríthatták ki azokat teljességgel annak legalább helyi irányításából. Ezzel magyarázható, hogy a határvédelem kettős főkapitánysági rendszerre oszlott: meghatározó elemét az uralkodó által finanszírozott végvárakból felépülő végvidéki generalátusok jelentették, a vármegyék által kiállított haderőre és az elavult nemesi felkelésre támaszkodó kerületi főkapitányságok tényleges szerepe ugyanis gyakorlatilag csaknem teljesen jelentéktelenné vált. Mindennek ellenére csak a 18. század elején vált lehetővé, hogy az Udvari Haditanács délszláv katonaelemek letelepítését követően a magyar rendek kizárásával, ugyanakkor a felszabadított Magyarország területén létrehozza a határőrvidékek rendszerét.¹³⁰

Függelék¹³¹

A horvát, és vend–bajcsavári végvidék várai 1582-ben

1. Laibach, Ljubljana, Slov
2. Sanktveit am Pflaum, Fiume, Rijeka, Cro
3. Ledenice, Cro
4. Zengg, Segnia, Senj Cro
5. Bag, Karlobag, Cro
6. Brinje, Cro
7. Brlog, Cro
8. Otočac, Otocsác, Cro
9. Dabar, Cro
10. Jesenica, Lička Jesenica, Cro
11. Ogulin, Cro
12. Svetica, Cro
13. Modruš, Modrus, Cro
14. Drežnik, Drežnik Grad, Cro
15. Tržac, Cro
16. Izačić, Izacsics, B
17. Bihać, Bihács, B
18. Ripač, Ripács, B
19. Slunj, Cro
20. Cetin, Cetingrad, Cro
21. Mala Kladuša, B
22. Hresno, Cro
23. Smrčković, Cro
24. Blagaj, Cro
25. Budački, Cro
26. Karlstadt, Károlyváros, Karlovac, Cro
27. Petrova gora, Petrovac, Cro
28. Hrastovica, Hrasztovica, Cro

29. Srednji Gradac, Cro
30. Warasdin, Varasd, Varaždin, Cro
31. Varaždinske Toplice, Cro
32. Remetinec, Cro
33. Ludbreg, Cro
34. Kreuz, Kőrös, Križevci, Cro
35. Gradec, Cro
36. Ivanić, Ivanićgrad, Ivanics, Cro
37. Heiligenkreuz, Szentkereszt, Sveti Križ, Cro
38. Cirkvena, Cro
39. Sanktpeter, Szentpéter, Sveti Petar Čvrstec, Cro
40. Topolovac, Topolovac, Cro
41. Sanktgeorgen, Szentgyörgyvár, Đurđevac, Cro
42. Novigrad, Novigrad-Podravski, Cro
43. Kapronca, Kopreiniz, Koprivnica, Cro
44. Dernye, Drnje, Cro
45. Keresztúr, Murakeresztúr, H
46. Fityeháza, H
47. Bajcsavár, Bajcsa, H

A horvát–szlávón bán katonai irányítás alá tartozó vármegyék Horvát- országgal együtt 1582-ben

Kőrös, Varasd, Zágráb

Rövidítésjegyzék:

B = Bosznia	R = Románia
Cro = Horvátország	Slo = Szlovákia
H = Magyarország	U = Ukrajna

¹³⁰ Végezetül itt szeretnék köszönetet mondani a Magyar Ösztöndíj Bizottság kuratóriumának, mely bécsi levéltári kutatásaimat 1995-ben négyhónapos Collegium Hungaricum ösztöndíjjal támogatta.

¹³¹ A térképek az alábbi végvárlista alapján készültek: ÖStA HHSa RTA Fasc. 58. a. fol. 345–368.

A kanizsai, győri és bajcsavári végvidék várai 1582-ben

45. Keresztúr, Murakeresztúr, H
46. Fityeháza, H
47. Bajcsavár, Bajcsa, H
48. Légrad, Legrad, Cro
49. Kanizsa, Nagykanizsa, H
50. Szentmiklós, Miklósfa, Nagykanizsa–Miklósfa, H
51. Botszentgyörgy, Romlottvár, H
52. Kanizsa melletti torony, Nagykanizsa, H
53. Újudvar, H
54. Kacorlak, H
55. Komár, Kiskomárom, Zalakomár, H
56. Csákány, H
57. Kéthely, H
58. Kielmansziget, Kilimán, H
59. Rajk, Alsórajk, H
60. Zalavár, H
61. Isabor, Isebor, Pacsa–Isabor, H
62. Pölöske, H
63. Kapornak, Nagykapornak, H
64. Csány, Zalacsány, H
65. Szentgrót, Zalaszentgrót, H
66. Bér, Zalabér, H
67. Kemend, Kemendollár, H
68. Lövő, Zalalövő, H
69. Győr, Raab, H
70. Pápa, H
71. Keszthely, H
72. Szigliget, H
73. Csobánc, H
74. Tihany, H
75. Vázsony, Vázsonykő, Nagyvázsóny, H
76. Veszprém, H
77. Palota, Várpalota, H
78. Csesznek, H
79. Tata, H
80. Szentmártonhegy, Szentmárton, Pannonhalma, H
81. Komárom, Komorn, Komarno, Slo

A dunántúli kerületi főkapitány katonai irányítása alá tartozó vármegyék 1582-ben

Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér, Somogy

Rövidítésjegyzék:

- B = Bosznia
 Cro = Horvátország
 H = Magyarország
 R = Románia
 Slo = Szlovákia
 Slov = Szlovénia
 U = Ukrajna

A bányavidéki és felső-magyarországi vévidék várai 1582-ben

81. Komárom, Komorn, Komarno, Slo
82. Érsekújvár, Neuhausel, Nové Zámky, Slo
83. Surány, Šurany, Slo
84. Komjáthi, Komját, Komjatice, Slo
85. Gimes, Ghymes, Hrad Gýmes, Slo
86. Kistapolcsány, Topoľčanky, Slo
87. Léva, Levice, Slo
88. Bakabánya, Pukanz, Pukanec, Slo
89. Korpona, Karpfen, Krupina, Slo
90. Bozók, Bzovík, Slo
91. Csábrág, Hrad Čabraď, Slo
92. Zólyom, Altsohl, Zvolen, Slo
93. Dobronya, Döbring, Dobrá Niva, Slo
94. Koszolnyik, Kozelník, Zólyomkecskés, Slo
95. Selmezbánya, Schemniz, Banská Štiavnica, Slo
96. Szitnya, Szitna, Sitno, Slo
97. Szentantal, Antol, Slo
98. Sibrik, Halbergescheid, Žibritov, Zsibritó, Slo
99. Szászi, Szásza, Sása, Slo
100. Újbánya, Königsberg, Nová Baňa, Slo
101. Sztatina, Szalatna, Zvolenská Slatína, Slo
102. Végles, Vigľaš, Slo
103. Ocsova, Očová, Nagyócsa, Slo
104. Libetbánya, Libethen, Lubietová, Slo
105. Breznóbánya, Briesen, Brezno, Slo
106. Murány, Murán, Slo
107. Kassa, Kaschau, Košice, Slo
108. Krasznahorka, Hrad Krásna Hôrka, Slo
109. Szádvár, H
110. Szendrő, H
111. Balog, Felsőbalog, Veľký Blh, Vámosbalog, Slo
112. Eger, Erlau, H
113. Tokaj, H
114. Kálló, Nagykálló, H
115. Kisvárd, H
116. Ecsed, Nagyecsed, H
117. Szatmár, Satu Mare, R
118. Ungvár, Užgorod, U

A „dunáninnyi” kerületi főkapitány katonai irányítása alá tartozó várme- gyék 1582-ben

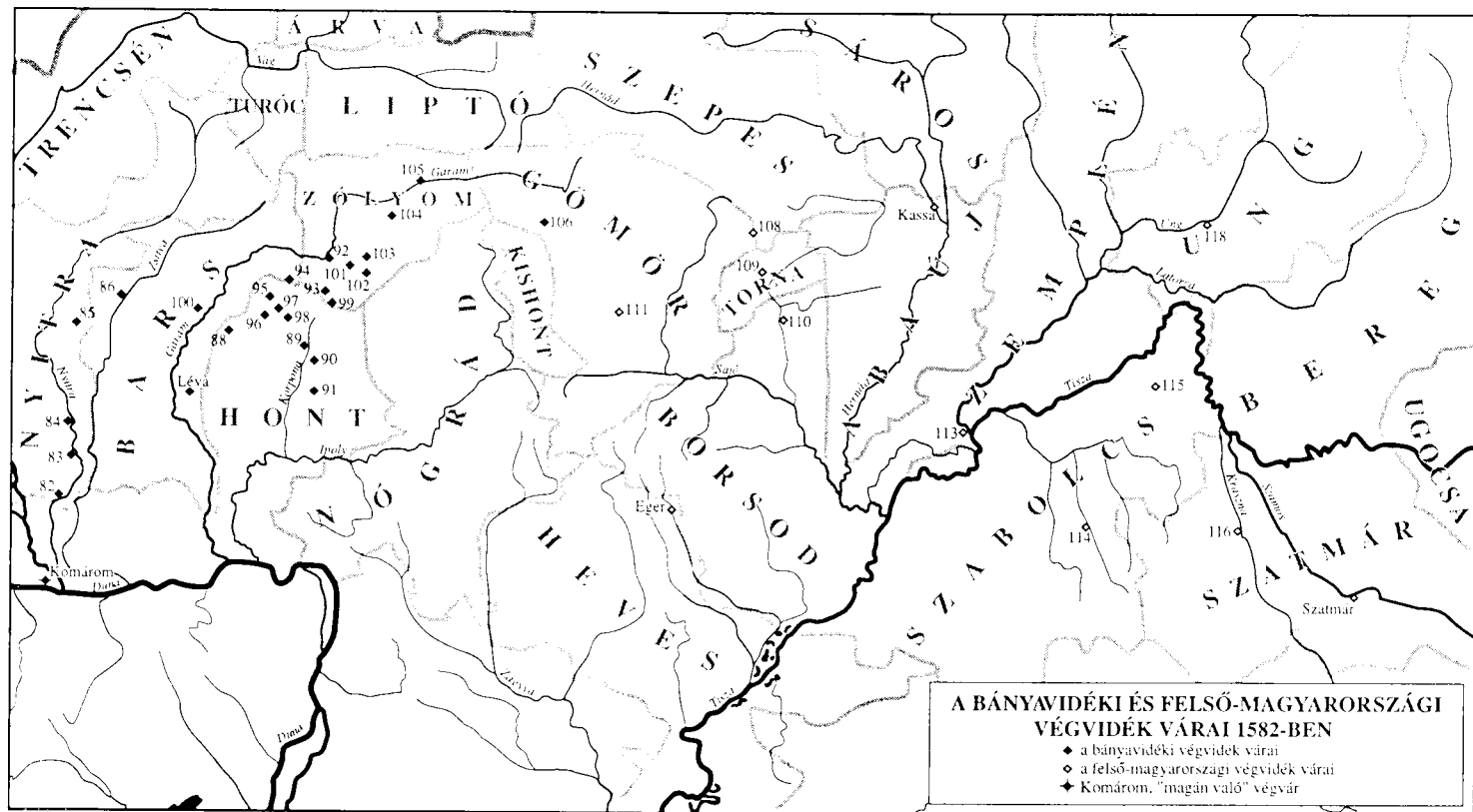
Pozsony	Liptó
Nyitra	Hont
Trencsén	Nógrád
Bars	Zólyom
Turóc	
Árva	

A felső-magyarországi főkapitány kato- nai irányítása alá tartozó várme- gyék 1582-ben

Gömör-Kishont	Abaúj
Heves	Zemplén
Borsod	Ung
Szepes	Szabolcs
Sáros	Szatmár
Torna	Bereg
Ugocsa	

Rövidítésjegyzék:

- B = Bosznia
 Cro = Horvátország
 H = Magyarország
 R = Románia
 Slo = Szlovákia
 Slov = Szlovénia
 U = Ukrajna

GÉZA PÁLFFY
THE DEVELOPMENT OF THE BORDER DEFENCE SYSTEM
IN HUNGARY FROM THE ORIGINS TO THE BEGINNING
OF THE 18TH CENTURY

Using previously unknown material preserved in archives in Austria and Hungary, this study examines the 500 year history of border defence against the Turks with a division into three historical periods. The defence system of the Kingdom of Hungary prior to Mohács with its two chains of fortresses situated along the southern border and financed solely by domestic sources (first period) is categorically different from the new line of defence established in the second half of the 16th century by the Habsburg rulers, occupying the throne of Hungary from 1526, with the assistance of the material and military might of their hereditary possessions (second period).

Concentrating on an examination of the organisation of this new border defence system, the study seeks to answer in which areas, when and to what extent were the provinces neighbouring Hungary (Carinthia, Krajina, Styria, Lower Austria, Moravia, Silesia) and the German Empire involved in the financing and maintenance of the new system. At the same time, an attempt is made to expose the problems which arose out of this qualitatively new political and military situation in which, by the 1570's, foreign lands providing the financing of some of the units of border defence and the military leadership in Vienna took over central control of the border defence system from the representatives of the Hungarian estates.

Although in this way, within two generations of the Mohács defeat, the military leaders of the Hungarian estates lost central control of the defence of their own country's borders, Vienna was wise enough to use them in the leadership of some of the local units. To maintain the dualistic power structure of the imperial state and the Hungarian estates, the Aulic War Council in Vienna had to find a solution which allowed for imperial control of border defence without completely squeezing out the Hungarian estates, at least not too obviously. Vienna fully recognised the extent of the problem and, knowing what subsequently happened, we can state that the solution found was a brilliant one. All this meant that, unlike the pre-1526 unitary system, the new border defence system was characterised by its dual nature. In practice, this meant that in every part of the country two types of military generalities were present, controlled either by the War Council which represented the central power or by the military representatives of the Hungarian estates.

In the different parts of the country border defence was primarily the responsibility of the captain generals of the borders (*supremus capitaneus confinium*). In any given territory the responsibility of these generals was the control of those smaller fortresses funded by the ruler and subject to the main castle of the territory. At the same time and in the same territories captain generals of the district (*supremus capitaneus partium regni Hungariae*) were operating. They were in charge of the direction of military matters in the areas for which they held responsibility. They had at their disposal rather obsolete forces made up of noble, county and town troops and a small force of several hundred cavalry and infantry paid for by the ruler. While the office of captain generals of the borders could be filled by a representative of the neighbouring lands or a Hungarian lord acceptable to the War Council, the office of the captain general of the district was filled only by native Hungarians. This differentiated border defence system of borderfortress and district elements was further complicated by the fact that often the two offices were combined in one person. Indeed in some parts of the country this was the norm. Whether or not this was so depended on the extent to which the War Council wished to have exclusive control of any given territory.

Thus, in areas not so vital for the defence of Austrian lands, the Council was sometimes satisfied to have a Hungarian filling both positions.

For a period of a century and a half, notwithstanding the considerable material burden placed on East Central Europe, the new border defence system constructed in the second half of the sixteenth century superbly performed its function as a "bastion for the defence of Christianity" (*Propugnaculum Christianitatis*) against the Ottoman forces. Its dismantling, followed by the erection of a new border defence system in the border areas prior to Mohács was made possible and necessary by the great war against the Turk at the end of the 17th century. From the point of view of a border defence system, the conclusion of this struggle with the Peace of Karloca in 1699 created as qualitatively different a situation as that of 1526. Thus, the opening of the eighteenth century marks the beginning of the third period of border defence against the Ottoman Empire. This period is known as the period of the Military Frontiers. The reorganisation of the defence system solved three problems for the Aulic War Council in Vienna. The struggle of the sixteenth and seventeenth centuries between the Council and the Hungarian estates for control of the defence of the border was finally decided in the Council's favour. The estates were squeezed out of the Military Frontiers completely, with many points of contention being solved with the settling in Hungary's border areas of large numbers of Southern Slavs who, fleeing from the Ottoman territories, were incorporated as new elements in the border defence system. As an outcome of all these, a border defence system had been constructed which was to offer effective security for Hungary and at the same time for the Habsburg Empire against Ottoman forces for the whole period until the establishment of the nation-states in the nineteenth century.

„A müncheni diktátum egy megkésett cseh alternatívája”

Újabb források a szudétanémetek kitelepítésének előtörténetéhez

A mikor a New York-i *Columbia Egyetem* archívumában átnéztem Jaromir Smutný, cseh diplomata hagyatékát, meglepve bukantam egy eredeti aktára, amely a *Foreign Office*-ből származott. Az akta egy brit diplomata 1941. május 22-én kelt jelentését tartalmazza Eduard Benešsel, a Csehszlovák Köztársaság külügyminiszterével, majd elnökével folytatott megbeszéléseiről. A tárgyalópartnert Robert Bruce Lockhartnak hívták, ő volt a londoni csehszlovák emigráns kormány mellé rendelt brit képviselő.

A skót Lockhart és Beneš régóta ismerték egymást. Lockhart öt évig élt és dolgozott Prágában, éspedig előbb mint a brit követség kereskedelmi titkára, majd az *Angol–Csehszlovák Bank* igazgatója. Itt találkozott Tomáš Garrigue Masaryk elnökkel, akit gyakran „a bölcst”-ként emlegetett és Beneš külügyminiszterrel, akiben „a földkerekség legfáradhatatlanabb munkását” tisztelte. Utóbbival rendszeresen teniszezett is. Lockhartot a háború kitörésekor, miután a Foreign Office reaktíválta, azzal bízták meg, hogy a megszállt Csehszlovákiából érkezett emigrációval tartsa a kapcsolatot. A Foreign Office-szal szemben Lockhart Csehszlovákia érdekeit képviselte, és rendre Beneš mellett, illetve bírálóival szemben foglalt állást.

Lockhartot a Foreign Office megbízta, tudakolja meg Benešről, vajon változtak-e a szudétanémetek jövőjére vonatkozó tervei. Egy interjúban ugyanis, melyet a *Vrij Nederland* holland emigráns lap készített vele, Beneš a következő kijelentést tette: „Tudjuk, hogy ez a terület [*ti. a Szudéta-vidék*] újra köztársaságunk része lesz.” Frank Roberts, a Foreign Office Közép-Európa Osztályának munkatársa szerint Beneš kijelentése ellentmondott korábbi nyilatkozatainak, miszerint kész lenne „északnyugaton a Szudéta-vidék jókora részét feladni, más részein pedig akár a lakosságcsere lehetőségét is megfontolni”.

A Foreign Office aktái közül kiemelt dokumentum Lockhart jelentését tartalmazza a Benešnél történt tudakozódásról, s ami az iratok kiemelése szempontjából döntő volt, egy térképet. Ezen Lockhart megjelölte mindazon területeket, melyek Németország és Magyarország számára történő átadását Beneš fontolóra vette. Beneš elmondta Lockhartnak, hogy a holland lap tudósítója nem a valóságnak megfelelően idézte, és kifejtette tervét a csehszlovákiai kisebbségi kérdés megoldására vonatkozólag. Eszerint kész lett volna átadni Nyugat- és Észak-Csehországban, valamint Cseh-Sziléziában egy-egy határ menti sávot Németországnak, összesen mintegy

900 000 lakossal, a Dél-Csehországban és Dél-Morvaországban élő 300 000 németet pedig az akkoriban Ausztriában élt csehszlovákokra kívánta cserélni. A tervezett új határ a glatzi medencén keresztül húzódott volna, és Beneš kifejezte azon igényét, hogy a területi veszteségekért némi kompenzációban részesüljön. Beneš közölte Lockharttal: becslése szerint a szövetségesek győzelme után 300 000 német menekül majd Németországba, mintegy 400 000, főleg szociáldemokrata érzelmű pedig a csehszlovák állampolgárságot választja. A fennmaradó 1,1 millió németet „visszaküldik a birodalomba”. Hozzáfűzte, hogy terve nem tekinthető véglegesnek. Nagy nehézségekbe fog ütközni, hogy javaslataihoz honfitársai beleegyezését elnyerje, ám azt hiszi, talált egy megoldást, amely segíthet Kelet- és Délkelet-Európa kisebbségi problémáinak végleges rendezésében. Lockhart jelentését elolvasva Roberts elégedetten nyugtázta, hogy Beneš nem adta fel korábbi terveit. Úgy tartotta, hogy ezek, bár nehezen megvalósíthatóak, mégis „államférfihoz méltó megoldást kínálnak a kényes problémára”. William Strang, a Közép-Európa Osztály vezetője Beneš tervét „a müncheni 'diktátum' egy megkésztett cseh alternatívájának” nevezte. A továbbiakban megpróbáljuk a terv egyes elemeit egybevetni Beneš korábbi és későbbi elképzeléseivel.

1. Területátadás, illetve területcsere

1938. szeptember 15-én a *Szudétanémet Párt*, amelyre az 1935. évi választások során a német választók alig kétharmada adta szavazatát, megszakította tárgyalásait a kormánnyal és kiadta a jelszót: „Vissza kívánunk térni a birodalomba”. Ugyanazon a napon Hitler az angol miniszterelnök elé tárta követelését, amely Csehszlovákia határ menti, németek lakta területeinek a birodalomhoz csatolását célozta. Két nappal később Beneš egyik miniszterét Párizsba küldte „egy különlegesen titkos tervvel”, amelyről ugyanaznap maga is tárgyalt a francia követtel Prágában. Beneš egy térképen jelölte meg azokat a területeket, melyekről, mivel a határerődítményeken túl helyezkedtek el, Csehszlovákia hajlandó lett volna lemondani. A térkép máig nem került elő, ám a követ jelentéséből kiderül, hogy ugyanarról a három nyugat- és észak-csehországi, illetve cseh-sziléziai területről volt szó, mintegy 8–900 000 német lakossal, amelyek Lockhart térképén is láthatók. Csehszlovákia stratégiai, gazdasági és kereskedelmi érdekei mindazonáltal nem játszottak szerepet, mikor a müncheni konferencia 1938. október 1-jén elkészítette a cseh tartományok németek lakta területeinek kiűrésére vonatkozó ütemtervet.

1939 januárjának végén, vagyis a rövid életű München utáni köztársaság idején Beneš Csehszlovákia jövőbeni határaitra vonatkozó elképzeléseit vázolta egy Jaroslav Drábekkel folytatott megbeszélés során, akit Beneš egykori munkatársai küldtek Prágából Londonba. Terve szerint a nyugat-csehországi határ még Karlovy Varytól keletre húzódott volna. Ezen kívül Beneš további három, Dél-Csehországban, illetve Dél-Morvaországban fekvő kisebb körzet átadását fontolgatta. Összesen kb. 1,4 millió német élhetett azokon a területeken, amelyekről Németország és Ausztria javára lemondott volna.

1939 márciusában német csapatok szállták meg Prágát és Brnót, és Hitler létrehozta az ún. *Cseh–Morva Protektorátust*. Szeptemberben a németek lerohanták Lengyelországot, és késő ősszel söpört végig a protektorátuson az első terrorhullám, amelynek során egyetemeket zártak be és 1200 cseh diákot hurcoltak koncentrációs táborba. Amikor a brit kormány Franciaország összeomlása után elismerte a Beneš által összeállított *ideiglenes csehszlovák kormányt*, egyszersmind arra is utalt, hogy ez az elismerés nem jelent kötelezettséget valamely konkrét határ jövőbeni támogatására nézve — beleértve a München előtti és a Münchenben meghúzott határokat.

1940 novemberében Beneš titkos táviratban értesítette a protektorátus területén működő ellenállási mozgalmat programjáról. E szerint nem mond le a történelmi határokról, ám ez számára gyakorlati s nem elvi kérdés. A legfontosabb — írta — a csehek által lakott terület megnövelése és lekerekítése. A táviratban ennek határait is megadja. A német területek Karlsbad, Reichenberg és Jägerndorf kanton gyanánt továbbra is Csehszlovákiához tartoznának. Ha mégis kiválnának a köztársaságból, nem jönnének létre olyan katonailag védhetetlen határok, mint a müncheni egyezmény után. Lockhart 1941 májusából származó jelentése és térképe azt bizonyítja, hogy Beneš számára a kiindulópont valójában az említett három kanton Németországnak történő átadása volt.

1942 januárjában Beneš lehetőséget kapott, hogy a brit külügyminiszterrel a müncheni egyezmény érvénytelenítése utáni követeléséről tárgyaljon, és ismertesse tervét Edennel a szudétánémet kérdés megoldására vonatkozólag. Eszerint ha Csehszlovákia kész lemondani sűrűn lakott területekről, úgy 6–700 000 némettől szabadulhat meg. Ha pedig bejelenti igényét egy darab német földre északkeleten, akkor honfitársai előtt a területátadást csereként tüntetheti fel. Térképet azonban, amelyen a szóban forgó területek fel lettek volna tüntetve, Beneš nem nyújtott át.

1942 júliusának első napjaiban a brit háborús kabinet megszavazta Eden javaslatát, hogy a müncheni egyezményt nyilvánítsák érvénytelenné, és közöljék bizalmasan Benešsel: az angol kormány elvben beleegyezik a német kisebbségek Közép- és Délkelet-Európából Németországba való áttelepítésébe. A javaslat indoklásában az említett területátadás fontos szerepet játszott. Ez a brit döntés bátorította fel Beneš, hogy 1942 szeptemberében már csak kb. félmillió német által lakott terület esetleges átadásáról beszéljen.

Washingtonban tett hivatalos látogatásáról visszatérve 1943 júniusában büszkén mesélte régi ismerősének, Lockhartnak, hogy a három nagyhatalom időközben megszavazta „a München előtti határok maradéktalan visszaállítását, amit határkiigazítások követhetnének”. Amikor 1943 októberében a brit háborús kabinet elvi döntést fogadott el Németország jövőjéről, az 1937. évi határokhöz való visszatérésből indult ki, „esetleges kisebb, megegyezésen alapuló határkiigazításokkal a Cheb-háromszögben”. Memorandumában, amelyet Beneš 1943. decemberi hivatalos látogatása alkalmával nyújtott át a szovjet vezetésnek, újfent hajlandónak mutatkozott a köztársaság nagyobb „nemzeti homogenitását” eredményező területcserére. Az ajánlattal egyszersmind meg akarta könnyíteni az angolok és az amerikaiak számára a szudétánémetek többségét érintő kitelepítés elfogadását.

Bár a németek és a magyarok Csehszlovákiából történő áttelepítésére vonatkozó memorandum, melyet a csehszlovák kormány 1944 novemberében adott át a brit követnek, nem tartalmazott utalást a Cheb-háromszög esetleges átadására, Beneš néhány nappal későbbi, Edennel folytatott megbeszélése során újra megerősítette szándékát, hogy területcsere révén átadjon 350–400 000 németet, az általuk lakott területtel egyetemben. Az átadandó területek nagyságát Beneš tehát tovább csökkentette, mégpedig, úgy vélem, alighanem a teheráni konferencia hatására, amelyen megállapodtak Lengyelország nyugati irányba történő eltolásáról Németország kárára, s az Oderáig terjedő valamennyi német terület, valamint egész Felső-Szilézia Lengyelországnak történő átadásáról. Beneš egy kis térképen mutatta meg a brit külügyminiszternek, mely területekre gondolt, s ezúttal megint nyugaton (Cheb-háromszög), északon, valamint északnyugaton elhelyezkedő területsávokról volt szó. Eden arra kérte Beneš, hogy a tervezett határkiigazításokat nagyobb léptékű térképen jelölje meg, s a térképet juttassa el a brit követnek.

1945. február elején Nagy-Britannia elismerte a csehszlovák kormány jogát, hogy az „adminisztratív ellenőrzést” az összes olyan területen átvegye, melyeket a müncheni egyezmény alapján Németország, Lengyelország és Magyarország annektált. A brit követ biztosította Beneš, hogy ez a formula bármely intézkedésre feljogosítja, s azok a határok végleges elismerésekor is végrehajthatók. Itt Benešnek arra a jogára esett utalás, hogy a köztársaság német származású lakóit csehszlovák állampolgárságuktól megfoszthassa.

A cseh elnök csak ekkor adta át a követnek az ígért térképet az új csehszlovák–német határra vonatkozó javaslattal. A tervezett határ Szászország és Bajorország esetében néhány kilométerrel, Sziléziában azonban jelentősebb mértékben a történelmi határokon túlra helyeződött. Ellenszolgáltatásul területek, mégpedig a korábbi javaslatokhoz képest jóval kisebb Cheb-háromszög és néhány földnyelv Németországra szálltak volna. A csere következtében Csehszlovákia 180 000 lakost magába foglaló területre tett volna szert, és elveszített volna 360 000 német által lakott területsávokat. Most bebizonyosodott, hogy a Foreign Office már nem támaszkodhatott Lockhart 1941 májusában készült térképére, Beneš pedig azóta semmiféle térképet nem adott át a briteknek.

Beneš már 1919-ben, a párizsi békekonferencia alatt is harcolt a történelmi határok megtartásáért, ám az akkori miniszterelnök Karel Kramář nyomására területcserét követelt Németországgal. Az akkori terv és Beneš 1945. februári javaslata számos pontban megegyeztek, Beneš mindenesetre 1945-ben kész volt a határt nem Aától, hanem Chebtől keletre meghúzni. Az első világháború győztes hatalmai 1919-ben a bajorországi és magyarországi forradalmak miatt a javasolt területcserét túl bonyolultnak és hosszadalmasnak találták, így aligha meglepő módon a történelmi határokbán állapodtak meg. Olyan döntés volt ez, amelyet Beneš nyilván jól megőrzött emlékezetében.

2. Elűzés és kitelepítés

Területek átadására csak akkor hajlandó, nyilatkozta Beneš a müncheni egyezmény előtt, ha Németország egymillió szudétánémetet befogad. Az ország belsejében fekvő, németek lakta nyelvi szigeteket, Teplice és Duchcov körzetét, valamint Észak-kelet-Morvaországot tisztán cseh területekké kell tenni, nyilatkozta 1940 márciusában az oxfordi *Royal Institute of International Affairs* intézetben. 1940 októberében az ellenállási mozgalomnak is azt táviratozta, hogy „a cseh élettér” nem szorulhat Szilézia és Ausztria közé, a németeket tehát ki kell telepíteni mind a Brno és Jihlava körzetében fekvő nyelvi szigetekről, mind Észak-Morvaország és Szilézia egyes részeiről, továbbá Dél-Morvaországból. Azt is hozzátette, hogy egymillió német kitelepítése már „óriási siker” lenne.

Lockharttal folytatott 1941. májusi megbeszélése során, mint említettük, Beneš abból a feltételezésből indult ki, hogy 300 000 német fog elmenekülni és további 1,4 milliót kell kitelepíteni. A Beneš által 1941 novemberében kitűzött minimális programban „legalább 1 millió német feltétlen kitelepítéséről” volt szó, amire részint területátadás révén, részint anélkül került volna sor. Wenzel Jakschtól, a szudétánémet szociáldemokraták emigrált elnökétől Beneš azt követelte, hogy fogadja el tervét, amely szerint kitelepítenének 6–700 000 embert: „a teljes burzsoáziát, a pángermán értelmiséget, valamint a fasizmushoz csatlakozott munkásságot”. Meg kívánja szerezni a jogot, hogy minden egyes németért, akiket a nyugati, északi és északkeleti területsávokkal együtt adnak át, további két németet telepíthessen ki, immár területátadás nélkül, hogy a kisebbség létszáma ezáltal összesen mintegy 2 millió fővel csökkenjen — közölte 1942 januárjában az angol külügyminiszterrel.

A szovjet vezetéssel 1943 végén Beneš a következő elgondolást ismertette: a felszabadulás utáni első hónapokban Csehszlovákia ki fogja telepíteni a németek egyes csoportjait, így az SS és a rendőrség tagjait, a Szudétánémet Párt és a Tornaszövetség vezetőit, tanárokat, ügyvédeket, technikusokat és mindazon személyeket, akik részt vettek Csehszlovákia gazdasági és pénzügyi kifosztásában. A szudétánémetek zömét két éven belül, a többit a rákövetkező három évben telepítenék ki. A csehszlovák kormány gondoskodni fog róla, hogy a cseh, szlovák és kárpátaljai rutén lakosság minden egyes községben kétharmados többségre tegyen szert. Molotovnak azt mondta: „Ha minden németet el lehet űzni, az jó. Ha nem, akkor legalább kétmilliót.” Ebből a számból indult ki a csehszlovák kormány már említett, 1944. novemberi memorandumában is.

3. A maradék kisebbség asszimilálása

Csehszlovákia fel tud venni 1–1,2 millió németet. Ezek fele demokrata, szocialista és zsidó, akiket „nem lehet kitenni az ausztriaihoz vagy másutt történetekhez hasonló mérsárlásnak” — írta Beneš 1938. szeptember 17-i üzenetében. A maradék kisebbség első számú képviselőjét Wenzel Jakschban látta. Jaksch 1939-ben elfogadta a „szervezett lakosságcsere” elvét, ám érvényét hamarosan arra „a néhány pontra korlátozta,

ahol a nyelvi területek adminisztratív elhatárolása, elsősorban közlekedéstechnikai okokból, nem lehetséges”. Végül Jaksch is beleegyezett több százezer szudétánémet náci elűzésébe. A maradék kisebbséget Beneš Edennel folytatott megbeszélései során 900 000–1 000 000 körülire becsülte. Ő maga azon van, tette hozzá, hogy a „demokratikus és ártatlan németeknek ne essen bántódásuk”, bár képviselőikkel az emigrációban, tekintettel az otthon élők érzelmeire, nem köthet egyezséget.

Beneš memorandumában, melyet a szovjet kormánynak, majd 1944 januárjában, Angliába visszatérve a Foreign Office-nak is átadott, ragaszkodott hozzá, hogy mindazokat, akik 1938 és 1939 folyamán német állampolgárságot kaptak, kitelepíthessék, valamint, hogy a németek egyes csoportjainak, saját döntés alapján, visszaadhassa a csehszlovák állampolgárságot. Az 1944. novemberi memorandumnak megfelelően az ún. „antifasiszták”, a „hasznos szakmunkások” és a „nemzeti hovatartozásukra nézve közömbös egyének” számára meg kívánta adni a lehetőséget, hogy Csehszlovákiát válasszák.

4. Az emigrációban született tervek egyeztetése az ellenállási mozgalommal és a szövetségekkel

A cseh ellenállók többsége már kevéssel a Cseh–Morva Protektorátus megalapítása után az összes német elűzését követelte Csehszlovákiából. Beneš ezeket a követeléseket közvetlenül a háború kitörése után még nacionalista „ostobaságoknak” nevezte. A cseh tüntetők és a német rendőrség között 1939 októberében lezajlott összeütközések után az ellenállás vezetősége a következő jelentést küldte: „Népünk [...] szörnyű bosszút fog állni, s aki humanizmusra, demokráciára vagy külpolitikai szempontokra hivatkozva fellépne a leszámolás ellen, azt félre fogja söpörni a nép haragja.” Egy évvel később az ellenállás egyik vezetője a következőt jelentette: „A nép úgy látja, hogy élettere a történelmi határok között helyezkedik el, a németeket pedig bevándorlóknak tartja, akiket ki kell telepíteni”. Beneš válaszában az állt, hogy a leszámolást „értelmes megoldásnak kell követnie. Azt azonban nektek kell elérnetek, hogy lehetőleg sok németet űzzenek el, és lehetőleg messzire.” A Szovjetunió elleni német támadás után az ellenállás vezetése ismét a köztársaság történelmi határok közti helyreállítását követelte, mégpedig németek nélkül. Beneš, bár „maximális programként” elfogadta ezt a követelést, 1942 szeptemberében még mindenkit „bolondnak vagy naivnak” tartott, aki azt hitte, hogy a nagyhatalmak az összes német egyidejű kiebrudalása árán beleegyeznek az egységes köztársaság helyreállításába.

Miután a brit kormány a müncheni egyezményt 1942 júliusában érvénytelennek nyilvánította, Beneš saját terveit fokozatosan az ellenállási mozgalom radikálisabb követeléseivel igazította. Az átadásra szánt területek nagysága így egyre csökkent, a kitelepítendő németek száma pedig egyre nőtt. Beneš és az ellenállási mozgalom tervei között valójában csak a módszerekben volt különbség, a kitűzött célban nem. Mindketten olyan egységes és önálló államot akartak, amelyben három szláv nép él együtt, a cseh, a szlovák és a kárpátukrán, s amelyben nem létezik nem szláv kisebbség.

Beneš terve válasz volt a Szudétanémet Párt által kiadott felhívásra: „Haza a birodalomba!” De válasz volt egyben Hitler 1938. szeptember 15-i berchtesgadeni követelésére is, amely a cseh tartományok németek által lakott területeinek átadását célozta. A cseh kitelepítési terv tehát közvetlen reakció volt „Münchenre”, az ún. „szudétanémet kérdés” nemzetiszocialista megoldására. Beneš határozottan ragaszkodott már München előtt kidolgozott tervéhez: területátadás, illetve kitelepítés révén a német kisebbség létszámát a háború előttinek kevesebb mint harmadára kívánta csökkenteni. A Smutný-hagyatékából származó dokumentum arra utal, hogy valójában sohasem akart három kantont létrehozni, s azokban autonómiát adni a németeknek. Ezt a változatot csupán a szudétanémet szociáldemokraták megfélemlítésére s a cseh ellenállási mozgalom megnyugtására szánta, valamint tartaléktervül egy hirtelen németországbeli fordulat, illetve az azt követő megegyezéssel béke esetére. A történészeket, beleértve engem is, mindenesetre sikerült megfélemlíteni. Beneš nem csupán a csehszlovákiai németek számának csökkentését tervezte, hanem kisebbségként való megszüntetésüket is. Csak „demokraták, szocialisták és zsidók”, valamint a nemzeti hovatartozásukat illetően közömbös németek maradhattak, akiknek alacsony száma az asszimilációt volt hivatva megkönnyíteni.

A terv a szövetséges nagyhatalmak körében támogatásra talált. 1942 júliusában a brit kormány a müncheni egyezményt érvénytelennek nyilvánította, és titokban beleegyezett „a német lakosság áttelepítésébe Közép- és Délkelet-Európából Németországba, ahol az szükséges és kívánatos”. Így reagált a Heydrich elleni merényletet követő terrorra, s még inkább Sztálin tervére, amely a Szovjetunió kiterjesztését irányozta elő nyugat felé balti államok, Kelet-Lengyelország és Besszarábia rovására. Csehszlovákiát és Lengyelországot meg kívánták erősíteni Oroszországgal és Németországgal szemben, mégpedig a Szudéta-vidék visszaadása, Kelet-Poroszország és Felső-Szilézia annektálása, az itteni német lakosság kitelepítése, valamint a kelet-közép- és délkelet-európai államok két konföderációba történő egyesítése révén. Rooseveltnél személyes beleegyezését a kitelepítésekhez Beneš 1943. májusi hivatalos látogatása alkalmával szerezte meg, a szovjetek ígéretét pedig, hogy a németek elűzését a Vörös Hadsereg támogatni fogja, 1943. decemberi moszkvai útja során.

A brit és az amerikai kormány osztotta Beneš véleményét, hogy a népszavazásokon és kisebbségvédelmi szerződéseken alapuló háború előtti rendszer csődöt mondott. Ezért úgy tartották, hogy a határkiigazításokat össze kell kötni a lakosság szervezett áttelepítésével. Ha a szudétanémetek Csehszlovákiában maradnak, érvelt az 1944. novemberi csehszlovák memorandum, akkor a köztársaság sem külpolitikai biztonságra, sem belpolitikai stabilitásra nem számíthat. A britek érdeke is, hogy a „németek külhoni előőrseit” felszámolják, hangoztatta a Foreign Office. A München előtti határok helyreállítása a lakosság áttelepítése nélkül nem látszik lehetségesnek, közölte az angol követ Benešsel. A Szudéta-kérdés a háborús okok közé tartozott — fűzte hozzá —, ezért megoldást kellett találni rá.

Mindazon kegyetlenségek után, amiket a németek a csehszlovák nép ellen elkövettek, békés együttélésük egy államban elképzelhetetlen — állította egybehangzóan a csehszlovák kormány és a Foreign Office tanácsadó testülete. „Ahol Heydrich és hozzá hasonlók uralkodtak, ott egyetlen német sem élhetne biztonságban.”

A németek kitelepítése céljából 1943 novemberében létrehozott miniszterközi bizottság 1944 júliusában arra a következtetésre jutott, hogy a részleges kitelepítéssel szemben a teljes kitelepítést kell támogatni. Utalt rá, hogy az áttelepítést a kisebbségi jogi garanciák nehezítik, a hátramaradottakat fenyegető asszimiláció viszont megkönnyíti. Amennyiben a maradék német kisebbség meg tudná őrizni nemzeti identitását, az eljövendő Németország kísértést érezhetne, hogy mindezt újabb terjeszkedésre használja fel. Bármilyen döntés születne, a felmegoldásokat kerülni kell. A bizottság magáévá tette Beneš javaslatát, hogy az elűzöttek vagyonát Csehszlovákia jóvátételi követelése ellenében számolják el, s az így felszabadult anyagiakból a német kormány a kitelepítetteket kártalanítsa. A bizottság elnöke és az emigrációs kormány hangot adtak reményüknek, hogy a homogén nemzetállamok hosszú távon harmonikusabban fognak együttműködni Európában, mint a háború előtti korszak nemzeti kisebbségekkel megterhelt államai.

Két kérdésben azonban a brit tervező testületek és a Foreign Office más véleményen voltak, mint a csehszlovák kormány. Elutasították mindenekelőtt ennek azt az álláspontját, hogy különbséget tegyenek az azonnal elűzendő „bűnösök” és a szervezett formában kitelepítendő német tömegek között. Másodsorban úgy gondolták, hogy az ütemtervet humanitárius és gazdasági okokból egyeztetni kell a nagyhatalmakkal, végleges formába öntése nem engedhető át a csehszlovák és lengyel kormánynak. „A gyors és szervezetlen kiűzés kiszámíthatatlan mértékű emberi szenvedéssel járna, amint azt a Hitler által elrendelt elűzések is bizonyítják” — szögezte le a bizottság. A szállítási kapacitás hiányában a szervezett kitelepítés szerény méreteken, s csak a háború befejezése után egy évvel kezdődhet — hangzott a bizottság véleménye a továbbiakban —, és legalább öt évig fog tartani. Közben az is világos volt, hogy Nagy-Britanniának az elűzés konkrét megvalósításába már alig lesz beleszólása, mivel a szóban forgó területeken a szovjet befolyás túlsúlya várható.

A csehszlovák kormány továbbra is ragaszkodott tervéhez, hogy a kitelepítést két év alatt be kell fejezni, 1944. novemberi memorandumában azonban brit kívánságra lemondott a „bűnösök” elűzése és a többi német kitelepítése közti különbségtételről. A megszállt Csehszlovákiában működő ellenállási csoportok 1944 júliusában a következőket közölték Benešsel: mivel Csehszlovákia nemzetközi szabályozások alapján esetleg csak a németek egy részét tudja kitelepíteni, legfeljebb kétmilliót, el kell érni, hogy a felszabadulás utáni első napokban, vagyis még a nemzetközi döntést megelőzően a „bűnös nácik” a bosszú elől lehetőleg nagy számban s lehetőleg messzire meneküljenek. Már a Szudéta-vidék megszállása alkalmával „meg kell tisztítani” a németektől azokat a területeket, ahol a cseh elem hagyományosan erősen van képviselve. Mindez felhívás volt az akciókra, az ún. „vad elűzésekre”, amelyek során a német lakosságot a történelemben páratlan méretű és kegyetlenségű atrocitások érték.

Az emigrációban született tervek, valamint az elűzés méretei és lefolyása közti ellentétből a szudétanémet történészek azt a következtetést vonták le, hogy e tervek már eleve „a szövetségesek félrevezetését” célozták. Beneš „fasiszta mintára maga is egyfajta ’végső megoldást’ sürgetett, vagyis a szudétanémetek teljes kényszerkitelepítését”. Egy amerikai történész a csehszlovák elnöknek felrótta „történel-

mi felelősségét a kitelepítés-szindróma létrejöttében, amelynek utóbb nemcsak a szudétanémetek estek áldozatul”. A háború után Beneš maga és hívei azt állították, hogy az elnök kezdettől a németek csaknem teljes kitelepítését szorgalmazta. Más cseh és német történészek is ezzel szemben vagy úgy gondolták, hogy a tervek fokozatosan váltak egyre radikálisabbakká, mégpedig a háború és a megszállási politika éleződése miatt, vagy nem láttak bennük mást, mint „variációsorozatot ugyanazon témára”. A New Yorkban fellelt dokumentumok és a Foreign Office aktáiból származó bizonyítékok arra engednek következtetni, hogy Beneš az említett radikalizálódási folyamat, valamint az otthonról kifejtett nyomás ellenére meglepően sokáig kitartott kompromisszumos tervének egyes elemei mellett (részleges területátadás, részleges kitelepítés és a maradék kisebbség beolvasztása). A teheráni konferencia után a súlypont mindazonáltal az elűzésre helyeződött.

A nemzetiszocialista uralom alóli felszabadulás után a kitelepítés saját ritmusa szerint zajlott. A politikai pártok a németellenes közhangulathoz igazodva egymást múlták felül a nacionalizmus terén. A csehek nagy részén, akik az első napokban és hetekben a Szudéta-vidékre özönlöttek, a bosszú és a gazdagodás vágya lett úrrá. Az első hetek és hónapok atrocitásai után a potsdami konferencián elhatározott át-fogó kitelepítés a szudétanémetek legtöbbségét megváltásként érte.

Források és irodalom

Jelen tanulmány témájához a legfontosabb levéltári források a Foreign Office, különösen pedig az ezen belül működő Central Department in Public Record Office (London) aktái, valamint az ún. Beneš-Archívum iratai, V. Klecanda és J. Smutný hagyatéakai, melyek mind T. G. Masaryk levéltárában (Prága) találhatóak, továbbá Smutný kisebb, a Columbia University Levéltárában (New York) lévő hagyatéka. A csehszlovákiai ügyiratok jó választékát nyújtja *Libuše Otáhalová és Milada Červinková* kiadványa: *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*. I–II. Praha, 1966., valamint *J. Vondrová* műve: *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945*. Praha, 1994. A témáról a legújabb cseh monográfia *V. Kural* munkája: *Misto společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*. Praha, 1994. Habilitációmiban (Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten. Die polnische, tschechoslowakische und jugoslawische Exilregierung im Londoner Exil 1939–1943. München, 1988.) magam is részletekbe menően és összehasonlító módszerrel foglalkoztam a kitelepítési tervek alakulásával.

DETLEF BRANDES

“A DELAYED CZECH ALTERNATIVE TO THE DIKTAT OF MUNICH”
(NEW MATERIAL ON THE EVENTS WHICH LED TO THE EXPULSION
OF THE SUDETEN GERMANS)

In this study the author examines how plans and ideas of Eduard Beneš with regard to the German minority in Czechoslovakia developed between the years of 1938 and 1945. In 1938, shortly before the Munich Conference, it was Beneš's secret plan that Czechoslovakia would be prepared to relinquish (in Germany's favour) three areas in the north and west of the country with a total of 800 000 – 900 000 citizens of German descent. While in 1940 he did suggest that the three areas inhabited by Germans should each form a canton, despite various modifications, Beneš kept to his original strategy of the surrender or exchange of land for the whole period until 1945. From 1938, it was his belief that a part of the German population would have to be resettled. After the British government declared the Munich Agreement to be null and void in 1942, Beneš gradually modelled his own plans on the more radical demands of the Czech resistance movement. Thus, the amount of land to be surrendered gradually diminished while the number of Germans to be resettled grew. The difference between the plans of Beneš and those of the Resistance was one of means rather than ends. Both parties wanted a state in which three Slav peoples (Czechs, Slovaks and Carpatho-Ukrainians) would live together and in which there would be no non-Slavic minorities. The Czech plan of resettlement was a direct reaction to the National Socialist solution to the 'Sudeten question'. Beneš stuck firmly to the plan he had worked out even before Munich, i. e. to reduce the German minority to less than a third of its pre-war size by either surrendering territory or through resettlement. The material found by the author in the archives of Columbia University (in documents belonging to the legacy of Jaromír Smutný) would suggest that Beneš never seriously wanted to establish the three autonomous German cantons. This suggestion was made simply to confuse the Sudeten German Social Democrats and to calm the Czech resistance. It was also a reserve plan to be employed in the event of either a German recovery or a peace agreement following such a recovery. (In any event, Beneš certainly succeeded in confusing historians). Beneš did not simply plan to reduce the number of Germans. He wanted to bring an end to their existence as a minority. Only 'democrats, socialists and Jews' and those who were indifferent as to which nationality they belonged would be allowed to remain — and these would be so few in number as to allow for a rapid assimilation. On the basis of the contents of the New York material and the records of the Foreign Office, the conclusion may be drawn that despite a process of radicalisation and intense pressure from home, Beneš kept to several elements of his compromise plan for a surprisingly long time. (These elements included: partial surrender of territory; partial resettlement; assimilation of those who remained.) However, after the Teheran Conference the emphasis switched to expulsion.

Városgazdálkodás és községesítési politika Budapesten 1890–1914¹

Az európai városok történetében a 19. század utolsó harmada hozta meg az áttörést abban a folyamatban, amelynek során az elsősorban adminisztratív-rendészeti orientációjú, szabályozó jellegű városigazgatásból kifejlődött a gazdasági-társadalmi viszonyokba aktívan beavatkozó, szolgáltatás-szervező városigazgatás. Az iparosítás következményeképpen végbemenő városnövekedés és urbanizáció, az ezzel járó tömeges életformaváltás, az emberek közötti érintkezések megsokszorozódása és bonyolultabbá válása a városigazgatás feladatait hallatlan mértékben kitágították, és ezzel a városi önkormányzatokat anyagi teherbírást is próbára tevő alkalmazkodási kényszer elé állították. A század közepén még jobbára csak azon szolgáltatásokat tekintették a városigazgatás közvetlen feladatának, amelyek a hagyományos rendészeti típusú feladatkörökkel álltak szoros kapcsolatban. A közutak és vízelvezető árkok vagy csatornák fenntartása, a közvilágítás, a tűzvédelem megszervezése és ezt szolgáló építési előírások mellett mindinkább előtérbe került a szűkös városi térben hirtelen összezsúfolódó tömegek együttéléséből adódó járványveszély leküzdése, az ehhez szükséges higiéniai igények felkeltése és kielégítésük feltételeinek megteremtése. Ez, sok egyéb mellett, megkövetelte a modern vízvezeték- és csatornarendszerek kiépítését, a tömegfogyasztásra kerülő élelmiszer ellenőrzésére vásárcsarnokok és közbárányok létesítését. A járványveszéllyel összefüggésben került a hatóságok látókörébe a lakásviszonyok kérdése, a lakásokkal szemben bizonyos közegészségügyi alapkövetelmények felállítása.

A városi önkormányzatok tehát először hagyományosnak tekinthető rendészeti feladatkörükből adódóan, az ezzel összefüggő tárgyi feltételek megteremtése kapcsán találták magukat új szerepkörben: nagyszabású infrastrukturális beruházásokat eszközöltek, üzemeket létesítettek és tartottak fenn saját kezelésükben, mindehhez nagy létszámú és differenciált műszaki személyzetet kellett alkalmazni. Azokat a közterület felhasználásával űzött és monopolisztikus természetű szolgáltatásokat — a gázszolgáltatás, kötöttpályás közúti közlekedés, később a nyolcvanas évektől elterjedő áramellátás — amelyeknek ilyen elsődleges rendészeti jelentősége nem volt, és ahol a jövedelmezőségi érdek szabadabban érvényesülhetett, egyelőre a magánvállalkozásnak engedték át. A magánvállalatok működését e téren koncessziós szerződésekkel szabályozták, amelyek általában, a bőséges profit biztosítása mellett, bizonyos befolyást biztosítottak a városi hatóságnak a szolgáltatás minősége és tarifája tekintetében.

1 Készült a Bárczy István Alapítvány támogatásával.

A roppant költséges infrastrukturális beruházásokra a városok rendszeres jövedelmi forrásai: helyi adók, illetékek, járulékok, a közvagyon gyümölcsöztetéséből származó bevételek, nem nyújtottak fedezetet. A század utolsó harmadában megszokszorozódott a városok kölcsönfelvétele. A 10 000 lakos feletti német városok adósságállománya 1881 és 1901 között csaknem megnégyszereződött: 770 millió márkáról 3,1 milliárdra nőtt. 1907-re pedig elérte az 5,3 milliárd márkát.² Bécs 1866-ban határozta el az első nagy beruházási kölcsön felvételét, 25 millió forint értékben. A befolyt összeg több mint felét az első nagy vízvezeték építése kötötte le. 1874-ben már 40 milliós kölcsön felvételéről döntöttek, amiből a legnagyobb részt a vízvezeték mellett az új városháza építésére fordították, de jelentős volt az útépítés és az iskolaépítés finanszírozása is.³ Ebből is látható, hogy a hatalmas kölcsönöket a városok olyan létesítményekre fordították, amelyek jelentős részétől jövedelmet egyáltalán nem remélhettek, más részüktől pedig csak annyit, amennyi a befektetett kölcsöntőke törlesztését sem fedezte. A törlesztés így a városok amúgy is nagyon igénybe vett egyéb bevételeiből történt. Az adóterhek fokozása csak teljesen új bevételi források feltáráásával volt elkerülhető, így a figyelem magától értetődően fordult a szolgáltatásokat általában korántsem közmegelegedésre ellátó, monopolhelyzetükkel visszaélő vállalatok busás nyeresége felé. Angliában az 1870-es években, Németországban a következő évtizedben bontakozott ki nagyobb arányokban azon üzemek községestítésének folyamata, amelyek esetében ezt már nem a hatóság szűkebb feladatkörében jelentkező égető hiány felszámolása, hanem elsődlegesen pénzügyi, gazdaságossági szempontok, másrészt a fogyasztóknak a jobb és megbízhatóbb szolgáltatás, a mérsékeltebb tarifák iránti igénye ösztönözte. A községestített üzemek tarifapolitikáját azonban az a törekvés határozta meg, hogy azok olyan nyereséget biztosítsanak a városi háztartás számára, ami elkerülhetővé teszi az adóterhek fokozását, és nem csak az üzemekbe fektetett tőkét törleszti, hanem azonkívül a nem jövedelmező infrastrukturális és szociális létesítményekre fordított kölcsönpénzek törlesztésére és kamataira is fedezetet nyújt.

A századfordulón már követelményként jelentkezett a városigazgatással szemben az urbanizált életmód feltételeinek sokoldalú biztosítása a lakosság egésze számára, a kialakult és állandóan bővülő kényelmi igényektől az elemi létfenntartás eszközeiig, a környezet egy minimálisan elvárt színvonaláig. Azokon a területeken, ahol a piaci mechanizmus látványosan képtelen volt az igények kielégítésére, a hatóságtól várták a beavatkozást. Mindez, noha a gyakorlatban szakítást jelentett a hagyományos laissez-faire liberalizmussal, korántsem igényelte feltétlenül, legalábbis a kezdeti szakaszban, annak valamiféle elvi megkérdőjelezését, amint ezt a jelenség viszonylag korai angliai kibontakozása mutatja. A klasszikus liberalizmus eszmekörében a várost magát is fel lehetett fogni az ott vagyonnal rendelkezők és adót fizetők elsődlegesen gazdasági társulásának, akik pénzükért joggal várják el a vagyonbiztonság és a gazdasági tevékenység feltételeinek szavatolását, az ezzel összefüggő szolgáltatások biztosítását. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Közép-Euró-

2 Jürgen Reulecke: *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1985. 111.

3 Josef Kucera: *Kommunale Ausgaben und deren Finanzierung. 1861 bis 1891*. In: *Wien in der liberalen Ära*. Hg. von Felix Czeike. Wien, 1978. 48. skk.

pában a városigazgatás szolgáltatásszervező jellegének előtérbe kerülése párhuzamosan haladt és szorosan összefüggött a klasszikus liberalizmus eszméinek az 1873-as válságot követő megrendülésével, a „beavatkozó” államtípus kibontakozásával.⁴

A fentiekben igen általánosan felvázolt átalakulás konkrét motívumai és összevetői természetesen nemcsak országonként és régióként, de városokként is igen különbözőek voltak. Rokon típusú városok persze sokban hasonló kihívásokkal néztek szembe. Így Budapestnek a gyorsan növekedő iparvárosokkal közös gondja volt, hogy az elemi szintű technikai és szociális infrastruktúra kiépülése sem tudta követni a túlnyomóan szegény tömegek hatalmas tempójú városba áramlását, és a társadalom képét különösen a századfordulóig erőteljesen meghatározta az itteni életviszonyokba még szervesen be nem illeszkedett, bizonytalan egzisztenciájú elemek nagy aránya. A fővárosi szerepkör és a birodalmi székvárosi ambíció emellett döntő szerepet juttatott a reprezentatív igényeknek, annak a törekvésnek, hogy Budapestet felszereljék egy modern világváros mindazon kellékeivel, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy az egész közép- és délkelet-európai térség forgalmi és kulturális központja legyen.

Mindaz az újítás, ami a szolgáltatásorientált városigazgatás kibontakozása során megvalósult, valamilyen módon lecsapódott a városi költségvetésben, igen alkalmassá téve azt a történész számára annak felmérésére, hogy a folyamat az egyes városokban meddig jutott el, és milyen jellegzetességekkel bírt. Jelen tanulmány tárgyának az 1890 utáni periódusra való leszűkítésénél az a szempont volt irányadó, hogy a városegysítéstől 1890-ig terjedő fejlődést városigazgatási szempontból még más problematika uralta: az eredetileg szűken értelmezett rendészeti igazgatás keretében megjelent sokféle funkció differenciálódása és önálló városigazgatási ügyszakágazatkénti elkülönülése; az igazgatás szakszerűsödése; a sokrétűen tagolt, élethivatásszerűen ezzel foglalkozó városigazgatási bürokrácia kiterjedélyesedése. Kétségtelen, hogy a szolgáltatásorientáltság felé történő elmozdulás keretfeltételeit ez a korszak teremtette meg, és számos konkrét kezdeményezés ide vezethető vissza, kiteljesítésükre azonban csak a tárgyalt időszakban került sor.

Állami támogatás

A kiegyezés révén Magyarország kormányrúdjához jutott liberális nemesi elit a reformkorból örökölte azt a koncepciót, miszerint az országban a modernizációs átörös a szűkös erőforrások egy központba összpontosításával érhető el a leghatékonyabban. Ennek jegyében hozta létre az 1870:X. tc. még Budapest közigazgatási egyesítése előtt a *Fővárosi Közmunkák Tanácsát*, azzal a feladattal, hogy teremtsen meg a műszaki-városrendezési értelemben egységes Budapest alapjait.

4 Wolfgang R. Krabbe: Kommunalpolitik und Industrialisierung. Die Entfaltung der städtischen Leistungsverwaltung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1985.; Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Hrsg. von Lothar Gall. Historische Zeitschrift, Beiheft 12. München, 1990.; Hamish Fraser: Municipal socialism and social policy. In: The Victorian City. Ed. by R. J. Morris-Richard Rodger. London–New York, 1993. 258–280.; J. Reulecke: i. m. 56–66., 109–131.; Brian Ladd: Urban Planning and Civic Order in Germany 1860–1914. Harvard Univ. Press, 1990. 36–75.

Együttal egy francia–osztrák pénzcsoporttól 24 millió forint kölcsönt vettek fel a Duna pest–budai szakaszának szabályozására, rakpartok építésére, a Lánchíd megváltására és újabb híd építésére, „közlekedési fővonalak” nyitására. Az állami szempontrendszer szerint, és a kormány nagyarányú pénzügyi hozzájárulásával végrehajtott fejlesztések súlypontja tehát a gazdasági-forgalmi természetű központi funkciók lebonyolításával közvetlenül kapcsolatos létesítmények, másrészt a „világváros fényének jellegét” magán viselő városrész gyors kiépítése volt. A kölcsönből megvalósítandó feladatok közül a Közmunkatanácsra a „közlekedési fővonalak” nyitását, azaz a Sugárút és a Nagykörút kiépítését bízták, a többi a kormány közvetlen irányítása alatt valósult meg. A 24 millió forintos kölcsön elköltését követően a főváros fejlesztéséhez a kormányzat a közvetlen állami beruhások (középületek, Duna-hidak, államvasúti létesítmények), valamint a magánépítkezéseket ösztönző adómentességek és kedvezmények kiterjedt rendszere révén járult hozzá nagymértékben. A fővárosi önkormányzatnak az állami költségvetésből juttatott rendszeres támogatás igen szerény volt, és nem a sajátos önkormányzati funkciók teljesítését szolgálta, hanem egyes jogszabályi kötelezettségekből adódó (az ún. államtól átruházott hatáskörhöz sorolt) hatósági feladatok ellátásához járult hozzá. Ez az összeg 1900-ban mintegy 600 000 koronára rúgott, ami a községi alap rendes bevételeinek mindössze 1,9%-át tette ki. 1912-re még tovább csökkent az állami hozzájárulás részesedése: a kb. 1 millió korona már csak a rendes bevétel 1,4%-át jelentette.⁵ Ezen belül a legnagyobb tétel mindkét alkalommal a közel félmillió korona katonabeszállásolási költségtérítés volt. Említésre méltó összeg volt az egykori állami utak fenntartása címen fizetett államsegély, az anyakönyvi államsegély, és a századfordulót követően az iskolák fenntartásához nyújtott támogatás, valamint az 1908:XLVI. tc. folytán kiesett tandíjbevételeért juttatott kárpótlás. Az állami támogatás sajátos formájaként vehető számba, hogy a törvényhozás a főváros által felvett törlesztéses kölcsönöknek adó- és illetékmentességet biztosított.⁶ Egyes kiemelt jelentőségű városfejlesztési akciók esetében pedig sajátos konstrukciókat alakítottak ki a közös állami-fővárosi finanszírozásra. Ez történt az Erzsébet-híd és a Ferenc József-híd építése és a Belváros ezzel összefüggő szabályozása kapcsán. A hidak építésére az 1870. évi kölcsönre lekötött jövedelmeknek a törlesztés által igénybe nem vett részét és tartalékalapjait jelölték ki, az ezen túlmenően fennmaradó felesleget pedig, a főváros 2 millió forint hozzájárulásával együtt a hidakhoz vezető feljárók és útvonalak kialakítására, az egész Belváros teljes átépítését megindító szabályozásokra fordították.⁷ Ennél nem kisebb jelentőségű volt a katonai laktanyának a város belterületéről történő kitelepítése és a város terjeszkedésének útjában álló Újépület lebontása. A pénzügyi terhek oroszlánrészét az állami költségvetés vállalta. A főváros 5,6 millió forintért megvásárolhatta a városháza céljára kiszemelt Károly-kaszárnyát, az Újépület területének köztérre alakítandó része és a Gellért-

5 Budapest Székesfőváros Zárszámadása és Vagyoneleltára (= Zárszámadás) 1900., 1912. évekről.

6 Magyar Törvénytár/Magyar Törvények (= MT). 1889:XXXII. tc. MT 1889–1891. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 139.; 1896:XVII. tc. MT 1896. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 58.; 1911:XVI. tc. MT 1911. évi törvénycikkek az összes élő törvények tárgymutatójával. Jegyz. előtá: Greccsák Károly. Bp. 1912. 293.

7 1893:XIV. tc. MT 1892–1893. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 437–438.

hegyi Citadella pedig ellenszolgáltatás nélkül került a tulajdonába.⁸ Mindkét törvény gondoskodott a kiemelt helyeken kívánatos gyors ütemű beépítést előmozdító speciális adómentességekről is. Az előbbi két törvény éppúgy Wekerle Sándor nevéhez fűződik és az ő személyes alkotásának tekinthető, akárcsak a „székesfőváros fejlesztéséről és háztartásának rendezése végett teendő állami intézkedésekről” szóló 1908. évi törvény.⁹ Ez elsősorban arról ismert, hogy ennek alapján vásárolták meg József főhercegtől a Margitszigetet a *Fővárosi Pénzalap* részére. A törvény fő célja emellett kifejezetten az önkormányzat megrendült pénzügyeinek szanálása volt. A főváros az államrendőrség költségeihez addig felerészben járult hozzá, ezt most 800 ezer korona fix összegben rögzítették, ami nemcsak a további növekedéstől jelentett mentesítést, hanem az összeget nagy mértékben csökkentette is, hiszen az összeg a megelőző években nemegyszer meghaladta ennek kétszeresét. Egy további régi sérelem — a fogyasztási adókból eredő jövedelem növekménye nagy részének az állam általi elvonása — orvoslása gyanánt átengedték a fővárosnak az italmérési illetékből befolyó összeget. E két intézkedés, a községi adópótlék emelésével együtt, alkalmas volt a fővárosi költségvetés hiányának eltüntetésére, és megteremtette a Bárczy-korszak nagyarányú kölcsönfelvételeinek feltételeit. A Közmunkatanács rendelkezésére álló Fővárosi Pénzalap állandó jövedelemforrásai aránylag szűkösek voltak, így nem tudott megfelelni eredeti rendeltetésének, hogy a városrendezési munkálatok fő finanszírozója legyen. Ez nagyrészt a fővárosi költségvetésre hárult.

Bevételek és kiadások

A város bevételeit és kiadásait a gazdálkodás tényeit teljeskörűen tükröző évenkénti zárszámadások alapján vizsgáljuk. Minden esetben a be- és kifizetések tényleges teljesítését tükröző lerovási rovat adatait használtuk, figyelmen kívül hagyva az átfutó és kezelési jellegű tételeket. A főváros intézményeinek és az általuk ellátott feladatoknak a finanszírozása nem egy egységes költségvetés keretében történt, hanem tucatnyi elkülönített, önálló költségvetéssel bíró alapból. Az ún. községi alapon számolták el mindazon anyagi eszközöket, amelyek nem voltak valamely speciális célra lekötve, ennek költségvetése jelentette tulajdonképpen az „általános” költségvetést. A községi alapon belül is külön kezelték az ingatlanok eladásából származó bevételt, ami csak vagyongyarapodást jelentő beruházásokra volt fordítható, valamint a kölcsönpenzeket. Ez arra szolgált, hogy a folyó kiadásoknál mutatkozó túlköltekezés ne legyen elfedhető beruházásokra szánt keretek elvonásával. Kényszer szülte megoldást mindazonáltal erre is találtak: a rendes kezelés keretében fedezetet nem találó kiadásokat a kölcsönalaptól elvont „kamat nélküli előleg” címen számolták el, megtérítéséről pedig gyakran nem, vagy csak évek múlva gondoskodtak. A többi alap meghatározott célra rendelt, különböző eredetű és

8 1894:XX. tc. MT 1894–1895. évi törvényczikkek. Bp. 1897. 145–146.

9 1908:XLVIII. tc. MT 1908. évi törvényczikkek. Jegyz. eláta: Márkus Dezső. II. Bp. 1909. 1117–1123. Vö. Szekeres József: Budapest székesfőváros önkormányzatának gazdasági alapjai. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat történetéből. Szerk. Lőrincz Lajos. Bp. 1991. 91–96.

természetű vagyonrészeket és jövedelmeket foglalt magában. Költségvetésük együttesen is alig egytizedét tette ki a községi alpnak. Ide tartozott a kisajátítási alap, a pesti, illetve a budai kórházak fenntartására szolgáló két alap, a szegényalap, az árva- és szeretetházi alapok, valamint a köztemetői alap. Az ide csoportosított pénzekből is a főváros legsajátabb közfeladatait fedezték, az elkülönített kezelést csak adminisztratív érdek vagy egyszerűen a hagyomány indokolta. A gazdálkodásról teljes képet csak úgy nyerhettünk, hogy az alapok költségvetését összevontuk, megtisztítva az egyes alapok között átfolyó összegektől.¹⁰ A főváros ily módon kiszámított bevételei és kiadásai az alábbiak szerint alakultak (I. I. táblázat):

I. táblázat

Budapest Székesfőváros bevételei és kiadásai koronában 1890–1913

Év	Bevételek		Kiadások	
	Összes bevétel	Ebből kölcsön	Összes kiadás	Ebből beruházás
1890	25 500 968	5 031 556	22 487 054	4 862 797
1891	23 889 768	1 274 046	22 769 994	4 268 748
1892	31 383 837	8 204 562	28 871 207	8 490 914
1893	29 873 426	4 776 830	32 001 091	11 088 312
1894	32 658 282	5 429 478	32 955 651	11 117 566
1895	39 173 144	9 825 200	39 798 842	13 811 846
1896	42 785 761	11 276 800	45 889 908	17 978 758
1897	50 976 231	15 259 698	47 948 480	17 091 728
1898	59 131 140	20 211 410	56 779 230	22 607 952
1899	46 614 958	8 837 614	52 501 415	19 204 578
1900	46 927 524	8 275 582	48 145 414	13 091 512
1901	62 446 021	23 783 346	49 914 358	13 983 632
1902	39 544 116	189 879	46 893 591	10 295 680
1903	41 044 409	241 674	47 448 768	9 048 259
1904	58 532 679	15 474 293	50 091 723	9 301 131
1905	62 928 424	19 829 539	51 433 307	8 847 368

10 Ez utóbbi törekvésünk aligha sikerülhetett százszázalékosan, mivel a költségvetésekben előfordultak olyan egyedi tételek, amelyeknek forrását és eredetét nem tudtuk megnyugtató pontossággal megállapítani. Ezek a háztartás egészéhez képest jelentéktelen összegek, amelyek érdemleges torzulást nem okozhatnak. Az állandó tételek közül gondot elsősorban a kölcsönalapoktól a kisajátítási alaphoz átcsoportosított, meg nem térített előlegek jelentenek, mivel az elszámolás rendszere miatt nem tudtuk kiküszöbölni, hogy ezek mindkét alapon kiadásként jelenjenek meg. Korszakunk végére mintegy 12 millió korona meg nem térített előleg szaporodott fel. Az alapok önálló (alapítványi tőkék kamataiból, adományokból, vagyon gyümölcsöztetéséből stb. származó) jövedelmeit a városi háztartás bevételeként számoltuk el. Minthogy megtisztított adatokkal dolgozunk, azok nem egyeznek sem a zárszámadások összegeivel, sem a statisztikai kiadványokban közöltekkel.

Év	Bevételek		Kiadások	
	Összes bevétel	Ebből kölcsön	Összes kiadás	Ebből beruházás
1906	46 156 524	552 362	52 533 321	8 744 733
1907	52 840 561	2 519 921	56 032 843	10 888 680
1908	56 794 525	2 290 944	57 580 137	9 215 474
1909	65 893 457	6 905 934	67 549 677	15 347 505
1910	111 502 150	48 850 133	111 867 562	52 699 373
1911	146 165 728	75 635 449	134 548 094	66 305 534
1912	132 748 694	50 236 090	128 661 054	51 395 482
1913	122 675 384	35 676 124	135 343 317	42 363 336

Forrás: Zárszámadások.

A legszembevetőbb vonás a gazdálkodás volumenének hatalmas, a város népességének gyarapodását többszörösen felülmúló bővülése. 1890–1913 között — a népesség kb. 89%-os gyarapodása mellett — a bevételek összege 381%-kal (a kölcsönök nélkül is 325%-kal!), a kiadások összege több mint 500%-kal növekedett. (Az eltérés abból adódik, hogy az 1913. év beruházásainak jelentős részét az előző években felvett kölcsönökből fedezték.) Az egy lakosra jutó kiadás 1890-ben 45,68 korona volt, ami 1900-ra 67,16 koronára, 1910-re 129,52 koronára emelkedett, 1913-ban pedig megközelítette a 145 koronát. Az egy lakosra jutó bevétel az 1890. évi 51,81 koronáról 1900-ra 65,46 koronára, 1910-re 129,1 koronára nőtt.

A vizsgált évek összesen 1 428 187 000 korona bevételéből 380 588 000 korona, azaz 26,65% származott kölcsönökből. Az összes kölcsönfelvételek 55,28%-a (210 398 000 korona) azonban az utolsó négy évre esett. Az 1910–1913. évek összesített bevételének 41,01%-a folyt be kölcsönökből.

A kölcsönök leszámításával vizsgálva a bevételeket (I. II. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy a változás trendje nagymértékben simul a gazdasági konjunktúra alakulásához.¹¹ 1890–1898 között, a nagy fellendülés időszakában, a főváros saját forrásból eredő bevételei 1,9-szeres növekedést mutattak fel. Ez a következő évtől, a gazdasági válság kibontakozásával egyidejűleg, többéves stagnálásba, sőt enyhe csökkenésbe fordult. Csak 1902–1903-tól kezdődött ismét a főváros jövedelmeinek eleinte lassú gyarapodása, ami azonban a bevételek közel felét és így módon a városgazdálkodás legfontosabb bázisát képező adóbevételek esetében egészen 1906-ig várat magára. 1906-tól, az ismét kibontakozó konjunktúra sodrában a bevételek is erőteljes növekedésnek indultak, s a legnagyobb lendületet a gazdasági felfélés csúcspontján, 1910–1912 között érték el.

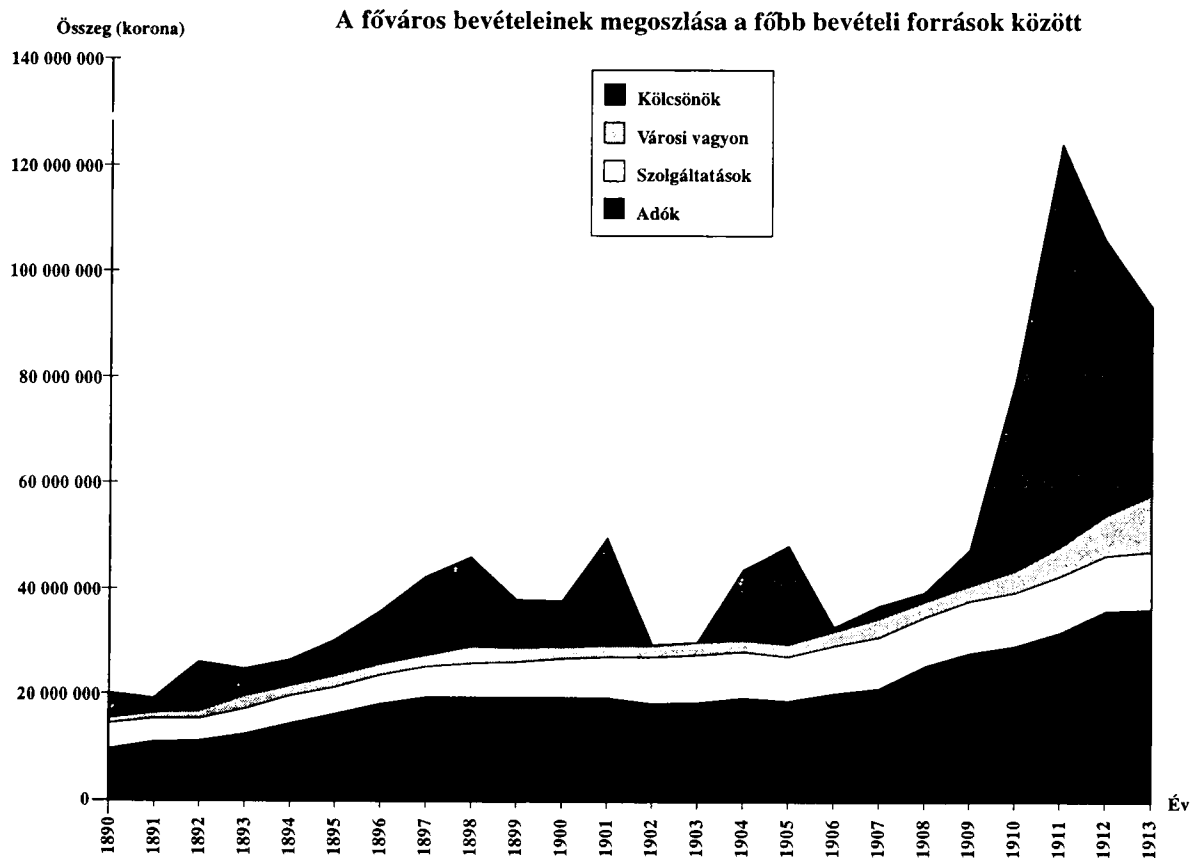
¹¹ A gazdasági helyzet alakulására l. *Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.) 264–281.; *Uő.*: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). In: Social-economic Researches on the History of East-Central Europe. Ed. by E. Pamlényi. Bp. 1970. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 62.) 35–127.

II. táblázat

Budapest Székesfőváros bevételeinek megoszlása főbb bevételcsoportok szerint 1890–1913

Év	Adók	%	Szolgáltatások	%	Városi vagyon	%	Bevétel kölcsönök nélkül	Kölcsönök	Összes bevétel
	1	4=100	2	4=100	3	4=100	4	5	6
1890	10 685 750	52,20	3 099 200	15,14	1 009 710	4,93	20 469 412	5 031 556	25 500 968
1891	13 094 792	57,90	3 029 834	13,40	1 343 894	5,94	22 615 722	1 274 046	23 889 768
1892	13 061 360	56,35	3 151 380	13,60	1 760 958	7,60	23 179 275	8 204 562	31 383 837
1893	13 953 296	55,60	3 372 490	13,44	2 499 746	9,96	25 096 596	4 776 830	29 873 426
1894	15 696 386	57,65	3 884 252	14,27	2 038 350	7,49	27 228 804	5 429 478	32 658 282
1895	17 001 366	57,93	4 448 078	15,16	1 760 066	6,00	29 347 944	9 825 200	39 173 144
1896	18 748 026	59,50	4 440 558	14,09	2 224 464	7,06	31 508 961	11 276 800	42 785 761
1897	19 828 568	55,52	5 175 294	14,49	2 605 150	7,29	35 716 533	15 259 698	50 976 231
1898	20 090 898	51,62	5 556 654	14,28	3 267 586	8,40	38 919 730	20 211 410	59 131 140
1899	19 968 376	52,86	5 949 781	15,75	2 635 846	6,98	37 777 344	8 837 614	46 614 958
1900	19 948 765	51,61	6 570 266	17,00	2 185 327	5,65	38 651 942	8 275 582	46 927 524
1901	20 193 839	52,23	6 511 076	16,84	1 665 350	4,31	38 662 675	23 783 346	62 446 021
1902	19 139 935	48,64	8 328 032	21,16	1 727 346	4,39	39 354 237	189 879	39 544 116
1903	19 443 081	47,65	8 957 597	21,95	1 716 792	4,21	40 802 735	241 674	41 044 409
1904	20 317 158	47,19	8 903 504	20,68	1 930 567	4,48	43 058 386	15 474 293	58 532 679
1905	19 754 708	45,84	9 189 165	21,32	1 992 979	4,62	43 098 885	19 829 539	62 928 424
1906	22 552 318	49,45	8 941 263	19,61	2 247 723	4,93	45 604 162	552 362	46 156 524
1907	22 820 739	45,35	9 810 984	19,50	3 575 312	7,11	50 320 640	2 519 921	52 840 561
1908	26 630 427	48,86	10 071 385	18,48	2 939 615	5,39	54 503 581	2 290 944	56 794 525
1909	28 197 543	47,80	10 704 713	18,15	3 579 280	6,07	58 987 523	6 905 934	65 893 457
1910	29 933 017	47,78	10 869 504	17,35	4 315 662	6,89	62 652 017	48 850 133	111 502 150
1911	32 738 916	46,42	11 878 777	16,84	5 587 645	7,92	70 530 279	75 635 449	146 165 728
1912	36 436 942	44,16	14 771 433	17,90	5 773 511	7,00	82 512 604	50 236 090	132 748 694
1913	36 793 627	42,29	15 168 749	17,44	7 844 469	9,02	86 999 260	35 676 124	122 675 384

I. ábra

Hasonló hullámozást mutat a kiadásokból beruházásra fordított hányad alakulása is. A főváros éppen korszakunk elején vette fel az első nagyszabású beruházási célú kölcsönöket, így a beruházások 1890-ben még csak 21,62%-os aránya az évtized közepén stabilan 30% fölött volt, sőt, 1898-ban csaknem elérte a 40%-ot. Ezt gyors hanyatlás követte. 1906-ban, amikor a beruházási kölcsönök pénzkészlete már kimerült, a folyó háztartás pedig csaknem összeomlott a növekvő népesség és a csaknem évtizede stagnáló adóbevételek közötti ellentmondás súlya alatt, mindössze 16,67% volt a beruházások részesedése. A következő évek a háztartás konszolidációjának jegyében teltek, így ugrásszerű változást csak 1910, a nagyszabású külföldi kölcsönfelvételek kezdete hozott. Ebben az évben már 47,11% volt a beruházási hányad, ami a következő évben még tovább emelkedett 49,28%-ra. E két év kiugróan magas hányada két nagyszabású tranzakciónak: a gázművek községeztetésének és a *Városi Villamosvasút* részvénytöbbsége megvásárlásának tulajdonítható. 1912-ben, a Bárczy-féle beruházó program lendületes folytatása mellett, a költségvetés 39,95%-át fordították beruházásokra, az 1913. év 31,30% aránya viszont már a lendület bizonyos — a gazdasági fellendülés megtorpanásával nagyjából egybeeső — megtöréséről tanúskodik.

Bevételek

A II. táblázat a főváros bevételeinek alakulását főbb bevételcsoportok szerinti bontásban mutatja.¹² (Vö. I. ábra.)

Bár a kölcsönök egyre jelentősebbek lettek, mindvégig az adóbevételek jelentették azt a stabil és egyben nagy volumenű bevételi forrást, amely a város gazdálkodásának alapját képezte. Az egyik legszembeötlőbb változás ugyanakkor az adók részesedésének csökkenése a kölcsönpénzek nélküli összbevétel 52,20%-áról 42,29%-ra. Miközben 1890–1913 között az adóbevétel összege 3,44-szeresére növekedett, addig a szolgáltatásokból befolyó bevétel 4,89-szer, a városi vagyon hasznosításából származó bevétel pedig 7,77-szer lett nagyobb. Ezek az arányok sem tükrözik teljes mértékben a szolgáltatások megnövekedett súlyát, mivel a vagyon hasznosításából származó jövedelem kiugróan magas arányú emelkedése is elsősorban azokból a forrásokból származott, amelyek a szolgáltatások kiterjedésével álltak szoros kapcsolatban. Ezzel szemben a vagyongyümölcsöztetés hagyományosabb formáinak jelentősége háttérbe szorult. 1890-ben a vagyonból eredő bevételen belül az ingatlanok értékesítése és haszonbérbe adása együttesen mintegy 60%-ot jelentett, 1913-ban viszont nem egészen 18,5%-ot. Ekkor már közel 70%-ot a nyilvános területek utáni, valamint a tőkéik kamatozásából származó bevétel foglalt le. Az előbbi tételt elsősorban a közúti vasutak és az áramszolgáltató vállalatok által a terület-használati szerződések alapján teljesített befizetések, a tőkekamatokat pedig a Városi

12 Megjegyzések a II. táblázathoz: az 1–3. rovat az egyes évek kölcsönök nélküli bevételének csak többnyire 70–75%-át fedi le, mivel a három kiválasztott kategória nem öleli fel a különféle eljárás díjakát és járulékokat, az állami hozzájárulásokat és megtérítéseket, az egészségügy, a népjólét, a szegényügy és a közoktatás bevételeit, valamint számos kisebb, illetve egyedi tételt sem. Az egyes kategóriák részletesebb magyarázatát I. a III., V., VI. táblázatokhoz fűzött jegyzetekenél.

Villamosvasút Rt. részvényei után nyert osztalék növelte nagyra. A ház- és lakás-bérek részesedése csökkent ugyan, azonban ez is csupán látszólagos, mivel nem tartalmazza a Bárczy-féle szociális lakásépítési program keretében épült munkás-lakások bérjövödelmét, ami a népjóléti bevételek rovatában került elszámolásra.¹³

A városigazgatás szolgáltató jellegének kiteljesedése volt tehát az a tényező, ami lehetővé tette, hogy a város az adóztatás szintjének lényeges emelése nélkül is hozzájusson a társadalmi átalakulás által megkövetelt újabb és újabb szolgáltató funkciók felvállalásához szükséges többletbevételhez.

Adóbevételek. Az adóbevételek fejlődésére rányomta bélyegét, hogy az egyesített főváros létrehozása úgyszólván egybeesett egy gazdasági válsaggal, amelyet tartós depresszió követett. A messze legnagyobb tételt jelentő, így az összadóbevétel alakulását döntően meghatározó egyenesadó-pótlékból befolyó összeg 1874–1890 között mintegy 20%-kal nőtt csupán, miközben a népességszám növekedése meghaladta a 60%-ot.¹⁴ Nem csak a gazdasági ciklus alakulásáról volt azonban szó. A városfejlődés adott szakaszában a népességyarapodás igen nagy hányadát törvényszerűen vagyontalan, egyenesadó fizetésére egyáltalán nem, vagy csak minimális mértékben kötelezhető, szakképzetlen munkásként, napszámosként alkalmazást találó bevándorlók tették ki. Az egyenesadó-bevétel 1887–1888-tól induló látványos emelkedése egybeesik a gazdasági konjunktúra kibontakozásával, jeleként egyben az ezt kiaknázni képes polgári-kispolgári egzisztenciák tömeges kialakulásának, a budapesti társadalom egyfajta szerény vagyonosodásának.¹⁵ Az 1890-es években az adóbevétel már a népességfejlődés ütemét meghaladóan nőtt (1898-ban az 1890. évinek mintegy 1,9-szeresét érte el). Ennek eredményeképp az egy főre jutó adóbevétel az 1890. évi 21,71 koronáról 1900-ra 27,82 koronára növekedett. 1898-tól, a konjunktúra megtörésével, az adókból befolyó összeg egészen 1906-ig megrekedett a már elért szinten, miközben a lakosság ezen évek alatt is kb. 100 ezer fővel gyarapodott.¹⁶ Ez annál súlyosabb következményekkel járt, miután a város időközben áttért a nagyarányú kölcsönfelvételek politikájára. A kilencvenes évek nagy beruházókölcsöneiből végrehajtott fejlesztések azonban a törlesztés fedezetét nem termelhették ki, így ez is a költségvetés általános bevételeire, javarészt éppen az adóbevételekre hárult.¹⁷

A századforduló dekonjunktúrája rendkívül kiélezte a háztartás belső feszültségeit, és ezen keresztül nyilvánvalóvá tette az addig követett várospolitikai válságát,

13 Hozzá kell tenni, hogy míg az adóbevételek a II. táblázatban teljes egészében szerepelnek, adatokkal kapcsolatos nehézségek vagy besorolási problémák miatt kimaradt több olyan további bevételfajta, amely ugyancsak a szolgáltatási bevételek köréhez tartozna: pl. a burkolási és csatornázási járulék, a fuvartelep és a hirdetővállalat befizetése, a házi szemét értékesítéséből eredő bevétel.

14 Ráczy Gyula: A pénzügyek. In: A negyvenéves Budapest. Értekezések a városi közigazgatás köréből. [Bp. 1913.] 248–250.; az adóbevételek fejlődésére az itt alkalmazottól eltérő rendszerezéssel és szempontok szerint l. még Hegedüs Lóránt: Budapest adórendszerének kifejlődése és jövője. Bp. 1939. (Statistikai Közlemények 89/3.) 129–132.

15 Vö. Vörös Károly: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978. (Budapest története IV.) 429–447.

16 Pikler J. Gyula: A népesség. In: A negyvenéves Budapest i. m. 67.

17 L. a kölcsönökről szóló fejezetet.

III/a. táblázat

Budapest Székesfőváros adóbevételei koronában 1890–1913

Év	egyeses adók			közvetett adók					telekátírási díj	összes adóbevétel
	községi adópótlék	egyéb ¹	egyeses adó össz.	fogyasztási adópótlék	városi vám	házbér- krajcár	egyéb ²	közvetett adó össz.		
1890	3 840 910	28 058	3 868 968	1 956 980	2 346 292	1 934 000	129 448 ³	6 366 720	450 062	10 685 750
1891	4 052 744	28 480	4 081 224	1 782 324	2 556 634	1 991 516	2 016 202	8 346 676	666 892	13 094 792
1892	4 155 092	27 938	4 183 030	1 997 672	2 620 882	2 070 582	1 565 558	8 254 694	623 636	13 061 360
1893	4 526 722	29 634	4 556 356	2 091 050	2 893 566	2 181 092	1 393 836	8 559 544	837 396	13 953 296
1894	4 955 310	32 104	4 987 414	2 360 250	3 248 560	2 333 642	1 842 296	9 784 748	924 224	15 696 386
1895	5 188 722	32 756	5 221 478	3 273 688	3 135 416	2 497 314	1 855 630	10 762 048	1 017 840	17 001 366
1896	5 893 302	33 372	5 926 674	3 584 082	3 406 918	2 846 200	2 078 234	11 915 434	905 918	18 748 026
1897	6 252 070	52 484	6 304 554	3 440 730	3 425 450	3 102 876	2 383 808	12 352 864	1 171 150	19 828 568
1898	6 218 578	52 446	6 271 024	3 397 778	3 737 528	3 246 176	2 099 262	12 480 744	1 339 130	20 090 898
1899	6 423 722	85 612	6 509 334	4 077 400	3 592 502	3 389 246	1 560 512	12 619 660	839 382	19 968 376
1900	6 815 670	144 203	6 959 873	3 048 545	3 201 122	3 590 776	2 447 665	12 288 108	700 784	19 948 765
1901	6 894 566	135 966	7 030 532	3 745 809	3 392 502	3 668 497	1 641 743 ⁴	12 448 551	714 756	20 193 839
1902	6 674 287	127 460	6 801 747	3 269 648	3 223 213	3 555 249	1 639 676	11 687 786	650 402	19 139 935
1903	6 500 132	124 287	6 624 419	3 304 005	3 619 735	3 463 751	1 641 913	12 029 404	789 258	19 443 081
1904	6 856 263	145 053	7 001 316	3 504 274	3 746 540	3 610 533	1 647 814	12 509 161	806 681	20 317 158
1905	6 926 347	135 660	7 062 007	2 710 898	3 586 608	3 665 177	1 677 402	11 640 085	1 052 616	19 754 708
1906	6 873 525	136 436	7 009 961	4 607 490	4 238 575	3 729 203	1 706 997	14 282 265	1 260 092	22 552 318
1907	7 504 464	132 782	7 637 246	3 894 441	4 553 135	3 862 783	1 721 131	14 031 490	1 152 003	22 820 739

Év	egyeses adók			közvetett adók					telekátírási díj	összes adóbevétel
	községi adópótlék	egyéb ¹	egyeses adó össz.	fogyasztási adópótlék	városi vám	házbér- krajcár	egyéb ²	közvetett adó össz.		
1908	10 563 860	126 855	10 690 715	3 905 298	4 412 462	4 316 128	2 250 624	14 884 512	1 055 200	26 630 427
1909	11 191 117	126 089	11 317 206	4 212 015	4 649 175	4 371 492	2 320 521	15 553 203	1 327 134	28 197 543
1910	11 444 248	129 102	11 573 350	4 175 414	5 089 354	4 860 919	2 887 606	17 013 293	1 346 374	29 933 017
1911	12 505 909	75 026	12 580 935	4 519 812	5 592 027	5 407 151	2 473 982	17 992 972	2 165 009	32 738 916
1912	13 982 620	68 468	14 051 088	5 096 829	6 503 069	6 093 732	2 468 370	20 162 000	2 223 854	36 436 942
1913	15 754 777	77 369	15 832 146	4 765 423	5 563 025	6 659 061	2 568 853	19 556 362	1 405 119	36 793 627

Forrás: Zárszámadások.

1 Ebadó, kerékpáradó.

2 Részesedés az állami italmérési illeték tiszta jövedelméből; a fogy. adóvonalon kívüli területen bérben kezelt állami közvetett adók; italmérési illeték 1908-tól.

3 A főváros által megváltott kültelki állami italmérési adóból.

4 1901-től az állami italmérési illeték tiszta jövedelméből való részesedés 1 481 353 korona fix összeg.

III/b. táblázat

Budapest Székesfőváros adóbevételei 1890–1913, %-ban

Év	egyeses adók			közvetett adók					telekátírási díj	összes adóbevétel
	községi adóptótlék	egyéb ⁵	egyeses adó össz.	fogyasztási adóptótlék	városi vám	házbér- krajcár	egyéb ⁶	közvetett adó össz.		
1890	35,94	0,26	36,21	18,31	21,96	18,10	1,21	59,58	4,21	100
1891	30,95	0,22	31,17	13,61	19,52	15,21	15,40	63,74	5,09	100
1892	31,81	0,21	32,03	15,29	20,07	15,85	11,99	63,20	4,77	100
1893	32,44	0,21	32,65	14,99	20,74	15,63	9,99	61,34	6,00	100
1894	31,57	0,20	31,77	15,04	20,70	14,87	11,74	62,34	5,89	100
1895	30,52	0,19	30,71	19,26	18,44	14,69	10,91	63,30	5,99	100
1896	31,43	0,18	31,61	19,12	18,17	15,18	11,09	63,56	4,83	100
1897	31,53	0,26	31,80	17,35	17,28	15,65	12,02	62,30	5,91	100
1898	30,95	0,26	31,21	16,91	18,60	16,16	10,45	62,12	6,67	100
1899	32,17	0,43	32,60	20,42	17,99	16,97	7,81	63,20	4,20	100
1900	34,17	0,72	34,89	15,28	16,05	18,00	12,27	61,60	3,51	100
1901	34,14	0,67	34,82	18,55	16,80	18,17	8,13	61,65	3,54	100
1902	34,87	0,67	35,54	17,08	16,84	18,58	8,57	61,06	3,40	100
1903	33,43	0,64	34,07	16,99	18,62	17,81	8,44	61,87	4,06	100
1904	33,75	0,71	34,46	17,25	18,44	17,77	8,11	61,57	3,97	100
1905	35,06	0,69	35,75	13,72	18,16	18,55	8,49	58,92	5,33	100
1906	30,48	0,60	31,08	20,43	18,79	16,54	7,57	63,33	5,59	100
1907	32,88	0,58	33,47	17,07	19,95	16,93	7,54	61,49	5,05	100

Év	egyes adók			közvetett adók					telekátírási díj	összes adóbevétel
	községi adópótlék	egyéb ⁵	egyes adó össz.	fogyasztási adópótlék	városi vám	házbér- krajcár	egyéb ⁶	közvetett adó össz.		
1908	39,67	0,48	40,14	14,66	16,57	16,66	8,45	55,89	3,96	100
1909	39,69	0,45	40,14	14,94	16,49	15,40	8,23	55,16	4,71	100
1910	38,23	0,43	38,66	13,95	17,00	16,24	9,65	56,84	4,50	100
1911	38,20	0,23	38,43	13,81	17,08	16,52	7,56	54,96	6,61	100
1912	38,37	0,19	38,56	13,99	17,85	16,72	6,77	55,33	6,10	100
1913	42,82	0,21	43,03	12,95	15,12	18,10	6,98	53,15	3,82	100

5 Ebadó; 1899-től kerékpáradó.

6 Részesedés az állami italmérési illeték tiszta jövedelméből; a fogy. adóvonalon kívüli területen bérben kezelt állami követett adók; italmérési illeték 1908-tól.

folytathatatlanságát. A lakosságra nehezedő közterheknek az adott szerkezetben történő jelentékeny emelésére ugyanis senki nem mert vállalkozni, elkerülhetetlennek tűnt tehát új jövedelmi források feltárása. Az egyik fő kitörési pont a monopolisztikus közszolgáltatási üzemek községestése lett volna, ez azonban a koncessziós vállalatokkal a kilencvenes évek elején kötött, illetve megújított szerződések következtében egyelőre nem volt alkalmazható, így az adórendszer átalakításának lehetősége került a kiutkereső próbálkozások középpontjába.

A fővárosi adójövedelem túlnyomó részét — a századforduló éveiben megközelítőleg 60%-át — az állami adók különféle pótlékai és függelékei adták (III/a., III/b. táblázat). Számba vehető jövedelmet hozó önálló adóforrásként említhető a házbérkrajcár, a városi vám és a telekátírási díj. Adótípusonként vizsgálva az adatokat, kitűnik, hogy míg az egyenes adók a kilencvenes években általában az éves adóbevétel 30–32%-át adták, a századfordulót követő években arányuk már 35% körül mozgott. Ez abból adódik, hogy miközben az egyenes adónál a gazdasági változás éveiben is volt némi abszolút (bár a népességszám gyarapodásától elmaradó) növekedés, addig a közvetett adó összegénél kifejezetten visszaesés tapasztalható. Ez nem kis részben az állami adópolitikának volt a következménye, amely a fogyasztási adók emelkedését igyekezett az államkincstár javára lefölözni. A városi háztartás fogyasztási adópótlékból származó bevétele legközelebb 1906-ban, tartósan pedig csak 1909 után haladta meg az 1899-ben elért szintet, és még akkor is aránylag csekély mértékben. Hasonló volt a helyzet a III. táblázatban „egyéb” kategóriába sorolt, az előbbivel rokon természetű jövedelmek esetében, melyeket a maximálások különösen érzékenyen érintettek. Ezek összege még az 1908 után, a fővárosnak ekkor átengedett italmérési illetékekkel együtt is alig múlta felül az 1900. évit. A jellegét és hatását tekintve a fogyasztási adókhoz közel álló (más értelemben a forgalmi adókhoz is sorolható) városi vám a házbérkrajcár mellett a leginkább fejlődőképes közvetett adónemnek bizonyult, de a dekonjunkció idején az ebből származó bevétel növekedése is megakadt, 1906 után viszont már egyértelműen felülmúlta a fogyasztási adópótlékét. A házbérkrajcárt egykorúan az egyenes adók között tartották számon, mivel annak beszolgáltatása a tulajdonos kötelezettsége volt.¹⁸ Valójában a lakás használatát terhelő közvetett adóként működött. A tulajdonosnak 1909-ig joga volt azt a lakótól a lakbéren felül külön követelni, bár ez nem volt elterjedt gyakorlat. A házbérkrajcár a lakberekbe épült be, és a tulajdonos az állami házbéradó alapjául szolgáló bruttó bérjövedelméből levonhatta. Mértéke 1873-tól, a tárgyalt korszak egészében a lakbér 3%-a volt.¹⁹ A belőle származó bevétel 1890–1913 között közel 3,5-szeresére emelkedett.

Az említett közvetett adónemek mindvégig az adóbevételek túlnyomó részét tették ki: arányuk 1908-ig, az egyenesadó-pótlék kulcsának felemeléséig, 60% körül

18 Rácz Gy.: i. m. 243.

19 Az, hogy az állandósult lakásmizéria viszonyai között semmiféle akadályba nem ütközött e teher jelentős részének a lakókra történő továbbhárítása, tulajdonképpen nem csak a házbérkrajcárra igaz, hanem a házbéradóra és a ráakódó községi pótlékra is. Tehát ez is inkább a lakók, mint a vagyon terhére képezte, mégsem sorolhattuk a közvetett adónemek közé, mivel Budapesten a bérbe nem adott ingatlanok, lakrészek után is — becslés alapján megállapított — házbéradót fizettek. A kivetett adónak a bérelt és a tulajdonos által használt ingatlanok közötti megoszlását nem ismerjük.

mozgott, ezt követően 53–56% körül alakult. Természetüknél fogva elsődlegesen a tömegfogyasztási cikkek, és a lakhatás költségeit terhelték, aránytalan mértékben sújtva a csekély jövedelmű fogyasztói rétegeket. Ennek bizonyos kiegyenlítése az egyenes adók feladata lehetett volna, ha a korabeli egyenesadó-rendszer nem mutatja maga is az „ijesztő degresszióknak képét”.²⁰

A korabeli magyar adórendszer nem ismerte az adózó teherviselő képességét figyelembe vevő személyi jövedelemadót, hanem erre való tekintet nélkül, az adótárgyak, illetve a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek „hozadékát” igyekezett megragadni. Enyhe progressziót csak aránylag szűk körben, a fix fizetésű tisztviselők és alkalmazottak és a havi 80 koronánál magasabb bérű munkások által fizetett IV. osztályú kereseti adónál alkalmazott. Nem volt adómentes minimum sem. Ez a rendszer az igazán nagy jövedelmek megfogására eleve nem volt alkalmas, az alapadókra azonban további „emeletekként” rakódtak a fix tételekben megállapított II. osztályú kereseti adó, továbbá az általános jövedelmi pótdadó, amelyek a degressziót sok esetben szélsőséggé fokozták. Hegedüs Lóránt kimutatása szerint például a nagyvárosokban 10 korona házbérre 79,5%, 100 000 korona házbérre viszont mindössze 19,5% adóteher nehezedett.²¹

A főváros az általános jövedelmi pótdadó kivételével minden jelentősebb állami egyenes adó után szedett pótlékot: a földadó, a házbéradó, a kereseti adó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, a tőkekamat- és járadékadó után. Mértéke 1908-ig egységesen az alapjául szolgáló állami adó 25%-a, ettől kezdve 33%-a volt. Azaz hatásában a községi adópótlék az állami adórendszer minden fonákságát nagyjából ilyen mértékben fokozta. Kulcsa egyébként országos viszonylatban nem számított magasnak, a legtöbb városban ezt jelentősen meghaladta.²² Az pedig szinte kivételes volt, hogy a városegysítést követő negyedszázadon át nem emelkedett. A kivetéseket adónemenként részletezve a következő képet kapjuk²³ (I. IV táblázat):

IV. táblázat

A kivetett egyenesadó-pótlék megoszlása adónemek szerint

Év	1890 %	1900 %	1910 %
Földadó	0,79	0,34	0,31
Házbéradó	54,92	58,96	57,92

20 Hegedüs Lóránt: Adórendszerünk betegségei. (Egyenes adók). Bp. 1906. 63.; az adórendszer ismertetését l. még *Milhoffer Sándor*: Magyarország közigazdasága. II. Bp. 1904. 163–282.

21 Hegedüs L.: Adórendszerünk i. m. 68.

22 A magyar városok statisztikai évkönyve. I. Szerk. Dr. Thirring Gusztáv. Bp. 1912. (A Magyar Városok Országos Kongresszusának iratai II.) 578.

23 Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Bp. 1925. (Statisztikai Közlemények 53.) 78–79. oldalak táblázatai alapján, az utólagos kivetések nélkül. A táblázat a kivétési adatokat tartalmazza, tehát eltér a III. táblázat összegeitől, amelyek a zárszámadások lerovási rovatán alapulnak.

Év	1890 %	1900 %	1910 %
Kereseti adó			
I. oszt.	3,03	1,45	1,32
II. oszt.			0,32
III. oszt.	24,43	21,59	19,56
IV. oszt.	2,84	3,72	5,63
Részvénytárs. adója	12,21	11,80	12,84
Tőkeamat- és járadékadó	1,77	2,13	2,08

A városi pótaxoztatás legbővebben — több mint felerészben — mindvégig a házbérekéből merített, annak ellenére, hogy a házak tetemes része adómentes volt. Mennyiségét tekintve a második helyen, az idők folyamán csökkenő részesedéssel, az önálló ipari-kereskedelmi vagy szellemi tevékenység (kivéve a segéd nélküli iparosokat és a házalókat) jövedelme után lerótt III. osztályú kereseti adó állt. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok által fizetett pótax aránya lényegében változatlan maradt. Azaz a pénzintézetek és részvénytársaságok el tudták kerülni, hogy a közterhekhez való hozzájárulásuk nagysága kövesse tőkeállományuk és gazdasági súlyuk fejlődését. Az adókiutadási eljárás mind a III. osztályú kereseti adónál, mind a társaságok adójánál nagymérvű jövedelemeltolódásra adott lehetőséget, a házbéradót viszont a tényleges házbérek alapján vetették ki. A lakásmizéria — sőt, a munkásság esetében nyugodtan beszélhetünk lakásnyomorról — következtében igen magas, és a századforduló után egyre gyorsabb ütemben emelkedő lakásbérek minden lehetőséget megadtak a bérjövédelmet terhelő adóteher bérlőkre történő továbbhárítására.²⁴ Kétségtelen, hogy az adórendszerbe beépített súlyos degresszió következtében a városi pótaxoztatás relatíve a legsúlyosabb terhet a kis lakások bérlőire, azaz a munkásságra és a kispolgárságra hárította. Ugyanazon rétegekre, amelyeket a közvetett adók is a legnagyobb mértékben vettek igénybe. Az adóbevételeken belül az egyenes adók javára végbement eltolódás tehát nem jelentette az alacsony jövedelműek terheinek könnyítését és egy részének a vagyonosokra történő áthárítását.

Az adórendszer e szerkezetének átrendezésére irányuló törekvéseket elsőként a Vázsonyi Vilmos által 1897-ben meghirdetett demokrata közsgépolitikai program öntötte formába. Vázsonyi befolyásának lassú erősödése a közgyűlésen belül, amelyet a nagypolgári elit nyomasztó túlsúllyal uralt, nagyjából egybeesett a háztartás századfordulós válságának kiéléződésével. A bevételek égetően szükséges fokozása nem tűnt megvalósíthatónak a hozadáki adók által addig megkímélt vagyonalapok igénybevétele nélkül. Miután a jövedelmek fokozására a Vázsonyi által javasoltnál jobb módszert senki nem tudott ajánlani, azt a közgyűlési többség sem utasíthatta nyíltan vissza. A közgyűlés Vázsonyi indítványára már 1898-ban

24 Gyáni Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp. 1992. (Mikrotörténelem) 86–88.

állást foglalt a progresszív városi jövedelemadó, a községi örökösödési illeték és a telkek értékelkedésének megadóztatása (*betterment*) mellett.²⁵ Mindennek megvalósítása azonban még a kezdeti lépésekig sem jutott el a városatyák nagy részének ellenérdekeltsége, a tanács óvatos lavírozása, valamint a kormány elzárkózása következtében.²⁶ 1906-ban, Bárczy István polgármesterré választását követően úgy tűnt, hogy ez a taktika az új körülmények között nem folytatható. Bárczy úgyszólván üres kasszát és súlyos költségvetési deficitet örökölt. A magyarányú beruházási tevékenység újraindításához szükséges kölcsönökre még a Wekerle-kormány támogatása mellett sem lehetett gondolni a háztartás önálló, fejlődőképes bevételi forrásainak bővítése nélkül. Elsősorban a telekérték kínált a hozadéki adók által utol nem ért, a városfejlődéssel automatikusan gyarapodó, de a közterhekhez minimális mértékben hozzájáruló adóalapot. 1906 végén a demokraták és a kerületenként szerveződő régi közgyűlési többség összefogásával — mindkét részről rövid távú taktikai megfontolásokból — megalakult a *Polgári Demokrata Községi Párt*, azzal a rendeltetéssel, hogy a polgármesteri reformtevékenység stabil közgyűlési háttérét képezze.²⁷ Programja átvette a demokraták régi adóügyi követeléseit.²⁸ Ennek ellenére a telekérték-növekedési adó tervét a pénzügyi bizottság 1907 novemberében elutasította, így az még a közgyűlés elé sem kerülhetett.²⁹ Ezek után a költségvetés egyensúlyba hozásának egyedüli kínálkozó módja a meglévő adók felemelése maradt. Az egyenes adó után kivetett községi pótlékot 1908-tól 25%-ról 33%-ra emelték.³⁰ Vázsonyi a progresszív adózásnak legalább az elvét próbálta megmenteni azzal a javaslattal, hogy a 100 koronánál kevesebb állami adót fizetőket, az adózók mintegy háromnegyedét, mentesítsék az emelés alól, és ennek ellensúlyozására a nagyobb adót fizetőknél a kulcs 35% legyen. Ennek visszautasításakor kiderült, hogy a többség számára a progresszív adózás elve valójában elfogadhatatlan, és makacsul ragaszkodnak a közterhek a nagypolgárság számára relatíve igen kedvező megosztásának fenntartásához. Ez a rövid életű egyesült községi párt felbomlásához vezetett,³¹ és egyben Bárczy is levonta azt a tanulságot, hogy ha kölcsönpénzekre alapozott reformpolitikájához viszonylag szabad kezdet akar kapni, tartózkodnia kell minden olyan lépéstől, ami arra irányul, hogy a közgyűlést uraló vagyonos elitet nagyobb anyagi hozzájárulásra kényszerítse. Így a világháborúig a főváros adórendszerében jelentősebb változásra már nem került sor.

Szolgáltatásokból származó bevételek. A szolgáltatásokból származó bevételek összege 1890–1913 között az adóbevételekhez képest lényegesen erőteljesebben, közel ötszörösére nőtt. Ugyanakkor az összes bevételen belüli arányának növekedése ehhez képest nem annyira látványos. (L. II. táblázat.) A századforduló előtt 13–16% között alakult, majd 1902-től néhány éven át a 20%-ot is meghaladta. Ebben az időszakban az adóbevételek lényegében stagnáltak. Eközben a fix díjtételekkel dol-

25 Fővárosi Közlöny (= FK), 1898. dec. 6.; dec. 13.

26 Részletesen I. Sipos András: Vázsonyi Vilmos és a budapesti várospolitikai 1894–1906. Megjelenés előtt a Tanulmányok Budapest múltjából XXV. kötetében.

27 I. m., valamint Vörös Károly: A világváros útján 1896–1918. In: Budapest története i. m. 656–659.

28 Pesti Hírlap, 1906. dec. 4.

29 FK 1907. 88. sz. Mell.; FK 91. sz. Mell. 1–12.

30 FK 1908. márc. 17. 478–499.

31 Pesti Hírlap, 1908. márc. 6.

V. táblázat

A szolgáltatásokból származó bevételek összege koronában 1890–1913

Év	Vízvezeték	%	Közbé- hidak, ál- latvások	%	Vásárcsar- nokok	%	Temetke- zés	%	Fürdők	%	Gázművek	%	Kenyér- gyár	%	Összesen	%
1890	1 832 694	59,13	683 964	22,07	–	–	361 658	11,67	220 884	7,13	–	–	–	–	3 099 200	100
1891	1 814 934	59,90	708 974	23,40	–	–	292 392	9,65	213 534	7,05	–	–	–	–	3 029 834	100
1892	2 065 144	65,53	558 520	17,72	–	–	305 532	9,70	222 184	7,05	–	–	–	–	3 151 380	100
1893	2 124 604	63,00	716 294	21,24	–	–	302 648	8,97	228 944	6,79	–	–	–	–	3 372 490	100
1894	2 232 442	57,47	1 019 934	26,26	–	–	393 784	10,14	238 092	6,13	–	–	–	–	3 884 252	100
1895	2 778 540	61,91	1 088 486	24,25	–	–	381 642	8,50	239 410	5,33	–	–	–	–	4 488 078	100
1896	2 681 578	60,39	1 077 452	24,26	–	–	397 920	8,96	283 608	6,39	–	–	–	–	4 440 558	100
1897	3 052 066	58,97	1 032 258	19,95	431 338	8,33	376 958	7,28	282 674	5,46	–	–	–	–	5 175 294	100
1898	3 175 678	57,15	1 286 876	23,16	476 540	8,58	324 464	5,84	293 096	5,27	–	–	–	–	5 556 654	100
1899	3 529 184	59,32	1 360 814	22,87	489 759	8,23	305 264	5,13	264 760	4,45	–	–	–	–	5 949 781	100
1900	3 631 826	55,28	1 340 962	20,41	1 016 448	15,47	333 407	5,07	247 623	3,77	–	–	–	–	6 570 266	100
1901	3 684 357	56,59	1 165 241	17,90	1 018 694	15,65	395 161	6,07	247 623	3,80	–	–	–	–	6 511 076	100
1902	4 360 909	52,36	2 240 035	26,90	1 065 606	12,80	425 569	5,11	235 913	2,83	–	–	–	–	8 328 032	100
1903	4 561 391	50,92	2 585 792	28,87	1 107 529	12,36	451 410	5,04	251 475	2,81	–	–	–	–	8 957 597	100
1904	4 540 234	50,99	2 485 711	27,92	1 085 390	12,19	524 976	5,90	267 193	3,00	–	–	–	–	8 903 504	100
1905	4 859 832	52,89	2 404 125	26,16	1 085 876	11,82	568 592	6,19	270 740	2,95	–	–	–	–	9 189 165	100
1906	4 952 026	55,38	2 090 352	23,38	1 105 919	12,37	505 582	5,65	287 384	3,21	–	–	–	–	8 941 263	100
1907	5 202 201	53,02	2 108 423	21,49	1 122 914	11,45	1 079 921	11,01	297 525	3,03	–	–	–	–	9 810 984	100
1908	5 250 588	52,13	2 464 758	24,47	1 199 875	11,91	852 921	8,47	303 243	3,01	–	–	–	–	10 071 385	100

Év	Vízvezeték	%	Közüágó- hidak, áll- latvások	%	Vásárcsar- nokok	%	Temetke- zés	%	Fürdők	%	Gázművek	%	Kenyér- gyár	%	Összesen	%
1909	5 527 973	51,64	2 784 869	26,02	1 296 199	12,11	776 887	7,26	318 785	2,98	-	-	-	-	10 704 713	100
1910	5 844 756	53,77	2 595 793	23,88	1 320 207	12,15	771 783	7,10	336 965	3,10	-	-	-	-	10 869 504	100
1911	5 968 838	50,25	2 265 118	19,07	1 346 223	11,33	1 010 295	8,51	331 471	2,79	896 346	7,55	60 486	0,51	11 878 777	100
1912	6 699 585	45,36	2 627 973	17,79	1 359 553	9,20	981 907	6,65	341 980	2,32	2 724 271	18,44	36 164	0,24	14 771 433	100
1913	7 109 959	46,87	3 030 398	19,98	1 406 417	9,27	1 049 483	6,92	258 022	1,70	2 271 768	14,98	42 702	0,28	15 168 749	100

Forrás: Zárszámadások.

gozó alapszolgáltatások igénybevétele nemhogy nem csökkent, hanem egyes, még a konjunktúra idején elhatározott új létesítmények belépése a bevételt látványosan növelni is tudta. 1908–1913 között a szolgáltatásokból eredő bevételek összege kb. másfélszeresére nőtt, az összes bevételnek azonban már csak 17–18%-a körül mozgott. A hagyományos szolgáltatási tevékenységek jövedelme nem volt korlátlan mértékben fokozható. Látványos áttörést a monopolisztikus közszolgáltató vállalatok városi kézbe vételétől lehetett várni. A háztartás egészének méreteihez képest is jelentős profitot hozó üzemek közül ez csak a gázszolgáltatás esetében valósult meg. A városi elektromos telepet 1914-ben helyezték üzembe. A közlekedés terén a közúti vasúttársaságok egyikének részvénytöbbségét 1911-ben megszerezte a főváros, de a vállalat továbbra is a fennálló koncessziós szerződések alapján tevékenykedett. Így az általa nyújtott jövedelmek a városi vagyonból eredő bevételek között jelennek meg. A szolgáltatásokból eredő bevételek arányának visszaesésével közel azonos mértékű a városi vagyonból származó jövedelem arányának növekedése, ami — mint említettük —, maga is nagyrészt a szolgáltatásokhoz kötődő vagyonhasznosítási módokból származott.

A szolgáltatásokból származó bevételeket az V. táblázat részletesebb bontásban mutatja.³² A legnagyobb tételt mindvégig a vízszolgáltatásból származó bevétel jelentette: a századfordulóig a szolgáltatásból származó bevételek mintegy 60%-át, ezt követően is, egészen a községesített gázmű belépéséig, több mint a felét tette ki. A közgyűlés 1897. november 11-én kimondta, hogy „a vízhasználatot jövedelem tárgyává tenni nem óhajtja, másrésről azonban az ivóvíz előállítására fordított és fordítandó minden költséget és kiadást a vízdíjak által teljesen fedeztetni kívánja”.³³ Mivel a vízművek és a vezetékhálózat kölcsönpénzből létesültek, a vízdíjaknak nem csak magának a szolgáltatásnak a költségét kellett fedezniük, hanem a befektetett tőke törlesztését és kamatát is. A vízdíjat a háztartások átalány szerint, az ipari célra felhasználók a fogyasztás mérése alapján fizették. A vízszolgáltatási tarifapolitika lényege az volt, hogy a háztartások a vizet alacsony, az önköltséghez közelítő áron kapják, miközben az ipari és üzleti célú fogyasztásnál érdemleges nyereséget is igyekeztek elérni. A közbiztonság és állatvadászatok, valamint a vásárcsarnokok elsősorban egészségrendészeti célokat, másodsorban a biztonságos ellátást szolgálták. Itt a díjak megállapításánál csak a költségek és a tőketörlesztés fedezésére törekedtek.³⁴

32 Megjegyzések az V. táblázathoz: nem soroltuk ide több ugyancsak szolgáltatásnak tekinthető tevékenység bevételét: így azokat a közműépítéseket, amelyeket az ingatlanulajdonosok egyszerű járadékfizetéssel térítettek. Nem tüntettük fel az 1906-ban létesült Fuvartelep bevételét, amelynek fő feladata a személyszállítás volt, mivel ezt nem közvetlenül a lakosság, hanem a házbérkrajcárhoz kapcsolt pótlékból a községi alap térítette. A lóhúszüzem és az élelmiszerárúró üzem a háztartásnak jelentős jövedelmet nem szolgáltattak. Nem vontuk ide a szociális lakások bérjövödelmét sem, mivel azok a népjóléti bevételek között kerültek elszámolásra. Nem tekintettük ide tartozónak az oktatás, az egészségügy és a szociális gondozás bevételeit. A vásárcsarnokok rovata a Teleki téri zsidócsarnok bevételét nem tartalmazza. Az önálló vagyonkezelésű üzemeknél (gázművek, kenyérgyár) csak a községi alapnak befizetett összeget tüntettük fel, figyelmen kívül hagytuk azonban a gázművek szolgáltatásainak keresztülvitt értéke címén bevételként elszámolt összeget.

33 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési Jegyzőkönyvei (= Közgy. jkv.) 1427/1897.; *id. Basch Imre*: Budapest községi üzemei. Városi Szemle 5(1912) 67.

34 I. m. 65–74., 204–219.

A gázszolgáltatást a főváros 1910 decemberében vette át az *Általános Osztrák–Magyar Légszetsztársulattól*. A Gázművek a főváros kezén is megmaradt önálló vagyongazdálkodású, a kereskedelmi könyvvitel alapján működő vállalatnak. Ennek megfelelően V. táblázatunk nem az üzem teljes bevételét, hanem csak a községités alapján befizetett összegeket tartalmazza. A főváros a magántársaságtól m³-ként 20 filléres világítási és 16 filléres ipari gázárát „örökölt”. A községités után ezen a magántársaságnak is bőséges profitot biztosító tarifán nem változtattak. A vállalat megszerzésének fő motívuma a jövedelmezőség volt. A városi háztartásnak általa nyújtott jövedelem már a második üzletévben, 1912-ben a második helyre került a szolgáltatásból származó bevételek között 18,44%-kal. A Gázművek a befektetett tőke éves törlesztőrésztétén és kamatán kívül tekintélyes, az első években 600 ezer korona üzleti felesleget szolgáltatott be, sőt még a tanácsnak és a számvevőségnek az üzem igazgatásával kapcsolatos munkájáért is külön 40 ezer korona térítést fizetett. A V. táblázat csak ezen pénzbeli befizetéseket foglalja magában, de hozzá kell tenni, hogy a vállalat ingyenes szolgáltatásokkal is nagymértékben javította a költségvetés pozícióját: térítés nélkül biztosította a közvilágítást és a városi épületek teljes gázszükségletét, kezelte és fenntartotta a közvilágítást, beleértve az utcai villany- és petróleumlámpákat is. Az ingyenes szolgáltatások költségvetésen keresztülértéke meghaladta az 1 millió koronát.³⁵ A Gázművek ezzel igazolta a községitéséhez fűzött reményeket. A gáz elsősorban a középosztály és a nagypolgárság otthonaiban volt jelen. A munkásság és a szerény jövedelmű kispolgárság jellegzetes lakástípusaiban igen alacsony volt a gázzal ellátott lakások aránya. 1911-ben az 1 szobás lakások 5,2%-ában, a 2 szobás lakások 22%-ában volt gáz bevezetve.³⁶ A magas tarifa tehát ez esetben, funkcióját tekintve, a tehetős rétegek egyfajta sajátos fogyasztási adó-szerű hozzájárulásaként is felfogható a költségvetés adósságszolgálati terheire.

Városi vagyomból származó bevételek. Azon közszolgáltató vállalatok közül, amelyek egyértelműen nyereségorientáltan működtek, 1914 előtt egyedül a gázmű került kommunális kezelésbe. A főváros azonban a közúti vasutaktól és az áramszolgáltatást ellátó vállalatoktól is húzott jövedelmet. A koncessziós szerződésekben a város a saját tulajdonát képező közterületet engedett át a pálya-, illetve kábelhálózatok céljára, ennek fejében részesedést kötött ki a bevételből és bizonyos beleszólást a vállalatok szolgáltató tevékenységébe. Ez a részesedés a nyilvános területek használata utáni jövedelemként került elszámolásra. 1911-ben a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. részvénytöbbségét is megszerezte a főváros, így az előírt részesedésen felül osztalékot is kapott. A városi vagyomból származó bevétel összetételében a legfeltűnőbb változások ezen tételeknek köszönhetőek, mint ahogy az is, hogy az összbevételen belül a városi vagyomból származó bevétel mutatta fel a legnagyobb arányú, csaknem 7,8-szeres emelkedést (II. táblázat).

35 FK 1912 ápr. 19. Mell.; FK 1913. ápr. 11. Mell.; *id. Basch I.*: i. m. 75–84.

36 *Pikler J. Gyula*: Az 1911. évi lakásszámlálás főbb eredményei. Városi Szemle 4(1911) 602.

A vagyonból eredő bevétel megoszlásának alakulása az VI. táblázatból olvasható le.³⁷ 1890-ben a legnagyobb tételt egyharmados aránnyal a beépítetlen telkek haszonbérbe adása jelentette. Második helyen az ingatlanok értékesítése állt, majd a ház- és lakásbérek következtek, és csak a negyedik helyen a nyilvános területek használata utáni bevételek. 1913-ban, a közúti vasutak és az áramszolgáltató vállalatok befizetésének köszönhetően, már a nyilvános területek használata utáni bevétel állt az első helyen, közel 42%-kal. Második helyen, 28,25%-kal a tőkék kamatai következtek, ami a Városi Villamosvasút osztaléka révén nőtt a megelőző évek eredményének többszörösére. A városi vagyon összetételében a városterület beépítettségének nagyarányú növekedése által előidézett eltolódást tükrözi, hogy míg a ház és lakásbérek az önköltségen bérbeadott szociális lakások nélkül is mintegy négy és félszeres, addig a telkek utáni haszonbérek nem egészen két és félszeres növekedést mutatnak fel.

Kölcsönök. Az eddig ismertetett bevételi források lényegében a főváros igazgatásának, a létesítmények működtetésének és fenntartásának anyagi alapját szolgáltatták, jelentős fejlesztésekre, beruházásokra nem nyújtottak fedezetet. Ebben nem is volt semmi különleges: a modern városi infrastruktúra kiépítése, a szolgáltató intézményhálózat, a kommunális üzemek létesítése mindenütt kölcsönpénzekből történt. Nyugat- és Közép-Európában, valamint az USA-ban is a 19. század utolsó harmada-negyede volt a városok nagyszabású eladósodásának kora. Az eladósodási hajlamot nem egyszerűen a pénzhány és az adózók kímélésének szempontja által diktált kényszermegoldásnak tekintették. Általános volt az a felfogás, hogy olyan létesítmények terheit, amelyeket több nemzedék kiszolgálására terveztek, kifejezetten helyes és célszerű hosszú lejáratú kölcsönök törlesztése révén több évtizedre elosztani.

Budapest a fejlettebb régiók nagyvárosaihoz képest némi késéssel, 1890-től tért rá a nagy volumenű kölcsönfelvételek politikájára. A városeyesítés és 1890 között az adósságok gyarapodása nem haladta meg lényegesen a népességnövekedés ütemét. Az egy lakosra jutó adósságállomány az 1874. évi 66,64 koronáról 1890-re csupán 69,80 koronára nőtt. 1900-ban már ennek több mint kétszerese, 148,38 ko-

37 Megjegyzések a VI. táblázathoz: kétségtelen, hogy a nyilvános területek használata utáni bevétel szorosan vett pénzügyi szempontból inkább a hasznot hajtó jogosítványok közé sorolható, mivel a nyilvános területek a vagyonleltárban nem szerepeltek. Természetüket tekintve azonban mindenképpen ide tartoznak. A táblázatnak ez a rovata a vállalati befizetéseken kívül tartalmazza az út- és járdafoglalási díjakat, valamint a parkok és sétaterek bevételét is. A ház és lakásbérek csak a valóságos házbérrjövedelmet tartalmazzák, a városi intézmények terhére elszámolt ún. keresztülvitt házbérrétüket itt figyelmen kívül hagytuk. Nem szerepelnek itt az önköltségi áron bérbeadott szociális célú lakások sem. A tőkék kamatai csak a községi alap tulajdonában lévő tőkék kamatjövedelmét tartalmazzák a már felvett, de még fel nem használt, bankbetétként tárolt kölcsönpénzek utáni kamat nélkül. A különleges rendeltetésű alapok tőkejövedelmeit, a javukra rendelt alapítványi tőkék kamatát itt nem mutattuk ki. Az ingatlanok eladásából befolyó összeget a költségvetésben elkülönítve kezelték, azt kizárólag vagyongyarapításra lehetett felhasználni. Az erdő- és mezőgazdaság mellett volt még több kisebb üzem is, amely nem nyújtott közvetlenül a lakosság számára szolgáltatásokat, hanem a városi vagyon gazdálkodás révén történő gyümölcsöztetését jelentette. Így ide sorolható lenne még a főváros által 1911-ben átvett hirdetővállalat, bár ennek közszolgáltatásban a hirdetésügyhöz kötődő rendészeti, városesztétikai szempontok is szerepet játszottak.

VI. táblázat

A városi vagyon hasznosításából származó bevételek összege koronában 1890–1913

Év	Ház- és lakásbérek	Haszonbérek	Nyilv. terület-haszn.	Erdő- és mezőgazd.	Tőkéik kamatai	Ingtatlanok ért.	Össz.
1890	190 610	333 544	148 922	25 838	39 160	271 636	1 009 710
1891	147 368	341 132	127 896	33 860	379 918	313 720	1 343 894
1892	200 898	406 366	142 282	42 324	626 842	342 246	1 760 958
1893	230 412	428 622	144 748	37 538	636 370	1 022 056	2 499 746
1894	228 696	427 608	146 512	57 094	621 072	557 368	2 038 350
1895	214 654	429 046	167 406	60 614	620 174	268 172	1 760 066
1896	208 612	429 588	344 768	76 530	612 446	552 520	2 224 464
1897	227 656	426 768	458 958	70 664	631 402	789 702	2 605 150
1898	278 046	417 272	548 254	96 948	656 484	1 270 582	3 267 586
1899	516 730	400 354	615 776	87 070	678 488	337 428	2 635 846
1900	423 369	401 136	676 734	60 617	592 595	30 876	2 185 327
1901	404 402	389 059	679 298	48 180	79 494	64 917	1 665 350
1902	443 787	416 269	698 042	29 555	71 843	67 850	1 727 346
1903	478 852	405 746	750 542	32 071	40 441	9 140	1 716 792
1904	495 197	426 017	808 935	52 123	40 919	107 376	1 930 567
1905	506 339	435 295	875 392	62 049	29 807	84 097	1 992 979
1906	581 150	440 527	1 021 868	99 454	31 690	73 034	2 247 723
1907	627 930	494 284	1 176 879	59 796	42 862	1 173 561	3 575 312
1908	659 031	480 407	1 550 633	45 625	31 457	172 462	2 939 615
1909	699 418	464 779	1 726 761	53 190	86 140	548 992	3 579 280
1910	733 862	542 301	2 094 472	57 310	127 837	759 880	4 315 662
1911	764 296	552 543	2 468 190	59 053	370 826	1 372 737	5 587 645
1912	864 308	620 708	2 855 794	43 078	867 763	521 860	5 773 511
1913	864 382	781 670	3 265 087	54 777	2 216 029	662 524	7 844 469

Forrás: Zárszámadások.

VII. táblázat

A kölcsönpénzekből fedezett kiadások (a 20 millió koronás burkolókölcson-alap nélkül) 1890–1913

Év	Vízvezeték	Csatornázás	Iskolák, óvodák	Egész- ségügy	Közélel- mezés	Lakások	Közüzemek	Városren- dezés	Egyéb	Össz.
1890	322 628	27 408	240 864	16 328	199 642	–	–	–	1 193 244	2 000 114
1891	242 224	139 226	453 746	42 926	95 416	–	–	–	796 850	1 770 388
1892	143 358	866 898	392 216	396 522	2 320 270	–	–	–	1 113 284	5 232 548
1893	3 184 142	949 302	939 440	349 504	616 540	–	–	–	1 222 060	7 260 988
1894	1 364 550	1 339 514	819 364	453 212	1 453 222	–	–	–	1 299 534	6 729 396
1895	2 909 066	1 618 188	672 518	334 590	2 473 412	–	–	–	1 542 610	9 550 384
1896	3 241 506	283 646	2 286 762	1 126 036	3 630 672	–	–	–	2 440 822	13 009 444
1897	1 645 940	1 029 122	2 181 210	774 176	1 134 884	130 540	–	52 382	4 808 658	11 756 912
1898	1 445 154	1 306 676	1 644 728	1 057 190	2 372 832	9 220	–	3 186 500	7 784 616	18 806 916
1899	3 082 150	290 512	1 898 398	507 882	1 419 236	–	–	26 022	7 038 586	14 262 786
1900	2 049 548	489 167	567 909	129 346	884 765	–	–	359 500	3 719 789	8 200 024
1901	1 231 527	298 130	943 251	3 181	1 317 285	–	–	1 000 000	6 116 106	10 909 480
1902	1 555 526	240 326	835 428	565	785 630	–	–	–	2 830 253	6 247 728
1903	2 040 820	604 045	898 267	141 460	880 718	–	–	554	1 349 172	5 915 036
1904	1 572 228	787 355	879 959	153 308	677 858	–	–	717 434	2 014 733	6 802 875
1905	547 087	198 896	604 119	203 930	451 228	–	–	280 674	1 933 355	4 219 289
1906	624 486	277 591	308 524	67 785	66 420	–	–	–	2 143 034	3 487 840
1907	356 662	88 118	193 290	82 073	14 888	–	282 500	–	2 698 686	3 716 217
1908	371 936	54 627	190 270	229 350	117 915	294 351	199 616	–	1 172 304	2 630 369
1909	346 115	33 152	1 915 570	108 647	362 404	2 538 804	215 602	301 572	3 674 376	9 496 242
1910	615 629	120 794	7 318 112	1 265 166	130 478	7 604 694	23 527 814	3 218 320	3 843 276	47 644 283
1911	962 682	100 724	9 956 809	1 436 489	411 070	6 190 301	34 011 460	4 665 554	4 479 619	62 214 708
1912	749 182	373 764	8 666 143	1 251 688	705 251	6 399 165	13 648 704	5 058 138	5 367 429	42 219 464
1913	831 082	579 458	4 282 553	1 676 747	536 052	2 513 840	18 606 148	2 997 959	7 653 382	39 677 221
1890–1913	31 435 228	12 096 639	49 089 450	11 808 101	23 058 088	25 680 915	90 491 844	21 864 609	78 235 778	343 760 652

Forrás: Zárszámadások.

rona volt. 1909-ben némi hullámlás után 176,61 koronát ért el, majd az ezt követő öt év alatt ismét megduplázódott: 1914-ben 367,28 koronát tett ki.³⁸ Már kitértünk rá, hogy az 1890–1913 közötti időszak bevételeinek valamivel több mint negyedrésze kölcsönökből származott, az utolsó négy év bevételei között viszont a 40%-ot is meghaladta ez az arány (l. I. táblázat). A kölcsönök valódi jelentőségére a városfejlődés szempontjából igazán a kiadások struktúrájában betöltött szerepük világít rá. A kölcsönökből folyó kiadásokat nem finanszírozták, azokat kizárólag beruházásokra fordították. 1890–1913 között a kölcsönök terhére fedezett kiadás, az 1904. évi speciális útburkolási kölcsönt leszámítva, 343,76 millió korona volt. Azaz, a vizsgált időszakban beruházásra fordított 452,51 millió korona mintegy háromnegyed része kölcsönpénzből származott. A 20 millió koronás burkolókölcsönt is beszámítva, a kölcsönpenzek részesedése a beruházások finanszírozásában megközelítőleg 80%-ra tehető. Lényegében teljes egészében kölcsönökből származtak a közüzemekbe (városi gázmű, villamosmű, szemszállítás, villamosvasúti részvények) fektetett tőkék. Kölcsönből valósult meg az iskola- és óvodaépítés, valamint (csekély mennyiségű szükséglakástól eltekintve) a szociális lakásépítés és a kórházépítés közel 100%-a, a vízmű- és vízvezetéki beruházások több mint 90%-a, a közlelmzési beruházások (közvághidak, vásárcsarnokok, kenyérgyár stb.) több mint 80%-a, a csatornaépítési kiadások közel 65%-a. Még a városrendezési kiadások legalább felét is kölcsönből fedezték. (L. VII. táblázat.)³⁹

A városok tömeges kölcsönfelvétele szorosan összefüggött a rendészeti-szabályozó orientációjú városigazgatásról a szolgáltatásorientált városigazgatásra való áttéréssel: éppen azért volt elkerülhetetlen, mert az ehhez szükséges új technikai és szociális infrastruktúra kiépítésére a városok rendes bevételei sehol nem nyújtottak fedezetet. Az az időpont tehát, amikor az egyes városok az addigi tartózkodást feladva belevágtak a nagyarányú adósságcsinálásba, félreérthetetlenül jelzi, hogy az adott város életében megjelenő új típusú konfliktusok mikor követelték ki immár sürgető igénnyel a közhatalóság új típusú beavatkozását. Az összefüggés azonban fordítva is igaz: addig egyetlen város sem vállalkozhatott igazán nagyvonalú infrastrukturális beruházásokra, közszécsítési politikára, ameddig a bankrendszer és a tőkepiac fejlődése nem teremtette meg az ehhez szükséges hatalmas hiteligeny zökkenőmentes és elfogadható kondíciókkal történő kielégítésének feltételeit. Másfelől az, hogy a gyümölcsozó elhelyezkedést kereső tőkék a városokban mint jogi személyekben felismerjék a biztos és elsőrendű adózt, eleve feltételezte, hogy a város

38 Budapest félszázados fejlődése i. m. 77.

39 Megjegyzések a VII. táblázathoz: a táblázat rovataiban található összegek helyenként némileg felülmúlják a beruházásokat bemutató VIII. táblázat összegeit. Ez abból adódik, hogy az csak a szorosan vett ingatlanszerzési és építési költségeket tartalmazza, míg itt a beruházások ugyancsak kölcsönből fedezett járulékos költségeit is fel kellett tüntetnünk. Az arányokat tekintve ez lényeges eltérést nem okoz, éppen ezért adtuk meg azokat csak hozzávetőlegesen. A csoportosítás is eltér a VIII. táblázattól: a közüzemi rovat itt a gáz- és villamosműveken kívül a fuvartelepét és a Városi Villamosvasút részvényeinek megvételét is magában foglalja. Az egészségügyi beruházások közül ott csak a kórházakat emeltük ki külön, itt valamennyi kölcsönből fedezett egészségügyi célú kiadást feltüntetnünk, így az 1892–1893. évi kolerajárvány költségeire a kölcsönalapból nyújtott, később visszatérített előleget is.

gazdasági potenciálja, rendszeres jövedelemforrásainak fejlődése, gazdálkodásának szervezettsége elérje azt a szintet, ami a befektetők bizalmát megalapozza.

Hogy Budapest esetében mindezek a feltételek az 1880-as évek vége előtt nem érlelődtek meg, azt már az a tény is mutatja, hogy a város addig aránylag kis összegű kölcsönökhöz is csak viszonylag magas, a nagyobb beruházások várható hozamát meghaladó kamattal és nagy kibocsátási tőkevesztéssel jutott. Az 1880-as években a főváros által felvett kölcsönök kamata 5% volt.⁴⁰ A tulajdonképpeni községi hitel — amely nem jár együtt jelzálog bekebelezéssel, mivel a község mint közjogi személy jövedelemforrásai kellő biztosítékkal elismertettek — Magyarországon ismeretlen volt 1880 előtt. A nyolcvanas években több budapesti nagybank felvette üzletkörébe községi kötvények kibocsátását.⁴¹ A hatalmasra duzzadó fővárosi hiteligény méreteinek ez a forma nem felelhetett meg. A főváros hosszú lejáratú kölcsöneit önálló kötvénykibocsátás révén szerezte be, természetesen a nagybankok közreműködésével. Az átmeneti pénziányok áthidalására pedig rövid lejáratú folyószámlahitelek szolgáltak.

Az első igazán nagyszabású, 25 millió forint (50 millió korona) összegű beruházókölcsön felvételét a törvényhatósági bizottság 1889. február 13-i ülésén határozta el, 4%-os kamattal és 50 évi törlesztéssel. A kölcsönből végeredményben összesen 48,63 millió korona folyt be. Ebből több mint 26 millió koronát vitt el a régi kölcsönök konverziója. A maradékból vízvezetéki beruházásokra költöttek 8,3 milliót, vásárcsarnoképítésre 5,9 milliót, csatornázásra 4,2 milliót, iskolaépítésre közel 2 milliót.⁴² A következő, 50 millió forint (100 millió korona) 4%-kal kamatozó, 50 év alatt törlesztendő hitel felvételét 1896. január 22-én szavazták meg a városatyák.⁴³ Az eladósodás ténye a törvényhatósági bizottságban nem találkozott jelentős ellenállással. Az ilyen mérvű hitelfelvétel alternatívája ugyanis csak a bizottságban helyet foglaló nagypolgári réteg lényegesen erőteljesebb megterhelése lehetett volna mind az adók, mind az ingatlanokra háruló járulékok útján. A kölcsönök nem csak ennek elkerülésére adtak módot, de a belőlük megvalósuló beruházások az ingatlanok értékének emelésével, a higiénia és a komfort feltételeinek javításával, a járványveszély kiküszöbölésével közvetlenül, a tömegesen rendelkezésre álló képzetesebb és egészségesebb munkaerő biztosításával pedig közvetve, e réteg számára hozták a legnagyobb hasznot. Fontos tényező volt, hogy nem létezett olyan jól szervezett várospolitikai ellenzék, amely a kölcsönprogramok elleni támadást a várospolitikával szembeni általános bizalmatlanság kifejezésére, illetve felkeltésére igyekezett volna kihasználni.

A 100 milliós kölcsön felhasználási programjában változatlanul a járványveszély leküzdését, a nagy tömegek zsúfolt együttéléséhez alapvető higiéniai feltételek biztosítását, a közoktatási kötelezettségek teljesítését, valamint az egyre sokrétűbb feladatokkal birkózó közigazgatási apparátus működőképességét biztosító léte-

40 Rácz Gy.: i. m. 357–358.

41 Madarassy-Beck Gyula: A magyar városok hitelügye. Városi Szemle 2(1909) 694–696.

42 Budapest Székesfőváros közigazgatása az 1902. évben. Kiadja Halmos János polgármester. Bp. 1904. 329.

43 BFL Közgy. jkv. 106/1896.

sítmények álltak előtérben. Ennek következtében a jövedelmet nem hozó befektetések eleve túlsúlyban voltak. Amikor a hitel felvételét elhatározták, a költségvetés rendszeres bevételei évek óta dinamikus emelkedést mutattak. Ez meglehetősen optimista hozzáálláshoz vezetett, és a városvezetés nem tartotta szükségesnek hogy a törlesztés fedezetére vonatkozóan részletes tervet dolgozzon ki. Úgy vélték, hogy a megvalósítandó művek újabb lendületet adnak a városfejlődésnek, ami a háztartás jövedelmeinek még lendületesebb fokozásában fog jelentkezni, és ily módon a kölcsön közvetve mégiscsak megteremti saját visszafizetésének pénzügyi alapját. A konjunktúra megtörése, az 1898 után kibontakozó gazdasági válság ezeket a számításokat alaposan keresztülhúzta. A rendszeres bevételek, és ezen belül kiváltképp a súlyuknál fogva meghatározó jelentőségű adóbevételek éveken át tartó stagnálásáról már szóltunk. A községi alapra nehezedő adósságszolgálati teher az 1890. évi 2,37 millió koronáról 1900-ra 6 millió koronára nőtt, 1905-ben pedig már 7,23 millió koronára rúgott. Ez az összeg 1890-ben a rendes bevételeknek 13,31%-át, 1900-ban 17,45%-át, 1905-ben pedig már 19,26%-át emésztette fel.⁴⁴

A 100 milliós kölcsön terhére 1904 márciusáig — a kisajátítási alapnak előleg címén nyújtott több mint 7 millió koronát leszámítva — összesen 99 845 277 korona kiadást szavaztak meg. Ennek 46,71%-át tette ki a jövedelmező kategóriába sorolt kiadás, míg a pénzügyi szempontból „meddőnek” minősítettek 53,29%-ot. A jövedelmező beruházások sorában a legjelentősebb tételt a vízvezeték jelentette 19 millió koronával, közbiztonsági hidakra és állatvásárokat 8,3 millió koronát, vásárcsarnokok építésére 7,3 millió koronát fordítottak. A nem jövedelmező beruházások közül a legtöbb pénzt, 14,7 millió koronát a közigazgatási épületek emésztették fel (a Károly-kaszárnya átalakítása városháza céljára és új előjárósági épületek). Iskolaépítésre költöttek 12,8 millió, csatornázásra 7,6 millió, szabályozásokra és ezzel kapcsolatos útépítésre 6,6 millió koronát. Ezenfelül átmenő kiadásként a kölcsön terhére számoltak el 5,1 millió korona útépítési kiadást, amit — az érvényes gazdálkodási elvek szerint — a rendes bevételekből kellett volna fedezni.⁴⁵ Az első években a jövedelmező beruházások révén elért bevétel sem fedezte az adott létesítménybe fektetett tőkére eső törlesztési és kamatterhet. Ilyen körülmények között a deficit kialakulását csakis szükségintézkedésekkel tudták meggátolni, amelyek azután hosszabb időre állandósultak. 1901-től éveken át átmenetinek minősített költségvetések készültek. 1906-ig az egyensúlyt papíron oly módon biztosították, hogy az útépítésekre és új burkolatokra előirányzott összegek zömét egyszerűen törölték az előirányzatokból. Ez volt ugyanis a legjelentősebb beruházási tétel, amit még nem utaltak a kölcsön terhére, mivel mint évről évre jelentkező szükségletet szigorúan a rendes bevételből fedezendőnek tekintették. A mégis halaszthatatlan burkolásokra a 100 milliós kölcsön eredetileg más célra szánt pénzkészletéből biztosítottak kamat nélküli előlegeket. 1906-ra már teljesen kimerült a 100 milliós kölcsön pénzkészlete, ugyanakkor — a pénzügyi ügyosztály összesítése szerint — több mint 50 millió koronát kitevő, eredetileg e kölcsön terhére bejelentett beruhá-

44 Rácz Gy.: i. m. 324.; valamint a zárszámadások adatai.

45 BFL IV. 1409. a. 65/1905.

zási igény maradt kielégítetlen.⁴⁶ Az útburkolás éveken át tartó elhanyagolása időközben tarthatatlan állapotokhoz vezetett, így 1904-ben erre a célra külön 20 millió korona hitelt kellett felvenni.⁴⁷

A gyakorlat régóta ellentmondott annak a városvezetés által változatlanul imamalszerűen ismételtetett felfogásnak, miszerint „kölcsonpénzek rendszerint csupán gyümölcsöző beruházásokra fordíttassanak; kivételt csak olyan rendkívül nagy költséget igénylő, nem gyümölcsöző befektetésekre nézve legyen szabad tenni, amelyek évtizedek hosszú sorára vannak hivatva az illető szükségletet kielégíteni, tehát nem olyanok, amelyek bizonyos rövidebb időközökben a főváros természetszerű fejlődésével párhuzamosan rendszeresen újból jelentkezni fognak”.⁴⁸ Bárczy polgármesterré választása e tekintetben is koncepcióváltást hozott. Az ő elgondolásában a rendes költségvetési bevételek alapján a fenntartásra és működtetésre szolgálnak, a fejlesztést, beruházást pedig alapvetően kölcsönpénzekből kell megvalósítani. Ehhez csupán arra kell ügyelni, hogy az egyes kölcsönök programja tartalmazzon elegendő olyan nyereséges beruházást, ami a kölcsön egészének, tehát a nem jövedelmező létesítményekbe fektetett résznek a törlesztését is kitermeli. Éppen ebben szánt kiemelkedő szerepet a gáz- és áramszolgáltató, valamint a közlekedési vállalatok községiésítésének, profitjuk megszerzésének a városi háztartás számára. Ilyen módon lehetségesnek tűnt, hogy a nagyvonalú városfejlesztés, a városi hatóság szolgáltató tevékenységének kiterjesztése újabb és újabb területekre, roppant költséges társadalompolitikai programok a lakosság terheinek fokozása nélkül legyenek keresztülvihetők. „Vagy be tudják állítani a jelenlegi bevételek mellett a költségvetésbe az iskolaépítéseket — fejtegette a pénzügyi bizottság egyik ülésén — és akkor is nézete szerint az egyedül helyes eljárás az volna, hogy ne vegyék be, hanem kölcsönből fedezzék, és az adót szállítsák le, vagy nem tudják beállítani a költségvetésbe és akkor, ha kölcsönből nem akarják fedezni, az adót kellene felemelni. Az a helyes eljárás, hogy a nem jövedelmező beruházások annuitása a budgetbe felvétessék”.⁴⁹

A polgármesteri tisztség átvételekor azonban éppenhogy a kölcsönpénzek teljes kimerülésével találta magát szemben. Azok a lépések, amelyek a háztartás „rendbetételével” megalapozták egy újabb beruházási kölcsön felvételének lehetőségét, 1908 folyamán történtek meg: a községi adópótlék kulcsának felemelése, a főváros fejlesztéséről és háztartásának rendezéséről szóló törvény elfogadása. Lényeges volt ebből a szempontból is a közgyűlés végleges állásfoglalása a gázművek megváltása mellett, ami egyben a további községiésítési politika melletti elkötelezettség kinyilvánítását, és az addiginál sokkal nagyobb törlesztési teher elvállalhatóságának egyik zálogát jelentette. Az időközben bekövetkezett fejlemények sürgetővé is tették a nagy kölcsön kérdésének napirendre tűzését. Itt csak emlékeztethetünk arra, hogy a közgyűlés 1909. április 7-én szavazta meg a 32,3 millió koronás lakás- és iskolaépítési programot „a felveendő kölcsön terhére”.⁵⁰

46 Rácz Gy.: i. m. 291–294., 333.

47 BFL Közgy. jkv. 848/1904.

48 A szföv. tanácsának előterjesztése a pénzügyi és gazdasági ügyosztálynak a közjövödelmek szaporítására vonatkozó javaslata tárgyában. 1898. L. Rácz Gy.: i. m. 331.

49 FK 1912. máj. 28. 1948.

50 BFL Közgy. jkv. 744/1909.

A május 28-i ülésen a következő 10–15 év beruházásaira felveendő kölcsön mértékét 270 millió koronában határozták meg.⁵¹ A felhasználási programban a legnagyobb súllyal a várospolitikai teljesen új elemeiként jelentkező területek szerepeltek. A legnagyobb összeget, összesen 60 millió koronát, a városi gáz- és elektromos mű megteremtésére irányozták elő. Csaknem ugyanennyit, 58 milliót szántak önköltségen bérbeadandó lakások építésére. A korábbi kölcsönökhöz képest lényeges változást jelentett, hogy ezúttal részletes jövedelmezőségi számítás is készült, amely azt mutatta, hogy a 297 millió korona értékű beruházásból közel 89 millió tekinthető olyannak, amelytől saját törlesztésén felüli többletjövedelem várható, további 88 millió korona befektetéstől pedig önmaga törlesztésének fedezése remélhető. A törlesztőteherből elmaradó bevételt fog eredményezni 26 millió korona, további 35 millió befektetés pénzügyi haszna pedig az általa eredményezhető költségvetési megtakarításban fog jelentkezni. A pénzügyileg meddő befektetés kategóriájába 59 millió koronát soroltak. Az ennek alapján kalkulált éves jövedelmezőség fedezni látszott a törlesztőrészeket és a kamat nagy részét. Ez, a költségvetési bevételnek a beruházások közvetett hatásaként várható, általános emelkedésével együtt lehetővé teszi, hogy az egész nagyszabású tervet megvalósítsák anélkül, hogy ehhez a lakosság bármely csoportjának vállára újabb terheket kellene rakni. Ez biztosította a program széles körű támogatását és gyors elfogadását a közgyűlésen.

Mivel Bárczyék a beruházási politikát távlatilag is hitelekre kívánták alapozni, rendkívül fontos volt a fővárosi kötvények iránti lehető legszélesebb körű és tartós kereslet biztosítása, ami kizárólag a hazai bankrendszerre támaszkodva, az addigi tapasztalatok alapján, nem tűnt elérhetőnek. A városvezetés részéről már korábban is jelentkező törekvések a nemzetközi tőkepiaccal való közvetlen összeköttetés megteremtésére és a hazai nagybankok monopóliumának megtörésére a főváros hitelellátásában, most első ízben jártak sikerrel. 1910 januárjában jött létre megállapodás a londoni *Lloyds Bankkal* 2 millió font névértékű kölcsön felvételéről, a 270 millió koronás előirányzat első részleteként.⁵² Az építési program végrehajtásában diktált óriási tempó és a gázgyár megváltása következtében ez a pénz az év végére elfogyott, és a főváros 40 millió korona folyószámlahitel felvételére kényszerült a budapesti nagybankoktól. A hosszú lejáratú törlesztéses kölcsön második ütemére 1911 áprilisában kötöttek szerződést a *Credit Lyonnais* és a *Banque de Paris et des Pays-Bas* vezette francia pénzcsoporttal.⁵³ Az angol és a francia kölcsönből együttesen mintegy 133 millió korona folyt be, ami a beruházóprogram pénzszükségletét csupán 1912 májusáig fedezte.⁵⁴ A főváros ettől kezdve folyamatosan nagy összegű, rövid lejáratú függőkölcsönöket vett igénybe, ami némileg labilissá tette a gazdálkodást, és rontotta a pozíciókat az újabb nagy kölcsönre irányuló tárgyalásokon. Nehezítette a helyzetet a nemzetközi feszültség kiéleződése, az antantországok pénzügyi piacainak fokozódó elzárkózása is. Az utolsó, 136 millió korona tényleges bevételelt

51 BFL Közgy. jkv. 1016/1909.

52 *Gárdonyi Albert*: A főváros kölcsönügyeire vonatkozó okmányok gyűjteménye. I. Külföldi kölcsönök. Bp. 1923. 85–93.

53 I. m. 133–165.

54 FK 1912. máj. 28. 1941–1942., 1946–1950.

eredményező részkölcsönt csak 1914 márciusában sikerült felvenni a berlini *Dresdner Bank*tól.⁵⁵ Az eredetileg 10–15 évre tervezett beruházóprogram ekkor már befejezés előtt állt, az ennek keretében készülő utolsó munkákat 1915-re tervezték. Az 1914-ben beruházásra fordítható pénzek nagyobbik hányadát már egy ezen kívül eső, egy újabb nagy beruházóprogram részét képező munkálatokra szánták, ami már a következő évre előre vetítette egy hasonló nagyságrendű törlesztéses kölcsön szükségességét, ha a háború kitörése mindezen számításokat keresztül nem húzta volna.

A főváros adósságállománya 1909-től 1914-ig mintegy háromszorosára, 150 millióról 452 millió koronára nőtt. A tőketörlesztés és a kamatok az utolsó békeévben meghaladták a 18,7 millió koronát, a községi alap rendes bevételeinek közel 24%-át emésztve fel.⁵⁶ Mindez azonban annak ellenére sem rendítette meg a háztartást, hogy az adók és egyéb lakossági terhek emelésére ezen idő alatt nem került sor. Maguk a rendes bevételek ugyanis egyre nagyobb részben magukból a kölcsönökből létesített vállalatokból származtak. Mivel a főváros üzemei és vállalatai igen különböző elszámolási rendszerben és többnyire nem a kereskedelmi könyvvitel szerint működtek, ezek összesített nyereségét nem tudjuk kimutatni. Rendelkezésünkre áll azonban Basch Imre fővárosi fogalmazó, Bárczy egyik közeli munkatársa által készített számítás arra vonatkozóan, hogy mennyi volt a főváros jövedelmező létesítményeinek üzemi feleslege, azaz a városi háztartás számára szolgáltatott bevételeiknek a községi alapból rájuk fordított kiadásokkal szembeni többlete 1912-ben. A szorosabb értelemben vett szolgáltatásokat ellátó községestett vállalatokon és üzemeken kívül ide sorolta a részvények utáni osztalékokat, a közigazgatás saját szükségleteit kielégítő üzemek bevételi többletét, valamint a bérházak jövedelmét is. Mindezek 1912-ben 18,8 millió korona felesleget adtak, ami a rendes bevételek mintegy 26%-át jelentette, és közel 3,5 millió koronával volt több, mint a községi alapra nehezedő összes adósságszolgálati teher ugyanezen évben. Összehasonlításképpen: 1900-ban ugyanezen létesítmények (már amelyek közülük ekkor is léteztek) 6,85 millió korona felesleget adtak, ami az akkori tőketörlesztési és kamatterhet csak alig 800 ezer koronával haladta meg.⁵⁷ A községestési politika tehát beváltotta ígérését. A tömeges kölcsönfelvételek ellenére a háztartás pozíciója nem romlott, hanem éppen hogy javult, mivel a kölcsönökből eszközölt jövedelmező befektetések fedezték a pénzügyileg meddő, de a modern szolgáltató városigazgatás lényeges kellékeit képező létesítményekbe fektetett tőke törlesztését. Lehetővé téve ezzel a roppant költséges és hosszú távra szóló városfejlesztési akcióknak a lakosság újabb megterhelése nélküli végrehajtását.

Kiadások

Beruházások. Mint említettük, a tárgyalt korszakban a főváros beruházásainak közel 80%-a valósult meg kölcsönből. A beruházások volumenének változását ily módon a hitelhez jutás lehetősége és a városvezetés kölcsönügyi politikája döntően befolyásolta.

55 Gárdonyi A.: i. m. 232–252.; FK 1914. márc. 6. 571–573.

56 Budapest félszázados fejlődése i. m. 62. t.; Zárszámadás 1913.

57 Basch Imre: A gazdasági tevékenység. In: A negyvenéves Budapest i. m. 576–577.

1890 körül, a felfelé ívelő konjunktúra sodrásában a főváros is éppen kilábalt az előző éveket jellemző beruházási apályból. Ez egybeesett az első nagyszabású beruházási kölcsön felvételével. 1898-ra a beruházásra fordított összeg az 1890. évi- nek több mint 4,6-szorosára — 4,86 millió koronáról 22,60 millió koronára — nőtt. Ez a magyarországi tőkés fejlődés egésze szempontjából rendkívül jelentős fellendülési periódus tette lehetővé azoknak az alapvető közműrendszereknek a végleges kiépítését, amelyek elengedhetetlenek voltak a város funkcióinak a kor szintjén megkövetelt lebonyolításához, a hirtelen összezsúfolódó népességet fenyegető járványveszély leküzdéséhez. 1899-től a konjunktúra kifulladására megtörte a fővárosi beruházások lendületét is. A szükséges kölcsönpénzek körül súlyos nehézségek támadtak, beszerzésük csak igen kedvezőtlen árfolyamokon sikerült, tetemes részüket pedig nem az eredetileg szándékolt célokra fordították. Az adóbevételek hosszú éven át tartó stagnálása, a város működtetésének rohamosan fokozódó költségei és a növekvő adósságszolgálati teher mellett oda vezetett, hogy a pénzügyi összeomlást csak a beruházások drasztikus visszafogása háríthatta el. Az erre fordított összeg néhány év alatt kevesebb mint a felére csökkent, és 1903-ban már az egy évtizeddel korábbiak is alatta maradt, majd további öt évig ezen a szinten — évi 9–10 millió korona körül — rekedt meg. Az 1906-tól már érzékelhető gazdasági fellendülés még nem sokat segített, mivel ekkorra a kölcsönpénzek teljesen kifogytak, újabb nagy kölcsön felvételét pedig meg kellett előznie a zilált háztartás konszolidációjának, ami csak 1908-ban, a főváros fejlesztéséről szóló törvény elfogadásával zárult le. Ezt követően bontakozhatott ki az ismertetett Bárczy-féle kölcsönpolitika. A beruházások összege 1910-ben, a 2 millió font angol kölcsön révén ugrásszerűen szökkent fel közel 52,7 millió koronára (az előző évi 15,3 millióról), majd a következő évben 66,3 millió koronával érte el a világháború előtti csúcsot. Ebből a Városi Villamosvasút részvényeinek megszerzése önmagában több mint 28,5 millió koronát vitt el. 1912-ben nagyjából az 1910. évi szintnek megfelelően alakult a beruházási összeg. Az év második felében már érződött a konjunktúra megtorpanása, az építőipar kibontakozó válsága. Bárczy úgy vélte, hogy ebben a helyzetben még inkább szükség van a közhatalom fokozott építőtevékenységére, de a pénzpiaci helyzet, a rövid lejáratú kölcsönállomány hatalmas felszaporodása őt is óvatosságra készítette. Ebben az évben mintegy 9 millió koronával kevesebbet fordítottak beruházásra, ennek is 42,6%-át a gáz- és a villamosmű kötötte le.

A beruházási kiadások megoszlását a VIII. táblázatban egyenlő hosszúságú, 6 éves periódusokra bontva mutatjuk ki.⁵⁸

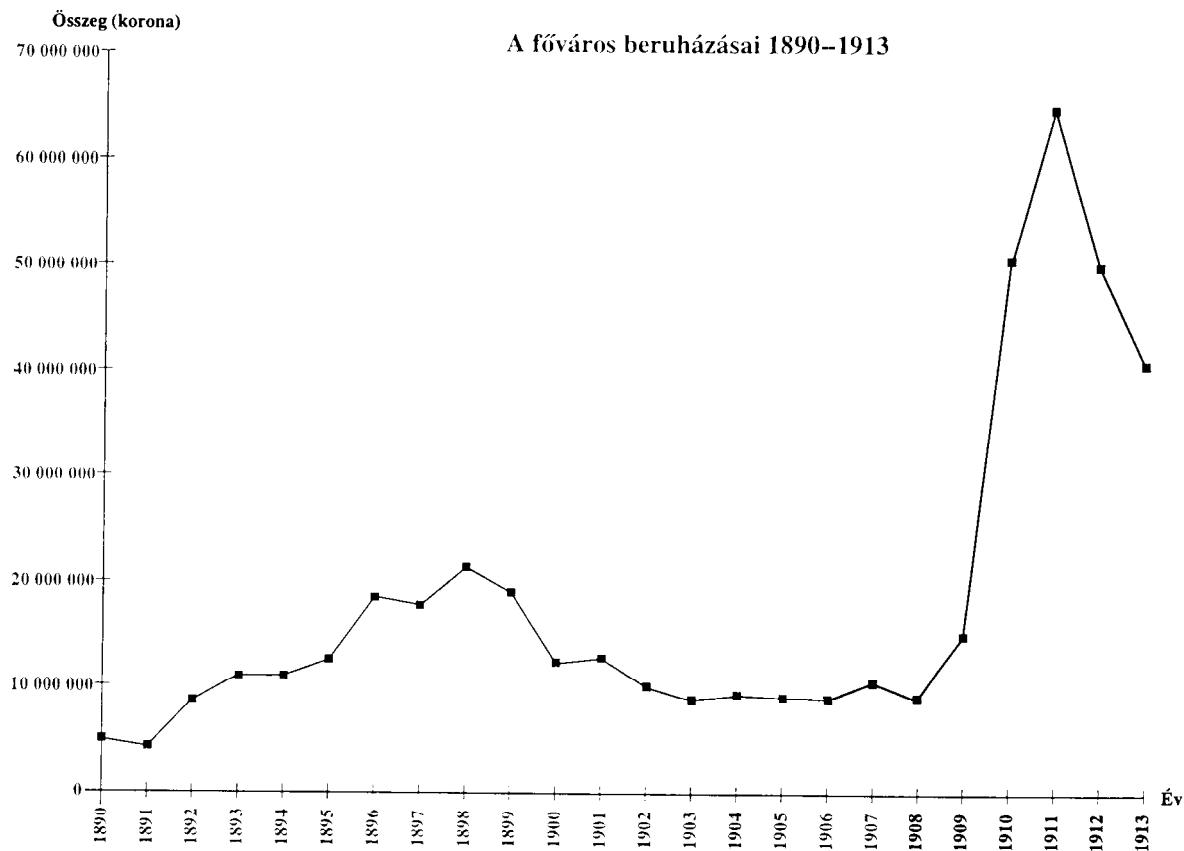
58 Megjegyzések a VIII. táblázathoz: a készítéséhez felhasználtuk Rácz Gy. i. m. 338–342. lapokon közölt, 1912-ig vezetett táblázatot, de adatait elemzési szempontjainknak megfelelően több helyen átcsoportosítottuk, illetve a zárszámadások alapján korrigáltuk. A „Városrendezés” rovat a város-
szépitésre, parkokra, köztéri szobrokra költött összeget is tartalmazza. A „Közélelmelés” rovatba a vásárcsarnokok, vágóhidak és állatvásárok, valamint a kenyérgyár, a lóhúsüzem és az élelmi-
szerárúsító üzem nyert besorolást. A „Lakások” rovatban csak a szociális célú, önköltségen bér-
beadott lakások szerepelnek, az üzleti céllal épített néhány, többnyire luxuslakásokat tartalmazó
bérházat az „Egyéb” rovat tartalmazza. Az „Egyéb” rovat felöleli még, többek között, a közigaz-
gatási épületekre, a városigazgatás saját igényeit kiszolgáló üzemekre, lakanyákra, szociális léte-
sítmenyekre, fürdőkre, egyéb egészségügyi létesítmenyekre, részvényvásárlásra, valamint a kisebb,
máshova be nem sorolható tételekre fordított összeget.

Az első, 1890–1895 közötti periódusban az útépités és útburkolás állt az első helyen 17,16% részesedéssel, nem sokkal maradt el tőle a vízellátás 16,08%-kal, valamint a közlelmzés 14,09%-kal. Negyedik helyen a csatornázás állt 10,17%-kal. Aránylag sokat, 9,35%-ot fordítottak — a főváros kegyúri kötelezettségéből is kifolyólag — templomépitésre (ezen belül legtöbbet a lipótvárosi Bazilika még javában folyó munkálataira), és csak ezt követte az iskolaépítés 8,09% részesedéssel. 1896–1901-ben a beruházások volumenének hatalmas, csaknem kétszeres növekedése mellett az első három helyen nem történt változás a sorrendben. A templomépités visszaszorult a hatodik helyre. A csatornázás pedig a korábbi negyedikkel szemben csak a hetedik helyet foglalta el és a rá fordított összeg abszolút értékben is csökkent — az általános csatornázás legköltségesebb részei, a központi szivattyútelep és a körúti főgyűjtő ekkorra már elkészültek. Az iskolaépítés felzárkózott a negyedik helyre, az ötödiket pedig a városrendezési kiadások (utcanyitások, szabályozások és az ehhez szükséges kisajátítások) foglalták el. Az egyéb beruházások feltűnően magas, 26,72%-os részesedése elsősorban a terebélyesedő városigazgatás működését közvetlenül szolgáló építkezésekkel magyarázható. Ekkor került sor a Károly-kaszárnya átvételére és átalakítására Városháza céljára, valamint — az 1893. évi előjárósági törvény által szabott feladatoknak való megfelelés érdekében — több új előjárósági épület emelésére.

Ennek az évtizednek a beruházási struktúrája a városigazgatás funkcióváltásának egyik legdöntőbb, jellegében átmeneti szakaszt jelzi. Az anyagi erők legtetemesebb részét olyan feladatok megoldása kötötte le, amelyek még valamilyen módon mind a hagyományos rendészeti igazgatásban gyökerező, abból kinőtt funkciók voltak, teljesítésük azonban már csak erősen differenciált igazgatási szervezet által irányított, nagyüzemi módon, a kor legmodernebb technikájának felhasználásával megszervezett szolgáltatások útján történhetett. Jellegzetesen ilyen „hagyományos” feladatkör volt az úthálózat kiépítése és a forgalom lebonyolítására alkalmas állapotban tartása. Az évtized legnagyobb vállalkozása az egészséges ivóvíz iránti igényt immár mennyiségileg kielégíteni képes, és az ennek felhasználása folytán megsokszorozódó szennyvíz elvezetését a környezetet megkímélő módon megoldó vízvezeték- és csatornarendszer kiépítése volt. Ez mindenekelőtt a városi hatóság egészségrendészeti felelősségéből folyó feladatot jelentett, a járványveszély leküzdését szolgálta, amihez szinte csak járulékosan kapcsolódtak a kényelmi szempontok és az ipar igényei. Szorosan kapcsolódott az alapvető közegészségügyi követelményekhez a vásárcsarnokok ugyancsak hatalmas összeget felemésztő létesítése is, a forgalom higiénikus körülmények között és kellő élelmiszerrendészeti ellenőrzés mellett történő lebonyolításának biztosításával.

A beruházások lendülete 1898-tól megtört, és meredek zuhanás után 1902–1903-ra az erre fordított összeg az egy évtizeddel korábbi szintre süllyedt. A beruházások megoszlását mutató VIII. táblázatban feltüntetett harmadik, 1902–1907 közötti periódust lényegében az ezen a nívón történő stagnálás jellemzi. A 100 millió koronás kölcsön terhére elindított beruházások befejezést nyertek, de nagyobb szabású új programokat nem indítottak. A külön alaphól finanszírozott temetkezés kivételével valamennyi ágazatra fordított beruházási összeg nagymértékben csökkent. Ez egyenesen drasztikus volt azokon a területeken, ahol szinte kizárólag kölcsönök szolgál-

II. ábra

Forrás: Rácz Gy.: i. m. 19. t. 338–342.; Zárszámadások.

VIII/a. táblázat

Budapest székesfőváros beruházásainak összege és megoszlása koronában 1890–1913

Év	Város- rendezés	%	Utak	%	Csatornázás	%	Vízellátás	%	Kórházak	%	Temetők	%	Köz- élelmezés	%
1890	267 021	5,49	1 688 912	34,73	170 964	3,52	430 398	8,85	47 294	0,97	108 402	2,23	268 102	5,51
1891	346 604	8,12	1 299 826	30,45	71 452	1,67	284 438	6,66	70 982	1,66	84 206	1,97	182 698	4,28
1892	89 978	1,06	1 235 794	14,55	1 003 314	11,82	174 496	2,06	433 286	5,10	14 310	0,17	2 423 916	28,55
1893	416 758	3,76	1 341 958	12,10	1 033 602	9,32	3 314 280	29,89	359 872	3,25	281 836	2,54	844 792	7,62
1894	956 754	8,61	1 055 538	9,49	1 444 580	12,99	1 436 754	12,92	459 734	4,14	182 668	1,64	1 294 516	11,64
1895	799 206	5,79	2 582 030	18,69	1 730 524	12,53	2 982 720	21,60	354 860	2,57	44 278	0,32	2 543 406	18,41
1890– 1895	2 876 321	5,36	9 204 058	17,16	5 454 436	10,17	8 623 086	16,08	1 726 028	3,22	715 700	1,33	7 557 430	14,09
1896	894 182	4,97	3 203 854	17,82	425 388	2,37	3 295 158	18,33	1 264 660	7,03	59 074	0,33	3 851 998	21,43
1897	1 329 966	7,78	4 047 646	23,68	1 217 336	7,12	1 882 318	11,01	804 814	4,71	195 372	1,14	1 380 152	8,07
1898	2 356 478	10,42	2 176 822	9,63	1 460 916	6,46	1 484 708	6,57	893 610	3,95	85 662	0,38	2 395 876	10,60
1899	1 555 100	8,10	2 912 234	15,16	575 406	3,00	3 116 044	16,23	497 542	2,59	104 716	0,55	1 722 262	8,97
1900	1 638 470	12,52	2 580 177	19,71	739 336	5,65	2 082 859	15,91	159 405	1,22	84 208	0,64	1 304 188	9,96
1901	770 761	5,51	1 125 936	8,05	440 178	3,15	1 287 499	9,21	15 573	0,11	89 986	0,64	1 535 993	10,98
1896– 1901	8 544 957	8,22	16 046 669	15,44	4 858 560	4,67	13 148 586	12,65	3 635 604	3,50	619 018	0,60	12 190 469	11,73
1902	1 376 395	13,37	1 066 899	10,36	362 800	3,52	1 582 505	15,37	9 598	0,09	112 972	1,10	1 826 161	17,74
1903	988 740	10,93	1 091 872	12,07	884 355	9,77	2 072 431	22,90	157 178	1,74	121 245	1,34	962 968	10,64
1904	1 964 691	21,12	894 212	9,61	901 627	9,69	1 611 124	17,32	196 621	2,11	37 166	0,40	814 053	8,75
1905	773 845	8,75	2 518 770	28,47	483 430	5,46	579 387	6,55	356 508	4,03	61 994	0,70	575 526	6,51

Év	Város- rendezés	%	Utak	%	Csatornázás	%	Vízellátás	%	Kórházak	%	Temetők	%	Köz- élelmezés	%
1906	993 191	11,36	3 529 023	40,36	675 507	7,72	645 841	7,39	117 598	1,34	276 160	3,16	119 284	1,36
1907	1 170 097	10,75	4 225 593	38,81	516 969	4,75	368 818	3,39	33 399	0,31	807 478	7,42	914 545	8,40
1902– 1907	7 266 959	12,72	13 326 369	23,33	3 824 688	6,70	6 860 106	12,01	870 902	1,52	1 417 015	2,48	5 212 537	9,12
1908	1 170 092	12,70	3 246 599	35,23	436 444	4,74	503 339	5,46	283 212	3,07	226 494	2,46	228 457	2,48
1909	999 238	6,51	2 838 715	18,50	473 528	3,09	1 069 993	6,97	117 487	0,77	333 340	2,17	512 778	3,34
1910	607 862	1,15	2 582 212	4,90	595 124	1,13	1 100 697	2,09	865 057	1,64	176 906	0,34	151 763	0,29
1911	5 136 208	7,75	3 293 984	4,97	745 527	1,12	969 822	1,46	1 050 624	1,58	166 921	0,25	575 568	0,87
1912	9 582 663	18,64	5 656 142	11,01	1 037 823	2,02	971 380	1,89	875 851	1,70	75 838	0,15	777 071	1,51
1913	3 439 838	8,12	5 163 882	12,19	1 276 814	3,01	1 081 130	2,55	1 406 229	3,32	37 786	0,09	627 686	1,48
1908– 1913	20 935 901	8,82	22 781 534	9,60	4 565 260	1,92	5 696 361	2,40	4 598 460	1,94	1 017 285	0,43	2 873 323	1,21

Forrás: Zárszámadások.; *Rácz Gy.*: i. m. 19. t. 338–342.

VIII/b. táblázat

Budapest székesfőváros beruházásainak összege és megoszlása koronában 1890–1913

Év	Lakások	%	Iskolák, óvodák	%	Templomok	%	Gáz- és villamos- művek	%	Egyéb	%	Összesen	%
1890	–	–	328 834	6,76	1 023 950	21,06	–	–	528 920	10,88	4 862 797	100
1891	–	–	607 314	14,23	780 792	18,29	–	–	540 436	12,66	4 268 748	100
1892	–	–	486 782	5,73	606 638	7,14	–	–	2 022 400	23,82	8 490 914	100
1893	–	–	1 104 762	9,96	795 246	7,17	–	–	1 595 206	14,39	11 088 312	100
1894	–	–	1 093 532	9,84	793 904	7,14	–	–	2 399 586	21,58	11 117 566	100
1895	–	–	717 948	5,20	1 015 832	7,35	–	–	1 104 042	7,54	13 811 846	100
1890–1895	–	–	4 339 172	8,09	5 016 362	9,35	–	–	8 127 590	15,15	53 640 183	100
1896	–	–	2 370 248	13,18	1 233 540	6,86	–	–	1 380 656	7,68	17 978 758	100
1897	303 074	1,77	2 258 966	13,22	1 135 226	6,64	–	–	2 536 858	14,84	17 091 728	100
1898	30 928	0,14	1 665 614	7,32	1 057 004	4,68	–	–	9 000 334	39,81	22 607 952	100
1899	33 224	0,17	1 995 582	10,39	982 338	5,12	–	–	5 710 130	29,73	19 204 578	100
1900	–	0,00	616 706	4,71	1 569 503	11,99	–	–	2 316 660	17,70	13 091 512	100
1901	23 117	0,17	960 164	6,87	899 934	6,44	–	–	6 834 491	48,87	13 983 632	100
1896–1901	390 343	0,38	9 867 280	9,49	6 877 545	6,62	–	–	27 779 129	26,72	103 958 160	100
1902	28 656	0,28	860 258	8,36	802 404	7,79	–	–	2 267 032	22,02	10 295 680	100
1903	33 268	0,37	932 202	10,30	708 059	7,83	–	–	1 095 941	12,11	9 048 259	100
1904	31 296	0,34	880 882	9,47	844 836	9,08	–	–	1 124 623	12,09	9 031 131	100
1905	28 690	0,32	628 568	7,10	1 158 541	13,09	–	–	1 682 109	19,01	8 847 368	100
1906	32 531	0,37	332 265	3,80	479 912	5,49	30 000	0,34	1 513 421	17,31	8 744 733	100
1907	35 621	0,33	209 603	1,92	232 614	2,14	–	–	2 373 943	21,80	10 888 680	100
1902–1907	190 062	0,33	3 843 778	6,73	4 226 366	7,40	30 000	0,05	10 057 069	17,61	57 125 851	100

Év	Lakások	%	Iskolák, óvodák	%	Templomok	%	Gáz- és villamos- művek	%	Egyéb	%	Összesen	%
1908	338 619	3,67	220 763	2,40	182 551	1,98	161 746	1,76	2 217 158	24,06	9 215 474	100
1909	2 571 343	16,75	1 845 259	12,02	285 130	1,86	153 302	1,00	4 147 392	27,02	15 347 505	100
1910	7 893 423	14,98	6 542 730	12,42	236 862	0,45	23 356 486	44	8 590 251	16,30	52 699 373	100
1911	6 245 282	9,42	9 987 348	15,06	331 821	0,50	5 825 829	8,79	31 976 600	48,23	66 305 534	100
1912	6 384 463	12,42	9 050 727	17,61	349 977	0,68	10 560 636	20,55	6 072 911	11,82	51 395 482	100
1913	2 513 840	5,93	4 245 638	10,02	561 685	1,33	18 065 295	42,64	3 943 513	9,31	42 363 336	100
1908–1913	25 946 970	10,93	31 892 465	13,44	1 948 026	0,82	58 123 294	24,49	56 947 825	24,00	237 326 704	100

tak forrásul. Az egyetlen újonnan induló nagy beruházás az 1904-ben külön célra felvett kölcsönnek köszönhető 5 éves útburkolási program volt.

Az 1908–1913. évek által felölelt negyedik időszakot az határozza meg, hogy a beruházások volumene 1910-től — a Bárczy-féle kölcsönprogramnak köszönhetően — hirtelen többszörösére nő. (L. VIII. táblázat.) A növekedés ezúttal együtt járt a beruházások szerkezetének teljes átrendeződésével. Két gyakorlatilag teljesen új terület, a gáz- és villamosművek megszerzése, illetve építése, valamint a lakásépítés együttesen több mint 35%-os részesedést ért el. Az a két terület, amely már pusztán jelenlétével is a városigazgatás alapvető orientációváltását fémjelzi: a közhatóság aktív társadalompolitikai szerepvállalását és immár alapjában nem rendészeti, hanem szolgáltatásszervezési és pénzügyi szempontoktól ösztönzött vállalkozói fellépését. Ennek valóságos súlya még jelentékenyebbnek tűnik, ha tudjuk, hogy a 24%-ot kitevő „egyéb” kategória összegének több mint a felét egyetlen, ugyanehhez a körhöz sorolható tétel foglalja le: a Városi Villamosvasút részvényeinek megvásárlása. A táblázatban külön feltüntetett ágazatok sorában az első helyen a gáz- és villamosművek állnak 24,49%-kal, majd az iskolaépítés következik 13,44%-kal. Ez utóbira több mint nyolcszor annyit költöttek, mint az előző periódusban. Az újonnan kibontakozó lakásépítő tevékenység foglalja el a harmadik helyet 10,93% részesedéssel, és csak öt követi a korábban mindig első helyen álló útburkolás 9,60%-kal, noha a rá fordított összeg 1,7-szeresére nőtt. Ötödik helyen a városrendezés áll összegében közel háromszorosára növekvő, de arányában ezzel együtt is csökkenő 8,82%-kal. A csatornázási kiadások aránylag szerény mértékben emelkedtek. E téren a legjelentősebb fejlemény az volt, hogy a modern főgyűjtőrendszer kiépítése végre a jobb parton is kezdetét vette: az óbudai főgyűjtő és szivattyútelep munkálatai 1912-ben indultak meg. Összességében is kevesebbet fordítottak vízvezetéki beruházásokra (mivel újabb nagy vízműre nem volt szükség), valamint közlekedési létesítményekre. Kórházi beruházásokra csaknem ötször annyit költöttek, mint az előző időszakban, azonban ez is csak az összes beruházás 1,94%-át tette ki.⁵⁹

Fenntartási és működtetési kiadások. A közigazgatás, az infrastruktúra és a szolgáltatások fenntartása és működtetése igénybe vette a főváros rendszeres jövedelmeinek nagy részét. A legfontosabb és legnagyobb összeget igénylő területekre fordított ilyen természetű kiadások összegének alakulását a IX. táblázat mutatja.⁶⁰

59 A Bárczy-féle lakás- és iskolaépítési programra l. *Gerhard Melinz–Susan Zimmermann: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und Staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie.* Wien–Zürich, 1991. 93–102.; *Sipos András: Várospolitikai és városigazgatás Budapest 1890–1914.* Doktori értekezés, kézirat, 157–166., 208–210.; *Erdei Gyöngyi: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből.* Budapest művelődéspolitikája a századelőn. Bp. 1991.; *Vörös K.: A világváros i. m.* 662–666.

60 Megjegyzések a IX. táblázathoz: a közigazgatási személyzeti kiadás rovata a fizetések és a lakás-pénzek összegét tartalmazza. Nem szerepelnek benne a segélyek, jutalmak, pótlékok, valamint a nyugdíjak sem. A közigazgatás dologi kiadásai kizárólag a közigazgatási hivatalok épületfenntartási, helyiségbérleti, irodaszer és közlekedési kiadásait ölelik fel, az anyakönyvi és az adókezelési hivatalok nélkül. Az üzemek, intézmények ilyen jellegű kiadásai az egyes ágazatokra fordított összegek között vannak elszámolva. A köztisztasági kiadások közé a közterületek tisztítását és a házi szemét kihordását vettük fel. A közlekedés rovata az állatvásárterek, közbúvárhidak és a vásárcsarnokok fenntartását jelenti. A szociális kiadások felölelik a szegénysegélyezésre fordított

A különböző kiadási csoportok nagyság szerinti sorrendjét illetően az első négy helyen a vizsgált időszakban nincs változás: az első helyen, egyre inkább kiugró összegekkel az iskolai kiadások állnak. Ezeken belül ugyanakkor végbement egy jelentős eltolódás: az elemi iskolákra költött összeg részesedése 1890-ben még 63,4% volt, ami 1912-re 54,4%-ra csökkent. A polgári iskolák aránya alig változott, 22–22,5%. Időközben úgyszólván a semmiből kiépült az óvodai hálózat, amelynek fenntartása 1912-ben már közel 1 millió koronát emésztett fel, másrészt egyre több magasabb fokú iskolát és különösen szakiskolát állított fel a főváros.⁶¹ Második helyen a közigazgatás személyzeti kiadásai, majd a kórházak fenntartása és az utak, utcák, közterületek, hidak, árkok karbantartása következik. Az ötödik helyet 1890-ben még a szociális kiadások foglalták el, 1900-ban és 1912-ben viszont már a köztisztaság.

IX. táblázat

A fenntartási és működtetési kiadások fontosabb csoportjai 1890, 1900, 1912

Év	Közigazgatási személyzet	Közig. dologi	Utak, utcák terek	Vízvezeték	Csatornák
1890	1 653 714	636 692	1 071 288	641 884	53 360
1900	3 928 761	1 219 388	1 760 264	1 097 209	203 598
1912	6 446 818	2 439 476	3 071 581	2 270 019	260 027

Év	Köztisztaság	Közélelmezés	Szociális kiadások	Kórházak	Iskolák, óvodák
1890	872 946	320 344	955 653	1 587 260	2 767 392
1900	1 727 944	1 221 048	1 178 885	2 780 091	6 539 505
1912	2 987 253	2 174 588	2 380 450	5 564 596	17 900 079

1890–1900 között a legtöbb kimutatásunkban szereplő terület kiadásai nagyjából 1,6–2-szeres emelkedést mutatnak. A legnagyobb arányú növekedés a csatornafenntartásnál és a közélelmezésnél tapasztalható. Nem meglepő módon, hiszen mindkettő az évtized fejlesztési politikájának súlyponti területe volt (a pesti főgyűjtőcsatornahálózat, illetve a vásárcsarnokok kiépítésével). Kétszeresnél nagyobb volt az iskolai és a közigazgatási személyzeti kiadások emelkedése is. Kiugróan alacsony volt ellenben a növekedés a szociális kiadásoknál, a táblázatban feltüntetett ágazatok közül egyedül itt nem érte el a másfélszerest sem. Erre részben magyarázatot ad, hogy a

összeget, a szegényházak és árvaházak fenntartását, az önköltséges lakások, szükségslakások és a népszálló üzemeltetését, a szegény betegek kórházi ápolásának és gyógyszerének megtérítését, a lelecek, árvák, szegény süketnémák a község terhére történő gondozását, valamint a különféle jótékony egyleteknek és intézeteknek a községi alapból történt segélyezését. Az iskolai kiadások valamennyi iskolatípust magukban foglalják, de az épületkarbantartási költségek nélkül.

szegény betegek kórházi ápolási költségeinek fedezését 1898-tól átvette az országos betegápolási alap, amit az állami adókhöz függesztett betegápolási pótdóból tápláltak. Helyette azonban a főváros semmiféle új gondoskodási formát nem vezetett be, minek következtében a szociális kiadások emelkedése elmaradt a népességszám gyarapodásától is, ami ebben az évtizedben rendkívül magas, mintegy másfélszeres volt. A város viszonyaiba még szervesen be nem illeszkedett, bizonytalan egzisztenciájú elemek tömeges jelenléte, és egyáltalában a proletariátus nagy aránya, a társadalom általános szegénysége ismeretében a szociális gondoskodásra fordított kiadás összecsúszásában is megdőbbszerűen alacsonynak hat, hiszen 1900-ban még a közigazgatási hivatalok dologi kiadásai is ennél magasabbak voltak. 1900-ban ennek az összegnek alig több mint negyedrészt, 318 000 koronát költöttek segélyezésre, miközben valamivel több mint a felét, 602 000 koronát a szegényházak és árvaházak fenntartására. Különösen szembeötlő az összeg csekély volta, ha figyelembe vesszük, hogy az említett két kiadási tétel költségeit olyan elkülönített alapokból fedezték, amelyek bevételei között jótékony célú adományok, hagyományok, alapítványi kamatok, tehát végső soron magánjótékonyságból eredő források számottevő szerepet játszottak.

1912-re 1900-hoz képest a legtöbb ágazatban az előző periódushoz hasonló, 1,6–2-szeres kiadásemelkedést tapasztalunk. Egyedül az iskolaügy magasodik ki 2,7-szeres növekedéssel, másfélszeres alatt pedig csak a csatornák fenntartási költségeinek emelkedése maradt.

Az 1890–1912 közötti korszak egészét vizsgálva a legnagyobb arányú 6,8, illetve 6,5-szeres növekedés a közlekedési és az iskolai kiadásoknál regisztrálható. Legcsekélyebb, nem egészen két és félszeres, pedig a szociális kiadások emelkedése volt, annak ellenére, hogy a lakásépítési program keretében épült házak kezelési költségeit is ide soroltuk. A nyomorénnyítés színvonalát meg nem haladó hagyományos szegénygondozástól a Bárczy-korszakban sem történt jelentős elmozdulás a modern szociális ellátórendszer kiépítése felé.⁶²

Községesítés

Budapesten még a századfordulót követő első években is kizárólag olyan községi üzemeket találunk, amelyeknél a városi kezelésbe vételt a szűken értelmezett hatósági szempontok diktálták. A vízművek, közvágóhidak, vásárcsarnokok, közfürdők létesítésénél a hatóság legsajátabb egészségrendészeti feladatainak teljesítése volt a fő motívum. A monopolisztikus természetű, nyereséget termelő közszolgáltatásokkal kapcsolatban még az 1890-es évek első felében is határozottan a magánvállalatok koncesszionálásának politikáját követték. Nem függetlenül ezen vállalatok érdekeit, és érdekképviselőinek a törvényhatósági bizottságban részben közvetlenül,

62 A szociális ellátás terén tapasztalható stagnálásra rámutat *Gerhard Melinz–Susan Zimmermann*: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? *Aetas* 1994. 3. sz. 39–41.; I. még *Vörös Károly*: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXIV. Szerk. Kaba Melinda, Nagy Emese. Bp. 1991. (Budapest várostörténeti monográfiái XXXIII.) 47–60.

részben áttételeken keresztül érvényesülő meghatározó befolyásától.⁶³ Az ekkor megkötött, illetve megújított szerződések azután hosszú időre megkötötték a város kezét. A „haszonhajtó vállalatok” városi kézbe vétele egyik legsarkalatosabb követelése volt az 1894 után megszerveződő községgpolitikái ellenzéki csoportosulásoknak, de sok híve volt a gondolatnak a közgyűlési többség soraiban is. A szerződések lejáratí ideje folytán legaktuálisabbnak a gázművek megváltása tűnt, mivel erről legkésőbb 1908 végéig dönteni kellett, különben a szerződés újabb tíz évre változatlan feltételekkel meghosszabbodott volna.

A hatalmas és egyre növekvő nyereséggel dolgozó Osztrák–Magyar Légszesztársulat — a koncessziós szerződés fogyatékoságait kihasználva — az eleve nagyon magas haszonkulcsot tartalmazó gázárát 1895 óta nem csökkentette, holott időközben a magánfogyasztás csaknem 90%-kal emelkedett, és az önköltség jelentősen csökkent. Ugyanakkor a műszaki fejlesztést, a megváltás eshetőségére számítva, elhanyagolták. A gázgyárakat kapacitásuk végső határáig kihasználták, így világos volt, hogy a szolgáltatás átvétele esetén a megváltási összegben felül nagyarányú beruházásokat is vállalnia kell a fővárosnak. Az üzlet jövedelmezőségéhez fűződő reményeket ez sem ingatta meg, legfeljebb annak mértéke lehetett kérdéses.⁶⁴ Bárczy polgármesterré választásakor a választási harcban mögötte leghatározottabban felsorakozó Vázsonyi vezette csoportosulás támogatásának egyik legfontosabb feltételül a gázművek megváltására vonatkozó kötelezettségvállalást szabta.⁶⁵ Ez az új polgármester szándékával teljes összhangban volt. Közben a gáztársulat sem maradt tétlen: községsítés-ellenes sajtókampányt indított, és a háttérben minden eszközt bevetett a törvényhatósági bizottság befolyásos tagjainak megnyerésére. Sikerült is elindítani a bomlást az egyesített községi demokrata párt soraiban, ez azonban nem vezetett olyan jellegű várospolitikai háborúhoz, ami számos külföldi nagyvárosban megelőzte a községsítés meghatározó lépéseit.⁶⁶ Ez a községsített üzemek rentabilitásásával kapcsolatban immár bőségesen rendelkezésre álló nemzetközi tapasztalatokon túl döntően azzal magyarázható, hogy a gázgyár haszonélvezői noha igen befolyásos, de mégiscsak szűk, elkülönülő réteget alkottak. Egy esetleges újabb, netán a telekérték megadóztatására is kiterjedő adóemelés viszont ennél jóval szélesebb kört érintett volna hátrányosan. Ez pedig leginkább egy jövedelmező monopolvállalkozás megszerzésével tűnt elháríthatónak, így az a közgyűlésen szilárd többségre számíthatott. 1908 elején sor került a községi pótdadókulcs 33%-ra emelésére és ezzel összefüg-

63 Vö. *id. Basch I.*: Budapest i. m. 54–65.; *Szekeres József*: A fővárosi közüzemi hálózat működésének jogi szabályozása. (1872–1938). In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXII. Szerk. Kaba Melinda, Nagy Emese. Bp. 1988. (Budapest várostörténeti monográfiái XXXI.) 290–292.; *Szőcs Sebestyén*: Budapest Székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Bp. 1977. 15–30.

64 *Id. Basch I.*: Budapest i. m. 75–84.; *Forbáth Imre*: A városok világítása. Városi Szemle 1(1908) 251–264., 329–354.; *Pásztor Mihály*: A közvilágítás alakulása Budapesten. Bp. 1930. (Statistikai Közlemények 60/1.) 102–119.; *Somogyi Tamás*: A budapesti gázkérdés. Huszadik Század 9(1908) 6. sz. 552–564.

65 Vázsonyi egy évvel később mondta el a parlamentben, hogy Bárczy megválasztásakor „egyetlen programot volt az, amely elébe tétetett, és amelytől függővé lett téve az ő polgármesterré való megválasztása, s ez az volt, hogy a gázgyár megváltását, ha török, vigye keresztül.” Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XII. Bp. 1907. 90–91.

66 *Sipos A.*: Várospolitikai i. m. 103–110.

gésben az egyesített községi demokrata párt felbomlására. Ez sem zilálta szét a községe-sítés híveinek amúgy is párthatárokon átnyúló sorait. A megváltás nyílt ellenzé-sével a hivatalos fórumokon már senki nem mert nyíltan fellépni, a közgyűlés 1908. május 17-én azt egyhangúlag szavazta meg.⁶⁷ A megváltási árat 18,5 millió koronában állapították meg. A gázgyárak tényleges átvétele 1910 decemberében történt meg. Ekkor már megkezdődött az új nagy kapacitású gázgyár építése Óbudán, amire 39,9 millió koronát szavaztak meg.⁶⁸ A létesítmény 1913 októberében kezdte meg a termelést, amire nagy szükség is volt, mert a gázfogyasztás már a világháború előtt meghaladta a 80 millió m³-t, miközben a gáztársaságtól átvett üzemek mindössze 60 millió m³ előállítására voltak képesek. A községe-sítés igen kedvező pénzügyi eredményeire már a bevételekkel kapcsolatban utaltunk. Ha a gázművek átvételére vonatkozó elhatározásnál lényeges szerepet játszottak a nemzetközi tapasztalatok, úgy ezek arra is felhívták a figyelmet, hogy a városok igyekeznek elkerülni, hogy a gáznak potenciálisan konkurenciát teremtő másik energiaforrás, az áramszolgáltatás tartósan magánvállalatok kezén maradvá csökkentse a községi üzem rentabilitását. A tanács még a gázgyárak tényleges átvétele előtt, 1910 júniusában előterjesztést tett a közgyűlésnek, amelyben kifejtette, hogy ezt a lépést „nyomon kell követnie — ha csak lehetséges — a villamos üzem teljes hatósági kezelésbe vételének.”⁶⁹

Az áramszolgáltatást ekkor két vállalat látta el: a Ganz cég által alapított *Magyar Villamossági Rt.* és a Légszesztársulat érdekeltsége, a *Budapesti Villamossági Rt.* A koncessziós szerződések 1910-től tették lehetővé a megváltást a főváros számára, de ennek túl korai végrehajtása nem mutatkozott előnyösnek, mivel a vezetékhálózat megváltási ára az érték bizonyos hányadával évről évre csökkent. A vállalatok részvényeinek megszerzésére irányuló kísérletek nem vezettek eredményre, így merült fel a város által létesítendő harmadik elektromos telepre vonatkozó elképzelés. A 10 millió korona költséggel létesítendő kelenföldi erőmű tervét a közgyűlés 1911 júniusában fogadta el.⁷⁰ A bonyodalommentes elfogadás annak volt köszönhető, hogy a tanács elkendőzte azt a szándékot, hogy az áramellátás terén is biztosítani kívánja a város teljes monopóliumát. Az új erőmű rendeltetését elsősorban a fővárosi üzemek és intézmények saját áramszükségletének biztosításában, emellett a kis- és középipar számára olcsó energia nyújtásában jelölte meg.⁷¹ A valódi terveket csak az építkezés megindulásával jóformán egyidejűleg, 1912 tavaszán fedték fel Bárczyék, amikor előterjesztést tettek a Magyar Villamossági Rt. megváltására, amit a közgyűlés május 15-én szavazott meg.⁷² A vállalat átvételére 1914 nyarán került sor, ekkor lépett üzembe a kelenföldi erőmű is.

Az áramszolgáltatás városi kézbe vétele a gáz eseténél is egyértelműbben jelezte a községe-sítési politikának azt a fázisát, amelyben annak ösztönzője már nem el-

67 FK 1908. máj. 29. 909–914.; BFL Közgy jkv. 947/1908.; Források Budapest múltjából. II. Források Budapest történetéhez 1873–1919. Szerk. H. Kohut Mária. Bp. 1971. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai II.) 197.

68 BFL Közgy jkv. 1123/1910.

69 FK 1910. júl. 1. 1256.

70 Pásztor M.: i. m. 170–171.

71 FK 1911. 52. (rendkívüli) sz.

72 BFL Közgy jkv. 770/1912.

sősorban a hatóság szűkebb feladatkörében jelentkező égető anomália megszüntetése, hanem mindenekelőtt a gazdaságossági szempontok voltak. A tömegközlekedés községestítésére irányuló törekvések megjelenésével a nyereségnek a városi háztartás számára való biztosítása mellett újabb motívum került előtérbe: a városfejlődés jellegének, irányainak új típusú befolyásolására alkalmas eszközt ismertek fel a közúti villamosvasutakban. A tanácsnak a lakásépítési programra vonatkozó, az 1909. április 7-i közgyűlésen elfogadott előterjesztése megállapította: „A lakáskérdés egyezersmind a közlekedés kérdése.” Az olcsó és gyors közlekedés révén megszűnik annak kényszere, hogy a „szegényebb néposztályok” a munkalehetőségek közelében igyekezzenek tömörülni, ezzel lehetővé válik a lakóterület decentralizálása, a belterület túlszűfolttságának enyhítése. A közlekedés olcsóbbá tételére irányuló tárgyalások a villamosvasúti társaságokkal mindeddig eredménytelenek maradtak — mondja az előterjesztés — ezért további sikertelenség esetén „keresni kell újabb megoldási módokat e baj feltétlen megszüntetésére”.⁷³

Hálózatfejlesztés és tarifapolitika — e két, a városi térhasználatot leginkább befolyásolni képes eszköz feletti rendelkezésben a fennálló koncessziós szerződések a főváros számára roppant korlátozott lehetőségeket biztosítottak. Mindez arra ösztönözte Bárczyékot, hogy erőteljesen szorgalmazza a közvetlen befolyás megszerzését a közlekedési vállalatoknál. A végső célkitűzés a két hálózat egyesítése volt a város irányítása alatt. Miután az energiaszolgáltató vállalatoknál alkalmazott megoldást, a megváltást, a vasutak szerződesei egyelőre nem tették lehetővé, Bárczy a társaságok részvényeiből való részesedés érdekében folytatott hosszas tárgyalásokat, de elfogadható feltételeket nem sikerült elérnie. A vállalatokkal való egyezkedés helyett ezért 1911 májusában egy tőzsdebizományos cég közreműködésével vásároltatta föl a főváros a Városi Villamosvasút részvényeinek 51%-át, közel 29 millió koronáért.⁷⁴ Bárczy abban bízott, hogy hasonló tranzakciót fog sikerülni a Közúttal kapcsolatban is keresztül vinni, azonban erre, és így a fővárosi egységes villamosközlekedési hálózatának megteremtésére nem adódott lehetőség. 1913 decemberében viszont a közgyűlés elhatározta, hogy az autóbusszközlekedést eleve városi kezelésben valóstítják meg, és erre tett előkészületként 1914-ben megváltották az omnibuszvállalatot.⁷⁵

A községestítési politika további súlyponti területe a közélélmzés volt. A 19. század utolsó éveitől kibontakozó erőteljes élélmiszer-drágulás ellensúlyozása érdekében igen nagy társadalmi nyomás nehezedett a városvezetésre, és a lakbérúzsora mellett az élélmiszerúzsora is agitációs gyúanyaggá vált a szociáldemokrata párt kezén. Első lépésként 1905-ben megkezdték a községi lóhúskimérést. A községi kenyérgyár létesítésére vonatkozó döntés 1907 októberében újabb fordulópontot jelentett a városi hatóság szerepkörének kiterjesztése útján: a főváros első ízben vállalkozott arra, hogy a magángazdaság által is előállított fogyasztási cikket gyártson és forgalmazzon. A működését 1909 augusztusában megkezdő gyár rendeltetése annak megakadályozása volt, hogy a sütőiparosok kartellje egyoldalúan diktálja az ára-

73 FK 1909. márc. 26. Mell. 75–76.

74 FK 1911. máj. 5. 1237–1241., 1250–1251.; BFL. Közgy. jkv. 929/1911.

75 BFL Közgy. jkv. 2489/1913.; Uo. 1002/1914.

kat, egyben arra is törekedett, hogy egy egységes kenyértípus elterjesztésével azt minőségi normává tegye és elejét vegye a további minőségrontásnak. Az 1911–1912-ben tetőző drágulási hullám a hatósági beavatkozás újabb, a városigazgatásban mindaddig külföldön is meglehetősen szokatlan formájához vezetett: a főváros elhatározta, hogy maga teremti meg az élelmiszerellátásból addig olyannyira hiányzó, a nagybani beszerzést és kicsinybeni eladást nagyszámú fióküzlet üzemeltetésével összekapcsoló kereskedelmet. 1911 végén jelentek meg a város forgalmas pontjain a *Községi Élelmiszerárusító Üzem* bódéi.⁷⁶ A lóhúskimérés önköltségi áron történt, a kenyérgyár és az élelmiszerárusító üzem szerény nyereséget is produkált, de ezek fő célja sem a bevétel, a városi költségvetés támogatása volt, hanem a kifejezetten társadalmpolitikai indíttatású árszabályozás. Részben közegészségügyi, részben gazdasági okok indokolták a szemétszállítás és feldolgozás községestését: a fuvarozás a budai oldalon 1902-ben, Pesten 1906-ban került városi kezelésbe, a Cséry-féle személtvasutat és a pestszentlőrinci szeméttelpepet pedig 1913-ban váltották meg.⁷⁷

Az eredetileg 10–15 évre tervezett, de végül öt év alatt végrehajtott, teljes mértékben kölcsönpénzből fedezett hatalmas beruházóprogramból a legnagyobb összeget éppen a törlesztés pénzügyi alapját biztosítani hivatott községestések emésztették fel. A hozzá fűződő várakozások teljesülni látszottak: elsősorban a monopolisztikus jellegű közüzemek szolgáltatottak a városnak olyan bevételi többletet, amelyek saját törlesztésükön felül a nem jövedelmező létesítményekbe fektetett kölcsöntőke törlesztését és kamatait is fedezték. Jórészt az így megteremtett pénzügyi háttérnek volt köszönhető, hogy Bárczynak sikerült biztosítani a változatlan struktúrájú, és vezető személyiségeit tekintve is úgyszólván teljes mértékben az előző korszakra visszanyúló közgyűlés szilárd támogatását a városi hatóság szociális szempontú beavatkozásának jelentős mértékű kiterjesztéséhez. Ennek a rétegnek a számára végül is igen előnyös volt, hogy a városigazgatás új eszköztára a kölcsönpénzekre támaszkodva hozzájárult a társadalmi feszültségek csillapításához és a város működőképességének javításához, anélkül, hogy ennek anyagi terheit akár csak részben áthárította volna a vagyonos polgárságra. Közvetlenül legfeljebb a községestett vállalatokban érdekelt személyek estek el további profitlehetőségektől, akik bár igen befolyásos, de mégiscsak szűk kört alkottak. A községestési politikát a közgyűlés könnyen elfogadta, ha ezzel elejét vehette az adórendszer olyan átalakításának, ami a nagy vagyonok és magas jövedelmek fokozottabb igénybevételét jelentette, és a tulajdonos polgárság jóval szélesebb körét érintette volna. Ez az adott politikai struktúrában megvalósíthatatlan volt, és egyben meg is határozta a reformpolitika irányait: jelentős eredmények csak azokon a területeken születhettek, amelyeket kölcsönpénzből lehetett finanszírozni. A kölcsönből fedezett lakásépítés, és az impozáns Népszálló mellett, amelyek bevételeiből saját költségeiket és a befektetett tőke törlesztését fedezték, szembeülvő, hogy az állandó bevételi forrásokra alapuló szociális ellátórendszer nem tudott túllépni a hagyományos szegénygondozás és nyomorenyhítés szintjén.

76 *Id. Basch I.*: Budapest i. m. 193. skk.; *Sidó Zoltán*: A közélélmzés. In: A negyvenéves Budapest i. m. 602–609.

77 FK 1913. jún. 11. IV. Mell.; *Szabó Sándor*: A közegészségügy. In: A negyvenéves Budapest i. m. 496–499.

ANDRÁS SIPOS
CITY MANAGEMENT AND THE POLICY OF MUNICIPALISATION
IN BUDAPEST 1890–1914

Through an analysis of local finance, this essay examines the development whereby the old reactive-regulatory type of city government turned into one of service-provision actively involved in social and economic relations. First, an account is made of the type and quantity of state support for city development. The next part analyses in detail the changes in levels of city income and expenditure. Income is divided up into tax income, revenue from services, income from municipal properties and funds from loans. The chapter on expenditure examines (with a breakdown into sub-periods) the volume and structure of investments as well as spending on maintenance work and operations. Municipalisation, i.e. bringing under city control of profit-making public utility plants, is dealt with in detail because this development formed the basis for the financing of the new interventionist policy of the city.

The largest source of stable income was provided by city taxes. In the course of the period examined these rose by 344%. Meanwhile revenue from services provided rose by 489% and income from municipal property by 777%. Included in the latter are new types of earnings from services — share income, public transport and electricity company revenue, all increasingly significant. Changes in the tax system in favour of direct taxation occurred but this did not mean an increasing tax burden on the wealthy because municipal supplementary taxes on tenants of small flats registered the largest increases. These sources of revenue provided the material basis for maintenance work and operational activity. Meanwhile, capital investments and development could only be achieved through the taking out of credit. From 1890 Budapest turned to a policy of taking out large capital investment loans. These credits allowed for two waves of extensive infrastructure development.

In the first wave activities included: construction of a basic health infrastructure (primarily a water distribution and sanitation system), road building, construction of regulative and administrative buildings. The recession of the turn of the century accentuated the city budget problems. A collapse could only be avoided by a drastic reduction in capital investments. Meanwhile for most of the population, market forces proved unable to furnish acceptable conditions for urban life. This led to strong pressure for an extension of city responsibilities.

After 1906, under Mayor István Bárczy, a group of radical social reformers filled key positions at City Hall. After a consolidation of the city's finances and new economic developments, and based on the taking out of loans larger than ever before, from 1910 funds spent on investments were multiplied. A programme of investment originally planned to run for ten to fifteen years was accomplished in little more than five years. The largest amount was spent on municipalisation designed to provide the financial basis for debt repayment. These municipalisations fulfilled expectations. Despite extensive indebtedness city finances did not collapse. On the contrary, they were more stable than previously. The second point of emphasis of the investment programme was the building of small council flats and schools.

It was largely thanks to the financial basis provided by the credits and municipalisations that Bárczy was able to secure the support of city council members, who continued to come from and represent a thin strata of the upper-middle class, for an extension of municipal activities in the social field. However, a condition for this was that this strata would not be required to make any further material contributions. This fact determined the direction the reform policy was to take because significant results were only to be obtained in those areas where finance could be provided through loans.

BENDA BORBÁLA

Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből

A Magyar Országos Levéltárban a Magyar Kamara Archívumában lévő Nádasdy-levéltárban található három étrend. Ezek közül kettő az egy-egy hónapban — 1655 decemberében, illetve 1657 novemberében — ebédre és vacsorára feltálat fogások felsorolását tartalmazza. A harmadik pedig két évet fog át: 1623. november 1-től 1625. október 31-ig.¹ Ez utóbbi első évének (1623. november 1-től 1624. október 31-ig) ismertetését és néhány részének forrásközlését adjuk az alábbiakban.² Hasonlóan hosszú időtartamot felölelő étrendet ismereteim szerint még nem adtak ki és nem is elemeztek Magyarországon. A Radvánszky Béla által megjelentetett 1603. évi Thurzó-étlap³ és a Kumorovitz L. Bernát és M. Kállai Erzsébet⁴ közölte Nádasdy-étrend egyaránt csupán egy-egy hónapot ölel fel.

Az itt tárgyalandó hosszabb étrend elején pontosan feltüntették azt, hogy mettől meddig vezették, de azt nem, hogy hol. Valaki utólag írta rá ceruzával, hogy „Csejte”. E helyszín mellett érvelnek a lejegyző olyan megjegyzései is mint „Csejtére jöttek úramék” vagy „prefectus uram vendighlen Forgacz uram eo nagysagat itt csejte kasztiban” is. Csejtének ekkor Nádasdy Pál⁵ az ura, akinek nem ez volt az állandó tartózkodási helye. Amikor ide látogatott feleségével, Révay Judittal néhány napra, megszakad az étrend, annyit közölvén, hogy az úr megérkezett szolgálóival. Tehát Nádasdy nemcsak, hogy saját szakácsaival saját konyhát vezetett Csejtére látogatásakor, de bizonyára az étrendben szereplő személyeket is asztalához hívta. Különbben folytatódnia kellett volna a feljegyzésnek Nádasdyék ottléte alatt is.

Az étrendet két vékony, összesen százhuszonnégy számozatlan oldalú hosszúkás füzetbe írták, amelyeknek a borítóján az évszámok mellett az is szerepel, hogy másolatról van szó. A füzetben pedig minden napra található feljegyzés arról, hogy ebéden és vacsorán — a korszak két főétkezésén⁶ — mit ettek és kik fogyasztották

1 Magyar Országos Levéltár (=MOL) Magyar Kamara Archívuma (=MKA) E 185 64. cs.

2 Itt szeretnék köszönetet mondani Péter Katalinnak, aki kezdetektől tanácsokkal segített, valamint Kisbán Eszternek, akinek lelkesedése és táplálkozástörténeti ismeretei nélkül nem kezdtem volna hozzá ahhoz a hosszú kutatáshoz, amelynek a kezdeti eredményeit vázoló fel ebben a bevezetőben.

3 Gróf Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603. január havában. In: *Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek.* Bp. 1893. 325–391.

4 Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak[!] 1540–1550-es számadásából. Közli: Kumorovitz[!] L. Bernát és M. Kállai Erzsébet. Bp. 1959.

5 Nádasdy Pál 1598-ban született, apja Nádasdy Ferenc, anyja Báthory Erzsébet volt. 1604-ben Vas vármegye főispánja, 1622-ben a dunántúli részek országos főkapitánya lett, ezenkívül királyi tanácsos és királyi főudvarmester volt. 1625-ben grófi rangot szerzett. Első felesége Forgách Judit, második Révay Judit volt. 1633-ban halt meg.

6 Az ebédet rendszerint reggel 10-kor, a vacsorát délután 5-kor fogyasztották. Reggelit még csupán elvélve ettek. *Kisbán Eszter:* Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Eu-

el ezeket az étkeket. Mivel az állandóan jelenlévők többsége uradalmi tisztviselő volt, egyértelmű, hogy Csejte uradalmi konyhájáról van szó. Katonák és tisztek csak egy-két kivételes alkalommal voltak jelen, ami arra enged következtetni, hogy a csejteiek várnak külön konyhája volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy bár Forgách Zsigmond 400 lovassal és 250 gyalogossal a várban tartózkodott — 1624. június 21-től augusztus 3-ig —, sem ő, sem tisztek nem étkeztek ezen a konyhán,⁷ kivéve, amikor a prefectus nagy ebédet adott Forgáchék tiszteletére július 26-án.

A lejegyző tisztsége vagy neve sehol sem szerepel az étrenden és a kézírás alapján csupán annyi állapítható meg, hogy a másolatot két személy írta. Ugyanis 1623. november 22-én (tehát az étrend elején) megváltozik az íráskép és a nevek írásának módja is. Ezenkívül ekkortól kezdve többé nincs feltüntetve az étkezéshez elfogyasztott bor mennyisége, és megváltoznak a mennyiségek rövidítései is. Az ételek felsorolása előtt a lejegyző a „főztem”⁸ kifejezést használja. Ezenkívül nincs semmi más utalás a lejegyző személyére, sem pedig arra, hogy milyen tisztséget töltött be az uradalomban. Mivel olyan uradalom konyhájáról van szó, ahol összesen egy asztalnál étkeztek és ha a birtokos nagy ritkán ide jött, hozta saját konyhaszemélyzetét, valószínűleg nem alkalmaztak konyhamestert. Inkább feltételezhető, hogy a kulcsár készítette ezeket a feljegyzéseket. Azokban az uradalmakban ugyanis, ahol nem töltötték be a konyhamester tisztségét, a kulcsárra vagy a sáfárra rótták ki feladatuk, hogy a „konyhára és szakácsra reá vigyázzon”, törődjön a konyhával, étkezéssel kapcsolatos teendőkkel.⁹ A jelenléti listákon azonban nincs nyoma annak, hogy alkalmaztak volna sáfárt Csejten.

Ezt a feltevést erősíti az is, hogy gyakran találhatók olyan feljegyzések az étrendben, amelyek a kulcsárok számára kiadott utasításokban kifejezetten kötelességgként vannak előírva. Így megtudható, hogy egy-egy napon ki érkezett, vagy ki távozott, időnként az is, hogy honnan jöttek, vagy hová mentek.¹⁰ Rendszertelenül bár, de szerepel, hogy mikor kezdtek meg egy szalonnát vagy egy vendel¹¹ vaját, feljegyezve azt is, hogy mennyi volt a súlyuk.¹² Bizonyos hanyagság jellemzi azonban a feljegyz-

rópában. Ethnographia 95(1984) 390. Nádasdy Ferencnek, Nádasdy Pál fiának egy 1657-ben kelt utasítása is ezt a két időpontot jelöli meg mint „szokot”-at. Despoth Pal asztalnokunk instructioja 1657. (Nádasdy Ferenc) MOL MKA E 185 62. doboz.

7 Adatok Csejte történetéhez. Közli: Komáromy András. Történelmi Tár 1899. 722–724.

8 *Gundel Károly a Radvánszky B. által kiadott Szakácstudomány című 16. századi szakácskönyvet elemezve állapítja meg, hogy írja „nem tesz különbséget a sütés és főzés lényege között” és „gyakran használja az egyik kifejezést a másik helyett”. Gundel Károly: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv irodalom a XVIII. század végéig. In: A magyar vendéglátóipar története. I. A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig. Szerk. Ballai Károly. Bp. 1943. (A magyar vendéglátóipar története a honfoglalás századától napjainkig) 287–371.*

9 Utasítás 1701-ből a nagykarolyi kulcsár részére. Közli: Horváth Sándor. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (=MGSz) 8(1901) 307.

10 Nagykarolyi utasítás: „ezt felszámlálván és a napját felírván, mikor érkezett meg az úr, meddig mulatott itthon, mely nap ment el hányadmagával”. Utasítás 1701-ből i. m. 305.

11 Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1976. 1114.

12 Nagykarolyi utasítás: „Midőn szalonnát kezd meg, Fekete Ferencz, vagy Szathmári uraimék előtt másálja meg, és ő kegyelmelettől mindenkor czédulát kérjen, mely napon kezdte meg a szalonnát, hány font volt, benne, s mikor fogyott el.” Utasítás 1701-ből i. m. 306.

zést a disznók és a bárányok leölésének számontartásában.¹³ Ha a várban élőknek vagy az éppen ott vendégeskedőknek, vagy bárkinek élelmiszert, bort vagy zabot szolgáltatott ki, a feljegyzés készítője felírta az illető nevét és a pontos mennyiséget is,¹⁴ hozzátéve, hogy a prefectus úr (esetleg néha más) parancsára tette.¹⁵

Mennyiséget egyes fogások után is feltüntetett. A húsok közül a tehénhúsnál librában,¹⁶ a szárnyasoknál, és a túróséteknél darabszámban,¹⁷ a lencsénél, a borsónál és a kásánál iccében¹⁸ adja meg a felhasznált alapanyag mennyiségét. Viszont a bárányhúsnál, a nyúlánál, a disznóhúsnál és egyéb húsféleségeknél, illetve a káposztánál, az idényjellegű zöldségeknél és a halnál nem tájékoztat a feltálatl mennyiségekről.

Az étrend egy évét, 1623 novemberétől 1624 októberéig, számítógépre vittük és a *Stator* nevű program segítségével elemeztük. „A *Stator* — létrehozója, Torma István definíciója szerint — hálós, hierarchikus, relációs, szöveg orientált adatbázis-kezelő program. Hálós, mert az adatbázisban szereplő szöveges objektumok tetszés szerint összekapcsolhatók. Hierarchikus, mert a fogalmak hierarchiába kapcsolva, hierarchikus rendben kifejezhetők. Relációs, mert a szöveg objektumok ábécé szerint rendezettek. Szöveg objektumon fogalmakat, gyűjtőfogalmakat, megjegyzéseket, idézeteket, (nem numerikusan értelmezett) számokból álló karakter-sorozatokat (pl. leltári szám), stb. értünk.”¹⁹ A *Stator*, mivel segítségével szövegeket lehet rendszerben tárolni és tetszés szerint csoportosítani, nagy segítséget nyújt adatok gyűjtésében és elemzésében.

A fogásokat húskételekre, hústalan ételekre és húsos zöldségre osztottuk fel. A második csoportba soroljuk többek között a halakból készült ételeket is. A hal ugyanis a hústalan napoknak is nevezett böjti napok kedvelt eledele volt.

13 A munkácsi udvarbíró 1616. évi utasítása: „és azmikor bárányt avagy juhott metsznek, az kulcsárója fel”. A munkácsi udvarbíró 1616-iki utasítása. Közli: Ö. MGSz 4(1897) 512.

14 Nagykárolyi utasítás: „Mínhogy mindennemű legumináknak és boroknak az kolcsár keze és gondviselése alá kell mindenünnen adminisztráltatni, és ő általa erogáltatni, ahoz képest megkívántatik, hogy szorgalmatos vigyázással légyen, maga dolgainak legjobb módjaival való folytatására. Mindennemű perceptiókat és erogációkat distincte magának felírjon, és aki mit adminisztrál, arról quitantiát adjon; ellenben magának recognitiót extrahálljon.” Utasítás 1701-ből i. m. 304. „Hasonlóképpen lajstromban legyen nála suscriptió alatt, hány paripára, szekeres és gyermeklovakra ad ki abrakot; úgy, hány katonalovára jár ki az abrak. A lovászmesterrel rovást tartson és minden szombaton ossza ki az abrakot annak jelenlétében. Mely rovásnak egyike magánál, másikja peniglen az lovászmesternél álljon. Ha mikor vendégek jűnek, külön rovásra messe fel és magának maga is felírja hogy idejében jobban folyhasson számadása.” I. m. 305.

15 Nagykárolyi utasítás: „Commissio nélkül senkinek semmit se erogálljon, mert számadáskor nem fog tülle acceptáltatni.” Utasítás 1701-ből i. m. 304.

16 Libra, font — országos mérték, középtérték: 0,4675–0,5612 kb. fél kiló. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) 448.

17 I. Rákóczi György birtokainak leltáraiban is darabszámban adták meg a túró mennyiségét. „100 vesling túró 5 fenyődeszkán”, „54 apró vesling-túró”, „46 db tehéntúró”. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Szerk. Makkai László. Bp. 1953. 333., 332., 241.

18 *Bogdán I.* az icce latin elnevezéseként említi a justát. A Ju rövidítés tehát az icce. *Bogdán I.*: i. m. 188.

19 A program készítőjének, *Torma Istvánnak* definíciója a program útmutatójából.

Az év nagyobbik felében a húsos ételek uralták az étrendet 50% körüli aránnyal. Ezen belül pedig a marha (az étrendben tehénhúsként van megnevezve) és a tyúk képviselte a legnagyobb százalékot: az előbbi 4% és 21% közötti (átlagosan évi 12%-os), az utóbbi 4% és 15% közötti (átlagosan évi 9%-os) arányban szerepelt az étkezéseken. A marha öt hónapban érte el a 15%-os arányt, a tyúk csupán egyben. A marha a nyári húsfogyasztásban játszott jelentős szerepet, a tyúk inkább a téliben.

Ami a mennyiséget illeti, a tehénhúsos fogások elkészítéséhez többnyire (52%-ban) két librát, vagyis körülbelül egy kilót használtak fel, de igen gyakran (42%-ban) három librát, vagyis másfél kilót, ennél többet elvétele. A napi adagok havi átlaga 2,5–3 libra, vagyis 1,4–2 kg között mozgott,²⁰ kivéve júliusban, amikor 5,8 libra, vagyis majdnem 3 kg, illetve márciusban és júniusban, amikor 1 kiló alatti. Az egy személyre eső napi átlag 0,3 és 0,6 libra, vagyis 15 és 30 dkg között ingadozott. Júliusban 0,8 libra, vagyis 40 dkg volt. (Ez egybevág N. Kiss István számításával, aki Sopronban és Kassán egy-egy polgárra 17–18 dkg körüli értékeket számított ki, a katonai fejadagra pedig 30–35 dkg-ot.)²¹

A hús mennyisége nem függött egyértelműen az étkezésen részt vevő személyek számától: azokon az étkezéseken, ahol három librányi tehénhúst tálaltak fel, átlagban ugyanannyian vettek részt mint máskor; igaz, viszont mindig legalább öt ember volt jelen. Az adagok súlya a személyek előkelőségével sem volt szoros összefüggésben: nem jellemző, hogy a prefectus vagy nemesek jelenlétekor nagyobb lett volna. Nem mutatható ki semmilyen kapcsolat a három librányi húsadagok és a tehénhús százalékaránya között sem. Vagyis nem azokban a hónapokban tartalmaztak a tehénhúsos fogások többször három librányi húst, amelyekben a tehénhúsnak nagy volt az arányszáma.²²

A feltált marhahúsról vonatkozó adatok háromnegyedénél csak annyi szerepel az étrendben, hogy tehénhús és annak mennyisége. Ezek elkészítési módjáról nem tudható meg semmi. Viszont egynegyedénél feltünteteti, hogy pecsenyéről van szó. (A pecsenye nem csak a hús elkészítésének egyik módját jelentheti, hanem a tehén, illetve a disznó hújának egyik fajtáját is.)²³

A nyári húsfogyasztásra jellemző volt még a bárányhús nagy aránya. Novembertől májusig előfordulása csupán 5% százalék alatti volt. Júniusban viszont 23%-ot ért el, majd fokozatosan csökkenve bár, de az arány októberig jelentős maradt.

20 Decembertől januárig és áprilisban 2,5 libra, vagyis 1,4 kg. Augusztusban, októberben és májusban 3 libra, vagyis másfél kiló.

21 N. Kiss István: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. Agrártörténeti Szemle 15(1973) 92–114.

22 A három librányi adag decemberben és januárban, illetve májusban, júniusban és júliusban múlta felül a két librányi adag arányát. A két téli hónapra az évszaknak megfelelő alacsony, a nyári hónapokra pedig magas tehénhúsfogyasztás volt a jellemző. Júniusban pedig 5% alatt volt.

23 Pecsenye: Rendszerint zsírosabb (frissen) sült hús; 2. (gyakran összetételben): Valamely állatnak ételül alkalmas, étkül fogyasztott húsa. A magyar nyelv értelmező szótára. V. Bp. 1966. 695. A Radvánszky-féle szakácskönyvben pedig a szerző figyelmezteti olvasóit, hogy ha disznót öletnek „az pecsenyét is más tiszta cseber vízbe hánnyad, mert az disznókban is vadnak nevezetes pecsenyék, csuka pecsenye, czemkos pecsenye, édes pecsenye”. Radvánszky B.: i. m. 63.

Júniusban és augusztusban megelőzte a tehénhúst, amelynek fogyasztása ezekben a hónapokban alacsonyabb volt a nyári átlagánál.²⁴ A bárányhúst is leginkább pecsenyeként fogyasztották, de gyakran ízesítették ecettel is, és az egres idénye idején (júniustól augusztusig) egressel is.

A téli húsfogyasztásra a tyúkhús és a disznóhús volt a jellemző. A disznó fogyasztása sok tekintetben eltért a tyúkétól és a marháétól. Az utóbbiaknak a húsát ették, a „tyúk”, illetve „tehénhús” kifejezést használták a velük készült ételek megnevezésekor. Ami a disznót illeti, elvétve fordult elő disznóhús pecsenye, illetve a disznó húsos részének számítható sódor (sonka) és oldalas. Többnyire a disznó belső részeit dolgozták fel (kolbász, aprólék, gyomor) és fejét, körmét ették, vagy szalonnával ízesítették a zöldségeket. Ezeket a szalonnás ételeket azonban nem számoltam a disznóhúsos ételek közé. Az étrendben is „szalonnával” kifejezést alkalmaztak a velük készült ételekre, míg a disznóköröm vagy az aprólék esetén például „disznó kerem echettel”, illetve „aprolék sütvé” kifejezés áll. Vagyis a szalonna nem mint önálló étel szerepelt az étrendben. Fontos tehát figyelembe venni a disznónak a viszonylag magas téli arányakor (18% körüli), hogy ez főleg aprólékból, kolbászból és disznókörömből állt, csupán egy-két százalék volt maga a tiszta disznóhús. Az aprólékot, kolbászt és gyomrot a téli hónapokon kívül csak márciusban ették, egy-egy disznóvágás után néhány napig. Így például március 2. és 18. között szinte naponta táltak fel, többnyire sütvé, kolbászt és aprólékot. Számarányuk azonban ezekben a hónapokban is csupán néhány százalék, akárcsak a szintén csak télen fogyasztott pirított húsé.

A tyúkfogyasztás viszonylag egyenletesnek mondható: júliustól februárig 10–15% (kivéve november, amikor 4%), márciustól júniusig 6–7% (kivéve április, amikor 12%). A legmagasabb százalékarányt — 15%-ot — februárban érte el.²⁵ Nyáron az étrendben a tyúkhús mellett, azt arányban megelőzve, jelen volt a tyúkfű, vagyis a csirke is.

Ami a mennyiséget illeti, a megfőzött ételek kétharmada egy, a többi két tyúkból készült. Az egressel ízesített tyúk elkészítésekor szinte mindig kettőt használtak fel. Ez az elkészítési mód — akárcsak a bárányhús esetén — idényjellegű volt. Viszont egész évben kedvelték „tisztá borssal”, egyfajta fűszeres mártással való elkészítését. E mártásnak csupán egyik alkotóeleme a bors, a fokhagyma, a gyömbér, a szerecsendióvirág, a petrezselyemlevél és a petrezselyemgyökér mellett.²⁶ Gundel szerint

24 Mást tapasztalt *Sugár István* az egri vár 1594–1595. évi számadását vizsgálva. Ő arra a megállapításra jutott, hogy „a bárányhús tavaszi idénycikk volt” és a marha háttérbe szorult fogyasztása mellett. Az utóbbi jelenségnek az lehetett az oka, hogy az egri uradalomba 5812 dézsmabárányt hajtottak be ebben az évben, aminek ha el is adták a nagy részét, így is bőven juthatott a konyha szükségére. *Sugár István*: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 24(1982) 518.

25 Az egri várban viszont „a szárnyasok meglehetősen ritkán és kis mennyiségben kerültek asztalra, ami arra utal, hogy nem becsülték nagyra.” *Sugár I.*: i. m. 516.

26 *Király Erzsébet*: Szavak és kifejezések magyarázata. In: Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Sajtó alá rend., jegyz., mutató: *Király Erzsébet*. Bev. Kovács Sándor Iván. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó) 468.; *Gundel K.*: i. m. 304.

a húsneműeket „magyar szokás szerint híg lére eresztve” tálalták. „A különféle hússokhoz, különféle, erősen fűszerezett levet készítettek.”²⁷ Ebben az étrendben ez csak a szárnyasokra igaz. A marhát egyáltalán nem, a malacot, illetve a disznóból készített húsételeket elvételek ilyen formában. A szárnyasokat is csak néhány százalékban, ezen belül is törött,²⁸ kásás, kaszás²⁹ és éles lével,³⁰ illetve vérével fogyasztották. Ez utóbbi a fekete léhez lehetett hasonló, ugyanis ennek az elkészítésénél használták fel az állat saját véréét szitán áttört fekete kenyérral, borral, hagymával és szekfűszeggel fűszerezve.³¹

Februárban a növekvő arányú hústalan ételek egyenlő arányba kerültek a fokozatosan csökkenő húsételekkel (40–40%). Majd az előbbieket a következő három tavaszi hónapban fokozatosan emelkedő aránnyal felül is múlták azokat. Májusban a hústalan ételek 52%-on elérték a legmagasabb számarányukat, miközben a húsos ételek 35%-ra estek vissza.

A hústalan ételek tavaszi magas aránya a zöldségek és a hal megnövekedett fogyasztásának tudható be.³² A szokásos káposzta, borsó³³ és lencse mellett megjelent a bab, majd a paraj és a gomba is. (Százalékarányukat lásd a mellékelt táblázatban.) Babot márciusban és áprilisban ettek. Márciusi nagy mennyiségük jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a zöldségek 16%-ot értek el, ami a legmagasabb százalékarányuk az év folyamán. A tavaszi, viszonylag magas 14%-os arányuk júliusban csökkent 10%-ra, majd szeptemberben 2%-ra. Őszel és télen 6% alatt maradt. Mennyiségükről csak a lencse és a borsó esetén tudható, hogy általában két „icce”, vagyis körülbelül két liternyi³⁴ volt.

A hal fogyasztása februártól áprilisig volt a legmagasabb: 11–14%, áprilisban érve el a maximális 14%-át. Májustól októberig 7–10%, novembertől januárig igen alacsony — 3–4% — volt. Halból készítették a böjti ételek 37–48%-át (átlagban 42%-át), kivéve novembertől januárig, amikor csupán a 20–30%-át. Ez utóbbi három hónapban szinte kizárólag csak böjti napokon ettek halat, a többi hónapban a húsos napokra is jutott, méghozzá egyharmad részük. Áprilistól szeptemberig rákot is ettek, májustól júniusig 6% arányban.³⁵

27 Gundel K.: i. m. 290.

28 Király E. szerint áttört mártás, Gundel K. hozzáteszi, hogy vízben megfőzött vereshagymát és cipót kell áttörni és petrezselyemmel tovább főzni. Majd a kész lét átszűrve hozzáadni a halhoz és fűszerezve tovább főzni. Király E.: i. m. 469.; Gundel K.: i. m. 304.

29 Gundel K.-nak az említett szakácskönyv alapján megállapított definíciója: „Kaszáslé: 6–7 tojás ecetben felferve.” Gundel K.: i. m. 302.

30 Király E. szerint savanykás-csípős ízű mártás, almával, hagymával, borssal és savanyúfűszerekkel készítve. Király E.: i. m. 456.

31 Gundel K.: i. m. 303. Király E. a vérme kifejezést egyenesen azonosítja a fekete lével, amely szerinte „vérrel készült mártás”. Király E.: i. m. 470.

32 A húsos ételek fogyasztásának visszaesése pedig összefüggésben lehetett azzal, hogy a lábasjóságokat nehéz volt átteleltetni.

33 A borsó alatt a fejtett babot, az időnként fogyasztott hüvelyes borsó alatt pedig a zöldborsót érti.

34 Bogdán I. szerint 1 csejte icce = 1,0582 l. Bogdán I.: i. m. 195.

35 Etthey Gyula írja a csejteit uradalomról írt munkájában, hogy 1617-ben már mindkét csejteit tó üres volt, halasításra várt. Ekkor javasolta Nádasdy Pál halasításukat (nem sok sikerrel), illetve parancsolta meg, hogy a pisztrángos és a miavai rákos patakok csak az urak szükségére tartassanak. Etthey Gyula: A csejteit uradalom élete. Bp. 1943. 73.

A hal fajtáját nem nevezték meg, csak ha pisztrángról vagy csukáról volt szó, viszont ezek igen ritkán kerültek az asztalra. Az 1628. évi urbárium szerint a csejtej patakban kövihal és fehérhal volt található.³⁶

Ami a hal elkészítési módját illeti, a tyúkhhoz hasonlóan leggyakrabban „tisztá borssal” ették, de kedvelték sóban főzve is.³⁷ Elvértve tálták saját fűszerezett le-
vében.

A túrósételt aszalt, vagyis szárított túróból készítették. Méghozzá úgy, hogy vajjal és tojással összekeverték, apróra vágott vöröshagymát tettek bele, majd folytonos kevergetés közben megfőzték.³⁸ Arányára a 6–8% volt a jellemző. (Januárban és májusban szokatlanul magas volt: 14%.) Böjti napokon azonos arányban szerepelt a kásával, és a különböző vajas zöldségekkel. Ellentétben azonban az utóbbiakkal, amelyeket szinte csak böjtkor készítettek, a túrósételt többnyire húsos napokon ettek. Ez mondható el a kásáról is, amely viszonylag állandó 5% körüli arányban fordult elő étkezésenként 2 icce mennyiségben. Viszonylag ritkán szerepelt az étrendben gyümölcs: decembertől februárig 1–2%-ban, márciusban 5%-ban, méghozzá többnyire aszalt gyümölcs. Frissen csupán februárban és áprilisban szilvát, júniusban pedig meggyet ettek, méghozzá két-két alkalommal.

A húsos zöldségek megkülönböztetést az indokolta, hogy ezek az ételek nem tekinthetők kifejezetten húsos ételeknek, hanem inkább szalonnával (nagy ritkán orjával)³⁹ ízesített zöldségeknek. A zöldségeknél — amelyeknek elkészítési módja jóval kevésbé volt változatos, mint a húsöké vagy akár a halé — ez volt a legnépszerűbb elkészítési forma. A húsos zöldségek aránya szeptembertől februárig 18–22%, márciustól májusig 11–12% volt, júniustól augusztusig pedig 8%-ról 5%-ra csökkent. Ha összehasonlítjuk a téli étrendet a nyárral, megfigyelhető, hogy bár a hús fogyasztás mindkét időszakban magas, nyáron a zöldséges húsk helyett inkább friss zöldséget, halat ettek. A gombát, parajt és hüvelyes borsót pedig nem ettek szalonnával, csak a télre is eltehető lencsét, borsót és káposztát.

Végül érdemes megemlíteni egy-két ritkán evett ételt is. Néhány százalékos arányban ettek tojást márciustól májusig és szeptemberben, kendermagot áprilisban, csíkmákot (vagyis metélt tésztát⁴⁰) pedig egy-egy alkalommal decemberben, janu-

36 I. h.

37 *Gundel K.* a már említett Szakácsstudomány című szakácskönyv alapján így határozza meg: egy-harmad ecet, kétharmad vízben, sóval főzve. *Gundel K.*: i. m. 317.

38 *Radvánszky B.*: i. m. 218.

39 „Orrja vagy órja alatt ma az állatnak (nevezetesen a disznónak) egészében hagyott gerincesontját értjük, lefejtett húsa és lemetszett bordacsontjai nélkül. A régi fogalom ettől különbözik”. *Gundel K.*: i. m. 298. A régi jelentése: „levágott disznó, ritkábban birka, marha gerince húsosul, illetőleg ebből készült húsétel”. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Bp. 1970. 1091.

40 Csíkmák — csik jelentése: metélt. A magyar nyelv értelmező szótára. I. Bp. 1959. 884.

árban és márciusban. A kendermagból zsufát, vagyis fűszeres, savanyú, ételt készítettek.⁴¹ Nyáron podlubka,⁴² márciusban keszőce⁴³ tűnik fel néhányszor az étrendben.

Egyes ételeket vagy csak ebédre, vagy csak vacsorára fogyasztottak. Előbbiek közé tartozik a káposzta és a borsó szalonnával, vajjal vagy orjával, a répa szalonnával. Az utóbbiak közé pedig a lencse szalonnával, a kása vajjal, vörös káposzta, túrósétel két darab túróból, illetve fél túróval, az utóbbit — bár elvétel — ették ebédre is. A tehénhús jelentős többségét pedig ebédre tálalták fel.

Az egy étkezésre eső fogások számát vizsgálva megállapítható, hogy 2 és 18 között váltakozott, havi átlagot számolva 3-4 fogás.⁴⁴ Két hónapban — áprilisban és júliusban — az ebéden tálalt fogások átlaga elérte a 4-et. Ennek oka áprilisban a húsvétkor tartott nagy étkezések, ahol az átlagnál jóval több ember vett részt, júliusban pedig a Forgách Zsigmond tiszteletére adott ebéden feltálalt 18 fogás növeli meg az átlagot.

Havi átlagot tekintve a fogások számának változása a résztvevők számának változásával párhuzamos. Két hónap — a december és a szeptember — kivétel ez alól. Ekkor ugyanis a jelenlévők számának növekedése nem vonta maga után a fogások számának emelkedését. Egyes napokat figyelve viszont az állapítható meg, hogy a személyek számát nem követte automatikusan a fogások száma. Január 19-én például 8 jelenlévőnek csupán 2 fogást tálaltak fel, viszont december 21-én 8 jelenlévőnek 8-at. Erre számos példát lehetne még találni.

Átlagban 5-6 ember evett együtt, de például úriszék idején ez a szám 10 fölé is emelkedett.

Egy-egy uradalom konyháján az uraság vendégeit leszámítva csupán olyanok étkezhettek, akiknek szolgálataik, munkájuk fejében „asztal” vagy „főzött éték”, vagy egyszerűen csak „étel” járt,⁴⁵ vagyis prebendások⁴⁶ voltak. Az étrendben a lejegyző

41 Király E.: i. m. 470. Gundel K. sodornak megfelelő lének definiálja. Gundel K.: i. m. 298.; Zsufa — fakó sárga lé. Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. 575.; Halász Péter: A moldvai magyarok egy régi étele. Zsufa. Ethnographia 84(1973) 341–345.

42 A magyar tájszótár (II. Szerk. Szinnyei József. Bp. 1897–1901. 180.) szerint karalábélevélből, zöld káposztalevélből, szőlőlevélből, répalevélből vagy marti-lapuból készült főzelék. Egyéb adatot még nem találtam.

43 A keszőcét a szótárak a ciberelevessel azonosítják. Az erdélyi magyar szótörténeti tár (VI. Szerk. Szabó T. Attila. Bp.–Bukarest, 1993. 533.) pl. korpacibere leves meghatározást ad. A már említett két korabeli szakácskönyvben nem szerepel a receptje.

44 Ez az átlag 2 és 10 fogás közötti váltakozást takar.

45 A Nádasdy-levéltár sárvári számadásai között található egy irat, amely 1614-ben készült és azok neveit tartalmazza, akiknek ebben az évben fizetség járt. Ezen feltüntették, ha valakinek „maganak asztala”, „konyháról főzött éték” vagy „étel, ital” járt. Az első típus pl. a Csejten is étkező Récsei Bálint neve után áll, akinek nem tudni, mi volt a feladata, de jelentős, száz forintos évi fizetést kapott. A második pedig többnyire olyan uradalmi alkalmazottak neve mellett olvasható, mint a sáfár és a kulcsár, vagy mint a magasabb beosztásúak lovasai, szolgálói. A harmadik kategória — az „étele, itala” — főleg inasokra vonatkozott. MOL MKA E 185. Számadások. (Sárvár) 62. doboz. Nádasdy Pál az egervári számtartó számára 1629-ben írt utasításában a porkolábot, vajdát, tisztartót, kulcsárt és a sütőné említi mint akiknek „asztal járt”. Egervári gazdasági utasítás 1629. Közli: Dr. Kárfy Ödön. MGSz 12(1905) 341–342.

46 „Minthogy penigh magunk ritkán rezidálunk az Sárvárot Ezokra nevezve nem látjuk szükségesnek lenni, hogy toeb asztal legyen haromnal: az egyik Porkoláboké, melyhez tisztarto, szamtarto, kul-

néhány hónap elején közli, hogy az adott hónapban kik „ettik uram eő Nagysaga kenerit”. Itt fel vannak sorolva olyan személyek is — például a sütő és a sütőné vagy a vincellér —, akik egyébként sohasem voltak jelen az étkezéseken. Valószínűleg nekik nem járt „főzött étel” a konyháról, csak „étel”. Ezekben a hónap eleji felsorolásokban egyes személyek nevei után szerepel egy szám, ami a szolgálók számára utalhat. Magasabb rangú tisztségviselők esetén ugyanis a szolgálja vagy szolgálái is jogosultak voltak „főzött étel”-re vagy „étel”-re.⁴⁷

Rendszeresen természetesen az uradalomban élők étkeztek itt. Egyes személyek tisztségük szerint vannak felsorolva név nélkül mint a kulcsár, az udvarbíró és időnként a prefectus. Mások csupán névvel, tisztségük megnevezése nélkül mint Kis Mihály, Farkas Ferencz vagy Horváth Mihály. A nevet és a tisztséget soha nem közli együtt.

A jelenléti listák egyfajta hierarchiát tükröznek. Legelől-többnyire az udvarbíró áll, kivéve ha a prefectus vagy más előkelőbbnek számító vendég is itt evett. Ilyenkor az ő neveik kerültek előre. Időnként a prefectus helyett Julius uram megnevezés áll. Ez valószínűsíti, hogy már ekkor is Julius Fitter töltötte be ezt a tisztséget, miként 1636-ban.⁴⁸ A téli és tavaszi hónapokban kétszer-háromszor, a nyáriakban és őszeikben hatszor-nyolcszor étkezett itt. Őt alkalmat leszámítva csupán ebédet fogyaszt, függetlenül attól, hogy mennyi ideig tartózkodott Csejtén. Jellemző, hogy egymást követő napokon is csupán az ebédeken volt jelen. Ez arra utalhat, hogy szállása a várban vagy a kastélyban volt és csak napközben, a munkák ellenőrzésekor étkezett az uradalom konyháján. Júliusban, amikor Forgách a várban volt elszállásolva több száz katonával, szinte mindennap jelen volt az ebéden.

A listán a prefectus és az udvarbíró után vagy a két diák — András és Gáspár — neve áll, vagy a környékbeli nemeseké, szabadosoké. András diák esetén megfigyelhető, hogy többnyire minden hónap 23-án ebédelt Csejtén, néha egy-két nappal előbb vagy később. Ezenkívül csak elvétve jelent meg a csejtei konyhán. Gáspár diák viszont állandóan itt étkezett, azt a két alkalmat leszámítva, amikor Nádasdy Pálhoz ment Sárvárra.⁴⁹ (Sárvár a Nádasdyak Nyugat-Magyarországon lévő birtokainak volt az egyik központja.⁵⁰) Április 28-tól körülbelül egy hónapot, július 26-tól majd másfél hetet töltött ott. A prefectus is többnyire onnan érkezett és oda távozott. Más alkalmazottak, például Galambos István és Sánta Mihály, is gyakran jöttek-

czarok is mind azokis kikh asztalok vagyon ott oda üllyenek. Az masik az Frau czimereke, az helylyhez magok az Frauczimerek üllyenek, ezekhez legyen illendő gazdálkodással. Az harmadik asztal kocsisok es lovasoke együtt, kinek kinek prendáját megh advan, Ezon kívül senkinek semmit ne mereszlylen semmi uttal adni, mert szamadasba be ne veszük.” MOL MKA E 185 67. doboz.

47 Ugyancsak az említett sárvári listában szerepel az is, hogy hány szolga után mi járt, pl.: „Egy lovasanak napjaban negy cipo, az konyharul főzött etek.”

48 *Ethey Gy.* Fitter Gyulának nevezi, az étrend keletkezésének idején azonban még nem használták a Gyula nevet. *Ethey Gy.*: i. m. 59.

49 Ápr. 3-i bejegyzés: „Eodem die irkeztik uramtül ő Nagysagatul ugy mint Gaspar diak Pr 3, Topos uram Pr 4”.

50 *L. Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 31., ill. *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934.

mentek Sárvár és Csejte, illetve Csejte és Füzér között.⁵¹ A sárvári sáfár, Lethenyey Márton is eltöltött itt néhány napot, amikor a prefectussal Szklabinýára mentek, Révay Ferenc temetésére. Az ugyancsak Sárváron szolgáló Récsei Bálint pedig itt töltötte a húsvétot. Mivel ekkor a csejte uradalom alkalmazottai voltak jelen — feltételezhetőleg teljes számban —, lehet, hogy ez idő tájt munkája inkább ehhez az uradalomhoz kötötte.

A nemesek közül Ocskai Gáspár neve érdemel figyelmet, aki jelentős szerepet játszott Nyitra vármegye életében. Ugyanis kapitánya volt annak a csapatnak, amelyet Bethlen Gábor kérésére állított fel a vármegye 1619-ben és 1621-ben.⁵² Ethey Gyula szerint 1645-ben a csejte vár várnagya Ocskai Gáspár volt.⁵³ Mivel fiát is Gáspárnak hívták, nem lehet bizonyosan tudni, hogy melyikükről van szó. Neve hol a prefectus előtt, hol utána szerepel. Ittléte főleg az úriszékek idejére esett, amikor a család többi tagja is jelen volt.⁵⁴ Az étrend készültékor 13-14 év telt el Báthory Erzsébet híres-hírhedt bevádolása óta. Az akkori tanúvallomásokban szereplők közül Vági István, Ocskai Imre, Jelen Bálint nemesek neve fordul elő az itt étkezőké között.⁵⁵

Szabadosok jelenlétére Andóczi János⁵⁶ a példa, aki a nyári hónapokat leszámítva havonként jelent meg egy-egy napra, illetve részt vett az úriszékeken.

A fenti elemzés mutatja, hogy egy ilyen típusú étrend a fogyasztott ételek mennyiségének, illetve elkészítésüknek, az étkezések rendjének és a jelenlévők csoportjának vizsgálatával, elemzésével számos vonatkozásban felhasználható: egyszerűen szolgáltat adatokat a korabeli gazdaság, az életmód vagy a társadalmi viszonyok kutatója számára. A második év vizsgálata után érdemes lesz alapos elemzésnek alávetni a már eddig kiadott étrendeket, illetve a Nádasdy-levéltárban található két kiadatlat. Ugyanis összevetve a Belényesi Márta által már elemzett korábbi októberi Nádasdy-étrendet⁵⁷ az itt tárgyalt étrend ugyanazon hónapjával, bizonyos különbségek fedezhetők fel. Belényesiénél teljesen hiányzik az itt jelentős százalékban (11%) jelen lévő báránnyús, kisebb a hal és a baromfi aránya. Viszont szerepel tészta, méghozzá több formában is (metélt, gombóc, laska, mácsik), tojás és gyümölcs. Ha az étrend fent elemzett első évét hasonlítjuk Belényesiéhez, a legfeltűnőbb, hogy a csejte étrendből az egy év alatt szinte teljesen hiányzik a tészta; a gyümölcs, és a tojás aránya is jóval kisebb. Az egy-egy forrásból adódó következtetésekkel óvatosan kell tehát bánni, és alapos kutatást igényel annak tisztázása, hogy mit ettek a 17. században Magyarországon. Megválaszolásra várnak olyan kérdések például, hogy az étkezés milyen mértékben függött az uradalomban található

51 Füzér Abaúj vármegyében van, Nádasdy-birtok volt. Szabadosok is érkeztek onnan Csejtre.

52 Nyitravármegye. Bp. 1898. (Magyarország vármegyéi és városai) 622., 624.

53 Ethey Gy.: i. m. 59.

54 Az Ocskaiak Nyitra vármegye egyik legrégebbi adományos birtokos nemes családja voltak. Ocskai Gáspár Ocskai Jánosnak, nyitrai alispánnak volt a fia. Neki négy fia volt: János, Gáspár, Zsigmond, Kristóf. Az úriszékeken testvére, Imre vett még részt. A nevek azonossága miatt nem tudható bizonyosan, hogy az ugyancsak részt vevő Ocskai János Ocskai Gáspár fia volt-e vagy az apja. Valószínűbbnek látszik az előbbi. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VIII. Pest, 1861. 198–200.

55 Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága. Bp. 1993.

56 Andóczi János Leszethén élő szabados. Ethey Gy.: i. m. 46.

57 Belényesi Márta: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai. Bp. 1958.

terményektől, állatoktól vagy a dézsmáktól, mi és mennyire befolyásolta még a kortársakat étrendjük megválasztásában. A levelezések és naplók ez irányú feltárása sokat segíthet ez utóbbi kérdések megválaszolásában.

Az étrendből az alábbiakban három, több szempontból is tanulságos hónapot közlünk. Az első 1623. évi december, ami a téli étkezés jellegzetességeit illusztrálja: a magas tyúkfogyasztást és a disznónak az év többi részéhez viszonyított jelentős arányát. A második hónap az 1624. évi április, melyet a hal és az idényjellegű zöldek magas aránya jellemez. Jó példa ez arra az időszakra, amikor a hústalan ételek aránya magasabb a húsosokénál. A harmadik hónap, az 1624. évi július a nyári időszak jellemzőit mutatja, a magas húsfogyasztáson belül a tehénhús és a bárányhús túlsúlyát, a hal és a rák jelentős arányát, valamint az idényjellegű zöldek jelenlétét. E három hónap más szempontú egybevetése is érdekes megfigyelésekre adhat alkalmat. A december a karácsonyi, az április a húsvéti ünnepek szokásainak megismeréséhez nyújthat segítséget. A karácsonyi ünnepek idején — 24-én, 25-én és 26-án — mindig ugyanaz a hét személy volt jelen. Valószínűnek látszik, hogy a karácsonyt csak az ott élők töltötték az uradalmon. Húsvétkor viszont az uradalom alkalmazottainak nagy része itt tartózkodott. Ugyanis nagyhéten szerdától (április 4-től) gyülekeztek az uradalomban azok az emberek, akik rendszertelenül bár, de egész évben fel-felbukkannak a konyhán. Húsvét utáni keddig maradtak. Szerdától péntekig böjti, szombattól hétfőig húsos ételek nagy választékát találták fel nekik. Júliusban pedig, a prefectus által Forgách Zsigmond tiszteletére adott nagy ebéd arra ad lehetőséget, hogy összevessük a főúri és az uradalmi konyhát. Ezen a napon ugyanis olyan ételek is szerepelnek, amelyek máskor nem.

Az étrend átírásakor Benda Kálmánnak *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata* című cikkét⁵⁸ vettem alapul. Csupán abban tértem el, hogy az ételek nevének leírásakor az étrendben különírt szavakat külön írtam.

58 Benda Kálmán: *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata*. Századok 108(1974) 436–475.

**1623. november 1-től 1624. október 31-ig
az étrendben szereplő ételek százalékaránya**

	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
tehénhús	10	12	14	10	0,9	10	18	4	20	15	20	21
tyúkhús	13	14	12	11	7	12	6	7	11	10	11	4
disznóhús	21	13	18	10	18	11	4	3,9	2	1,6	1,9	3,4
bárányhús	6	2,8		6	2,8	3	4	23	17	17	11	11
lúd		3,8	2	2,5	0,9	0,9	2	5	2	3,8	5	1,7
nyúl	1,7	2	3		0,9	4		0,8				7,4
madár		1,4	5	0,6							0,5	2,2
pirított hús	4	2,8	2	5								
hal	3	4,3	4	13	11	14	8	10	9	9	8	6,8
rák						0,4	7	6,8	6	3,8	3	
káposzta	1	12	13	12	7	10	8	5,6	3,3	3,8	11	10
borsó	6	4,3	4,2	7	4,2	3	5	5	6	6	6,5	4,5
lencse	8	8	7	1	8	8	3	3,9	0,8	1,6	1,3	1,7
bab					9	1,9						
paraj							4	0,5	0,8	3,8	0,6	
répa	3	2,3	1,2							2		
gomba							4	1,7	1,6	1		2,8
túrósétel	6	11	14	6	5	10	14	5,6	9	7	10	8,5
tojás					0,4	0,4	5				3,6	
kása	6	4,7	7	5	5	4	4	5	3,3	7	4	6,2
gyümölcs	1,1	2,3	2,6	3	5	2		1,7				

Anno 1623. a Prima 9bris usque
ultimum octobris Anni 1624.

[1623. december]

Prima decembris Főzettem ebídre:

Halat tiszta borsal
Káposztát tejel
Borsót vajal Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Kopitlanski János
Horvat Mihály
kulcsár

Vacsorára főzettem:

Kását vajal Ju 2
Halat sóban

Presentes:

Idem qui in prandio¹

2 decembris Főzettem ebídre:

Disznó kerem ecettel
Tehín húst Lib 2 Olj²

Presentes:

udvarbíró uram
Horvat Mihály
kulcsár
Kis Mihály
Hubati Georgi
Bohdal András

Eodem die³ törvényt szolgáltatatta

Julius uram uram ő

Nagysága székín.

Voltanak:

Ocskai Gáspár uram
Julius uram
Tutesy Mattias
Fejerwary János

Ocskai Imre

Lewei Georgi

Szluha Mattias

Andoczi János

Verboi Erku

Ocskai János

Eodem kezdettem egy vendel
vaját contt Medi⁴ 12.

Főzettem azoknak ebidet

Tehín húst Lib 4 Olj

Káposztát szalonával

Disznó kerem ecettel

Tíkot ílles lível 1

Aprólfíkot sütvé

Ludat vírmível

Nyulat sütvé

Vacsorára főzettem:

Kását Ju 2

Tehín hús pecsenyít Lib 2 Olj

Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram

Horvat Mihály

Kopitlanski János

kulcsár és

Kis Mihály

3 decembris Főzettem ebédre:

Káposztát szalonával

Disznó kerem ecettel

Presentes:

udvarbíró uram

kulcsár

Kis Mihály

1 *Pápai Páriz Ferenc* latin–magyar szótárában a prandium: ebéd. Vagyis a kifejezés azt jelenti, hogy ugyanazok, mint ebédén. *Pápai Páriz Ferenc*: Dictionarium latino–hungaricum. Cibinii 1767. 446.

2 A hústelekek után időnként szerepelnek rövidítések. Egymás után több alkalommal mindig ismétlődik ugyanaz, majd egy másik szerepel többször. Valószínűleg arra utal, hogy honnan származik a hús. Egyik rövidítés sem oldható fel a csejteit uradalom valamelyik majorsága nevéként.

3 Eodem die (időnként csak eodem) jelentése: ugyanazon a napon.

4 Medi — Media. *Bogdán I.* szerint a Media iccét jelent. A lejegyző a zöldségek esetén Ju rövidítést használ az icce jelölésére, valószínűleg mégis iccéről van szó, másképpen rövidítve. Egy nappal később már a vaj mennyiségénél is a Ju rövidítést használja.

Kelemen
hegykezi⁵ ispán
Eodem kezdtem egy fazík vaját Ju 4 1/2, az
útra attam.

Eodem die Julius uram el ment Nagy
Szombatban Gyulusre Ocskai
Gáspár uramal. Atam állést:

Ludat No 4
Tíkot No 6
Zabot Mettr 8⁶
Salonát 1/2
Vaját Ju 4 1/2
Soot Ju 2
Borsót Mettr 1/2
Bort Medi 12⁷
Kását Mettre 1/2
Ereg⁸ kényer No 10
Orját 1
Disznó kerem 2
Lencsít Mettr 1/2

Vacsorára főzettem:

Veres káposztot
Gyomor ecettel

Presentes:

udvarbíró uram
kulcsár
Kis Mihály
Bohdal András

4 decembris Főzettem ebédre:

Tíkot tiszta borsal 2
Tíkot illes lível 2
Disznó kerem ecettel
Káposztát szalonával
Ludat vírmível 1
Tehín húst pecsenít Lib 4
Kolbászt májast sütve

Eodem die ülettem ártánt⁹ No 2.

Ittem Julius uram tervínt
szolgáltatata nemesi szíkin
Zima Tomasnak és hajdúkoknak.

Presentes:

Ocskai Imre

Fejervari János
Gáspár diák
Andoczi János
udvarbíró uram
András diák
Sepeki
Lengel Jonas
Komarnyanski Pál
Vacsorára főzettem:
Lencsét orjával Ju 2
Gyomort ecettel
Kolbászt májast sütve

Presentes:

udvarbíró uram
Kopitlanski János
kulcsár
Kis Mihály
Hubati és
Két drabant

5 decembris Főzettem ebédre:

Borsót szalonával Ju 2
Disznó kerem ecettel
Aprólikot sütve

Presentes:

udvarbíró uram
Kopitlanski János
kulcsár és
Kis Mihály
Két drabant

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2
Tíkot tiszta borsal 1
Tehín húst pecsenít Lib 3 Olj

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Horvat Mihály
Kopitlanski János
kulcsár és
Kis Mihály

6 decembris Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3

5 Hegyköz az uradalom egyik majorsága.

6 Mettr valószínűleg a metreta rövidítése, aminek a magyar megfelelője a mérő. 1 csejtei mérő 34,92 kg. *Bogdán I.*: i. m. 332.

7 Medi vagyis media jelentése: icce.

8 Vagyis nagy.

9 Ártány — herélt sertés. A magyar nyelv értelmező szótára. I. 265.

Káposztát szalonával
Tíkot kásás lível 1
Ludat tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Kelemen ispán
Gáspár diák
Kopitlanski János
Horvat Mihály
kulcsár és
Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Veres káposztát orjával
Odalt kásás lível
Aprólikot sütve

Presentes:

udvarbíró uram
Horvat Mihály
Gáspár diák
kulcsár
Kis Mihály
Hubati
Drabant No 2

7 decembris Főzettem ebédre:

Borsót orjával Ju 2
Tehín húst Lib 3 Mo
Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Horvat Mihály
Kopitlanski János
kulcsár
Hubati
Kis Mihály és
Drabant 2

Vacsorára főzettem:

Lencsít orjával Ju 2
Pírtot húst
Disznó kerem

Presentes:

Idem qui in prandio

8 decembris Főzettem ebédre:

Apró halat sóban

Halat tiszta borsal
Káposztát vajal
Csík mákot

Presentes:

udvarbíró uram
Horvat Mihály
Gáspár diák
kulcsár
Kis Mihály és
Hubati

Vacsorára főzettem:

Kását Ju 2
Aszú¹⁰ gyümölcset
Túrúsfíket túró No 1

Presentes:

Idem qui in prandio

9 decembris Főzettem ebédre:

Káposztát orjával
Disznó kerem ecettel
Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Horvat Mihály
kulcsár
Kis Mihály és
Hubati

Vacsorára főzettem:

Veres káposztát
Disznó kerem
Disznó fejed¹¹

Presentes:

Idem qui in prandio

10. decembris¹² Főzettem ebédre:

Káposztát orjával
Ludat tiszta borsal 1
Tíkot ílles lível 2
Tehín húst Lib 3
Tehín húst pecsenít Lib 3 Mo
Nyúl sütve
Disznó fejed

Presentes:

NB praeffectus uram

10 Aszú, vagyis aszalt.

11 Vagyis fejet.

12 Advent napja. Érdekes, hogy a prefectus itt tartózkodik, és előkelő vendégeket hív az uradalom asztalához. A két kapitány mellett pl. Sándor Lászlót, aki Nyitra megye főjegyzője volt 1619-ben és 1621-ben. (L. Nyitravármegye i. m. 622., 624.)

újhelyi kapitány Kevír
 István Per 4
 csejteji kapitány és
 hadnagyok P. 5
 Novak Miklós
 Sandor László
 Tötesi Mihály
 udvarbíró uram
 beczkói tisztartó
 Kult bor ako¹³
 Vacsorára főzettem:
 Tehín húst Lib 3 Olj
 Tíkot tiszta borsal 1
 Disznó fejed
 Veres káposztát
 Aprólikot sütte
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Szandor László
 beczkói tisztartó
 Tötesi Mihály
 Novak Miklós
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály
 11 decembris Főzettem ebédre:
 Káposztát orjával
 Tehín húst Lib 3
 Pirított húst
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály
 NB Eodem die Farkas Ferenc meg-
 jött uramtól 6 Nagsagatúl.
 Eodem die 6 felségének
 kultem állást:
 Zabot Szombati Michel Mettr 200
 Ludat No 10
 Tíkot No 35
 Eodem die őfelsége pocstajanak¹⁴
 attam prefectus uram paran-

csolatyabul zabot Mettr 2.
 Eodem die Julius uramnak
 attam állást Nagyszombatban:

Bort Medi 25
 Ludat No 3
 Tíkot No 5
 Vajat Ju 4
 Soot Ju 2
 Lencsít Ju 3
 Borsót Ju 13
 Kását Ju 13
 Zabot Mettr 8
 Keneret No 9
 Szalonat 1/2
 Túrót No 5

Vacsorára főzettem:

Pirított húst
 Lencsít orjával Ju 2
 Disznó fejed
 Tíkot illes lível 1
 Tíkot sütte 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály

Eodem Nyari Lajos és Nyari Bernárt,
 írkeztik Csejtüre. Attam preffectus uram
 parancsolatjából:

Zabot Mettr 3
 Bort Medi 14

12 decembris Főzettem ebédre:

Disznó kerem ecettel
 Káposztát orjával
 Borjú hús ispíkel¹⁵ Lib 2 Mo
 Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály

13 1 csejteji akó = 32 helyi pint = 67,72 l. *Bogdán I.*: i. m. 136.

14 Valószínűleg postájának, vagyis levelet hordó emberének.

15 Ispékkel vagy espékkel — többnyire szalonnával tűzdelést jelent, de a szalonna egyéb feldolgozását is jelentheti. *Gundel K.*: i. m. 298.

kosztoláni¹⁶ ispán
kulcsár és
Kis Mihály
Eodem die attam preffectus uram
parancsolatjából Nyari
uram lovasainak Zabot Mettr 3

Vacsorára főzettem:

Lencsít orjával Ju 2
Tíkot tiszta borsal 1
Disznó fejed

Presentes:

Idem qui in prandio

13 decembris Főzettem ebédre:

Káposztát szalonával
Disznó kerem ecettel
Dyomort ecettel
Aprólfkot süte

Presentes:

udvarbíró uram
Farkas Ferenc
Galambos István
Santa Mihály
Horvat Mihály
bitzkei számtartó
kulcsár

Eodem die megjuttenek

Fözjerből¹⁷ úgy mint

Galambos István és
Szanta Mihály. Szolga No 2
Lo No 5. Attam nekiek
Zabot Mettr 1

Vacsorára főzettem:

Ludat vírmível
Sárga répát orjával
Tíkot süte 1

Presentes:

Idem qui in prandio

14 decembris Főzettem ebédre:

Káposztát szalonával
Tíkot tiszta borsal 1
Tehén húst Lib 2 Mo

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc

Galambos István
Santa Mihály
kosztoláni ispán
Horvat Mihály
bitcsei számtartó
kulcsár
Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Szarga répát szalonával
Tíkot tiszta borsal 1
Disznó odalt ecettel
Lencsít szalonával Ju 2

Presentes:

Idem qui in prandio

15 decembris Főzettem ebédre:

Borsót vajal Ju 2
Káposztát vajal
Halat tiszta borsal
Szilvát

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Santa Mihály
Galambos István
Horvat Mihály
Kopitlanski János
kulcsár

Vacsorára főzettem:

Lencsít vajal Ju 2
Szilvát
Halat sooban

Presentes:

Idem qui in prandio

16 decembris Főzettem ebédre:

Káposztát szalonával
Tehén húst Lib 2 Mo
Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Galambos István
Szanta Mihály
Horvat Mihály

¹⁶ Kosztolány az uradalom egyik majorsága.

¹⁷ Füzér.

kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Sárga répát orjával
 Lencsít szalonával Ju 2
 Tehín húst pecsenít Lib 3 Mo
 Presentes:
 udvarbíró uram
 András diák
 Gáspár diák
 Mattias diák
 Horvat Mihály
 Kopitlanski János
 kosztoláni ispán
 kulcsár
 17 decembris Attam praefectus uram
 parancsolatyabül Csáki
 István uramnak:
 Bort Medi 12
 Kíneret No 2
 Tíkot No 2
 Zabot Mettr 2
 17 decembris Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 2 Mo
 Káposztát szalonával
 Tehín hús pecsenít Lib 2 Mo
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Horvat Mihály
 Santa Mihály
 Galambos István
 kosztoláni ispán
 kulcsár
 Farkas Ferenc
 Vacsorára főzettem:
 Tíkot sütve 1
 Lencsít szalonával Ju 2
 Túrósítket túró No 1/2
 18 decembris Főzettem ebídre:
 Borsót orjával Ju 2
 Sódort sütve
 Disznó kerem ecettel
 Praesentes
 Idem qui in
 coena¹⁸

Vacsorára főzettem:
 Sárga répát orjával
 Lencsít szalonával Ju 2
 Tíkot sütve 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Kopitlanski János
 Horvat Mihály
 Farkas Ferenc
 Santa Mihály
 Galambos István
 kulcsár és
 Kis Mihály
 19 decembris Galambos István és
 Szanta Mihály Sárvára mentek.
 Attam nekik: Zabot Mettr 2
 Sódort 1 cipót No 12
 19 decembris Főzettem ebídre:
 Káposztát orjával
 Tíkot tiszta borsal 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Eodem die Julius uram elment
 minden cselédel Újhelben.
 Vacsorára főzettem:
 Tíkot tiszta borsal 1
 Kását Ju 2
 Tehín húst Lib 3 Mo
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 20 decembris Főzettem ebídre:
 Borsót szalonával Ju 2
 Tehín húst Lib 3 Olj
 Pirítot húst
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Horvat Mihály
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

18 Ugyanazok mint vacsorán.

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2

Ludat vírmível 1

Odalt süteve

Eodem die ülettem báránt 1

Presentes:

udvarbíró uram

Farkas Ferenc

Szluha János

Horvat Mihály

kulcsár és

Kis Mihály

Eodem attam Julius uramnak

zabot külcse Mettr 2

21 decembris Főzettem ebídre:

Bárány hús espiket

Tehín húst Lib 3 Mo

Disznó kerem

Káposztát szalonával

Halat sóban

Bárány hús pecsenít

Tíkot süteve 1

Malacz vírmível

Presentes:

Julius uram

Ocskai Gáspár uram

Ocskai Imre

udvarbíró uram

Horvat Mihály

Farkas Ferenc

kulcsár és

Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Bárány hús pecsenít

Lencsít Ju 2

Bárány hús tiszta borsal

Presentes:

udvarbíró uram

Horvat Mihály

Farkas Ferenc

kulcsár

Kis Mihály és

Két újvári drabant

22 decembris Főzettem ebídre:

Káposztát vajal

Halat tiszta borsal

Aszú gyümölcset

Presentes:

udvarbíró uram

Farkas Ferenc

Horvat Mihály

Kopitlanski János

kulcsár és

Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Kását vajal Ju 2

Halat sóban

Aszú gyümölcset

Presentes:

Idem qui in prandio

23 decembris Főzettem ebídre:

Borsót orjával Ju 2

Tehín húst Lib 2 Mo

Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram

András diák

Gáspár diák

Farkas Ferenc

Horvat Mihály

Kopitlanski János

Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Tíkot süteve 1

Túrósítket túró 1/2

Kását Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram

Szluha János

Gáspár diák

Farkas Ferenc

Kopitlanski János

Kis Mihály

24 decembris Főzettem ebídre:

Káposztát szalonával

Tehín húst Lib 2 Mo

Pírtot húst ecettel

Presentes:

udvarbíró uram

Gáspár diák

Farkas Ferenc

Horvat Mihály

Kopitlanski János

kulcsár és

Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2
Tíkot tiszta borsal 1
Kását Ju 2

Presentes:

Idem qui in
prandio

25 decembris Főzettem ebídre:

Ludat tiszta borsal 1
Borsót szalonával Ju 2
Tehín hús Lib 3 Mo

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Horvat Mihály
Kopitlanski János
kulcsár és
Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Nyúl húst vírmível
Borjú hús kaszás lível Lib 2 Hla
Lencsít szalonával Ju 2

Presentes:

Idem qui in prandio

26 decembris Főzettem ebídre:

Káposztát szalonával
Bárány hús ecettel
Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Kopitlanski János
András diák
Farkas Ferenc
kosztoláni ispán
kulcsár és
Kis Mihály

Eodem üllettem báránt 1

Vacsorára főzettem

Kását vajal Ju 2
Bárány hús pecsenít
Túrósítket túró 1 1/2

Presentes:

Idem qui in

prandio

27 decembris Főzettem ebídre:

Borsót szalonával Ju 2
Pírtot húst
Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Horvat Mihály
Kopitlanski János
kulcsár és
Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2
Tehín hús pecsenít Lib 2 Mo
Túrósítket túró No 1 1/2

Presentes:

udvarbíró uram
András diák
Gáspár diák
Farkas Ferenc
kulcsár
Horvat Mihály
Kis Mihály

28 decembris Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 2 Mo
Káposztát szalonával

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Horvat Mihály

Vacsorára főzettem:

Sárga répát szalonával
Kását vajal Ju 2
Nyúl címerít¹⁹ sültve

Presentes:

Idem qui in
prandio

29 decembris Főzettem ebídre:

Lencsít vajal Ju 2
Kender mag zufat Ju 1 1/2

Presentes:

udvarbíró uram

19 Címer — a fogyasztásra feldarabolt bárány, borjú, nyúl, ökör, őz, szarvas vagy vaddisznó combja. A magyar nyelv értelmező szótára I. 794.

Gáspár diák
 Horvat Mihály
 Farkas Ferenc
 Kopitlanski János
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Kását vajal Ju 2
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 Idem qui in coena
 30 decembris Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Tehín húst Lib 2 Olj
 Pirítot húst
 Apró madarkát
 Malac vírmível 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Horvat Mihály
 Kopitlanski János
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít szalonával Ju 2
 Oldalat kásás lível
 Apró madarkát
 Presentes:
 Idem qui in
 prandio
 31 decembris Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3 Olj
 Káposztát szalonával
 Tíkot teret lível 1
 Apró madarkát
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Lőwei Georgi
 Szluha János
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Ludhús vírmível 1

Tíkot süttve 1
 Lencsít szalonával Ju 2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 kulcsár
 Kis Mihály és
 Hubati
 [1624. április]
 1 Aprilis Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Bárány hús ispikel
 Halat tiszta borsal
 Aszú gyümölcsset
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Vrana János
 Eörs Gergel
 Szluha János
 Lengel Jonas
 Horvat Mihály
 Kis Mihály
 kulcsár
 Eodem die ülettem egy báránt.
 Vacsorára főzettem:
 Bárány hús kaszás lível
 Bárány hús peccenít
 Kását Ju 2
 Babot
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 2 Aprilis Főzettem ebídre:
 Bárány hús ecettel
 Borsót szalonával Ju 2
 Káposztát vajal
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Vrana János
 Eörs Gergel
 Horvat Mihály
 Kis Mihály
 kulcsár
 Vacsorára főzettem:
 Kását Ju 2
 Bárány hús peccenyít
 Odalt kásás lível
 Babot
 Lencsít Ju 2

Presentes:

Idem qui in prandio

3 Aprilis Főzettem ebídre:

Káposztát szalonával

Bárány hús espíkel

Odalt kásás lível

Halat tiszta borsal

Presentes:

Idem qui supra

Vacsorára főzettem:

Halat sóban

Lencsít Ju 2

Tíkot sütve 1

Túrósítket túró 1

Presentes:

udvarbíró uram

Topos Georgi

Eörs Gergel

Vrana János

Hubati

kulcsár

Kis Mihály

Kocisok Pr 3²⁰

Eodem die írkeztik uramtül

6 Nagyságátul úgy mint

Gáspár diák Pr 3 Loo 3²¹

Topos uram Pr 4 Loo 4

4 Aprilis Főzettem ebídre:

Halat tiszta borsal

Halat sóban

Káposztát vajal

Babot és aszú gyümölcset

Presentes:

udvarbíró uram

Topos uram

Gáspár diák

Erös Gergel

Szluha János

kulcsár

Kis Mihály

Horvat Mihály

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1

Lencsít vajal Ju 3

Babot

Halat tiszta borsal

Aszú gyümölcset

Presentes:

Idem qui in prandio

5 Aprilis Főzettem ebídre:

Káposztát vajal

Túrósítket túró 1

Halat tiszta borsal

Halat sóban

Aszú gyümölcset

Kendenmag zufat 2

Presentes:

udvarbíró uram

Gáspár diák

Horvat Mihály

Vrana János

Topos Georgi

kulcsár

Eörs Gergel

Kis Mihály

Szluha János

Ebid utan írkeztik Sklab-
narül²² Vaghi István

Ferenci Petter

Recsei Balint

Nicski Ferenc

Item inasok Pr 4

Vacsorára főzettem:

Lencsít Ju 2

Túrósítket túró 1

Halat sóban

Presentes:

udvarbíró uram

Eörs Gergel

Sikel István

Vrana János

Gáspár diák

Topos Georgi

Item inas No 4

Vaghi István uram

Recsei uram

Nicski Ferenc

Ferenci Petter

kulcsár és

20 Pr — person, vagyis személy.

21 Ló, vagyis lovak.

22 Szklabinia (Túróc vm.) — Révay Ferenc birtoka 1549-ben.

Kis Mihály

6 Aprilis Főzettem ebédre:

Halat sóban
 Halat tiszta borsal
 Halat illes lível
 Kendermag zufat Ju 2
 Káposztát zakvaszonjal
 Borsoot Ju 5
 Aszú gyümölcsset
 Kását Ju 3
 Túrósítket túró 1

Presentes:

Julius uram
 Vaghi István uram
 Tattai Gáspár
 Ferenci Petter
 Nicski Ferenc
 Recsei Balint
 Gáspár diák
 Dalos Albert
 Topos Georgi
 Vrana János
 udvarbíró uram
 Eörs Gergel
 Sikel István
 Terda Mattias
 Komaromi Imre
 Extra
 Inasok Pr 4
 Kocis Lorinc Pr 3
 kulcsár
 Kis Mihály
 Hubati
 Mager Istok
 Bohdal
 Balaz
 Vrbanko

Eodem Két agárnak
 cipót napjában No 8

Vacsorára főzettem:

Halat tiszta borsal
 Halat sóban pizstrángot
 Kását Ju 4
 Túrósítket túró 1
 Aszú gyümölcsset
 Sut halat
 Csuka tormával

Presentes:

Idem qui in prandio

7 Aprilis Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3 Olj
 Disznó kerem tormával
 Káposztát szalonával
 Tíkot teret lível 2
 Nyúl vírmível
 Egkis bárányfi sütte
 Borjú hús tiszta borsal Lib 3 M
 Pizstrángot sóban
 Sódort 1

Presentes:

Vaghi István uram
 Ferenci Petter
 Gáspár diák
 Vrana János
 Bözu Gáspár
 Tattai Gáspár
 Lengel Jonas
 Ittem kocisok Pr 3
 Inasok Pr 4
 kulcsár
 Hubati és Kis Mihály
 Mager István
 Bohdal

Vacsorára főzettem:

Nyúl címert sütte
 Disznó fejed
 Sódor
 Kását Ju 3
 Tíkot tiszta borsal
 Borjú hús kásás lível Lb 3
 Túrósítket túró 1

Presentes:

Vaghi István uram
 Recsei Bálint
 Tattai Gáspár
 Nicski Ferenc uram
 Ferenci Petter
 Gáspár diák
 Topos uram
 Vrana János
 Dalos Albert
 udvarbíró uram
 Inasok Pr 4
 Kocis Pr 3

8 Aprilis

Attam útra való

állést Vaghi uramnak

Recsei és Ferenci Petter

uramnak Nicski uramnak

úgy mint:

Fehér eríg kinyer 10

Fehér cipó 30

Kez²³ cipó 70

Tíkmony No 50

Tíkot No 8

Tehín húst pecsenít Lib 4

Borjút No 1

Zabot Mettr 9

Hájat No 1

Bort Medi 12

Foghadma, vereshagyma,
petreszelmet.

És még ebédet ették it.

Főzettem ebédre:

Káposztát orjával

Tíkot tiszta borsal

Borjú fejed

Halat tiszta borsal

Nyúl hús vírmível

Disznó kerem tormával

Apró halat sóban

Presentes:

Vaghi István uram

Recsei Balint

Ferenci Petter

Julius uram

Nicski uram

Topos uram

Gáspár diák

Dalos Albert

Vrana János

Tattai Gáspár

Lőwei uram

Vaghi Tamas

udvarbíró uram

Horvat Mihály

Inasok Pr 4

Kocis Pr 3

Vacsorára főzettem:

Kását Ju 3

Tehín hús pecsenít Lib 3 M

Túrósítket túró 1

Tíkot sütvé 1

Borjú hús tiszta borsal Lib 2 O

Presentes:

udvarbíró uram

Gáspár diák

Topos uram

kulcsár

Kis Mihály

Hubati

Topos uram szolgálí Pr 3

Gáspár diák szolgálí Pr 2

Agar No 3

Három drabant

9 Aprilis Főzettem ebédre:

Káposztát orjával

Tíkot tiszta borsal

Nyulat vírmível

Tehín húst Lib 3 Hla

Presentes:

udvarbíró uram

Szluha János

Gáspár diák

Topos uram

Kis Mihály

Kopitlanski János

Horvat Mihály

kulcsár

Vacsorára főzettem:

Lencsít Ju 2

Nyúl címerít sütvé

Tíkot kásás lível 1

Ludat tiszta borsal 1

Presentes:

Idem qui in

prandio

10 Aprilis Főzettem ebédre:

Káposztát orjával

Nyúl hús vírmível

Tíkot teret lível 1

Presentes:

udvarbíró uram

Gáspár diák

Topos uram

23 Közcipő. Az uradalmak két-háromféle cipót sütöttek. A közcipő többnyire az uradalmi tisztségviselőknek járt.

kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít Ju 2
 Eöz címerít süteve
 Túrósítket túró 1
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 11 Aprilis Főzettem ebídre:
 Eöz húst vírmível
 Tíkot borspora²⁴
 Borsoot orjával Ju 2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Tíkot kásás lível 1
 Túrósítket túró 1/2
 Nyúl címerít süteve
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 12 Aprilis Főzettem ebídre:
 Halat tiszta borsal
 Halat sóba
 Káposztát vajal
 Túrósítket túró 1
 Kendermag zufat Ju 2
 Aszú halat tormával
 Borsót vajal Ju 3
 Presentes:
 Szolga bíró uram
 Szluha Mattias
 udvarbíró uram
 András diák
 Gáspár diák
 kulcsár
 Kis Mihály
 Mattias diák
 Topos uram
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít vajal Ju 2
 Tíkmonyat No 10

Halat tiszta borsal
 Halat sóban
 Presentes:
 Szolga bíró uram
 Szluha Mattias
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály
 13 Aprilis Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3 Hla
 Káposztát orjával
 Tíkot teret lível
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Topos uram
 kulcsár
 Horvat Mihály
 Kis Mihály
 Kopitlanski János
 Vacsorára főzettem:
 Kását Vajjal Ju 2
 Tehín hús pecsenít Lib 3
 Tíkot tiszta borsal
 Túrósítket túró 1
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 14 Aprilis Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Nyulat vírmível
 Tehín húst Lib 2
 Presentes:
 Topos uram
 udvarbíró uram
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Nyúl címerít süteve
 Lencsít orjával Ju 2
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 15 Aprilis Főzettem ebídre:
 Borsot orjával Ju 2

24 Borspor törött borsot jelent. *Gundel K.*: i. m. 298.

Tíkot teret lível 1
 Ludat vírmível 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Eodem Julius uram Nittrára
 ment. Attam útra:
 Tehín húst Lib 6 Vaskotül
 Item Topos uram felment,
 ett maradot egy legín
 és egy loo.
 Vacsorára főzettem:
 Túrósítket túró 1/2
 Tehín húst Lib 2 Vasko
 Tíkot kásás lível 1
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 16 Aprilis Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 2
 Káposztát szalonával
 Sódort
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Mattias diák
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít szalonával 2
 Tíkot sütvé 1
 Tehín hús pecsenít Lib 2 Va
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 Gáspár diák
 udvarbíró uram
 Hargas Georgi
 Kelemen ispán
 kulcsár
 Kis Mihály
 kosztaloni bíró
 17 Aprilis Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 2 Mo
 Tíkot sütvé 1
 Borsoot szalonával Ju 2

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 Kelemen
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorat Nem főzettem.
 18 Aprilis Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Tehín húst Lib 3 Vasko
 Pirítot húst
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít Ju 2
 Túrósítket túró 1/2
 Odalt kaszás lível
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 19 Aprilis Főzettem ebídre:
 Halat tiszta borsal
 Apró halat sóban
 Aszú halat
 Kender mag zufat Ju 2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 Julius uram zolgaja
 Szluha János
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Apró halat sóban
 Lencsít vajal Ju 2
 Aszú halat tiszta borsal
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és

Kis Mihály
 20 Aprilis Főzettem ebídre:
 Odalt kásás lível
 Tíkot tiszta borsal 1
 Parajt
 Tejes ittket²⁵

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:
 Lencsít szalonával Ju 2
 Tehín hús pecsenít Lib 2 Mo
 Túrósítket túró 1 1/2

Presentes:
 Idem qui in prandio
 21 Aprilis Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3 Mo
 Káposztát orjával
 Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:
 Nyúl hús vírmível
 Lencsít szalonával Ju 2

Presentes:
 Idem qui in prandio
 22 Aprilis Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Tehín húst Lib 2
 Tíkot tiszta borsal 1

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 kulcsár
 Kis Mihály
 Hubati

Eodem attam preffectus uram

parancsolatyabül Humonai
 uram temetísre úgy mint:
 Nyulat No 2
 Tíkmonyat No 50
 Bárány fiat No 2
 Vajat Ju No 14

Vacsorára főzettem:
 Lencsít szalonával Ju 2
 Tíkot tiszta borsal 1
 Odalt kaszás lível

Presentes:
 Idem qui in prandio
 23 Aprilis Főzettem ebídre:
 Borsót szalonával Ju 2
 Nyulat vírmível
 Nyúl címerít süteve

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 Jonas Lengel
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:
 Lencsít szalonával Ju 2
 Tíkot tiszta borsal 1
 Túrósítket túró 1/2

Presentes:
 Idem qui in prandio
 24 Aprilis Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Bárány hús Lib 2 Mo
 Tíkot süteve 1

Presentes:
 udvarbíró uram
 Topos uram
 Gáspár diák
 Tattai Gáspár
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:
 Kását vajal Ju 2
 Tehín húst Lib 2 Mo

Presentes:
 Idem qui in prandio

25 Ez az egyetlen előfordulása. Gundel K. szerint tarhonyaszerű tészta, tojás nélkül, tejbe főzve. Gundel K.: i. m. 320.

25 Aprilis Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 2 Hla

Borsoot szalonával 2

Presentes:

udvarbíró uram

Topos uram

Jonas Lengel

Gáspár diák

Polkorab

kulcsár

Vacsorára főzettem:

Ludat vírmível 1/2

Ludat sütve 1/2

Túrósítket túró 1/2

Presentes:

Idem qui in prandio

26 Aprilis Főzettem ebídre:

Kender mag zufat Ju 2

Halat tiszta borsal

Káposztát vajal

Halat sóban

Presentes:

Julius uram

udvarbíró uram

Topos uram

Gáspár diák

Horvat Mihály

kulcsár

Vaghi Tamas

Vacsorára főzettem:

Lencsít vajal Ju 2

Halat tiszta borsal

Silvát

Presentes:

udvarbíró uram

András diák

Topos uram

Gáspár diák

Jonas Lendel

Horvat Mihály

kulcsár és

Kis Mihály

27 Aprilis Főzettem ebídre:

Borsoot szalonával Ju 2

Tehín húst Lib 3 Mo

Tíkot tiszta borsal

Presentes:

Idem qui in coena

Vacsorára főzettem:

Kását Ju 2

Tíkot sütve 1

Presentes:

Idem qui supra²⁶

28. Aprilis Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 2

Káposztát szalonával

Tíkot kaszás lível 1

Tíkot sütve 1

Presentes:

Topos uram

udvarbíró uram

Gáspár diák

Kopitlanski János

Horvat Mihály

kulcsár és

Kis Mihály

Ebíd után alá mentenek

Sárvára Topos uram

Gáspár diák. Attam

útra íllést:

Ereg kíneret No 2

Cipoot No 42

Sódort No 1

Tíkot sütve No 1

Zabot Mettr 4

Vacsorára főzettem:

Tehín húst pecsenít Lib 2

Kását Ju 1 1/2

Túrósítket túró 1

Presentes:

udvarbíró uram

Horvat Mihály

Kelemen ispán

Kopitlanski János

kulcsár és

Kis Mihály

29 Aprilis Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 2 Mo

Borsoot szalonával Ju 2

Tíkot kaszás lível 1

Presentes:

udvarbíró uram

26 Ugyanazok mint fent.

Szluha János
 Mattias diák
 kulcsár
 Julius uram szolgája
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Lencsít Ju 2
 Odalt kásás lível
 Túrósítket túró 1 1/2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Kelemen ispán
 kulcsár és
 Kis Mihály
 30 Aprilis Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 2 Mo
 Káposztát szalonával
 Odalt kaszás lível
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Julius uram zolgája
 kulcsár
 Kopitlanski János
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Kását Ju 1 1/2
 Tehín húst pecsenít Lib 2 Mo
 Rákot
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 [1624. július]
 Prima Julius Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3 Olj
 Tehín hús pecsenít Lib 3
 Bárány hús espíkel
 Káposztát szalonával
 Rákot
 Tíkfiat egresel 2
 Piszttárgot sóban
 Eodem die ülettem bárány fiat No 1
 Presentes:
 Prefectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 Ocskai János
 Gáspár diák
 udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály

Santa Mihály
 Főzleri szabadosok Pr 4
 Vacsorára főzettem:
 Bárány hús egresel
 Bárány hús pecsenyít
 Túrósítket túró 1
 Rákot
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Galambos
 kulcsár és
 Kis Mihály
 2 Julius Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3 Mo
 Borsót Ju 2
 Ludfiat sütve 1
 Tíkfiat egresel 2
 Rákot
 Pisztrángat
 Presentes:
 Prefectus uram
 Spaczaiy Martony
 Juliusnyi Aszonyom
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Eodem die Santa Mihály
 uram 6 Nagysága után alá-
 ment.
 Vacsorára főzettem:
 Túrósítket túró 1 1/2
 Tíkfiat egresel 2
 Bárány hús ecettel
 Rákot
 Eodem die ülettem bárányfiat No 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály
 3 Julius Főzettem ebídre:
 Káposztát szalonával
 Halat tiszta borsal
 Halat sóban
 Bárány hús espíkel

Presentes:

Prefectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 Gáspár diák
 udvarbíró uram
 Tattai Gáspár
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Lencsít Ju 2
 Tehín hús pecsenyít Lib 3 Olj
 Tíkfíat egresel 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály

4 Julius Főzettem ebédre:

Tehín hús vad almával²⁷ Lib 3
 Tehín hús pecsenyít Lib 3 Mo
 Tíkfíat tiszta borsal 1
 Borsót szalonával Ju 2

Presentes:

Prefectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 Eni János uram
 Szenesi Zighmond
 Horvat Mihály
 udvarbíró uram
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2
 Tehín húst pecenít Lib 3 Mo
 Tíkfíat tiszta borsal 2

Presentes:

Prefectus uram
 udvarbíró uram
 Eni János
 Huszar Ferenc
 Horvat Mihály
 Jankovics

kulcsár és

Kis Mihály

5 Julius Főzettem ebédre:

Káposztát vajal
 Parajt tejfejel
 Gombát
 Pisztrángot sóban

Presentes:

Prefectus uram
 udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Gáspár diák
 Horvat Mihály
 Jankovics
 kulcsár és Kis Mihály

5 Julius főzettem Julius uramnak

Pisztrángot mikor ment
 palatinus uram hoz ment
 Forgács Miklósal egyut.
 Attam Bort Medi 7
 Zabot Mettr 4

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1
 Halat sóban
 Halat tiszta borsal

Presentes:

udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Gáspár diák
 kulcsár és
 Kis Mihály

6 Julius Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3
 Tehín hús pecsenít Lib 3 Mo
 Tíkfíat egresel 2
 Borsót szalonával Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály

27 Vadalmával tehénhúst és bárányhúst ettek kizárólag ebben a hónapban hatszor. A már említett korabeli szakácskönyvekben megtalálható receptjük, de nem derül ki, miért éppen vadalmával készítették.

Vacsorára főzettem:

Bárány hús ecettel
Bárány hús pecsenít
Kását Ju 2
Halat sóban

Eodem die ülettem báránt No 1

Presentes:

Idem qui in prandio

7 Julius Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3
Borsót szalonával Ju 2
Bárány hús pecsenít
Tíkfiat egresel 2

Presentes:

Prepost uram
Juliusni Aszonyom
udvarbíró uram
Horvat Mihály
Farkas Ferenc
kulcsár
Eni János
Kis Mihály
Kelemen ispán

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1
Tehín hús pecsenít Lib 3 Mo
Bárány hús espíkel

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Jankovics
kulcsár és
Kis Mihály

Eodem ülettem báránt No 1.

8 Julius Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3
Bárány hús espíkel
Borjú fejed
Tehín hús pecsenít Lib 3

Presentes:

Preffectus uram
Ocskai Gáspár uram
Spaczay Martony
Ocskai János
udvarbíró uram
Gáspár diák

Farkas Ferenc

Jankovics

kulcsár és

Kis Mihály

Eodem die kezdettem egy
vendel vajjat contt Medi 10.

Vacsorára főzettem:

Lencsít szalonával Ju 2
Tehín hús pecsenyít Lib 3
Bárány hús egresel

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Farkas Ferenc
Eni János
kulcsár és
Kis Mihály

9 Julius Jankovics elment
uram ő Nagysaga után

Nitrára. Attam:

Zabot Mettr 1

Főzettem ebédre:

Káposztát szalonával
Tehín húst vad almával Lib 3
Bárány hús espíkel
Rákot

Presentes:

udvarbíró uram
Gáspár diák
Kelemen ispán
Farkas Ferenc
kulcsár és
Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1/2
Tíkfiat egresel 2
Tehín húst Lib 3
Rákot

Presentes:

Idem qui in prandio

10 Julius Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3
Tehín húst pecsenít Lib 3 Olj
Tíkfiat illes lível 2
Keseru gombát
Halat sóban
Rákot
Hüvelkes borsót

Presentes:

Prefectus uram
 Rozgovani hadnagy Pr 4
 Orosz Pál Pr 3
 Spaczai Martony
 Eni János
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Horvath Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1/2
 Tehén hús pecsenít Lib 3 Mo
 Bárány hús espíkel
 Rákot

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár
 Kis Mihály

11 Julius Főzettem ebédre:

Tehén húst Lib 3
 Tíkot teret lível 1
 Káposztát szalonával

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Tehén húst vad almával Lib 3 Olj
 Hüvelkes borsot
 Tehén húst pecsenít Lib 2
 Rákot

Presentes:

udvarbíró uram
 András diák
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Horvat Mihály
 kulcsár
 Kis Mihály

12 Julius Főzettem ebédre:

Káposztát vajal
 Halat tiszta borsal

Halat sóban

Túrósítket túró 1/2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Halat sóban
 Rákot
 Halat tiszta borsal
 Kását Ju 2

Presentes:

Idem qui in prandio

13 Julius Főzettem ebédre:

Tehén húst Lib 3
 Tehén hús pecsenít Lib 3
 Podlupkat szalonával
 Tíkfiat egresel No 2
 Halat sóban
 Rákot

Presentes:

Prefectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Bárány hús espíkel
 Tíkfiat egresel 2
 Tehén hús pecsenít Lib 3

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

14 Julius Főzettem ebédre:

Tehén húst Lib 3 Mo
 Tíkfiat egresel 2
 Tehén hús pecsenít Lib 3 Mo
 Podlupkat
 Túrósítket túró 1
 Malacz sütte 1

Presentes:

Preffectus uram
 Baradivici hadnagy Pr 3
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 hegykezi ispán
 Kelemen ispán
 kulcsár
 Vaghi Tamas

Vacsorára főztem:

Bárány hús pecsenít
 Túrósítket túró 1/2
 Keseru gombat

Presentes:

udvarbíró uram
 Kelemen ispán
 Farkas Ferenc
 kulcsár és
 Kis Mihály

15 Julius Főztem ebédre:

Bárány hús egresel
 Tehín húst Lib 3 Mo
 Tíkfíat sóban 2
 Huvelkes borsót

Eodem ulettem egy bárány fiaat N 1

Vacsorára főztem:

Bárány hús espíkel
 Bárány hús pecsenít
 Túrósítket túró 1/2

Presentes:

Idem qui in prandio

16 Julius Főztem ebédre:

Tehín húst Lib 2
 Bárány hús espíkel
 Káposztát szalonával

Presentes:

udvarbíró uram
 Eni János uram
 Andoczi János
 kulcsár
 Mattias diák
 Kis Mihály

Ez nap volthanak uram 8 Nagysága
 szuliiben munkások No 46.

Attam nekiek fuzni:

Kását Ju 14

Cipot attam No 96

Vacsorára főztem:

Tehín húst Lib 3 Mo
 Hüvelkes borsót
 Madarat tiszta borsal

Presentes:

udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Jankovics meghjut Altürül
 kulcsár és
 Kis Mihály

17 Julius Főztem ebédre:

Bárány hús vad almával
 Borjú hús pecsenít Lib 3 Hla
 Tíkfíat tiszta borsal 2
 Borsót szalonával Ju 3

Presentes:

Preffectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 Ocskai Imre
 Gáspár diák
 udvarbíró uram
 Farkas Ferenc
 Jankovics
 Vaghi Tamas
 kulcsár és
 Kis Mihály

Eodem ulettem bárány fiát No 1.

Vacsorára főztem:

Kását Ju 2
 Borjú hús pecsenít Lib 3 Hla
 Bárány hús kásás lível

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Vaghi Tamas
 kulcsár
 Jankovics
 Farkas Ferenc
 Kis Mihály
 Hubati Georgi

18 Julius Főztem ebédre:

Káposztát szalonával
 Borjú hús tiszta borsal 1 1/2 Hla
 Disznó hús ílles lível Lib 3 Mo
 Hüvelkes borsót
 Disznó hús pecsenít Lib 3
 Borjú fejed di 9

Presentes:

Prefectus uram Pr 2
 Oros Pál uram kapitáni Pr 3
 Erdeli István Pr 2
 Parucai hadnagy Pr 2
 Isztraha Mejer
 udvarbíró uram
 Eni János
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Jankovics Georgi
 kulcsár és
 Kis Mihály

Voltanak szulúben munkások No 45.

Attam nekiük cipót No 90

Item főzettem: Kását Ju 8

Újkeresztinek voltak kezben,
 hogy ketesztik attam: Cipót 18

Kását Ju 2

Vacsorára főzettem:

Tehín hús pecsenít Lib 3
 Tehín hús vad almával Lib 3
 Túrósítket túró 1/2

Uj keresztineknek fűzettem

Túrósítket túró 2

Kását Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Jankovics
 kulcsár és
 Kis Mihály

19 Julius Főzettem ebédre:

Parajt tejfejel
 Halat tiszta borsal
 Gombat
 Borsat Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 kulcsár
 Jankovics
 Kis Mihály

Voltanak szulúben Rozno

nevő, munkások az

hogy ketesztik No 49.

Item Kicsman nevű szü-

luben voltak No 17.

Item téгла csinálók
 voltak No 4.

Ezeknek napjában attam
 cipót No 146.

Kását fűztem nekik Ju 12.

Vacsorára főzettem:

Halat sóban
 Kását Ju 2
 Rákot
 Túrósítket túró 1/2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 kulcsár
 Jankovics Georgi
 Kis Mihály
 Vaghi Tamas

20 Julius Főzettem ebédre:

Tehín húst Lib 3
 Tíkfiat egresel 2
 Bárány hús espíkel
 Túrósítket túró 1

Presentes:

Prefectus uram
 Ocskai Gáspár uram
 udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Jankovics
 kulcsár
 Eni János
 Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Bárány hús vad almával
 Tíkot tiszta borsal 1
 Bárány hús pecsenít
 Halat sóban
 Rákot
 Malac sütvé 1

Presentes:

Prefectus uram
 udvarbíró uram
 Vaghi Tamas
 Gáspár diák
 Jankovics Georgi
 Farkas Ferenc
 kulcsár és

Kis Mihály
21 Julius Prefectus uram
palatinus uramhoz ment
Ocskai Gáspár uramal.
Attam íllést:

Tehín húst Lib 6 per di 6

Cipót No 20

Eodem ülettem bárány fiat 1.

Főzettem ebídre:

Podlupkat szalonával

Bárány hús egresel

Tík fiat 2

Bárány hús pecsenít

Presentes:

udvarbíró uram

Gáspár diák

Kelemen ispán

Jankovics

kulcsár

Farkas Ferenc

Kis Mihály

Ebid utam írkeztik uramtül

ő Nagyságátul Topos uram

Abram Ferenc.

Főzettem nekiek:

Túrósítket túró 1/2

Bárány hús pecsenít

Tíkfiat sóban 2

Vacsorára főzettem:

Kását vajal Ju 2

Túrósítket túró 1

Ludat vírmível 1

Bárány hús egresel

Bárány hús pecsenít

Presentes:

udvarbíró uram

Topos uram

Abram Ferenc

Gáspár diák

Farkas Ferenc

Jankovics

kulcsár

Kelemen és

Kis Mihály

22 Julius Főzettem ebídre:

Borsoot szalonával Ju 3

Bárány hús espíkel

Tehín húst Lib 3

Tehín hús pecsenít Lib 3 Mo

Presentes:

udvarbíró uram

Topos uram

Gáspár diák

Abram Ferenc

Farkas Ferenc

Santa Mihály

kulcsár és

Kis Mihály

Vacsorára főzettem:

Tehín hús pecsenít Lib 3

Djszno hús ecettel Lib 3

Bárány hús

Lovasoknak kását Ju 3

Presentes:

Idem qui in prandio

23 Julius Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 3

Tík fiat egresel 2

Ludat vírmível 1

Borsót szalonával Ju 3

Túrósítket túró 1

Eodem die ulettem

bárány fiat No 1

Presentes:

Prefectus uram

Topos uram

Gáspár diák

Abram Ferenc

udvarbíró uram

Farkas Ferenc

Santa Mihály

kulcsár és

Kis Mihály

Jankovics

Eodem volthanak munkások

szüluben Roznon és Kics-

manon Pr No 48.

Attam níkiek cipót No 96.

Vacsorára főzettem:

Kását Ju 3

Ludat vírmível 1

Tíkfiat egresel 2

Tehín hús pecsenít Lib 4

Presentes:

Idem qui in prandio

24 Julius Főzettem ebídre:

Podlupkat szalonával
 Tehín húst Lib 3
 Tíkfiat egresel 2
 Tehín hús pecsenít Lib 3

Presentes:

Topos uram
 udvarbíró uram
 Abram Ferenc
 Farkas Ferenc
 Gáspár diák
 Jankovics és
 kulcsár

Ebíd után Topos uram és

Abram Ferenc Főzjerben
 mentenek. Attam:

Cipót No 46
 Zabot Mettr 2
 Abram Ferencnek Mettr 1
 Santa Mihálnak Mettr 1

Vacsorára főzettem:

Tehín hús pecsenít Lib 3 Mo
 Túrósítket túró 1/2
 Tík fiat egresel 1

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Madaras
 Farkas Ferenc
 Abertus Geczi
 kulcsár és
 Kis Mihály

Eo die munkások voltak
 szüluben No 47.

25 Julius Főzettem ebídre:

Tehín hús pecsenít Lib 3
 Tíkfiat egresel 2
 Borsót szalonával Ju 2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Kis Mihály
 Madaras
 kulcsár

Eodem preffectus uramnak
 kulthem húst Lib 6

Vacsorára főzettem:

Túrósítket túró 1
 Tehín hús pecsenít Lib 3
 Apró madarkát

Presentes:

Idem qui in prandio

26 Julius Főzettem ebídre:

Halat tiszta borsal
 Halat sóban
 Borsót vajal Ju 3
 Rákot
 Túrósítket túró 1 1/2

Presentes:

udvarbíró uram
 Gáspár diák
 Farkas Ferenc
 Madaras
 Jankovics
 kulcsár és
 Kis Mihály

Eodem die munkások voltak
 Martondiákovski nevő
 szüluben No 49.

Vacsorára főzettem:

Halat sóban
 Rákot
 Túrósítket túró 1 1/2

Presentes:

Idem qui supra

27 Julius Főzettem ebídre:

Tehín húst Lib 3
 Tíkfiat egresel 2

Eodem Gáspár diák Farkas

Ferenc aló mentenek

hintóval. Attam flélt:

Cipót No 50

Presentes:

udvarbíró uram
 kulcsár
 Kis Mihály
 Horvat Mihály

Vacsorára főzettem:

Tehín húst pecsenít Lib 3
 Kását vajal Ju 2
 Halat tiszta borsal

Presentes:

udvarbíró uram
 Horvat Mihály

Jankovics
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Eodem munkások
 voltak szüluben No 43.
 28 Julius Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3
 Podlupkat szalonával
 Tíkot tiszta borsal 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Horvat Mihály
 Kelemen ispán
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Nyúl hús vírmível
 Nyúl címerít sütve
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 x 29 Julius Prefectus uram el
 ment Nitrára szíkbén .
 Attam útra állést:
 Cipót No 20
 Bort Medi 7
 Tehín hús pecsenyít Lib 6
 per di 6
 Főzettem ebídre:
 Borsót szalonával Ju 2
 Sódort ecettel
 Tíkmonyat No 8
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Andoczi János
 Kelemen ispán
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Ludat vírmível 1
 Halat tiszta borsal
 Rákot
 Túrósítket túró 1 1/2
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Revai uram szolgája
 Bordacs Martony
 kulcsár és Kis

Mihály
 30 Julius
 Esterhazi Miklós
 uram ő Nagysága ide ír-
 kezet Csejtíre
 uram ő Nagysága kasztíljában
 Aszonyomal ő Nagyságával egyetemben
 és az udvara népével.
 Attam konyhára:
 Pisztrángot No 18
 Tehín húst Lib 16
 Tík fiat No 16
 Lúd fiat No 6
 30 Julius Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 2
 Podlupkat szalonával
 Tíkfiat egresel 2
 Eodem ülettem báránt No 1
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Kelemen ispán
 Horvat Mihály
 kulcsár és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Bárány hús egresel
 Bárány hús pecsenít
 Túrósítket túró 1/2
 Presentes:
 Idem qui in prandio
 31 Julius Főzettem ebídre:
 Tehín húst Lib 3
 Borsót szalonával Ju 2
 Bárány hús pecsenyít
 Presentes:
 udvarbíró uram
 Julius uram
 Horvat Mihály
 kulcsár
 Hubati és
 Kis Mihály
 Vacsorára főzettem:
 Kását Ju 2
 Bárány hús pecsenít
 Bárány hús espíkel
 Presentes:
 Idem qui in prandio

BORBÁLA BENDA THE MENU OF THE CSEJTE ESTATE FROM 1623-1625

In the Nádasdy archives kept in the Hungarian Chamber Archives of the Hungarian National Archives can be found a menu covering a period of two years and listing what was prepared in the kitchens of the Csejte Estate for lunch and supper from 1 November 1623 until 31 October 1625. The menu also gives details of those who participated in these meals. The article provides information on the first year of the menu and gives a source analysis of several parts of the menu.

For most of the year meat dishes dominated the menu with a proportion of about one-half. Of this, beef, known as cow-meat, and chicken formed the largest part. Consumption of beef was more popular in the Summer months and chicken in the Winter months. In the Summer, a fair amount of lamb was also consumed, and in the Winter, pork. Beef and lamb were usually roasted while chicken was eaten with pepper in a kind of spicy sauce. The amount of cow-meat and chicken consumed is always listed. Consumption levels of the former were at a daily average of 0.3-0.6 pounds or 15-30 decagrammes while two chickens were usually cooked per meal.

From March to May meat dishes are gradually replaced by meatless dishes. The large proportion of meatless dishes in Spring can be put down to increased consumption of vegetables and fish. Alongside the customary cabbage, peas and lentils we find beans, spinach and mushrooms. Consumption of fish occurs most frequently from February to April. Fish was usually eaten just with pepper. From April to September crab was also consumed. Meatless dishes often included cottage cheese or gruel (porridge).

Consumption of meaty vegetables (i.e. vegetables cooked with bacon or rarely with spare-ribs) was significant from September to February. From March consumption of such foods fell, to reach very low levels in the Summer. The main reason for this is that bacon was usually eaten with those vegetables which were kept for the Winter (lentils, peas, cabbage) and not with the Spring and Summer vegetables of seasonal character.

My analysis proves that this historical menu can provide useful information for the researcher of the economy, living conditions, and society of the time.

Károlyi Sándor feljegyzése a béketárgyalások és békekötés elveiről (1711. január)

Történetírásunkban Márki Sándor volt az első — és mindeddig utolsó —, aki közvetlenül felhasználta Károlyi Sándornak a szatmári béketárgyalások közben készített feljegyzését. Kivonatot is közölt belőle terjedelmes Rákóczi-életrajzi munkájában.¹

Később a történészek már nem találták ezt az iratot, s így a Márki által készített és kiadott kivonatot használták. Így Köpeczi Béla, aki nagy összefoglaló munkájában, amelyben összegezi a béketárgyalások menetét és eseményeit is, ezt írja: „Nem sikerült az eredeti nyomára bukkannom. Nem idézi Kovács Ágnes sem...”²

Márki azonban a dokumentummal kapcsolatosan több hibát és tévedést követett el, s éppen azért, hogy ezeket korrigáljuk, először közöljük az ő összefoglalását. Részben azért is, hogy lássuk: mit olvasott el és ki Károlyi feljegyzéséből.

Idézzük tehát Márki Sándort: „Károlyi terjedelmes emlékirattal fordult a fejedelemhez, akit a Bethlen Gábor s a maguk korabeli helyzetnek sok tekintetben hasonló voltára figyelmeztetett. Mint akkor, most is *békével* kell befejezni a küzdelmet. Fejtegette, hogy *nem lehet reményünk külső segítséghez*. A békét Pálffynak *mostani* ajánlata alapján kell keresniök. Hiszen bizonyosak már benne, hogy a maguk erejével nem boldogulhatnak. A fejedelem tehát *alázza meg magát*, hogy úgy ne járjon, mint az egyiptomi király, aki Jeremiás próféta intésére nem alázkodott meg Nabukadonozor előtt s elveszett. Írjon a császárnak az ajánlott módon, de írja meg a külföldi hatalmasságoknak is, hogy ezt *nem őszintén* teszi, hanem csak hogy összeszedhesse magát. A hatalmasságok tudni fogják, hogy csak a keresztény vér ontásának eltávoztatása végett alázta meg magát s a béke nem rajta, hanem a bécsi udvaron múlt. Országgyűlést ebben az ügyben nem tarthatnak, mivel a szövetkezett rendek részint meghódoltak, részint bujdosnak. A fejedelem levelét Károlyi, ha zálogot adnak érte, maga viszi föl Bécsbe. Mihelyt ott a nemzet kárát tapasztalja, kész inkább halált szenvedni, mint folytatni a dolgot. Ha őszinteséggel találkozik, minden külső, belső dolgot összevetve, igaz jelentéseket fog küldeni. Ha követhető, kövesük; ha nem, mutassuk meg, hogy nemcsak pompához tudunk, hanem az alázatosságot is megismertük és végbevittük. Ha most nem boldogulunk is, per humilitatem sub onere crescit palma nostra s jó végét várhatjuk.”

1 Márki Sándor: II. Rákóczi Ferencz. I–III. Bp. 1907–1910. (Magyar történeti életrajzok)

2 Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Bp. 1991. 50.; Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988. (Magyar História. Életrajzok)

„Károlyinak ez a nehezen olvasható emlékirata (Károlyi lt.) nevezetes adalék a tárgyalások történetéhez, Károlyi felfogásához és magatartásának igazságos megítéléséhez.”³

Márki azonban tévedett mind az irat keltét, mind műfaját illetően.

Szerinte Károlyi ezt az iratot az 1710. december 19-én Nyírbaktáról Munkácsra induló fejedelem részére készítette.⁴

Egyébként magam is úgy véltem, hogy ezt a feljegyzést Károlyi a Rákóczi-tól való elválás után írta s azután küldte meg neki.⁵ De egyben jeleztem, hogy az irat eredetijét (akkor még) nem találtam meg.

Köpeczi Béla szerint Károlyi feljegyzése 1710. december végén–1711. január elején keletkezett.⁶

Az alább közölt teljes szöveg inkább azt teszi valószínűvé, hogy azt Károlyi 1711. január végén, a vajai találkozót megelőző eléggé zűrzavaros és feszült napokban vetette papírra.

Márki a műfajt is tévesen ítélte meg, ez nem „emlékirat”, amit Károlyi a fejedelemnek átadott. Sőt. Ez nem Rákóczi számára készült, már formája miatt sem. Az irat ugyanis címzés nélkül, hevenyészve készülhetett, tele rövidítésekkel és nehezen feloldható, sőt feloldhatatlan nagybetűkkel, amelyek jelölnek személyeket, országokat, de politikai vagy katonai fogalmakat is. De tartalmánál fogva is kizártnak tartom, hogy feljegyzését Károlyi 1711 januárjában átadta volna a fejedelemnek, sőt azt is, hogy tartalmát közölte volna vele. Hiszen Rákóczi aligha bízta volna meg a Pálffyval való tárgyalások folytatásával, ha tudja, hogy Károlyi már akkor elfogadta annak feltételeit.

Így ezt a dokumentumot nem tekinthetjük másnak, mint emlékeztető fogalmazványnak, saját gondolatai rögzítésének, a tárgyalások közben történő érvelései vázlatának. A dokumentumból az is világos, hogy Károlyi Sándor már ekkor (legalábbis a maga számára írt feljegyzésben) a bécsi udvarral kötendő kompromisszumban látta a háború befejezésének egyetlen lehetséges módját.

*

Az alábbiakban közreadjuk Károlyinak ezt a 7 oldalas feljegyzését, mégpedig az elfogadott szokással ellentétben betűhív formában, remélve, hogy ez esetleg elősegíti a további kiegészítéseket.⁷

Az irat jelzete: Magyar Országos Levéltár Károlyi nemzetség levéltára P 396 Acta politica 1. Acta Rákócziána Series I. Dátumtalanok 5. csomó.

Magyarázat a szövegközléshez:

kurzív általunk kiegészített szó, vagy megfejtett fogalom.

——— egyelőre meg nem fejtett szó, vagy fogalom.

..... olvashatatlan szó.

3 Márki S.: i. m. III. 156–157. A kiemelések Márki S.-tól.

4 I. m. III. 156.

5 Bánkúti Imre: A szatmári béke. Bp. 1981. (Sorsdöntő történelmi napok 6.) 53., 155.

6 Köpeczi B. szerint Károlyi feljegyzése 1710 végén–1711 elején keletkezett. I. m. 49.

7 Itt köszönöm meg Heckenast Gusztáv baráti segítségét, amellyel hozzájárult a tényleg nehezen olvasható szöveg értelmezéséhez és a betűvel jelölt fogalmak tisztázásához.

*

[f.1] Távul legyen persvadeálnom magamnak az Bethlen Gábor elméjét, de mivel megh lött dolgokból lehet Fundamentumot venni, forgatom elmémbe Bethlen Gábor Hadakozását. Kinek is M.– G.– leven Bethlen Gábor: az Török Császár és Német Császár között egyszer s mind az Békességet maga fáradozása által Isten kegyelméből végre hajtotta s az hazát le csendesítvén, annak decessussa után maga egész Békességre jutatta vala, ugj hogj az egész Fejedelmek között düczösségessebb Tractát nem olvassunk Császárnak is szebbet s nagyobb, mint annak idejében.

Ha forgatom az mostani constitutiokat, akkor is volt Császár, akkor is volt külső Mediatio és Franciával való szövetség, akkor is volt azoknak Erejében való bizodalom, valamint mostan hogj vagjon, de ugjan csak Békesség kellett, le csendessedni az dolgoknak.

Kire nézve veszem fel elsőben is, ha lehet-e reménség az Külső Segítségre, vagj sem. Másodszor, ha szinten lenne is, lehet-e? reménség az által az Békességre, vagj sem. Harmadszor, ha nem talál semmi lenni abban, most é job vagj az után az dolgok le csendesedéséhez nyulni. Negyedszer, most ha ember akarná, mi modon lehetne aztat effectuálni.

[f.2] Qvo ad 1um. Soha sem vala segítségére ahoz Zapolya János Példája leven ellőttem, az ki Császár sogorához folyamodot vala s Universalis resolutiot njert keresztény ellen nem lehet senkinek adni, mely ma is de jure gentium observaltatik, arra nézve Zapolya az Törökhöz folyamodék, de akkor annak Békessége nem vala, mi penigh azt örökre távosztatni kívánván, nem akartuk, s folytattuk volna is Békesség leven az Német Császárral, semmi sem tölt volna benne és igj se Pogánytól, se Kereszténytől semmi reménségünk nem lehet.

Ad 2dum. Ámbár lenne is, semmi Békesség nem lehet benne. 1mo. Az Francia propter distantiam ambar akarna is, népel semmi képen nem segíthet, pinzel is nehezen, mely mind kettőre magának nagjub szüksége leven, közeleb az Ing az dolmánynál.

2do. Az svecus magával is jó tehetetlen, hogj Országában ne menyen és az hadával conjunctioja ne lehessen, mind az Török impediálly, mind az Német Császár 24 Regimentel vigiáz reája. Az Mosqva penig keresztül fekütt eleiben.

3tio. Az Mosqva lehetne legh nagjob bizodalom, de az Török ellenne indulván, kétség kívül az Svecust is el bocsáttya.

[f.3] bocsáttya, melly kettő ellen ha az ellöt csak edgjik ellen sem sufficiatlatot, most anyival inkább nem lesz elégséges s ambar az Francia colligatioja megh lenne is, de az sem s ez sem segíthetvén, egj máson, mind az kettő bár csak magát maraszhassa ne hogj másnak segíthessen. De ámbár ezen Török s Svecus hadakozasaban ellenne semmi nem lenne is, ugj is ha 30.000 svecus soha sem birhatot egész erejével is, mit bizhatunk segítségében az mostani ellenség ellen, az kinek actu Ereje Magyar Országban 48 regementye, s 24 vagjon, Olasz Országbul is 4 jön, vége szakadván az oda valo dolgoknak. Az Török ellen soha 30.000 embere nem volt, méghis lecezpülte, anyival inkább akar Török, akar Mosqva, akar Svecus legjen, enyi erejével azt is megrontya s minket is.

3io. Igj se nem lehetvén Reménység hozzá, se pedig Békességhez valo Bizodalom, ha most megjen végben az dologh, tanácsossab, mint sem az Külső bujdosásra jutni és jövendő Gratiában is kétségesnek lenni, mely most ígértetik s az után semmire visza jöni.

4to. Ha azért job most vegjük fel az dolgot. Ezen okokon, hogj már bizonyossok vagjunk benne, hogj magunk erejével nem boldogulunk, s ex praemissis el

[f.4] Ex praemissis el hitethettyük magunkal, hogj külső segítséget sem reménlhettyük, de ha lehetne is, abban is rebus sic stantibus Békességünket nem vethettyük s tovább considerallyuk aztat is, hogj az ellenség, látván már az mikép bizony nem mireánk nézve fordította ezen nagy Erejét ide az ki megh az más Segítség sem vala, hanem más okra nézve,

revezetessen gondolható, hogy mivel az *Német Császár* megh tudta az *Francia Királynak* az *Mosqva Császárral* való colligatiojára ígjekezeti, által látta, hogy neki nem jó leszen dolga. *Azért* az *Törököt* fel izgatta ellenne, mutatván az *Svecus* Alkalmatosságát is ösztönül, mellyeknek csak indulását várja, s most az mi praetextussunkal hozatván ezen erő ide okvetetlen azon a fundamentumon, hogy az *Német Császár* az *Mosqvával* colligatus annak ezen *erejét* az *Törökre* fogja fordítani, melynek (ámbár ezen Haza jóvára nem lenne), promotioját ex obligamine *xristianitatis* secundálnunk kellenne.

Azért az *Fejedelem* alázza megh magát, hogy ugj ne járjon, mint az egyiptumi király, az ki Jeremias profeta intésére sem alázá

[f.5] alázá megh magát Nabugudonozir ellőtt s el vesze, és írjon a Császárnak az persvadeált mod szerent, s az mitől fél az külső *Potentiák* ellőt, azokat is praeveniállyá s írjon nekik, hogy mi okon cselekette, s ha az *Bécsi Udvar* azok ellőt fitogtatna sui cerosum akarna is így alni az dolgokhoz, hanem inkább aval prostituálni és impediálni kívánna, in eo casu tugják emezek, hogy *Felséged* nem egjébert, hanem az keresztyénség között való vérontásnak el távoztatásáért alázta megh magát és mivel már minden utakon probalta az békességet, de az *Bécsi Udvaron* mult. Evel is akarta próbálni, hogy ha ezel sem igéri, el anyival inkább az egész *Keresztény Méltóságok* hitethessék el magokal, hogy nem rajtunk, hanem rajtok mult el.

S Mint hogy az *Confoederatio* közöttünk megh volt, resziben már az ellenség allat vadnak, resziben magunkal, resziben Hazánkon kívül bujdosoban, nem lehet confluxus, az *Bécsi Udvar* reszerül is hoszas ratiokal mind *Armistitium*, mind *Tracta*, mind *Dieta* denegaltatot. Az *Armistitium* az Ujvári dologra nézve

[f.6] hogy az *Fejedelem* és *Pálffy* k...egén praetendalodot¹ és az *Francia Királynak* írot levelek intercipialtattak, kiből megh tetzet az vontatatasra való szándék és nem az sinceritas. Az *Tracta* azért, hogy már az egész Ország V.– V.– keze alatt levén, nincs kivel tractalhaszon. Az *Dieta* azért, hogy vovoltunk [sic!] és ren... nincs hát egjéb mod az megh alázásnál, kit ex obligamine is tartozik az *Fejedelem*, mivel az egész *Confoederatio* autorizalta s magát reaja bizta s ha el mulattya, eörökké az nagy *Authoritásnak* fogja imputálni minden veszedelmét.

Megh irván azért az levelet *Josephushoz*, consecralom én magamot. Zálogot küldvén érettem, fel viszem az levelet, praesentalom, s megh látom, ha az *Nemzet* kárát tapasztalom, kész vagjok halált is szenvednem, mint sem continuálnom, ha látok sinceritast és experialom az praemittált combinatiokot külső belső dolgokat is. Igazán reportálom, ha követhető kövessük, ha nem, mutassuk megh, hogy nem csak pom-

[f.7] pompához tudtunk, hanem az alázatosságot is megh ismertük és végben vittük, s ha most nem boldogulunk is, de per humilitatem sub onere crescit palma nostra s jo végét várhattuk.

Kire nézve ha az *Fejedelem Pálffyhoz* jön, szükséges végezni, hogy eő legyen az Tiszáigh, Krasznaigh, mi Kraszna belül Szathmár, Ugocsa, Maramaros, Beregh szélein és Ungvárbán az hidakigh,² s migh én vissza nem jövök, semmi hostilitas ne legyen, se penig öszve járás Társalkodás. Cselédgjei senkinek ne háboritassanak, az *Fejedelem* Munkáczon maradgjon, Kassa is in statu quo maradgjon, úgy az többi, de se *Armistitium* se *Tracta* se más nevezet ne legyen, hanem az Tisza, Kraszna, Bodrogh lineakon senki által ne jöjön, se menyen.

1 Valószínűleg arra az esetre céloz, amely 1710 szeptemberében Érsekújvár ostromakor történt, amikor az Őrségnek Pálffyval kötött kapitulációs egyezségét egy kívülről jövő kuruc csapat felborította. *Bánkúti I.*: i. m. 28–30., 153.

2 Nyilván az Ung megye déli részén lévő folyóvizektől szabdalt, mocsaras, területen átvezető hidakról van szó.

IMRE BÁNKÚTI

SÁNDOR KÁROLYI'S NOTES ON THE PRINCIPLES FOR PEACE-
NEGOTIATIONS AND THE CONCLUSION OF PEACE, JANUARY 1711

Hungarian historians are still divided in their judgement on the peace of Szatmár (29–30 April 1711) which concluded the Kuruc Uprising led by Ferenc Rákóczi II and his war of independence (1703–1711). This is especially true when the role and activities of Sándor Károlyi are under examination. A number of contradictory views exist. The document published here was discovered by Sándor Márki in the Károlyi family archive. Márki subsequently included extensive extracts of the document in his work entitled *Ferenc Rákóczi II* published in Budapest in 1907. In Márki's view, Károlyi wrote this 'memorandum' for Rákóczi and gave it to him on 19 December 1710 as the two men parted from one another in Nyírbakta (Szabolcs County).

Márki's conclusions were wrong on two accounts. First, Károlyi's notes were not made in the form of a memorandum. It would have been impossible for him to give the Prince such a document. Second, it is likely that the document was written later, probably just after or possibly just before the meeting at Vaja between Rákóczi and the imperial commander-in-chief, János Pálffy. Károlyi's notes seem to have served the purpose of ordering his own thoughts and arguments. This is proved by the fact that many ideas, persons, countries are abbreviated to a single capital letter. The decoding of these letters was quite difficult and in a few cases proved to be impossible.

The contents of the document point to the fact that already by this time Károlyi (for himself at least) considered the compromise with the Court in Vienna as offering the only real chance of a conclusion to the war. He consistently argues for this case. He refers to Gábor Bethlen who concluded the wars against the Emperor with his 'glorious peace'. Then he considers at length the international situation listing all the powers and concludes that external assistance was not to be expected from either France, Russia or Sweden. Therefore, he suggests that Rákóczi renounce on pomp and 'humble himself' in other words give up the idea of being a sovereign ruler in Transylvania and accept the rule of the Emperor. True, this was not the ideal way of ending things, but at least the country's destruction could be avoided and in the future, if the right situation arose, the struggle could be taken up again. Foreign powers could be told that peace was being made to prevent the spilling of Christian blood.

SZILÁGYI MÁRTON

Fiatal történészek folyóirata az ELTE-n: a *Sic Itur ad Astra*¹

A *Sic Itur ad Astra* című történészfolyóirat első száma 1987 őszén jelent meg. Megalapításának körülményei nélkülözték a professzionális feltételeket: létrejöttét néhány történelem szakos egyetemi hallgató — Kreutzer Andrea, Sahin-Tóth Péter, Szilágyi Márton — határozta el, anélkül azonban, hogy akár az anyagi háttér, akár az akkor még szükséges hivatalos, politikai engedélyek biztonságát maguk mögött tudták volna. Az első szám összeállítói — azaz a gyakorlati munkát vállaló alapítók — abból indultak ki: az *ELTE Bölcsészettudományi Karának* hallgatói és fiatal oktatói jelennek akkora szellemi kapacitást, hogy egy több-kevesebb rendszerességgel megjelenő periodikát meg tudnak tölteni történeti tárgyú dolgozatokkal. Az első számban, az olvasókat köszöntve, Kreutzer Andrea így foglalta össze a szerkesztők elképzeléseit a folyóirat tartalmáról: „Terveink szerint a lap a következőket tartalmazza majd: hosszabb-rövidebb tanulmányok, dolgozatok, forrásközlés, szakkritika, időről-időre beszámolók, tudósítások, közlemények, a lehető legtágabban értelmezett történettudomány bármely területéről. Tervezzük tematikus számok összeállítását is. Az, hogy mely 'rovatok' szerepelnek egy-egy számban, az a kéziratoktól függ — tehát változik.”² A nyilvánvaló mintát az ekkor már létező és jól működő *Aetas* jelentette, amely a szegedi *JATE* háttérrel építve vonzóan magas színvonalat képviselt. Ehhez a vállalkozáshoz képest jelentős hiánynak tűnt, hogy a budapesti bölcsészkar nem tudott hasonló jellegű kiadványt létrehozni. Az alapítás során mindazonáltal az egyetem intézményi támogatására egyáltalán nem számítottak a szervezők — noha a későbbiekben a már működő folyóirat többször kapott az egyetem különböző fórumaitól anyagi segítséget. Az alapítók nem rendelkeztek lapengedéllyel sem, amely nélkül akkor — 1987-ben — folyóirat nem jelenhetett meg. Az engedélyeztetés problémáját kikerülendő, az első szám a kari KISZ-bizottság költségén, „belső terjesztésű kiadvány” megjelöléssel jelent meg; összeállításában pedig részt vett az akkori KISZ-titkár is, aki — egykori történelem szakosként — támogatta az ötletet. Ő a továbbiakban a szerkesztésben már nem is óhajtott részt venni, addigi közreműködésének pedig csak hasznát láttuk.

A szerkesztés bizonytalan anyagi fedezete azonban minden valószínűség szerint megpecsételte volna a folyóirat további sorsát, ha váratlanul nem siet segítségünkre Benda Kálmán. Nem mi kerestük fel őt segítségért, hanem saját maga ajánlkozott: mivel a terjesztés egyéb lehetőségei híján a lap első két számát szétküldtük az ország jelentősebb közgyűjteményeinek, így az általa vezetett *Ráday Gyűjtemény*be is eljutott a folyóirat. Benda Kálmán ezek után személyesen figyelmeztette az egyik szerkesztőt, Sahin-Tóth Pétert, hogy amennyiben pályázatot nyújtanánk be a *Soros Alapítvány*hoz, ő garantálná a támogatást. Ilyenformán lett a *Sic Itur*... legfőbb s jó darabig kizárólagos támogatója a *Soros Alapítvány*.

1 A szöveg első, a *Sic Itur ad Astra* történetét bemutató része Szilágyi Márton; a második rész, az összevont tartalomjegyzék és bevezetője Bódy Zsombor és Márkus Rozália munkája.

2 Kreutzer Andrea: Lectori salutem! *Sic Itur ad Astra* 1987. 1. sz. 3–4.

Ebből az anyagi háttérből is következett aztán néhány olyan szerkesztési megoldás, amelyet a lap mindmáig vállal. A rendelkezésünkre álló összeg ugyanis mindig igen csekély volt, ezért teljes egészében a folyóirat megjelentetésére kellett fordítanunk. Tehát tiszteletdíjat soha nem tudtunk fizetni, sem a szerzőknek, sem a szerkesztőknek; természetesen külön szerkesztőségi helyiséget sem tartottunk fenn, mindig valamely egyéb szervezet (a KISZ, később a *Magyar Történezhallgatók Egyesülete*) irodáját vettük alkalmanként igénybe. Ez a megoldás is óhatatlanul hozzájárult ahhoz a koncepcióhoz, amelyet kialakítottunk: reménybeli szerzőgárdának elsősorban a történelem szakos egyetemi hallgatók azon csoportját tekintettük, amely történésznek, kutatónak készül, illetve a posztgraduális képzésben résztvevőket. Szándékunk szerint az ő pályakezdő publikációik megjelentetésére vállalkoztunk. Azt gondoltuk, hogy ezek az önmagukkal szemben igényesebb fiatalok — saját szakmai jövőjük érdekében is — vállalják a tiszteletdíj nélküli publikálást, első tanulmányaik megjelenése reményében; abban is bízunk, hogy így alkalom nyílhát bizonyos műhelymunkára is, a dolgozatok csiszolására, fejlesztésére. Ez utóbbihoz rögtön hozzá is kell tennem, hogy ebben kezdettől élveztük a kar nyitott szellemű oktatóinak segítségét: az általunk felkért Poór János tanácsai például hosszú ideig komoly szakmai kontrollt jelentettek, s nem ő volt az egyetlen szellemi támaszunk. Mindenesetre az, hogy a lap mindmáig fennmaradt, eredeti elképzeléseinket némileg igazolta. A folyóirat szerzőgárdája folyamatosan bővült, a legutóbbi számokig is. Ugyanígy, az alapítás korszaka után a szerkesztőségbe is mind újabb hallgatók kerültek be — így, többek között, már 1988-ban Morenth Péter, 1989-ben Szipőcs Krisztina és Vörös Boldizsár, 1992-ben Márkus Rozália, Várhelyi Zsuzsanna és Bódy Zsombor, 1993-ban Szócs László —, s a folyóirat számukra a szerkesztői munka műhelye lett. Időközben átalakult a folyóirat kiállítása: a kezdetben még sokszorosított számokat igényesebb külsejű, korszerű nyomdatechnika igénybevételével előállított számok váltották fel.

A *Sic Itur...* imént vázolt, eredeti koncepciójának természetesen vannak azonban jelentős buktatói is. A pénztelenségből következő helyzethez hozzátartozott eleinte a terjesztés elhanyagolása, ami csökkentette a lap lehetséges ismertségét is. (Ma már Budapesten többek között az akadémiai könyvesboltokban mindig megvásárolhatók a lap friss számai.) Ezenkívül kezdettől úgy láttam, egy ennyire a szerkesztői lelkesedésre és amatőrizmusra építő lap (bár hitem és reményem szerint az amatőrség csak az alapítók gyakorlati érzékét, s nem a tudományos színvonalat minősíti) meglehetősen kiszámítható jövő előtt áll: vagy professzionalizálódik, vagy — feladatát betöltve — megszűnik. Az előbbi útra jó példa az *Aetas*, amely szegedi székhelyű, országos történepsz folyóirattá vált; a másodikra pedig a debreceni *Határ* régi folyama, amely még társadalomtudományi érdeklődéssel is rendelkezett, ám eredeti, amatőr formájában régen megszűnt (helyét átvette egy profi irodalmi lap, amely azóta szintén megszűnt). A *Sic Itur...* fennmaradása ebből a szempontból különös meglepetés — legalábbis a számomra: az eredeti koncepció lényeges elemeinek fönntartásával, minimális költségvetéssel még mindig működik. Ez jórészt nyilván annak köszönhető, hogy sikerült folyamatosan egy olyan új, fiatalabb, kellő lendülettel és kiváló szerkesztői érzékkel bíró szerkesztőségnek átadni a munkát, amely meg tudta tölteni tartalommal a hagyományokat. Annak ellenére, hogy a profi lappá válás anyagi és szervezeti keretei a továbbiakban is hiányoznak, s — amennyire én látom — most már elérhetetlenek is. Éppen e köztes helyzet teszi a folyóiratot egyedi jelenséggé: hiszen ilyen hosszú ideig a pesti bölcsészkaron egyetlen olyan történeti tárgyú lap sem egzisztált, amely a hallgatók számára publikációs lehetőséget nyújtott, s amelyet kezdettől hallgatók szerkesztettek volna, tiszteletdíj nélkül. A szakmai színvonalat pedig az fogja jelezni, ha az itt megjelent írások beépülnek majd a szaktanulmányok és -monográfiák hivatkozásaiba, a bibliográfiákba, illetve ha szerzőink későbbi pályája igazolni fogja az első publikáció közzétételének jogosságát.

Az utóbbi években mindezekre bőségesen vannak már példák, így azt hiszem, a folyóirat léte nyeresége a szakmának. A magam számára pedig, aki nem lettem történész, hanem „csak” irodalomtörténész, komoly tapasztalatot s némi büszkeséget jelent, hogy részt vehetem egy ilyen vállalkozás megindításában és életben tartásában.

*

A Sic Itur ad Astra számai, mint ez az alább következő összevont tartalomjegyzékből látszik, fokozatosan nyerték el azt a formájukat, amely most már állandósultnak mondható. Ez külön címmel ellátott, korszakok, esetleg még szűkebb témák szerint szerkesztett számokat jelent, amelyekben a nagyobb tanulmányokon kívül recenziók, néha interjúk találhatók. Legutóbb megjelent számunkban mindehhez még egy folyóiratszemle is járul; ezt szeretnénk a lap állandó rovatává tenni. A többtől jellegében eltér folyóiratunk két száma; az egyik a *The European Paradigm* című nemzetközi különszám, amely a történészhallgatók nemzetközi szervezete, az *International Students of History Association* 1990. évi konferenciájának előadásait tartalmazza, a másik a H. Balázs Éva útmutatásával készített *Történészportrék*, amely jelentős külföldi történészek életútjára, pályaképére vonatkozó, eredetileg nagyrészt idegen nyelvű írásokat tartalmaz egyetemi hallgatók fordításában, jegyzetekkel és a történészek magyar nyelven megjelent műveinek bibliográfiájával.

Ugyancsak feltűnhet, hogy folyóiratunk sohasem tudta magát az évi négy önálló szám megjelenéséhez tartani. Ez részben az időszakos pénzhíánnyal, részben a mindenkori szerkesztőség tagjainak egyéb egyetemi-szakmai elfoglaltságaival magyarázható, hiszen a szerkesztői munkát nem hivatásuként, „állásban” végzik. A megjelenés időnkénti szüneteinek problémáját összevont számokkal igyekszünk áthidalni.

Összevont tartalomjegyzék

1987/1.:

Kreutzer Andrea: Lectori salutem!	3–4.
<i>OTDK '87</i>	
Kulcsár Árpád: Erdélyi sóügy I. Apafi Mihály uralkodása idején	5–73.
Várkonyi Gábor: Wesselényi Ferenc nádor	75–115.
Sághy Marianne: Történész voltam Oxfordban	117–128.
A VII. Nemzetközi felvilágosodáskonferenciáról (Sz[ilágyi]. M[árton].)	129–132.

1988/1.:

Tanulmány — OTDK '87

Tordai György: Egy XV. századi főúri család familiárisai	5–47.
<i>Forrásközlés</i>	
Deák Eszter: Két magyarországi értelmiségi a jakobinus szövetkezés után (Glatz Jakab két levele Schedius Lajoshoz)	48–79.
<i>Kritika</i>	
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Budapest, 1987. Magvető Kiadó (Gyorsuló idő). 266 lap. (Szilágyi Márton)	80–89.
<i>Ismertetések</i>	
Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros-köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged 1985. (Megjelent 1986.) 207 l. (Kis Domokos)	90–95.
Erdei Aranka: Békés megye társadalmi és gazdasága 1828-ban. Gyula, 1986. Békés Megyei Levéltár, 438 lap. ([Sahin-] Tóth Péter)	95–100.

Beszámoló

A II. Egyetemi Levéltári Napról (Zsidi Vilmos) 101–105.

1989/1.:

Tanulmány

Kreutzer Andrea: A cenzúra Rákóczi államában 5–14.

Közlemények

Morenth Péter: Kanadai magyar fiatalok a népi kollégiumokban.

Adalékok a NÉKOSZ nemzetközi tevékenységéhez 15–35.

Romhányi Beatrix: Megjegyzések Ovidius géta nyelvű verseiről 36–38.

Beszélgetés

„... sokat tanultam a marxista történetírásból is...” Beszélgetés

dr. Szántó Konrád ferences főiskolai tanárral (Zsidi Vilmos interjúja) 39–46.

Ismertetések

Alexandru Popescu: A géta-dák kultúra. 147 p. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1987. (Horváth Attila) 47–50.

Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp. 1987.

(Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák. 1.) 198 p. (Csupor István) 51–56.

1989/ 2–3.:

Tanulmányok

Hiller István: Európai protokoll és magyar politika.

(Változás és alkalmazkodás a koraújkori diplomáciai szokásrendben) 5–20.

Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. 21–48.

Berend Nóra: Egy európai Japánban. William Adams és a „Shogun” 49–56.

Forrásközlés

Szántay Antal: „Ungarische Reuter-Bestellung”. Forrásközlemény

a tizenöt éves háború történetéhez 57–99.

Beszélgetés

Bős-Nagymaros egy régész szemével. Beszélgetés Soproni Sándorral

(Grynaeus András interjúja) 101–103.

Beszámolók

Czoch Gábor: A bicentenárium a Le Monde hasábjain 105–113.

Ábrahám Barna: A Magyar Történészhallgatók Egyesületének krónikája 115.

[Sahin-]Tóth Péter: Beszámoló a Magyar Történészhallgatók Egyesülete képviselőinek a Tours-i François Rabelais Egyetemen tett látogatásáról 117–121.

Kritika

Gyurkó László: 1956. Előtanulmány és oknyomozás. Bp., Magvető K., 1987.

478 p. (Dupcsik Csaba) 123–130.

Ismertetések

Horváth Lajos: A Galga-mente történetének írott forrásai 1686–1711. Aszód,

Petőfi Múzeum, 1983. 174 p. Ill. (Múzeumi füzetek. 26.

Szerk.: Asztalos István) (Fazekas Csaba) 131–133.

Németh Amadé: Az Erkelek a magyar zenében. Az Erkel-család szerepe

a magyar zenei művelődésben. Békéscsaba, 1987. 180 p. (Fekete Könyvek. 9.)

(Mesterházi Gábor) 135–136.

A beérkezett könyvek jegyzéke 137–139.

1990/1–2.:

Zsidóság és történelem

- Csepregi Zoltán: Egyetlen jod 5–7.
 Barta Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény 8–32.
 Dombi Gábor: Egy befejez(het)etlen történet.
 (Képek az izraelita felekezet életéből) 1987. 33–58.
 Novák Attila: „Zsidóság a magyar történelemben (XIX–XX. század)”.
 Beszámoló a konferenciáról 59–68.

Magyar középkor: problémák és kutatók

- Pósán László: A Német Lovagrend „államalapítási” kísérletei Kelet-Európában 69–121.
 Romhányi Beatrix: A tatárjárás után elsorvadt ispánsági központok kérdéséhez 122–127.
 Mályusz Elemér: Turóctól Thuróczy-ig 128–138.
 Soós István: Jegyzetek Mályusz Elemér írásához 138–140.
 Beszélgetés Váczy Péter professzorral (Szilágyi Márton,
 [Sahin-]Tóth Péter és Völgyesi Orsolya interjúja) 141–147.

Franciák a Nagy Francia Forradalomról

- Michelle Biget: Forradalom a politikában, forradalom
 a zenében. Találkozások és ellentmondások. 148–162.

Könyvismertetések

- Geneviève Fraisse: La Muse de la raison, démocratie exclusive et différence des
 sexes. (Az értelem műzsjája, a kirekesztő demokrácia és a nemek különböző-
 sége). 1989. Aix-en-Provence, Alinea, 226 p. (Fabienne Federini) 163–165.
 Dominique Godineau: Citoyennes tricoteuses, les femmes du peuple
 à Paris pendant la Révolution française. (Kötögető polgártársnők,
 Párizs népének asszonyai a francia forradalomban). 420 p., 19 térkép és ábra,
 Alinea, Aix-en-Provence, 1988. (Benoît Falaize) 165–167.

Az Európa-paradigma

- Benoît Falaize: Az európai paradigmáról: gondolatok néhány
 (szellemi) zsákutcáról 168–169.
 Fabienne Federini: Elég már a Keletből 170–171.
 Sahin-Tóth Péter: Annak a Keletnek vége... (avagy mit és hogyan
 lehet látni Párizsból. Egy új szemléletmód ígérete.) 171–174.

MTE-hírek

- Ábrahám Barna: A Magyar Történészhallgatók Egyesülete elmúlt
 félévi tevékenysége 175–176.³

1991/1. sz.:

Közösségek, települések, határok Kelet-Európában

- Sándor Demeter Lajos: Az „Kitsin Ekklesia”.
 Adalékok a sepsi-zaláni református templom történetéhez 5–27.
 Baják László: Népi epikus hagyományok Szerémi György emlékiratában 28–41.
 Czoch Gábor–Fazekas Csaba–Szabó Gábor–Zsinka László:
 Magyarország városodása a XVIII. században 42–74.
 Dr. Ravasz István: Adalékok a magyarországi harcok történetéhez
 — 1945. április 75–82.
 Interjú Bácskai Verával. (Készítette Tóth Árpád) 83–87.

3 A számot ismertette: *Fenyő István*: Fiatal történészek folyóirata. Magyar Hírlap, 1991. máj. 2. 11.

Könyvismertetés

- Szívós Erika: Egy iskolapélda a társadalomtörténet-írásban
(Tóth Zoltán: Szekszárd társadalma a századfordulón — történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. p. 211.) 88–90.

THE EUROPEAN PARADIGM Special edition of Sic Itur ad Astra.

Papers of the ISHA 1990 International Conference:

- Zoltán Zarándy: Preface 5–6.
Gerard Mentjox: Erasmus — Example of Tolerance and Radicalism 7–11.
Brendan Simms: Mitteleuropa: Rebirth of an Idea 12–15.
Benoît Falaize: Du Paradigme Européen: Reflexion sur quelques Impasses 16–17.
Rosen Petron Bahchevanov: Between Republic and Empire
(the Making of the Roman Imperial Cult — Some Theoretical Aspects) 18–28.
Adrian Ursutiu: The Byzantine Empire and the North-Danubian
Territories during Justinian's Epoch (527–565) 29–30.
Enikő Fogarasi: Remarks Concerning the Hussite Movement 31–41.
Boldizsár Vörös: Die Darstellung der Sowjetunion an der
Budapester Antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941 42–54.
Austin Harrington: To What Extent Were the Ideas of Friedrich Nietzsche
(1844–1900) an Influence on Hitler and His Intellectual Following? 55–65.
Anton Safronov: The West: Look From The USSR 66–73.
Tiina Kala: Religious and National Tolerance and Intolerance
In Estonian History 74–79.
Obiziuc Stelian: Tolerance and Intolerance at Dimitrie Cantemir 79–84.
Nauris Selga–Ainars Latkovskis: Republic of Latvia in 1918–1940:
The Political Aspects of Formation and Loss of State's Independence 85–88.
Bojan Gjuzelev: Die Veränderungen in Osteuropa 1989–1990 und auf
der Balkanhalbinsel 89–92.
Jaroslav Golev: The Miscalculation 93–97.
Lena Tchinyayeva: National Self-Determination Concept in
the Ideas of Czech Realists 98–100.
Jens Bjerregaard: Stalin's Concept of Nation 101–104.
Fabienne Federini: „Citoyenneté ou nationalité”: Analyse d'un débat 105–109.
Mihai-Razvan Ungureanu: Cultural Ethnocide in Bessarabia 1940–1985 110–116.
Emil Georgiev: The (Distorting) Mirror 117–120.
- Summaries*
- Emil Emilov Gueorguiev: Intolerance in Our Judgement of the Past 121.
Gábor Tóth: The Historian's Three Bodies 121.
Géza Gecse: The Great Failure of 1878 and Its Impact
on Russian National Mind — The Emergence of Ideological Panslavism
and Its Attitude Towards Central Europe 122.
Thomas Schwarz: German Unification in the Mirror of History 123.
Founding Declaration of the International Students of History Associaton 124.
- 1992/1–3. sz. TÖRTÉNÉSZPORTRÉK:
- Vörös Boldizsár: Előszó 5–6.
Marczali Henrik: Ranke Leopold [1795–1886] 7–26.

The Illustrated London News: Lord Macaulay [1800–1859]	27–30.
Trefort Ágoston: Emlékbeszéd Macaulay fölött	31–40.
Hermann Heimpel: Jacob Burckhardt 1818–1897	41–62.
James Lea Cate: Henri Pirenne 1862–1935	63–88.
René König: Max Weber 1864–1920	89–104.
Werner Kaegi: Johann Huizinga [1872–1945] történeti műve	105–129.
George Peabody Gooch: George Macaulay Trevelyan [1876–1962], OM	131–135.
Bronislaw Geremek: Marc Bloch [1886–1944], a történész és ellenálló	137–156.
Peter Calvocoressi: Arnold Toynbee (1889–1975). Emlékbeszéd	157–169.
Jean-François Bergier: In memoriam: Fernand Braudel [1902–1985]	171–179.
Emili Giralt i Raventós: Előszó Jaume Vicens i Vives [1910–1960]	
Aproximación a la Historia de España [Spanyolország történelmének megközelítése] c. művéhez	181–186.
Jean Bruhat: Albert Soboul (1914–1982)	187–196.
Philippe Joutard–Jean Lecuir: Robert Mandrou [1921–1984].	
Egy XX. századi európai történész életútja	197–210.
Pierre de Boisdeffre: Michel Foucault [1926–1984] élete, halála és továbbélése	211–221.
További történészéletrajz-gyűjtemények	222. ⁴
1992/4.–1993/1. sz. ANTIK–VITÁS?!	
<i>Tanulmányok</i>	
Hegy W. György: Spárta korai történetének néhány problémájához	5–16.
Várhelyi Zsuzsanna: A görögök és a korai írásbeliség — Az archaikus attikai társadalom és az írás az epigrafikai forrásanyag tükrében	17–39.
Pejtsik Júlia: Túlvilághit az i. e. I. századi Rómában	41–70.
Feiler József: A mithraikus szimbolika asztrológiai és asztronómiai vonatkozásairól	71–89.
<i>Kisebbségi közlemények</i>	
Kalmár Anikó: Az Aeneis IV. énekének XVII. századi francia fogadtatásáról	90–92.
<i>Ókortörténeti szemináriumi versenydolgozatok, 1991–1993</i>	
Németh György bevezetője: Karthágó és a só	93–95.
Almási Gábor: Az Areiospagos történetéhez	96–104.
Viczko Beáta: Politikai aktivitás a klasszikus Athénban	105–109.
Béres Béla: Vas vagy arany? Megvesztegetés és megvesztegethetőség a „vaspénz” államában	110–116.
Vit Olivér: Féreg rómaiakban és egyéb népekben — Evilági bűnök és bűnhódások a görög–római világban és a korai kereszténységben	117–131.
<i>Beszélgetés</i>	
Beszélgetés Alföldy Géza professzorral (Várhelyi Zsuzsanna interjúja)	132–145.
Kiegészítés a Sic Itur ad Astra 1992. 1–3. számához	146–147.

4 A számról H. Balázs Éva rádióinterjú adott Kunszabó Zoltánnak, amely a Szonda 1993. okt. 10-i és 11-i adásában hangzott el. — A számot ismertették: *Soós István*: Sic Itur ad Astra 1992. 1–3. szám. Világtörténet 1993. ősz–tél. 97–100.; *Gángó Gábor*: Portrék, hazai tájban. Aetas 1994. 2. sz. 229–231. — A folyóiratról és a számról Szilágyi Márton és Vörös Boldizsár interjú adott Meszleny Lászlónak, I. (meszleny): Így jutunk a csillagokig? Fiatal történészek mesterekről és önmagukról. Magyar Nemzet, 1993. jún. 15. 10.

1993/2–4. sz. KÖZEL A MÚLT. Tanulmányok a XIX. és XX. század történelméből:

- Rév István: A feltámadás archeológiája
(Bevezető tanulmány a következő négy dolgozathoz) 3–5.
Stéfán Ildikó: Gróf Batthyány Lajos halála és temetési 6–17.
Mátay Mónika: Nekrológ dekonstrukciók 18–32.
Ternóczky Krisztina: Halál két nézőpontból. Teleki László öngyilkossága 33–42.
Varga Balázs: Károlyi Mihály újratemetése 43–56.

- Szilágyi Ágnes Judit: Brazília a XIX. század végi magyar újságolvasók szemével.
Kivándorlási propaganda és ellenpropaganda a korabeli sajtóban 57–66.
Botos Máté: Adalékok az első szociális enciklika keletkezéstörténetéhez 67–76.
Bódy Zsombor: Társadalmi osztály születik 77–95.
Holbok Sándor: Lakóhely és társadalmi rétegződés a bécsi és budapesti zsidóknál a századfordulón 96–104.
Szöcs László: „Vállalkozói kultúra” kontra „függőségkultúra”: a thatcherizmus természetrajza 105–117.
Szöcs Gábor: Történetíró vagy politikus? Bevezető a „Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951)” c. munkához 118–119.
Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951) 120–229.
Ifj. Hóman Bálint: Emlékeim apám utolsó éveiről 230–234.
Apor Péter: Latorczay Lőrinc népbíróági pere 235–260.
Szabó Róbert: Pártok, politikai propaganda, történelmi ünnepek Magyarországon 1945–1948 261–272.⁵

- 1994/1–2. sz. EMBEREK ÉS ÉRDEKEK. Tanulmányok a koraújkori Európa történetéből:
Benda Kálmán emlékére 3–4.
Németh István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája.
(A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár) 5–37.
Erdélyi Gabriella: „Szent Margittal Magyarországról jöttünk”.
A skót Drummond család eredethagyománya a 17. században 38–56.
Kertész Noémi: „Nemes respublica, voltál magyaroknak eddig jó szomszédja”.
II. Rákóczi György lengyelországi hadba lépése a Rákóczi-eposzban 57–65.
Orosz László: Wittelsbach császári álmok. Bajorország a XVIII. század közepén 66–83.
Kulcsár Krisztina: II. József utazásai a Szent Korona országaiba (1768–1773) 84–101.
Szilágyi Márton: Adalékok egy magyar testőr bécsi kapcsolataihoz.
(Egy Barcsay-levél tanulságai) 102–114.
Leyla Perrone-Moisés: Caminha e Gonville: primeiros olhares sobre o Brasil.
Caminha és Gonville: a Brazíliára vetett első pillantások. In: Revista USP, 1991–92. 12. sz. 116–130. o. (ismerteti Szilágyi Ágnes Judit) 115–117.
Pierre Darmon: Mythe de la procréation à l'âge baroque. A szaporodás mítosza a barokk korban. Paris, Édition du Seuil 1981. 283 o.
(L. Bozai Zsuzsanna ismertetése) 118–121.

5 A számot ismertette: *Purcsi Barna Gyula*: Közel a múlt. Tanulmányok a XIX. és a XX. század történelméből. Levéltári Szemle 44(1994) 3. sz. 89–93.; az első tanulmánysorozattal foglalkozott: *Dán Károly*: Mártírok útja. Antropológiai írások a Sic Itur ad Astrában. Budapesti Könyvszemle 7(1995) 112–116.

- Interjú Edna Lemay-vel. (Készítették: Benda Borbála, Bódy Zsombor, Kellner Anikó, Márkus Rozália, Szakály Orsolya, Szócs László) 122–131.
 Benda Gyula: Magyar Társadalomtörténeti Adattár 132–138.
- 1994/3–4. sz. A MESTERSÉG VÉDELMEBEN. Hommage à Marc Bloch: Váczy Péter. Az Árpád-kori magyar történelem kutatója. (Thoroczkay Gábor) 3–12.
- Berend Nóra: Marc Bloch a történelem védelmében 13–17.
- Zichy Mihály: Propaganda és királyválasztás 18–66.
- Szabó A. Dezső: Újszerű vonások a középkori szerzetességben. Adalékok Szt. Ferenc rendjének korai történetéhez 67–74.
- Tombor András: Hostiensis és a saeculares–regulares vita 75–97.
- Horváth Sándor: A történetíró állásfoglalása John of Salisbury: Historia Pontificalis című művében 98–114.
- Nemerkényi Előd: Az Apokalipszis lovasa: Gerbert d'Aurillac 115–130.
- Láng Benedek: Petrus Abaelardus. Viták egy értelmiségi önéletrajza és levelezése körül 131–146.
- Erdősi Péter: Zsigmond fejedelem látható állhatatossága. Márton László: A nagyra-törő. Szomorújáték. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. (Élő Irodalom sorozat) 147–156.
- 1995/1–2. sz. BÜROKRATÁK, ELITEK. Tanulmányok a XIX–XX. századi magyar történelemből:
- Tóth Tamás: Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutizmus kori közigazgatásban 3–42.
- Waktor Andrea: A XIX. századi családmodell működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében 43–92.
- Hunfalussy Szabolcs: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére 93–129.
- Karády Viktor: Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben. (Az interjút készítette: Bódy Zsombor, Ferdinandy Katalin) 130–143.
- A gyermek a történelemben. Barbara A. Hanawalt: Growing Up in Medieval London: The Experience of Childhood in History. New York: Oxford University Press 1993. pp. XVII, 300. (ismerteti Erdélyi Gabriella) 144–146.
- Egy hézagpótló kiadvány. Identities in Conflict. The Jews and Jewish Communities in the Mediterranean. Journal of Mediterranean Studies. History, Culture and Society in the Mediterranean World. Volume 4, Nr. 2, 1994. (Published Twice Yearly by the Mediterranean Institute University of Malta) (ismerteti Novák Attila) 147–151.
- Clio csókja. The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History. New York–London, 1990. (ismerteti Apor Péter) 152–159.
- Folyóiratszema (Szócs László) 160–174.

*

Előkészületben lévő következő számunk tartalmából:

Forisek Péter: Római kori emlékek a Balaton partjáról

Szatucsek Zoltán: A dél-balatoni borvidék a török korban

Katona Csaba: John Paget utazása Balatonfüredre 1835-ben

(forrásközlés és forrástanulmány)

Kecskés Katalin: Kulturális törekvések szervezeti formáinak megteremtése

a 19. századi Balaton-felvidéken

Karasz László: A balatoni települések infrastruktúrájának kiépülése

a 20. században

Folyóiratszemle

MÁRTON SZILÁGYI
YOUNG HISTORIANS' REVIEW AT THE BUDAPEST UNIVERSITY:
SIC ITUR AD ASTRA

This article introduces readers to the Hungarian-language magazine on history entitled 'Sic Itur ad Astra'. The periodical is a relatively recent addition to those non-official forums for publication which are available to Hungarian historians. It was founded by a few history students of the Eötvös Lóránd University in 1987 and continues to be compiled by students. The publication continues to be characterised by the factors present at the time of its foundation. For example, it continues to rely on subsidies from foundations and neither editors nor contributors receive any payment. Originally, the magazine served as a forum for the publication of the writings of PhD students, students preparing for a career as historians, or young university tutors. Studies, bibliographical references, interviews and critiques were published. Later, attempts were made to compile editions thematically, according to a historical period or philosophical outlook like, for example, the historiographical edition introducing the great names of European history-writing. In recent years, the magazine has received a number of favorable reviews and some of the articles published have been widely cited. Many of the contributors have since gained professional recognition.

At the conclusion of the article a list can be found containing the contents of all the editions of the magazine published to date.

E számunk szerzői

BÁNKÚTI IMRE	a tört. tud. kandidátusa, nyugdíjas
BENDA BORBÁLA	egyetemi hallgató (ELTE BTK)
DETLEF BRANDES	tanszékvezető egyetemi tanár (Heinrich Heine Universität, Düsseldorf)
KUBINYI ANDRÁS	a tört. tud. doktora, egyetemi tanár (ELTE BTK)
PÁLFFY GÉZA	tudományos ösztöndíjas (MTA TTI)
SIPOS ANDRÁS	levéltáros (BFL)
SZILÁGYI MÁRTON	egyetemi tanársegéd (ELTE BTK)

BFL = Budapest Főváros Levéltára

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

96 | 4

1997-01
Kiadás dátuma
1997. január 15.

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

EMLÉKEZÉS VÖRÖS KÁROLYRA

VÖRÖS KÁROLY
KAZINCZY ÉS A MAGYAR MÚLT

HAJDU TIBOR
NEMESI TISZTIKARBÓL
POLGÁRI TISZTIKAR

A HONFOGLALÁS 1100. ÉVFORDULÓJÁHOZ

KYÖSTI JULKU
A FINNUGOR NÉPEK KIALAKULÁSA

BARTHA ANTAL
GENOCÍDIUMOK
ÉS NEMZETI FELTÁMADÁS

ANDERLE ÁDÁM
AZ ARAGÓN KAPCSOLAT

258
400

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVIII. ÉVFOLYAM, 1996. 4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Vörös Károly: Kazinczy és a magyar múlt	331
Hajdu Tibor: Nemesi tisztikarból polgári tisztikar	341
A HONFOGLALÁS 1100. ÉVFORDULÓJÁHOZ	
Kyösti Julku: A finnugor népek kialakulása	369
Bartha Antal: Genocídiumok és nemzeti feltámadás.	
Újabb kutatások a finnugor népek történetéből. (Beszámoló a Finnugor Történelmi Társulat I. kongresszusáról)	383

DOKUMENTUM

Anderle Ádám: Az aragón kapcsolat. (V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón)	401
--	-----

BEMUTATKOZUNK

Reisz T. Csaba: A múltkutatás egyik „kútfője”: a Fons	413
---	-----

ÉLETMŰ

Vörös Károly (1926–1996) életművének bibliográfiája (Összeállította: Vörös Boldizsár)	421
--	-----

Kazinczy és a magyar múlt*

Kazinczy Ferenc alakját felidézve az *első* benyomás, ami megragad bennünket, Kazinczy sokoldalúsága, — legalábbis a humaniorákban; ezeken belül elsősorban a tágabban értelmezett szépirodalom legfőbb ágaiban, valamint a képzőművészetben és az esztétikában. A *második* megragadó benyomás az a hallatlan szívósság, mellyel nézeteinek elterjesztése érdekében Kazinczy egész életén át működött. A *harmadik* — még mélyebbre ásva, s a magatartásnak immár motívumait keresve — egyrészt mélységes meggyőződése, önbizalma nézeteinek helyességét illetőleg, másrészt egyfajta belső, már nem is egyéni, hanem éppenséggel nemzeti érdekűnek érzett felelősség azért, hogy az így helyesnek (sőt: egyedül helyesnek) érzett nézetek közvéleménnyé, nemzeti közvéleménnyé, sőt normává is váljanak. Egészében tiszteletet parancsoló magatartás ez, még akkor is, ha a sokoldalúság mögött nemegyszer már bizonyos, éppen a kötelességérzetből következő keresettséget érzünk is, — és ha e nézetek, kivált az öreg Kazinczy nézetei, már gyorsan meghaladottakká válnak, — ha, európai mércével mérve, éppenséggel már eleve nem voltak azok.

Körütekintve azonban a tágabb kelet-közép-európai tájban, e magatartásnak nem egy párhuzamát — ugyanúgy mint az e magatartást hordozó személyiséget is — megtaláljuk annak művelődéstörténetében: ugyanilyen (ha részben más elemekből is összetett, vagy színvonalában különböző) sokoldalúságot, nemzeti felelősségérzetet és hosszabb-rövidebb időn át nem is sikertelen ízlésirányítási monopol-törekvéseket. Általuk pedig, háttérként — Kazinczy magatartását is megérteni segítve — a művelődésnek e tájra ekkor már oly jellegzetes átmeneti állapota figyelhető meg: e társadalmakban már megjelennek a kor a polgárosodás irányába mutató művelődésre (vagy ilyennek legalább egyes elemeire) irányuló bizonyos (olykor még talán nem is tudatosult) igényei, — ám még anélkül, hogy a kulturális munkamegosztás állapota (nem utolsósorban az értelmiség helyzete) már lehetővé tenné ezeknek teljes értékű, differenciált kielégítését. Ilyen körülmények között jutnak átmenetileg vezető szerephez a régióban olyan, fejlettebb viszonyok között érvényesülni, hatni már kevésbé képes egyéniségek, akik azonban itt és ekkor még egyrészt képesek (legalább egyes vonatkozásokban) az e differenciálódást feltételező

* A tanulmány szövege eredetileg előadásként hangzott el 1981 októberében, a Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából Sátoraljaújhelyen rendezett tudományos ülésszakon. Közlésével és a Történelmi Szemle ugyane számában megjelent életmű-bibliográfiájával emlékezik a szerkesztőség Vörös Károlyra, aki negyedszázadig volt tagja az MTA Történettudományi Intézetének, s aki nem sokkal 70. születésnapját követően, hosszú, súlyos betegség után, 1996. szeptember 24-én hunyt el.

igények egyszemélyi kielégítésére, másrészt, éppen ezáltal, maguk köré szervezni is azokat, akik valamilyen szempontból — akár az igénylő, akár a kielégítő oldaláról — ehhez partnerül kínálkozhatnak. Akár a cseh, akár a lengyel vagy délszláv fejlődésben nagyjából egy időben találjuk meg ezt (a színvonalnak vagy a tartalomnak erős helyi eltérései ellenére is alapjában közös) magatartást, melynek képe a régió politikai-uralmi viszonyaiból következőleg az idegen államkereten belüli nemzeti önállósulási törekvések újabb közös vonást vésnek fel. Közöset abban is, hogy mivel e törekvések az adott viszonyok között elsősorban a művelődés területén jelentkeznek (jelentkezhetnek), a művelődés — akarva-akaratlanul — határozott politikai funkciót is betölt.

Ebben a korábbi keretektől már kilépni készülő és bár bizonytalan, de alapjában új igényekre választ keresve bontakozó, nem apolitikus kultúrában természetből fogva mindenhol jelentős helyet foglal el a történeti múlt képe és így fontos szerephez jut az azt feltáró kutatás is. A bontakozó, sokszor még amorf polgári igények nemzeti elemekkel bővülve így alakítják ki ezeknek a társadalmaknak sajátlag történeti műveltségét, mely valamilyen formában, illetve vonatkozásban mindenhol kapcsolatba kerül a nemzeti politikai törekvésekkel is, a kultúrát a politikával összekapcsoló rendszernek is többnyire éppen egyik legerősebb láncszemeként. És így nem lehet meglepő, ha Kazinczy kelet-közép-európai párhuzamainak, megfelelőinek a jellegzetes vonása természetszerűen válik felismerhetővé az ő magatartásában is.

Annál is könnyebben, mert munkáin és levelezésein végigtekintve azonnal megfigyelhető lesz Kazinczy kétségtelen — mintegy alkati — érdeklődése a magyar múlt iránt. Ezt az érdeklődést nem főiskolai tanulmányai támasztották fel benne — legfeljebb negatíve. Azt ugyanis, „hogymagarnak illő volna nemzete történeteit ismerni, és hogy e széles kiterjedésű stúdiumhoz korán kell látnunk”¹ Patakon az ő diákkorában még nem érzékelték. Az 1770-es években „Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket, külön fogva a világ történeteiből”² — emlékezik vissza a *Pályám emlékezete*. Úgy tűnik: a történelmet tükröző város és a hegyaljai táj, valamint saját családjának Rákóczi-hagyománya fordítja Kazinczy érdeklődését a kor hazai történetírása: először Pray, majd Kovachich felé. E kor hazai történeti tudományossága mindenekelőtt a nagy forrásfeltárások és publikációk jegyében áll: 1817-ben, Romy *Monumenta Hungaricá*jához írott előbeszédében visszatekintve, Kazinczy maga állapítja meg a „hazai história” a 18. század második felében „álmélkodást érdemlő gyorsasággal” végbement fejlődését. Ennek okául nemcsak Pray, Katona, Cornides, és Engel munkálkodása szolgált, akik „a kritika szövétnekével” világították meg a múlt már ismert eseményeit, hanem az is, hogy „tudósaink rejtett ereket kerestek, azokat ellankadni nem tudó szorgalommal megnyitották; a régiségnek legkisdobbb tekintetű maradványait is gondosan öszvegyűjtötték és hogy sem használatlan ne heverjenek, sem

1 *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. In: *Uő.*: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Vál., szöveggond., jegyz. Szauder Mária. Bp. 1979. (Magyar remekírók — Kazinczy Ferenc művei. I.) 233. — Az idézett szöveget mai helyesírással közöljük. (A szerk.)

2 I. m. 245.

a nemzetnek el ne veszessenek”³ vagy beleszőtték saját munkáikba, vagy külön kiadták azokat. A család levelestárából a fiatal Kazinczy maga is másol és küld iratokat Kovachichnak, akit valamennyi kortárs historikus közül sokáig a legnagyobbnak tart, és életének utolsó évtizedében, Zemplén vármegye levéltárának csak vonakodva, végső anyagi romlásától kényszerítve elvállalt rendezése ismét megadja számára a történeti források feltárulásának örömét. A munka „gyönyörűségét” emlegeti és jelentőségét: a 18. századi iratokról nyomatékosan írja, hogy „ezek nem egyedül a megyéé, nem egyedül a haza, hanem az egész emberiség kincsei s a későbbi idők Kovachichai s Horváth Istvánjai innen szednek majd fényt régibb történeteink homályainak felvilágosítására.”⁴ „Sok jót tanultam” — foglalja össze máskor, később pedig elégedetten írja Kis Jánosnak: „Képzelheted mint kelle ismertetimnek a haza újabb történeteiben kiszélesedni”. Valóban: a levéltár revíziójának és iratai jegyzékeléseinek munkájába belefáradva „hazám történeteihöz” tér meg: Prayt olvassa.⁵

A nemzeti múltról így nyert ismeretek azonban Kazinczynál már korán művelődési törekvéseinek és saját kultúrájának aktív alakítóivá is válnak, méghozzá megfelelően e kultúra nemzeti jellegének, nemzeti funkcióinak.

Az, hogy a történelmi múlt valamely kultúrának milyen módon, milyen formában, milyen szinten válik szerves részévé, különböző lehet: mindenesetre elsősorban e kultúra teherbíró képességétől, vagyis attól függően: mennyire érett, differenciált az a múltról szóló új információk befogadására és feldolgozására. A 18–19. század fordulójának hazai művelődése és történetírása is — láttuk — még átmeneti állapotban van: gyorsan növekszik a feltárt és kritikailag is egyre inkább megrostált forrásanyag, — de a műveltség egésze még alkalmatlan arra, hogy a múltból, a már haladott polgári társadalmak módján, általános társadalmi-politikai törvényszerűségeket is képes legyen absztrahálni. Kazinczy maga emellett elsőrendűen szépírói alkat, akinek műveltsége, minden jozefinizmusa ellenére is, alapjában még a klasszikus antikvitás moralizáló értékrendjén alapul. A történelem, az egész feltáruló magyar múlt Kazinczy számára így végül is elsősorban egyfajta példatárul szolgál az emberi — és nemzeti — magatartás különböző helyzetekben való alakításához. „Az emlékezés elődeinek hősi erényeire [kell, hogy minden magyarban,] aki büszke származására és nevére, lánggra lobbantsa a nemzeti jellemet, nagylelkűséget, bátorságot és patriotizmust” — írja 1789-ben Kovachichnak. „Hazánk története egy filozofikus hajlamú történetíró kezében így éppolyan tanulságos lesz, mint a görögök és a rómaiak történetei, melyek a legnagyobb minták, melyeket az emberiség fel-

3 *Kazinczy Ferenc*: Előbeszéd. In: *Monumenta Hungarica*, az az Magyar Emlékezetes Írások. Összeszedte s kiadta Rummy Károly György. I. Pest 1817. III–IV.

4 Idézi: *Hegyaljai Kiss Géza*: Kazinczy Ferenc mint levéltáros. *Irodalomtörténet* 17(1928) 292. Újabban I. *Hőgye István*: Kazinczy Ferenc Zemplén vármegye szolgálatában. *Borsodi Szemle* 11(1967) 4. sz. 58–63.

5 Kazinczy Ferenc gr. Dessewffy Józsefnek, Újhely, 1825. jún. 30. *Kazinczy Ferenc* levelezése. (=KFL) XIX. Közzét. Dr. Váczy János. Bp. 1909. (Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés.) 361. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Újhely, 1825. okt. 2. I. m. 419. Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, Újhely, 1825. aug. 1. I. m. 376–377.

mutathat.”⁶ Korántsem történetírói, történészi — inkább politikus és moralista megközelítés ez. S így a történelem szerepe és értékelése Kazinczy gondolatvilágában, műveltségében csupán azoknak a helyzeteknek és magatartási modelleknek szerepén és értékelésén át lesz megállapítható, amelyeket (és ahogyan) műveiben kiemel és bemutat olvasóinak.

Kazinczy hatalmas életművében és kivált levelezésében a történeti elemek teljes feltárása és elemzése egy rövid tanulmány keretében megoldhatatlan, és külön hosszas kutatást igénylő feladat lenne. A megközelítés, az értékelés néhány jellemző vonása azonban így is, csupán nagyvonalú áttekintés után is, már megállapítható.

Az *első* jellemző tanulságot a történelemnek Kazinczy életművében megfigyelhető megjelenési formája nyújtja. Nem függetlenül ugyanis szépírói alkatától, nála a múlt majdnem mindig egyéneken, egyéni életpályákon át jelenik meg: kihívásként az egyén felé, emberségének, moralitásának mintegy próbaköveként. Kazinczy majd minden a múlttal foglalkozó írása biográfia: és még kortörténeti visszaemlékezései is életrajzokként (nem utolsósorban önéletrajzokként) jelennek meg. Nem véletlen, hogy az antikvitásból is a jellemrajzra építő Sallustius fordítása kíséri végig pályáját és Tacitushoz nyúlva is az *Agricolát* választja ki lefordításra.

Második tanulságát e fürkészetnek a múltbeli személy megközelítésének és ábrázolásának módja nyújtja. A szépíró Kazinczy számára a múlt rekonstruálásához a történeti személy minél teljesebben emberi, szinte már anyagszerű megközelítése és ennek révén az egyéniségnek mintegy minél teljesebb átélése adja a módszert. „A jól vagy rosszul nevezetes emberek kéziratai aszerint érdemlik figyelmünket, mint az ő arcképek: magunk sem értjük mint esik, de érezzük, hogy hozzájuk, a nem ismertekhez közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, midőn illelhetjük a papírost, melyen kezek nyugodott. S a hatás nagyobb, ha együtt látjuk az elhaltakat, bár a jókat a rosszakkal összekeveredve. De az sem rossz; szívünk még forróbb tisztelettel vonzódik a jók felé, midőn a gonosztól elborzad. Ezek voltak az okok, melyek arra indítottak, hogy az efféléket kiszedjem és együvé köttessem, hogy midőn levéltárunk oly vendégeket látand belépni küszöbén, kik itt mulathatnak, gyönyörrel és haszonnal forgathassák e minden becses felülmúló gyűjteményt”⁷ — írja halála előtt néhány hónappal a Zemplén megyei levéltár általa kialakított kéziratgyűjteményének bevezetésében. Nem újkeletű igény ez nála; saját maga is létrehoz kéziratgyűjteményt, jeles emberek kézírásaiból; Gyulafehérvárott irigykedve csodálja a könyvtár hasonló gyűjteményét és barátainak a magyar múlt jeles személyeinek aláírását küldözgeti szerény ajándékként saját maga által készített, az ablaküvegre tapasztott papírosra átrajzolt másolatokban. Erdélyi útja során — ahol talán a legvilágosabban válik megfigyelhetővé a történelemmel való közvetlen találkozásnak ez az izgalma —, a Hunyadiak gyulafehérvári koporsóinál „órát és jegygyűrűmet rátevém a vajda [Hunyadi] sírkövére, hogy azáltal szenteltetést vegyen s ezt gyer-

6 Kazinczy Ferenc Kovachich Márton Györgynek, Regmec, 1789. dec. 28. KFL I. Bp. 1890. 526.

7 Idézi: *Hegyaljai Kiss G.*: i. m. 291.; aláírások másolata: Kazinczy Ferenc gr. Desseffy Józsefnek, Újhely, 1821. márc. 23. KFL XVII. Bp. 1907. 420.

mekeimnek jegyzém fel itt.”⁸ Aminthogy a veceli vár „elpusztult helyei” mellett is csak azért áll meg, „hogy szent helyre lépjenek lábaim”: Traianus császár nyomdokaiba.⁹ Más vonatkozásban is előbukkan ez a szemlélet: „Az Anekdotenklauberei utálatos dolog, a nagy emberek sajátságainak felkapdosása s felfedezése pedig büntetést érdemel. De lehet az olyat szép részről is tekinteni. Az ily apróságok mélyebben hagynak látni az előttünk már nem lévők caractereibe, mint a fontos dolgok elbeszélései”¹⁰ — írja gróf Ráday Gedeon életrajzában.

Harmadik jellemző vonását e műltszemléletnek a munkáiban, leveleiben felidézett korszakok mutatják meg. A *Magyar Pantheon*ban összefogott, nem kortársakat bemutató biográfiák, a történeti vonatkozásokban — mint említettük — leggazdagabb *Erdélyi Levelek* és a történetiséget méreteihez képest meglepően nélkülöző hatalmas levelezés csak futó átnézése is egyaránt Kazinczynak a 16–17. századra összpontosuló történeti érdeklődését mutatja: nem meglepő módon társadalmi környezetének és családi hagyományainak ismeretében. A magyar történelem korábbi századai viszont szinte teljesen hidegen hagyják (talán a felvilágosodás korának középkor-ellenessége miatt is): a levelezés több ezer darabjában a 16. század előtti személyről alig történik említés (leszámítva Hunyadi Jánost és Mátyás királyt); az egyetemes történet alakjairól (leszámítva természetesen az antik világ alakjait) még kevésbé. Érdeklődésének sajátosan preferált területe Erdély: a két Zrínyi, Wesselényi Ferenc nádor, Illésházy István, és Werbőczy („nekem Gracchus”)¹¹ mellett még levelezésében is a viszonylag legtöbbet említett történelmi személyek Martinuzzi („ki előtt lelkem térdre szokott omlani”)¹², Bocskai és Bethlen Gábor („úgy hiszem, hogy az erdélyi fejedelmek sorában ez a nagy ember vala a legnagyobb”)¹³. A Báthoryakról már alig esik szó, és — amire még később visszatérünk — meglepően csekély a Rákócziakra való hivatkozások száma; a 18. század egyetlen nagy és egyértelműen pozitívan értékelt, számára már nem kortársi, mint inkább történeti alakja pedig Mária Terézia. De az ő portréjáról írva is hangsúlyozza: inkább őt magát kívánta ábrázolni, mint kormányzását vagy háborúit.¹⁴ Ha mindez csak tovább erősíti azt az alakuló meggyőződésünket, hogy Kazinczy a magyar múltról összefüggő képpel nem rendelkezik, (filozofikussal még kevésbé), azt a benyomást *negyedik* tanulságként csak erősíti a múlt képét kiadni hivatott számtalan apró adat felhasználásában alkalmazott mechanikus, alapjaikban inkább ahistorikus rendező elvek megismerése. A történeti múlt biográfiákra szétördelt képe mögött rendszerező elvként így a genealógia áll: végül is részben érthető módon, hiszen a történeti folyamatosság biografikus szinten a genealógián át (pontosabban: a genealógián át is)

8 *Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek*. II. Bev. dr. Kristóf György. Kolozsvár 1944. (Erdélyi Ritkaságok) 82.

9 I. m. 25.

10 *Kazinczy Ferenc: Gróf Ráday Gedeon, az első*. In: *Uő.: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek*. Kiad. Abafi Lajos. Bp. [1884.] (Nemzeti Könyvtár XXXVI. — Kazinczy Ferenc Összes Munkái. V.) 7.

11 *Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak i. m.* 377.

12 I. h.

13 *Kazinczy Ferenc gr. Gyulay Karolinának, Széphalom, 1827. júl. 14.* KFL XX. Bp. 1910. 315.

14 *Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Újhely, 1823. máj. 18.* KFL XVIII. Bp. 1908. 334.

válík érezhetővé, érzékelhetővé. Az eredetileg történetileg szerves összefüggéseket tükrözően kialakult levéltári anyagból a jelesebb levéltírók kigyűjtött kéziratai utalásainak csoportosítása is hasonlóan ahistorikus: az anyag és levéltírók hierarchikus rangja szerint csoportosul: az uralkodóház, erdélyi fejedelmek, majd a legnagyobb, a legjelesebb aláírókat adó családok nevei szerint. Ugyanígy az Erdélyi Leveleket bevezető történeti összefoglalás fejedelmek, Zemplén vármegye története pedig főispánjai sorrendjére fűzve kerül bemutatásra.

Csupán genealógiai vagy formális rendezési elvek segítségével összetartott biografikus ábrázolás, melynél a kép elmélyítése az átélés legszubjektívebb eszközeinek révén megy végbe: mindebből úgy tűnik: fejtegetéseink máris esedékes lezárásaképpen nem alaptalan Kazinczy múltképének felületes, formális és szubjektivistá voltáról beszélni (tartalmilag esetleg elfogultságait is kiemelve), mely valamely primitív példálózás, moralizálás szolgálatában áll.

De ha ennek megállapításával a vizsgálatot már éppen lezárni készülődünk, egyszerre kételyek is támadnak az olvasóban e nagyon is sommás és — mondjuk meg: iskolásan lapos — következtetések érvényét illetőleg. Nem mintha mindez nem lenne igaz, vagy helytálló. De a Kazinczy-életmű mélyén, mintegy lappangva, mégis végig ott érződik egyfajta, az elmondottak ellenére is határozott filozofikus történetiség is: olyan vélemény és vízió a magyar múltról, amit pusztán a felsorolt ismervekkel nem lehet jellemezni, meghatározni és leírni. Már csak azért sem, mert rendszeres összefüggő kifejtése hiányzik s inkább csupán egyes — sok helyütt teljesen váratlanul, az adott szövegösszefüggéstől szinte függetlenül, olykor csak félmondatokban felbukkanó — gondolat töredékekből rekonstruálható. És ha e töredékek teljességre törekvő feltárása és maga a rekonstrukció éppen a kép elemeinek ilyen rejtett és félhomályos volta következtében itt nem végezhető is el — áttekintésünk befejezésekképpen bizonyos mozzanatokra talán nem haszontalan felhívni a figyelmet, további kutatások indításaként is.

Kazinczy e mintegy rejtőzködő múltképén már *első* benyomásként is, úgy tűnik, a magyar múlt rettentő, legalábbis ellenszenves vonásai ütnek át. „Végre ezen írások kiadása — írja Romy Monumenta Hungaricájának előszavában — bennünk hálának érzéseit is ébresztheti fel a gondviselés eránt, hogy ez minket nem azon boldogtalan időkben hagyta élni, hol némely uralkodásra vágyók istentelensége a magyar vért magyar karok által ontatá. Hazánk történeteiben a szeretett Terézia uralkodásáig alig találunk egy-két rövid percekig tartó fényes pontot, melyen ez a szép nemzet [amelyet Kazinczy máshol „schöne unglückliche Nation”-nak nevez¹⁵ — V. K.] a maga méltóságához illőleg állott volna, amelyen emelkedő lélekkel mulathatna az olvasó. Ellenben mely undokságokat látunk mindenfelé, kivált a közelebbi századok alatt Erdélyben. Nézzük sorban ennek fejedelmeit [...] A szerencsétlen Zápolyán kezdve, le a szánást és utálatot érdemlő Apafiig, — hármát-négyet kivén, — csaknem mindenike mely lelketlen, tunya, vérengző haszontalan teremtsékek! s mint leve szerencsétlen miattok és általok a legáldottabb haza, a legszebb tűzű nemzet”.¹⁶ „Mely iszonyú idők voltak azok! s mint dúlonga a magyar kard a magyar vérben! és miért.

15 Kazinczy Ferenc gr. Majláth Jánosnak, Széphalom, 1826. nov. 8. KFL XX. 153.

16 Kazinczy F.: Előbeszéd i. m. VI–VIII.

A forma változott, a dolog áll!”¹⁷ — írja még keserűbben Wesselényi nádor életrajzáról szólva. „Megolvasám reá a Hormayr Plutarchusát I. Ferdinánd oltá I. Leopoldig — írja ugyanennek kapcsán más helyütt — s borzadok, mit csinált az a sok gonosz ember az Isten miatt a hazával [...] Kívánta-e azt az Isten? s vallás-e, amit ők vallásnak néztek? Jól mondja Hormayr [...] hogy az *elnyomás maga gerjeszté az elnyomottak tüzét.*”¹⁸ És a zempléni levéltár rendezése közben átnézett 18. századi büntetőperекből is szinte provokálóan idézi a feudális bírászkodásra (és ezen át az egész feudális múltra) legkompromittáltabb, legbrutálisabb adatokat: „Szeretném, ha az urakon kezdenék a büntetést” — írja keserűen.¹⁹

Kazinczy múltképeről *második* benyomásunk a rendi eszményekkel szembeni bizalmatlanságot észleli: ahogyan a magyar történelem mindezen bajaira a magyarázatot látja. „Hazánknak a régibb időkben két törvénye vala, mely rá ezer veszélyt vont és amely ezt e veszélyek közt ezerszer sülyesztheté vala el” — írja. Egyik az Árpád-ház trónöröklésének szabályozatlansága, a másik az a jog, hogy a királyi akaratnak, ha az a törvénnyel ellentétbe kerül „minden polgár, egyetemben vagy fejenként ellene kelhessen. [...] Királyi méltóság nélkül sem külerő, sem belháborúgások ellen nincs eléggé óva a haza; az boldog, ahol jó és nagy fejedelem ül kormányon és ahol a jó és nagy fejedelemnek ismét jó és nagy fejedelem lép helyébe”.²⁰ A magyarázat persze nem teljes, nem is egészen helytálló — de jellemző, hogy az egykori jozefinista hivatalnok szavai a magyar rendi közjog két hajdani alappilléret támadják: a szabad királyválasztást és az Aranybulla ellenállási záradékát. A nemzeti függetlenség és az abszolutizmus saját korára már végsőkéig kielezett konfliktusában ő — talán a polgárháborútól is rettegvé — inkább az utóbbi oldalra áll. Ám, hogy e döntése mögött ugyancsak a magyar múlt és jelen milyen keserű szemlélete áll, azt Cserey Farkashoz intézett episztolájának sorai is bizonyítják:

„Ah, a szabadság nem nekünk való,
S nem a szabadságnak mi! Roma s Hellas
Kinőtt a más igazgatása alól,
S nagy lelke bírta fékezni önmagát.
Mi kiskorúk vagyunk, s bennünket az
Atyai fenyíték kapcsol együvé;
És amit ott a köznek szent szerelme
Hatalmasan tanított a nagyoknak:
A jót szeretni s irtózni a gonoszt —
E törpe népnél nem tanítja szív,
De bér, de büntetés s hideg parancs.
És mégis így, félvén a jó királyt,
Mint ők magokban, boldogok vagyunk.”²¹

17 Kazinczy Ferenc gr. Desseffy Aurélnak, Újhely, 1827. jún. 28. KFL XX. 298.

18 Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, 1827. jún. 22. KFL XX. 290.

19 Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak i. m. 377.

20 Kazinczy Ferenc: Cardinális Martinuzi. In: *Uő.*: Magyar Pantheon i. m. 159–160.

21 Kazinczy Ferenc: Cserey Farkasnak. In: *Kazinczy Ferenc műveiből.* Sajtó alá rend., bev. Váczy János. Bp. 1903. (Magyar Remekírók) 120–121.

Így nézve a magyar múltat, érthetővé válik kifakadása akkor, mikor a *Tudományos Gyűjtemény* címlapján az emblémában, a fáklyás puttó mellett megpillantja a magyar címet is: „Némely embernek az a magyaromániája annyira viszen, hogy végre talán szégyellni fogom, hogy magyar vagyok”²² — írja. S így nem csoda, ha múltképéről alakuló *harmadik* benyomásunk szerint korának történeti tudatát illetőleg Kazinczy eljut a legkeserűbb felismeréshez is: „A hazai történetek tele vannak hazugságokkal s igen sokat kell tanulni, míg a homályból az igazat előhozhatjuk.”²³ Pedig „hány embere van édes hazánknak, akiknek képét tisztelet tárgyává tehetnők, ha hozzá volnánk szokva, hogy őseinket ne a mostani szempontok szerint tekintsük”.²⁴

A múlt ilyen keserű szemlélete mellett lesznek érthetők a történeti portrék: a személyek kiválasztása és bennük kiemelt példaként szolgált jellemvonások. Hős itt az, aki meggyőződésétől vezetve szembeszegült saját honfitársaival is. Martinuzzi életét — melyet e szempontból a sűrű hivatkozások tanúsága szerint a legjellemzőbbnek tarthatunk — egy évtizeden át tanulmányozza, s a barát alakja gyakran visszatér az Erdélyi Levelekben is.²⁵ Werbőczyben is azt becsüli, hogy „mely gaz nagyokkal volt neki baja s a hazának.”²⁶ „De merjen ám valaki Martinuzziról, és Werbőczyről jól szólni.”²⁷ „Forgách és Illésházy palatinusaink felől szólni csiklandós a dolog”.²⁸ Vagy legalábbis kompromisszum: „Az én érdemem csak az, hogy bátor voltam kimondani az igazat, de elhallgatván, amit mondani nem lehetett.” „Inkább hallgatni, mint gyalázatosan hazudni.”²⁹ De a cenzúra mindenre vigyáz: Bethlen Gábor királlyá választásáról írva, mondatát ki kellett egészítenie azzal a két szóval, hogy e választás „per rebelles”: a lázadók által történt.³⁰ Így azután a Rákóczi-család genealógiáját összeállító száraz tanulmányáról már eleve mintegy ironikusan írja: kiadóját megnyugtathatja, hogy nem kell félnie a Rákóczi név olvastán, hiszen nem történeti, hanem csak genealógiai munkáról van szó. De azután egy pillanatban mintha maga sem tudna uralkodni magán: az erdélyi fejedelmeket valóban szárazon felsoroló szövegben hirtelen szinte felragyog az ónodi országgyűlésen megjelenő Rákóczi alakja: „mint jelene meg királyi pompával seregének legszebb férfja, deli szálás termetben, lobogó fekete hajjal, rózsapirosságú orcával”.³¹ Amint már élete vége felé egy Batsányit erős ellenszenvvel rajzoló levelében is hirtelen

22 Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek és Zádor Györgynek, 1828. jan. 1. KFL XX. 446.

23 Kazinczy Ferenc gr. Gyulay Karolinának i. m. 315.

24 Kazinczy Ferenc gr. Majláth Jánosnak, Széphalom, 1820. júl. 27. KFL XVII. 199.

25 Kazinczy Ferenc Dulházy Mihálynak, 1826. szept. 14. KFL XX. 105.; Richelieu-höz és Ximeneshhez hasonlítja, *Kazinczy F.: Erdélyi levelek* i. m. II. 31.

26 Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak i. m. 377.

27 I. h.

28 Kazinczy Ferenc Dulházy Mihálynak i. m. 105.

29 Kazinczy Ferenc Kazinczy Klárának, 1821. febr. 7. KFL XVII. 403.; Kazinczy Ferenc gr. Dessewffy Aurélnak, 1827. ápr. 6. KFL XX. 248.

30 Kazinczy Ferenc gr. Teleki Lászlónak, Széphalom, 1819. szept. 28. KFL XXII. Közzét. Harsányi István. Bp. 1927. 356. A cenzúra miatti óvatoskodásra: *Kazinczy F.: Erdélyi levelek* i. m. II. 122.

31 Kazinczy Ferenc Dulházy Mihálynak i. m. 105–106.; *Kazinczy F.: Erdélyi levelek* i. m. I. 34.

átmelegszik egy mondat, amely *A franciaországi változásokra* utal: „Ítéletem szerint ez a legszebb verse, amit valaha írt.”³²

Ha a felszínen Kazinczy múltképének, történeti tudatának elsősorban külsőleges — bár ilyenként sem kevésbé jellemző — vonásai uralkodnak is: a történelem példatár-szerepével, a megközelítésnek a ténylegesen megírt történeti jellegű munkákban biografikus módszerével és időben egyenetlenül eloszló adatszerű ismeretekkel, — alaposabb vizsgálódás során e képen előbukkantak egy mélyebb (szinte titkolt) történeti tudatréteg egyes nyomai is. E nyomok pedig azt érzékeltetik, hogy Kazinczyban ezen a szinten a magyar múlt egészéről egyfajta határozott, nem csak adatszerű, de nem kevésbé filozofikus kép is él, olyan kép, mely a múltat s annak a jelenre való kihatását alapjában keserűen nézte és fővonalait így is értelmezte: szükségszerűen szembekerülve ilyenkor nemcsak a hazugnak talált történetírással, de az önelégült rendi optimizmussal is.

Rövid összefoglalásunkban természetesen egyelőre még nem csekély az impresszió, a benyomás szerepe. Hiszen — mint utaltunk is rá — Kazinczy történeti tudatának, múltképének teljes feltárása még nagyon alapos rendszeres kutatást, a források — így mindenekelőtt a levelezés — teljességének átdolgozását igényli. Az azonban már most is kétségtelen, hogy Kazinczy — mint eddig, úgy továbbra is — a magyar történettudomány történetében nem történeti, hanem kortörténeti s elsősorban autobiografikus munkái révén foglal helyet. A magyar múltról alkotott képének feltárása azonban annak a hatásnak révén, amit magatartásának egésze nemcsak kortársaira, hanem sokban még utókorára is gyakorolt — mégpedig egyéniségének sokoldalúsága révén igen széles sávban (miközben ugyanakkor társadalmilag igen széles sávból gyűjtötte össze annak elemeit) —, mégsem teheti feleslegessé tudatának, gondolatvilágának ilyen szempontú kutatását sem.³³

32 Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek, Újhely, 1827. júl. 24. KFL XX. 323. Nem kevésbé jellemzően mutatják történetiszemléletének valódi értékrendjét azok az elejtett megjegyzések, melyekkel levéltárrendezés közben a még Szirmay Antal által készített segédleteket kiegészíti: mintha arra számítna, hogy ezzel is befolyásolja az iratok majdani használóit. Ampringen Gáspár itt „vérengző”, „minden magyartól utált ember” (másutt: „vad Ampringen”). *Dongó Gyárfás Géza*: Kazinczy Ferenc jegyzetei vármegyénk levelestárának tárgymutatóiban. I. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (=AZVT) 15(1909) 19.; I. m. VIII. AZVT 17(1911) 176. Ironikusan írja egy hatalmaskodásai miatt felelősségre vont császári kapitányról, hogy „nagyon csodálkozik ez a német ember, hogy a vármegye tőle megszabadíttatni kívánt”. *Dongó Gyárfás G.*: i. m. II. AZVT 15(1909) 103. Az egy helyütt „iszonyú”-nak említett Caraffa máshol mint „hóhérlásai miatt irtózatoss” alak nyér bemutatást. *Dongó Gyárfás G.*: i. m. VII. AZVT 17(1911) 62. S mikor a Grönsfeld tábornok hatalmas kíséretéről szóló aktákhoz ér, nem állja meg, hogy be ne írja a jegyzékbe: „volt mit tartani a szegény magyarnak”. *Dongó Gyárfás G.*: i. m. IX. AZVT 17(1911) 310.

33 Kazinczy sajátlag történetírói munkásságáról egyetlen, máig jól használható, de alapjában csupán regisztráló összeállítás: *Váczy János*: Kazinczy történetírói működése. Budapesti Szemle 144(1910) 370–407.

KÁROLY VÖRÖS KAZINCZY AND THE HUNGARIAN PAST

The Hungarian poet, writer and literary organiser, Ferenc Kazinczy (1759–1831) was the leading figure in the efforts made to modernise the Hungarian language. The author of this paper stresses that Kazinczy was a man of high accomplishment in several of the humanities who showed unprecedented persistence in the propagation of his own ideas throughout his life. Fully convinced of the correctness of his own views, Kazinczy believed it to be his responsibility to the nation to ensure that these views became part of mainstream national consciousness.

In the cultural history of eastern central Europe such behaviour was not entirely unique. The cultural demands associated with the process whereby society was becoming bourgeois were apparent. However, these demands could still not be satisfied completely. A leading role was to be had by those individuals who were active in this field and able to attract the potential partners. A common feature of the region were the efforts being made for national independence within the framework of an alien state. Because of the political conditions, it was impossible to prevent a situation in which culture had a definitive political function. An important part of this culture was the picture of the historical past and therefore research into the past was of great significance. Everywhere historical culture became intertwined with national political ambitions as, in general, one of the strongest links connecting culture with the political system.

An examination of his life's works shows clearly Kazinczy's interest for the Hungarian past. Nonetheless, Kazinczy was first a man of literature whose high level of culture (despite his Josephinism,) was founded in the moralising system of values of classical antiquity. History, and the Hungarian past, for him served as a sort of thesaurus of examples showing ways in which men and nations would behave in differing situations. In Kazinczy's historical approach and evaluation, a central role was assigned to individuals and the fate of individuals: as a challenge to the individual and as a criterion for the humanity and morality of the individual. (Almost all of his writings concerned with the past are in the form of biographies.) In the reconstruction of the past, his method was to approach the historical person as fully as possible. His main period of interest was centred on the sixteenth and the seventeenth centuries (emphasising the two Zrínyis, Ferenc Wesselényi, and István Werbőczy) and his preferred geographical area was Transylvania. In his depiction of the past the systematising theory was genealogy. This all shows the superficiality of Kazinczy's picture of the past and exposes the subjective and, in places, moralising nature of that picture.

Despite this, there is a underlying sense of a strongly philosophical feeling for history throughout his works, although this feeling is never manifestly expressed. In this picture of the hidden past unattractive aspects of the Hungarian past do show through: present is a distrust of the feudal ideals and disapproval of any misrepresentation of the past. The historical portraits can be understood against this background: the way in which the historical figures are chosen and their exemplary characteristics emphasised. Here, a hero is the person who stood up for his convictions even if this meant opposing his fellow countrymen.

Finally, the author emphasises that a full disclosure of Kazinczy's picture of the past requires further research to be done. Such research is justified by the fact that Kazinczy's behaviour as a whole exerted a significant influence both on his contemporaries and on those who came after him.

Nemesi tisztikarból polgári tisztikar*

A szabadságharcot leverték, de a forradalom előtti Habsburg-császárság feudális rendjét nem kelthették új életre. Az ifjú Ferenc József és régimódi tanácsadói szerették volna legalább fő büszkeségük, a hadsereg szellemét konzerválni, de a porosz és olasz háborúkban elszenvedett vereségeik után be kellett látniuk, hogy ez lehetetlen, alkalmazkodni kell az új idők követelményeihez. Sok nehézséget, vaskalaposságot és a krónikus pénzhányt leküzdve, az 1860-as évek során sikerült megtervezni, elfogadtatni és nagyjából végrehajtani a szükséges reformokat, az általános hadkötelezettség bevezetésével, a feudális ezredtulajdonosi rendszer megszüntetésével, a tiszti iskola elvégzésének kötelezővé tételével, olyan tiszti fizetési, ellátási és nyugdíjrendszerrel, amely a vagyontalan tiszt számára is biztosított egy szerény létminimumot. (A vagyonos arisztokrata családok fiait viszont éppen nem vonzotta a tiszti iskolák drillje, köztöttségei, spártai életmódja.)

A régi tisztikar nemesi jellegű volt, ami nem azt jelenti, hogy tiszt csak nemesember lehetett volna, de amint a középkorban nemes és vitéz fogalma elválaszthatatlan volt, a tiszt még a 19. század első felében is a nemesi privilégiumokhoz hasonló előjogok sorával rendelkezett, egyben elvárták tőle, hogy nemesember módjára viselkedjen életmódját, társadalmi, családi kapcsolatait tekintve is és ha nem rendelkezik nemesi címmel, annak megszerzésére, kiérdemlésére törekedjen. A tisztek többsége ténylegesen nemes volt, minél magasabb rendfokozatot vizsgálunk, annál inkább. A tiszteknek jelentősen megkönnyítették — más társadalmi csoportokhoz képest —, hogy nemesi címet nyerhessenek, nemesszaladot alapítsanak. Az idős tiszt 30 évi kifogástalan szolgálat után nemességet kérhetett és kapott. Igaz, csak akkor, ha szolgálatát „karddal kezében és az ellenség arcvonala előtt” is teljesítette, tehát szakszolgálatosokra, katonai tisztviselőkre e kedvezmény akkor sem vonatkozott, ha magas rangot értek el. A kiegyezés után is megmaradt a nemesség elnyerésének ez az útja, sőt később 40 évi szolgálat után az a tiszt is kérhette, aki nem került fegyveres harcba az ellenséggel: megszűnt viszont a bizonyos érdemrendekért automatikusan kérhető nemesség, ami már kizárólag a Mária Terézia-rendért járt — e rend lovagjainak száma pedig a hosszú békekorszak végére nagyon megfogyatkozott.

A neves osztrák hadtörténész, Antonio Schmidt-Brentano szerint a nemesek aránya a tábornoki karban a következőképpen alakult:¹

* A Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. c. terjedelmesebb tanulmány 5. fejezete.

¹ Antonio Schmidt-Brentano: Die Armee in Österreich. Militär, Staat und Gesellschaft 1848–1867. Boppard/Rhein 1975. 451–452.

	1848	1859	1870	1880	1914
uralkodóház	18	12	11	12	9
herceg	12	11	5	7	–
gróf	56	42	22	17	11
1750 előtt nemes	54	67	28	36	27
„új” nemes	100	129	90	130	208
polgár	12	18	9	19	84
összesen	252	279	167	221	339

A napóleoni háborúk utáni nemzedékben elég csekély a magyar tisztek aránya, utóbbiaknak viszont nem kevesebb, mint háromnegyede nemes. (Az 1848 előtti tisztikar összetételére csak újabban, Bona Gábor és Zachar József munkái révén rendelkezünk konkrét, számszerű adatokkal.) Ismeretes, hogy már Mária Terézia milyen erőfeszítéseket tett a magyar nemesifjak megnyerésére, elsősorban a magyar nemesi testőrség felállításával. Mária Terézia és II. József háborúiban, majd a napóleoni háborúkban a hadvezetés nagyrészt arisztokratákból állt s ezek között volt jónéhány magyar tábornok is. Sajátos módon éppen 1849–1866 között, mikor legkevesebb a magyar tiszt, nem egy magyar nemes tábornok került igen magas beosztásba (Gyulai Ferenc gróf, Melczer András, Benedek Lajos, Nagy László báró, Pálffy Móric gróf). Sőt az arisztokrata családok egy része mintha kötelességének érezte volna, hogy a szabadságharc idején s a következő években is egy-egy fiát tiszti pályára küldje. Ennek ellenére először 1849, majd 1859 után, két hullámban és más-más okból, csökkent a magyar főnemesi családok képviselője a hadseregben.

Az 1849 után megmaradt kevés magyar tiszt mintegy kétharmada nemesember, arányuk magasabb a tisztikar átlagánál. Már az ötvenes, de különösen a hatvanas években kezdetét vette a német arisztokrácia elfordulása a hadseregtől, elapadt az addig igen jelentős „birodalmi” német tiszti utánpótlás s velük a Habsburg-hadseregbe addig oly jellemző vallón, ír és más nyugati ritterek beáramlása, eltávozott az olasz tisztek nagy része. Másrészt a háborús előléptetések 1848–1866 között alkalmat adtak arra, hogy sok közrendű — főleg németek, horvátok és szerbek — kapjon tiszti rangot, olyanok, akik különben megrekedtek volna az altiszti vagy kadét rendfokozatokban. Így a nemesség számarányának csökkenése nemcsak követte, meg is előzte az 1866 előtti lassú reformokat.

A „polgárfiak” (a tiszti nyilvántartás korabeli általánosító fogalma — kétkézi dolgozó fia mindenesetre kevés volt köztük) előretörése feszültséget okozott a tisztikarban, különösen ezekben az ötvenes–hatvanas években. Egyrészt az ifjú császár által favorizált régimódi, művelt és sokoldalú, de a katonai hivatást úri passzióként művelő arisztokraták, régi katonadinasztiák sarjai, másrészt a magukat fölverekező német, cseh polgárfiak, magyar kurtanemesek, otthon szinte paraszti sorban élő délszláv granicsárok között, kiknek mindenük a hadi mesterség, de látókörük nem terjed túl rajta s erre büszkék is.

Ezek az ellentétek, torzalkodások *kifelé* nemigen jelentek meg; a forradalmakat leverő tisztikar a társadalmi-bojkottot gögös elzárkózással viszonzta, nemzetekfe-

léttségét hangoztatva, ha valamikor, leginkább ekkor tekintette magát egyetlen nagy családnak. A protekcionizmus, rokonok, barátok és „jó házból való” fiaik támogatása ebben a légkörben természetes, származás és megbízhatóság fontosabb, mint a képzettség szintje. Ekkor alakul ki a tiszti tegeződés (tévesen arisztokratikusnak hitt) szokása, sajátos íratlan szabályaival.

Ha meg nem is szüntette, de gyorsan mérsékelte ezt a feszültséget a vereségek hatására Ferenc József személyiségében bekövetkezett fordulat. Kudarcaiból tanulva szíve ellenére peches hadúrból naphosszat az íróasztal fölött görnyedő, költségvetéseket és minősítéseket silabizáló koronás bürokrata lett, s megkövetelte tisztjeitől, hogy törvénytisztelő, alkalmazkodó polgárai legyenek polgárosuló birodalmának, követve és elősegítve modernizációját, amelytől ő maga legbelül mindvégig idegen maradt.

A dualizmus korában a Monarchia tisztikara nemesi jellegét feladva polgárosul. Ez nem csak abban nyilvánul meg, hogy többségbe kerülnek a polgári származásúak, hanem mindenekelőtt a követelmények, a tiszti ideál megváltozásában. 1848 előtt sem várták el egy katonatisztól, hogy nemesember legyen, de azt igen, hogy a polgárságból vagy alacsonyabb sorból jött tiszt erre törekedjen; legalább azzal, hogy nemesember módjára viselkedik, s ennek elismeréseképpen a közrendű katonatisztet is úgy kezelte uralkodó és társadalom, *mintha* nemes lenne. Udvarképes volt, az előkelő társaság tagja, bíróság elé csak olyan súlyos esetben állíthatták, mely egyben rangja elvesztésével járt, s ennek megfelelő társadalmi magatartást, életmódot kívántak tőle. A Königrätzet követő reformok után ellenkezőleg, a nemes, sőt arisztokrata tisztektől követelték meg, hogy közrendű tisztársaikat magukkal egyenlőnek tekintsék a polgári egyenlőség szellemében.

A nemesi jelleg megszűnése többek között azzal járt, hogy az addig tisztnek nem számító katonai tisztviselőket, orvosokat, állatorvosokat, sőt lelkészeket kvázi tiszti rangra emelték, a felemás helyzetű tűzér-tisztikar pedig valóban egyenlővé vált a lovas és gyalogos tisztekkel. Ez nagyban hozzájárult a tisztikar polgárosodásához, hiszen a mérnöki és tűzerakadémián már 1848 előtt is többségben voltak a polgári származásúak, katonafiúk vagy a nagy- és középpolgárság gyermekei. A tisztviselők, orvosok teljesen egyenlők nem lettek, sőt finom distinkciók választották el őket a fegyveres szolgálatot teljesítőktől, de a társadalom szemében a tisztikarhoz számítottak.

Megszűnt az előkelő ifjak előnye a kinevezéseknél és előléptetéseknél. Ez együtt járt az ezredtulajdonosi cím formálissá válásával. Ferenc József éppen azáltal valószínűsítette meg az egyenlőséget, hogy a maga kezébe vette a tisztek kinevezését, s tette ezt egy olyan centralizált-bürokratikus szisztéma segítségével, melyben kivételre alig nyílt mód. A nemesi privilégiumok megszüntetésének másik eszköze a tisztképzés új rendszere; tiszti rangot csak az kaphatott, aki tiszti iskolát végzett. Ez utóbbi alól az 1870-es években még tehettek kivételt, azután már nem. Az arisztokrata ifjú nem lehetett többé „ezredkadét”, aki gyors tiszti kinevezéséig is nemesemberhez méltóan, saját lakásában és szolgálival élhetett és mulathatott szolgálaton kívül. A kötelező tiszti iskola nem csak a jobb képzést biztosította, de az egyenlő elbánást is a nemes vagy egyszerű „katonafiú” kadéttal szemben.

Az egyenlő elbánás, a közös hálóterem, spártai életmód, (1868-ig testi fenyítés, azontúl csak szekatúra), állandó ellenőrzés kevés ifjú arisztokratának felelt meg. Nem csoda, ha az akadémiát az 1850–1870-es években nem egy olyan előkelő fiú is ott hagyta, aki, bár meg akart maradni a katonai pályán, inkább vállalta a szabadabb élet kedvéért, hogy mint „ezredkadét” esetleg 1–2 évvel később kapjon tiszti rangot.

A kiegyezés utáni években, 1867–1874 között évi átlagban 8–9 magyar ifjú kezdte meg tanulmányait a Wiener Neustadt-i akadémián, az ott tanulók mintegy 9%-a. Közülük is évente egy vagy kettő elhagyta az akadémiát, de azok mellett, akik örökre búcsút mondtak a seregnek, ugyanannyi volt, aki beállt egy ezredbe kadétnak, ott tiszti rangot nyert s mint ilyen még 10–15 évig, esetleg tovább is szolgált. Az ily módon távozók többsége nemes, egy része arisztokrata s bizonyára így volt más tiszti iskolákon is. Hogy miért, megtudhatjuk Ernst Wurmbbrand memoárjából, aki 1853-ban nem önként távozott ugyan Wiener Neustadtból, hanem kidobták és besorozták közkatonának, de hála rátermettségének és grófi címének, hamar ezredkadét, majd tiszt lett.

Míg az akadémián minden percét mások osztották be, s még csizmáját is maga tisztította, ezredkadétként este hatkor véget ért a szolgálat és kezdődött a magánélet a takarodóig, hétköznap 9-kor, vasárnap 10-kor, hogy színházba lehessen menni. A kimenőt nem csak pihenésre használhatták, azzal találkoztak, akivel akartak, rokonnal, barátnővel és szolgálával, aki holmijukat tisztította, rendben tartotta, ami kellett és amire tellett, azt napközben megvásárolta, levelezését cenzúramentesen bonyolította. Társaságba lehetett járni, sőt Wurmbbrand ezredében legalább farsangkor kötelező volt a bálók szorgalmas frekventálása.

„Az ezredes ott volt minden bálon, mikor megérkeztünk, tetőtől talpig végigmustrált, megparancsolta, kinek melyik dámával kell táncolni. Ha valamelyikünk rosszul táncolt vagy nem a zene ütemére, a táncolók közé pattant, feltartóztatta a párt és leteremtette a kadétot az egész közönség előtt.”²

Az ezredkadét csak annyiban volt hátrányban az akadémiával szemben, hogy míg utóbbit az eredményes vizsga után automatikusan hadnaggyá avatták Ferenc József születésnapján (augusztus 18.), az ezredkadét kívárhatta vagy megvásárolhatta az üresedést. Königgrätz után már erre sem volt gondja, csakhogy az 1870-es évek végén, ahogy enyhült a tiszthiány, bezárultak a kiskapuk; tiszt az lehetett, aki tiszti iskolát végzett, sőt ha vezérkari, szakszolgálati tiszt vagy törzstiszt (őrnagy) akart lenni, újabb 1-2 éves iskolára mehetett — anélkül megragadt a századosi rendfokozatban.

A tisztképzés terén tehát évtizedes kifutás kellett az 1860-as évek vége reformjainak, az 1870-es évek végétől azonban a Ferenc József-i bürokrácia már csaknem oly mértékben szabályozta és ellenőrizte a tiszt életét, mint kadét vagy kisiskolás korában — s ezt az arisztokrata, jobb módú nemesi család sarja nehezen viselte el. Az akadémiára vagy kadétiskolába való felvételnél előnyt jelentett még a nemeslevél, de számos példa bizonyítja, hogy a lustának, az alkalmatlannak ha arisztokrata volt sem kegyelmeztek a rengeteg vizsgán, s ha mégis hadnaggyá avatták, a bü-

2 Ernst Wurmbbrand: Ein Leben für Alt-Österreich. Wien 1988. 89. (1853–1854-ben vagyunk.)

rokratikus rendszer, melyben a minősítéshez tucatnyi felettes adta írásban véleményét, a továbbképzések, végül a rettegett törzstiszti tanfolyam akkor is megakadályozta, hogy a gyenge képzettségű tiszt hadnagynál, legfeljebb századosnál többre vigye. (Csak két példa: Odescalchi Loránt herceg, főhadnagy 1900-ban megbukott az élelmezési tiszti tanfolyam vizsgáján, ezért tartalék-állományba helyezték. Festetics Pál gróf már a kadétiskolában megbukott 1878-ban, még tiszthelyettesnek sem nevezték ki.) Akár a jó papnak, a tisztnek is „holtig tanulni” kellett, a csapattiszt sem úszhatta meg 5–6 évnél tovább, hogy valami tanfolyamra, iskolára ne küldjék, ahol idegenek vizsgáztatták szigorúan s ha nem felelt meg, idő előtt nyugdíjazták. Ennyiben a tisztképzés rendszere felette állt a civil főiskolának, melynek diplomája akkor sem vesztette érvényét, ha tulajdonosa 40–50 év alatt sem tanult újat, nem sajátította el a tudomány és technika új vívmányait.

Ez az iskolás-bürokratikus rendszer hozzájárult ahhoz, hogy a nemesség aránya csökkent a tisztikarban s az arisztokráciáé még inkább. Annál inkább, mert az 1860-as és 1870-es évek hivatalos szándékai szerint a tiszti iskolákon főleg tisztek fiai tanultak („Soldatensohn”), ezeket tekintették származásuk, neveltetésük és nagy részük szegénysége miatt a tiszti utánpótlás legbiztosabb bázisának.³ Ennek megfelelően a Königsgrätz utáni évtizedben kadétiskolából, 1876-tól katonai főreálból lehetett a Wiener Neustadt-i akadémiaára jutni, ahol ezért a tiszti fiúk (és velük kisebb számban az altisztek, rokkant katonák fiai, árvái) egészen 1903-ig többségben voltak, akkortól kerültek lassan kisebbségbe. A birtokos nemesség nagy többsége addigra elfordult a katonai pályától, a nagybirtokos arisztokrácia még inkább. Igaz, néhány arisztokrata család a dualista korszak végéig kitartott a hadsereg mellett: a századforduló körüli években a Wiener Neustadt-i hallgatók 4–5%-a még arisztokrata, a világháborút megelőző évtizedben 3,5%.⁴ A többi katonaiskola persze nem éri el ezt az arányt sem; az akadémiai szintű lovastiszt-képzés ott és a Ludovikán folyt.

Sokkal feltűnőbb — és fontosabb — az arisztokrácia arányvesztése a tábornoki és ezredesi karban. 1860–1861-ben az aktív tábornokok 38,6%-a arisztokrata, a legmagasabb rangúaknak (marsall, tábornokszernagy, lovassági tábornok) közel 95%-a. Legtöbbjük német; magyart mindössze hetet találunk az arisztokrata tábornokok között, azok 8%-át. Nagy változás Mária Terézia vagy akár Ferenc császár idejéhez képest! Az igazi nagy családokat már csak 4 magyar tábornok képviseli: Pálffy Mór, altábornagy, Festetics Tasziló, Jósika János és Zichy Béla vezérőrnagyok. Az ezredesek 28%-a arisztokrata, köztük egyetlen magyar maradt: Hunyady Kálmán gróf (akkor egy huszárezred parancsnoka), illetve még két „vallón” katonabáró a Piret de Bihain családból, akik a szabadságharc előtti években szereztek indigenátust.⁵

3 A tiszti iskolák rendszerének átszervezésére magyarul l. *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp. 1993. 3. fejezetét (104–123.), németül: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. V. Die bewaffnete Macht. Wien 1987. 494–524. stb.

4 A Wiener Neustadt-i akadémián végzetek körének évenkénti összeállítása (a *Svoboda* kézíratos folytatása) alapján, Kriegsarchiv (= KA) Wien. (*Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie in Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge. Wien 1894.)

5 Az 1860–1861-es katonai schematismus alapján számítva. (Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes für 1860–1861. Wien 1861.)

1866-ban a tábornokok 60%-a arisztokrata (nagy részt a Grünne-éra eredménye), a legmagasabb rangúaknak 87,5%-a. Magyar arisztokrata viszont már csak 4 maradt a tábornokok között. (Pálffy, Festetics, Jósika a fentiek közül és Gaál Lajos báró vezérőrnagy.) Ami azt jelenti, hogy a magyar tábornokok szűk körében alacsonyabb az arisztokraták aránya ekkor, mint a tábornoki kar átlagában! Annál szignifikánsabb a magyar arisztokrácia kiszorulása a tábornoki karból, mert vagyoni és társadalmi tekintetben uralkodó helyzetét nagyrészt megőrizte és többsége a császári ház híve maradt. Hiszen a török kiűzése után megújult magyarországi arisztokrácia nagy része katonai érdemekért kapta bárói vagy grófi címét és birtokát, sok tábornokot, ezredest adott a császári hadseregnek. Így a magyar arisztokrácia távolmaradása a tábornoki kartól Magyarországon a hadsereg (és nem az arisztokrácia) presztízsvesztését súlyosbította. Az ezredeknek már csak egynegyede arisztokrata, köztük csupán 3-4 magyar (Hunyady, Babarczy Imre báró, Szápáry László gróf és ha ide számítjuk, a horvát származású Vlasits Ferenc báró).⁶

1871-ben, pár évvel a reform után, hasonló még a helyzet: a tábornokoknak változatlanul 60%-a arisztokrata, a legmagasabb rangúaknak 95%-a. A magyar arisztokraták száma formálisan tízre nőtt ugyan, de itt óvást kell tennünk: Ne higgy (mindig) a statisztikának! Ebben a tízben ugyanis benne van a reformkorban indigenátust nyert vallon katonabáró család (Piret de Bihain) két tagja, a jogilag magyar Edelsheim, aki előbb lett tábornokká és csak azután magyarrá, továbbá a magyar katonacsaládból származó Benkó Antal altábornagy, hadosztályparancsnok, kinek családja 1848-ban kapott *osztrák* báróságot s magyarországi birtoka vagy egyéb kötődése nem volt. A valódi magyar arisztokráciához csak hatan tartoztak: Haller Ferenc, Festetics Tasziló, Babarczy Imre, Szápáry László, Pejacsevics Miklós és Vlasits Ferenc — ebből is az utóbbi kettő inkább horvát. 1848 után megnő azoknak a horvát katonabáróknak a száma a tábornoki karban, akiket nem számítanék a magyar arisztokráciához: Maroičić, Rodich, Philippović, Mamula, Sokčević, Jellačić. Az 1870-es évek végéig ez az arány alig változik: 3 új magyar arisztokrata tábornokot nevez ki Ferenc József, ezek reprezentatív funkciót töltenek be — Andrássy Gyulának külügyminiszteri presztízst támogatja alá a berlini konferencia évében elnyert altábornagyi rangja, gróf Hunyady Kálmán főceremóniamester, gróf Török Miklós testőr-tábornok. A magyar testőrség, mely alapítása után sokáig a magyar nemes tisztek képzésének egyik alapja, a kiegyezés után már inkább a csapatszolgálatból kikopott, többnyire nemes tisztek előkelő pihenőpályája.

1871-ben az ezredeknek csak 15,8%-a arisztokrata, magyar arisztokrata kettő van köztük, 1%-nál kevesebb. (A fenti Török és Kálnoky Sándor, egy ulánus-ezred parancsnoka.) A vereségekkel és reformokkal kapcsolatos nyugdíjazások után a nyugdíjas tábornokok között jóval több (mintegy 15) a magyar arisztokrata, mint az aktívak között, nem egy nagy katonacsalád maradéka: Gyulai, Jósika, Pálffy, Pongrácz, Zichy...

6 Az 1866-os katonai schematismus alapján számítva. (Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes für 1866. Wien 1866.)

Ha a magyar arisztokrácia aránya ilyen alacsony a tábornoki karban, az osztrák előkelő családoké sem magas. A legfőbb rangok egy része az uralkodócsaládnak volt fenntartva, sok az új vagy 1-2 ősré visszatekintő katonabáró, illetve a régi birodalmi német, vallon, ír, olasz, szláv katonadinasztiák sarja. Königgrätz után tehát nemcsak a polgárosodás általános folyamata változtatta meg a tisztikar összetételét, hanem a birodalmi német, olasz és nyugat-európai származású tábornokok számának hirtelen csökkenése.

Az új képzési, előléptetési rendszer mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy, mint Preradovich kimutatta, a tábornoki kar gyorsabban polgárosodott a diplomáciai és miniszteriális vezetőrétegnél. Míg a két utóbbiban 1850-ben és 1890-ben egyformán $2/3$ – $1/3$ a nemesek és polgárok aránya, a magas rangú tábornokok között a nemesiséget nem nyertek aránya az 1850. évi $1/9$ -ről 1890-re $1/3$ -ra nőtt, tehát elérte azokét. 1918-ban már a vezető tábornokok $2/3$ -a „polgár”, míg a miniszteriális főtisztviselők karában tartja a nemesség $2/3$ -os többségét, a diplomáciai kar éppenséggel ellentétes irányban mozog: a „polgárok” 7%-ig szorulnak vissza.⁷ Ehhez hozzátehetjük, hogy a követek, katonai attasék között nagyobb a magyar arisztokraták posztvállalása, mint a tábornoki karban. Született arisztokrata Preradovich szerint már 1878-ban is csak a tábornagyok $1/3$ -a, 1918-ban csupán 6–7%-a. Ezt a jelenséget a kortársak is érzékelték: felháborította őket, hogy az osztrák főnemesség elhagyja a hadsereget, s ahogy lenni szokott, ez az averzió nem azoknak az arisztokratáknak volt kellemetlen, akik távol tartották magukat a hadseregtől, hanem azoknak, akik ott jelen voltak.

1889-ben, két évtizeddel a reformok után az aktív tábornokok 42%-a arisztokrata még, igaz, köztük nem egy katonabáró, ifjúságuk számos háborújának kitüntetettjei. Ha rang szerint szétválasztjuk a tábornoki kart, markánsabb képet kapunk. A tábornagszernagyok és velük egyenrangú lovassági tábornokok 100%-a arisztokrata, az altábornagyok pontosan 50%-a, a vezérőrnagyok 24%-a. Ami éppúgy jelzi, hogy a „fiatalabb” tábornokok generációjában mind kevesebb az arisztokrata, mint azt, hogy egy részük majd a magasabb ranghoz kap bárói címet. Magyar arisztokrata 9 van köztük, vagyis az arisztokrata tábornokok 8,2%-a, tehát szinte visszaállt az 1860. évi állapot. Igaz, csak hármójuk valóban aktív tábornok s ezek katonabárók: Fejérváry. Szveteney Antal, a nagyszebeni hadtest parancsnokának bárósága alig pár esztendő, Sztankovics Károly, az osztrák Landwehr tábornoka. A többinek rangja dekoratív: Kálnoky külügyminiszter fiatalon hagyta el a katonai pályát a diplomáciaiért, elődje, Andrássy Gyula, „tartós szabadságon” altábornagy; a testőr-tábornokok, Földváry István és Pálffy András, továbbá Hunyady főceremóniamester és Nyáry Adolf, József főherceg főudvarmestere. A valóságos hadvezetésből tehát már ekkor kimaradt a magyar történelmi arisztokrácia.

A 16 huszárezred parancsnokai között nincs magyar arisztokrata — osztrák is csak kettő.

⁷ Nikolaus v. Preradovich: Die Führungsschichten in Österreich und Preußen (1804–1918). Wiesbaden 1955.

Részletes kimutatást a tisztikar származási összetételéről senki sem készített 1897 előtt, ez nyilván ellentétes lett volna a tisztikar egységéről vallott felfogással. A *Militärische Zeitschrift* szerkesztője, Kandelsdorfer százados ekkor jelentette meg elemzését a nemesség arányáról az 1897-es katonatiszti címtár alapján.⁸ E szerint az aktív tábornokok között 63 az arisztokraták száma, vagyis 23,8%. (Ezek nemzeti megoszlásával nem foglalkozik.)

Az egész k.u.k. tisztikarban 791 arisztokratát számolt össze (5%). Ezeknek többsége, 421 a lovasságnál szolgált (23%). Az arisztokrata tisztok tömörülése a lovasságnál még feltűnőbb, ha csak a grófokat és hercegeket vesszük számításba (miután a bárók jelentős része „katonabáró”). Ezek a főrendek 296 tisztet adnak, akik közül 181 lovastiszt. A legtöbb arisztokrata a lovasság után a következő fegyvernemekben található:

gyalogság	124 (1,5%)
vadászok	58 (5,8%)
vezérkar	25 (7,4%)
tüzérség	55 (2,6%)

Kiszámoltam a magyarok arányát a Kandelsdorfer által kimutatott arisztokraták között. A legmagasabb rangú 24 tábornagyból 19 arisztokrata (illetve a császári ház tagja), közülük 4 magyar, ami nem lenne kevés, de csak Fejérváry aktív a haderőben. (Hunyady, Kálnoky, Pálffy András 1889. évi beosztásában.) A 23 arisztokrata altábornagy közül már csak kettő magyar: Földváry, a magyar testőrség parancsnoka és Sztankovics Károly báró, aki a családi hagyományhoz illően magyar nemes és honos léte egy osztrák Landwehr-hadosztály parancsnoka. Végül a 21 arisztokrata vezérőrnagy közül egyedül Esterházy Alajos herceg magyar, aki a régi idők utolsó maradványai közé illik. Bécsben született angol anyától, mindenféle iskola, kadétszolgálat nélkül lett dragonyos hadnagy s mindössze 8 évet szolgált a lovasságnál — igaz, hogy részt vett a kor háborúiban, sőt a boszniai hadjáratra még önként jelentkezett. 1884-ben londoni katonai attasé lett, ahol 24 évet töltött folytonosan előlépve s mint lovassági tábornok tért haza Bécsbe a magyar testőrség parancsnokának.

1913-ban a tábornoki karban 59 arisztokrata található (16,1%). Közülük 7 magyar: a csekély növekedést a honvédség katonabárói adják, a régi nagy családokat Apor Sámuel, Lónyay Albert, Pallavicini Antal képviseli. Apor egy lovasdandár parancsnoka, a többi testőr-tábornok. Elmondhatjuk tehát, hogy a törzsökös magyar arisztokrácia a kiegyezés után mind kisebb szerepet játszik a hadsereg vezetésében. Sok a magyar arisztokrata huszártiszt: de ezeknek többsége, mint láttuk, hagyományból szolgál legfeljebb 10–15 évig, hogy aztán birtokára vonuljon. A 16 huszárezred közül egynek a parancsnoka magyar báró (Ambrus László), egy másiknak az arisztokráciához közel álló Berzeviczy Béla.

⁸ Karl Kandelsdorfer: Der Adel im k.u.k. Officierscorps. *Militärische Zeitschrift* 38(1897) 3. sz. 248–269.

A vezérkarban, közös hadügyminisztériumban ülő esetleg fiatalabb, de fontos beosztású tisztek között alig találunk magyar arisztokrata nevet — még a reprezentatív testőrségekben is inkább köznemeseket. A vezérkari akadémia hallgatói között az 1850-es években egy magyar arisztokratát találunk (Pálffy), aki 2 évvel sikeres végzése után nyugdíjba, majd külföldre ment. Az 1860-as években már hatot: kettőt a hagyományos katonáskodó arisztokráciából (Festetics, Mecséry: mindkettő elszolgál a tábornoki rangig), két friss katonabáró (Földváry, Sztankovics) ugyancsak magas rangot ért el. Egy magyarosodó horvát (Khuen), egy pedig, mint neve jól mutatja, anyai ágon magyar: Weigelsperg Géza báró, ki is lépett, amint végzett. Az 1870-es években már csak kettő (Mecséry, Hoyos gróf), az 80-as években, mikor ott már honvédtiszteket is képeznek 4 (báró Nagy, Fischer, Taxis és gróf Leiningen Ármin honvéd százados, az aradi vértanú fia), az 1890-es években 3 (Mikes Kelemen gróf, Csáky Adorján gróf, egy Szveteney báró), ami arra mutat, hogy szemben a mind számosabb köznemesi és polgári származású magyar hallgatóval, az évi átlag 1%-át sem érik el, s ezeket az arisztokrata tiszteket is főleg néhány család szűk köre adja s nagyrészt huszárok. Az alig 1% még az 1897-ben a vezérkari tisztek 7,4%-át adó arisztokraták megfoggyott számának is csekély hányada.⁹

A századforduló után a hadseregben maradt magyar arisztokraták még inkább a huszárezredekben tömörülnek, mint korábban — tudatosan és elismerten, hiszen a nem kevésbé fényes dragonos- és ulánusezredek előkelőségét az osztrák, illetve lengyel arisztokrácia reprezentálja. Sőt ezek már nem egy huszárezredben is többen vannak a magyar arisztokratáknál.

1861-ben egy-egy huszárezrednek 7–14 arisztokrata tisztje volt, a tiszti létszám mintegy 15–30%-a, a köznemésekkel együtt közel 60%-a. Hogy az arisztokraták között hány magyar volt, nem egyszerű megadni, hiszen a hadsereggel kapcsolatban álló arisztokrata családok a többiekénél is inkább „szupranacionálisak”, ha a név német vagy francia, lehet a családfán több magyar is; fordítva még inkább. A horvát arisztokratát otthon inkább magyarnak tekintik, Budán horvátnak, Bécsben mindkettőnek. A huszárezredekben szolgáló Rajna-vidéki arisztokraták is tudnak valamit magyarul s gyakran veszik nőül magyar ezredtársuk hűgát, rokonát. A statisztikai évkönyvek tanúsága szerint a huszártisztek túlnyomó többsége beszélt magyarul.

Az 1. huszárezrednek a bécsi *Kriegsarchiv*-ban őrzött 1848–1868-as törzskönyve szerint ezekben az években 93 tisztje volt, közülük 13 arisztokrata: 4 magyar, 8 német, 1 vallon. A többi 44 nemes közül 19 magyar. (A 46 közrendű közül 15 — utóbbiak egy része 1849 végén közhuszárnak besorozott honvéd.) Tehát már az 1860-as években a huszártisztkar fele vagy közel fele polgári származású. (Vagyis túlzás, amit a népszerű huszár-elbeszélések szerzője a kiegyezés utáni évek 2-es [Hannover] huszárezredéről ír: „kapitánya a híres Ruzicska, az egyedüli polgári származású tiszt az egész ezredben.”¹⁰ A Hannover-huszártisztek kereken fele már az 1860-as évek elején polgári származású volt.)

9 Die k. und k. Kriegsschule 1852–1902. c. kiadvány (Wien 1903.) alapján.

10 *Diplomata*: A Hannover-huszárok. (3. kiadás) Bp. é. n. 19.

Mit jelent ez a „polgári” származás, megtudhatjuk az 1-es „császárhuszárok” hivatkozott törzskönyvéből. Nagy részük honorácior értelmiségi, szegény német, cseh diák, aki önként állt huszárnak s jó pár évig altiszt, kadét volt, vagy magyar (horvát, szlovák, szepességi német) diák, tanító honvédtiszt, akit 1849 végén besoroztak. A többi: horvát „Grenzsohn”, továbbá néhány olyan német munkásfiú (kovács, nyerges), kinek szakmája kívánatos a lovasságnál, s évtizedes altiszti szolgálat után tiszté avanszálhatott valamelyik háborúban. Van még kolozsvári kereskedősegéd és asztalossegéd, kecskeméti parasztfiú, aki 1865-ben önként jelentkezik, ezredkadét lesz s szerencséjére egy éven belül jön egy háború, melyben hadnagy lehet; de a születési helyek is arra mutatnak, hogy parasztszármazású tiszt már ekkor jóval kevesebb volt, mint hinnénk.

A különböző akadémiákon, sőt kadétiskolákon, az új katonai középiskolákban a fogyó számú nemesség mellett a közrendű katonatisztek (sőt altisztek, foglárók és szolgák) fiait az 1860-as, 1870-es években még inkább preferálják, mint később, a tisztí fiúk egy része már fiatalon nemességet kap — miután 30 év szolgálat után apja ezt kérheti s gyakran kéri is, ha fia tiszt vagy kadét — nálunk és Ausztriában csak örökletes nemesség volt, sőt unokaöcsök vagy házasságon kívül született fiúk örökbefogadására s ily módon nemesítésére is nyílt lehetőség.

A reform utáni helyzetet bemutathatjuk az 1871-es schematismus alapján. Ebből is azt látjuk, hogy a tisztikar polgárosodása még az exkluzív huszártiszti karban is gyorsan haladt előre; a több, mint 500 aktív huszártisztnak pontosan a fele „polgári” származású. A változás oka amellet, hogy a 60-as évek háborúi utoljára tették lehetővé az altisztek, kadétok gyors előlépését hadnaggyá, s változott a tisztí iskolák összetétele is, a nemesség s különösen a magyar arisztokrácia visszavonulása a forradalmi korszak után. 1871-ben a huszártisztek csupán 15%-a arisztokrata, de csak 3,7%-a magyar arisztokrata, ideszámítva a magyar eredetű katonabárókat és a Pejacevics grófokat is. Egy átlagos huszárezredre alig 6 arisztokrata tiszt jut, közülük csak 1-2 magyar; három ezredben nincs magyar arisztokrata. A köznemesek és lovagok változatlanul a huszártisztek egyharmadát teszik, ebből 24% magyar és 10% német, horvát, vallon, lengyel, stb. A mellékelt tábla mutatja az egyes ezredek közti jelentős eltéréseket.¹¹ Pontosán az ezredek felében kisebbségbe kerültek a nemességüket igazolni tudó tisztek.

Lehetséges, hogy néhány fiatal tiszt csak később tudta igazolni nemességét, sőt 1-2 ismert esetben a korszellem hatására nem érezte ennek szükségét. Ez azonban, magam és forrásaim elképzelhető néhány tévedésével együtt az arányokon lényegesen nem változtathat — hiszen ha egypáran elhanyagolták nemességüket, biztosan voltak ugyanannyian, akik rokonság, kihalt családdal való névhasznosság segítségével vitatható nemesi származást vallottak magukénak. Tény, hogy 1861 és 1871 kö-

11 Más adatok felhasználásával a katonai schematismusok alapján. (Az egész fejezet megírásához, az adatok ellenőrzéséhez nagy segítséget nyújtottak az olyan kézikönyvek, mint a Királyi könyvek második kötete (A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Szerk. Dr. Gerő József. Bp. 1940.), a Nagy Iván- és Kempelen-féle nemesi családok, *Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–II. Bp. 1990., 1993. stb.

zött visszaesik a nemesek aránya, s ha ez a huszároknál így van, még inkább így kell legyen a többi fegyvernemnél — melyekre hasonló számításokkal nem rendelkezünk. Érdekes, hogy a huszárezredek orvosai, állatorvosai, főhadnagyi vagy századosi rangban levő számvevő tisztjei közül nemesi címet egy se visel.

A katonai körökben nagyon népszerű Torresani báró, Wiener Neustadt-i növendék és 13-as ulánus-főhadnagy talán legolvasottabb regénye szerint a reform utáni években „a számvevő tiszt még nem számított a szűkebb értelemben vett tisztekhez; felesége több mint kincstári létére mégis maga örült legjobban, hogy a tisztek nem érintkeztek vele és számos szülöttével, [...] meghívások csak kínos helyzetbe hozták volna őket.”¹² A számvevő vagy gazdasági tiszt gyakran idősebb, tiszti iskolát nem végzett kispolgári származék, aki eleve úgy jelentkezett katonának, hogy a kiképzés után számvevő-gyakornoknak osszák be, ha bevált, 8–10 vagy akár 17 évig is számvevő altisztként szolgált és azután lett a megfelelő vizsga letételével tiszt. Viszont altiszti évei alatt kaució és korlátozás nélkül nősiülhetett, gyermekei pedig a cöge-rájban, kadétiskolán, sőt az akadémián ugyanazon előnyöket élvezték, mint az „igazi” tiszt fiai.

Hasonló a helyzet a katon orvosokkal; ráadásul ezek közt sok volt a zsidó. A *Kamerad* című bécsi katonaujság pár héttel az orvosokat „tisztí jelleggel” felruházo rendelet megjelenése után közli egy főorvos sértődött levelét, melyben fölpanaszolja, hogy bár a gyalogostisztek most már tegeződnek a doktorral, a lovastisztek erre nem hajlandók.¹³ Arra törekedtek tehát, hogy „tiszttársaikhoz” hasonuljanak ivásban és könnyelműségben. „Hypokrates méltatlan utódai semmit sem ambicionáltak inkább, mint azt, hogy lovagolni tudjanak. Persze nem tudtak. Sehogy sem.” S ha ezt szemébe mondták, „ez volt a legnagyobb megaláztatás, ami akkoriban egy doktort érhetett. Az orvosi tudását bizvást és bátran ócsárolhatta az ember, de ha valaki lovaglási képességeiben kételkedett, ezzel gyógyíthatatlan sebet ütött e ponton szerfölköt érzékeny lelkén.”¹⁴

1889-ben a huszárezredekben a tisztek 18,7%-a arisztokrata; ezek közül magyar már 6,9%.¹⁵ Az aránynövekedés még nagyobb számszerű növekedést takar, mert

12 *Carl Torresani*: Aus der schönen, wilden Lieutenants-Zeit. Roman aus der österreichischen Cavallerieleben. (3. kiadás) I. Dresden–Leipzig 1894. 254.

13 *Der Kamerad*, 1869. febr. 28. — *C. Torresani* i. m. részletesen ecseteli az előkelő ulánustisztek sajátos viszonyát a különben közkedvelt zsidó főorvoshoz. (I. 229–231.)

14 *Diplomata*: Asszonyok—huszárok. Békés lovashistóriák. Bp. é. n. 152.

15 Az 1889. évi k.u.k. tiszti schematismus alapján. *K. Kandelsdorfer* adatai is az (1897-es) schematismuson alapulnak; ezen annyiban mentem túl, hogy kétes esetekben utánanéztam a nemességnek. Ettől még maradtak kétes esetek, hiszen felvehette valaki kihalt nemesi család nevét s akadhott, aki nem tartotta számon nemesi származását — ami éppen a huszártisztek között fordult elő leg-ritkábban, de ismerünk ilyen eseteket. Alig fordulhat elő tévedés az arisztokrata és az ismertebb közép-nemesi, lovagi családoknál. A néhány bizonytalan eset azonban a statisztikát nem befolyásolja. Végképp bizonytalan esetekben természetesen polgári származással számoltam. Bonyolultabb a német és magyar, magyar és horvát arisztokrata családok szétválasztása. A nem magyarországi katonanemeseket németeknek tekintettem, akkor is, ha a császártól magyar előnevet kaptak, mint pl. virtsologi Rupprecht; a magyarországi régi német származású vagy újabban megmagyarosodott német családokat: ómoravica i Heinrich, tiszalöki Fleischmann általában magyarnak. Az erdélyi szá- szokat általában németnek kell tekinteni, kivéve az asszimiláns családokat. A délszláv nemesek

1871–1889 között egynegyedével nőtt a huszártiszti kar létszáma. Míg a magyar arisztokraták kisebbségben vannak a német, horvát, lengyel stb. arisztokráciával szemben, a köznemeseknél fordított a helyzet. A huszártiszteknek már 39,4%-a köznemes (ideszámítva a német „rittereket”), közülük 25% magyar. Tehát a huszártisztek 58%-a nemesember, ilyen arányt a diplomáciai kar kivételével sehol sem találhatunk. A megoszlás a 16 huszárezred között egyenletesebb, mint 1871-ben: egyedül a 10-es ezredben nincs magyar arisztokrata, viszont két ezredben van 6 vagy 7 s ezekben az arisztokraták száma meghaladja a köznemesekét! (11-es Windischgraetz és 3-as Hadik huszárezred). Két ezredben vannak már csak a „polgárok” gyenge többségben. Sajátos a 12. huszárezred (mely ekkor vette fel a walesi herceg nevét) tisztikarának összetétele: több, mint 80%-uk nemesember, ezek között aránylag kevés az arisztokrata, azok is régi katonáskodó családok (Buttler, Gyürky, Wrangel), annál számosabb a régi, tekintélyes középnemesi név (Hrabovszky, Prónay, három Kubinyi).

Ha viszont a rangot nézzük, a törzstisztek között már egyetlen ténylegesen szolgáló magyar arisztokratát sem találunk: ezek legkésőbb kapitányi rangban a magánéletbe vonulnak vissza, esetleg a politikába vagy a diplomáciai szolgálatba, bár tartalékos tisztként továbbra is szívesen emelik az ezred fényét.

1897-ben a huszártisztek 62%-a nemesember, közülük 18,5% arisztokrata. Tehát ellentétben a tisztikar egészével, hol 1897-re 22,68%-ra csökken a nemesség aránya, a lovasságnál számuk az 1870-es évek első felétől kezdve egyenletesen növekszik. 1897-ben a többi lovas fegyvernemben a dragonyos tisztikarban 58%, az ulánusoknál 51% a nemesség aránya. Miután ezek a huszároknál nem kevésbé előkelőek, a különbség a nemzeti összetételből következik, vagyis a magyar nemesség relatív nagy számából. Kandelsdorfer kiemeli: „A kisnemesek („von”) feltűnően erősen vannak képviselve a huszároknál, míg a főnemesség (hercegek, grófok, bárók) a dragonyosoknál.”¹⁶ Az ulánusoknál, dragonyosoknál már ritka kivétel a magyar tiszt, amint a lovas fegyvernemek közti áthelyezés is ritkább, mint korábban. (Ha valahol érvényes volt a mondás, mely szerint a kivétel erősíti a szabályt, bizonyára az Oszt-

közül magyarnak tekintem a szűkebb Magyarországon birtokos vagy magyar családokkal összeházasodott, magyar hivatalos viselő családokat. Khuen-Héderváry magyar miniszterelnök családját nem tekinthetem horvátnak — a horvátok sem tekintették már annak. Természetesen magyarok a magyar politikában szerepet játszó nagybirtokos családok (Pallavicini, Festetics), ha idegen származásuk közismert is. A Magyarországon indigenátust nyert katonadinasztiaikat (Piret de Bihain, Bothmer, Pacor) általában az indigenátus második nemzedékétől tekintem magyarnak, hiszen akkor már számosan közülük honvédtisztek s magyar családokkal házasodnak össze. Végül magyarnak tekintem itt a nyilvánvalóan szlovák, román vagy zsidó eredetű magyar nemesi családokat, mert ezeket különválasztani statisztikai szempontból értelmetlen lenne. Végül magyarnak tekintem a magyar arisztokrata vagy köznemesi famíliából származókat akkor is, ha magyarországi birtok híján második vagy harmadik generációjuk él Ausztriában (Kövess, Kálnoky). — A nemesség tisztázása olykor a valóságban is nehézségekbe ütközött. Társadalomtörténeti szempontból nézve, ha valaki régi nemesi család sarjának tekintette magát s ezt az úri társaságban, a hadseregben elfogadták, akkor is kora nemességéhez tartozott, ha leszármazása genealógiai szempontból vitatható. Ha viszont valaki következetesen *nem* használta nemesi címét, bár az igazolható — tette amiért tette, joga volt hozzá.

16 K. Kandelsdorfer: i. m. 259.

rák–Magyar Monarchiában. Azért például, mert az 1. ulánus ezredet 1871-ben az ezredessel együtt két Kálnoky gróf szerencsétette jelenlétével, a kortársak közül senki sem állította volna, hogy ott magyar befolyás érvényesül.)

Kandelsdorfer a nemesek aránya szerint előkelőségi rangsort állít fel a lovasezredek között, az első 10 hely így fest:¹⁷

7-es dragonyosok	75%
7-es huszárok	75%
5-ös ulánusok	74%
12-es huszárok	73%
13-as dragonyosok	71%
14-es huszárok	71%
5-ös, 6-os, 9-es huszárok	70-70%
8-as huszárok	67%

Ha viszont azt nézzük, hol van a legtöbb magyar arisztokrata, a sorrend persze más lesz:

- [1] 5-ös huszárok
- [2] 7-es huszárok
- [3] 14-es huszárok
- [4] 11-es huszárok

Ebben a négy huszárezredben találjuk (az akkor már 16 közül) a magyar arisztokrata aktív huszártisztek többségét, 42-ből 23-at. Még két előkelő, erősen nemesi többségű ezred-tisztikarban szolgál 3-3 magyar arisztokrata, a többi 10 ezredben csak egy-két főnemesi család képviselteti magát — vagy egy sem. Ami arra mutat, hogy a magyar főnemesi családok visszahúzódása az aktivitástól még a huszárezredek legtöbbszörénél is folytatódik. A vezetésben, a törzstiszti karban már ritka a magyar arisztokrata. Tovább nőtt viszont a magyar köznemesek száma és aránya; utóbbit azért említem külön, mert a huszártisztek létszáma 1871-től 1913-ig ötszázharmincról nyolcszázharmincre emelkedett. A magyar köznemesek közül több törzstiszt, néhány ezredes is kikerült, bár az ezredparancsnokok többsége német. A köznemes tisztek között viszont (két ezred kivételével) a magyarok vannak többségben. A „polgárok” ugyanúgy, mint 1889-ben csak két huszárezred tisztikarában képeznek többséget (1-es és 3-as).

Az arisztokratikus huszárezredek ellentétéként kell említeni azt a néhány huszárezredet, ahol a főnemesek száma — megfelelő „ezredhagyomány” hiányában — csekély, annál több a köznemes, elsősorban a *magyar* köznemes. Ilyenek a 13. és 14. „önkéntes” huszárezredek, melyek az 1859. évi olasz háború céljára, tehát éppen nem magyar nemzeti érdekből alakultak, de kezdettől erős magyar köznemesi, dzsentri jellegük volt, német „von” vagy „ritter” alig fordult elő, arisztokraták inkább, főleg a 14-eseknél. A 15. és 16. huszárezredek néhány évvel a reform után dragonyos ezredekből alakultak, tisztikaruk kicserélődött, soraikban mind több a *magyar* köznemes.

¹⁷ I. m. 260–261.

Ez a tendencia folytatódott az első világháborúig: 1913-ban az utóbbi 4 ezred színeit csak 3 magyar arisztokrata tiszt viseli, bennük a domináns elem a magyar köznemes. Az összes huszárezredben 30 magyar arisztokrata marad, kiknek fele négy exkluzív ezredben tömörül (7., 5., 8., 11. huszárezred). A nem magyar főnemesek száma hasonló mértékben csökkent, így is a magyar főnemesek kétszerese (58), együtt az aktív huszártisztek 10,6%-a. A köznemesek száma tovább nőtt, s különösen a magyaroké, akik dupláját teszik a más nemzetiségűeknek, épp fordítva, mint az arisztokraták. A növekedés nagyrészt az új nemességadományozásoknak köszönhető, mint az is, hogy a huszároknál a nemesek aránya még mindig 53,8%. Ennek ellenére náluk is, bár lassan, érvényesül a tisztikar polgárosodásának trendje: már 5 ezred tisztikarában vannak a polgárok többen.¹⁸ Négy huszárezred parancsnoka viseli régi, katonáskodó magyar nemesi család nevét a világháború előestéjén: Ambrus László báró, Berzeviczy Béla, Horthy István, Matskási Ferenc, s találkozunk még a huszár-tisztikarban régi háborúkból ismerős nevekkel: Bánffy, Beniczky, Bethlen, Chernel, Dőry, Fáy, Fejérváry, Földváry, Ghyczy, Görgey, Hertelendy, Josipovich, Kubinyi, Máriássy, Orczy, Pálffy, Pattantyús, Perczel, Pongrácz, Rohonczy, Splényi, Szveteney, Szirmay, Vécsey, Zichy és másokéval.

A kortársak már a háború előtt sejtették azt, ami a háború első hónapjaiban véres valósággá lett: a modern világháborúban, ágyú- és gépfegyvertűzben a lovasság csak igen korlátozottan és nagy veszteségek árán használható. Ennek ellenére fenntartották, sőt növelték a lovasezredek létszámát, tekintettel a hagyományra, tisztikaruk előkelőségére s fontos szerepükre a belrend fenntartásában, a hadsereg fényes reprezentálásában. A közvélemény alig érzékelte a lovasság anakronizmussá válását, népszerűségük éppen a háborút megelőző évtizedben emelkedett csúcspontjára.

Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a magyar huszártisztek presztízse Bécsben is magas volt, Ferenc József környezetében is: az udvartartás egyik fénypontja, a magyar testőrség tisztjeit nagyrészt a huszároktól kapta, s ott a jól csengő név előnyös volt. (Arisztokrata itt is mind kevesebb — a két háború között a magyar testőrséget már „hagyományosan” köznemesi testületnek tekintették.)¹⁹ A huszárezredek nélkülözhetetlen szereplői Ferenc József mindinkább parádészerű hadgyakorlatainak. Szó sincs azonban arról, hogy a huszárság (általában a lovasság) exkluzív nemesi vagy éppen főúri testület maradt volna. Hiszen mint láttuk, a huszártisztek fele már az 1860-as évektől közrendű, s ezt senki sem kifogásolta. Szegény ember nehezen mehetett lovastisztnak; a megfelelő havi apanázst a hadnagyoknál megkövetelték, hiszen a lótartás, fényes egyenruha drága, utóbbi ezredenként különbözik — a másik ezredbe helyezés a ruhatár felújításával jár. A polgári származás azonban nem volt akadály, csak azt várták el, hogy a fiatal tiszt megfeleljen a lovasság reprezentatív követelményeinek: pénze legyen, ne csak *jól*, hanem *szépen* lovagoljon, vívni, táncolni,

18 Az 1913-as k.u.k. schematismus alapján. Hasonló adatokat kapunk más forrásokból, pl. a huszárezredek történetéből: *Lovag Henriquez Vince kapitány*: K.u.k. 9. gróf Nádasdy huszárezred (1904–1918). Bp. 1930.; *Dernyey György kapitány*: Vilmos, a Német Birodalom trónörököse és Poroszország trónörököseinek nevét viselő cs. és kir. jász-kun 13. huszárezred története 1859–1918. Bp. 1941., stb.

19 *Bangha Ernő*: A magyar királyi testőrség 1920–1944. Bp. 1990. 108.

társaságban viselkedni, a huszároknak parancsolni tudjon, s magatartásával alkalmazkodjon, sőt hasonuljon a tisztikar előkelőbb feléhez.

A magyar huszártisztek e követelményeknek általában megfeleltek. Az arisztokratáknál, jómódú birtokos nemeseknél azt kifogásolták, hogy túl korán nősülnek és cserélik kényelmes házikábra „a császár kabátját”. Az öröklött arisztokrata rang formailag nem kötelezett 1809 után a katonai szolgálatra, enyhe presszió csupán, hogy a kamarási címet (annak járt, aki igazolni tudta, hogy ősei nyolcadíziglen kizárólag nemesek) kérni csak akkor illet, ha már katonáskodott s tisztí rangot szerzett.²⁰

Hogy mit gondoltak Bécsben, a hadseregben a magyar arisztokrácia visszavonulásáról, azt példázza Torresani idézett regénye.²¹ Egyik hőse a magyar „Muki gróf”, aki néhány évig dragonyos hadnagyként mulatozik, majd „kilép a tisztí jelleg megtartásával”, visszavonul öröklött birtokára és megnősül. Szorgosan gazdálkodik, vendégszerető, s büszkesége: egy hatalmas trágyadomb előtt állva hirdeti vendégeinek szellemes, de megvalósíthatatlan gazdasági reformeszméit. Szerencséjére bármily hóbortos, olyan gazdag, hogy képtelen tönkremenni. Elhízott és elhanyagolt, de ha lóra ül, még valóságos cirkuszi mutatványokra képes, alkalmazottainak reggelente kihallgatást tart, sajátos egyenruhába bújtatja őket s nevét csak úgy írja alá: „gróf V., hadnagy.” Életét elmeegógyintézetben végzi. A másik, „Sanyi gróf” 1859-ben önkéntes huszárhadnagy, de a hadjárat után kilép, Indiába utazik, majd részt vesz Miksa „császár” mexikói kalandjában; onnan hazatérve ambícióit már csak kisvárosi Don Juanként és párbajhősként éli ki. Mintegy ellentétük a derék, egyszerű származású cseh ulánus-főhadnagy, aki (a reform előtt) 20 évig vár türelmesen kapitányi előléptetésére s arra, hogy elvehesse majdnem ugyanannyi ideje nem kevésbé türelmesen várakozó menyasszonyát. Szintén cseh Torresani legismertebb hőse: „Kropatsch az igazi lovastiszt”, aki szerint egy lovastisztnek sosem szabadna megnősülnie, hogy az istállóban alhasson, s így a lovakra éjjel-nappal figyelhessen.

Maga Ferenc Ferdinánd többször kifejezte értetlenségét, miért akarnak a magyar tisztek fiatalon megnősülni — bizonyára unatkoznak, vélte. Huszárezredes korában felháborította, ha jelenlétében a magyar tisztek magyarul beszélgettek.

A többi főbb fegyvernem tisztikarában Kandelsdorfer kimutatása szerint a következőképpen alakult a nemesek aránya 1897-ben:

vezérkar	37%
vadászok	24%
mérnökkar	22%
utászok	21%
tüzérek	16%
gyalogság	14%
trén, szanitéctisztek	6%

20 Rudolf Graf Czernin: Die Duellfrage. Wien 1904. 79.

21 C. Torresani: i. m. I.

A legnagyobb létszámú, a gyalogsági tisztikar szociális megoszlása ezredenként nagy eltéréseket mutat. Hét gyalogezred tisztikarának 25–33%-a nemes. E 7 ezred közül 4 magyarországi, mégpedig a szorosabban vett Magyarország területéről: a szegedi, kassai, egri és fehérvári ezred. A többi 3 Ausztria (Graz, Salzburg, Marburg) területéről sorozta legénységét. A sorrendben következő (23–24%-os) 7 ezred közül is 4 magyarországi (Komárom, Szolnok, a 32-es budapesti házinezred). A legénység és tisztikar nemzetisége, származási helye között direkt összefüggés nem volt ugyan, de ekkor már arra törekedtek, hogy a magyarországi ezredek tisztikarában minél több magyarországi születésű, az „ezrednyelveket” tudó tiszt legyen. Összehasonlításul az 1913-as schematismusban megszámloltam a fenti 4 „legelőkelőbb” magyar gyalogezred tisztjeit.

nemes tisztek %-aránya			
	1897	1913	1913 (csak magyar nemesek)
46. szegedi	30%	10,3%	7,2%
34. kassai	29%	20,6%	12,4%
60. egri	28%	18,8%	12,9%
69. fehérvári	25%	17%	11%
átlag	28%	17,8%	10,9%

Néhány vadászzászlóaljban 1897-ben még igen magas a nemesek aránya Kandelndorfer szerint: ezek az előkelőség sorrendjében a 25. (bécsi), 9. (grazi), 23. (nagyszebeni), 24. (budapesti), 32. (kassai), 12. (szudétavidéki). A 23. zászlóaljban 43%, a 24.-ben 36%, a 32.-ben 33% a nemes tisztek aránya. 1913-ra ezek a kiugró arányok már nagyon mérséklődtek, a bécsi és budapesti zászlóaljokban maradt még aránylag sok nemes tiszt.

Tehát néhány kivételtől eltekintve (mint a lovastüzér-osztályok többsége) a lovassággal ellentétben a többi fegyvernemben gyorsan csökkent a nemesség, még inkább az arisztokrácia számaránya. Ugyancsak a lovassággal ellentétben, ha a világháború előtt az alakulatok törzstiszti karában van még jónéhány nemes, a hadnagyok, zászlósok között sokkal kevesebb. A fiatalabb rendfokozatokban a világháború előtt már túlnyomó többségben van a polgári elem.

A fent említett 4 előkelő magyar gyalogezredben, melyek tisztikarában 1913-ban még összesen 43 magyar nemes szolgált, közülük csupán 2 a kiegyezés utáni „új nemes”,²² ezek aránya tehát nem lehet nagyobb, mint az előző századokban. Bár a dualizmus korában a magyarországi nemességadományozások jó 30%-a a tisztikarnak jutott, a tisztikar nagy létszáma mellett ez sem érthette el a kívánt hatást.

²² A királyi könyvek... i. m. alapján.

Egy fiatal osztrák történész, Ulf Sereinigg kísérletet tett a nemesek arányának megállapítására a törzstiszti karban. Számításai szerint ez a következőképpen festett:²³

	1880	1910
őrnagy	37,7%	18,2%
alezredes	38,7%	26,8%
ezredes	46,7%	27%

Sereinigg megvizsgálta ugyanezt az arányt az akadémiát, illetve kadétiskolát végzett törzstiszteket különválasztva.²⁴

	1880		1910	
	akadémia	kadétiskola	akadémia	kadétiskola
őrnagy	67%	27%	42%	14%
alezredes	50%	57%	38%	24%
ezredes	56%	67%	38%	18%

Fenti adatok is a nemesek arányának gyors csökkenését mutatják két nemzedék összevetésében. Természetes, hogy az előkelőbb akadémiákat végzettek között több a nemes, már csak azért is, mert a volt akadémikusok előlépési lehetősége valamivel jobb.²⁵ Ami figyelemre méltó, hogy mégis ilyen számos nemesifjú választotta a kadétiskolát, főleg a korábbi nemzedékben (mikor még a jó házból való „ezredkadét” élete könnyebb, várakozási ideje jóval rövidebb lehetett), de, különösen a nemes *tisztek* fiai közül, még később is, amikor pedig végig kellett ülni a 4 éves kadétiskolát és ahhoz már néhány év középiskolai előzményt (katonai alreált) megköveteltek. A tisztí családokban tudták, hogy a kadét előbb kezdi szolgálatát (ha tiszt-helyettesként, később zászlósként is) és a 2-3 év, amíg hadnaggyá lép elő, nem hosszabb, viszont kellemesebb az akadémián töltendő éveknél.

A nemesek arányára a tisztikar egészében 1897 után (vagy előtt) nem rendelkezünk a Kandelsdorferéhez hasonló teljes feldolgozással, ezért három mintám alapján (mintegy 1600 O és F betűvel kezdődő nevű tiszt minősítési lapja a Kriegsarchivból, illetve egy 500-as vegyes minta a budapesti *Hadtörténeti Levéltár*ból) kíséreltem meg megközelítő átlagot számítani. A HL-mintából csak a közös tiszteket vettem figyelembe; ezek mind magyarországi születésűek, nem úgy, mint

23 Ulf Sereinigg: Das altösterreichische Offizierskorps 1868–1914. Bildung, Advancement, Sozialstruktur, wirtschaftliche Verhältnisse. (Doktori értekezés kézírata, 1983. Wien, Nationalbibliothek.) 97. — Az osztrák történetírás bizonyos fokú konzervativizmusára jellemző, hogy ez a kitűnő, modern szociológiai szemléletű munka nem jelent meg nyomtatásban, bár a Burg körüli könyvesboltok tele vannak a k.u.k. hadsereget és harcait ismertető képes albumokkal, a hadvezérek és hadakozó főhercegek egyébként nem kevésbé kitűnő életrajzaival.

24 I. m. 62.

25 Miután Deák I. és U. Sereinigg i. m. behatóan foglalkoznak a karrierlehetőségek, egy rendfokozatban eltöltött idő elemzésével, ennek megismétlésétől eltekintettem.

a KA-minták. Némi eltérést indokol, hogy a nyilvántartás sajátosságai miatt a KA-mintában elég sok az 1867 előtt felavatott tiszt, de kevés az 1908. évi minősítési reform utáni, a HL-ben kevés az 1867 előtti, annál számosabb az 1908 utáni. Ezért az egy-egy kinevezési időszakra vonatkozó adatok között csak %-os összehasonlítást végzek, abszolút számok összevetése félrevezető lenne. Mintám hátránya Kandelsdorfer adataival szemben, hogy némi eltérést mutathat a valóságos (ismeretlen) összedatokhoz képest — előnye, hogy részletes minősítési és egyéb adatok felhasználásával készült, tehát éppen a nemesség megállapítása terén pontosabb adatokra támaszkodik, nem pusztán a schematismusra. Tekintetbe kell még venni, hogy az adatok a *tiszté avatottak* számán alapulnak, de miután a magyar nemések nagy része az átlagosnál rövidebb ideig szolgált, 1-1 adott év létszámában arányuk valamivel alacsonyabb kell legyen.

HL 500-as minta

364 magyarországi származású (Horvátország nélkül) közös hadseregbeli tiszt közül felavatásakor nemes 128, vagyis 35,1%.²⁶

A hadseregbe lépés éve szerint nemes

1867 előtt	50%
1867–1882	47%
1883–1896	34,1%
1897–1913	28,5%

A 364 tisztből magyar nemzetiségű 212, közülük nemes 43,4% (utóbbiak 9,8%-a, vagyis a magyarok 4,2%-a arisztokrata).

A magyarok közül nemes a hadseregbe lépés éve szerint

1867 előtt	77,7%
1867–1882	57,9%
1883–1896	42,6%
1897–1913	34,4%

Német nemzetiségű 112, közülük nemes 22,3%. Arányuk a különböző periódusokban minimális mértékben változik, mert köztük a hazai német családok fiaihoz képest sok a „Tornisterkind”, katonacsalád éppen magyarországi garnizonban született fia; utóbbiaknál a számos nemességadományozás kiegyenlítő hatású. Viszont a nemések arányának csökkenését a magyarok között csak részben okozza a magyar származású polgári elem előretörése, hozzájárul a német polgárság nagy részének asszimilációja is.

Más nemzetiségű 40 tiszt (román és délszláv főleg, továbbá más szláv, olasz, „vallón”). 27,5%-uk nemes, ezt csekély számuk miatt nem érdemes időben részletezni, elég annyi, hogy köztük 1882-ig a nemések vannak többségben, azután a nemések aránya gyorsan csökken, a századforduló után minimális.

26 Azért 364, mert az 500-as minta többi tisztje olyan honvédtiszt, aki nem szolgált a közös hadseregben.

„F betűsök”

970 közös hadseregbeli aktív tiszt, akik 1867–1913 között (is) szolgáltak. Közülük Magyarországon született 267, magyar 131.

E 970 tiszt közül	17,4% nemes, mégpedig
	13,5% köznemes, lovag
	3,9% arisztokrata

A hadseregbe lépésük dátuma szerint

1867 előtt	21% nemes
1867–1882	15,5% nemes
1883–1896	16,5% nemes
1897–1913	11% nemes

A nemesek megoszlása nemzetiség szerint

német	56,2%
magyar	30,7% (nemzeti számarányuk több, mint kétszerese)
olasz	8,9%
délszláv	2,4%
cseh	1,2%
lengyel	0,6%

A német tisztek 15,5%-a nemes (köztük vannak a különböző nyugat-európai eredetű ír, vallon stb. tisztek).

Az olasz tisztek 46%-a nemes (az 1860-as években sok az északolasz tiszt, utána számuk rohamosan csökken).

A magyar tisztek 40,6%-a nemes, mégpedig 10,5% arisztokrata, 30,1% köznemes. (Az arisztokraták magas arányához járul 8 Festetics.) A magyarországi születésű tisztek 24,3%-a nemes.

A magyar tisztek között a nemesek aránya nemzedéki bontásban:

1867 előtt	50%
1867–1882	34,89%
1883–1896	37,21%
1897–1913	44,82%

A Magyarországon született nem magyarok 14,7%-a nemes, ezek főleg német tiszti családok fiai, továbbá 1-2 olasz, vallon és horvát. Közülük 5,9% arisztokrata, ami főleg a Kassa és Eger táján letelepedett báró Fiedler családnak köszönhető. A magyarországi németek 13,2%-a nemes, nemzedéki bontásban:

1867 előtt	17,8%
1867–1882	16%
1883–1896	12,5%
1897 után	6,9%

„O betűsök”

673 tiszt az „F” betűsökkel azonos alapon. Közülük Magyarországon született 197, magyar 70.

Az „O” betűvel kezdődő nevűek	21,7%-a nemes
mégpedig	5,5% főnemes
	16,2% köznemes

A hadseregbe lépésük dátuma szerint

1867 előtt	24% nemes
1867–1882	21,4% nemes
1883–1896	26,1% nemes
1897–1913	14% nemes

A nemesek megoszlása nemzetiség szerint

német	51,5%
magyar	22%
lengyel	9,6%
délszláv	7,6%
cseh	5,5%
olasz	0,7%
román	0,7% ²⁷

A német tisztek 19%-a nemes.

A magyar tisztek 45%-a nemes: 14% főnemes (Orczy, Odescalchi család), 31% köznemes.

A magyarországi születésű tisztek 25,4%-a nemes, a Lajtán túliak 16,7%-a.

A magyar tisztek között a nemesek aránya nemzedéki bontásban:

1867 előtt	67%
1867–1882	86,6%
1883–1896	33,5%
1897–1913	20,8%

A Magyarországon született nem magyar tisztek közel fele német, kétötöde szerb–horvát. 16,5%-uk nemes, éppen egyenlő a Lajtán túliak arányával. Közülük 3,2% arisztokrata, 13,2% köznemes, lovag. A német és szerb–horvát köznemesek aránya hasonló, de van néhány horvát arisztokrata. A magyarországi németek 17%-a nemes, nemzedéki bontásban:

1867 előtt	15,8%
1867–1882	15,4%
1883–1896	21,4%
1897 után	16,6%

27 Az F és O minták közti természetes eltérésben szerepet játszik, hogy a német, magyar, olasz nyelvben több az F, mint az O betűvel kezdődő családnév.

Az F és O minta összevonható, arra is készült. A HL-minta bázisa némileg eltérő, ezért az egyszerű összevonás értéke kérdéses. Milyen hipotéziseket kockáztathatunk meg a fenti minták alapján?

1. A Magyarországon született tisztek 25–35%-a származott nemesi családból. Ez a viszonylag magas arány kizárólag a magyar tiszteknek köszönhető, náluk a nemesek átlaga 42–43%. A magyarországi születésű németeknél ez az arány 16, illetve 22%, tehát megegyezik az egész tisztkarra számított 19,5%-os átlaggal. A többi nemzethez tartozó magyarországi nemesek száma és aránya csekély.

2. A magyar nemességhez tartozó tisztek magas aránya a magyar társadalomra jellemző, de a hadseregen belül nincs különösebb jelentősége annak, hogy a nemes tisztek mintegy negyede magyar, miután nagy részük a lovasságnál szolgál és ott is kevesen jutnak el közülük az ezredesi, tábornoki rangig. Egy részük a testőrséghez kerül s ebben a fényes testületben az előlépési esély csekély. Az előkelő tábornokok nagy többsége német — öröklött vagy kapott — nemesi cím viselője. Miután a közös hadseregben nemzetiséget nem ismertek, csak honosságot, születési helyet, a beosztásnál csak ez játszhatott szerepet, a magyar nemesek nem élveztek előnyt a magyarországi születésű, magyarul többé-kevésbé tudó Soldatensohnokkal szemben, amit jól mutat csekély arányuk még a huszárezredek parancsnokai között is.

3. A magyar tisztek és nemes tisztek között a főrendűek aránya valamivel csekélyebb, mint a tisztkar összességében. Miután pedig a fentiek (többségük a huszároknál, rövid szolgálat) rájuk fokozottan állnak, súlyuk a hadvezetésben csekélyebb, mint a 18. században vagy akár a 19. század első felében.

4. A magyar, illetve magyarországi nemesek aránya másképp alakult, mint a nemesek aránya az osztrák–magyar hadsereg egészében. Ha összesítjük az F és O minta adatait, azt kell látnunk, hogy az 1848-as szabadságharc előtt nemesi tisztkarban a nemesség már 1848–1866 között elvesztette többségét. *A reform után átvett tisztkar már csak alig több, mint 22%-a nemes*, tehát összetétele hasonló az 1897-ben Kandelsdorfer által konstatálthoz. Ennek okai ismertek: a szabadságharcokkal érző magyar, olasz, lengyel (és német) nemesek kimaradása, a birodalmi németek elmaradása, végül az a körülmény, hogy az 1848–1866 közti számos háborúban sok régén szolgáló nem nemes tiszt részesült rendkívüli előléptetésben.

A polgárosodás tendenciája folytatódott 1867 után, lassabban bár, tovább sülyedett a nemesek aránya, valamivel 22% alá, amiben a 70-es évek végéig szerepet játszott a tisztí pálya presztízsvesztése is. Az 1880-as, 1890-es években a tisztí iskola elvégzéséhez való ragaszkodás, az előléptetés képzettségi feltételeinek megszigorítása, a tisztí presztízsv emelkedése valamelyest növelte a nemesek arányát. Ebben az irányban hatott a tartalékos tisztek erre megnyert hányadának „aktivizálása” — czeeknél a hadsereg súlyt helyezett a származásra, családi környezetre, s számos nemesifjú, aki nem viselte volna el a kadétiskola vagy katonai réal drilljét, ezen a „kiskapun” lépett a hadseregbe.

A 19. század végétől azonban ismét erőteljesen csökken a nemesek aránya, mélyen 20% alá. Ehhez a fenti okok mellett hozzájárult a tisztkar létszámának növekedése, az iskolázott középosztály számbeli erősödése, az értelmiségi munkanélküliség fellépése. Ami a hadvezetést illeti, bár szívesen látta a patinás nevek viselőit, ter-

mészertesnek vette és nem akadályozta a tisztikar polgárosodását. Az új „polgári” elem a „Bildungsbürgertum” katonai megfelelője. A nemesség preferálása helyébe egy újfajta nemesség, a „meritokrácia” preferálása lép, ami korszerű és a tisztikar képzettségét javító tendencia, de formális (és antipraktikus) oldala is van, amit a hadvezetés felismer és időnként enyhít rajta, kiskapuk nyitásával vagy pl. a törzstiszti tanfolyam megszüntetésével.

Bár a tisztképzés reformja tulajdonképpen befejeződött az 1874-ben bevezetett, Würmb ezredes nevéhez fűződő reformokkal, az aktuális követelmények olykor módosították.²⁸ A reform után még tele volt a hadsereg gyakorlatias képzettségű, tiszti iskolát nem végzett öreg századosokkal, akikből már nem szívesen léptettek elő; tulajdonképpen az ő kiszűrésükre szolgált a törzstiszti tanfolyam, de „szűrte” a nemes vagy jobb módú tiszteket is, akik nem tették ki magukat a bukás szégyenének egy fárasztó tanfolyam végén. Az érdemi különbség az akadémiák és kadétiskolák végzősei között lassan csökkent, ezért idővel feladták a ragaszkodást ahhoz, hogy az akadémiákra csak a katonai főreálból lehessen bejutni: a világháború előtt Wiener Neustadtba már csak a növendékek fele érkezett onnan, egyharmada „civil” gimnáziumból és egyhatoda kadétiskolából.

Az eredeti elképzelés szerint a k.k. hadsereg, a honvédség és a Landwehr tisztjeit külön képezték, s bár a külön iskolák (nálunk a Ludovika és a honvéd-kadétiskolák) megmaradtak magyar tannyelvükkel, de a századvégen gyakran erősítették meg a honvédséget a „közös” tanintézetekben végzett tisztekkel, viszont századunk elején már a k.u.k. lovasságnál is találkozunk ludovikásokkal, a válaszfalak átjárhatókká váltak. Az eredeti reform két sarkköve épen maradt: a Kriegsschule kiemelt pozíciója, végzettjeinek viszonylag gyors karrierje és az elv, hogy tiszti iskola nélkül senki sem lehetett tiszt, tiszti iskolára pedig csak bizonyos középiskolai osztályokat elvégzett kiskorúakat vettek fel, tehát másutt megkezdett pályáról vagy legénységi állományból az 1880-as évektől nem lehetett a tisztikarba jutni. Az 1871. évi előléptetési szabályzat 1908-ig érvényben maradt s az 1908. évi szabályzat sem járt lényeges változásokkal.

Ferenc József hadseregének liberalizálását, polgárosulását még jobban méltányolhatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy irányítói szemei előtt két európai hadsereg képe lebegett állandóan — ezeket alaposan tanulmányozták — a porosz példakép és az orosz ellenségkép, s mindkettő ragaszkodott konzervatív és nemesi jellegéhez, hozzájuk képest a Monarchia hadserege kifejezetten és tudatosan liberális és polgári volt; a porosz hadvezetés nem is titkolta aggályait emiatt.

A porosz tisztikar 1806-ban még 90%-ig nemesi volt. A Napóleontól elszenvedett megalázó vereség, a tiltsi béke, a poroszok Königsgrätze után ott egy fél évszázaddal előbb ment végbe a reform s ennek egyik eredményeként 1815–1818 körül a tisztikarnak már közel fele polgári származású volt. Ekkor azonban egy nemesi reakció következett s főleg a magasabb posztokon visszaállt a nemesi dominancia: 1861-ben a tábornoki kar, a gyalog és lovas ezredesek 90%-a nemes, a törzstisztek 80%-a. A lovastisztikar teljesen nemesi jellegű, a gyalogos századosok

28 A tisztképzésről magyarul l. *Deák I.*: i. m. 3. fejezetét (104–123.).

és hadnagyok kétharmada nemes, a polgári származású tisztek csak a tüzér-és mérnökkarban vannak többségben; de ott még a törzstisztek, sőt ezredek között is. Társadalmi presztízsük ennek (és nem valódi fontosságuknak) megfelelően csekély.²⁹ A Dániában és Königsgrätznél győzedelmes porosz tisztikar tehát nemesi tisztikar s fegyvernemei között az „előkelőséget” tekintve szilárd válaszfalak állnak: a lovasság és gárda tisztikara túlnyomóan nemesi összetételű (a gárda-tüzérség is), a gyalogságnál kétharmad fölötti a nemesek többsége, csupán a rendes tüzérségnél és a mérnökkarban hasonló a nemesek aránya (16–18%) a megfelelő korabeli osztrák fegyvernemekéhez.

1870 után a polgárosodás és Németország egyesítése következtében nem tudták már fenntartani a tisztikar nemesi többségét, de legalább a gárdánál, a lovasságnál, a lovastüzéreknél ragaszkodtak hozzá. A századfordulón a k.u.k. ezredekhez képest sokkal nagyobb a különbség a német ezredek között — az előkelő gyalogezredek (berlini gárdaezred, altonai, hannoveri gyalogezredek) tisztikarának csak 10–20%-a polgári származású, a félreeső keleti garnizonokban 80% fölött van, Kelet-Poroszországban lovasezred tisztikarában is *előfordul* a polgári többség.³⁰ Németországban ezután is nagy súlyt helyeztek a tisztjelölt származására, a tisztképes polgárság körét szűkebben vonták meg, mint a Monarchiában, kizárva a kétkézi munkát végző kispolgárokat, a zsidó, szociáldemokrata vagy radikális polgárokat. Ha lehetséges, még erősebben preferálták a tisztek és állami hivatalnokok fiait. Az 1862–1867 között felavatott tiszteknek 49%-a nemes, de a „polgárok” többsége is tiszti, hivatalnoki, birtokos családból származik, iparos, kereskedő, tőkés stb. fia mindössze 8%. 1913-ban a porosz tisztek 31%-a nemes, a vezérkari tisztek 50%-a, a tábornokok és ezredek 56%-a.³¹ (1932-ben még a német aktív tisztek 23,8%-a nemes.)

Bár az egyesült Németországban a porosz szellem és hadsereg dominált, meg kell említeni, hogy egyes, látszatönállóságukat megőrző német tagállamok tisztikara összetételében meghatározó maradt a saját hagyomány és a porosztól eltérő társadalomkép. Így a szász tisztikarban

1862-ben	70%
1872-ben	79,2% polgári származású. ³²

Az Ausztriánál is liberálisabb Bajorországban a polgári elem a tisztikarban már 1866 előtt megközelítette a 40%-ot.

1870-ben	75%
1904-ben	77%
1911-ben	82% ³³

29 Franz Carl Endres: Soziologische Struktur und ihr entsprechende Ideologien des deutschen Offizierkorps vor dem Weltkriege. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 58(1927) 290–291.; Karl Demeter: Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945. (2. kiadás) Frankfurt 1962. 9–21.

30 F. C. Endres: i. m. 295–297.

31 K. Demeter: i. m. 21–24. L. még Gordon A. Craig: The Politics of the Prussian Army 1640–1945. Oxford 1955.

32 K. Demeter: i. m. 1. fejezet.

33 Hermann Rumschöttel: Das bayerische Offizierkorps 1866–1914. Berlin 1973. 62–63.

A fejlett iskolarendszerrel rendelkező Bajorországban az érettségi a 19. század második felében nagyobb presztízt biztosított a nemesi címnél. 1872-ben rendeletileg tették kötelezővé a tisztjelöltek érettségijét, bár mereven nem ragaszkodtak hozzá; az utánpótlás ott is legnehezebb évtizedében, az 1870-es években az új tisztek mintegy 19%-ának, főleg nemesifjaknak engedték el a gimnáziumi vagy katonai reálgimnáziumi érettségét.³⁴

Bár Ferenc József tisztikarában (ide értve a honvédséget és a Landwehrt is) nem preferálták többé a nemesi származásúakat, szívesen látták a nemesi cím használatát, de azt részletesen szabályozott igazoló eljáráshoz kötötték (közismert főrangú családoknál ettől eltekintettek).³⁵ Ha valaki jogosulatlanul viselt nemesi címet vagy előnevet, az ellen fegyelmi eljárás indult, mely különösen súlyos esetben rangvesztéssel is járhatott. Többször szabályozták (utoljára 1916-ban) a tisztek nemesítési eljárását, általában könnyítve a feltételeken — a korszellemet tükrözi, hogy mind több tiszt volt, aki nem élt jogosultságával és nem kért nemességet 30., illetve 40. letöltött szolgálati éve vagy bizonyos kitüntetések után.

A közös huszárezredek tisztikarának összetétele 1871–1913

Huszárezredek 1871						
ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
1	1	6	12	3	12	34
2	2	1	6	6	26	41
3	2	5	8	1	20	36
4	1	4	8	5	21	39
5	2	3	6	0	21	36
6	3	1	5	5	27	41
7	0	6	13	5	17	41
8	0	1	10	3	25	39
9	2	7	11	3	17	40
10	2	10	5	4	14	35
11	2	4	9	2	21	38
12	2	5	8	6	16	37

34 I. m. 47–48. Azon túl, hogy a fenti néhány adatot átvettem *G. A. Craig, K. Demeter, F. C. Endres és H. Rumschöttel* id. műveiből, ezek a munkák módszertani szempontból példamutatóak voltak számomra.

35 Zusammenstellung der für das k.k. Militär bestehenden Vorschriften in Adelsangelegenheiten. Militärische Zeitschrift 3(1862) 3. sz. 79–87.; 27161900. hadügyminiszteri rendelet a nemesség igazolásáról. — Vorschrift betreffend Adelsangelegenheiten. Wien 1916.

Huszárezredek 1871

ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
13	1	2	13	5	15	36
14	0	7	13	1	18	39
össz.	20	62	127	53	270	532
%	3,75%	11,6%	23,9%	9,96%	50,75%	100%

Huszárezredek 1889

ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
1	1	7	9	4	19	40
2	3	7	4	6	17	37
3	6	6	4	6	22	44
4	5	2	13	6	18	44
5	1	5	9	13	16	44
6	2	5	12	8	15	42
7	4	7	10	6	14	41
8	3	4	12	6	17	42
9	4	3	15	2	15	39
10	0	5	9	6	24	44
11	7	8	8	3	17	43
12	2	4	19	9	8	42
13	3	5	10	2	21	41
14	1	5	10	4	19	39
15	2	4	11	7	21	45
16	2	2	12	8	17	41
össz.	46	79	167	96	280	668
%	6,90%	11,80%	25%	14,40%	41,90%	100%

Huszárezredek 1897

ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
1	1	5	8	4	23	41
2	1	5	10	9	16	41
3	1	4	6	6	25	42
4	2	5	14	4	16	41

Huszárezredek 1897

ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
5	8	5	8	12	14	47
6	3	5	19	8	15	50
7	6	9	11	7	11	44
8	2	6	14	6	14	42
9	3	11	9	7	13	43
10	0	6	12	7	18	43
11	4	12	12	3	19	50
12	2	4	18	11	13	48
13	2	3	18	2	17	42
14	5	4	19	1	12	41
15	0	4	13	4	19	40
16	2	0	16	3	19	40
össz.	42	88	207	87	264	695
%	6%	12,66%	29,80%	12,50%	38%	100%

Huszárezredek 1913

ezred száma	magyar arisztokrata	más arisztokrata	magyar nemes	német nemes	polgár	összesen
1	1	4	15	5	30	55
2	3	0	12	11	25	51
3	0	3	11	10	30	54
4	1	0	10	7	37	55
5	4	5	12	12	25	58
6	1	8	28	8	12	57
7	4	11	20	4	9	48
8	4	3	19	5	24	55
9	2	8	8	11	15	44
10	3	0	17	6	26	52
11	3	3	17	–	22	54
12	2	3	11	9	23	48
13	1	2	17	3	31	53
14	2	1	16	6	25	50
15	0	3	13	6	28	50
16	1	4	14	8	23	50
össz.	30	58	240	120	385	833
%	3,60%	7%	28,80%	14,40%	46,20%	100%

TIBOR HAJDU
FROM A NOBLEMEN'S TO A GENTLEMEN'S OFFICER CORPS

After its defeat at Königgrätz in 1866 the Habsburg army was subjected to a series of radical reforms. One of the aims of these reforms was to create a modern military force but the other was an adjustment to the norms and spirit of post-revolutionary society which was based on a capitalist system and formal legal equality. This chapter is part of a larger study which examines this process mainly from a Hungarian view-point. The chapter deals specifically with social stratification, examining in numerical terms how the Officer Corps lost its aristocratic/noble character with a look at the changes which occurred in the percentage of noblemen (including those of aristocratic background) among the Officer Corps.

If we determine that until the mid-nineteenth century the Habsburg army's Officer Corps was comprised of noblemen, this does not mean that it had been indeed compulsory for an officer to be a nobleman. The majority of officers were in fact noblemen, but a significant number were commoners, and this was especially true among the younger officers. These latter were expected to earn the title of nobleman through the bearing of the sword: it was this to which they aspired. Meanwhile, they were expected to take on the forms of behaviour of the majority — in service and in their private lives. Few of the officers received their training at military college: most served for many years as non-commissioned officers (even young noblemen which would have been unimaginable later in the period of "legal equality") until their commissioning by the leader of the regiment. The leader of the regiment would often treat young noblemen advantageously when it came to commissioning.

The study shows that the proportion of commoners increased significantly between 1848 and 1866 — for the most part among the younger officers. One cause of this was the process whereby society was becoming increasingly bourgeois, but another reason was that many Hungarian, Polish and Italian noblemen left the army at the time of the 1848 revolution and in subsequent years. Furthermore, the introduction of compulsory training at Officer College was not according to the taste of every young nobleman.

In 1866, sixty percent of the generals were of aristocratic background and an overwhelming majority were noblemen. By 1889, this proportion had decreased to 42 percent and by 1897 to 23.8 percent. By 1913, just 16 percent of the generals were aristocrats. Most generals achieved noble status themselves which is of no special significance given that, in earlier centuries too, the title of nobleman had usually been earned through military achievement. Meanwhile, since the revolutionary period, the number of old Hungarian aristocrats among the corps of generals and colonels had been extremely low. And there was later no change in this irreversible process.

In 1871, in only about half of even the exclusive Hussar regiments were noblemen in a majority, and among the non-cavalry services change was even more rapid. Just a small proportion of the traditionally numerous and military-service-oriented Hungarian noblemen remained loyal to the army: those who did enter did so as Hussars. Marrying after a few years of service, these men would retire with the rank of lieutenant or perhaps with the rank of captain.

Between 1867 and 1896, twenty percent of lieutenants entering the army were of noble stock: among the Hungarian lieutenants this number was still about 40 percent. According to the first official statistics (made in 1897), the proportion of noblemen was 22 percent, yet, in the fifteen years preceding the Great War just 12–13 percent of lieutenants were noblemen. The article analyses in detail the nationality of the nobleman officers and the differences between the various services and points out that the traditional patterns existed

as late as in 1914. The decrease in the number of noblemen is rapid but not uniformly continuous. There are periods of stagnation and even periods when the process was reversed such as in the second half of the 1850s or in the 1880s and 1890s. The imperial body-guard continued to be comprised mainly of noblemen. However, this was a stately group and not an elite military unit as it was in the Prussian and the Russian armies.

After 1848 there was a rapid expansion of numbers serving in the military bureaucracy and in the medical, technical and administrative services. Right from the beginning there were few noblemen serving in these areas and the status of these men as officers was far from clear. For this reason, their relationship to the real Officer Corps was strained. While those aristocrats remaining in the army kept close relationships with their fellow officers regardless of their background (addressing them with the informal "Du" rather than the formal "Sie"), they were increasingly reluctant to extend such informality of address to the military bureaucrats and medics or to the reservist officer corps, which was also called into existence after Königgrätz.

A HONFOGLALÁS 1100. ÉVFORDULÓJÁHOZ

Pillantás a finnugor világba*

KYÖSTI JULKU

A finnugor népek kialakulása

Két éve Szombathelyen egy, az uráli népek őstörténetével foglalkozó konferencián arra az óvatos következtetésre jutottam, hogy a finnek legalább 5000 éve élnek mai hazájuk területén¹; azonban az is lehetséges, hogy ez az időtartam még sokkal messzebbre nyúlik vissza. Most, két év munka és több szakemberrel történt megbeszélés után kész vagyok egy lépéssel tovább haladni: véleményem szerint ez az időszak valójában sokkal hosszabb volt.

A dogmatikus felfogás szerint őseink Kr. u. 100–800 között vándoroltak be Észtorzából Finnország területére.² Ez a nézet nem helytálló, és csupán egy hipotézis volt. Miután ezt elég hosszú időn át ismételték, feledésbe merült, hogy csak egy hipotézisről van szó, s magától értetődő igazsággént kezelték.

A következőkben új lehetőségeket szeretnék keresni. Newton azt mondta: *Hypotheses non fingo*. Ezt most szeretném megfordítani: *Hypotheses fingo*.

1 Kyösti Julku: Zur Entstehung des finnischen Volkes. Specimina Sibirica 10(1994) 77–88.

2 Alfred Hackman: Die ältere Eisenzeit in Finnland. I. Die Funde aus den fünf ersten Jahrhunderten b. Chr. Helsingfors 1905.

* Magyarország — évszázados hagyományainknak megfelelően ezúttal is egyeztetendő késéssel — ez évben emlékezett meg a magyar törzsek Kárpát-medencébe érkezésének 1100. évfordulójáról. A megemlékezések színvonalának értékelése nem a mi feladatunk, büszkén állíthatjuk azonban, hogy a hazai tudományosság ezúttal is megtette a magáét.

A Magyar Nemzeti Múzeum reprezentatív régészeti kiállításának világszínvonalon kivitelezett katalógusa („Őseinket felhozád”. A honfoglaló magyarság. [Kiállítási katalógus]. Szerk. Fodor István és mások.) nálunk szokatlan módon már a kiállítás megnyitásának napjára (1996. márc. 15.) elkészült. 1996 decemberében befejeződött az MTA Őstörténeti Munkabizottsága által szervezett többéves, ötrészes konferenciasorozat is, amelynek feladata jelenlegi ismereteink — nemzetközi segédlettel való — rendszerezése volt. (A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk. Györffy György.) Eredményeiből két kötet már megjelent (Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994.; A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Bp. 1996.), egy közvetlenül megjelenés előtt áll (Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László–Veszprémy László), egy nyomdában van (Honfoglalás és néprajz. Szerk. Kovács László–Paládi Kovács Attila); az utolsó szerkesztési munkálatai természetesen még nem kezdődhettek meg. A legújabb eredményekből ízelítői kaphattak mind a Magyar Tudományos Akadémia májusi közgyűlésének, mind pedig a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Rómában rendezett IV. kongresszusának résztvevői. Mivel azon kísérletünk, hogy az ún. „kettős honfoglalásról” e hasábkon vitát nyissunk, meghiúsult, szokatlan megoldáshoz folyamodtunk. Igyekeztünk ízelítőt adni azon finn és ugor népek sorsának alakulásáról és mai állapotáról, akiktől már jóval a honfoglalás előtt elváltunk, de akikkel azóta kölcsönösen ápoljuk a rokonságot, mióta az őstörténet kérdései egyáltalán felmerültek.

A szerkesztőség

A finnek származásáról szóló hagyományos felfogás, az ún. áttelepülés-elmélet a 60-as, 70-es években kezdett megdőlni.³ A korábbi felfogásoktól eltérően bizonyíthatóvá vált a betelepülés kontinuitása a bronzkortól a rómaiak előtti vaskoron keresztül egészen a történelmi időszámításig. A bronzkor Finnországban Kr. e. 1300 táján vette kezdetét, a vaskor pedig Kr. u. 1200 körül ért véget, azaz átnyúlt a történelmi időbe. Tehát a fémkor kb. 2500 évig tartott. Ez alatt az időszak alatt különböző irányokból kis csoportok érkeztek Finnországba, amelyek azonban gyorsan összeolvadtak a helyi lakossággal. Ami a helyi, azaz az alapnépességet illeti, teljes kontinuitás uralkodott, s — nézetem szerint — ez a népesség csak finn lehetett.⁴

Mivel ezen időszak folyamán semmiféle olyan nagy átalakulást nem találunk, amely bizonyíthatóan áttelepülésre utalna, ezt az eseményt a kőkorból kell keresnünk. S most célszerű, ha ezt az emberi jelenlét első finnországi nyomaival kezdjük.

Milyen volt Finnország ebben az időben? (Yoldia-tenger: Kr. e. 8200–7500, Ancylus-tó: Kr. e. 7500–5500.) Ennek a periódusnak a kezdetén Finnország csak egy keskeny földhát volt a Ladoga-tótól északra a Jeges-tengerig. Ebből a földhátból kinyúlt egy félsziget délnyugati irányba, s a földhát nyugati oldalán volt egy szigetcsoport. Az akkori Finnországnak jéghideg lakóhelynek kellett lennie.

Az első leletek magános lelőhelyek (Antrea, Kirkkonummi, Heinola) vagy meglehetősen kicsi, elszórt táborhelyek (Ristola Lahti, Kuure Paltamó, Kirkkosaari Suomussalmi, Askola stb.). A finnországi jelenségeket csak a környező kultúrák figyelembevételével lehet jól megvilágítani. Négy ilyen központ volt.

A legősibb kultúra Finnország szomszédságában a Jeges-tengernél fekvő Finnmarkban (ma Norvégia) található Komsa-kultúra volt, amelyet a régészek, eredetét tekintve, nyugaton, Dél-Skandináviába helyeznek.⁵ Ez azonban nem feltétlenül helytálló, mivel a Fehér-tenger partján fekvő Kemiben⁶, az Onyega-tótól északra lévő Povenetsben⁷, a kaarre-i Paltamóban⁸ és a suomussalmi Kirkkosaariban⁹ olyan leleteket találtak, amelyek ugyanabba a praeboreális időbe sorolhatók. A Komsa-kultúra földrajzi kapcsolatai még tisztázatlanok. Ugyanez érvényes a Komsa-kultúra és a későbbi kőkori kultúrák kapcsolataira is.

3 C. F. Meinander: Dälvits. En essä om förromersk järnålder. Finskt Museum 76(1969) 27–69.

4 Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17–19. 1. 1980. Helsinki 1984. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 131.)

5 Johs. Bøe-A. Nummedal: Le Finnmarkien. Les origines de la civilisation dans l'Extrême-Nord de l'Europe. Oslo-etc. 1936. (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning B XXXII.); E. A. Freunde: Komsa — Fosna — Sandarna. Problems of the Scandinavian Mesolithicum. Acta Archaeologica (København) 19(1948) 1–68.; Knut Odner: Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger. Tromsø-etc. 1966. (Tromsø museums skrifter XII.); Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fenno-Skandia. Oslo Occasional Papers in Social anthropology 1983. 9. sz.

6 G. A. Pankrusev: Mezolit i neolit Karelii. I. Mezolit. Leningrád 1978.

7 N. N. Gurina: Oleneostrovskij mogil'nik. Moszkva–Leningrád 1956. (Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, N° 47.)

8 Ari Siiriäinen: Archaeological Shore Displacement Chronology in Northern Ostrobothnia, Finland. Iskos 2(1978) 5–23.

9 Matti Huurre: Suomussalmi esihistoriallisella ajalla. In: Uő.–Oiva Turpeinen: Leipä luonnosta. Suomussalmen historian kymmenen vuosituhatta. Keuru 1992. 25. Vö. 5. sz. térkép.

A Kemiben, a Fehér-tenger partján talált mezolit leletek valószínűleg keleti vagy délkeleti eredetűek. Az Onyega-tónál és azon túl felfedezett leletek mind keleti, mind déli elemeket tartalmaznak, s az itt élő nép csak kevert lehetett.¹⁰ A déli és délkeleti elemek jellemzik a Finnországtól délre, Észtországban található Kunda-kultúrát is.¹¹ A Kunda-kultúrát nagyon szívesen kapcsolják össze az Onyega-kultúrával, s így nyugati Kundáról (Észtország) és keleti Kundáról (Onyega-kultúra) beszélnek.¹² A Kemiben található mezolit táborhelyek tehát valószínűleg az arktikum képviselői.¹³

A finnországi őstörténeti kultúrák közül az első nagy periódust a Suomusjärvi-kultúra képviseli, amely időben Kr. e. kb. 6500-tól 4200-ig tartott.¹⁴ A leletekből arra lehet következtetni, hogy a Suomusjärvi-kultúra meglehetősen zárt volt, mivel nincsenek közvetlen megfelelői.¹⁵ Azonban néhány esetben hasonlóságot mutat a keleti és a déli elemekkel, s ezeknek a hasonlóságoknak az alapján le kell vonnunk a következtetést, hogy a Suomusjärvi-kultúra ugyanazok közt a nagy keretek közt fejlődött ki, mint az első finnországi mezolit lelőhelyek.

A Suomusjärvi-kultúra zártságára is könnyű magyarázatot találni. Több tény szól amellett, hogy a Suomusjärvi-kultúra fókavadászatra specializálódott. Másutt a környéken nem voltak hasonló természeti körülmények.

A finn őstörténetben rendkívül fontos fordulat ment végbe Kr. e. 4200 körül, amikor a tulajdonképpeni neolit kor a kerámia megjelenésével kezdetét vette. Ekkor kezdődött az ún. fésűs kerámia korszak, amely tulajdonképpen egész Északkelet-Európát lefedte. Finnországban a fésűs kerámia első szakaszát korai fésűs kerámiának vagy — egy fontos lelőhely után — Sperrings-kultúrának nevezik. A fő probléma most az, hogy vajon a fésűs kerámia megjelenése Finnországban új népesség bevándorlását is jelentette-e vagy csak egy innováció volt, amely a Suomusjärvi-kultúrában is elterjedt. A probléma meglehetősen nehéz, azonban mégis lehetséges megoldást találni rá, annak ellenére, hogy mindkét felfogás mellett szempontok egész serege szól.

A kontinuitás mellett érvelnek mindenekelőtt a topográfiai szempontok. A Suomusjärvi-kultúra és a Sperrings-kultúra telepei szinte azonosak. Mindkét kultúra legfontosabb telepei a tengerparton találhatók, ami erősen a kontinuitást bizonyítja. Mindazonáltal a Suomusjärvi-kultúra idejéből származó telepek közül sok kiment a használatból, azonban ez bizonyára a szárazföld emelkedése miatt gyorsan megváltozó természeti körülményekre vezethető vissza (példaként álljon itt az Ős-Saimaató egykori lefolyása, amely Pihtipudas és Lestijärvi vonalán húzódott). Vannak

10 N. N. Gurina: i. m.

11 Karin Mark: Zur Entstehung der gegenwärtigen Rassentypen im Ostbaltikum. Helsinki 1958. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja [= SMYA] 59:4.); Uő.: Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie. Tallinn 1970.

12 Milton G. Nunez: A Model for the Early Settlement of Finland. Fennoscandia Archaeologica 4(1987) 8.

13 I. m. 7–8. Vö. pl. Heikki Matiskainen: Studies on the Chronology, Material Culture and Subsistence Economy of the Finnish Mesolithic, 10000–6000 b. p. Iskos 8(1989) 68–70.

14 Ville Luho: Die Suomusjärvi-Kultur. Die mittel- und spätmesolithische Zeit in Finnland. Helsinki 1967. (SMYA 66.)

15 C. F. Meinander: Kivikautemme väestöhistoria. In: Suomen väestön esihistorialliset juuret i. m. 22–29.

azonban megkülönböztető jegyek is a két kultúra között. Ezek közül csak a harci fejszék típusának megváltozását említem meg. Ebből azonban nagyon távoli kapcsolatokra lehet következtetni. Csak a Sperrings-kultúra és a vele egyidejű uráli kerámia rokonságát említem. Mindent összevetve azt szeretném állítani, hogy több és nyomósabb érv szól a kontinuitás mellett. Nagyon nehéz egy bevándorlási hullámot feltételezni erre az időszakra.¹⁶

Kr. e. 3200 körül a Sperrings-, avagy a korai kerámia átalakul, létrejön az ún. tipikus fésűs kerámia és ezt mindenképpen nagyon fontos változásnak kell felfognunk. Ekkor olyan sok újítás jelenik meg a kultúrában, hogy a régészek többsége úgy gondolta, a népesség is mozgásban volt. Be kell vallanom, hogy korábban magam is ezt a nézetet képviseltem. Azonban a kérdés, hogy ez innováció vagy bevándorlás volt-e, továbbra is problematikus marad.¹⁷

Ebben az időszakban olyan sok újítás jelenik meg, hogy itt lehetetlen valamennyit felsorolni. Hadd említsek csak néhány központi vonást. A telepek helyét új szempontok alapján választották ki. Már nem a tengerparton laktak, hanem a települések meglehetősen egyenletesen oszlottak el a szárazföldön is. Fontos tény volt a Saimaa-tó hatalmas területének meghódítása és állandó lakóhelyként való használatba vétele. Tehát a telepek helyének kiválasztása egészen másként történt, mint a Sperrings-kultúrában vagy az azt megelőző Suomusjärvi-kultúra idején. További innováció volt az ún. sátras csoportok megjelenése, amelyekről különböző helyeken kerültek elő leletek.

A nyugati tipikus fésűs kerámia kiáramlási központjának a régészek a Ladoga-tó környékét tekintik. Ez a dolog is problematikus, mert éppen ez a terület nemcsak a tipikus fésűs kerámia tiszta formáját reprezentálja, hanem az ún. gödrös kerámia központjai is nagy számban megtalálhatók itt. Földrajzi értelemben azonban ez a vidék kiválóan elképzelhető mint a kiáramlás központja, ha az ember meggondolja, hogy ez a stílus északnyugat felé Finnországban, Észak-Karjalában és délnyugati irányba a Baltikumig elterjedt.

Ez az expanziós központ azonban csak hipotézis. Konkrét leletekkel ennek a központnak a létezését a mai napig nem tudták bizonyítani. A népesség mozgását is homály fedi. Amíg ez teljesen nem bizonyítható, addig nagyon szkeptikusan viszonyulok ehhez a hipotézishez. Szívesebben indulok ki egy olyan gondolatból, amely a lakosság kontinuitása mellett szól. Véleményem szerint ez esetben is inkább innovációról beszélhetünk, mint egy új népesség áttelepüléséről.

16 I. m. 29–34. Vö. *István Fodor*: Suomalais-ugrilaisen arkeologian pääongelmia. In: Suomalais-ugrilaiset. Toimittanut Péter Hajdú. Pieksämäki 1975. 56.

17 *H. Moora*: Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme. Helsinki 1958. (SMYA 59: 3.); *Lembit Jaanits*: Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme. Sovetskoe finno-ugrovedenie 10(1974) 225–237.; *Christian Carpelan*: Katsaus saamelaisten esihistoriaan. In: Suomen väestön esihistorialliset juuret i. m. 97–108.; *Uő.*: Saamelaisten ja saamelaiskulttuurin alkuperä arkeologin näkökulmasta. In: Lapin Tutkimusseuran vuosikirja 16(1970).; *Matti Huurre*: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Keuru 1979.; *Torsten Edgren*: Kivikausi. In: Suomen historia. I. Espoo 1984. (Bár *T. Edgren* nem a fésűs kerámia kultúra népességének nemzeti [etnikai] hovatartozását tárgyalja.) Vö. *C. F. Meinander*: Kivikautemme väestöhistoria i. m.

A tipikus fésűs kerámia megjelenése után nincs olyan nagyobb változás, amely egy finnugor, pontosabban balti finn népcsoport bevándorlására utalna. Hamarosan a fésűs kerámia kultúrájának elterjedése után ugyan lezajlott egy nagy változás, amikor az ún. harcifejszés kultúra mind Finnországban, mind a Balti-tenger egész vidékén elterjedt. Ennek a bevándorlásnak a kiindulópontja azonban elég világos: a Balti-tenger déli partján, mindenekelőtt a Visztula torkolatánál alakult ki. Finnországba Kr. e. 2500 körül érkezett el. Arra lehet következtetni, hogy a harcifejszés kultúra népe az évszázadok folyamán összeolvadt a helyi finn népességgel. Ebben az összefüggésben teljesen mindegy, hogy milyen szociális viszonyok uralkodtak ezek között a csoportok között. A legfontosabb az, hogy a bevándorlók nyomot hagytak a finn nyelvben, de elsajátították azt.¹⁸

A harcifejszés kultúra és a finn kultúra összeolvadásából keletkezett az ún. Kiukainen-kultúra, amely a fémkorig uralkodó volt.¹⁹ Már korábban megállapítottam, hogy egy jelentősebb bevándorlás Finnországba egyik fémkor idején sem bizonyítható, noha kis csoportok — pl. észtek és germánok — áttelepültek.

Mivel semmiféle nagy törést nem tudunk kimutatni Finnország őstörténetében, amely a finnek tömeges vándorlásoként lenne értelmezhető, így csak egy lehetőség marad számunkra: a finnek vagy réges-régi őseik mindig — azaz kb. 9000 éve — itt éltek. Mit jelent azonban ez a feltételezés a hagyományos finnugor őstörténet-kutatás szempontjából? A hagyományos felfogás a közös uráli őshazáról és a Volga menti finnugor őshazáról szóló hipotézis. Mivel azonban most fel kell tennünk, hogy a finnek (ugyanúgy a többi balti finn nép, pl. az észtek) legalább 9000 éve élnek mai hazájuk területén, a tradicionális kronológia nem állja meg a helyét.

Meg kell jegyeznünk, hogy a dogmatikus felfogások, amelyek még röviddel ezelőtt a nyelvészetben uralkodtak, lassanként megváltoznak. Nagyon találóan jellemezte Mikko Korhonen, finn nyelvészprofesszor a mai helyzetet: „A finnugor őshaza kérdésében nincs akkora egyetértés, mint az uráli őshazát illetően. Leginkább három elmélet áll a viták középpontjában. Az első szerint a finnugor őshazát a Káma folyó környékén és a Volga nagy kanyarulatánál kell keresni. A második az Urál-vidéki őshaza, a harmadik pedig egy széles terület a Baltikumtól az Urál hegységig. Ezeken a fő irányokon kívül a nézetkülönbségek részleteket érintenek leginkább. Kétségteljesen lehetséges, sőt valószínű, hogy a finnugor népesség az alapnyelv felbomlása előtti időszakban egy nagyon széles területen élt, amely Magyarország és Fennoskandia kivételével talán a finnugor népek által jelenleg lakott terület egészét átfogta. Ezt a nézetet azzal indokolták, hogy a vadászatból és halászatból élő lakosságnak a kőkorban széles élettérre volt szüksége. A vadászó életmódból adódó mobilitás révén hosszú időn át fennmaradtak a kapcsolatok nagy területeken és a nyelv megőrizte relatív nagyfokú egységességét.”²⁰ A Korhonen említette három el-

18 *Aarne Äyräpää*: Über die Streitaxtkulturen in Russland. Studien über die Verbreitung neolithischer Elemente aus Mitteleuropa nach Osten. Helsinki 1933. (Eurasia Septentrionalis. Antiqua VIII.); Suomen kivikauden kulttuurimuodot. Suomalainen Tiedekatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat. 1937. Helsinki 1939.; *Torsten Edgren*: Studier över den snökeramiska kulturens keramik i Finland. Helsinki 1970. (SMYA 72.)

19 *C. F. Meinander*: Die Kiukaiskultur. Helsinki 1954. (SMYA 53.)

20 *Mikko Korhonen*: Suomen vanhimmista kantakielistä. In: Suomen tieteen oluttuvuusia. Porvoo 1978. 59.

mélet közül látszólag csak az utolsó illik bele Finnország régészeti valóságába, azonban Korhonen határozottan kizárja Fennoskandiát, s ezzel Finnországot is. Szeretnék J. Koivulehto 1988. évi állásfoglalására is utalni: „A dolog tehát úgy áll, hogy a finnugor törzsek egy széles területen legkésőbb már akkor ott éltek, amikor az ősi indoeurópai jövevényszavak bekerültek a nyelvbe. Ez a terület nyilvánvalóan a Balti-tenger partjától az Urálig húzódott.”²¹

Az azonban világos, hogy most a nyelvészeknek ezen engedményei sem elegendők többé. Ezért ha a fentiek megállják a helyüket, ugyanazt szeretném állítani az összes balti finn nép őstörténetéről. Ez azt jelenti, hogy a balti finn népek Volga-vidékről a Balti-tengerhez történő vándorlásának több mint 100 éves hipotézisét nem lehet tovább tartani.

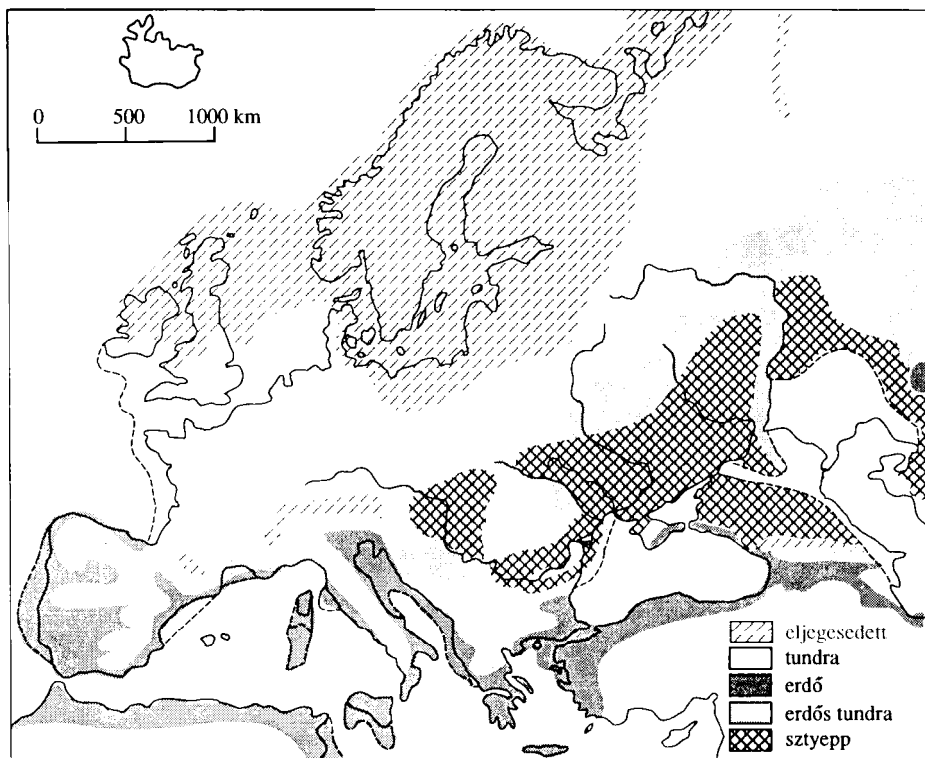
Az utolsó jégkorszak végének földrajzi viszonyaiból kell kiindulnunk. Észak-Európát és Észak-Szibériát még jég borította. Kr. e. 13 000 körül kezdődött meg a jég olvadása és visszahúzódása. A 4., 5. és 6. térképen láthatjuk a későpaleolit településeket és a népesség mozgásának legfontosabb irányait. A fő irányok világosan láthatók: délről északnak és délkeletről északnyugat felé. Véleményem szerint a finnugor népek őshazájának valahol a periglaciális övezetben kellett lennie. A finnugristák hagyományos felfogása az őshazát az Urál hegységbe, a Kaszpi-tenger medencéjétől északra helyezi el, később a Volga nagy kanyarulatánál. Régészetileg azonban a balti finneknek a Volga kanyarulatától a Balti-tengerig történő vándorlását sohasem bizonyították be. Egy ilyen mezolitikori vándorlás a tradicionális őshazából keresztezte volna az általános mozgási irányokat. Most csak azt tudjuk mondani, hogy a finnugor őshaza valahol a periglaciális övezetben helyezkedett el. Az elkövetkező kutatás feladata, hogy közelebbről meghatározza ezt a területet. Milyen messzire terjedt ki nyugat felé a mezolitikumban ez a lakóhely, egyelőre nyitott kérdés marad. Azonban már most felállíthatunk néhány hipotézist.

A finn őstörténetben a finn és a lapp nép a jelenlegi ismeretek szerint egy nemzetet alkotott. Az elválás a harcifejzsés kultúra népének vándorlásával kezdődött meg Kr. e. 2700 táján. A szétválási folyamat nagyon lassú volt, s a végső fázisát történelmi forrásokból ismerjük. Egyes települések csak ebben a században vesztették el lapp jellegüket. A lapp elem csaknem egész Finnországban nyomokat hagyott, pl. a helynevekben. Létezik tehát egy lapp szubsztrátum. S most feltehetünk egy nagyon fontos kérdést: Van-e finnugor szubsztrátum az indoeurópai nyelvekben? A válasz nagyon rövid és egyértelmű: igen, van.²²

Ebben az összefüggésben nincs lehetőségem közelebbről ebbe a lenyűgöző problémába belemenni. Még nem tudjuk pontosan, hogy ez a finnugor vagy balti finn elem Közép-Európában nyugati irányba milyen messzire terjedt el. Azonban már most állíthatjuk, hogy a finnugor népek őshazájának a periglaciális övezetben nyugattól az Urálig kellett terjednie.

21 *Jorma Koivulehto*: Lapin ja itämerensuomen suhteesta. Ieur.-Tr-yhtymän korvautuminen lainoissa. *Virittäjä* 92(1988) 46.

22 Interview von *Kalevi Wiik* im Rundfunk im April 1995. Vortrag von *Kalevi Wiik* in Jyväskylä im August 1995, Handschrift. Über die modernen Auffassungen über die genetischen Verbindungen des finnischen Volkes. Vö. mindestens *L. Luca Cavalli-Sforza–Paolo Menozzi–Alberto Piazza*: *The History and Geography of Human Genes*. Princeton–New Jersey 1994.

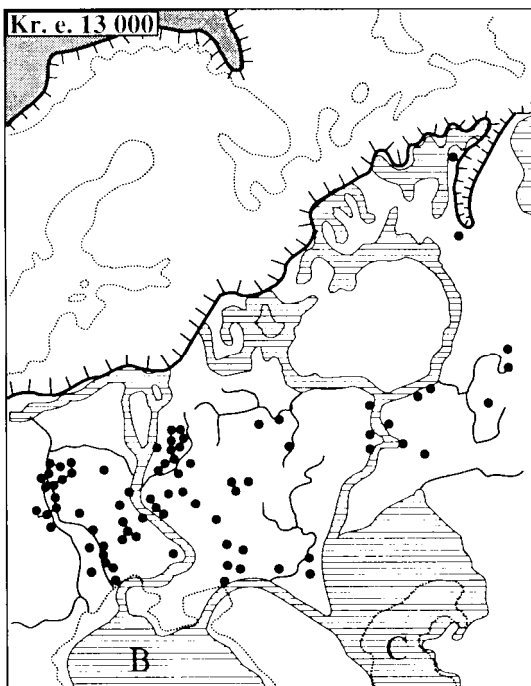

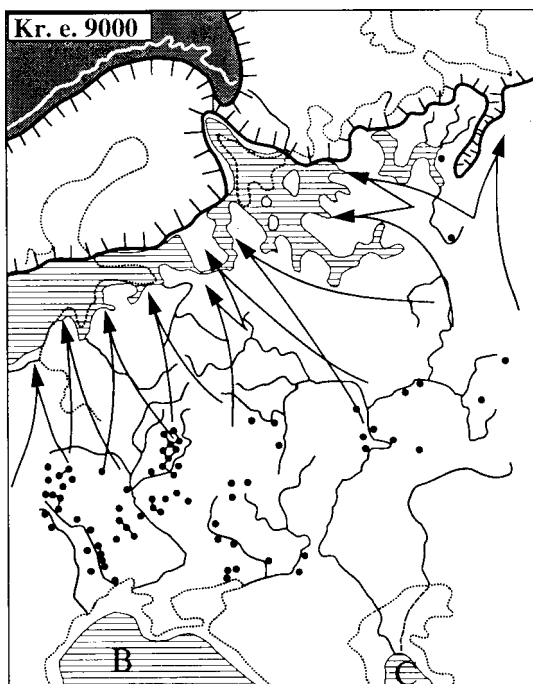
1. térkép

Európa természeti viszonyai az eljegesedés maximális szakaszában kb. 18 000–20 000 évvel ezelőtt *Paul Mellars* nyomán. (*Paul Mellars: The Upper Palaeolithic Revolution. The Oxford Illustrated Prehistory of Europe. Oxford 1994. 43.*) A fehér sáv a tundrát, a világosszürke pedig a parkundrát, azaz a tajgát jelenti. Ezt a zónát periglaciális zónának is nevezhetjük. A periglaciális zóna természeti viszonyainál fogva voltaképpen meglehetősen egységesen egészen az Atlanti-óceántól a Bering-szorosig húzódott.

2. térkép

Az orosz fennsík településképe kb. 15 000 évvel ezelőtt, *Milton G. Nunez* nyomán. (*Milton G. Nunez: A Model for the Early Settlement of Finland. Fennoscandia Archaeologica 4[1987] 5.*)

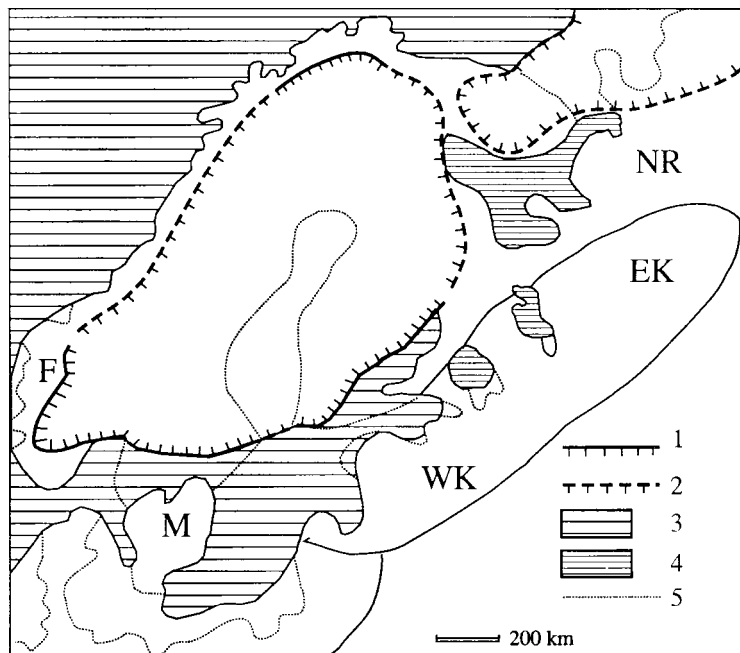

3. térkép

A letelepedés Milton G. Nunez szerint valószínűleg délről észak felé terjeszkedett, nem pedig keletről nyugatra. Az, ami Kelet-Európát illetően igaznak bizonyul, érvényes Közép- és Nyugat-Európa vonatkozásában is. A természeti viszonyok nem hagynak más lehetőséget. (Milton G. Nunez: A Model for the Early Settlement of Finland. Fennoscandia Archaeologica 4[1987] 5.)

4. térkép

Környezeti kultúrák Finnországban a jég visszahúzódásának kezdetén kb. 10 000–9000 évvel ezelőtt, Milton G. Nunez nyomán. (Milton G. Nunez: A Model for the Early Settlement of Finland. Fennoscandia Archaeologica 4[1987] 8.)

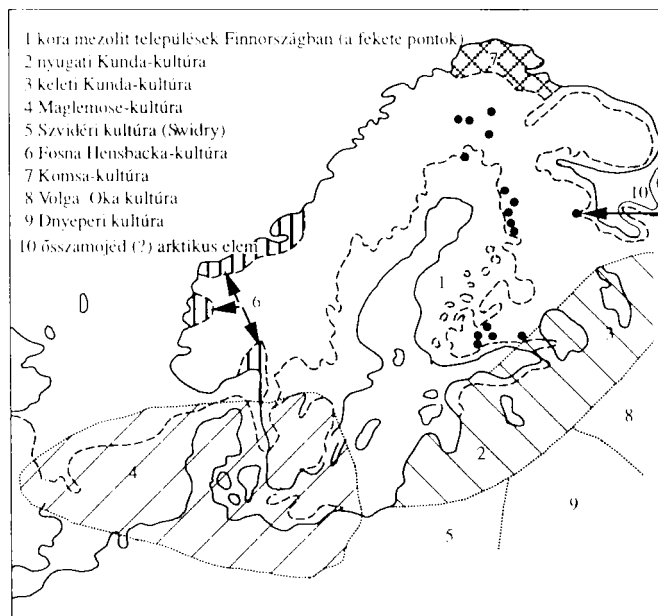
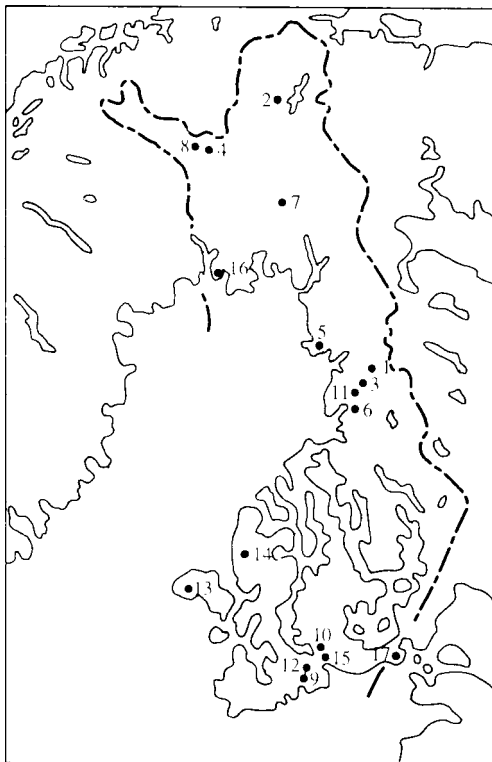
KK = Keleti Kunda
NyK = Nyugati Kunda
F = Fosna
K = Komsa
M = Maglemose
ÉO = Észak-orosz

1,2: A jég határa Kr. e. 8000 körül;
3: tengervíz
4: édesvíz
5: jelenlegi partvonal

5. térkép

A legfontosabb koramezolit lelőhelyek és települések Finnországban. A térképet *Matti Huurre* térképei alapján, kiegészítésekkel ellátva *Irene Ryyppö* rajzolta. (*Matti Huurre*: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Keuru 1995. 5.)

1. Suomussalmi: Vanha Kirkkosaari; 2. Inari: Saamen museo; 3. Hyrynsalmi: Koppelsoniemi; 4. Enontekiö: Myllyjärämä; 5. Pudasjärvi: Varisnokka; 6. Kajaani: Äkälniemi; 7. Sodankylä: Autionkettä; 8. Enontekiö: Proksin kettä, Museontti; 9. Vantaa, Jönsas; 10. Lahti: Ristola; 11. Paltamo, Kaarre, Kitusenmutka; 12. Kerava: Pisinmäki; 13. Honkajoki: Myllyluoma, Halme-Hietaranta; 14. Alavus: Rantalainvainio, Vasikkahaka; 15. Askola; 16. Tornio; 17. Antrea.

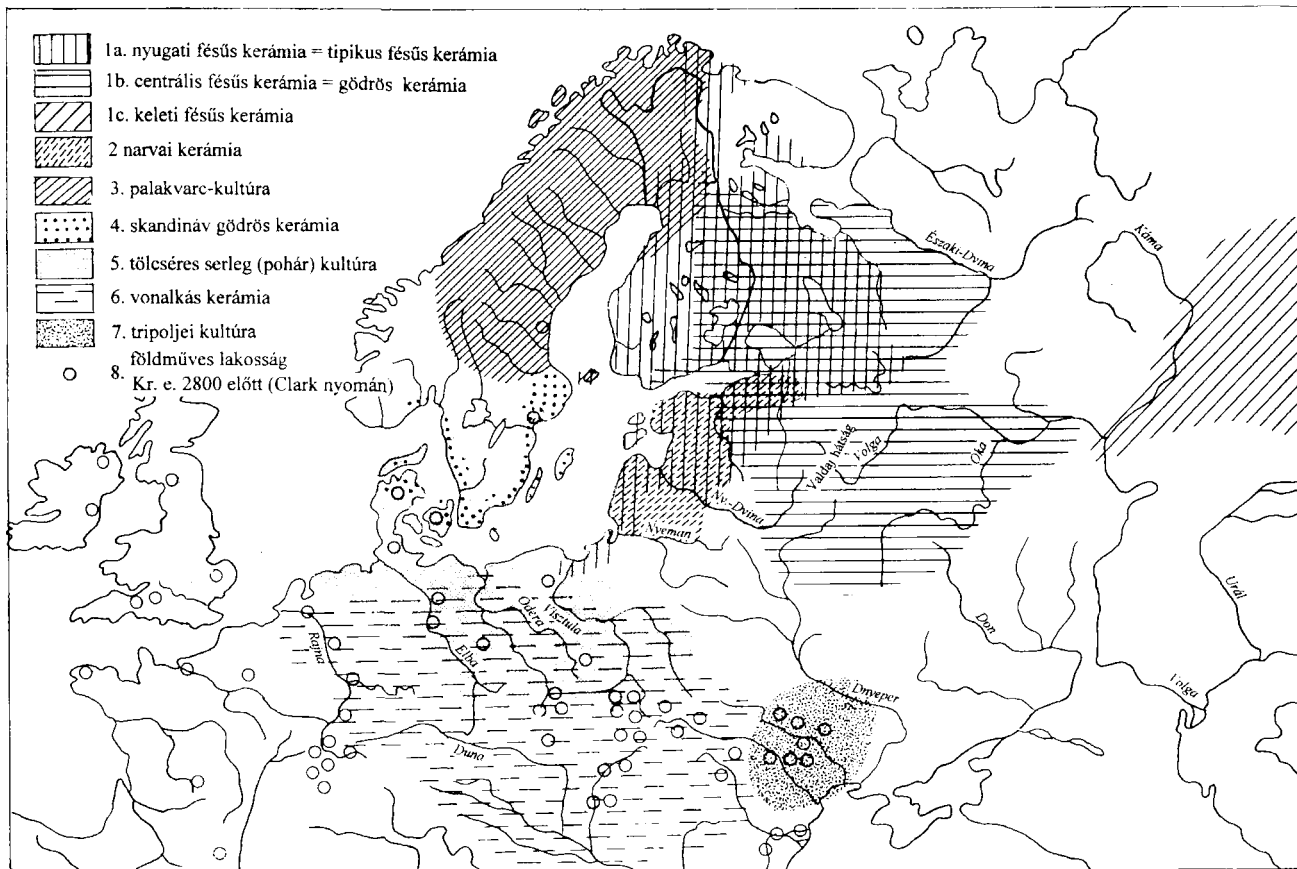
6. térkép

Észak-Európa mezolit kultúrái kb. 9000 évvel ezelőtt. Ha abból az elgondolásból kell kiindulnunk, hogy a mezolitikumban a kontinentális gleccser elolvadása és ennek következtében az egyre újabb területek felszabadulása folyamán a népességaramlások egy közös, nevezetesen dél-északi irányt vettek, akkor a Maglemose-kultúrának és a szvidéri kultúrának a finnugor nyelvek és kultúrák nyugati csoportja származási területének és következőképpen finnugornak kell lennie. A térképet *Irene Ryyppö* készítette.

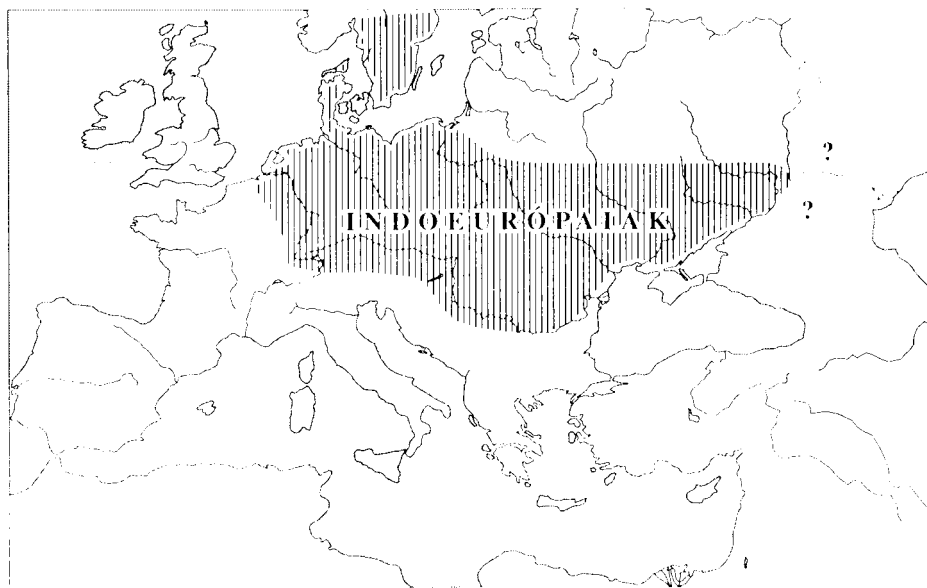
7. térkép

A Kr. e. 3000 körüli állapot *Matti Huurre* nyomán. (*Matti Huurre: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Keuru 1979. 25.*)

A skandináv palakvarc-kultúrát és balti partvidék mentén húzódó fésűs kerámia zónát alapjáiban véve finnugornak kell tartanunk.

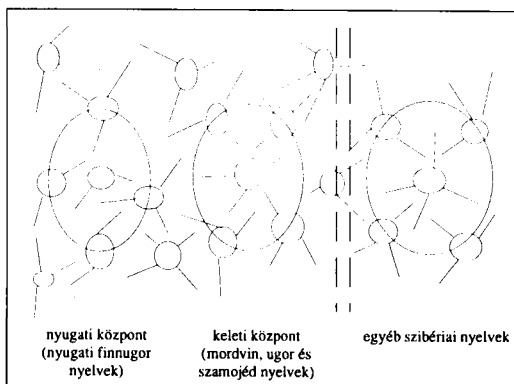
8. térkép

Lothar Kilian felfogása az indoeurópai őshazáról. A közül a kb. 300 hipotézis közül, amelyet e kérdéssel kapcsolatban felállítottak, L. Kilian elméletét tartom a leginkább helyesnek. (Lothar Kilian: *Zum Ursprung der Indogermanen. Forschungen aus Linguistik, Prähistorie und Anthropologie. Habelt Sachbuch. 3. [2. erw. Auflage] Bonn 1988. Abb. 66. Vö. J. P. Mallory: In Search of the Indoeuropeans. Language, Archaeology and Myth. London 1989. 225.*) Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a térkép — elsősorban az ősi Maglemose-kultúra területén — eltér attól, amit korábban feltételeztem. A magyarázat abban rejlik, hogy a L. Kilian–J. P. Mallory-térkép időben nagyon távol helyezkedik el, Kr. e. 4500–2500 között, ami azt jelenti, hogy a térképen már látható a mezőgazdaság északi irányú — tehát mindenekelőtt Dánia és Dél-Svédország irányába történő — terjeszkedése és az általa kiváltott germán expanzió. Másfelől a Maglemose-kultúra egy korábbi korszakot képvisel, amikor ezt a területet vadászok és gyűjtögetők népesítették be. Közép- és Észak-Európa őstörténetét leginkább úgy kell tekinteni, mint a két nagy nyelvcsalád, az indoeurópai és a finnugor nyelvek és kultúrák között végbemenő folyamatot. Európa ún. szilánknyelvei (pl. a baszk) nem terjednek ki erre a területre, és a kaukázusi nyelvek csupán a Kaukázusra korlátozódnak. A térképet L. Kilian térképe alapján Irene Ryyppö rajzolta.

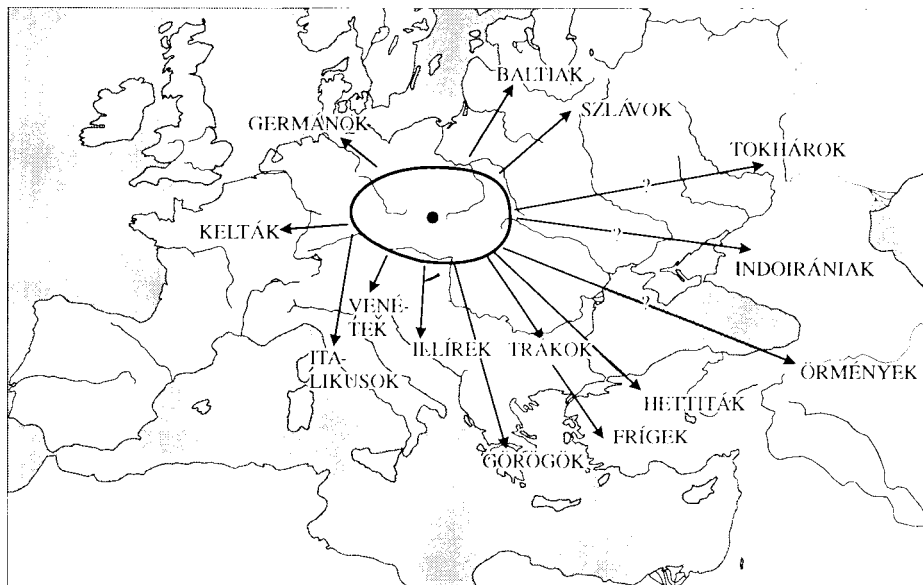
9. térkép

Pusztay János értelmezésem szerint kétségek kívül bebizonyította a „pontoszerű” őshaza-elmélet tarthatatlanságát. Az ábra sematikus mutatja Pusztay J. elképzelését a finnugor és a szibériai nyelvek közötti kapcsolatokról. (János Pusztay: *Einführende Bemerkungen zur Konferenz über „Die Vorgeschichte der uralischen Völker”. Specimina Sibirica 10 [1994] 7–10.; Uő.: Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung [Beispiel: das Protouralische]. Wiesbaden 1995. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Bd. 43.] Az ábrát l. 125.) — Pusztay J. ezen gondolataival csak 1995 augusztusában is-*

merkedtem meg Szombathelyen. Hosszú beszélgetés során megállapítottuk, hogy alapfelfogásunk, bár mindkettőnké teljesen más alapra épül, valójában megegyezik. Amikor megkérdeztem *Pusztay J.*-t, milyen messzire vezetné vissza a finnugor népek gyökereit nyugat felé, azt válaszolta, hogy a kérdéssel nem foglalkozott. „De elvileg vihetik a határokat akár az Atlanti-óceánig. Ez az önök dolga.” *Pusztay J.* elgondolása természetesen nagyon felbátorított, hogy a választott irányba folytassam a kutatást. Néhány probléma azonban elgondolkodtatott. Először is foglalkoztatott a francia — és főként az észak-francia — mezolitik kultúra és a Maglemose-kultúra viszonya. Másodszor pedig természetesen a kelta nyelvek finnugor nyelvekkel való kapcsolata izgatott. Egyik kérdést sem kutatták ebből a szempontból eléggé.

10. térkép

A svéd *Bertil Lundman* felfogása az indoeurópai őshazáról (*Bertil Lundman: Stammeskunde der Völker. Uppsala 1961. 33.*). Ilyen formában nem tartom helyesnek *B. Lundman* felfogását. Ugyanúgy, mint a finnugor népek esetében, az indoeurópaiakkal kapcsolatban is úgy gondolom, hogy helyesebb egy láncszerű őshazáról beszélni, mint egy pontszerűről. Az indoeurópai népek láncszerű őshaza-elméletének képviselője pl. *N. S. Trubetzkoy*. (*N. S. Trubetzkoy: Gedanken über das Indogermanenproblem. Acta Linguistica [Copenhagen] 1[1939] 81–89.*)

KYÖSTI JULKU THE EMERGENCE OF THE FINNO-UGRIAN PEOPLES

Finland's ancient historians used to argue that the ancestors of the modern Finnish people had migrated to the territory of Finland from Estonia between the first and eighth centuries AD. However, this view began to lose credence in the 1960's and 1970's. Archaeology was able to prove a continuity among the peoples of Finland from the beginning of the Bronze Age (thirteenth century BC) to the end of the Iron Age (twelfth century AD). Although small groups of in-migrators did arrive during this time, they seemed to have

quickly merged with the existing population, which could only have been comprised of Finns. We therefore have to examine the archaeological remains of Finland's earlier history to determine when this area was settled. The first places of discovery for the mesolite age center on four spots: 1. Komsa culture (Finnmark, now on the territory of Norway), 2. Kemi area (on the shores of the White Sea), 3. Onyega culture (surrounding Lake Onyega), 4. Kunda culture (Estonia). Later, the Suomusjärvi culture emerged (6500–4200 BC), which can probably be traced back to the earlier mesolite discoveries in Finland. The era of combed pottery began in about 4200 BC in Finland. The early part of this era is the Sperrings culture. Topographical findings have shown that the people of the Suomusjärvi culture lived on in the Sperrings culture. In about 3200 BC, the Sperrings pottery was replaced by the so-called "typical" combed pottery. At this time many other changes took place, a fact which most archaeologists believe can be explained by immigration. It is suggested that the immigrants came from the direction of Lake Ladoga. However, there is no proof of this. Later, in about 2500 BC, immigration certainly did take place on to the territory of Finland. Coming from the Baltic area and the mouth of the Vistula, the warlike people of the Baltas culture settled in. Their influence is obvious, but they did not extinguish the culture of the local people. It was out of the mixture of the two cultures that the Kiukainen culture developed. Since there is no sudden development in the ancient history of Finland which could be explained by the arrival of the ancient Finns, only one possibility remains: the Finns have been living on the territory of their present homeland for at least 9,000 years. This disproves the traditional supposition that the Uralic peoples' ancient home is to be found on the two sides of the Urals. The Baltic-Finn peoples did not migrate westwards from the banks of the Volga. At present all we can say is that the ancient Uralic home was located in the periglacial zone. To what extent this area extended westward remains an open question. Given that a Finno-Ugrian linguistic sub-strata is present in Indo-European languages, we may suppose that the western end of the periglacial zone was also part of the ancient home of the Uralic peoples.

Genocídiumok és nemzeti feltámadás

Újabb kutatások a finnugor népek történetéből
(Beszámoló a Finnugor Történelmi Társulat I. kongresszusáról)

A történészek, nem szakítva az érdekes *Finnugor Kongresszusok* szervezetével, megalapították a *Finnugor Történelmi Társulatot*. Mindkét intézmény a közös célkitűzések elérése érdekében munkálkodik, betöltve saját feladatkörét. Az egykori Szovjetunióhoz tartozó finnugor népek kora újkori és újkori történetének vizsgálatát ideológiai és politikai természetű kirekesztések akadályozták, ezek tárgyalása nélkül pedig értelmetlen lett volna tudományos tanácskozások tartani a finnugor népek történetéről. A Szovjetunió szétesése új helyzetet teremtett. Észtország helyreállította függetlenségét, az Oroszországban bekövetkezett és végbemenő változások, valamint a keleti finnugorok nemzeti ébredési mozgalmai megkövetelik az eredeti történeti kútfők tanulmányozását, közlését. Megteremtődtek a feltételek tudományos tanácskozások tartásához, továbbá egy olyan történész-társulás létrehozásához, amelyik, ha nem is kizárólagosan, de elsőrendűen a finnugor történelmek vizsgálatát tekinti fő feladatának. A korábbi tiltások következménye, hogy az első kongresszuson a keleti finnugorok történetében jártas tudósok kora újkori és újkori témákat megszólaltató előadásai tették ki a program zömét. Oldódik a bénultság, de fontos események iratai tartoznak még a *KGB* anakronisztikusan „szigorúan titkos” kategóriájába. Ez a tiltás érinti azokat a kútfőket is, amelyek a komik, marik, udmurtok, mordvinok (ärza és moksa) legújabb kori nemzeti mozgalmaira és programjaira vonatkoznak. Ezek az iratok tartalmazzák a szovjet kormány és a *Szovjetunió Kommunista Pártja* nemzeti programjára, valamint a belőle következő intézkedéseikre vonatkozó adatokat.

A finn kormány és tudományos szervezetek támogatásával az előadások két impozáns kötetben, 1432 oldalon kerültek közlésre;¹ a kötetek tartalmazzák a finn történettudomány eddigi történetének legterjedelmesebb kongresszusi beszámolóját. A kongresszus megszervezésében, a kötetek szerkesztésében az *Oului Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézete* végzett hatalmas munkát. Megkülönböztetett köszönet illeti a karél származású Kyösti Julku professzort, az Intézet immár nyugalomba vonult igazgatóját, aki tudományos és személyes meggyőződésből híve és szervezője a finnugor nemzetek szolidaritásának. Kyösti Julku professzor a Finnugor Történelmi Társulat nagy tekintélynek örvendő, első elnöke. Köszönet

1 Historia Fenno-Ugrica. I. 1–2. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae. Ed. curaverunt Kyösti Julku, Markus H. Korhonen (ab epistulis), Olavi K. Fält, Markku Mäkiuot, Milton Nuñez, Jouo Vahtola. Oulu 1996. (=HFU)

illeti Markus Korhont, a kongresszus kimeríthetetlen türelmű, úgymond: „minde-
nesét”. A szervezők biztosították a résztvevők országon belüli utaztatásának és teljes
ellátásának költségeit.² Finn- és Észtországban a finnugor rokonság, szolidaritás
nemzeti ügy, része a nemzeti önértetnek és -tudatnak, az állam és a társadalom
részéről rendszeres — és nem csak szellemi — támogatásban részesül.

A tanulmányok a keleti finnségi népek (az Uráltól nyugatra lakó finnugorok)
nemzet- és államépítő küzdelmeinek eddig ismeretlen levéltári adatait tárják az ol-
vasó elé. Ebben a tekintetben a kongresszus és kötetei kivételesen rangos helyet
foglalnak el. Nagy figyelmet érdemlő, tudományos cáfolatot kapott az az elmélet,
miszerint a finnugor népek alkalmatlannak bizonyultak nemzet- és államépítésre,
nem volt nemzeti identitástudatuk, gondolkodásuk pedig történetietlen volt. Egy
megjegyzés kívánczik ide: a magyar közvélekedés képviselői tagadják, egyesek rá-
galmazásnak tekintik a magyarság finnugor rokonságát, ártalmasnak alkalmazását a
magyar történelemben. Gondolkodásukban helyet kap az iménti érvelés. A kötetek-
ben található tanulmányok rávilágítanak a finnugorok „történetietlensége” elméleté-
nek eredetére. Kevéssé ismert, hogy a konzervatív, orosz pánszláv irányzatokban
alakult ki a szóban forgó érvelés, párban az éles Európa-ellenességgel. A párhuzam
tehát nem véletlen, éle a finn, az észt, valamint a magyar történelem alapvetően
európai orientációja ellen irányult. Itt nincs mód a finnugor rokonság melletti érvek
előadásához. De a kongresszus és a kötetek szellemiségének jegyében tiszteletadás-
sal tartozunk sokak emlékének, akik nagy áldozatokat hoztak a finnugor rokonságra
alapozott nemzet- és államépítő küzdelmekben. A keleti finnségi népek nemzeti öna-
azonossága és néprokonsága tudatának első elemei észt, finn és magyar tudósok mun-
kásságából származnak. Ez nem papíroson vitatható ügy. Ez már maga a történelem,
összes árnyaival.

H. R. Huttenbach és J. Iivonen plenáris előadásaikban elvi témákat tekintettek át.
Az előbbi³ a szovjet kormányzat a finnugor népek irányában megvalósított politiká-
jának ellentmondásait, végül is tragikus következményeit, a másik Oroszország törté-
nelmének jövőbe irányuló tendenciáit tárta fel. R. Schweitzer tanulmánya⁴ azért

2 A Kalevala c. oului napilapban, a kongresszuson megjelent észt miniszterelnök, Mart Laar szóvá
tette, hogy Oroszországból nem érkezett meg az a 40 történész, akik elvi jelentőségű előadást je-
lentettek be. Útlevelproblémákra hivatkozva lemondták előadásait. A kényszerből távol maradt
történészek valamennyien jeles ismerői a finnugor népek történelmének. A Kalevala szerkesztője
J. Derjabin orosz nagykövethoz fordult tájékoztatásért. A nagykövet megbízásából M. Amirdzhanov
sajtóattasé közölte, hogy tisztán technikai okokból nem készültek el a történészek útlevelei, és az
útlevelügy mögött nem húzódik meg politikai megfontolás, Oroszország nem óhajtja megzavarni
a finnugor történészek tanácskozását. Oroszország és Finnország egyezménye értelmében a finnugor
népek kultúrájának fejlődéséről az orosz fél gondoskodik, míg a finn kormány hasonlóképpen jár
el az orosz kultúra megővéséről Finnországban. Az orosz sajtóattasé többször hangoztatta, a saj-
nálatos útlevelügy mögött nincsenek politikai megfontolások.

3 H. R. Huttenbach, a The City University of New York professzora váratlan betegség miatt nem
tudott megérkezni a kongresszusra, előadását azonban a plenáris ülésen felolvasták.

4 Robert Schweitzer: „Ethnographic Material” of an “Element of Conservative Stability”: Some Ob-
servations on the Attitude of the Hegemonial Powers towards the Nation-Building Capacity of
the Finno-Ugric Peoples. („Néprajzi anyag, a konzervatív stabilitás eleme”: néhány megjegyzés a
hegemon hatalmak magatartásáról a finnugor népek nemzetépítő képességének tekintetében.) In:
HFU I. 2. 385–395.

kívánczik az élre, mert megkísérli egy elvi kérdés tisztázását. A „finnugor népek” fogalma nyelvtudományi megállapításokat összegez. Ezzel az összegzéssel a történettudomány nem tud mit kezdeni, mert belőle közös történelmi hagyományok alapjait, fejlődési irányait nem lehet levezetni. A sarkvidéki nomád rénszarvasvadászok, nomád rénszarvastenyésztők és az államot, nemzetet teremtő, népeket asszimiláló magyarok között nem léteznek közös vonások. A probléma megoldhatatlannak tűnik, ennek ellenére egy olyan fórum kezdte el működését, amelyik többet ígér, mint egyes finnugor népek történetének vizsgálatát; a kiutat az interdiszciplináris vizsgálat ígérheti, ám annak is sokféle változata van. Az egyik és korántsem végleges lehetőség az orosz konzervatív pánszlávizmus és a cári kormányzat politikája felőli megközelítés. A kettő kapcsolatban áll egymással, de nem azonosak. A pánszlávizmus hívei nem vették jónéven a cári kormányok politikáját Finnországban és a baltikumi észti tartományban. A finnugorok csak kulturális identitással rendelkező laza népcsoportok, néprajzi alanyok, az oroszosítás, az orosz nemzetépítés anyagai. Az észak-orosz területeken a korai középkortól kezdve folyamatosan tartott a finnugor őslakosság „fájdalommentes” oroszosítása. Ennek a folyamatnak a tartalékai az Urálon inneni és túli finnugorok voltak, de a finnek, észtek is. Ami pedig a magyarokat illeti, náluk külön népek is eltűntek a történelemből. Fennmaradásuk — fejtegeti az előadó — a történelem fintora, és Ausztria feledékenységének köszönhető. Megosztják a szlávok világát, sorsukat az orosz hegemoniával létrejövő pánszláv föderáció oldja majd meg. A pánszlávizmus orosz híveit irritálta a magyarság önállósága és a finnek alkotmányos autonómiája, csaknem függetlensége, a *Kalevala* közzététele nyomán megnőtt finn öntudat. A finnugor nyelvrokonságot ábrázoló néprajzi térképek nyomán kialakult pánszláv félelmek a Boteni-öböltől a Csendes-óceánig terjedő pánnugor birodalom víziójával riogatták a cári kormányzatot, amely viszont azon a véleményen volt, hogy a tartományokban semmi se változzék. R. Schweitzer jelzi, hogy a képből nem maradhat ki a svéd irodalom sem, amelyik sűrűn emlékeztette a finneket arra, hogy svéd segítség nélkül azon a néprajzi szinten maradtak volna, amelyiken M. Castren találta távoli nyelvrokonaikat, miként a magyarok osztrák–német közreműködés hiányában megragadtak volna az ázsiai színvonalon. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a finnugor történelem sajátos fogalma Oroszország történelméből következik: a finnugor-ellenes pánszlávizmusban fogalmazódott meg. Más lapra tartozik, hogy a fogalom eredetével ellentétes szellemben terebélyesedett ki. (R. Schweitzer tanulmánya egy könyv vázlatának tűnik. Megjegyzendő, hogy a más eszmei tartalom fejlődésének fontos szakasza következett be akkor, amikor Finn- és Észtország a szovjet Oroszországgal szembeszegülve kivívták függetlenségüket, a finn, észt és a magyar értelmiségi körök, túllépve a nyelvrokonságból következő vonzódáson, kialakították a finnugor szolidaritás eszményét és mozgalmát. Amint Teleki Pál⁵ 1928-ban rámutatott, az együttgondolkodás nem nélkülözte a történetiség eszméjét. A finn és észt oldalon ez az elv számításba vette a határaikhoz közeli és a nagyon távoli finnugor népeket is.)

5 Gróf Teleki Pál: Ajánlás., Finn- és Észtország világhelyzete. In: *Uő.–Dr. Bán Aladár és mások: Finnek, észtek. A magyarok északi testvérnepei.* Bp. 1928. 5–6., 9–18.

H. R. Huttenbach⁶ magvas előadásában megjegyzi, hogy a Szovjetunió felbomlása páratlan lehetőséget teremtett egy megbukott, hatalmas kísérlet elemzésére. A grandiózus kísérlet kudarcát, sok egyéb ok mellett, a nemzeti erők feszítése okozta. A birodalom alattvaló nemzetei nem a moszkvai ideológusok előírásai szerint akartak élni. A „Nagy Szétesés” dinamikája még nem merült ki, napirenden vannak a „kis szétesések”. A történelmi földrengés a finnugor népeket is felrázta. A szovjet ideológusok két fázisban képzeltek el a nemzeti különállás elhalását. Az első átmeneti állapotban a cári birodalomtól örökölt nemzeti ellentétek szűnnek meg, megvalósul a népek közeledése. A következő, közbülső állapotban megtörténik az egységes szovjet kultúrába olvadás, azaz a népek összeolvadnak. A végső állapotban a történelemben megjelenik az új népi-nemzeti alakulat: a szovjet nép. A kudarcot előrevetítő feszültségek abból is következtek, hogy a szovjet állam szinte kizárólag hódítások eredménye. A *Vörös Hadsereg* 1917–1920-ban leverte a muszlim függetlenségi mozgalmakat Közép-Ázsiában, akárcsak a Kaukázusban a szociáldemokrata (mensevik) irányítás alatt álló nemzeti mozgalmakat, Ukrajna egyes részein pedig a nemzeti kommunista kísérletet. A II. világháborút megelőzően, majd közvetlenül azt követően Sztálin erőszakkal a Szovjetunióhoz csatolta a balti államokat, Kelet-Lengyelországot és Besszarábiát. Ez az erőszak az érintett népekben egyetlen közös érzést, meggyőződést alakított ki, illetve erősített fel, az oroszellenességet. A preindusztriális, illetve gyengén iparosodott Oroszországban a keleti finnugor népek sok sérelmet szenvedtek, az oroszosítás azonban megtorpant néprajzi határaik mentén; a zord természeti viszonyok taszítólag hatottak az orosz telepésekre. A szovjet kormány nagy hadiipari komplexumokat létesített finnugor területeken, a természeti erőforrások rablógazdálkodását szorgalmazta, a modernizálásra és az innovációra nem fordított gondot. Mindez a finnugor népek szemében orosz érdeknek mutatkozott, az orosz nyelvet és az orosz nemzeti ideálok szellemiségét terjesztette. A bolsevikok ígérte nemzeti autonómiák sztálini megvalósítása, földrajzi határaik nemzeti érzéseket és érdekeket sértő megvonása, belső hatásköreik gúzsba kötése, a gazdaság és a hatalmas természeti értékek moszkvai (orosz) irányítás alá utalása, megsebezte a 20. század elejétől erősödő udmurt, mari, komi és mordvin nemzeti identitást. A következmény a sokévszázados oroszellenes gyanakvás, a finnugor népekre jellemző konok, csendes ellenállás felerősödése lett. A nemzeti nyelvek alkalmazásának korlátozása, majd az anyanyelvi közoktatás fokozatos elsorvasztása nem oltotta ki, csak illegalitásba szorította a nemzeti meggyőződést, az ősi vallási szertartásokat és ünnepeket. Az Ob mentén élő hantik és manysik sérelmezték a rájuk erőszakolt, hagyományaikkal ellentétes közigazgatást, gyermekeik elszakítását családjaiktól. Különös szójátékot űztek a szovjet néprajztudomány képviselői, amikor minőségi különbségeket éreztettek a marik és komik néppé, míg az udmurtok és mordvinok nemzetté „minősítésével”. Ez a mesterkélt szójáték azonban káros, esetenként vég-

6 Henry R. Huttenbach: The Impact of Soviet Rule on the Suppression or Encouragement of Finno-Ugric Ethno-National Self-Consciousness: the Policy of Contradictions. (A szovjet kormányzás hatása a finnugor etnikai-nemzeti öntudat korlátozására vagy bátorítására: ellentmondások politikája.) In: HFU I. 1. 353–362.

zetes következményeket hozott a népesség-összeírások alkalmából, ugyanis ez a tudománytalan szójáték jogokat korlátozott. Mihail Gorbacsov új uniós egyezmény-kísérlete összeomlott, ezzel ő maga is a politika perifériájára szorult. A kicsiny Észtország Borisz Jelcin FÁK-tervét is elutasította.

Észtország rendkívül jelentős szerepet játszott a „Nagy Szétesés” történetében, példát mutatott a nemzeti érdekek megvalósításának módjára. Az észtek megértették, hogy akármi lesz is az átalakulás végeredménye, az orosz dominancia egy kis nemzet számára csak végzetes lehet. A jelenlegi Oroszországban veszélyes politikai irányzatok érvényesülnek, és nem csupán Zsirinovszkij és mások sovinszta tevékenysége jelent veszélyt a finnugor nemzeti törekvésekre nézve. Felmerült egy közgazdasági gondolat, amelyik felszámolná még a jelenlegi autonómiákat is: a cári orosz közigazgatáshoz hasonlóan az azonos finnugor nemzetek különböző közigazgatási egységek alárendelésébe kerülnének. H. R. Huttenbach a tekintélyes oului tanácskozáshoz címezve javasolta, hogy kövessék figyelemmel a keleti finnugor és általában a független finnugor államok határain túl élő finnugor népek nemzeti és emberjogi helyzetét; ez morális és tudományos követelmény.⁷ Javasolta, hogy alakítsanak egy megfigyelőbizottságot, amely általában is figyelemmel követi a kis népek sorsát, és kíváltképpen figyeli a finnugor népek helyzetének alakulását. Ezeket a népeket meg kell kímélni egy harmadik antidemokratikus államhatalom szeszélyétől és durvaságától. Minden szellemi, erkölcsi segítséget meg kell adni a finnugor népek és szórványok életéhez, minden velük szemben elkövetett atrocitás ellen szót kell emelni, tiltakozni kell a mégoly szűkös autonómiájuk felszámolására irányuló kísérletek ellen, és mindezt el kell juttatni a nemzetközi fórumokhoz is. A szerző nem zárja ki egy független Karélia megjelenését sem, hiszen ha létezik két román nyelvű állam, létezhetik két finn nyelvű független állam is.

J. Iivonen megállapítja⁸, hogy az egykori Szovjetunió területén élő finnugor népek helyzete az utóbbi években valamelyest kedvezőbbre fordult, mert most a korábbinál jobban ellenőrizhetik létfeltételeiket. Számukra azonban továbbra is Oroszország jelenti a legjelentősebb tényezőt, ezért számukra is igen fontos az orosz fejlődés iránya. Oroszország a külföldi megfigyelőket mindig ugyanúgy érdekelte, mint magukat az oroszokat és ítéletükben két véglet dominál, a túlzó derűlátás és a zord pesszimizmus. Mintegy 150 évvel korábban P. Csaadajev orosz filozófus akként vélekedett, hogy az oroszok hozzájárulása a világ civilizációjához vajmi csekély, és ez a jövőben sem lesz másként. A Szovjetunió politikai befolyása messze meghaladta a cári Oroszországot, és a szovjet állam nemzeti elnyomó politikája a

7 H. R. Huttenbach professzor felkérése a finnugor történészek tudós társulatához, hogy kövessék figyelemmel a rokonnépek nemzeti és emberjogi helyzetét, fontos felhívás. A keleti finnugor népeknek szükségük van a szolidaritás és szellemi segítség minden megnyilvánulására. Ebből a célból alakult meg a Finnugor Népek Konzultációs Bizottsága és kerülnek megrendezésre a Finnugor Népek Világkongresszusai. A közös programok megvalósításának szolgálatában áll a finnugor népek nemzeti mozgalmában tevékeny személyek számára a nyári egyetem. Évente Szombathelyen, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Uralisztikai Tanszékének gondozásában kerül megrendezésre. Megszervezése Pusztay János érdeme, a gondolat e sorok szerzőjétől ered.

8 *Jyrki Iivonen*: Russia Yesterday, Today and Tomorrow. (Oroszország tegnap, ma és holnap.) In: HFU I. 1. 363–373.

birodalom határain túl is érvényesült. A Szovjetunió széthullása váratlannak és gyorsnak tűnik, holott a válság, a belső bizonytalanság, a biztonságérzet hiánya már régen gyötörte a birodalmat. Mihail Gorbacsov hiába kereste a válság szocialista keretek közti, de demokratikus megoldását. A szovjet politikai vezetők politikusi képessége nem állt arányban a birodalmat minden eresztekében megroppantó válság méreteivel. Igen nagy nyugtalanságot okozott a nemzetközi életben a bizonytalanság, hogy sikerül-e békés úton felhagyni a szocialista rendszerrel, vagy újabb totalitárius restauráció gyötri meg a birodalom népeit? Ha az orosz nukleáris erő egy restaurált diktatúra kezére jut, az megkérdőjelezte volna az „új nukleáris gondolkodás” folyamatosságát, és ez veszélyeztette volna a nemzetközi enyhülés esélyeit.

Oroszország előtt nehéz évek állnak. A piacgazdaság megjelenése fokozta az amúgy is súlyos gazdasági válságot, a lakosság borzasztó terheit. A gazdasági életre ólomsúlyként nehezedik a hasznot nem hozó, hatalmasra duzzadt hadiipari komplexum. A politikai életből hiányoznak az európai értelemben vett pártok, a jelenleg tevékeny csoportosulások sokkal inkább személyekhez fűződő klientúrák, és belső viszálykodások bomlasztják őket, ebben a tekintetben nem kivétel Zsirinovszkij hírhedt *Liberális Demokrata Pártja* sem. Az orosz nemzet nem érti az ellene irányuló ellenszenv okait. A szovjet rendszer elhitette az orosz nemzettel, hogy ő az alattvaló népek konglomerátumának az önzetlen segítője és támasza. Az oroszok nem értik, hogy Oroszország miért nem segíti az ortodox szerbeket, akik a történelem folyamán általában Oroszország hűségese szövetségesei voltak. A volt Szovjetunió korábban erősen eloroszosított területeiről tömegesen menekülnek az oroszok. Ebben a tekintetben a finnugor köztársaságok kivételt képeznek, mert azokban az indulati-érzelmi kitörések kezdeményezői az oroszul beszélő bevándorlók voltak, másfelől a finnugor köztársaságokban az oroszul beszélők egy része a helyi nemzeti újjáébredési mozgalmakhoz csatlakozott, vagy azokkal érez együtt. A „néptánc”-jellegű nemzeti politikának vége, vagyis a lényegtelen nemzeti hagyományok engedélyezése, és ugyanakkor a lényeges jogok elfojtása, üldözése nem azt eredményezte, amire a moszkvai politikusok számítottak. Az orosz közéletben a lehangosabbak a kommunista csoportosulások, a támogatottságuk viszont csekély, ennek következtében egy szovjet-kommunista restauráció valószínűsége jelentéktelen. Nem elhanyagolható viszont az egykor privilegizált katonai körök politikai vágya a katonai diktatúra bevezetésére. Az egykori dicsőséges hadsereg tekintélye azonban Afganisztánban és a Kaukázusban oly mértékben megingott, hogy egy katonai diktatúra bevezetésének kísérletét a lakosság túlnyomó többsége nem támogatná, csak a sokféle politikai árnyalatot, a múlt többféle értelmezését megtestesítő csoportosulások szövetsége teremthet valamilyen orosz kormányzatot. Képtelenség előre látni bármilyen érdekszövetség esélyét a parlamenti többségre és a kormányalakításra. A jövőre vonatkozó találgatások helyett sürgetőbb az, hogy tudományosan vizsgáljuk a szovjet rendszer működését és bukását. Komoly elemzés alá kell venni a szocialista tervgazdálkodás sikertelenségét, a hadiipar túlfeszített fejlesztését, annak okait, a Kommunista Párt korrupt monopóliumát, a politikai elit terrorista módszereit hatalmának fenntartása érdekében, a külpolitikai tévedéseket és ezek okait. Miért volt például drámai következménye II. János pápa és Ronald Reagan megválasztásának? Mi volt

a szovjet nemzeti politika célja, és mit ért el ebből? Ez az elnyomó szovjet nemzeti politika a népek öntudatra ébredéséhez vezetett. J. Iivonen végezetül azzal zárja gondolatmenetét, hogy azért is szükséges a szovjet szocialista rendszernek és a bukásának elemzése, mert a szocializmus egyes elemei beépültek a finn és a skandináv jóléti társadalmakba és az ottani politikai mozgalmakba.

A múltban a finnugor történelem a romantika árnyalatait nem nélkülöző őstörténetet jelentette. Az elhangzott és közzétett előadásoknak azonban a felét sem tesszük ki az őstörténeti és a korai századokat taglaló közlések, a közös gyökerekre hivatkozó romantika kimaradt belőlük. A szerzők a finnugor népek kialakulásának történeti földrajzát, az egymáshoz közeli vagy szomszédos rokonnépek érintkezéseit vizsgálják, és amennyire a korai történeti korokat gyéren megvilágító kútfők engedik, az esemény- és társadalomtörténetet is bemutatják. A rendszeres írásbeliséget alkalmazó közigazgatás a keleti finnugor nemzeteknél csak a 16. század második felében jelent meg. A róluk szóló iratok orosz hivatalnokok keze alól kerültek ki, akik az orosz állami érdekek szellemében fogalmazták meg az igazgatási, jogi és gazdasági-társadalmi állapotokra vonatkozó dokumentumokat. A keleti finnségi népek önbecsülésének forrása, egyben pedig nagy sérelme, hogy iskolai művelődésük intézményei csak a 18. század első harmadában jelentek meg. Az iskolák egyházi irányítás alatt álltak és missziós tevékenységet folytattak, orosz nyelven tanítottak az alapismeretekre, céljuk volt az ortodox egyházi szellemben történő oroszosítás. Finnugor fiatalok az alapfoknál magasabb szintű tanintézeteket az 1870-es évek elejéig, egyes területeken az 1900-as évek elejéig nem látogathattak. A tilalom feloldásakor csak azok kerülhettek magasabb fokozatú tanintézetekbe (de nem egyetemekre), akik bizonyítottan szilárdak voltak az ortodox vallás gyakorlásában. A. N. Kutjâvin⁹ az udmurt, V. K. Abramov¹⁰ a mordvin, S. Arkeyeva¹¹ általában a keleti finnségi népek iskolai és iskolán kívüli művelődését tárgyalta. A cári állam és az egyházi oktatási hatóságok felismerték a nemzeti nyelven oktató tanítók képzésének jelentőségét. Az 1900-as évek elejétől komi nyelven is oktatni tudó tanítókat bocsátottak ki az usztysysolski (syktyvkari) fiú- és lánygimnáziumok. Domokos Péter¹² a sokkal jelentősebb kazányi *Tanítóképző Szeminárium* működésének hatásait mutatta ki a keleti finnségi népek anyanyelveinek fejlesztésében és ápolásában, a kazányi tanítóképző ugyanis finnugor nemzeti tanítókat képzett. A komi és a kazányi intézetekben egyetemi végzettséggel rendelkező jeles tanárok oktattak. A kazányi

9 A. N. Kutjâvin: Škol'noje prosvěšenije sredi udmurtov v XVIII-načale XX v. (Iskolai oktatás az umurtok körében a 18. századtól a 20. század elejéig.) In: HFU I. 1. 673–684.

10 V. K. Abramov: Outstanding Figures of Mordovian Origin. (Mordvin származású kiváló személyiségek.) In: HFU I. 1. 21–28.

11 S. Arkeyeva: The Finno-Ugric Peoples in the Historical Prose of the Volga Region. (Finnugor népek a Volga-vidék történeti prózájában.) In: HFU I. 1. 65–66.

12 Domokos Péter kongresszusi előadása nem jelent meg a kötetekben, annak jelentősége viszont igen nagy, ezért méltatom. A szerzőt elfoglaltsága akadályozta meg kéziratának végleges kialakításában. Domokos P. tudományos tevékenységére I. Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Beczki András, Klima László. Bp. 1996. (Urálisztikai tanulmányok 7.) A kötet szerzői méltatják Domokos P. professzor tudományos működésének jelentőségét a keleti finnségi népek nemzeti ébredésében.

szemináriumot 1872-ben alapították, és akkor a városban létesített egyetem és a *Teológiai Akadémia* már nagy hírű tudományos intézmények voltak. Többen a professzoraik közül feladatot vállaltak a finnügyi tanítók felkészítésében. Viszontszolgáltatásként a tanítójelöltek anyanyelvi mintákkal szolgáltak az egyetemi tanszéknek és az Akadémia fordítási bizottságának. Az 1919-ben felszámolt tanítóképzőből került ki a keleti finnügyi nemzetek első világi értelmisége, hatására falusi iskolák, gazdakörök, helyismereti körök, könyvtárak, folklórgyűjtemények létesültek; nemzeti nyelven nyomtatott újságok, folyóiratok és könyvek szolgálták a művelődést, egyben pedig a politikai ébredést.

T. A. Kirosova¹³ ismertette a komi nyelvű közoktatás élő problémáit. Ma az anyanyelven beszélők aránya rendkívül csekély, e kedvezőtlen helyzet megváltoztatása érdekében hatékony intézkedések történtek. A századelőn elindított komi nyelvű közoktatást a szovjet állam a szovjet rendszer első éveiben felszámolta. H. Piirimäe¹⁴ a tartui egyetem jelentőségét méltatta az észti tudományban és nemzeti önérzet alakításában. A sok viszontagságot megért egyetem 1919. december 7-én nyitotta meg kapuit mint észti nemzeti egyetem, ahol 351 hallgató kezdte el tanulmányait. Orosz és német nyelveken is folytak az előadások, de 41%-ban már a nemzeti észti nyelvet alkalmazták, ami figyelemre méltó vívmány volt. A szovjet történetírás eltúlozza a narvai *Észti Dolgozók Kommunájának* szerepét a tartui egyetem újraindításában. Az egyetem tanárai elutasították a Kommuna kezdeményezéseit. Az egyetemi élet megindítása azután vált lehetségessé, hogy az *Észti Hadsereg* 1919 januárjában visszafoglalta Tartut.

Már Domokos Péter felhívta a figyelmet arra, hogy a kazányi tudományos és oktatási intézmények a finnügyi népek politikai mozgalmaira is nagy befolyást gyakoroltak. Mind a művelődési, mind a politikai következmények ellentétesek voltak mind a cári, mind pedig a szovjet szándékokkal. I. Sadovin¹⁵ a marik példáján ábrázolja Kazány jelentőségét. Előre kell bocsátani, hogy a keleti finnügyi nemzeti mozgalmak történetében három szakasz különíthető el. Az első szakasz az 1905–1906. évi orosz forradalom, a második az 1917-ben alakult ideiglenes orosz kormány tevékenységének, valamint a szovjethatalom kialakulásának idejére esik, míg a harmadik szakasz 1991–1992-ben kezdődött és folytatódik napjainkban. A marik 1917–1918 folyamán nemzeti kongresszusokat tartottak Kazányban, ahol megkezdte működését a *Mari Központi Iroda*. Az utóbbi hatásköre nem korlátozódott az akkor még csak néprajzilag körülhatárolt mari területre, hanem kiterjedt az Oroszország területén kialakult mari diaszpórákra is. Az első mari tanácskozás valamennyi orosz politikai párttól elhatárolta magát, az 1918-ban összehívott kongresszus elismerte a szovjethatalmat és üdvözölte a nagy vonalakban ismertetett nemzeti programját. A

13 T. A. Kirosova: Some Problems of National Education. (A nemzeti oktatás problémái.) In: HFU I. 1. 479–482.

14 Helmut Piirimäe: The Re-opening of the University of Tartu in the Capacity of a National University in 1919. (A tartui egyetem újakezdése nemzeti egyetemenként 1919-ben.) In: HFU I. 2. 207–216.

15 I. Sadovin: K istorii s'jezdov naroda mari. (A mari nép kongresszusainak történetéhez.) In: HFU I. 2. 327–333.

mari nemzeti mozgalom irányítói úgy vélték, hogy a bolsevik vezetők nyilatkozataiban előadottak lényegében megfelelnek a mari elvárásoknak. Ezek a főbb követelmények a következők voltak: Oroszország demokratikus államberendezkedése, mari képviselők a törvényhozó testületben, mari lakta területek egyesítése nemzeti önkormányzattal, nemzeti nyelvű közoktatás, népfőiskolák alapítása, mari nemzeti színház és múzeumok létrehozása, nemzeti nyelv- és irodalomművelő társaságok, könyvtárak szervezése, az eredeti mari földrajzi és településnevek, továbbá személy- és családnevek helyreállítása, a szent ligetek védelmezése, a nemzeti öltözet viselésének engedélyezése az iskolákban. A tanácskozások javasolták egy összorosz, vallási ügyekkel foglalkozó kongresszus összehívását. Egy újabb mari kongresszusra 74 év múltával, 1992-ben kerülhetett sor, a *Mari Usem* (Mari Szövetség) javaslatára. Ez a nagyszabású tanácskozás munkálta ki a nemzeti újjászületés programját, továbbá egy valóságos nemzeti önkormányzat tervét, a paraszti földtulajdonlás visszaállítását. A. A. Popov vázolta, hogy az udmurt, mordvin és komi tanácskozások határozatai főbb pontjaikban megegyeztek a marikéval. A komik azonban markánsabban fogalmaztak nemzeti érdekeik biztosítékának tekintett államiságuk ügyében.

A. A. Popov¹⁶ eddig nem ismert forrásközléséből kiderül, hogy Dmitrij Batiev, aki a komi képviselő elnöke volt Moszkvában 1921–1922 folyamán, egy 1933-ban írt levelében közli a *Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának* titkárával: már az 1920-as évek végén a nemzeti problémák rendezése ügyében Moszkvától megvonta és a nyugat-európai rokonállamokba, Észt-, Finn- és Magyarországra helyezte bizalmát. Hazája Moszkva nyersanyagot szállító gyarmata maradt, amivel egyetlen művelt komi sem tud megbékélni. Az udmurtok földjén 1918 tavaszától dúló polgárháború, a Vörös Hadsereg rekvirálásai és terrorja nemzeti katasztrófát eredményeztek. Az udmurt nemzeti mozgalom irányítói, többségükben a kazányi tanítóképző egykori diákjai, nem javasolták a szovjet állam elismerését. Válaszként a szovjet hatóságok és a bolsevik párt hívott össze Kazányban udmurt tanácskozást, ahol a szovjet fél előadta nemzeti ígéreteit és megszavaztatta a szovjet állam elismerését udmurt területen. A. A. Popov és K. I. Kulikov¹⁷ ismertetik a „finn tényező” elméleti befolyását a keleti finnség nemzeti küzdelmeiben. A finn, az észt és a magyar kormány nem befolyásolta a „finn tényező” működését, nem is szerezhettek tudomást arról, hogy létezik a keleti finnségi népek vezető köreiből. K. I. Kulikov forrásközlő tanulmánya ismerteti, hogy 1932 májusában H. Jagoda, a GPU helyettes főnökének aláírásával rendelet érkezett a GPU nizsnij-novgorodi (akkor gorkiji)

16 A. A. Popov: Samostojatelnaâ Finlandiâ kak primer dlâ finn-ugorskih narodov Rossii v 1920-ih godah. Stalinskaâ repressivnaâ politika protiv finno-ugorskih narodov v 1930-ije godi. (A független Finnország mint példa Oroszország finnugor népei számára az 1920-as években. A finnugor népek elleni represszív politika az 1930-as években.) Az előadás a kötetekben nem jelent meg.

17 K. I. Kulikov: Das Verfahren „SOFIN” und Repressalien der Intelligenz der ostfinnischen Völker. (A „SOFIN”-ügy és a keleti finnségi népek értelmisége elleni represszió.) In: HFU I. 1. 623–636. K. I. Kulikov pályafutására I. Foma Kuz'mič Jermakov: Vospriätije raboty P. Domokoša v Udmurtii. In: Ünnepi könyv i. m. 285–289.; R. Š. Nasibullin: P. Domokoš i literaturnaâ obstanovka v Udmurtii v 1960–70 gody. In: Ünnepi könyv i. m. 296–301.

részlegéhez, hogy vegye őrizetbe a keleti finnnségi népek nemzeti mozgalmait irányító valamennyi személyt, és szigorú titoktartás mellett indítson eljárást ellenük, az ítéletek legyenek szigorúak. A 10 kötetre rúgó kihallgatási iratok és a vádirat a 2774. szám alatt szerepel a GPU irattárában. A vádirat és a perek *SzOFIN* rövidítése (magyarul) a *Kémkedő, Ellenforradalmi, Nacionalista Szervezet, Finn Népek Felszabadító Szövetsége* elnevezést rejti. A sok pontból álló vádirat lényege az, hogy a finn, az észti és az udmurt nagypolgárság irányításával, a finn és észti követségek közreműködésével folyó szervezkedés a Baltikumtól az Ob folyóig egy *Demokratikus Finnugor Államföderációt* szándékozott létrehozni, finn protektorátus alatt. A kihallgatások során a vádlottak, mindenekelőtt Kuzebaj Gerd és társai kifejtették ellenszenvüket a szovjet állam, a bolsevik párt tevékenységével kapcsolatban: meg rövidítette és becsapta a finnnségi népeket. 1928-ban a szovjet hatóságok példátlan kegyetlenséggel valószínűsítették meg a finnnségi falvak kuláktalanítását, elhurcolták és legyilkolták a parasztság legértékesebb részét, szándékosan a falusi népességnek ezernyi népbetegség által gyötört, szellemileg elmaradott, önálló gazdasági és társadalmi tevékenységre képtelen részét hagyták meg a falvakban. A finnnségi népek valójában genocídium áldozatai lettek, amelynek következménye nemcsak gazdasági leromlásuk lett, hanem az évszázadokat megélt nemzetek genetikai regenerálódása is lehetetlenné vált. A szovjet állam és a bolsevik párt a keleti finnnségi nemzeteket kiiktatta a történelemből. A keleti finnnségi népek elleni genocid perek áldozatai lettek a helytörténeti, néprajzi egyesületek, tudományos társulások, egyebek közt a *Finnugor Kultúrák Tanulmányozására Létesült Leningrádi Akadémia*, a finnnségi népek közművelődésének szerény munkásai, önkéntes gyűjtők, folklórgyűjtemények, könyvtárak. A GPU szorgalmazására a bolsevik párt határozataiban betiltotta a finnugor nyelvrokonság bármiféle tanítását a főiskolákon és az egyetemeken, a tudományos intézetek számára tilos volt a finnugor rokonságra utaló bármiféle téma vizsgálata, a finnugor rokonságot ellenforradalmi, burzsoá áltudománynak nyilvánították. A finnugor tudományok kiválóságait perbe fogták, koholt vádak alapján börtönre és száműzésre ítélték. A GPU, a szovjet állam és a bolsevik párt megvalósította a finnugor rokonság ellenzőinek vágyát, betiltották a finnugor rokonsági eszméket, művelőiket büntetéssel sújtották. A genocídumok végrehajtásával azonban túltettek minden elképzelhetőn. A keleti finnnségi népek elvesztették nemzeti értékeik iránt elkötelezett értelmiségüket; a parasztság módosabb rétegének kiirtását követte a belőle származó értelmiség elpusztítása. A nemzeti mozgalmak vezetői Oroszországon, illetve a Szovjetunión belül képzelték el demokratikus nemzeti kibontakozásukat, nemzeti köztársaságaikat. Nem gondoltak az oroszok elnyomására, jogaik csorbítására. Az udmurt Kuzebaj Gerd kezdeményezte *Boljak* társulat a nemzeti keretekben folyó nyelv- és irodalomművelést, a tudományos tevékenységet kísérelte meg összehangolni, amiben biztató eredményeket ért el. A társulat igen jó kapcsolatokat tartott fenn az orosz nemzeti kultúra társulataival és személyiségeivel. A SzOFIN-pert elhallgatták, ami meglepő, mert a hasonló koncepciók pereket a szovjet hírközlés harsány propagandája és uszítása kísérte. A megfélemlített, kontraszelektált lakosság pedig 1992-ig hallgatott.

I. Takala¹⁸ a szovjet Karéliát ért sérelmeket elemzi. Kitér a terror ideológiájára is, aminek lényege az idegenek, a nemzeti elkötelezettség és a tehetség gyűlölete. Sztálin beszéde 1928 júliusában az osztályharc kiéleződése mellett a nemzeti elkötelezettséget (nemzeti elhajlást) említette olyan tényezőként, amelyeket a szovjet bel- és külpolitika alakításában figyelembe kell venni. A SzOFIN iratai gyakran említik Karéliát, ez a per azonban nem terjedt ki Karéliára. Karéliában 1932–1938 folyamán ellenforradalmi összeesküvés és kémtevékenység ürügyén történtek terrorintézkedések. Közvetlen irányítójuk A. A. Zsdanov volt, aki már tapasztalatra tett szert a keleti finnnségi népek elleni intézkedésekben. A szerző ismerteti Karélia nemzetiségi összetételét. A lakosság többségét a nyugati finnnségi népek tették ki, amelyek súlyos veszteségeket szenvedtek. Karéliában is a parasztság tehetős és tehetséges rétegének deportálásával és megsemmisítésével kezdődött a terror. Kezdetben a finn határ menti kb. 1400 km kiterjedésű sávban kezdődött a megbízhatatlanok eltávolítása. Ezt követően a *Kirja* (Könyv) kiadó munkatársait zárták börtönbe. A szerző szavai szerint A. A. Zsdanov arra biztatta a leningrádi katonai körzet parancsnokságát, hogy számolja fel a finn fasiszta vezérkar felderítő osztályának irányításával folyó kémtevékenységet, ami meg is történt. A tragédia 1937 júliusától szakadt teljes súlyával a gyér népességű Karéliára, N. Jezsov belügyi népbiztos 00447. számú rendelete (parancsa) nyomán. A rendelet a Szovjetunió egészének vonatkozásában 268 950 ítéletet, ebből 75 950 kivégzést irányzott elő, végrehajtásának biztosítására 75 millió rubelt adtak. Karéliában ennek az egyetlen rendeletnek a végrehajtása során 57 200 személyt ítélték el, közülük 48 000 főt végeztek ki. I. Takala megjegyzi, hogy Hruscsov adatai, továbbá az orosz biztonsági szervektől még jelenleg is csak nehezen megszerezhető adatok nem fedik a valóságot, két okból sem. Egyrészt a biztonsági hatóságok titkolják az őrizetükben lévő iratokat, másrészt pedig a nyilvántartások hiányosak. A levéltárakban csak a perbe fogottakra és az elítéltekre vonatkozó adatok lelhetők fel, azokból hiányzik a súlyos sérelmeket szenvedett családtagok és rokonok száma. A GPU és a Vörös Hadsereg alakulatai adminisztratív utasításra, sőt önkényesen is hajtottak végre deportálásokat és halálos ítéleteket. Ennél fogva lehetetlen megállapítani a keleti és nyugati finnnségi parasztok kitelepítési veszteségeit. Ez pedig lehetetlenné teszi a sérelmek jogi úton történő orvoslását; amiről nincs irat, arról nem lehet tárgyalni. A kör bezárult. 1939 novemberében a *Szovjet Népbiztosok Tanácsának* és a bolsevik pártnak az együttes határozata megdicséri a biztonsági szervek tevékenységét, egyben azonban közli, hogy történtek túlkapások és törvénysértések. Ezeket a biztonsági szervekbe beférkőzött kémek és a nép ellenségei követték el. Megkezdődött a tisztogatás a biztonsági szervekben, N. Jezsot is feláldozták, a nagy terror azonban folytatódott. I. Takala rámutatott a terror mögött meghúzódó politikai szándéokra. A szovjet hatóságokat minden szinten zavarta a finn irodalmi nyelv használata Karéliában, azt ugyanis mindenki értette. Az „imperialista” finn nyelv elleni szovjet propaganda eredménytelen volt, az irodalmi finn nyelv Karélia lakóit ugyanis érzelmileg Finnországhoz

18 *Irina Takala*: Repressivnaâ politika v otnošenii finnov v Sovetskoj karelii 30-h godov. (Repressziós politika a karjalai finnek ellen a 30-as években.) In: HFU I. 2. 511–530.

kötötte, azonfelül a finn forrásokból származó értesülésekből a lakosság megismerte a szovjet állam külföldi megítélését, Karéliát tehát igyekeztek nyelvileg elszigetelni a finn befolyástól. A tisztogatások megteremtették a félelemnek azt a légkörét, amelyben megkezdődhetett a „karélizálás”, ez azonban csakhamar kudarcot vallott. A lakosság inkább elkezdett rosszul oroszul beszélni, de a bevezetett öszvérvetelt nem használta, mert nem is értette.

L. A. Maximova¹⁹ a GULAG-rendszer hatását vizsgálja. A téma hatalmasra duzzadt irodalmában dominál az érzelmi, indulati alapon történő értékelés. A szerző kísérletet tesz a tárgyilagos, tudományos elemzésre, ami számára sem sikerült minden tekintetben. A Szovjetunió finnugor népeinek sokévtizedes civil történelmét meghatározták ezek a tragédiákat hordozó táborok. A finnugor területek északi elhelyezkedése, fejletlen úthálózata, ugyanakkor pedig végtelen gazdagságuk a természeti erőforrásokban rendkívül alkalmassá tették ezeket a vidékeket a szigorúan titkolt börtöntáborok elhelyezésére. A szerző több szemszögből vizsgálja a komi területen működő börtöntáborok hatását, befolyását környezetükre. Módszere és eredményei bizonyonnyal alkalmazhatók a többi finnugor területek vonatkozásában is. A táborok és adminisztrációjuk befolyásolták a civil népesség viselkedését, korlátozták mozgásszabadságát, a polgári lakosok a táborok körzetének foglyai lettek. A lágerek megteremtették az öncenzúrázásnak történelmileg példa nélküli szigorát és következetességét. A véleménynyilvánításnak még azok a korlátozott lehetőségei sem léteztek, amelyek a birodalom táboroktól mentes területein megmaradtak, bár az ilyen területek száma egyre fogyott. A hivatalos szovjet vélekedés szerint az északi területek természeti gazdagságát csak kényszermunkásokkal lehetett gazdaságosan kiaknázni, ami nagyon távol áll az igazságtól. A szovjet vezető politikusok gondolkodásában és intézkedéseiben az erőszak alkalmazása uralkodott. A GULAG-irányítás valójában rablógazdálkodást folytatott, sok esetben dilettáns megoldásokat kényszerített ki, nagy károkat okozott a természeti környezetben. A Komi Köztársaságban tudományos bizottság alakult a GULAG-rendszer átfogó vizsgálatára, ám feladatának megvalósítása adminisztratív akadályokba ütközik. A finnugor népek nemzeti tragédiaként élik át, hogy területeiken jelenleg is léteznek börtöntáborok, és ezekkel szemben nagyon gyanakvóak. A szerző tisztelettel adózik a politikai foglyok emléke előtt, megemlíti, hogy a komi felsőoktatást és tudományos kutatást fogásban tartott, majd száműzetésben élő orosz tudósok alapozták meg. A hatalmasra duzzadt hadiipari komplexum számára a táborokban szigorúan titkos alap kutatások és fejlesztések folytak.

A. Kostiainen²⁰ felteszi a kérdést: a nemzetközi közvélemény, kiváltképpen pedig a nemzetközi kapcsolatokra hatást gyakorló nagyhatalmak mit tudtak a sztálini bel-

19 L. A. Maximova: Influence of the Stalin Régime Camps on the History and Environment of the Komi Republic. (A sztálini büntetőtáborok hatása a Komi Köztársaság történelmére és természeti környezetére.) In: HFU I. 2. 91–99. Ebben a témában l. még Tatyana M. Khorunzhaya: The GULAG Influence on the Rise of Komi National Scientific and Technical Intellectuals in the 1920s–1940s. (A GULAG hatása a komi nemzeti tudományos és technikai értelmiség kialakulására.) In: HFU I. 1. 465–468.

20 Auvo Kostiainen: International Opinion and the Soviet Minorities of the 1930's. (A nemzetközi közvélemény és a szovjet kisebbségek az 1930-as években.) In: HFU I. 1. 585–595.

politika visszasságairól? A kép ellentmondásos. Litvinov külügyi népbiztos 1934-ben a *Népszövetség*ben előadott beszédében hangoztatta: hazájában nincsenek kisebbségi és többségi nemzetek, megvalósult egyenlőségük és harmonikus együttélésük. H. Carrére d'Encausse, a szovjet történelem francia szakértője kimutatta, hogy Sztálin megszegte az októberi forradalom nemzeti ígéreteit, minden tekintetben orosz dominancia érvényesül. A *New York Times* 1932-ben kétszáznál több tudósítást közölt a szovjet ügyekről, foglalkozott a parasztdeportálásokkal is, és mindössze 15 esetben tett említést a menekültekről: a lengyel és a román határon megtörtént incidenseket tette szóvá. Az 1930-as évek elején a nyugati diplomaták érzékenyen reagáltak a honfitársaikat ért szovjet büntetőintézkedésekre. A német diplomaták több ízben reagáltak a szovjetunióbeli németek deportálására. A német Külügyminisztériumot különösen aggasztották a szovjetunióbeli németek tömeges kivándorlási kérelmei. A finn közvélemény felháborodással reagált az 1920-ban Tartuban megkötött békeszerződés lényeges pontjainak szovjet megsértésére: a szerződésben a szovjet kormány kötelezettséget vállalt Kelet-Karélia autonómiájának biztosítására. Az inkeri finnek, karélok, vepszek és más finn ségi kisnépek tömeges deportálásáról a finn társadalomnak és a kormánynak megbízható értesülései voltak. A finn függetlenség kivívásának napjaiban szervezett alakot öltött „heimoaate”, azaz a valamennyi finnugor néppel való együttműködés eszméje; az 1920-as években nagyon aktív társulások szorgalmazták a szolidaritás megvalósítását. Még Karélia függetlenségének a lehetősége is felmerült. A húszas évek végén és a harmincas évek elején forró hangulatú népgyűlések tiltakoztak a finn ségi népeket ért súlyos jogsértések ellen. Heves hangú finn–szovjet sajtóháború alakult ki, diplomáciai körökben finn–szovjet háború lehetőségét sem zárták ki. A finn és a szovjet kormányok azonban elkerülték a helyzet éleződését. A Finnországban élő karjalai menekültek szervezete, az *Inkeri Szövetség*, nagyszabású nemzetközi tevékenységbe kezdett, többek között levelet intéztek Kautskyhoz is. Társadalmi nyomásra a finn kormány is lépésre szánta el magát, korábbi moszkvai követe, majd külügyminisztere, A. S. Yrjö-Koskinen olasz, francia, német és brit hivatalos személyiségekkel tárgyalt, igen csekély eredménnyel. A nagyhatalmak hivatalos személyiségei azzal tértek ki bármiféle fellépés elől, hogy számukra gondot okoz a finnugor népeket ért sérelmek jogi értelmezése. A szovjet kormány a deportálásokat a munkaerő racionális földrajzi elosztásával indokolta. Henderson, brit külügyi államtitkár azzal az érveléssel tért ki az érdemi tárgyalás elől, hogy hazája és a Szovjetunió között nagyon sok probléma van, ezért nincs lehetőség az inkeri és egyéb finnugor ügyek megbeszélésére. Henderson meggyőzte finn tárgyalófelét arról, hogy értelmetlen az ügyet a *Népszövetség Tanácsa* elé vinni. A nyugati nagyhatalmakat jobban foglalkoztatták saját problémáik és kereskedelmi ügyeik a Szovjetunióval, mint az alig ismert népeket ért sérelmek. A kérdéses időben az orosz és különösen a népes ukrán emigráció heves szovjetellenes tevékenységet fejtett ki, amit a szovjet részről a nyugati hatalmak áskálódásának és szélsőjobboldali politikusok kártevésének minősítettek. 1933-ban az USA részéről esedékesnek tartották a Szovjetunió diplomáciai elismerését, a többi nagyhatalom pedig a Szovjetunió felvételét akarta a *Népszövetség*be. A nagyhatalmi érdekpoltizálás a szovjet nemzeti kisebbségek ügyét kiszorította az

érdeklődésből. Nem így a finn kormány esetében: az, a rá nehezedő társadalmi nyomás miatt, nem hallgathatott el a finnugor nemzeti ügyekben. A szerző szerint a tanulmányában vázlatosan előadott téma további kutatást igényel.

K. Hovi²¹ azt vizsgálja, hogy hogyan fogadták az észti függetlenséget 1918-ban, majd pedig 1991-ben a szomszédos és közeli államok. Németország az észti függetlenség szemszögéből kulcstényező, hiszen a baltikumi németek szolgálíknak tekintették az észteket. Németország mind az I., mind pedig a II. világháború éveiben süket volt az észti függetlenségi törekvésekkel kapcsolatban. Viszont a II. világháborút követően Németország, eltérően a többi nagyhatalomtól, nagy megértést tanúsít Észtország és a többi baltikumi állam iránt; ennek az álláspontnak a hagyományai a weimari Németország idejéből erednek. A fogyatkozó baltikumi németek nosztalgiaja Észtország iránt lassan eltűnőben van. Szovjet-Oroszország számára az 1920-ban függetlennek elismert Észtország a lélegzetvételnyi szünetet biztosította, de az adandó alkalmakat kihasználva visszahódította Észtországot 1939–1940-ben és 1944–1945-ben. A Szovjetunió széthullott, Észtország pedig visszaszerezte függetlenségét. Oroszország Észtországhoz fűződő kapcsolatát tartósan meghatározták azok a nemzeti problémák, amelyek a szovjet kormányzat idejére nyúlnak vissza: az országban élő idegenek zöme oroszokból áll, akik elvesztették korábban élvezett előnyeiket. Egyébiránt az orosz közgondolkodásban még jelenleg is él az a tudat, hogy a szomszédos államok, beleértve Finnországot is, Oroszországhoz tartoznak. Az orosz közgondolkodás másik funkciózavara, hogy Oroszországot a többi nagyhatalomhoz hasonlónak véli. Észt- és Lengyelország olyan korai századokban voltak határosak, hogy annak már a hagyománya is elenyészett. A lett–észti viszony az első függetlenség éveiben nagyon feszült volt a határviták miatt. Ezért a *Baltikumi Entente* csak papíron létezett. A függetlenség helyreállításáért vívott küzdelem közel hozta egymáshoz a két népet, a korábbi rossz viszony emlékei ma már csak az irodalomban és a kultúrában érhetők tetten. A nyugati nagyhatalmak legfeljebb csak az észti lenért vívott konkurenciaharcban vették tudomásul önálló tényezőként Észtországot, egyébként az orosz piachoz vezető belépőnek tartották. Az 1939 tavaszán folyó hatalmi alkudozásokban Észtország és a baltikumi országok nem voltak hatalmi tényezők. A helyreállított észti függetlenség után az USA kormányának számításaiiban Észtország másodlagos szerepet játszott. Dániának és Svédországnak nagyon régi érdekeltségei vannak Észtországban, egy történeti monda azt tartja, hogy a dán nemzeti lobogó, a Dannebrog, Tallinban született. Az első függetlenség idején a dán kormány az ősi kapcsolatok ellenére rendkívül ellenségesen fogadta a baltikumi államok függetlenségét, még a svéd kormány elismerési hajlandóságát is sikerrel kerestezte, a dán és a svéd diplomáciai elismerés a nyugati nagyhatalmakkal egy időben történt meg. A kevés számú dán és a svéd önkéntes részvétele az észti függetlenségi háborúban antibolsevizmusból és nem az észtek iránti szimpátiából következett. A második függetlenségi harc idején a skandináv államok együttérzése és segítsége nagyon jelentős volt Észtország számára. A skandináv köz-

21 Kalervo Hovi: The Neighbouring States and Estonia. (Észtország és a szomszédos államok.) In: HFU I. 1. 345–351.

vélemény szorosan figyelte és követte a fejleményeket, a dán és a svéd kormány azonnal elismerte Észtországot. Az Észtországban tevékenykedő svéd vállalkozások nyíltan vallják: számukra az észtek szakismerete kell, hogy be tudjanak hatolni az orosz piacra. A dán lelkesedés már kihűlt, ezen az úton van a svédeké is. Az általános benyomás szerint az átlag svéd még Finnország iránt is alig tanúsít érdeklődést.

Az észt–finn népi érintkezésnek nagy hagyományai vannak, a hivatalos politikai kapcsolatok légköre azonban meglehetősen hűvös. A 19. századi finn nemzeti ébredés éveiben fontos intellektuális kapcsolatok létesültek a két ország között. A finn-ségi népeket összekötő „finnségi híd” gondolata Észtországban alakult ki. Az első észt függetlenségi küzdelem idején jelentős finn katonai és gazdasági segítséget kapott Észtország, a finn csapatok szorították ki Észtországból a szovjet erőket. A két ország kapcsolatában olyan légkör uralkodott el, hogy felmerült az unió gondolata is, amelyik azonban már 1919-ben jégre került. Az észt lakosság nehezen viselte el a finnek hatalmaskodásait, amellet nehezményezte a finn katonák viselkedését is. A finn kormány körültekintő politikát kezdett folytatni Észtország irányába. A finn kormány nem sietett a diplomáciai elismeréssel, az észt függetlenséget azonban *de jure* elismerte és külképviseletet létesített Tallinban. Finnország hatékonyan védelmezte Észtország érdekeit a nemzetközi életben, sürgette a nagyhatalmakat Észtország támogatására és *de jure* elismerésére. Az észt kormány az 1920-as években több ízben javasolt szövetségi szerződés-ügyében nem érkezett pozitív finn válasz. Az 1920-as évek végétől változott a finn kormány külpolitikája, abban felül-emelkedett a skandináv, főként a svéd orientáció, a jó észt–finn kapcsolatokat nem érte károsodás, de az együttműködés intenzitása gyengült. A finn politikában az a vélemény került előtérbe, hogy Finnország nem képes segíteni Észtországot a nagyhatalmi törekvésekkel szemben, szövetsége Észtországgal gyengítené helyzetét. Az Észtországban kialakult tekintélyuralmi rendszer ellenszenves volt Finnországban. A második függetlenség kivívását követően Finnország az első közt ismerte el Észtországot annak ellenére, hogy 50 éven át Finnország óvatos, tapintatos politikát folytatott a Szovjetunió irányában. A jelenlegi észt–finn kapcsolatok minden korábbinál szívélyesebbek, Észtország legnagyobb kereskedelmi partnere Finnország. Nagyon nagy a jelentősége annak, hogy a finnek az egyetlenek a világon, akik ismerik és tisztelik az észt kultúrát és fontosnak tartják létezését.

A magyar résztvevők közül Domokos Péter előadásáról már történt említés, Klima László²² elismeréssel fogadott előadást tartott az őshaza vitás kérdéseiről, Vikár László²³ a mari népzene régi és újabb rétegének művelődési jelentőségét mutatta be, Bereczki András²⁴ historiográfiai előadása magyar szerzők finn történeti tárgyú

22 *László Klima*: On the Uralian Homeland — in General and in Particular. (Az uráli őshazáról általában és részleteiben.) In: HFU I. 1. 489–496.

23 *László Vikár*: Old and New Layers in the Cheremis Musical Tradition. (Régi és új rétegek a cse-remisz zenei hagyományban.) In: HFU I. 2. 599–605. A címben a marik népvénének az európai irodalomban elterjedt, régies neve szerepel.

24 *András Bereczki*: Lyhyt katsaus Suomen Historian tutkimukseen Unkarissa. (A finn történelem magyarországi kutatásának rövid áttekintése.) In: HFU I. 1. 101–107.

munkáit ismertette, e sorok szerzője²⁵ pedig a finnugor nyelvi affinitás jelentőségét vázolta a magyar identitástudat történetében.

Az első finnugor történettudományi kongresszus eredményei felülmúlják az előzetes várakozásokat. A két kötet fontos kézikönyv lesz mindazok számára, akik áttekintést kívánnak szerezni a kiterjedt földrajzi régióban élő finnugor nemzetek történelméről. A kongresszus és a kötetek nemzetközi jelentősége igen nagy, egyebek közt azért is, mert a keleti finnségi népek először szólaltak meg saját történelmük nyelvén, és ez jelentős esemény az európai művelt közvélemény számára. A kongresszus elosztatta azt a mítoszt, hogy a finnugor népek nem önálló történeti tényezők, nem történeti népek, hanem néprajzi nyersanyagai az asszimilációnak, a szlávságba olvadásnak. A pánszláv elméletet és törekvést nagyon zavarja a magyar nemzet- és államalkotás. R. Schweitzer rávilágított arra a magyar teljesítményre, amellyel a Nagy Károly-i európai keresztény államiság határát keleti irányban kiterjesztette. Ez pedig nyugtalanító a pánszláv eszmék hívei számára, mert zavarja a finnugorság egészéről alkotott képet. Mellesleg, de nem mellékesen, a finnugor népekről kialakított mítoszban szerepet vállalt a pántürk gondolat is. 1917–1918-ban a keleti finnségi kongresszusok tiltakoztak a baskort és kazányi tatár pántürk területi és politikai aspirációk ellen. Nem kevesebb történt, mint hogy egy tatár falu fegyveres férfiai kardélre hánytak és felperzselték egy udmurt falut, mert az nem fizette a tatár falu számára az évszázadok óta „esedékes” szolgáltatást. A képlet tehát korántsem egyszerű. H. Huttenbach és mások elemzése kimutatta, hogy a finnségi népek nemzeti programjaira a bolsevik pártnak nem volt befolyása és hatása, csak 1918–1919-ben a szovjet befolyás alatt megrendezett kongresszuson a bolsevik párt képviselői csatlakoztak a századelőtől formálódó nemzeti programhoz. A finnugor nemzeti mozgalmak irányító személyiségei még hírből sem ismerték a bolsevikokat.

A kötetek kiváló tanulmányainak átgondolásakor több válasza váró kérdés merül fel, így pl. merő ostobaság udmurt nagypolgárság emlegetése a koncepciók pereken. A keleti finnségiek parasztnépek voltak és maradtak, 80–85%-uk ma is a mezőgazdaságból próbál megélni, a szovjet urbanizáció alig érintette őket. 1928–1930-ban pl. az udmurt parasztok közt a szovjet rendelkezések szerinti gazdag parasztok nem voltak, az udmurt faluközösségi parasztok több mint fele szerény jómódban élt. Az észt, a finn diplomácia és katonai szervek szerepeltetése a perekben színpadi kellékek voltak. A finn és az észt kormányok a szovjet sajtóból és a hivatalos szovjet állami nyilatkozatokból megismerték a vádaskodást, H. Jagoda utasításai a titkolódzásra nem befolyásolhatták a finn–szovjet kapcsolatokat. Egyes megfigyelők szerint a két ország közötti felforrósodott légkör még egy fegyveres konfliktus lehetőségét sem tette elképzelhetetlenné. Lényegesnek tűnik továbbá, hogy a Boteni-öböl északnyugati szegletétől az Obig terjedő finnugor államszövetség a pánszláv eszmékben látomásként, a cári kormányzat ijesztgetéseként tűnt fel. A szovjet titkosrendőrség szervezésében zajló politikai perek, a tömeges deportálások és genocídiumok egy demokratikus finnugor államszövetség megeremtésére irányuló politikai szervezkedést tüntettek fel főbűnősként. Ez az államszövetség

25 Antal Bartha: Finno-Ugric Affinity and the Hungarian National Identity. (Finnugor affinitás és a magyar nemzeti identitás.) In: HFU I. 1. 81–90.

állítólag a Boteni-öböltől az Obig terjedt volna. A cári kormányzat sokféle szorongatást alkalmazott a finnugor népek ellen, e látomások befolyása alatt sem alkalmaztak azonban olyan intézkedéseket, amelyek hosszú történeti időre nemzeti tragédiát okoztak volna a finnugor népek körében. A kérdés, csupán reflexek közelítették egymáshoz a pánszlávizmust és a szovjet politikát, eszmerendszert? Vagy a szovjet tevékenységet megalapozó ideológusok tudatosan vették igénybe a pánszláv eszméket és alkalmazták is azokat a politikai életben? Nagyon indokolt a kérdés alapos vizsgálata. A szovjet korszak éveiben sok írásmű határolta el magát a pánszlávizmustól és bizonygatta, hogy a szovjet kormány szlávbarát politikájának semmi köze sincs a pánszláv törekvésekhez. I. A. Jefimov, a mordvin nemzeti problémák jeles ismerője magyarul is közzétett, nagyon jelentős tanulmányában²⁶ idézi Sztálin szűk körben elhangzott beszédét 1937. november 7-én: az orosz cárok „egy jó dolgot is csináltak: óriási, egészen Kamcsatkáig nyúló államot kovácsoltak össze. Mi örökségül kaptuk ezt az államot. És először mi, bolsevikok ötvöztük és erősítettük egységes oszthatatlan állammá. [...] Ezért aztán mindenki, aki megpróbálná megbontani ennek a szocialista államnak az egységét, aki valamely részének a leválasztására törekszik, avagy nacionalista, az ellenség, a Szovjetunió népei államának esküdt ellensége. És mi meg fogunk semmisíteni minden ilyen ellenséget, legyen akár régi bolsevik is. Meg fogjuk semmisíteni az egész nemzetséget, a családját mindenkinek, aki tetteivel és gondolataival, igen, a gondolataival a szocialista állam egysége ellen támad. Kíméletlenül meg fogjuk semmisíteni. Az utolsó ellenségig, őket magukat és nemzetségüket!” A beszéd előadója megbízható kútfő arra nézve, hogy a szovjet kormány és a cárok birodalomépítő, -fenntartó politikája csak módszereiben tért el. A „csak” ebben az esetben azonban egyelőre áttekinthetetlen nemzeti tragédiákat takar. K. Hovi az észt függetlenségi harcok nemzetközi körülményeit elemezve nem mellékesen figyelmeztet: az orosz közgondolkodás azt tartja, hogy az összes európai szomszédállam orosz birtok. Feltűnő, hogy az orosz liberális reformokat konzervatív módszerekkel végrehajtó P. A. Sztolipin a birodalom egységének jegyében lépett fel Finnország alkotmányos autonómiája ellen, ilyen értelemben befolyásolta II. Miklós cárt. Nagy Péter cár még svéd területen kezdte el új fővárosa építését, attól kezdve az orosz és a szovjet bel- és külpolitika egyik vezető elve Oroszország nyugati határai biztonságának a gondja, aminek gyakorlatában újabb és újabb területek, országok bekebelezése vagy függetlenségének korlátozása történt meg. Ez gyakran okozott nemzetközi feszültségeket és tragédiákat az érintett nemzetek számára. Az orosz és a szovjet kormányzat rendszeresen elmulasztotta megkérdezni az illető államokat arról, hogy ők maguk hogyan fogják fel saját nemzeti és állami biztonságuk érdekeit. Van ennek a politikának napjainkra kiható aktualitása is, amire J. Iivonen figyelmeztette a kongresszust. — Van tehát mit végiggondolni a kongresszusi kötetek nyomán.

26 *Ivan Andrejevics Jefimov: Mordvinok. A túlélés és az újjászületés útjai.* Bp. 1996. (Budapesti finnugor füzetek 3.) A Sztálin-idézet: 5–6.

ANTAL BARTHA THE GENOCIDES AND NATIONAL AWAKENING

A Review on *Historia Fenno-Ugrica* I:1–2. 1432 pp. Published by the Societas Historiae Fenno-Ugricae. Oulu (Finland), 1996. The editors: Kyösti Julku, Markus H. Korhonen, Olavi K. Fält, Markku Mäki vuoti, Milton Nuñez, Jouo Vahtola.

The two volumes published the papers read on the First Congress of the Fenno-Ugrian History held on 14–18 June 1993, at Oulu (Finland). The Congress was summoned by the Societas Historiae Fenno-Ugricae and was hosted by the University of Oulu. The meaningful papers provide comprehensive and basic informations on many aspects for history on the Fenno-Ugrian nations. The volumes appeared to be important especially for the researchers of the subject concerned and for the historians studying the Soviet history too. Every Fenno-Ugrian nation experienced either the tzarist Russian or Soviet domination and oppression. Except three independent Fenno-Ugria countries, Estonia, Finland and Hungary, all the other Fenno-Ugrian nations since the 16–17th centuries subsist within the frame of Russia (Soviet Union). During the tzarist time they suffered discrimination, the Soviet State carried on against them the policy of oppression and committed genocides. As the consequence of the “Great Collapse and Desintegration” of the Soviet Union the national revival of the Fenno-Ugrian peoples has come onstage in Russia. However, the germs of self-awareness of their national identity and solidarity originated in the short respite time in the early 1900-ies, what proved to be just a stimulus. The political development of Russia determines the fate of the Fenno-Ugrian’s movements for revival and for their aimed democratic national self-government. — The very learned staff of the Department of History of the Oulu University, headed by prof. Kyösti Julku, performed an immense work in editing the great volumes.

ANDERLE ÁDÁM

Az aragón kapcsolat

(V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón)

Thallóczy és Áldásy óta kevés figyelem fordult a magyar–spanyol történeti kapcsolatok kutatására, s az ebből a vizsgálatból a magyar történelemről nyerhető új adatokra, információkra. A „spanyol” kifejezés mindazonáltal erős történelmietlenséget hordoz. A santiagoói peregrinációt leszámítva — a középkorban elsősorban — az aragón–magyar kapcsolatokat kell érteni ezalatt, az újkorban viszont magyar–kasztíliai karaktere van e viszonyoknak. Míg az első esetben a barcelonai *Archivo de la Corona de Aragón* (spanyol, illetve katalán rövidítéssel ACA, Aragón Korona Levéltára), a modern korban a simancasi Habsburg birodalmi levéltár érdemelhetne több figyelmet.

Az elmúlt években, ahogy a szegedi egyetem Latin-Amerika története kutatócsoportjára alapozva *Hispanisztika Tanszék* jött létre, kötelességszerűen kellett figyelmünket a spanyol történelemre is kitérítanünk, s kézenfekvőnek látszott ezt a kapcsolattörténettel kezdeni.¹ Kísérleti „fúrásokkal” igyekeztünk tapasztalatot szerezni arról, vajon milyen hozadéka lenne-lehetne az e téren folytatott szisztematikus kutatásoknak. Ez elsősorban a fiatal, hispanista történészek képzése, ösztönzése miatt tűnt fontosnak: milyen irányban is lenne érdemes első lépéseiket orientálni.

E munkálatoknak már a kezdetén kitűnt: már az is haszonnal, új adatok megismerésével járhat, ha a spanyol történetírás elmúlt 50–100 évének teljesítményeit (tanulmányok, forrásközlés) rostáljuk át meghatározott, az érintkezés ismert eseteit mutató periódusokban. Eközben kézenfekvő lett: az sem tanulság nélküli, ha a két történetírás eltérő vagy ellentmondó adatait vetjük össze. Kezdeti — a fenti megfontolások alapján tett — vizsgálódásunk a hispaniai történetírásban eddig néhány kisebb közleményt eredményezett.²

Ami ezek alapján, túl a konkrét történeti problémákon, megfontolást érdemel, az a következő. Feltűnő, hogy a két állam, a magyar királyság és az aragón korona egy időben, egyszerre emelkedett fel európai jelentőségű középhatalommá, miközben egymás felé fordult. És egyszerre is hanyatlik le, tűnik el független európai tényezőként, önálló államiségét elvesztve a 16. század elején. Azt kívánjuk tehát jelezni: az európai geopolitika viszony-

1 Legkorábban *Kőrösy Albin* írt e témáról összefoglaló tanulmányt Régi magyar–spanyol kapcsolatok címmel. *Katholikus Szemle* 39(1925) 147–158. Ezenkívül *Astrik L. Gabriel*: *Hungria y la Península Ibérica en la edad media*. Oriente Europeo (Madrid) 27(1957) 27. sz. 297–307.

A magyar történelem spanyol forrásai címmel kialakított hosszútávú koncepciónkat az MTA Történettudományi Bizottsága elé terjesztettük vitára (1991), s az, még Benda Kálmán elnöksége idején, támogatásáról biztosította e kutatási tervet.

2 *Anderle Ádám*: *Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben*. Szeged 1992. 69. Ebben a kis kötetben már néhány forrást közreadtunk. *Uő.*: *Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban*. Világtörténet 1994. tavasz–nyár. 32–38.; *Uő.*: *Alfonzo V., el Magnánimo and the Hungarian Throne*. In: *Mediterrán tanulmányok*. Szerk. J. Nagy László. Szeged 1995. 17–28., négy oklevél közlésével. *Brachfeld F. Olivér*: *Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja*. Szerk., jegyz. Anderle Ádám. Szeged 1994.

rendszerének feltáráshoz is fontos támpontokat nyújthat az aragón–magyar kapcsolatok kutatása. Úgy véljük ugyanis, hogy az európai biztonságnek a 10. század közepén még jól látható pillérei: Bizánc, Córdoba, Frankfurt a 12. század végén eltűntek, vagy elvesztették korábbi jelentőségüket. A középkori európai erőterben Bizánc és Córdoba eltűntével emelkedett fel e két hatalom a keleti-déli Európa biztonságpolitikai feltételeit is kialakítva és meghatározva, olykor rivalizálva is egymással. 1196-tól — amikor Imre király és aragóniai Konstancia házassága megkötöttet — Árpád-házi Jolánta és I. Jakab házasságán át egészen Hunyadi Jánosig, sőt Mátyás királyig, az egyetemes történeti értelmezések egyik lehetséges változata — témánkban — ez. Még akkor is, ha a dinasztikus kapcsolatok jelenléte mellett a „kapcsolatok mint konfliktus” jellegű viszony jellemzi a 13. század végét és a 14. századot éppen az itáliai ügyekben.

*

Ez utóbbiról igen sokat olvashatunk egyébként Jeronimo Zurita (1512–1580) *Aragón Évkönyveiben*, az itáliai ügyek kapcsán.

Zurita témánk szempontjából különleges figyelmet érdemel. Az aragóniai (zaragozai) születésű humanista, aki az inkvizíció apparátusában, valamint V. Károly és II. Fülöp szolgálatában töltött be különböző tisztségeket, 1548-tól az udvar hivatalos krónikaírója lett, és királyi megbízásból látott neki — az aragón cortes támogatásával — az Aragon Korona történetének feltáráshoz. Zurita a legelsőik között van, akik a levéltárak jelentőségét felismerik. Számos levéltárat felkutatott Hispániában és Itáliában, igyekezett az európai krónikairódnak is áttekinteni, hogy az aragón ügyekről tájékozódjék.³

Sokan dolgoztak megbízásából az említett levéltárakban. Zurita évkönyvei tehát *döntően primer forrásokra épültek*, s ez az oka, hogy az európai történetírás erősen támaszkodott, támaszkodik munkájára. A magyar történetírásban csupán Áldásy, *Zsigmond király és Spanyolország* című munkájában használja fel bőséggel Zurita információit.

Ami témánk szempontjából említést érdemel az Évkönyvekben, az a magyar vonatkozások nagy száma és rendszeres jelenléte. Bár kigyűjtöttük a magyar vonatkozásokat Zurita műveiből,⁴ most mégsem a részletek a fontosak, hanem az, hogy az aragón krónikás munkájában, amely a Mediterrán-medencében vizsgálja az Aragon Korona ügyeit, csaknem folyamatos magyar jelenlétet regisztrálhatunk, s különösen Itália és a Balkán területén tartja fontosnak Zurita, hogy a Magyar Királyság lépéseit jelezze, mindig aragón viszonylatban szemlélve a magyar külpolitikát. Zurita európai horizontja, amely a kasztíliai, a portugál és a francia ügyeket, valamint a Német–római Birodalom és a Vatikán diplomáciáján túl Magyarországot is magában foglalja, nagy súllyal jeleníti meg a magyar vonatkozásokat.⁵

Zurita évkönyvei alapján tehát jól megrajzolhatjuk a középkori aragón világkép — vagy egy aragón-centrikus Európa-vízió kontúrajait, határait, és az a benyomásunk, amely a 13–15. században a magyar történelmet illetően az „aragón kapcsolat” markáns és állandó meglétét feltételezi, megerősítést nyerhet.

3 Ferran Soldevila: Zurita com a historiador. VII. Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Crónica, pronencias y comunicaciones. I. Barcelona 1962. 11–52.; Fernando Solano Costa–Angel Canellas López: Los Anales de la Corona de Aragón de Jeronimo Zurita. Zaragoza 1983. 7–21.; Fernando Solano: La escuela de Jeronimo Zurita. Zaragoza 1986. 23–53.

4 Tervünk az, hogy e gyűjtést egy füzetben, jegyzetekkel ellátva, mint forrásgyűjteményt kiadjuk.

5 Érdekes, hogy a magyarok első említése Jeronimo Zuritánál a 806–809. években történik, a Nagy Károly utáni éveket tárgyalva, amikor Lajos mórak és magyarok elleni harcáról ír, akik megtagadták az adófizetést. *Jeronimo Zurita: Anales de la Corona de Aragón*. I. Zaragoza 1973. I/III. 19.

Ilyen kontextusban Bizánc örököse egyszerre Aragónia és a Magyar Királyság, s kap új értelmet — az esetlegesség elemén túllépve — a két házasság: Imre és Aragóniai Konstancia (1196), valamint Jolánta és I. (Hódító) Jakab (1235) házassága is.

Ebben a széles európai keretben kell értelmezni a magyar bárók egy csoportjának magyar trónt illető ajánlatát is V. Alfonz király számára. A katalán és aragón források áttekintése az eddig ismert információkhoz képest új adatokat is nyújthat e kérdésben.

*

A magyar történetírás meglehetősen részletes képpel rendelkezik a 15. század bizonyos spanyol–magyar, pontosabban aragón–magyar kapcsolatairól. Áldásy Antal székfoglaló értekezése Zsigmond király és Spanyolország ügyeiről elsősorban az egyházszakadás és a konstanzi zsinat kapcsán ad részletes áttekintést 1416-ig, ám ezután tulajdonképpen 1447-ig csupán szörványadatokat említ.⁶ Könyvét Thallóczy Lajos kutatásaira való utalással zárja, aki — Thallóczy — feltárta a Hunyadi János és aragóniai V. Alfonz közötti kapcsolatot (1447–1448) s Hunyadi Alfonznak tett ajánlatát egy törökellenes szövetség megteremtéséről és a magyar trón elfogadásáról.⁷

Thallóczy Lajos volt az, aki Schwandtner után a Hunyadi János–Alfonz közötti kapcsolat okmányait a barcelonai Archivo de la Corona de Aragónban megtalálta és publikálta a Frangepán-okmánytár első kötetében és a *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányokban*, szép és adatgazdag portrét is rajzolva Alfonzról.⁸ Fraknói Vilmos 1910. évi írása ezekhez képest inkább az ismeretterjesztést szolgálta.⁹ Tulajdonképpen ettől kezdve a magyar történeti összefoglalások ezen előzményekre támaszkodva — komolyabb új adatot nem közölve — születtek e kérdéskörben.

Ennek a témának a fő alkotóelemei: Hunyadi terve egy Magyarország és az Aragón Korona közötti részletes törökellenes katonai szövetségről és ennek pénzügyi feltételeiről; Hunyadi ezen túl felajánlotta a magyar koronát Alfonznak; e terv szerint Hunyadi László Alfonz udvarába kerülne (a változatok: nevelődni, túszként, illetve házassági terv egy Alfonz-unokával); Hunyadi pedig garanciát kapna magyarországi vezető szerepének megtartására.

Hóman–Szekfű Magyarország története, Elekes Lajos, Teke Zsuzsa és E. Kovács Péter könyvei tárgyalják részletesen ezt az 1447–1448. évi történetet, de adataikat illetően nem rendelkeztek új forrásokkal,¹⁰ bárha hangsúlyaikban és interpretációikban különböznek is egymástól. Legszigorúbb E. Kovács Péter, aki Hunyadi tervét Alfonz magyar királlyá koronázásáról, „realitásokat nélkülöző elképzelés”-nek minősíti;¹¹ de a többi szerző sem tartja Alfonz ígéreteit komolynak, s Elekes kimondott ellenszenvvel ír Alfonzról.¹²

A Barcelonában élő magyar hispanista, Brachfeld Olivér spanyol nyelvű, magyar témájú történeti munkáiban ugyancsak kitér a közös aragón (katalán)–magyar történeti kapcsolatokról.

6 Áldásy Antal: Zsigmond király és Spanyolország. Bp. 1927.

7 I. m. 117–118.

8 A Frangepán család oklevéltára. Kiad. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I. 1133–1453. Bp. 1910. (Magyar történelmi emlékek) 350–365.; Thallóczy Lajos: Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Bp. 1909., az életrajz: 260–296.

9 Fraknói Vilmos: Hunyadi János és Aragóniai Alfonz. Katholikus Szemle 25(1911) 229–242.

10 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. II. (6. kiadás) Bp. 1939. 438–439.; Elekes Lajos: Hunyadi János. Bp. 1952.; Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora. Bp. 1980. (Magyar História) 166–169.; E. Kovács Péter: A Hunyadiak kora. Bp. 1992. (Magyarország Krónikája) 12–24.

11 E. Kovács P.: i. m. 24.

12 Elekes L. i. m. 360–361.

ra. 1936-ban írt, a trianoni Magyarország igazságát bemutató könyvében¹³ magát a felkérés tényét említi csupán, majd 1957-ben írt spanyol nyelvű *Magyarország történetében* szentel több figyelmet a kérdésnek, keserűen említve: Alfonz elfeledkezett a magyarokat illető ígéreteiről.¹⁴ Új mozzanat — a magyar historiográfiát illetően — az a konkrét megjegyzése (sajnos forrás jelzése nélkül), hogy Hunyadi László a közös terv szerint Alfonz unokáját, Eleonórát vette volna feleségül. Szembetűnő, hogy Brachfeld csupán a magyar történeti munkákat használta, a számára közeli barcelonai archívum anyagaiban nem búvárkodott.

Mindenesetre megállapítható, hogy a magyar történetírás egybehangzóan 1447-től datálja Hunyadi és Alfonz közeledését, a törökellenes szövetségre, valamint a magyar trónra vonatkozó terv megszületését és az erről szóló tárgyalásokat.

A spanyol (döntően katalán–aragón) és az európai történetírás csaknem évszázados mérlege e képet nemcsak kiegészíti, de bizonyos pontokon biztató impulzusokat is adhat új kutatások számára. A századelő legátfogóbb munkái Alfonz keleti politikájáról J. Miret y Sanz és Francesco Cerone nevéhez fűződnek, akik Hunyadi tevékenységét is hatalmas forrásanyag alapján teszik plasztikussá.¹⁵ Mégis, radikálisan új mozzanatot Gimenez Soler munkája tartalmaz, aki Alfonz *itinerarióját* készítette el és adta ki 1908-ban.¹⁶ Gimenez Soler ugyan nem ismeri a Hunyadi–Alfonz közötti, 1447–1448-ban kelt levélváltásban megjelenő terveket, de 1438-ról szólva meghökkentően új utalással lép meg: egy katalán nyelvű forrásból idéz, mely szerint Alfonzt 1438 januárjában titokban magyar bárók képviselői keresték fel azzal a kéréssel, hogy fogadja el a magyar trónt.¹⁷ A katalán Soldevila viszont *Katalónia történetében* arról ír — forrásmegjelölés nélkül —, hogy 1444-ben, a várnai szerencsétlenség után az aragón király titkos követséget küld (1444), hogy magyar bárókat nyerjen meg magának és megszerezze Szent István koronáját, mely a várnai katasztrófa után versengés és viszály tárgya.¹⁸

Soldevila, további soraiból kitetszően, tud az 1447–1448. évi Hunyadi-ajánlatról is, de rövid összefoglalásában meglehetősen egymásra „csúsznak” az eltérő évek történései. Mindenesetre ettől kezdve az 1444-től élő kontaktus és a trónt érintő terv gondolata stabil — és hihető — eleme lett a spanyol és európai történetírásnak. Legerőteljesebben talán a román Constantin Marinescu hangsúlyozta ezt, aki a „fehér lovag” legenda katalán változatát kutatta.

Marinescu nagy visszhangot kiváltó tézise szerint¹⁹ ugyanis a katalán Joanot Martorell *Tirant lo Blanch* című 1460–1465 közt írott hatalmas művének ihletője Hunyadi János volt. Marinescu nyelvészeti leleménnyel vezeti le hipotézisét, Hunyadi román eredetéből indítva a gondolatsort (Valachus - balachus ~ Blac ~ Blancus, stb.), ami egyetértést és kritikát egyaránt kiváltott a spanyol irodalomtörténetben.²⁰ Ám a dolognak az a lényege, hogy úgy tűnik, valóban Hunyadi János a „fehér lovag” katalán szerzőjének fő élményforrása.

13 Olivér Brachfeld: *La Justicia de Hungría*. Barcelona 1936. 19–20.

14 *Uő.*: *Historia de Hungría*. Barcelona 1957. 138.

15 Francesco Cerone: *La politica orientale di Alfonso di Aragona*. Napoli 1903. L. még *Joaquin Miret y Sanz*: *La política oriental de Alfonso de Aragón*. Barcelona 1904.

16 Gimenez Soler: *Itinerario del Rey Don Alfonso de Aragón el que ganó Napoles*. Zaragoza 1908.

17 I. m. 152.

18 Ferran Soldevila: *Historia de Catalunya*. II. Barcelona 1935. 675–676.

19 Constantin Marinescu: *Du nouveau sur „Tirant lo Blanch”*. *Estudis Romanics*, Barcelona 4(1953–1954). 137–205.

20 J. Martorell: *Tirante el Blanco*. I–V. Madrid 1974. (spanyol nyelvű kiadás) A bevezető tanulmány C. Marinescu tézisére támaszkodik, bár hozzáteszi, Hunyadi a fő, de nem az egyetlen modell: Geoffroy de Thoisy, Pedro Vázquez de Saavedra és Jaime de Vilaragut hősi figurái is átjelenek a műből. I. m. I. LXVII.

Ezt a katalán irodalomtörténet megerősíti. M. de Riquer irodalomtörténetében például egy önálló fejezet címe: *Joan Hunyadi*. Riquer a Martorell-szöveget elemezve érvel Hunyadi mellett, akinek — ti. a fehér lovagnak — zászlóján éppúgy ott a holló („e fén-hi pintar un corb”), mint Mathias Corbí-Korvin Mátyás esetében.²¹ S az is tény, hogy a kortárs aragón és katalán politikusok Hunyadirol meglehetősen sokat írtak. A Nápolyban működő katalán, valenciai és aragón küldöttek hazaküldött beszámolóikban például gyakran írnak Hunyadi győzelmeiről, „lo Blanch”, „el comte Blanch” névvel illetve őt.²² Alfonz káplánja pedig egyenesen egy egész fejezetet szentel naplójában Hunyadi török elleni győzelmeinek *Del comte Blanch* címmel.²³ Mindenesetre Marinescu tanulmánya erősen hatott a spanyol tudományosságra — egyébként azzal is, hogy Hunyadit román politikusként jeleníti meg — és az Alfonz–Hunyadi kapcsolat kérdéseiben is van mondanivalója.

Mint említettük, Soldevila gondolatmenetéhez kapcsolódik Marinescu, aki ugyancsak 1444-re teszi a tárgyalások kezdetét, s még az aragón–olasz követ nevét is közli: Francesco Danio. A tárgyalások nekilendülését pedig 1446-ra datálja, anélkül azonban, hogy konkrét forrásra utalna.

Érvelése persze így is érdekes! Marinescu szerint ugyanis Martorellnek „tudnia kellett” bizonyos dolgokról, eseményekről, lévén Alfonz egyik titkárának, Francesco Martorellnek a fia.²⁴

Ezután az 1447–1448. évi Alfonz–Hunyadi tárgyalásokról szólva Marinescu ugyan a barcelonai levéltár *registroira* hivatkozik, de valószínűleg csak Thallóczy okmányközléseire támaszkodott.

Alfonz külpolitikája, ezen belül is keleti politikája az 1945 után megjelent spanyol–katalán tanulmányokban tűnik elő igen nagy adatgazdagsággal.²⁵ A gondolatmenetek lényege azonban egyre ugyanaz: Várna után „az egyetlen logika — Alfonz”. Ő az, aki megérti a török veszélyt és tenni is akar ellene.²⁶ Szkander bég és Hunyadi ezért tűnnek számára fő szövetségeseeknek.²⁷ Ettől az értelmezéstől csupán a kasztíliai–spanyol érvelés tér el — és

21 M. de Riquer: *Historia de la literatura catalana*. II. Barcelona 1980. 698–699.

22 J. Martorell: i. m. I. LXVI. Vö. *José María Madurell Marimón*: Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso y de Aragón. 1435–1458. Barcelona 1963. *Faluba Kálmán* nyelvész egy 1984-ben megjelent katalán nyelvű tanulmányában elveti C. Marinescu blanch-valac képletét, s kapcsolódva korábbi gondolatmenetekhez (Florio Banfi, Brachfeld Olivér) olasz eredetűnek véli a Hunyadi-fehér lovag azonosságot a (Jankó) Iancus-Blancus, bianco/ianco fonetikus hasonlóságból vezette le a kapcsolatot. *Kálmán Faluba*: Tirant „El Valac” o Tirant „Joanet”. In: *Miscelánea Sanchis Guarnier* I. Univ. de Valencia 1984. 107–108. E tanulmányt 1992-ben újra kiadták. Uo. II. 41–45.

23 *Dietari del Capella d’Alfons el Magnanim*. Transcripció, notas: Josep Sanchis i Sivera. Valencia 1932. 198. A kérdésről l. még *Juan Luis Alborg*: *Historia de la literatura española*. I. Madrid 1979. 471–473. és *Csernus Sándor*: A „Fehér Lovag”. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. századi francia történeti irodalomban. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter, Mader Béla, Monok István. Szeged 1989. 81–97.

24 J. Martorell: i. m. I. IX.

25 Pl. *Ernesto Pontieri*: Alfonso V nella politica italiana del suo tempo. In: *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*. Szerk. Salvador Carreres Zacarés. Barcelona 1959. 277–296.

26 *Juan Beneyto Perez*: La política exterior de Alfonso V. In: *Homenaje a Alfonso el Magnánimo*. Valencia 1947. 15.; *Eugenio Dupré-Thesedier*: La política italiana de Alfonso el Magnánimo. Palma de Mallorca 1955.; *Antonio Ubieto és mások*: *Introducción a la Historia de España*. Barcelona 1963. 259.

27 *Bishop Fan Stylian Noli*: *George Castrioti Schanderbeg (1405–1468)*. New York é. n.; *Juan Reglá Campistol*: *Historia de la Edad Media*. II. Barcelona 1960. 345.

pedig igen erőteljesen. A Ramón Menéndez Pidal nevével jelzett, s általa kezdeményezett hatalmas *Spanyolország története* sorozat Alfonz eme törökellenes elkötelezettségéről keveset akar tudni. Alfonz nem szerette Aragóniát — így a könyv —, ezért a király 1432-től nem is tért vissza Itáliából, s nem látja — gyűlölt — feleségét sem. Alfonz elolaszosodott, mondja könyv, „imperialista politikája” nem más, mint „olasz dicsőségyszomj”.²⁸

A legutóbbi években V. Alfonzról Alan Ryder tanulmányai foglalták össze az eddigi kutatásokat és okmánypublikációkat.²⁹ Ő az, aki kiindulópontként veti fel: 1435-ben, II. Giovanna (Juana, Joana, Johanna) nápolyi királynő halálával nem csak e trónt örökölte Alfonz, de a „Magyarország és Jeruzsálem királya” címet is,³⁰ s ezt titulusi között Alfonz ettől kezdve használja is. Forrás megjelölése nélkül említi Ryder — valószínűleg Soler némileg figyelmetlen olvasása nyomán —, hogy „Három év múlva, közvetlenül Zsigmond császár halála után — aki a magyar királyi címet bitorolta — egy mágnásokból álló delegáció jelent meg Itáliában, hogy felajánlja neki [ti. Alfonznak — A. Á.] Szent István koronáját.”

Ebben az időben — folytatja Ryder — Alfonz kezei ugyan meg voltak kötve a Nápolyért való vita miatt, de nem ismerte el a lengyel Jagelló Ulászlót, aki 1440-ben a magyar trónra került.

„Azután — folytatódik Ryder gondolatmenete —, hogy Ulászló elesett Várnánál a törökök elleni csatában 1444-ben, Janco Hunyadi, Magyarország régense, újra nekilátott, hogy erős királyt keressen. Meggondolva, hogy a számba jöhető jelöltek száma igen korlátozott volt, nem meglepő, hogy Hunyadi és hívei ismét Alfonz mellett döntöttek, aki immár tartósan Nápolyban tartózkodott és aki az Anjou-dinasztia jogán örökölte e titulust...”³¹ Ezután — immár az Archivo de la Corona de Aragón forrásaira hivatkozva — mondja el Ryder az 1447–1448. évi történéseket.

Tulajdonképpen ez a változat — a magyar történetírással összevetve — meglehetősen új, ám primer forrásokkal való bizonyítást igényel. Hiszen arról van szó, hogy a magyar bárók Alfonz iránti érdeklődése nem 1447-től, hanem 1437–1438-tól eredeződik és erős folyamatossgot mutat. És: ha az 1437–1438. évi érdeklődés bizonyított, valószínűbbnek tűnhet az 1444. évi várnai vereség utáni közvetlen, tehát 1444–1445. évi „érdeklődés” is. Mindenesetre maradnak kételyeink is, amelyek Alfonz 1444. évi reagálását — és egy esetleges 1444. évi ajánlat realitását — illetik. Alfonz ugyanis 1444-ben halálosan beteg, élete veszélyben volt, a Nápolyi Királyságban már az örökösét keresték...

Az 1447. évi magyar „megkeresés” viszont Alfonzt már — az 1437–1438. évi helyzethez képest — új, más, nehéz helyzetben találta, 1446–1448 között heves itáliai háborúk kötötték le figyelmét. Az Alfonz bizonytalan magatartására vonatkozó mai szigorú magyar történetírói kritikák mögött ezt a helyzetet is látnunk kell.

*

28 *Historia de España*. Dir. Ramón Menéndez Pidal. XV. Madrid 1982. 425–432.

29 *Alan Ryder: El Reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*. Valencia 1987. 34–36., 299. skk.; *Uő.*: Alfonso el Magnánimo Rey de Aragón, Nápoles y Sicilia, 1396–1458. Valencia 1992.; *Uő.*: The Eastern Policy of Alfonso el Magnánimo. Napoli 1979.; *Uő.*: The evolution of imperial government in Naples under Alfonso V. of Aragon. In: *Europa in the Late Middle Age*. London 1965. 332–357.

30 II. Giovanna (Johanna, Joana, Juana) jogát a magyar trónra A. Ryder Anjou-eredetből, II. Nápolyi Károly és Erzsébet, IV. Béla unokájának házasságából vezeti le. A. Ryder: Alfonso el Magnánimo i. m. 370. Vö. *Uő.*: El Reino i. m. 34–36. II. Juana (Joana, Giovanna) életére I. Gran Enciclopedia Catalana. XIII. Barcelona 1987. 249.

31 I. m. 370. Mint majd látjuk, 1438-ban még nem „delegáció” jelenik meg Alfonznál.

A barcelonai Aragón Korona Levéltárának iratai ezt a korai, 1438. évi felkérést mindazonáltal bizonyítják. Ennek kapcsán két ismeretlen dokumentumot kívánunk bemutatni, s néhány más kapcsolódó adattal alátámasztani a Zsigmond császár halála utáni történeteket.

Az első dokumentum 1436. március 24-én kelt Gaetában. Ebben Alfonz király utasítást ad követének, amely szerint annak meg kell magyaráznia Zsigmondnak, hogy Alfonz miért vette fel (1435-ben) titulusai közé a „Magyarország királya” címet. Az utasítás kiemeli: a követnek hangsúlyoznia kell Alfonz jóakarát és a szoros együttműködési készséget, amely eddig is jellemezte Zsigmonddal való kapcsolatát. Alfonz úgy érvel: a II. Giovanna (Juana) halála utáni helyzetben az itáliai mágnások és bárók, valamint híveik tanácsára és nyomására vette fel a „Magyarország és Jeruzsálem királya” titulust — de valójában nem ambicionálja e címet, amit a császár bír jelenleg.³²

A királyi utasítás csupa óvatosság; az aragón követ feladata pedig az, hogy kövessen el mindent, hogy Zsigmond ne érezze, hogy Alfonz riválisként lép fel a magyar trónért.

A kérdés persze ennél bonyolultabb volt, ahogy Alfonz ambíciói is. Legutóbb Maria Desamparados Cabanes Pecourt hívta fel arra a figyelmet Alfonz okleveleit elemezve, hogy a felsorolt királyságok és birtokok sorrendjében Magyarország és Jeruzsálem milyen előkelően elől található a felsorolásokban:

„A legjellemzőbb, hogy ez utóbbi [ti. „rey de Hungría y Jerusalén” titulus — A. Á.] a felsorolt területek sorrendjében hol található: Valencia után helyezkedik el és Mallorca előtt, ami minden bizonnyal a domíniumok között ~~elfoglalt~~ fontosságára utal...”³³

Alfonz ekkor, az 1430-as évek közepén, bár még nem hódította meg Nápolyt, de már tekintélyes államszövetség uralkodója, csillaga felemelkedőben van. Törökellenes elkötelezettsége pedig egyre nyilvánvalóbb, ezért érthető, ha a magyar bárók egy csoportja őt látná szívesen a magyar trónon Zsigmond után.

Soler említett utalásai nyomán haladva módunk volt tanulmányozni az eredeti, katalán nyelvű iratot, mely nyilvánvalóvá teszi: Zsigmond halála után *azonnal és sietve* Alfonzhoz fordult a magyar mágnások egy csoportja.³⁴

Az irat maga is érdekes.³⁵ 1438. február 8-án Alfonz Geatából tájékoztatja feleségét az aktuális eseményekről. A *registro* megjegyzése szerint ezt a tájékoztatást titkosírással írt levél formájában küldték el.³⁶ A bennünket érdeklő katalán nyelvű levél, amit feleségének írt, a következő: „... és hogy egyéb itteni kedvező hírekről is tájékoztassam, tudtára adom, hogy nemrég érkezett egy ember, akit titokban küldött hozzánk egy püspök és néhány más

32 Archivo de la Corona de Aragón. (=ACA), Cancillería, registro 2694. (Secretorum 4. Alfonsi IV.), fol. 18. r.–21. r. Az eredeti szöveget közli: Anderle Á.: Alfonso V. i. m. 26.

33 *María Desamparados Cabanes Pecourt*: Particularidades diplomáticas de la cancillería de Alfonso el Magnánimo. In: *La Corona de Aragón y el Mediterráneo*. IV. Zaragoza 1984. 89–99. Egy példát: 1435 előtt Alfonz oklevelei a következőképpen kezdődtek: „Nos Alfonsus, Dei Gracia rex Aragonum, Siciliae, Velenciae, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comes Berchionone, dux Athenarum et Neopatrie ac comes Rossilionis et Ceritenie.” Egyébként II. Juana (Giovanna) okleveleiben a sort Magyarország kezdte: „Juana II. por la gracia de Dios, reina de Hungría, Jerusalén, Sicilia, Dalmacia, Croacia, Raina, Servia, etc...” Vö. *J. Zurita*: i. m. XIV., XII. 44.

34 ACA reg. 2651. fol. 24. v.

35 Fontos tudni, hogy Alfonz udvara *iktatókönyvekben* (registro) rögzítette nemcsak a beérkezett és az elküldött levelek szövegét, de a szóbeli utasításokat is részletesen összefoglalta e könyvekben, melyeket az uralkodó titkárai (Joan Olzina, Arnau Fenolleda, Francesco Martorell és Jordi Catalá) vezettek. Ezek az „iktatókönyvek” tematikus jellegűek. Ezért *Thallóczy L.* és *Fraknói V.* minősítése, amikor e *registrokat* „közjegyzői okiratként” minősítik, félrevezető.

36 „Fuit expedita in parva forma et in cifra Probata.” — zárul a *registroban* e feljegyzés.

báró a Magyar Királyságból, amelynek trónja a császár halála miatt megüresedett, és amely királyságot az e királyságot illető jogcímünk alapján — törvényesen utódlunk; hogy tudomásunkra hozzák az iránti vágyukat, hogy mi legyünk királyuk és uruk; és mert e magasztos küldetés miatt komoly követtséget szándékozunk indítani, most elküldjük nekik azokat a leveleket, amelyeket kérnek tőlünk, valamint titokban egy embert is, hogy tájékozódjék, mindezek a dolgok hogyan haladnak előre. Bízunk Urunkban, Istenünkben, akitől minden dolgok származnak, hogy ezeket az ügyeket saját tetszése szerint és a mi hasznunkra elrendezze. A későbbi fejleményekről folyamatosan tájékoztatom Önt és Ön is értesítsen az ott történetekről.”³⁷

A még megválaszolatlan kérdések természetesen e dokumentumból következnek: kik azok a magyar bárók, akik e vállalkozást támogatták? Ki az említett püspök? És: vajon Hunyadi már része-e, esetleg kiöltője e változatnak, vagy csak később kapcsolódik e tervhez?

Egy biztos: Alfonz, a feleségének írott levél pillanatában (február 8.) még nem tudta, hogy már Albert a király. Ám az is nyilvánvaló immár, hogy a magyar mágnások közt nem csak Albert-párti és lengyel-párti csoport volt,³⁸ de egy Alfonz-párt is létezett: az Albert melletti gyors döntés és gyors megkoronázása ezért is szükséges volt. Az Alfonz-pártiak gyorsasága kevésnek bizonyult...

Felvetődik persze az is: Alfonzot illetően ez időben milyen információkkal rendelkezett a magyar mágnások „hispanofil” csoportja? Mi szólt mellette — általánosan jó és emelkedő európai hírnevén túl?

Érdemes itt számba venni az 1415–1430/1435 közötti történések egy eddig eléggé homályban maradt vonatkozását.

Francisca Vendrell Gallostra *A közép-európai lovagok az aragón udvarban* című tanulmányában³⁹ veti fel, hogy a 15. század első felében a Santiago de Compostelába zarándokló főúri lovagok és kíséretük nem csak bűnbocsánatért járták a zarándokok útját, s nem csak a granadai határra vagy Észak-Afrikába mentek „Ritterschaftot csinálni” a mórok ellen, de az aragón és a kasztíliai udvarban komoly politikai tárgyalásokra is sor került a látványos fieszták és lovagi tornák színfala mögött.

Áldásytól tudjuk, milyen sok magyar főúr járt az 1415–1416. esztendőkből — Zsigmond tárgyalásaival összefüggésben — Hispániában. Fr. Vendrelltől pedig azt is tudjuk, hogy sokan — például Cseh Péter és három testvére, 24 lovag kíséretében — megjárták a santiagoói zarándokutat is.⁴⁰ Egy korábbi tanulmányunkban magunk is közzétettünk Cillei Ulriknak

37 Közli: Anderle Á.: Alfonso V. i. m. 27.

38 E. Kovács P.: i. m. 12–14.

39 Francisca Vendrell Gallostra: Caballeros centroeuropeos en la Corte Aragonesa. In: Miscellanea Barcinonensia 10(1971) 28. sz. 18–43. L. még J. Schatz: Oswald von Wolkenstein Geistliche und Weltliche Lieder Ein- und Mehrstimmig. Wien 1902. (Wolkenstein valószínűleg Zsigmond tolmácsa Perpignanban 1415-ben.)

40 I. m. 34–43. Áldásy A. Lévai Cseh Pétert említi ennek kapcsán Finkére hivatkozva, de a santiagoói zarándoklatot nem említi a célok között. Áldásy A.: i. m. 40–41. F. Vendrell Gallostra tanulmánya alapján egyébként érdemes lenne az Áldásy A. által — Fejérpatakyra történt utalással — említett más oklevelek kritikai elemzése is. F. Vendrell Gallostra ugyanis nemcsak az állítólagosan a Hettyei és Bátéi család 1415. okt. 20-án kelt címereslevelét (amit Fejérpataky is közread) közli, de más okleveleket is és a két címerpajzsot is, ami alapján Fejérpataky Turulban (1897) közölt gondolatmenete erőteljesen megkérdőjelezhető. F. Vendrell Gallostra és az oklevelek szerint a címerlevél, melyen a fekete leopárd szájában mezei nyulat tart, Cseh Péter, testvérei és kíséretének néhány tagja (a Bátéi [Bactec] „Bactec” testvérek: Benedek, Miklós-Egyed) kapták, utalással granadai és Fezben tett utazásukra. S ellentétben Fejérpatakyinak az aragón heraldikát meglehetősen

1430. évi és Rupert, Zsigmond unokaöccsének 1435. évi zárandokútjáról szóló spanyol krónikarészleteket.⁴¹ A fenti nevek és adatok azonban csupán illusztrációk lehetnek ahhoz a feltételes, de megalapozott állításhoz, hogy Alfonzról a magyar bárói csoportoknak személyes ismeretei is lehettek. S persze nem csak innen. Áldásy könyvéből kiderül, hogy a perpignani és narbonne-i tárgyalásokon apja, a beteg Ferdinánd képviselőjében Alfonz fontos szerepet játszott. A Zsigmond kíséretében itt lévő magyar főuraknak nyilvánvalóan egyértelmű benyomásaik alakulhattak ki Alfonzról.

E tekintetben Hunyadi János érdemel kiemelten figyelmet. Nem kívánjuk felújítani a régi vitát⁴² arról, hogy vajon Hunyadi találkozott-e Alfonzzal milánói éve alatt, amikor az aragón király F. M. Visconti fogságába került (1435). Mindenesetre Alfonz 1432-től folyamatosan Itáliában van; egy időben ő közvetített Zsigmond császár és Visconti, Milánó ura között.⁴³ Visconti és Alfonz viszonya folyamatosan jó volt, még a kényszerű fogság alatt is, amikor Alfonz és két királyi fivére — Navarra királya, Juan és Enrique herceg — Milánóban tartózkodott.⁴⁴ Mindenesetre Hunyadi Jánosnak tehát világos, pontos képe lehetett Alfonzról, személyiségéről és aspirációiról is, s nemcsak Visconti, de vője, Francesco Sforza révén is, akit ugyancsak tisztelt Alfonz király. Ezért az sem lenne meglepő, ha az 1437. évi első ajánlat mögött is már Hunyadi János állott volna.

*

A történelmi irodalom és a források áttekintése során a barcelonai Aragón Korona Levéltárában eddig nem sikerült olyan forrást lelnünk az 1444. évi várnai vereséget közvetlenül követő hónapok-esztendőik iktatókönyveiben, amely igazolná Soldevila, Marinescu és Ryder megállapításait egy 1444. évi „meghívást” illetően. Mindenesetre e lehetőséget nem lehet, nem szabad kizárni. Már csak azért sem, mert feltételezhető, hogy nemcsak Magyarországon volt-lehetett egy erős Alfonz-párti csoport, de Alfonz nápolyi udvarában is gyanítható 1444–1446 körül egy erős magyar érdeklődés megléte és esetleg egy magyar(barát) csoport is. Ryder ugyanis bemutat például olyan dokumentumokat, amelyek erre utalhatnak: 1444–

fennsőbbsségesen lekezelő soraival, a *F. Vendrell Gallostra* által közölt címerpajzs igen finoman munkált — ehhez képest a Fejérpataky által közölt változat tényleg meglepően primitív — vélhetőleg hamisítvány. A *F. Vendrell Gallostra* által közölt oklevélváltozatból egyébként hiányzik a perdöntő „Nicolaus, Laurentius de Hethye ac Benedictus Egydii...” *F. Vendrell Gallostra* feltételezi, hogy ugyanezen a napon, 1415. okt. 15-én kelt másik címerlevél, kedvezményezettjei — Csehi Péter kíséretének tagjai — „Georgius et Valentinus Petri de Valaquia” is a granadai és fezi út kapcsán kérhették, hogy címerükbe egy „fekete etióp” kerüljön. *F. Vendrell Gallostra* alapján egyébként az Áldásy A. által említett, Garai Miklósnak adott rendjelvények értelmezése is eltérő lehet. Ezeket az okleveleket egyébként már — apja nevében, de — Alfonz jegyzi trónörökösként. Áldásy A.: i. m. 104–105.; *F. Vendrell Gallostra*: i. m. 28–29., 39–40.; *Fejérpataky*: A Hettyey család aragoniai czímere. Turul 15(1897) 187.

41 *Anderle A.*: Kalandozók i. m. 30–34., 57–62.

42 *Florio Banfi*: Hunyadi János itáliai tartózkodása. Erdélyi Múzeum 5(1934) 261–272.; *Olivér Brachfeld*: Alphonse „le Magnanime”. Nouvelle Revue de Hongrie (Paris) 2(1943) 275–279.

43 *Pedro Aguado*: Historia de España. I. Madrid, 1963. 831–832. *P. Aguado* hangsúlyozza: Milánóban Visconti herceg a legnagyobb udvariassággal fogadta a királyi fivéreket, sőt szövetséget kötött Alfonzzal; majd 1447-ben bekövetkezett halálakor birtokait Alfonzra hagyta. Alfonz, hogy ne ütközzön az e végrendeletet támadó Fr. Sforzával, lemondott erről az örökségről. Egyébként *G. Soler Itinerariója* szerint Alfonz 1430–1432 között Aragóniában, 1432. máj. 29-én Dél-Itáliában és Észak-Afrikában volt, 1433-ban pedig Nápolyban és Szicíliában tartózkodott. *G. Soler*: i. m. 99–125.

44 *J. Beneyto Perez*: i. m. 15.

1445-ben Alfonz udvarában a nemzetközi postaszolgálat vezetője magyar („Gregorio Ungaro”),⁴⁵ és hogy Nápoly királyi csapatainak parancsnoka egy Frangepán.⁴⁶

Amit a fentiek után nyilvánvalónak tartunk: az 1447–1448-ban napvilágot látott dokumentumok az együttműködésről, *egy évtizedes gondolatmenet* nyomán kialakult és alkalmazott több éves tárgyalások során formálódott *közös terveknek* tekinthetők. Még az olyan ártatlannak tűnő formulák is, mint amilyenre Fraknoi utal tanulmányában, ezt sejtetik.

Hunyadi ugyanis, idézi Fraknoi, azt igényli: Alfonz „nem fogja őt elnyomni, hanem mostani állásában megtartja, *sőt még magasabbra emeli...*” (Kiemelések tőlem — A. Á.).⁴⁷ Mi ez a „még magasabb”? Hunyadi jól informált, ezért tudta, hogy Alfonz kiépülő birodalmában az egyes államok élén *locumtenens generalis* működtek. Ryder ezt „alkirálynak” fordítja, de ez meglehetősen pontatlan formula. Aragóniában, Valenciában, Katalóniában és Mallorcán Alfonz felesége, Mária, valamint öccse, Navarra királya, Juan a *locumtenens generalis*. Szardíniában és Szicíliában is megjelenik e tiszttség; és 1452-ben, amikor Kasztriota Györggyel szerződést köt Alfonz, ide is *locumtenent generalist* küld a király Ramón d’Ortaff személyében.⁴⁸ Ők azonban nem kormányzók, nem alkirályok, hanem a király helyettesei, királyi jogokkal: Hunyadi valószínűleg ezt a tisztelet igényelte magának is.

Mindenesetre, Várna előtt és után Magyarország egy Alfonz típusú uralkodót igényelt volna. Hunyadi és a magyar bárók egy csoportjának a logikája és orientációja Zsigmond halála után e tekintetben is jól működött.

ÁDÁM ANDERLE THE ARAGÓN CONNECTION

ALFONSE V., EL MAGNANIMO AND THE HUNGARIAN THRONE

Analysing medieval Hungarian–Aragón (Catalan) relations, this study puts forward the hypothesis that strong and lasting geopolitical strategy is to be seen behind inter-dynastic relationships (such as the marriages of Constancia of Aragón to King Imre of Hungary in 1196 and Jolánta of the House of Árpád to Jaime I el Conquistador in 1235). The pillars of a “European Security System”, which was emerging at the time of Caliph Abd al Rahman III (929–961), were Cordoba, Byzantium and Frankfurt. After the disappearance of the Moorish Al Andaluz and the collapse of Byzantium the two rising powers of the early thirteenth century, the Crown of Aragón and the Kingdom of Hungary, were brought together by shared security interests in the Mediterranean and in the Balkans.

This geopolitical strategy ended at the beginning of the sixteenth century when both crowns disappeared as independent political actors.

It is within this background that the study introduces Alfonso V (El Magnanimo) and the affair of the Hungarian crown. The traditional Hungarian version of the story has been that, following the Battle of Varna (1444) in which the Hungarian king Ulászló had lost

45 Alan Ryder: The Kingdom of Naples under Alfonso, the Magnanimous. The Making of a Modern State. Oxford 1976. 257.

46 I. m. 337.

47 Fraknoi V.: i. m. 236.

48 A. Ryder: The evolution i. m. 332–357.

his life, the Regent of Hungary, János Hunyadi, offered the country's throne to Alfonse in 1447–1448.

Examining the Spanish and international literature and the appropriate “registro” of the Archivo de la Corona de Aragón, this study comes to some new conclusions. It introduces two new documents which prove that a group of Hungarian barons had already offered this possibility to Alfonse as early as at the end of 1437 (or in January–February 1438) after the death of the emperor Sigismund. This fact was hitherto unknown to Hungarian historians. Based on an examination of the international literature and Catalan sources, the study summarises the Aragón–Catalan version of the legend of the white horse (Tirant lo Blanch) clearly showing that source and animator of the legend are none other than the person of János Hunyadi and the news of his victories against the Turks.

REISZ T. CSABA

A múltkutatás egyik „kútfője”: a Fons

A *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) című történettudományi folyóirat 1994 óta jelenik meg, évente három alkalommal. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (ELTE BTK) szerkesztett periodikum szerkesztősége örömmel tesz eleget a *Történelmi Szemle* azon felkérésének, hogy a Fons tartalmáról, célkitűzéseiről rövid ismertetést nyújtson.

Az első lépések

A kiadvány gondolata az ELTE BTK *Történelem Segédtudományai Tanszékéhez* kapcsolódó két hallgatói csoport tevékenységének eredményeképpen született. Azok a hallgatók, akik 1991-ben kezdték meg tanulmányaikat levéltár szakon, igen összetartó és szoros baráti kapcsolatot fenntartó évfolyammá váltak. A kis csoport — céljainak hathatósabb megvalósításához — olyan szakmai alapon szerveződő közösséget kívánt létrehozni, amely képviseli érdekeiket az egyetemen, testületi háttérrel nyújt az egyetemi tanulmányokon kívüli önművelődéshez szükséges pályázatok elnyeréséhez, továbbá elősegíti az egyetemisták tudományos kutatómunkába való bekapcsolódását. E hallgatók törekvése csak megerősödött a tanszék által szervezett tanulmányi kirándulások alkalmával: végül 1993 márciusában létrehozták a *Levéltáros Hallgatók Egyesületét* (LHE). A másik kezdeményezés a felsőbb évesek azon törekvése volt, hogy újjáélesszék a régóta halódó tudományos diákköri (TDK) tevékenységet, amely az egyetemi tanulmányok idején folytatott tudományos munka serkentője és fejlesztője volt és lehetett. Az újjáalakult TDK felvette Szentpétery Imre nevét, és felolvasóúléssel, valamint idősebb pályatársak szakmai beszélgetésre invitálásával próbálta a hallgatók szakmai továbbfejlődését segíteni. A két csoport szorosan együttműködve törekedett közös céljaik elérésére, és mindenekelőtt egy saját maguk által készített történelmi folyóirat kiadását kívánták megvalósítani. A lap technikai kivitelezésének részleteit a LHE tagjai, főként Petrik Iván, Kenyeres István és Sarusi Kiss Béla szervezték meg, ők kutatták fel a legelőnyösebb nyomdát, és ők szerezték meg az első számhoz szükséges pénzt is.¹

Az induló lap első számának *Bevezetőjében* megfogalmazott célkitűzés az volt, hogy a fiatal történészgeneráció tudományos munkáinak biztosítsanak megjelenési lehetőséget: „Nem gyakorlott, már-már rutinból fogalmazó tudósok tökéletesre csiszolt cikkeinek közlésére vállalkozunk. Egyetemisták és pályakezdők számára igyekszünk igényes gyakorló pályát

¹ A két hallgatói kezdeményezésről, a Fons születéséről és az első számról l. *Oborni Teréz–Reisz T. Csaba–Kenyeres István*: A Fons. Az egyetemi levéltáros hallgatók folyóirata. Levéltári Szemle 44(1994) 2. sz. 106–108. Az első számot ismertette *Kovács Tivadar Bertalan*: FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok). Levéltári Közlemények 65(1994) 1–2. sz. 228–229., illetve *Katarína Schlenkerová*: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok). Genealogicko-heraldický Hlas 5(1995) 2. sz. 45.; az első és második számot pedig *Fazekas Csaba*: A FONS első két számáról. Dimenziók. Felső-magyarországi Szemle 3(1995) 1. sz. 128–129.

biztosítani, olyat, melyre évtizedek múlva is büszkék lehetnek. [...] Bízunk abban, hogy ez a publikációs lehetőség tovább ösztönzi a hallgatói kutatásokat. [...] Reméljük, hogy a cím-választástól a lábjegyzetelésig mindent elsajátítanak szerzőink, és az alapismeretekkel és írásbeli fortélyokkal felvértezett kapcsolódhatnak majd be más folyóiratok munkájába.”

A folyóirat címét a szerkesztőség a következőkkel indokolta: „Címválasztásunkban igyekeztünk a levéltári kutatómunkát kifejező fogalmat találni. FONS, vagyis forrás (régiesen: kútfő) a levéltári iratok összessége, amelyek alapján e lap tanulmányai, dokumentumközlései készülnek. De titkolt célunk az is, hogy egykor lapunk is forrás legyen a későbbi kutatók számára (főleg forrásközléseinkkel...).”²

Az 500 példányban megjelent kiadványt az ország levéltáraiba és főbb könyvtáraiba, valamint a szakmai felsőoktatási intézményekbe is elküldte a szerkesztőség. A kedvező fogadtatás jele volt, hogy több intézmény és magánszemély kérte, rendszeresen juttassuk el számukra a Fons példányait. A sikeres indulást jelzi, hogy a legelső számból már a szerkesztőség is csak mutatóványpéldánnyal rendelkezik, és egyes intézményekben vadásszák a Fons számait. A biztató és a megkezdett munkát folytatni javasoló visszhang nyomán a szerkesztőség megnyugodott: igen, szükség van ránk.

Tervek, célkitűzések

A Fons elsősorban olyan cikkek, tanulmányok megjelentetésére vállalkozik, amelyek levéltári kutatómunka alapján készült feldolgozások, vagy alapos bevezetővel ellátott forrásközlések (szeretnénk elkerülni a történelmi kalászat műfaját, ezért a források keletkezésére, forrásértékére, elemzésére vonatkozó hosszabb forrásismertetést elengedhetetlennek tartjuk). A lap harmadik „érdeklődési területe” a történelem klasszikus segédtudományai (diplomatika, heraldika, kronológia, paleográfia, archontológia vagy éppen historiográfia) tárgykörében született dolgozatok. Valamennyi szempontnak megfelelnek azok a közlemények, amelyek nagy elődeink kéziratos segédtudományi dolgozatainak bevezetővel ellátott közlései. Nagy Iván és Fejérpataky László munkája után következő alkalommal Szentpétery Imre oklevéltani tanulmányát kívánjuk sajtó alá rendezni.

A folyóirat célkitűzései közé tartozik, hogy az egyetemi oktatómunkában szintén felhasználható bizonyos módszertani kérdésekre is választ adjon: ennek megfelelően állítottuk össze *A bibliográfiai hivatkozások elkészítése* című útmutatót (a 2. évfolyam 2. számában), mert tapasztalatunk, hogy sokszor ez az eleminek tűnő részletkérdés gátolja meg a formailag is pontos dolgozatok elkészítését. A Fons ezt az útmutatót egyben a lap jegyzetelési szabályzatának is tekinti, a szerzőket ennek alkalmazására kéri. Ugyancsak terveink között szerepel, hogy megszervezzünk egy olyan konferenciát, amely egy új — részletes és jól használható — forráskiadási szabályzatot dolgoz ki. A szabályzat megjelentetését szintén vállaljuk, igény esetén akár külön füzet formájában is.

A célkitűzéseinknek megfelelő, de nagy terjedelme miatt a Fons számaiba be nem illeszthető dolgozatok és tanulmányok érdekében szeretnénk újtára indítani a *Fons Könyvek* sorozatát. Ebben forrásfeldolgozások, forrásközlések éppúgy helyt kapnának, mint segédtudományi munkák vagy az egyetemi oktatómunkában hasznosítható tan- és kézikönyvek.

Az induló számban még csak az egyetemistákat és a pályakezdő diplomásokat jelöltük meg lehetséges szerzőinként; azóta kibővítettük a kört: szerzőnk lehet bárki, aki a lap „profiljába” illeszthető dolgozattal jelentkezik, szívesen látjuk a cikkeket. Ugyanakkor fenntartjuk

2 A Szerkesztőség: Bevezető. Fons 1(1994) 1.

az alapeszmét is, és állandóan keressük azokat a cikkeket és tanulmányokat, amelyeket fiatal történészek, történészhallgatók készítettek.

Az egyes évfolyamokban való könnyebb eligazodást kívánja segíteni az évenként összeállított és kiemelhető füzet formájában elkészített összesített tartalomjegyzék, valamint a *Hely- és névmutató*. Ez év végére elkészül a második évfolyam anyaga is.

Lapunk egyelőre ingyenes, ezt az állapotot — a támogatásoktól függően, amíg csak lehet, — fenn kívánjuk tartani, mert esetenként éppen azok nem tudnák a Fons példányait megvenni, akik érdeklődnek iránta. A kiadványt minden országos, megyei és szaklevéltárba, valamint az egyetemekre és főiskolákra eljuttatjuk. Ugyancsak megkapják folyóiratunkat az érdeklődő egyéb intézmények és magánszemélyek. A külföldi nagy közgyűjteményekbe — a harmadik évfolyam megjelenésével — összegyűjtve juttatjuk el a folyóiratot.

Az anyagi lehetőségek

Ma már minden kiadvány megjelentetésének egyik sarkalatos kérdése, hogy kiadói a szükséges pénzüsszeget elő tudják-e teremteni, vagy éppen az anyagi források beszűkülése vagy megszűnése vet véget egy folyóirat történetének.

A Fons eddig abban a szerencsés helyzetben volt, hogy legalábbis a nyomdaköltségeket mindig sikerült biztosítani. Induláskor a szerkesztőség azt a biztatást kapta, hogy csak az első három év nehéz, ha azalatt bizonyítja életképességét, úgy biztos jövője lesz. Először a *Művelődési és Közoktatási Minisztérium* és az *ELTE Bölcsészettudományi Karának Hallgatói Önkormányzata*, később a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* nyújtott eseti támogatást. Az első évfolyam végére sikerült megtalálni a máig legnagyobb segítséget nyújtó intézményt, a *Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégiumát*. Támogatásuk a nyomdaköltségek jelentős részét teszi ki. A harmadik évfolyam közepétől újabb segítők lettek: két évi sikertelen pályázás után (és lassanként a reményvesztettség felé haladva) végre harmadszorra elnyertük a *Soros Alapítvány* anyagi támogatását, és ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy a szerkesztőségi munkát ne saját zsebből fizessük, és hogy a szerzőinknek — ha nem is elégséges —, de tisztességes szerzői díjat fizessünk. Alapelvnek tekintjük ugyanis, hogy az alulfizetett és anyagilag egyáltalán el nem ismert történészi szakmában a szellemi tevékenységet lehetőségeink függvényében díjazzuk.

Külön megemlítenédők a kollegiális támogatást nyújtó intézmények: a *Magyar Levéltárosok Egyesülete* főként erkölcsi segítséget ad, és bevon minket a levéltáros szakmai eseményekbe. A *Nógrád Megyei Levéltár* immár másodszor ajánlott fel komolyabb összeget a lap megjelentetéséhez, legújabbban pedig *Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára* és *Székesfehérvár Városi Levéltára* támogatta a folyóiratot anyagilag, önzetlen segítségük példaeértékű. Jelentős könnyebbiséget jelent számunkra a *Budapest Főváros Levéltára* és vezetője, dr. Varga László által biztosított lehetőség, hogy a levéltár nyomdájában készítik a Fonst. Pesti Márta reprográfiai vezető, Máriyné Demeter Györgyi tördelő és a nyomda dolgozói gyakorlatilag társadalmi munkában készítik a Fons példányait, köszönetünk feltétlenül megilleti őket.

Minden évben bízunk abban, hogy nagy támogatóink a következő alkalommal is méltónak tartanak bennünket az anyagi segítségnyújtásra. Sajnos azonban évről-évre növekszik azon intézmények és lapok száma, amelyek feladataikat csak alapítványi segítséggel tudják elvégezni, és ez sajnos a Fons esélyeit rontja. Ezt felismerve határozták el a lap köré csoportosuló egyetemisták és friss diplomások (Kenyeres István, Kis Péter, Kovács Tivadar Bertalan, Molnár Antal, Németh István, Reisz T. Csaba, Sarusi Kiss Béla, Sunkó Attila,

Thoroczkay Gábor), hogy létrehoznak egy olyan alapítványt, melynek célja, hogy hosszú távon a Fons és a tervezett Fons Könyvek anyagi alapjait előteremtse. A 90 000 forintnyi kezdőtőkével létrehozott Fons Alapítvány nyitott, azt minden bel- és külföldi természetes és jogi személy támogathatja. Az alapítvány elnökének Pálffy Gézát, titkárának Petrik Ivánt választották.

*

A Fons — úgy tűnik — lassan gyökeret ereszt a hazai történettudományi folyóiratok között. Büszkék vagyunk rá, hogy olyan jelentős történészek is idéznek bennünket, mint Kosáry Domokos, Györffy György, Szakály Ferenc. Bízunk benne, hogy valóban azzá válik a folyóirat, ami lenni szeretne: fons, vagyis kútfő a múlt kutatásához.

Összevont tartalomjegyzék

1. (1994) 1. sz.

Bevezető (A Szerkesztőség) 1–2.

A történelem segédtudományai

Petrik Iván: Bevezetés Nagy Iván heraldikai kézirat-töredékéhez 3–8.

Nagy Iván: Czimertan, különösen tekintettel a magyar czímerészet történelmi fejlődésére (Közli: Petrik Iván) 9–30.

Közlemények

Németh István: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. I. rész 31–51.

Reisz T. Csaba: Egy elveszettnek hitt önéletfrás — Lipszky János emlékirata 52–78.

Előadás

Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században 79–90.

1. (1994) 2. sz.

Előszó (A Szerkesztőség) 91–92.

A történelem segédtudományai

Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). I. közl. 93–149.

Közlemények

Németh István: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. II. rész 150–177.

Németh István: A kassai követek útja a pozsonyi országgyűlésre 1572. január–július 178–185.

Sunkó Attila: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században 186–214.

1. (1994) 3. sz.

Bevezető (A Szerkesztőség) 215–216.

A történelem segédtudományai

Kis Péter: Fejérpataky László paleográfiai előadásai a pesti egyetemen 217–224.

Fejérpataky László: Palaeographia (Közli: Kis Péter) 225–274.

Közlemények

Molnár Antal: Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648) 275–314.

Könyvismertetés

Gömbös Tamás: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei
(A protestáns egyházak jelképei, a szentek jelképes ábrázolása címerekben)
(Ism.: Thoroczkay Gábor) 315–317.

Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. 1686–1896.
(Ism.: Reisz T. Csaba) 318–322.

2. (1995) 1. sz.

Barta Gábor emlékére (Pálffy Géza) 3–4.

Tanulmányok

Kenyeres István: A trencsényi vár a XVI. században 5–72.

Közlemények

Török Enikő: Egy XVIII. századi polihisztor: Mikoviny Sámuel 73–89.

A XXII. Országos Tudományos Diákköri Konferenciáról (OTDK) 90.

Műhely

Bak Borbála: A történeti Magyarország földrajza
(Természeti tájak és közigazgatás) 91–98.

Fórum

Pálffy Géza: Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése?
(Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane
Ungarns 1526–1848 című könyvéről) 99–111.

Könyvismertetés

„... im az clavist is megküldöttem ...” Mindennapok emlékei a
Magyar Országos Levéltár kiállításán (Ism.: Németh István) 112.

Hermann Róbert: A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok
(Ism.: Fazekas Csaba) 113–114.

Melléklet

A FONS 1994. évi (I.) évfolyamának Tartalomjegyzéke, Resume,
Hely- és névmutató 16 sztl.

2. (1995) 2. sz.**A történelem segédtudományai**

- Thoroczkay Gábor:* Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése
(1977–1993). II. közl. 117–173.

Forrásközlés

- Molnár Antal:* Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor
egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633) 175–219.

Közlemények

- Poprády Judit:* A Magyarországi Németek Szövetségének története 221–258.

Műhely

- A bibliográfiai hivatkozások elkészítése (A Szerkesztőség) 259–267.

2. (1995) 3. sz.**Tanulmányok**

- Kis Péter:* „A király hű bárója” (Ákos nembeli Ernye pályafutása) 273–316.

Forrásközlések

- Reisz T. Csaba:* Lipszky János levelei gróf Festetics Györgyhez. Adalékok
a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez 317–349.

- Hermann Róbert:* Temesvár ostroma 1849-ben — belülről és kívülről,
akkor és utólag 351–373.

Kisebb közlemények — Családtörténet

- Mészáros Kálmán:* Két Csáky László halála (1698, 1708) 375–378.

3. (1996) 1. sz.**Tanulmányok**

- Gönczi Katalin:* A középkori város a jogtörténet szemszögéből. Gondolatok
a középkori városi jog vizsgálatának módszertanához 3–30.

A történelem segédtudományai

- Miskei Antal:* Ráckeve középkori pecsétje és címere 31–49.

- Wenzel Gusztáv:* Kováchich Márton György, Horvát István és Fejér György
mint magyar történetmívelők (Közli: Soós István) 51–71.

Műhely

- Soós István:* Horvát István és a történeti segédtudományok 73–107.

3. (1996) 2. sz.**Közlemények**

- Sunkó Attila:* „A Vár”. Rexa Dezső utcanévtörténeti kézírata 111–180.

- Németh Ildikó:* A soproni Laehne-intézet története 1853–1918 181–210.

Csikány Tamás: Gustav Herman mérnökkari alezredes emlékirata
a Komáromnál létesítendő vasúti hídról 211–234.

Kisebb közlemények — Családtörténet

Mészáros Kálmán: A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában 235–245.

Könyvismertetés

Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József
professzor tiszteletére (Ism.: Thoroczkay Gábor–Tusor Péter) 247–252.

Márfi Attila: Pécs színháztörténetének forrásai a Baranya Megyei Levéltárban
(1949–1962) (Ism.: Lengvári István) 253–254.

*

Előkészületben lévő 3. (1996) 3. számunk tervezett tartalmából

Tanulmányok

Miskei Antal: A budai szandzsák hászvárosainak társadalmi és népesedési viszonyai
a XVI. század második felében

Közlemények

Erdélyi Gabriella: Hieronim Łaski konstantinápolyi jelentése egy Ferdinánd-párti
főúr tollán. Megjegyzések a sztambuli tárgyalások (1527–1528) történetéhez

Műhely — Demográfia

Bácskai Vera: „Karrier migránsok”. A pesti és budai kézművesinasok összetétele

Polyák Andrea: A szakképzetlen munkaerő bevándorlása Pestre
a XIX. század második felében

Melléklet

A Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 1995. évi (II.)
évfolyamának Tartalomjegyzéke, Hely- és névmutató

T. CSABA REISZ A PLATFORM FOR RESEARCH INTO THE PAST: THE “FONS” PERIODICAL

The “Fons” (Studies of source materials and the historical auxiliary sciences) is a historical periodical which has been appearing three times a year since its foundation in 1994. The periodical was brought into existence by two groups of students studying at Eötvös Loránd University’s Faculty of Arts, Department of Historical Auxiliary Sciences. (The two groups of students were members of the Archivist Student Association and the Imre Szentpétery Academic Circle).

At first the “Fons” was seen as providing an opportunity for the younger generation of historians to publish their work. In the meantime, this idea has been modified only to the extent that now anyone may have his/her work published if this work comprises one of the

following: processed material based on archival research; publication of sources with a thorough introduction; an essay on a subject related to the study of historical auxiliary sciences. A further aim of the "Fons" is to provide answers to questions of methodology which often arise in the course of university tuition (e.g. how to make bibliographical references, rules governing bibliographies). Editorial staff wish to publish longer essays and studies as part of a series of "Fons Books" which they are planning for 1997. By establishing the "Fons Foundation" the young founders of the "Fons" wished to assure a firm financial base for the periodical. A brief description of the the "Fons" is followed by a combined table of contents for the past three years.

Support from the foundation and other institutions allows that free copies of the periodical are sent to the national and county archives, to academic institutes, and to professional schools of higher education.

VÖRÖS KÁROLY (1926–1996)

életművének bibliográfiája

1948

A választójog kérdése a bányavidékeken 1848-ban. *Századok* 82(1948) 166–190. 1.

1951

Utóhang a levéltárvezetői konferenciához. *Levéltári Híradó* 1(1951) okt.–dec. 51–54. 1.
Vita az Országos Levéltárban az ismertető leltár kérdéseiről. *Levéltári Híradó* 1(1951) okt.–dec. 71. 1. (Szerkesztő aláírással)

1952

Az 1766. évi keszthelyi parasztmozgalom leírása. *Irodalomtörténet* 1952. 468–480. 1.
Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Szerk. Spira György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 299–383. 1.

Levéltáraink segítsége népgazdaságunknak., A levéltári dolgozók régi kívánsága... *Levéltári Híradó* 2(1952) jan.–márc. 77. 1., okt.–dec. I–III. 1. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Levéltári kiállítás Szombathelyen., Levéltáraink részvétele a Történész Kongresszus előkészítésében. *Levéltári Híradó* 2(1952) jan.–márc. 77. 1., júl.–szept. 22–25. 1.

Jobbágylevelek. Összeállította s az előszót írta H. Balázs Éva. (Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1951. 318 l.) [Könyvismertetés.] *Századok* 86(1952) 262–263. 1.

1953

A levéltárak adatfeltáró munkájának aktuális kérdései. *Levéltári Híradó* 3(1953) 1. sz. 72–85. 1.

Noszlopy Antal visszaemlékezései (Adalékok az 1849. évi dunántúli népfelkelés történetéhez). *Századok* 87(1953) 319–376., 488., 491–492. 1.

Paraszters 1834-ből. „A kesergő paraszt az úrbér jobbításakor”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 57(1953) 288–296. 1.

1954

Az 1840. évi mesztengnyői zendülés. Somogy megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Népművelési Osztálya, [Kaposvár 1954.] 24 l. (*Somogyi Füzetek* 1.)

A baranyamegyei insurgensek zendülése Pécsen 1798-ban. *Dunántúl* 1954. 7. sz. 41–44. 1.

Kapossy János (1894–1952). *Levéltári Közlemények* 25(1954) 289–291. 1.

Ulreich Tibor (1928–1954). *Levéltári Közlemények* 25(1954) 291–292. 1.

A vasvári parasztok harca 1798-ban. *Vasmegye* 10(1954) 300. sz. 2–3. 1.

A Magyar Történész Kongresszus. *Levéltári Közlemények* 25(1954) 287–288. 1. (V. K. aláírással)

A forradalom és szabadságharc levelestára. Összeállította, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta V. Waldapfel Eszter. I–II. k. Bp. Közoktatásügyi Kiadó, 1950–1952. XXXV, 438, XXXIV, 460 l. [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 25(1954) 283–286. 1.

1955

Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. *Soproni Szemle* 9(1955) 3–4. sz. 80–104. l.

Dombay Mihály 1891–1955. *Levéltári Híradó* 5(1955) 386–387. l. (V. K. aláírással)

Dombay Mihály (1891–1955). *Levéltári Közlemények* 26(1955) 377. l. (V. K. aláírással)

Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt (Adalék reformkori általános műveltségünk történetéhez). *Magyar Könyvszemle* 71(1955) 72–87. l.

Helyes vagy helytelen a csoportszámos iratkezelési rendszer? *Levéltári Híradó* 5(1955) 177–179. l.

A levéltárügy Jugoszláviában. *Levéltári Híradó* 5(1955) 380–382. l. (Szedő Antallal közösen)

A Magyarország története című egyetemi tankönyv második kötete első felének vitája. *Századok* 89(1955) 451–470. l.

1956

Nekotorye voprosy meždunarodnogo ispol'zovaniâ arhivnyh materialov. [Levéltárak Országos Központja, Bp. 1956.] 26 l.

Quelques aspects de l'utilisation internationale des documents d'archives. [Levéltárak Országos Központja, Bp. 1956.] 27 l.

Über Probleme internationaler Benützung des Archivmaterials. [Levéltárak Országos Központja, Bp. 1956.] 28 l.

A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás. Összeáll. —. Levéltárak Országos Központja, Bp. 1956. V, 81 l., 1 t.

A levéltári iratanyag nemzetközi felhasználásának néhány kérdése (Különös tekintettel a magyar levéltárügy helyzetére és feladataira). *Levéltári Közlemények* 27(1956) 103–117. l.

Garas Klára: Magyarországi barokk festészet. I. Magyarországi festészet a XVII. században. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1953. 206 l., LII t.). II. Magyarországi festészet a XVIII. században. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 370 l., XVI + CXX t.). [Könyvismertetés.] *Századok* 90(1956) 809–812. l.

Brenneke „Levéltártan”-a és a külföldi kritika. (Folyóíratszemle.) *Levéltári Híradó* 6(1956) 2–3. sz. 219–230. l.

1957

A csehszlovák levéltárszervezés legújabb eredményei. *Levéltári Híradó* 7(1957) 225–228. l. (Kiss Nándorral közösen)

A Rákóczi-nóta dallamának egy ismeretlen változata. In: *Kodály Zoltán 75. születésnapjára.* Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. 337–343. l. (*Zenetudományi tanulmányok* VI.)

A területi levéltárak alapleltárai kiadásának kérdéséhez. *Levéltári Híradó* 7(1957) 442–446. l.

Bibliográfia. Összeáll. —. *Levéltári Híradó* 7(1957) 308–342. l. (Bélay Vilmossal, Mandl Sándornéval és Stollmann Károllyal közösen)

Lázár Vilmos: Nagyváthy János emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Közleményei. VII. k. 3–4. sz. Bp. 1955. 245–256. l. [Ismeretetés.] *Agrártörténeti Szemle* 1(1957) 93–94. l.

Nyelvünk a reformkorban. (Tanulmánygyűjtemény). Szerkesztette: Pais Dezső. Írták: De-me László, Fábián Pál, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, T. Lovas Rózsa, Terestyéni Ferenc, Tompa József. (Budapest. 1955. XVI + 624 l., 10 tábla). [Könyvismertetés.] *Századok* 91(1957) 830–834. l.

1958

Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 73 l. (*Irodalomtörténeti füzetek* 17. sz.)

Fára József 1884–1958. *Levéltári Híradó* 8(1958) 449. l. (V. K. aláírással)

A magyar állami levéltári fond fondjegyzékének elkészítése. *Levéltári Híradó* 8(1958) 107–120. l.

Vörös Károly lektori jelentése a Sopron város története 1848–1948 c. munkaközösség eddigi munkálatairól. *Soproni Szemle* 12(1958) 144–148. l.

A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. 1–3. k. Bp. Akadémiai Kiadó, 1952–1957. (Magyarország újkori történetének forrásai). 1. k. A magyar jakobinus mozgalom iratai. 1957. CIII, 1142 p. 17 t. 2. k. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795. 1952. 861 p. 26 t. 3. k. Naplók, följegyzések, röpiratok. 1952. 452, [4] p. 14 t., Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai. Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1955. 446, (2) p. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 28(1958) 278–284. l.

1959

Bevezetés [A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban c. összeállításhoz]. *Levéltári Közlemények* 29(1959) 5–9. l. (A szerző nevének feltüntetése nélkül)

Fára József 1884–1958. *Levéltári Közlemények* 30(1959) 213. l.

A magyar levéltárosképzés jelenlegi rendszerének kialakítása. *Levéltári Híradó* 9(1959) 3–4. sz. 156–159. l.

40 éves a Hadtörténelmi Levéltár. *Levéltári Közlemények* 30(1959) 220–221. l. (V. K. aláírással)

A prágai levéltári kiállítás. *Levéltári Közlemények* 30(1959) 218–220. l.

Bibliográfia. Összeáll. —. *Levéltári Híradó* 9(1959) 1–2. sz. 245–291. l. (Bélay Vilmos-sal, Bottló Bélával, Józsa Sándorral és Padányi Gulyás Évával közösen)

Két erdélyi levéltártörténeti tanulmány. Sigismund Jakó: Instructiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania 1575–1841. Problemi reorganizarii arhivelor vechi din Transilvania (Különnyomat: Revista Arhivelor, Seria noua I., 34–81. l.). Kiss András: Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig. (Különnyomat: Emlékkönyv Kelemen Lajos születése nyolcvanadik évfordulójára [Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok I.] Kolozsvár, 1957. 416–435. l.). [Ismerettség.] *Levéltári Közlemények* 30(1959) 123–126. l.

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona–Karsai Elek. I. 1944. március 19–május 15. Bp. 1958. 379 p. [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 30(1959) 169–172. l.

Archivalische Zeitschrift. Im Auftrag des Bayerischen Hauptstaatsarchivs ... herausgegeben von Otto Schottenloher. München. Bd. 53., 54. (1957., 1958.), Archivmitteilungen. Hrsg. von der Staatlichen Archivverwaltung in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin. Jg. VII., VIII. (1957., 1958.). [Folyóiratszemplék.] *Levéltári Közlemények* 30(1959) 184–185., 188–189. l. (Sárközi Zoltánnal közösen)

Archivní Časopis. Vydává Archivní Správa Ministerstva Vnitřní v Nakladatelství Orbis N. P., Praha. R. 1957, 1958. [Folyóiratszemplék.] *Levéltári Közlemények* 30(1959) 190–191. l. (V. K. aláírással)

Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen. Im Auftrage des Vereins Deutscher Archivare hrsg. vom Staatsarchiv Düsseldorf. Jg. 10., 11. (1957, 1958). [Folyóiratszemplék.] *Levéltári Közlemények* 30(1959) 196–198. l.

1960

Das südliche Burgenland um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt 1960. 44 l., 29 sztl., 28 mell. t., 1 Erg. (*Burgenländische Forschungen* Heft 42.)

Csehország déli részén... *Levéltári Híradó* 10(1960) 3–4. sz. 218–220. l.

Tanulmányok Budapest múltjából. XI–XIII. kötet. Budapest, 1956, 450 l.; 1957, 571 l.; 1959, 607 l. [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 31(1960) 372–376. l.

Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. (Készítette: Varga Endre, Ila Bálint, Bakács István, Bottló Béla, Párdányi Miklós, Dávid Zoltán, Szabó Dénes. — Szerkesztette: Varga Endre. Budapest, 1958. Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 5. sz.). [Könyvismertetés.] *Valóság* 3(1960) 2. sz. 105–110. l.

1961

Ányos Lajos 1876–1960. *Levéltári Közlemények* 32(1961) 271. l. (V. K. aláírással)
Fejezetek Nagyváthy János életéből. I–II. *Agrártörténeti Szemle* 3(1961) 10–32., 371–412. l.

Megjegyzések Révész Imre: Sinai Miklós és kora c. munkájához. *Századok* 95(1961) 138–149. l.

Vevér Emil 1888–1960. *Levéltári Közlemények* 32(1961) 273–274. l.

Tanulmányok Budapest múltjából XI–XIII. kötet. Bp., 1956. 450 l., Bp., 1957. 572 l., Bp., 1959. 608 l. I–III. [Könyvismertetés.] *Soproni Szemle* 15(1961) 187–190., 285–287., 381–383. l.

Archivi. Archivi d'Italia e rassegna internazionale degli archivi. Roma. Serie II. Anno XXV–XXVII. (1955–1960.), Rassegna degli Archivi di Stato. Ministero dell'Interno, Ufficio Centrale degli Archivi di Stato. Roma. Anno XIX–XX. (1959–1960.). [Folyóírátszemlék.] *Levéltári Közlemények* 32(1961) 235–236., 257–259. l.

1962

Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp. 1962. 227 l., 1 t. (*Történeti statisztikai kötetek*)

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 1. Bevezetés. (Szerkesztési alapelvek). Szerk. — Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1962. 70 l. (Wellmann Imrével, Balázs Péterrel, Endrényi Ferencsel, Lakatos Ernővel és Nagy Lajossal közösen)

Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához. *Levéltári Szemle* 12(1962) 3–4. sz. 50–66. l.

Egy borbélylegény napjai Győrben 1823-ban. In: *Arrabona*. 4. 1962. Szerk. Uzsoki András. Győri Xántus János Múzeum, Győr 1962. 157–170. l.

Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. In: *Történeti statisztikai évkönyv 1961–1962.* Fel. szerk. Ember Győző. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1962. 192–216. l. (*Történeti statisztikai kötetek*)

Szombathely 1821–22-ben egy borbélylegény szemével (Franciscs Károly visszaemlékezései). I–III. *Vasi Szemle* 1962. I. k. 77–88. l., II. k. 55–64. l., III. k. 67–74. l.

Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona–Karsai Elek. II. 1944. május 15–1944. június 30. Budapest, 1960. 401 p., Kossuth Lajos összes munkái. I–V. k. Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest 1948–1961. 635, 754, 747, 684, 850 l. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 33(1962) 191–193., 281–283. l.

1963

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 3–8.

3. *Debreceni Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. Komoróczy György. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 71 l.

4. *Egri Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. dr. Soós Imre. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 44 l.

5. *Esztergomi Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. Vitál József. Közrem. Tóth István, Török János. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 24 l.

6. *Győri Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. dr. Lengyel Alfréd. Közrem. Kulcsár Imre. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 54 l.

7. *Gyulai Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. dr. Csákabonyi Kálmán. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 37 l.

8. *Kaposvári Állami Levéltár.* A fondj. alapanyagát összeáll. dr. Kanyar József. Szerk. —. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1963. III, 49 l. (Wellmann Imrével, Balázs Péterrel, Endrényi Ferencsel és Lakatos Ernővel közösen)

Beiträge zur Lebensgeschichte von Nikolaus Zmeskáll. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4(1963) 381–409. 1.

Francsics Károly veszprémi borbélymester pályafutása. In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei.* I. Szerk. Éri István. A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém 1963. 259–270. 1.

Győri csatajelenet egy XVII. századi címerképen., Magyaróvár 1848 őszén (Alexy Lajos naplója). In: *Arrabona.* 5. Szerk. Uzsoki András. Győri Xántus János Múzeum, Győr 1963. 203–206., 281–295. 1.

Levéltáriügyünk néhány kérdése. *Levéltári Szemle* 13(1963) 1–2. sz. 1–11. 1.

Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Budapest, 1961. 452 p., Gerhart Enders: Archivverwaltungslehre. Berlin, 1962. 238 p. (Schriftenreihe des Instituts für Archivwissenschaft der Humboldt-Universität zu Berlin. Herausgegeben von Helmut Lötze. No. 1.). (Levéltárigazgatási ismeretek). [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 34(1963) 113–114., 272–277. 1.

Archivi d'Italia e Rassegna Internazionale degli Archivi. Roma. — Seria II., Vol. XXVIII. (1961.), Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Herausgegeben von der Generaldirektion. Wien. — Bd. 13. (1960.), Bd. 14. (1961.), Bd. 15. (1962.). [Folyóirat-szemlék.] *Levéltári Közlemények* 34(1963) 129., 308–310. 1.

Arhivist. Organ Saveze Društava Arhivista Jugoslavije. God. IX. (1960.), God. X. (1961.), Nederlands Archivenblad. Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland. Groningen. Jg. 65. (1961.), Jg. 66. (1962.). [Folyóirat-szemlék.] *Levéltári Közlemények* 34(1963) 137–139., 310–312. 1. (V. K. aláírásokkal)

1964

Iványi Béla 1878–1964. *Levéltári Közlemények* 35(1964) 141–142. 1

A Kemenesalja 1848–1849-ben (Edvi Illés Pál visszaemlékezései). I–III. *Vasi Szemle* 18(1964) 75–87., 214–226., 410–420. 1.

Néhány gondolat a helytörténeti kutatások ügyében. *Levéltári Szemle* 14(1964) 1–2. sz. 167–174. 1.

Néhány szó a rezümékről. *Századok* 98(1964) 310–311. 1.

Egy XVIII. századi adóösszeírás történeti statisztikai feldolgozásának problémái (Válasz Perjés Géznak). *Századok* 98(1964) 1206–1213. 1.

Varga Endre 40 éves szolgálati jubileuma. *Levéltári Szemle* 14(1964) 3. sz. 171–174. 1.

A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Összeállította: Stoll Béla. (Budapest. 1963. 537 l.), Gombár József: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. (Debrecen. 1962. 111. l.). [Könyvismertetések.] *Századok* 98(1964) 268–269., 830–832. 1.

Levéltári Közlemények. XXXIV. évf. (1963) 1. sz., Demográfia. VI. évf. (1963) 3. sz., Ethnographia. LXXIV. évf. (1963) 2. sz., Filológiai Közlöny. IX. évf. (1963) 1–2. sz., Borsodi Szemle. VII. évf. (1963) 4. sz., Soproni Szemle. XVII. évf. (1963) 3. sz., Vasi Szemle. 1963. III. k., Technikatörténeti Szemle. 1963. 1. sz., Ethnographia. LXXIV. (1963) 3. sz., Borsodi Szemle. VII. (1963) 5. sz., Soproni Szemle. XVII. (1963) 4. sz., Filológiai Közlöny. IX. évf. (1963) 3–4. sz., Ethnographia. LXXIV. évf. (1963) 4. sz., Demográfia. 6. évf. (1963) 4. sz., Borsodi Szemle. VII. évf. (1963) 6. sz., Földrajzi Közlemények. U. f. XI. (LXXXVII.) évf. (1963) 2. sz., 3. sz., 4. sz., Hadtörténelmi Közlemények. X. évf. (1963) 2. sz., XI. évf. (1964) 1. sz., Levéltári Közlemények. XXXIV. évf. (1963) 2. sz., Levéltári Szemle. 1963. 3. sz., 4. sz., Magyar Tudomány. 1964. 2. sz., Statisztikai Szemle. 42. évf. (1964) 2. sz., 3. sz., 5. sz., Borsodi Szemle. VIII. évf. (1964) 1. sz., 2. sz., Soproni Szemle. XVIII. évf. (1964) 1. sz., Vasi Szemle. XVIII. évf. (1964) 1. sz., Alföld. XV. évf. (1964) 1. sz., 2. sz., 3. sz., 4. sz., 5. sz., Műemlékvédelem. VIII. évf. (1964) 1. sz. [Folyóiratszemplék.] *Századok* 98(1964) 278–279., 280–282., 286., 287–288., 582–585., 587–588., 840–841., 842., 845–846., 1305–1309., 1315–1316., 1318–1322., 1323–1324. 1. (V. K. aláírásokkal)

Történelem. 1. sz. (1963), 2. sz. (1964). [Folyóiratszemplé.] *Századok* 98(1964) 1311–1312. 1. (B. B.–V. K. aláírással, Bellér Bélával közösen)

1965

Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei*. III. Szerk. Éri István. A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém 1965. 113–123. 1.

Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850–1881. In: *Arrabona*. 7. Szerk. Uzsoki András. Győri Xántus János Múzeum, Győr 1965. 471–491. 1.

Néhány szó a történeti muzeológiáról. *Századok* 99(1965) 885–892. 1.

Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest 1965. 522 l., 1 tkp. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4.), Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerkesztette: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Kiadja Pest megye tanácsa. Bp. 1965. 460 l., 1 tkép. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 36(1965) 296–299., 307–309. 1.

Tanulmányok Budapest múltjából. XV. (Budapest. 1963. 791 l.), Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerkesztette: Kovacsics József. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1963. 442 l., 10 tábla.), Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. (Budapest, 1964. 254 l., 3 mell.). [Könyvismertetések.] *Századok* 99(1965) 581–583., 930–933., 1293–1296. 1.

Acta Historiae Artium. Tom. X. fasc. 3–4. (1964), Földrajzi Közlemények. U. F. XII. (LXXXVIII.) köt. (1964) 3. sz., 4. sz., Magyar Tudomány. 10. évf. (1965) 1. sz., 2. sz., 3. sz. [Folyóiratszemplék.] *Századok* 99(1965) 977–978., 981., 1353–1354. 1. (Sz. M.–V. K. aláírásokkal, Szabó Miklóssal közösen)

Acta Historica. Tom. X. Fasc. 3–4. (1964), Történelmi Szemle. VI. évf. (1963) 3–4. sz., Valóság. VIII. évf. (1965) 2. sz., 3. sz., 4. sz. [Folyóiratszemplék.] *Századok* 99(1965) 289–290., 290–291., 1362–1363. 1. (O. M.–V. K. aláírásokkal, Ormos Máriával közösen)

Hadtörténelmi Közlemények. XI. évf. (1964) 2. sz., Acta Historiae Artium. Tom. X. (1964) Fasc. 1–2., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 30. sz. (1964), 31. sz. (1964), Supplementum 2. (1964)., Demográfia. VII. évf. (1964) 2. sz., Ethnographia. LXXV. évf. (1964) 1. sz., Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. VII. köt. 3. sz. (1963)., Földrajzi Közlemények. XIII. évf. (1964) 1. sz., Művészettörténeti Értesítő. XIII. évf. (1964) 1. sz., Statisztikai Szemle. 42. évf. (1964) 7. sz., Borsodi Szemle. VIII. évf. (1964) 3. sz., Vasi Szemle. XVIII. évf. (1964) 2. sz., Jelenkor. VII. évf. (1964) 7. sz., 8. sz., Műemlékvédelem. VIII. évf. (1964) 2. sz., Levéltári Közlemények. XXXV. évf. (1964) 1. sz., Levéltári Szemle. 1964. 1–2. sz., Állam- és Jogtudomány. VII. köt. (1964) 1. sz., 2. sz., Művészettörténeti Értesítő. XIII. évf. (1964) 2. sz., Soproni Szemle. XVIII. évf. (1964) 3. sz., Vasi Szemle. XVIII. évf. (1964) III. sz., Alföld. XV. évf. (1964) 10. sz., Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 4. füzet (1963), 5. füzet (1963), 6. füzet (1964)., Jelenkor. VII. évf. (1964) 9. sz., 10. sz., 11. sz., Könyvtáros. XIV. évf. (1964) 9. sz., Műemlékvédelem. VIII. évf. (1964) 3. sz., Levéltári Közlemények. XXXV. évf. (1964) 2. sz., Levéltári Szemle. 1964. 3. sz., Állam- és Jogtudomány. VII. köt. (1964) 3. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 32. (1964)., Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. VIII. köt. (1964) 1–2. sz., Könyvtáros. 14. évf. (1964) 10. sz., Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei. XIV. köt. (1965) 1–2. sz., Művészettörténeti Értesítő. XIII. évf. (1964) 3. sz., 4. sz., Néprajzi Közlemények. VIII. évf. (1963) 2–4. sz., Statisztikai Szemle. 42. évf. (1964) 10. sz., 11. sz., Fejér Megyei Szemle. 1964. 1. sz., Soproni Szemle. XVIII. évf. (1964) 4. sz., Alföld. XV. évf. (1964) 12. sz., Jelenkor. VII. évf. (1964) 12. sz., VIII. évf. (1965) 1. sz., Múzeumi Közlemények. 1964. 1. sz., 2. sz., 3. sz., Műemlékvédelem. VIII. évf. (1964) 4. sz., Levéltári Szemle. 1964. 4. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 33. (1964), 34. sz. (1965)., Soproni Szemle. XIX. évf. (1965) 1. sz., Szabolcs-Szatmári Szemle. 2. sz. (1965)., Vasi Szemle. XVIII. évf. (1964) IV. sz., XIX. évf. (1965) 1. sz., Alföld. XVI. évf. (1965) 2. sz., 4. sz., 5. sz., Jelenkor. VIII. évf. (1965) 2. sz., 3. sz., 5. sz., Műemlékvédelem. IX. évf. (1965) 1. sz. [Folyóiratszámok.] Századok 99(1965) 290., 291–292., 292–295., 295–296., 298–299., 299–301., 302., 585–586., 591–592., 600–601., 604–606., 607., 608., 972–973., 978., 979–980., 982., 985–986., 987–988., 989–990., 991–992., 1340–1341., 1346–1347., 1357–1361., 1361–1362. I. (V. K. aláírásokkal)

1966

Pest-budai hétköznapiak. Egykorú naplók és emlékiratok tükrében 1805–1848. Vál., sajtó alá rend. és bev. — Budapesti Történeti Múzeum, Bp. 1966. 84 l., 23 t., 1 tkép. (*Emlékek Budapest múltjából* 10.) (Bevezetés: 7–10. l.)

Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVII. Szerk. Tarjányi Sándor. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, Bp. 1966. 145–196. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXVI.)

Gondolatok a művelődéstörténetről. *Valóság* 9(1966) 6. sz. 28–34. l.

A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában. *Történelem* 6 [helyesen: 5] (1966) 114–138. l.

Parasztozsgalmak Vas megyében 1798–1848. I–II. *Vasi Szemle* 20(1966) 332–353., 516–535. l.

Törökvilág Pest–Budán nyugati utazók szemével. *Budapest* 4(1966) 8. sz. 34–37. l.

Elnöki zárszó [a Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmából rendezett 1966. szeptember 10-i szigetvári II. tudományos emlékülésen]. *Hadtörténelmi Közlemények* 13(1966) 914–916. l.

Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. (Budapest, Tankönyvkiadó. 1960. 280 l.), Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. (I. 1962. (Budapest. 1962. 222 l.) (II. 1964. (Budapest. 1964. 288 l.), Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1963. 366 l.) [Könyvismertetések.] *Századok* 100(1966) 215–217., 1000–1003., 1352–1355. l.

Bogdán István: A magyarországi papírpár története 1530–1900. Budapest, 1963. 486 l., 2 kép. (A magyar könyv), A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Összegyűjtötte és szerkesztette: Andics Erzsébet. III. k. Budapest 1965. 544 l., táblák. (Magyarország újabbskori történetének forrásai), Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. k. Budapest 1966. 800, 510 lap. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 37(1966) 150–151., 348–355. l.

Démographie historique de la Hongrie. Population de la Hongrie depuis la conquête arpadienne jusqu' en 1949. Ouvrage rédigé sous la direction de József Kovacsics. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963. 442 pp. 10 tabl. [Könyvismertetés.] *Acta Historica* 12(1966) 215–220. l.

Varga János–Vörös Antal: Magyarország a Habsburg abszolutizmus rendszerében. Küzdelmek a polgári átalakulásért; forradalom és szabadságharc. Magyarország története I–II. (Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. I. köt. 317–550. l.). [Ismeretetés.] *Századok* 100(1966) 1307–1310. l.

Alföld. XVI. évf. (1965) 6. sz., 10. sz., Jelenkor. VIII. évf. (1965) 6. sz., 8. sz., 9. sz., Levéltári Közlemények. 36. évf. (1965) 1. sz., Levéltári Szemle. 15. évf. (1965) 1–2. sz., 3. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Supplementum 3. (1965), 35. köt. (1965), Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. VIII. köt. (1964) 3–4. sz., IX. köt. (1965) 1. sz., Művészettörténeti Értesítő. XIV. évf. (1965) 1. sz., 2. sz., 3. sz., Vasi Szemle. XIX. évf. (1965) 2. sz., 3. sz., Alföld. XVI. évf. (1965) 11. sz., 12. sz., Múzeumi Közlemények. 1965. 1. sz., 2. sz., 3. sz., Történelemtanítás. X. évf. (1965), Műemlékvédelem. IX. évf. (1965) 2. sz., 3. sz., 4. sz., Levéltári Közlemények. XXXVI. évf. (1965) 2. sz., Levéltári Szemle. 15. évf. (1965) 4. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 36. sz. (1965), 37. sz. (1965), Geodézia és Kartográfia. 17. évf. (1965) 1. sz., 6. sz., 18. évf. (1966) 1. sz., A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei. XIV. köt. (1965) 3. sz., 4. sz., Művészettörténeti Értesítő. XIV. évf. (1965) 4. sz., Soproni Szemle. XIX. évf. (1965) 2. sz., 3. sz., 4. sz., Alföld. XVII. évf. (1966) 1. sz., Jelenkor. VIII. évf. (1965) 11. sz., 12. sz., IX. évf. (1966) 1. sz., 2. sz., 3. sz., Könyvtári Figyelő. 11. évf. (1965) 2–3. sz., A Könyvtáros. 15. évf. (1965) 7. sz., 11. sz., 16. évf. (1966) 2. sz., Legújabbkori Múzeumi Közlemények. 1964., 1965. 1. sz., 2–3. sz., Múzeumi Közlemények. 1965. 4. sz., Levéltári Szemle. 16. évf. (1966) 1. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 38–39. (1966), Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. X. köt. (1966) 1. sz., A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XV. köt. (1966) 1–2. sz., Művészettörténeti Értesítő. XV. évf. (1966) 1. sz., Településtudományi Közlemények. 17. (1965), Alföld. XVII. évf. (1966) 4. sz., 5. sz., 6. sz., 7. sz., Jelenkor. IX. évf. (1966) 5. sz., A Könyvtáros. 16. évf. (1966) 4. sz., Műemlékvédelem. X. évf. (1966) 1. sz., 2. sz., Történelemtanítás. XI. évf. (1966) 3. sz., Soproni Szemle. XX. évf. (1966) 1. sz., 2. sz., Vasi Szemle. XIX. évf. (1965) 4. sz., XX. évf. (1966) 1. sz., 2. sz. [Folyóirat-szemlék.] *Századok* 100(1966) 230–232., 542–544., 548–549., 552–553., 555–556., 557–558., 1008., 1014–1015., 1020–1022., 1026–1029., 1030., 1031., 1366–1367., 1374–1375., 1383., 1385–1386., 1387., 1388–1389., 1390., 1394–1396. l. (V. K. aláírásokkal)

Hadtörténelmi Közlemények. 12. évf. (1965) 3. sz., 4. sz. [Folyóirat-szemle.] *Századok* 100(1966) 1006–1007. l. (Sz. M.–V. K. aláírással, Szabó Miklóssal közösen)

Történelmi Szemle. VIII. évf. (1965) 4. sz., Kritika. IV. évf. (1966) 1. sz., 2. sz., 3. sz., 6. sz. [Folyóiratszemlék.] *Századok* 100(1966) 1370–1371., 1387–1388. l. (O. M.–V. K. aláírásokkal, Ormos Máriával közösen)

1967

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 15. Soproni Állami Levéltár. A fondj. alapanyagát összeáll. — Szerk. Balázs Péter, Endrényi Ferenc. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1967. III, 119 l. (Tirnitz Józseffel közösen)

Az aradi tizenhárom. *Népszabadság* 25(1967) 236. sz. 4. l.

Glosszák a történelmi regényről. *Valóság* 10(1967) 10. sz. 92–98. l.

100 Jahre Ungarische Historische Gesellschaft. *Budapester Rundschau* 1(1967) Nr. 29. 10. l.

Inasélet Pápán a XIX. század első negyedében. In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei.* VI. Szerk. Éri István. A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém 1967. 345–358. l.

A történelmi muzeológia kérdéseiről. *Múzeumi Közlemények* 1967. 24–28. l.

Zur Erforschung der Geschichte von Budapest. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13(1967) 171–198. l. (Kubinyi Andrással és Nagy Lajossal közösen)

Hozzászólás [a Magyarország története (Főszerk. Molnár Erik. I–II. Bp. 1964.)-ről tartott 1966. május 19-i budapesti ankéton]. *Történelem* 5 [helyesen: 6] (1967) 35–41. l.

Kossuth Lajos összes munkái. VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. Sajtó alá rendezte: Barta István. Bp. 1966. 1202 l. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai). [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 38(1967) 114–116. l.

Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 130 l. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Ú. s. 38). [Könyvismertetés.] *Századok* 101(1967) 706–708. l.

Archivní Časopis. Vydává Archivní Správa Ministerstva Vnitra v Nakladatelství Orbis N. P. Praha. R. 1965., R. 1966. [Folyóiratszemle.] *Levéltári Közlemények* 38(1967) 127–128. l. (V. K. aláírással)

Levéltári Szemle. XVI. évf. (1966) 2. sz., Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. X. köt. (1966) 2. sz., Múzeumi Közlemények. 1966. 3–4. sz., Soproni Szemle. XX. évf. (1966) 3. sz., Vasi Szemle. XX. évf. (1966) 3. sz., Jelenkor. IX. évf. (1966) 8. sz., 9. sz., Műemlékvédelem. X. évf. (1966) 3. sz., Művészettörténeti Értesítő. XV. évf. (1966) 2. sz., Alföld. XVII. évf. (1966) 9. sz., 10. sz., 11. sz., Jelenkor. IX. évf. (1966) 11. sz., Soproni Szemle. XX. évf. (1966) 4. sz., Vasi Szemle. XX. évf. (1966) 4. sz., Levéltári Közlemények. XXXVII. évf. (1966) 1. sz., Levéltári Szemle. XVI. évf. (1966) 3. sz., Soproni Szemle. XXI. évf. (1967) 1. sz., Vasi Szemle. XXI. évf. (1967) 1. sz., Alföld. XVIII. évf. (1967) 1. sz., 2. sz., 3. sz., Műemlékvédelem. X. évf. (1966) 4. sz., XI. évf. (1967) 1. sz. [Folyóiratszemlék.] *Századok* 101(1967) 322–323., 325–326., 327., 328–329., 751., 753., 760–761., 1427–1428., 1439., 1440–1442. l. (Az 1–2. számban V. K., a 3–4. és a 6. számban V. aláírásokkal)

1968

Egy pesti ház regénye. I–III. *Élet és Tudomány* 23(1968) 1141–1143., 1189–1192., 1236–1238. l.

Egy világváros születése. [I.]–II. Az arany griff. *Budapest* 6(1968) 4. sz. 20–23. l., 8. sz. 16–18. l.

Levéltári Közlemények. XXXVII. évf. (1966) 2. sz., Településtudományi Közlemények. 18. (1966. május) sz., Alföld. XVIII. évf. (1967) 4. sz., XVIII. évf. 7. sz., XVIII. évf. 9. sz., Jelenkor. X. évf. (1967) 3. sz., X. évf. 6. sz., X. évf. 7–8. sz., X. évf. 10. sz., Műem-

lékvédelem. XI. évf. (1967) 2. sz., XI. évf. 3. sz., Vasi Szemle. XXI. évf. (1967) 2. sz., XXI. évf. 3. sz., Levéltári Szemle. XVII. évf. (1967) 1. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 41. (1967) sz., 42. (1967) sz., Soproni Szemle. XXI. évf. (1967) 2. sz., 3. sz., Levéltári Közlemények. XXXVIII. évf. (1967) 1. sz., 2. sz., Településtudományi Közlemények. 19. (1966) 20. sz. (1967)., Jelenkor. X. évf. (1967) 11. sz., 12. sz., XI. évf. (1968) 3. sz., 4. sz., 5. sz., Műemlékvédelem. XI. évf. (1967) 4. sz., XII. évf. (1968) 1. sz., Alföld. XVIII. évf. 11. sz., 12. sz., XIX. évf. (1968) 1. sz., 3. sz., 5. sz., Soproni Szemle. XXI. évf. (1967) 4. sz., XXII. évf. (1968) 1. sz., Vasi Szemle. XXI. évf. (1967) 4. sz., XXII. évf. (1968) 1. sz. [Folyóiratszemplék.] *Századok* 102(1968) 302–303., 313–314., 314–315., 321., 728., 734–735., 746–747., 1213–1214., 1226–1227., 1229–1230., 1230–1231., 1232. I. (V. aláírásokkal)

1969

Parasztmozgalmak Zala megyében a XIX. század első felében. Zalaegerszeg 1969. 79 I. (A Göcseji Múzeum közleményei 26.)

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 21. *Vas megyei Levéltár (volt Szombathelyi Állami Levéltár).* Kész. — Magyar Országos Levéltár, Bp. 1969. IV, 142 I. (Felhő Ibolyával, Horváth Ferencsel és Kiss Máriaival közösen)

A mikrofilmpublikációhoz. *Levéltári Közlemények* 40(1969) 233–243. I.

Párizs lakosai és a műemlékek. *Műemlékvédelem* 13(1969) 56–59. I.

Hozzászólás [Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai c. tanulmányához]. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73(1969) 167–169. I.

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest, 1967. 388 I., Dümmerth Dezső: Pest város társadalma 1686–1696. A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig. Budapest, 1968. 308 I., 5 tábla. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 40(1969) 364–368. I.

A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig. Szerkesztette Pándi Pál. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 832 I.) (A magyar irodalom története III. köt.), Solymos Ede: Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 313 I.). [Könyvismertetések.] *Századok* 103(1969) 127–132., 803–804. I.

Levéltári Szemle. 17. évf. (1967) 2. sz., 3. sz., Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 43. (1967), Orvostörténeti Közlemények. 44. (1968)., Alföld. XIX. évf. (1968) 6. sz., Műemlékvédelem. XII. évf. (1968) 2. sz., Levéltári Közlemények. 39. évf. (1968) 1. sz., 2. sz., Levéltári Szemle. 18. évf. (1968) 1. sz., 2. sz., 3. sz., Műemlékvédelem. 12. évf. (1968) 3. sz., 4. sz., Jelenkor. XI. évf. (1968) 7–8. sz., 9. sz., 11. sz., Soproni Szemle. XXII. évf. (1968) 3. sz., 4. sz., Vasi Szemle. XXII. évf. (1968) 3. sz., 4. sz. [Folyóiratszemplék.] *Századok* 103(1969) 188., 192., 195., 196., 197., 823–825., 830., 831., 833–834., 835–836. I. (V. aláírásokkal)

Sborník Archivních Prací. Vydává archivní správa ministerstva vnitra v nákladatelství Orbis N. P. Praha. R. XVII. (1967)., R. XVIII. (1968). [Folyóiratszemplé.] *Levéltári Közlemények* 40(1969) 385–387. I. (V. K. aláírással)

1970

A millennium kora., Népszámszám. In: *Budapest enciklopédia.* Szerk. Tóth Endréné. Corvina Kiadó, Bp. 1970. [második kiadás: 1972.] 176–187., 209–211. I.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 14., 23.

14. *Baranya megyei Levéltár (volt Pécsi Állami Levéltár).* Kész. Szinkovich Márta. Közrem. Endrényi Ferenc és mások. Szerk. — Magyar Országos Levéltár, Bp. 1970. IV, 97 I.

23. *Zala megyei Levéltár (volt Zalaegerszegi Állami Levéltár)*. A fondj. alapanyagát összeáll. Degré Alajos, Simonffy Emil. Szerk. —. Magyar Országos Levéltár, Bp. 1970. VII, 96 l. (Balázs Péterrel közösen)

A budapesti helytörténeti kutatás néhány kérdése. [I.] (A kerülettörténeti kutatás módszerei.) *Honismeret, Helytörténet* 1970. 1. sz. 59–72. l.

Helytörténet, honismeret. *Népművelés* 17(1970) 3. sz. 10–11. l. (Juhász Róberttel közösen)

Jegyzetek a „25 éves a szabad Magyarország” című kiállítás megtekintése után. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei* 1970. 1. sz. 77–92. l.

Egy pesti család regénye. I–IV. *Élet és Tudomány* 25(1970) 1571–1574., 1619–1622., 1664–1667., 1715–1718. l.

Petőfi és a pesti kispolgár. In: *Petőfi és kora*. Szerk. Lukácsy Sándor és Varga János. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 9–57. l.

Johann Ladislaus Pyrker: Mein Leben. (Herausgegeben von Aladar Paul Czigler. Wien. 1966. 364 l. *Fontes Rerum Austriacarum* I. Abt. 10. Bd.). Életem. [Könyvismertetés.] *Századok* 104(1970) 739–742. l.

S. Lengyel Márta: Reformersors Metternich Ausztriájában. Bp. 1969. 112 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú. S. 47.). [Könyvismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 86(1970) 270–272. l.

Archives et Bibliothèques de Belgique. Revue semestrielle de l'Association des Archivistes et Bibliothécaires. Bruxelles. Tom. XXXVIII. (1967)., T. XXXIX. (1968). [Folyóírat-szemle.] *Levéltári Közlemények* 41(1970) 350–352. l.

Archivni Časopis. Vydává Archivni Správa Ministerstva Vnitra v Nakladatelství Orbis N. P., Praha. R. 17. (1967)., R. 18. (1968). [Folyóírat-szemle.] *Levéltári Közlemények* 41(1970) 353–356. l. (V. K. aláírással)

1971

A főváros világvárossá fejlődésének korszakában. In: *Budapest helytörténeti kézikönyve*. Szerk. Gerelyes Ede. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp. 1971. 49–63. l.

Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVIII. Szerk. Tarjányi Sándor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 249–308. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXVII.)

A budapesti helytörténeti kutatás néhány kérdése (Második rész). *Honismeret, Helytörténet* 1971. 2. sz. 83–95. l.

Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: *Győr. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr Megyei Város Tanácsa, Győr 1971. 323–404. l.

Városépítés Győrben a dualizmus korában. In: *Arrabona*. 13. Szerk. Dávid Lajos. Xántus János Múzeum, Győr 1971. 349–391. l.

Felszólalás [a Hanák Péter–Lackó Miklós–Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában c. tanulmánya alapján az MTA Történettudományi Intézetében 1969. október 10-én rendezett eszmecserén]. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 157–160. l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55.)

Beszámoló a mengersdorfi szimpozionról. *Századok* 105(1971) 1341–1345. l. (V. K.–M. M. aláírással, Mann Miklóssal közösen)

Életek és korok. Tizennégy történelmi életrajz. [Szerk. H. Balázs Éva.] [Könyvismertetés.] *Magyar Nemzet* 27(1971) 114. sz. 13. l.

J. L. Pyrker: Mein Leben. Herausgegeben von Aladar Paul Czigler, Wien 1966. pp. 364 — *Fontes Rerum Austriacarum* I. Abt. 10. Bd. [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17(1971) 400–405. 1.

Manuel d'archivistique. Paris, 1970. 806 l. (Ministère des Affaires Culturelles — Direction des Archives de France — Association des archivistes français. [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 42(1971) 163–167. 1.

Mindennapi. Horváth István pest-budai naplója 1805–1809. Kiadja, jegyzetekkel, tanulmányokkal ellátva az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerkesztette: Dr. Temesi Alfréd és Dr. Szauder Józsefné. (Budapest, 1967. 609 l., 36 tábla). [Könyvismertetés.] *Századok* 105(1971) 463–466. 1.

1972

Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1972. 22 l.

Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában III.). In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIX. Szerk. Tarjányi Sándor. Budapesti Történeti Múzeum, Bp. 1972. 359–392. 1. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXVIII.)

Bürokrácia száz évvel ezelőtt. [Az Ellenőr 1873. január 29-i számából A központi igazgatás labirintlje c. cikk részletét] közli: —. *Levéltári Szemle* 22(1972) 3. sz. 113–114. 1.

Egy évszázad tizenkét napja. 1–3.

1. A születésnap. Budapest, 1872. december 22. *Népszabadság* 30(1972) 263. sz. 7. 1.

2. A millennium. Budapest, 1896. május 2. *Népszabadság* 30(1972) 264. sz. 6. 1.

3. A béke utolsó napja. Budapest, 1914. július 25. *Népszabadság* 30(1972) 265. sz. 6. 1. (Fekete Gáborral közösen)

Gondolatok a legújabb kori történeti muzeológiáról. In: *Tanulmányok az új- és legújabb kori történeti muzeológia kérdéseiről.* Szerk. Esti Béla. Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 1972. 173–186., 199., 212–213. 1. (*A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum füzetei* 2.)

Győr művelődése a dualizmus korában. In: *Arrabona.* 14. Szerk. Dávid Lajos. Xántus János Múzeum, Győr 1972. 365–391. 1.

A helytörténeti kutatásról. *Valóság* 15(1972) 2. sz. 42–51. 1.

A honismeret és a levéltárak. In: *Honismereti tanulmányok.* Szerk. Dömötör Ákos. Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 1972. 32–36. 1. (*Honismereti útmutató szakkörvezetők száma* 12.)

A levéltár feladatai a közművelődési munkában. In: *Helytörténeti források 1848-ig a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban.* Szerk. Komoróczy György. Déri Múzeum Baráti Köre, Debrecen 1972. 4–12. 1. (*A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei.* 3. sz.)

Szemponatok a kézművesipartörténeti kutatások tárgyának, határainak és főbb részletkérdéseinek meghatározásához. In: *Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1972. szeptember hó 29–30. A Kézművesipartörténeti Szimpózium vitaanyaga.* MTESZ, Veszprém megyei Szervezet, Veszprém 1972. 7–10. 1.

A szolnoki Tiszatáj Verseghej korában. I–III. *Szolnok Megyei Néplap* 23(1972) 304. sz. 4. l., 305. sz. 4. l., 306. sz. 4. l.

Hozzászólás [a Tudomány, oktatás, népszerűsítés c. témakörhöz az 1971. június 24–26-i keszthelyi Országos Történész Vándorgyűlésen]. In: *Korszerű történelmi műveltség és az ifjúság.* Szerk. Szabolcs Ottó. Országos Pedagógiai Intézet, Bp. 1972. 161. 1.

Szekcióvezetői beszámoló [az 1971. november 11–12-i Budapesti helytörténeti konferencián]. In: *Budapesti helytörténeti konferencia, 1971*. Szerk. Susits Imre. Fővárosi Népművelési Tanács, Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága, Bp. 1972. 81–84. l.

Bendefy László: A magyar földmérés 1890–1920. (Budapest. 1970. 188 l. + táblák). [Könyvismertetés.] *Századok* 106(1972) 1179–1182. l.

Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873. Szerkesztette: Bácskai Vera. (Budapest, 1971. 332 l., táblák.). (Budapest Főváros Levéltárának Forráskiadványai. Szerk.: Ságvári Ágnes). [Könyvismertetés.] *Levéltári Szemle* 22(1972) 2. sz. 115–117. l.

Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti Adatok. 1–3. füzet (1–25., 26–35. fasc.). Budapest, 1969–1970. 687, 417 l. Acta Cassae Parochorum. Művészettörténeti Adatok. 1–3. füzet. Budapest, 1969–1971. 492, 320 l. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ [Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának] forráskiadványai. IV–VII). [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 43(1972) 147–149. l.

1973

Egy világváros születése. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 231 l., 8 t. (Népszerű történelem)

Francsics Károly: *Kis kamorámban gyertyát gyújték*. Vál., sajtó alá rend. — Magvető Könyvkiadó, Bp. 1973. 486 l. (Bevezető: 5–23. l., Utószó: 475–481. l.)

Budapest nagyvárossá fejlődése (1849–1919). In: *Budapest. Fővárosunk története*. Főszerk. Ságvári Ágnes. Corvina Kiadó, Bp. 1973. 36–44. l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. III. A területi levéltárak fondjegyzékei. 17. Tolna megyei Levéltár (volt Szekszárdi Állami Levéltár). A fondj. anyagát összeáll. Bakó Jenő és mások. Szerk. — Magyar Országos Levéltár, Bp. 1973. VIII, 63 l. (Balázs Péterrel közösen)

Budapest születése. Városegysítés három fejezetben. *Élet és Tudomány* 28(1973) 2259–2262. l.

Főváros születik. I–VI.

I. A városkép változásai. *Budapest* 11(1973) 2. sz. 39–41. l.

II. Amitől város lesz a város. *Budapest* 11(1973) 3. sz. 39–41. l.

III. A társadalom — statisztikákban és térképen. *Budapest* 11(1973) 4. sz. 39–41. l.

IV. A művelődés alapjainak lerakása. *Budapest* 11(1973) 5. sz. 39–41. l.

V. Kezdetleges urbanizáció — riasztó egészségügyi viszonyok. *Budapest* 11(1973) 6. sz. 39–41. l.

VI. A világváros körvonalai. *Budapest* 11(1973) 7. sz. 39–41. l.

„Grandeur et décadence” de Károly Francsics, barbier à Veszprém. Un petit bourgeois en Hongrie au XIXe siècle à la lumière de son journal. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19(1973) 365–378. l.

A hegyvidék a kapitalizmus korában (1873–1945). *Hegyvidék* [Centenárium különszám, 1973.] 16–17. l.

La Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. *Annales Historiques de la Révolution Française* 45(1973) 165–196. l.

Két javaslat mai életünk emlékeinek megörökítésére. *Honismereti Híradó* 1973. 3–4. sz. 24–27. l.

A közép-tiszai táj Verseghy korában. In: *In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14–15-én tartott ülésanyagából*. Szerk. Szurmay Ernő. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok 1973. 5–22. l.

A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában (Különös tekintettel Kaposvár fejlődésére). In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Somogy megyei Levéltár, Kaposvár 1973. 189–203. l. (*Levéltári évkönyv* 4.)

Miből épült Budapest? *Budapest* 11(1973) 11. sz. 46–49. l.

Noch einmal zur Biographie von Nikolaus Zmeskál. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15(1973) 375–376. l.

A parasztság útja a polgári forradalomhoz. *Történelmi Szemle* 16(1973) 208–244. l.

Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au début du XIXe siècle. In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles*. Vol. publ. sous la dir. de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 179–186. l.

Séta az egy évszázad előtti Budán. *Várkerület* 1973. november 18–19. l.

Eine spätf feudale Steuerliste als Quelle zu regionalen Forschungen. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 1971–1972. Szerk. Wellmann Imre. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp. 1973. 161–166. l.

Válasz [a Petőfi Sándor helye a mai szellemi életben c. kérdéssorozatra]. *Irodalomtörténet* 55(1973) 166–169. l.

Szabolcsi Hedvig: Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján. (Európai kapcsolatok és stíluskérdések). Bp. 1972, 137 old. + táblák. [Könyvismertetés.] *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 22(1973) 177–180. l.

Szabolcsi Hedvig: Magyarországi bútorművészet a XVIII–XIX. század fordulóján. (Európai kapcsolatok és stíluskérdések). (Budapest, 1972. 137 l. + táblák)., Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867–1967. (Budapest, Műszaki Kiadó. 1970. 180 l.). [Könyvismertetések.] *Századok* 107(1973) 138–142., 997–1001. l.

1974

Bevölkerung., Millenniumszeit. In: *Historische Enzyklopädie von Budapest*. Hrsg. Elisabeth Tóth-Epstein. Corvina Verlag, Bp. 1974. 45–47., 221–235. l.

Budapests Weg zur Großstadt (1849–1919). In: *Budapest. Die Geschichte einer Hauptstadt*. Hrsg. von Ágnes Ságvári. Corvina Verlag, Bp. 1974. 40–49. l.

Fáy, András., Fényes, Elek. In: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. I. Hrsg. von Mathias Bernath und Felix v. Schroeder. R. Oldenbourg Verlag G. m. b. H., München 1974. 494., 498–499. l. (*Südosteuropäische Arbeiten* 75.)

A céhes viszonyok kutatásának további útjai. In: *Az 1973. december 14-én és 15-én Veszprémben megtartott II. Kézművesipartörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai*. Összall., bev. Nagybakay Péter. Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti Szakbizottsága, Veszprém 1974. 109–111. l.

ÉT-TV: „Boldog békeidők”. 1. Polgárosulásunk tükre Budapest. *Élet és Tudomány* 29(1974) 206–210. l.

ÉT-TV: „Boldog békeidők”. 4. Életmód a századfordulón. *Élet és Tudomány* 29(1974) 444–449. l. (Hanák Péterrel és Katus Lászlóval közösen)

A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873–1945)., — válasza az előadásához kapcsolódó hozzászólásokra. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XX. Főszerk. Dr. Horváth Miklós. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp. 1974. 97–106., 117–118. l.

Szemponatok egy helység állapotrajzának elkészítéséhez. *Honismereti Híradó* 1974. 1. sz. 9., 77. l.

Újkori történelem a földrajzi nevekben. *Somogy* 1974. 3. sz. 98–100. l.

Zmeskál Miklós udvari titkár élete és pályafutása. *Levéltári Közlemények* 44–45(1974) 615–632. l.

Hozzászólás [Unger Mátyás: Történelemtanításunk gondjai c. cikkéhez]. *Történelmi Szemle* 17(1974) 244–247. 1.

Bendefy László: A magyar földmérés 1890–1920. Budapest, 1970. 188 o. 5 szövegközi + mellékleteken 56 ábrával. MÉM–OFTH kiad. [Könyvismertetés.] *Geodézia és Kartográfia* 26(1974) 76–77. 1.

Bendefy László: A magyar földmérés 1890–1920. Budapest, 1970. 188 lap, 5 szövegközi + mellékleteken 56 ábrával. Egészvászson, 26,-Ft. (MÉM–OFTH Kiad.). [Könyvismertetés.] *Vasi Szemle* 28(1974) 292–294. 1.

Életek és korok. Szerkeszti H. Balázs Éva. 1–14. kötet. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967–1970.), Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. (Szombathely, é. n., 295 l., táblák). [Könyvismertetések.] *Századok* 108(1974) 306–308., 988–989. 1.

Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. A költő gyermek- és ifjúkora. Bp. 1973. Akadémiai K. 363 l. [Könyvismertetés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 78(1974) 372–377. 1.

1975

From City to Metropolis (1849–1919). In: *Budapest. The History of a Capital*. Ed. Ágnes Ságvári. Corvina Press, Bp. 1975. 37–46. 1.

Előadás [a honismereti kiadványok szerkesztőinek 1975. május 27–28-i Balatonalmádi-ban megtartott tanácskozásán]. *Honismeret* 1975. 4. sz. 22–23. 1.

Hajdú-Bihar megye újabb helytörténetírása (Tapasztalatok és problémák). In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*. II. Szerk. Gazdag István. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen 1975. 119–127. 1.

Hogyan éltek elődeink? *Rádió- és Televízióújság* 20(1975) 49. sz. 2. 1.

A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság* 18(1975) 10. sz. 1–20. 1.

Felszólalás [az 1972. október 2–5-i mátrafüredi felvilágosodás-történeti konferencián]. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred 2–5 octobre 1972*. Publ. par Eduard Bene et Ilona Kovács. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 182–183. 1. (*Colloques sur les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*)

Korreferátum [Benda Kálmán vitaindító referátumához a Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv (Szerk. Kanyar József) 1–5. kötetéről (Kaposvár 1970–1974) 1974. szeptember 26-án Kaposváron rendezett vitaülésen]. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Somogy megyei Levéltár, Kaposvár 1975. 274–278. 1. (*Levéltári évkönyv* 6.)

1976

A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774–1868., Die zwei Ratio Educationis-Verordnungen und das Volksschulwesen in Ungarn zwischen 1774 und 1868., Dvije Ratio Educationis-odredbe i narodno školstvo u Madarskoj izmedju 1774. i 1868. god. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Megersdorf 1975 in Megersdorf. Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niederen Schulwesens*. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, Eisenstadt 1976. 219–258. 1. (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Megersdorf* Bd. 7.)

Az öreg Deák a budapesti francia főkonzulok jelentéseiben (1868–1876). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Baranyai György és mások. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1976. 351–368. 1. (*Zalai Gyűjtemény* 5.)

A parasztság változása a XIX. században (Problémák és kérdőjelek). In: *A népművészet tegnap és ma*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Hofer Tamás. Magyar Néprajzi Társaság, Bp. 1976. 4–20. 1.

Problemy badawcze kultury masowej drugiej połowy XIX w. *Dzieje Najnowsze* 8(1976) 4. sz. 75–83. 1.

Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet). *Történelmi Szemle* 19(1976) 731–760. 1. (Orbán Sándorral és Sándor Pállal közösen)

Az új- és legújabbkori várostörténetírás utolsó évtizedei különös tekintettel a Kaposvár tanulmánykötetre. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Somogy megyei Levéltár, Kaposvár 1976. 341–351. 1. (*Levéltári évkönyv* 7.)

A vidéki periodikák és a történettudomány. *Magyar Tudomány* 21(1976) 313–314. 1. (N. Zs.–V. K. aláírással, Nagy Zsuzsával közösen)

A vidéki periodikák és a történettudomány. *Századok* 110(1976) 125–131. 1.

Felszólalás [az 1848. évi magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából 1973. december 13–14-én rendezett tudományos ülészekon]. In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 130–136. 1. (*Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat* 77.)

Felszólalás [az 1975. október 22–23-i szekszárdi tájkatató konferencián]. In: *Szekszárdi tájkatató konferencia 1975*. Szerk. Babics András. Tolna megyei Levéltár, Szekszárd 1976. 228–234. 1.

Szekcióvezetői összefoglaló [az 1975. május 26–27-i Székesfehérvári Településtörténeti Konferencián]. In: *A Dunántúl településtörténete. 1. (1686–1768). A Székesfehérvári Településtörténeti Konferencia anyaga (1975. május 26–27.)*. Szerk. Farkas Gábor. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1976. 312–314. 1. (*Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője* II.)

Március idusától az őszirózsás forradalomig. Megjelenik Budapest története IV. kötete. [Könyvismertetés.] *Tudományos Magazin* 9(1976) 3. sz. 45–52. 1. (-gh interjúja)

Sashegyi Oszkár: *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867*. Budapest, 1974. 436 l. (Felsőoktatás-történeti kiadványok 3.),, Erzsébet Andics: *Metternich und die Frage Ungarns*. Budapest, 1973. 514 p., táblák. [Könyvismertetések.] *Levéltári Közlemények* 47(1976) 123–125., 299–301. 1.

1977

A biográfia és a családtörténeti vizsgálatok helye a regionális történeti kutatásokban. *Honismeret* 1977. 1. sz. 5–7. 1.

Biográfiai és családtörténeti kutatások kérdései és helyük a regionális történeti kutatásokban. In: *A Dunántúl településtörténete. II/2. 1767–1848. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24–25.)*. Szerk. T. Mérey Klára. Pécs 1977. 142–146. 1. (*A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*)

Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán (Alexy Lajos naplója). In: *Borsodi levéltári évkönyv*. I. Szerk. Román János. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc 1977. 26–55. 1.

A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. *Ethnographia* 88(1977) 1–13. 1.

A Rakpiactól a Roosevelti térig. *Műemlékvédelem* 21(1977) 1–14. 1.

Hozzászólás [a Culture et public au XVIIIe siècle c. témához]. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátiafüred. 28 septembre–2 octobre 1975*. Publ. par Béla Köpeczi, Eduard Bene, Ilona Kovács. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 139–141. 1. (*Colloques sur les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*)

Szekcióvezetői beszámoló. In: *A Dunántúl településtörténete. II/2. 1767–1848. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24–25.)*. Szerk. T. Mérey Klára. Pécs 1977. 254–255. 1. (*A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*)

Bogdán István: Régi magyar mesterségek. (Budapest, Magvető Kiadó. é. n. 407 l.). [Könyvismertetés.] *Századok* 111(1977) 1055–1057. l.

Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 344 lap + 95 tábla + 1 térkép. [Könyvismertetés.] *Soproni Szemle* 31(1977) 377–379. l.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, Te csillag. [Könyvismertetés.] *Látóhatár* 1977. március 218–223. l.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, Te csillag. [Könyvismertetés.] *Valóság* 20(1977) 2. sz. 107–109. l.

1978

Előszó., Források és irodalom., Pest–Budától Budapestig 1849–1873., A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896., A világváros útján 1896–1918., Epilógus. In: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Szerk. —. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 809 l., 3 mell. (A — által írt részek: 7–19., 117–775. l.) (*Budapest története* IV.) (Az Előszó, a Források és irodalom és az Epilógus a szerző nevének feltüntetése nélkül)

Bendefy László 1904–1977. *Levéltári Közlemények* 48–49(1978) 305–306. l.

Forschungsprobleme der Urbanisation im XIX. Jahrhundert. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24(1978) 277–288. l.

A győri városigazgatás és várospolitikai történetéhez 1861–1914. In: *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Szerk. Gecsényi Lajos. Győr–Sopron Megyei 1. sz. Levéltár, Győr 1978. 113–127. l.

A társadalom és iskolatügy a pannon térségben., Die Gesellschaft und das Schulungswesen im Pannonischen Raum., Družba in šolstvo v panonskem prostoru. In: *Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion „Mogersdorf” 1976 Kőszegen. Téma: A pannon térség iskola- és művelődésügye 1918-ig, különös tekintettel a felsőbb oktatásra. Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des höheren Schulwesens. Solstvo in izobrazevanje v panonskom prostoru do 1918 s posebnim ozirom na višje solstvo. Školstvo i obrazovanje na panonskom području do 1918 s posebnim obzirom na višje školstvo. Vas megyei Levéltár, Szombathely 1978. 15–42. l. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf Bd. 8)*

A 19. század második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései. *Századok* 112(1978) 125–133. l.

Szekcióvezetői összegzés [Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozásán Siófokon, 1977. szeptember 14–15-én]. In: *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Siófok, 1977. szeptember 14–15. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet szolgálatában*. Szerk. Kanyar József és Troszt Tibor. Somogy Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Kaposvár 1978. 239–243. l. (*Studium historicum Simighiense* 1.)

Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 344 l., 95., 1 térkép.) [Könyvismertetés.] *Századok* 112(1978) 1199–1200. l.

A szabadságharcról az őszirózsás forradalomig. Budapest — IV. [Könyvismertetés.] *Magyar Hírlap* 11(1978) 51. sz. 9. l. (F. J.-vel közösen)

1979

Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 186 l.

Társadalom és művelődés Budapesten 1849–1918. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1979. 18 l.

A művelődés. In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerk. Kovács Endre. II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. [második, javított kiadás: 1987.] 1395–1475., 1684–1685. I. (*Magyarország története* 6/2.)

Beszélgetés a Találkozás Bereggel [Szerk. Mező András. Vásárosnamény 1978.] című kiadványról. [Szerk. —.] Ny[írségi] Ny[omda, Nyíregyháza 1979.] 19 I. (Szerkesztői bevezetés, felszólalás: 1–3. I.)

A Dunakorzó regénye. *História* 1(1979) 1. sz. 21–23. I.

Ferenc Faludis geschichtliches Milieu. *Burgenländische Heimatblätter* 41(1979) 157–167. I.

A Vasi Szemle és a történettudomány. *Vasi Szemle* 33(1979) 12–16. I.

Felszólalás [a Találkozás Bereggel. (Szerk. Mező András. Vásárosnamény 1978.) c. kiadványról 1978. november 15-én Nyíregyházán rendezett beszélgetésen]. *Szabolcs–Szatmári Szemle* 14(1979) 2. sz. 139–141. I.

Hozzászólás [a Sárvár monográfiája. (Szerk. Dr. Horváth Ferenc. Szombathely 1978.) c. kiadványról 1978. november 17-én Sárváron rendezett vitán]. *Vasi Szemle* 33(1979) 600–603. I.

Fél évszázad históriája. Gergely András–Szász Zoltán: Kiegyezés után — Merényi László: Boldog békeidők... [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 37(1979) 43. sz. 7. I.

Gyomai Tanulmányok. Szerkesztette: Szabó Ferenc. (Kiadja Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977. 658 old.). [Könyvismertetés.] *Honismeret* 7(1979) 2. sz. 54. I.

Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Mit Unterstützung der Burgenländischen Landesregierung herausgegeben von der Stadtgemeinde Oberwart in deren Auftrag koordiniert und redigiert von Ladislaus Triber. Oberwart, 1977., 500 I., 150 fénykép, 6 térkép. A Felső Órség. [Könyvismertetés.] *Századok* 113(1979) 907–911. I.

1980

A magyarországi társadalom (1790–1848)., Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830)., A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847)., A magyarországi németek., A magyar nép kulturális élete., A magyarországi németek művelődése., Forradalom előtt (1847–1848). In: *Magyarország története 1790–1848.* I–II. Főszerk. Mérei Gyula. Szerk. —. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. [második, javított kiadás: 1983.] 473–663., 855–966., 972–975., 1031–1035., 1055–1149., 1181–1184., 1195–1227., 1358–1372., 1385–1389., 1391., 1392–1396., 1398–1399. I. (*Magyarország története* 5/1–2.)

Adatok a belgiumi Kossuth-emigráció történetéhez. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára 1980. augusztus 19.* Szerk. Bertényi Iván. ELTE, Bp. 1980. 367–383. I.

Három ország tudományos együttműködése. A mengersdorfi történeti szimpozion. *Műhely* 3(1980) 4. sz. 80–83. I.

Idill a nemesi kúriákban — Napóleon korában. Összeáll. —. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1980. 116–134. I. (Benda Kálmánnal, Bibó Istvánnal, Falvy Zoltánnal, Fülöp Gézával és Szabolcsi Hedviggel közösen)

A Karády-jelenség. *História* 2(1980) 1. sz. 18–19. I.

A nagyváros fényei és árnyai. Összeáll. Hanák Péter. Közrem. —. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1980. 171–191. I. (Gergely András, Németh G. Bélával és Várnai Péterrel közösen)

Paraszti élet a jobbágyvilág alkonyán. Összeáll. —. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1980. 135–153. l. (Fillep Antallal, Sárosi Bálinttal és Takács Lajossal közösen)

A Somogy megyei Levéltár évkönyvei a regionális és a köztörténeti kutatások szolgáltatásában. In: *Somogy megye múltjából.* Szerk. Kanyar József. Somogy megyei Levéltár, Kaposvár 1980. 441–445. l. (*Levéltári évkönyv* 11.)

Sport, városiasodás, polgárság. Testgyakorlás Budán és Pesten a múlt század derekán. *História. Olimpiai és sporttörténeti különkiadás* [1980.] 9–10. l.

A vidéki Magyarország. Összeáll. —. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1980. 154–170. l. (Gergely Andrásal és Vörös Antallal közösen)

Megjegyzések [Bogdán István: Gabonaféléink térfogatsúlya a XVIII/XIX. század fordulóján c. tanulmányához]. *Agrártörténeti Szemle* 22(1980) 592. l.

Válasz [a Műhely helytörténetírási tárgyú kérdéseire]. *Műhely* 3(1980) 3. sz. 79–81. l.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyveinek I–V. kötete. [Könyvismertetés.] In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve.* VII. Szerk. Gazdag István. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen 1980. 175–181. l.

Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 208 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 86. sz.), A rendtartó székely falu. (Falu-közösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából). Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Imreh István. Bukarest, 1973. 340 l., táblák. [Könyvismertetések.] *Századok* 114(1980) 294–296., 694–695. l.

Vélemény a Magyar néprajzi lexikonról [Főszerk. Ortutay Gyula. I–II. Bp. 1977., 1979.]. [Könyvismertetés.] *Ethnographia* 91(1980) 479–483. l.

Magányos forradalmár. [Filmkritika Rényi Tamás: Élve vagy halva c. filmjéről.] *Új Tükör* 17(1980) 11. sz. 29. l.

1981

Stefan Franz Viktor, Erzherzog von Österreich., Vörösmarty, Mihály. In: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* IV. Hrsg. von Mathias Bernath und Karl Nehring. R. Oldenbourg Verlag, München 1981. 190–191., 438–440. l. (*Südosteuropäische Arbeiten* 75/IV.)

A Király utca története. 1–3.

1. „... dűl Rákosról be a homok”. *Budapest* 19(1981) 4. sz. 32–35. l.

2. „Tüzes a bor, tüzes a lány...” *Budapest* 19(1981) 5. sz. 38–41. l.

3. „... és éltek együtt, és éltek egymásból”. *Budapest* 19(1981) 6. sz. 39–41. l.

A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve.* VII. Szerk. Domonkos Alajos és mások. Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján 1981. 93–101., 177. l.

Miért lett öngyilkos Rudolf trónörökös? In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* RTV–Minerva, Bp. 1981. 294–302. l. (Benda Kálmánnal közösen)

A művészet a felvilágosodás korának magyar művelődésében. *Ars Hungarica* 9(1981) 191–194. l.

Tíz éves a Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium Mogersdorf., 10 Jahre Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf., 10 godina Međunarodnoga kulturnohistorijskoga simpozija Mogersdorf. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1979 in*

Mogersdorf. Die politische und wirtschaftliche Situation der Länder des pannonischen Raumes zwischen den zwei Weltkriegen. A pannon térség országainak politikai és gazdasági helyzete a két világháború között. Politični in gospodarski položaj dežel v panonskem prostoru med obema svetovnim vojnama. Politički i privredni položaj zemalja na panonskom području između dva svjetska rata. Hrsg. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, Eisenstadt 1981. 53–59. l. (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* Bd. 11.)

Történelmünk képekben. 39–44.

39. Naplóleón árnyéka. Magyarország a francia háborúk korában (1796–1815). *Magyar Hírek* 34(1981) 15. sz. 12–13. l.

40. Szabadság nem virul a holtak véréből. A magyar reformkor előtörténete 1812–1830. *Magyar Hírek* 34(1981) 16. sz. 12–13. l.

41. Hitel, Világ, Stádium. Széchenyi István fellépése. *Magyar Hírek* 34(1981) 17–18. sz. 12–13. l.

42. Szabadság és tulajdon. Magyarország a reformkor kezdetén. *Magyar Hírek* 34(1981) 20. sz. 14–15. l.

43. Hazafiság a nemzetiségnek. Új magyar kultúra a 19. század első harmadában. *Magyar Hírek* 34(1981) 21. sz. 6–7. l.

44. A polgárosodás útján. Magyarország az 1840-es években. *Magyar Hírek* 34(1981) 22. sz. 10–11. l.

Ungarns Judentum vor der bürgerlichen Revolution. In: *Studies in East European Social History*. II. Ed. by Keith Hitchins. E. J. Brill, Leiden 1981. 139–156. l. (*Studien zur Geschichte Osteuropas* [...] XXII.)

Felszólalás [a Magyarország története (Szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál.) VI–VII–VIII. kötetéről (Bp. 1976–1979.) 1979. november 21-én Nyíregyházán rendezett vitán]. *Századok* 115(1981) 1288–1291. l.

Hozzászólás [a Magyarország története 1848–1890. (Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979.) 6/1. kötetéről a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által rendezett 1980. május 15-i vitaülésen]. *Irodalomtörténet* 63(1981) 247–249. l.

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. [Könyvismeretetés.] *Műhely* 4(1981) 2. sz. 108–110. l.

1982

A millennium kora., Népszégszám. In: *Budapest enciklopédia*. Főszerk. Tóth Endréné. [harmadik, átdolgozott, bővített kiadás] Corvina Kiadó, Bp. 1982. 220–231., 254–256. l.

A budapesti tőzsde., A banktőke gyarapodása országosan és Budapesten. In: *Dr. Szabolcs Ottó: Olvasókönyv a történelem tanulásához*. Gimnázium IV. osztály. Tankönyvkiadó, Bp. [1982] 100–110. l.

Családkutató történészek. A magyar Buddenbrookok? — Nemzedékek. — A nagypolgárság konfliktusai. *Magyar Hírlap* 15(1982) 291. sz. 9. l. (Hanák Péterrel és Varga Lászlóval közösen, V. Bálint Éva interjúja)

Francsics Károly daloskönyve. In: *A Dunántúl településtörténete*. V. (1900–1944). II. A Veszprémi Településtörténeti Konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege (1981. november 10–11.). Szerk. Farkas Gábor. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1982. 370–380. l. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője)

Március 15-i emlékműterv — 1848 áprilisában. *Budapest* 20(1982) 3. sz. 22–23. l.

A múlt századi Magyarország Amerika-képe. Beszélgetés Vörös Károly történésszel. *Magyar Nemzet* 38(1982) 214. sz. 7. l. (Vikol Katalin interjúja)

Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből. Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. várostörténeti konferencia előadásai*. 1980. november 14. Szerk. Sándor László. Baranya Megyei Levéltár, Pécs 1982. 73–82. l.

Vengerskoe obšestvo v pervoj polovine XIX v. In: *Social'naâ struktura obšestva v XIX v. Strany Central'noj i Űgo-Vostočnoj Evropy*. Otv. red V. A. D'âkov. Nauka, Moszkva 1982. 94–105. l. (*Central'naâ i Űgo-Vostočnaâ Evropa v èpohu perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Problemy istorii i kultury*)

Intervention à propos du thème Questions théoriques et méthodologiques. In: *Objet et méthodes de l'histoire de la culture*. Ed. Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Éditions du CNRS, Paris, Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 46–48. l.

Opponensi vélemény [Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a c. doktori értekezéséről]. *Századok* 116(1982) 1306–1311. l.

Szekcióvezetői összefoglaló [az 1980. május 22–23-i Siófoki Településtörténeti Konferencián]. In: *A Dunántúl településtörténete*. IV. (1867–1900). *A Siófoki Településtörténeti Konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege* (1980. május 22–23.). Szerk. Kanyar József. MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1982. 453–455. l. (*A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*)

Zárszó [az 1981. november 10–11-i Veszprémi Településtörténeti Konferencián]. In: *A Dunántúl településtörténete*. V. (1900–1944). II. *A Veszprémi Településtörténeti Konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege* (1981. november 10–11.). Szerk. Farkas Gábor. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1982. 543–545. l. (*A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*)

Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerkesztette Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 636 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 116(1982) 797–802. l.

Negyvennyolc időszerűsége. Urbán Aladár: A nagy év sodrában. [Könyvismertetés.] *Nép-szabadság* 40(1982) 41. sz. 7. l.

1983

Családtörténet — társadalomtörténet. Kerekasztal-beszélgetés. *História* 5(1983) 2. sz. 31–33. l. (Benda Kálmánnal és Kállay Istvánnal közösen)

Degré Alajos 1909–1984. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983*. Szerk. Degré Alajos, Bilkei Irén. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1983. 3–5. l. (*Zalai Gyűjtemény* 18. sz.)

Gondolatok az évfordulón. *Vasi Szemle* 37(1983) 75–79. l.

Harag és kedvezés nélkül. A Fővárosi Közmunkák Tanácsáról. *Budapest* 21(1983) 6. sz. 16–20. l.

Az ipari világgép kezdetei a magyar társadalmi tudatban. *Magyar Tudomány* 28(1983) 363–368. l.

József főherceg Magyarország nádora., Erzherzog Joseph Anton, Palatin Ungarns — Dilemma eines Habsburgers zwischen Beharrung und Fortschritt., Nadvojvoda Josip Antun, palatin kraljevine Ugarske., Nadvojvoda Jožef Anton, palatin kraljevine Ogrske. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1982 in Graz. Der pannonische Raum zwischen Beharrung und Fortschritt. Panonski prostor med tradicijo in napredkom. A pan-non térség a ragaszkodás és a fejlődés között. Panonski prostor izmedju zastoja i napretka*. Verlag für die Technische Universität Graz, Graz 1983. 74–100. l. (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1982*. Bd. 14.)

Kis kamorámban gyertyát gyújték. *Rádió- és Televízióújság* 28(1983) 51. sz. 3. l.

„Némelly oktatások messzire Útazóknak”. Edvi Illés Pál szövegét közzéteszi: —. *Historia* 5(1983) 3. sz. 10–12. l.

Paulinyi Oszkár 1899–1982. *Levéltári Közlemények* 54(1983) 242–243. l.

A propos de l'histoire des projets de canaux Danube–Tisza. In: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 5. i 6. juna 1979. godine*. Ured. Vasa Čubrilović. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1983. 261–278. l. (*Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi* 15. *Odeljenje istorijskih nauka* 3.)

A reformátusság a fővárosban a dualizmus korában. In: *Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapest Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez*. Ráday Kollégium, Bp. 1983. 55–61. l.

Tabáni epilógus. *Budapest* 21(1983) 7. sz. 34–37. l.

Vörös Antal 1926–1983. *Századok* 117(1983) 1453–1454. l.

Hozzászólás [a levéltári forráskiadásról rendezett tanácskozáson]. In: *A levéltári forráskiadás. Az egyházi levéltárak. A Levéltári Szekció tanácskozása az MKE XIII. vándorgyűlésén. Kaposvár, 1981*. Szerk. Bán Péter. [Bp. 1983.] 62–65. l. (*Magyar Könyvtárosok Egyesülete Levéltári Szekció Füzetek* I.)

Hozzászólás [a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1982. június 26-i budapesti VIII. küldöttgyűlésén]. In: *A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat VIII. küldöttgyűlése. Budapest, 1982. június 26*. TIT, Bp. [1983.] 151–152. l.

Korreferátum [Szikossy Ferenc: A történeti muzeológia fejlődése, helyzete és továbbfejlesztésének lehetséges irányai c. jelentéséhez]. *Múzeumi Közlemények* 1983. 1. sz. 66–69. l.

A modern Magyarország kibontakozása. Kövér György: Iparosodás agrárországban. [Könyvismertetés.] *Népszabadság* 41(1983) 177. sz. 7. l.

1984

Régi magyar honismertető (Szemelvények a Történelemlabarátok Körei részére). Vál. —. Szerk., kieg., névmutató, a kérdéseket összeáll. Marosi Endre. Utószó: Benda Kálmán. A TIT Történelmi Választmánya, Bp. 1984. 84 l. (*Történelmi füzetek*)

Bél Mátyás és a helytörténet. Tükör a XVIII. századi magyar világról. *Somogy* 12(1984) 5. sz. 73–78. l.

Französische Befestigungspläne im Raum von Kittsee im Jahre 1809. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Erast*. Red. Harald Prickler. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. XII/2. (Landesarchiv–Landesbibliothek), Eisenstadt 1984. 422–429. l. (*Burgenländische Forschungen*, Sonderband VII.)

„Házi Secretarius”. Adalék a XIX. századi tömegművelés történetéhez. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. I. Szerk. Kállay István. ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék, Bp. 1984. 389–407. l. (*Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv*, Nr. 1.)

The Insurrectio of the Hungarian Nobility in the Era of the Napoleonic Wars. In: *East Central European Society and War in the Era of Revolutions 1775–1856*. Ed. Béla K. Király. Brooklyn College Press, New York 1984. 19–31. l. (*War and Society in East Central Europe* Vol. IV.)

A kispolgári értékrendek évszázada (1848–1945) (Egy gondolatmenet vázlata). In: *Gazdaság, társadalom, értékrend. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése*. MTA, Bp. 1984. 45–50. l.

Látvány és mentalitás a napisajtó képanyagában a XIX. század második felében. In: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Szerk. Hofer Tamás. MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Bp. 1984. 206–213. l. (*Antropológiai írások* 8–10. sz.)

A magyar állam polgárosításának kezdetei (Liberalizmus és demokratizmus kérdése az új intézményrendszer kialakításában). *Életünk* 21(1984) 990–995. l.

Mogersdorf példa is egyben. Beszélgetés dr. Vörös Károly történésszel. *Vas Népe* 29(1984) 285. sz. 5. l. (P. Skoda Irén interjúja)

A nagyvárosi bűnözés kezdetei. I–II. *História* 6(1984) 3. sz. 21–24. l., 4. sz. 12–14. l.

Pesti karnevál. In: *Liszt Kiskönyvtár*. 2. Szerk. Forrai Miklós, Gábor István. Liszt Ferenc Társaság, Bp. 1984. 56–69. l.

Táblák a pesti városházán., I. Ferenc József., Erzsébet királyné. In: *Olvastam valahol...* II. *Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. RTV–Mierva, Bp. 1984. 171–173., 236–245. l. (Benda Kálmánnal közösen)

Táncsics Mihály. Bev. Bíró Endre. A képeket vál. és a képszüvegeket írta: —. Zalai Nyomda, Zalaegerszeg 1984. 72 sztl.

Hozzászólás [Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII–XVIII. században c. előadásához az 1984. március 5–6-án Szegeden tartott értelmiségtörténeti konferencián]. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szegedi Nyomda, Szeged 1984. 17–18. l.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. (Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1983. 398 o.). [Könyvismertetés.] *Hadtörténelmi Közlemények* 31(1984) 393–396. l.

A pápai kollégium története. Írta Rúzsás Lajos, Trócsányi Zsolt, Bodolay Géza, Kiss József, Pölöskei Ferenc. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 446 l. [Könyvismertetés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 88(1984) 387–389. l.

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27–29. sz. 207 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 118(1984) 1270–1271. l.

1985

Elemi népiskol[ák], Középiskolá[k], Levéltárak Országos Központja., Magyar Nemzeti Múzeum., Múzeumok és Műemlékek Országos Központja., Műemlékek Országos Bizottsága., Tankerületi főigazgató[k]. In: *A magyar állam szervei 1944–1950*. I–II. A szerk. biz. eln. —. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985. 863 l. (A — által írt részek: 118–119., 373–374., 430–431., 440., 497., 497–498., 626–627. l.)

Les débuts de la formation de l'intelligentsia moderne et son émancipation politique en Hongrie entre 1790 et 1848. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois. XIIIe–XXe siècles*. Ed. Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Akadémiai Kiadó, Bp., Éditions du CNRS, Paris 1985. 191–198. l.

A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon és a polgárosítására tett kísérletek a polgári forradalom előtt. *Világtörténet* 1985. 1. sz. 66–79. l.

Egy gömöri nemzetőr két hete 1848 decemberében (Alexy Lajos naplója). In: *Borsodi levéltári évkönyv*. V. Szerk. Csorba Csaba. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc 1985. 727–746. l.

Helyi képviselő 1867–1945. *História* 7(1985) 5–6. sz. 58–59. l.

The Image of America in Hungarian Mass Culture in the Nineteenth Century. In: *Etudes historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sci-*

ences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. II. Comité de réd. D. Kosáry et al. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 647–662. l.

Industrialisierung und Massenkultur in Budapest am Ende des 19. Jahrhunderts. In: *Zentrale Städte und ihr Umland. Wechselwirkungen während der Industrialisierungsperiode in Mitteleuropa.* Hrsg. von Monika Glettler et al. Scripta Mercaturae Verlag, H. n. 1985. 126–131. l.

Nagyváros születik. *Budapest* 23(1985) 1–2. sz. 16–18. l.

Pesti emberek. *História* 7(1985) 2. sz. 18–19. l.

Réponses au questionnaire. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois. XIIIe–XXe siècles.* Ed. Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Akadémiai Kiadó, Bp., Éditions du CNRS, Paris 1985. 318–319. l.

Hozzászólás [az 1984. január 26–27-én Győrben rendezett munkássztály-történeti tanácskozáson]. In: *Munkássztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben 1984. január 26–27.* Szerk. Sipos Levente. Magyar Történelmi Társulat, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága, Győr 1985. 117–119. l.

Ember Győző: Levéltári terminológiai lexikon. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 382 o. A Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 4., Kerényi Ferenc: A régi magyar színpadon 1790–1849. Budapest 1981. 563 l. (Elvek és utak.), A 200 éves „stájer főherceg”. Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit. Herausgegeben von Othmar Pickl. Graz, 1982. 284. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark Bd. XXXIII. Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Bd. 1. Katalog 573 p., Bd. 2. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit 468 p. Herausgegeben von Grete Klingenstein unter Mitwirkung von Peter Cordes. Graz, 1982. [Könyvismertetések.] *Századok* 119(1985) 577–580., 851–852., 1364–1368. l.

1986

A Szent Szövetség árnyékában., Széchenyi István fellépése., „Szabadság és tulajdon”, A polgárosodás útján., Új magyar kultúra a 19. század első felében. In: *Egy ezredév. Magyarország rövid története.* Szerk. Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1986. 156–182. l.

A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. *Kortárs* 30(1986) 12. sz. 100–117. l.

„Jelentés Magyarország kereskedelméről” — Egy belga konzuli jelentés 1843-ból. In: *Somogy megye múltjából.* Szerk. Kanyar József. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 1986. 199–214. l. (Levéltári évkönyv 17.)

A századelő magyarországi polgári középrétegeinek történetéhez (Kísérlet). In: *Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára.* Szerk. Gaál Endre és Serfőző Lajos. József Attila Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke, Szeged 1986. 77–95. l.

Hozzászólás [Hanák Péter: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban c. tanulmányához]. In: *Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben.* MTA Történettudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet, Bp. 1986. 29–30. l. (Előadások a Történettudományi Intézetben 3.)

Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák rövid történetének áttekintése. [Könyvismertetés.] *Vigilia* 51(1986) 554–556. l.

1987

Adózás, 1834. *História* 9(1987) 4. sz. 29–31. l.

Ajánlás dualizmuskori helytörténeti kutatásokra. In: *Táborverés. Az I. Országos Honismereti Szakkörvezető-képző Tábor előadásai (Zsámbék, 1986. július 10–20.).* Szerk. Kovács

József László. Zsámbéki Tanítóképző Főiskola, Zsámbék 1987. 28–31. l. (*Főiskolai füzetek* 5.)

Állam és társadalom Magyarországon a dualizmus korában., Staat und Gesellschaft in Ungarn zur Zeit des Dualismus., Država in družba na Ogrskem v dobi dualizma., Država i društvo u Mađarskoj u razdoblju dualizma. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1984 in Mogersdorf. Staat und Gesellschaft im Zeitalter des Dualismus. Állam és társadalom a dualizmus korában. Država in družba v dobi dualizma. Država i društvo u razdoblju dualizma.* Schriftleitung: Dr. August Ernst. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung XII/2. Landesarchiv–Landesbibliothek, Eisenstadt 1987. 67–84. l. (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* [...] Bd. [...] 16.)

Anfänge der Verbürgerlichung des ungarischen Staates. Die Frage des Liberalismus und Demokratismus in der Ausgestaltung des neuen Institutionensystems. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33(1987) 99–103. l.

Celjei Szimpozium, 1986. *Vasi Szemle* 41(1987) 268–271. l.

Le défi du développement moderne — La réponse par les universités — L'organisation des universités en Hongrie 1867–1918. *Etudes Danubiennes* 3(1987) 147–156. l.

Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. [A 18. századi „Völker-tafel” szövegét magyar fordításban közléteszi: —.] *História* 9(1987) 1. sz. 17. l. (V. K. aláírással)

A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei). In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.* Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján 1987. 397–405. l. (*Rendi társadalom — polgári társadalom* 1.)

Kiegészítés és nemzettudat. Vörös Károly történésszel beszélget Deregán Gábor. *Honismeret* 15(1987) 6. sz. 23–25. l.

Kisfaludy Sándor világa. In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei.* 18. 1986. Szerk. Törőcsik Zoltán, Uzsoki András. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém 1987. 447–450. l.

The Magyarization of the Language of the Minorities in Hungary During the Age of Dualism (1867–1918). In: *Minorities & the Law. From 1867 to the Present. Proceedings of the International Symposium organized by Dawson College (Montreal) with the cooperation of the Law Faculty of E. L. T. E. (Budapest). May 2–4, 1986.* Ed. Peter I. Hidas. Dawson College, Montreal 1987. 32–38. l.

Nagy Lajos 1926–1984. *Századok* 121(1987) 243–244. l.

Die Reform der ungarischen Magnatentafel im Jahre 1885. In: *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag.* Hrsg. von Herwig Ebner et al. Leykam Verlag, Graz–Wien 1987. 697–704. l.

Zárszó [Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék 1983. június 2–3-i zalaegerszegi V. Regionális tudományos tanácskozásán]. In: *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék V. Regionális tudományos tanácskozása. Zalaegerszeg, 1983. június 2–3.* Szerk. Degré Alajos, Foki Ibolya. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1987. 349–352. l. (*Zalai Gyűjtemény* 27. sz.)

Czifray István: Magyar Nemzeti Szakácskönyv. Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat (reprint), 1985. [Könyvismertetés.] *Janus* 1987. tavasz III. 2. sz. 30–36. l.

Erdély története. [Könyvismertetés.] *Társadalmi Szemle* 42(1987) 11. sz. 98–101. l.

S. Lengyel Márta: Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a XIX. század derekán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 215 oldal, 8 mell. [Könyvismertetés.] *Századok* 121(1987) 966–967. l.

Társadalomkép a sajtó tükrében. Kosáry Domokos–Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története II/1–II/2, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. [Könyvismertetés.] *Jel-Kép* 8(1987) 2. sz. 162–164. l.

1988

A fényképek és az általuk ábrázolt világ teljes megértéséhez... In: *Photo Habsburg. Frigyes főherceg és családja*. Corvina, Bp. 1988. 23–37. l.

The Period Leading up to the Age of Reform., István Széchenyi and the Reform Movement., „Liberty and Property”, On the Road to Capitalism., New Hungarian Culture in the First Half of the Nineteenth Century. In: *One Thousand Years. A Concise History of Hungary*. Ed. by Péter Hanák. Corvina, Bp. 1988. 97–109. l.

Vorgeschichte der ungarischen Reformbewegung (1812–1830), Das Auftreten von István Széchenyi., „Freiheit und Eigentum”, Auf dem Weg der bürgerlichen Umgestaltung., Neue ungarische Kultur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Péter Hanák. Corvina Kiadó, Bp., Reimar Hobbing Verlag, Essen 1988. 106–121. l.

L'essor de Budapest à l'époque dualiste. *Cahiers du Centre de Recherches historiques* 1988. N° 2. 107–115. l.

A feudális megye bürokráciája. *História* 10(1988) 1. sz. 14–16. l.

Ipartestületek, kamarák a két háború között. *História* 10(1988) 5. sz. 12–15. l.

Trócsányi Zsolt (1926–1987). *Századok* 122(1988) 278–279. l.

Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában. *Magyar Tudomány* 33(1988) 189–202. l.

Az ügy útja. [Az Ellenőr 1873. január 29-i számából A központi igazgatás labyrintheje c. cikk részletét] közléteszi: —. *História* 10(1988) 1. sz. 18–19. l.

1989

For a complete understanding of these photographs... In: *Photo Habsburg. Frederick Habsburg and his Family*. Corvina, Bp. 1989. 23–36. l.

Um die Photographien und die Welt, die sie wiedergeben, vollständig verstehen zu können... In: *Ein Photoalbum aus dem Hause Habsburg*. Corvina, Bp. 1989. 25–41. l.

Um die Photographien und die Welt, die sie wiedergeben, vollständig verstehen zu können... In: *Ein Photoalbum aus dem Hause Habsburg*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Graz, Corvina, Bp. 1989. 25–41. l.

A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig. In: *Magyarországi zsinagógák*. Főszerk. Gerő László. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1989. 28–35. l.

A társadalmi fejlődés fő vonalai., A társadalom az életmód tükrében., Az úrbérrendezés. In: *Magyarország története 1686–1790. I–II*. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 675–762., 926–929., 1406–1411., 1430. l. (*Magyarország története* 4/1–2.)

Az 1848–1918 közti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: *Kutatás — módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28*. Szerk. Erdmann Gyula. Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989. 91–97. l. (*Rendi társadalom — polgári társadalom* 2.)

Metamorphosis Transylvanicae. Wandlungen im Alltagsleben Siebenbürgens im 18. Jahrhundert. In: *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock. Zehntes Symposium des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde. Bildungshaus St. Hippolyt in St. Pölten 10. bis 13. Juli 1989*. [1989] 24–25. l.

Az oktatásügy reformja. *Magyar Tudomány* 34(1989) 889–902. l.

A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei. (Plébániai levéltárak „A”–„C”). [Könyvismertetés.] *Vigilia* 54(1989) 151–152. l.

1990

A diák, aki elégette magát. *Magyar Nemzet* 53(1990) 55. sz. 6. l.

Egy francia diplomata Pest megye 1837. június 6–8-i közgyűlésén. *Levéltári Közlemények* 61(1990) 145–163. l.

A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. In: *A polgárosodás útján (Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában)*. Szerk. dr. Szabad György. Tankönyvkiadó, Bp. 1990. 7–17. l.

Mackó úr a millenium magyar világában. *História* 12(1990) 1. sz. 12–14. l.

Mit ittunk, hova pilsittünk? *História* 12(1990) 4. sz. 34–35. l.

Musiktheater und Gesellschaft. Die Rezipienten. In: *Das Musiktheater um die Jahrhundertwende: Wien–Budapest um 1900*. Hrsg. von Reinhard Farkas. Mit Vorw. von Moritz Csáky. Böhlau Verlag, Wien–Köln 1990. 69–73. l. (*Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft „Wien–Budapest um 1900”, Bd. 1.*)

Padányi Gulyás Gyuláné (1917–1988). *Levéltári Közlemények* 61(1990) 202–203. l.

Egy történettudományi vállalkozás Somogyban. *Somogy* 18(1990) 3. sz. 81–84. l.

Futaky, István–Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása 1987. 309 S., 21 S. Faksm. [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 49(1990) 417–420. l.

1991

Towards the Age of Reform., István Széchenyi and the Reform Movement., „Liberty and Property”, „On the Road to Capitalism., Hungarian Culture in the First Half of the Nineteenth Century. In: *The Corvina History of Hungary. From Earliest Times until the Present Day*. Ed. by Péter Hanák. Corvina, Bp. 1991. 90–101. l.

Les débuts de l'époque des Réformes en Hongrie (1812–1830)., L'oeuvre d'István Széchenyi., „Liberté et propriété”, Vers une société bourgeoise., Le nouvelle culture hongroise de la première moitié du XIXe siècle. In: *Mille ans d'Histoire Hongroise*. Publ. sous la dir. de Péter Hanák. Éditions Corvina, Bp. 1991. 95–105. l.

Die Vorgeschichte der ungarischen Reformbewegung (1812–1830)., Das Auftreten von István Széchenyi., „Freiheit und Eigentum”, „Auf dem Weg der bürgerlichen Umgestaltung., Neue ungarische Kultur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Péter Hanák. Corvina Kiadó, Bp. 1991. 103–116. l.

Budapest megszületése., Magyarország gazdasági központja., A nagyváros útján. In: *A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig (Társadalomtörténeti háttérinformációk)*. Összeáll. Léderer Pál. T-Twins, Bp. 1991. 41–43., 62–63., 90–92. l. (*Társadalomtörténeti olvasókönyvek*)

Ein Grenzkonflikt zwischen Steiermark und Ungarn im Jahre 1742. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 82(1991) 195–197. l.

Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXIV. Szerk. Kaba Melinda, Nagy Emese. Budapesti Történeti Múzeum, Bp. 1991. 27–63. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái XXXIII.*)

A magyar burzsoázia 1867–1918. *História* 13(1991) 1. sz. 11–13. l.

Pesti emberek 100 évvel ezelőtt (Képzeltbeli utazó a 19. századi Pesten). [I.] *História* 13(1991) 5–6. sz. 45–46. l.

Polgári és nemzeti asszimiláció. A magyarországi zsidóság története a 18. és a 19. században. In: *Akire emlékeznek, az él. A dunaszerdahelyi zsidóság tragédiája című nemzetközi konferencia válogatott anyaga*. Szerk. Karsay Katalin. NAP Kiadó, Bratislava/Pozsony 1991. 5–18. l.

A vidéki Magyarország. In: *A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig (Társadalomtörténeti háttérinformációk)*. Összeáll. Léderer Pál. T-Twins, Bp. 1991. 73–77. l. (*Társadalomtörténeti olvasókönyvek*) (Gergely Andrással és Vörös Antallal közösen)

Wahrmann Mór. Egy zsidó politikus a dualizmus korában. *Szombat* 1991. 4. sz. 14–16. l.

Hozzászólások [az 1989. október 16–17-i miskolci Manufaktúratörténeti Konferencián]. In: *Manufaktúrák Magyarországon*. I. Kiegészítő kötet. *Manufaktúratörténeti Konferencia. Miskolc, 1989. október 16–17.* Szerk. Németh Györgyi. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1991. 125–127., 145–146. l.

Hozzászólás [Pajkossy Gábor előadásához]. In: *Pajkossy Gábor: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 1991. 25–26. l. (*Előadások a Történettudományi Intézetben* 14.)

Megnyitó., Eröffnungsrede. In: *VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém, 1990. november 12–14.* Szerk. Nagybakay Péter, Németh Gábor. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1991. 9–12. l.

H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800. Magvető Kiadó. Budapest, 1988. 342 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 125(1991) 367–369. l.

1992

A francia megszállás Nyugat-Magyarországon., Die wirtschaftlichen Einrichtungen der französischen Besatzung in Westungarn., Gospodarske uredbe francoske okupacija v zahodni Ogrski., Gospodarstveni uredaji francuske posade u zapadnoj Mađarskoj. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1989 in Mogersdorf. Die Auswirkungen der Französischen Revolution auf die Entwicklung des Bürgertums im pannonischen Raum (1789–1830). A francia forradalom kihatásai a pannón térség polgárságának fejlődésére (1789–1830). Posledice Francoske revolucije na razvoj meščanstva v panonskem prostoru (1789–1830). Djelovanje Francuske revolucije na razvoj građanstva u panonskom prostoru (1789–1830).* Schriftleitung: Dr. Johann Seedoch. Amt der Bürgerländischen Landesregierung, Abteilung XII/2. Landesarchiv–Landesbibliothek, Eisenstadt 1992. 183–206. l. (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* [...] Bd. [...] 21.)

Metamorphosis Transylvaniae. Wandlungen im Siebenbürgen des 18. Jahrhunderts. In: *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*. Hrsg. von Othmar Pickl, Helmut Feigl. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1992. 101–123. l. (*Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschaft-, Sozial- und Stadtgeschichte* 5.)

Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy. In: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Ed. by Michael K. Silber. The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem 1992. 187–195. l.

Most elkelne néhány békebeli esztendő. Budapesti időutazás Vörös Károly történésszel. *Magyar Nemzet* 55(1992) 286. sz. 19. l. (Haller Szilveszter interjúja)

Pesti emberek száz évvel ezelőtt. Képzletbeli utazó a 19. századi Pesten. II–III. *História* 14(1992) 5–6. sz. 38–39. l., 7. sz. 24–25. l.

Pesti látványosságok az 1870-es években. Utazónk és a város. [I.] *História* 14(1992) 9. sz. 33–35. l.

Széchenyi und Metternich. In: *Graf István Széchenyi 1791–1860*. Hrsg. von Márton Kálász. Kultur- und Informationszentrum der Republik Ungarn, Stuttgart 1992. 12–19. l.

1993

Von Freiheitskampf zu Freiheitskampf. In: *In uns liegt ein schönes Land verborgen. Ungarns Geschichte*. Hrsg. László Fábián, Gyula Kurucz. Mit Vorw. von Géza Jeszenszky. Edition q, Berlin 1993. 118–133. l.

Fügedi Erik (1916–1992). *Levéltári Szemle* 43(1993) 1. sz. 108–110. l.

A hadsereg és a háterszág kérdéséhez. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1993. 323–329. l.

Magyarország az 1860-as években (A budapesti francia főkonzul miniszteri utasításának tükrében). In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1993. 223–225. l.

Pesti látványosságok az 1870-es években. II. *História* 15(1993) 4. sz. 34–35. l.

A sajtó., A főúri életmód: a kastély., A birtokos köznemesi életmód: a kúria., A kisnemesi életmód: a parasztház., Házi vigalom., Fiatal Magyarország. In: *Stefány Judit: A XIX. század első fele 1815–1848/49*. Alternatív Közgazdasági Gimnázium Alapítvány, Bp. 1993. 46., 82., 86–87., 94., 114–115. l. (Vörös nyomán-aláírásokkal)

Társadalmi szerkezet — társadalmi mozgás. In: *Széchenyi. Történész-muzeológus konferencia előadásai. Sopron, 1991*. Szerk. Gát Eszter, Körmöczy Katalin. Magyar Nemzeti Múzeum, [Bp. 1993.] 11–17. l. (*Magyar Nemzeti Múzeum, Konferenciafüzetek I.*)

Városépítészeti modell Kelet-Európában. *Budapesti Negyed* 1(1993) 1. sz. 33–42. l.

A zsidók az Osztrák–Magyar Monarchiában (Egy francia diplomáciai jelentés 1884-ből). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1993. 205–212. l.

Bírálói jelentés [Komárik Dénes: Feszli Frigyes, 1821–1884. c. doktori értekezéséről]. *Építés- Épitészettudomány* 23(1992–1993) 406–410. l.

1994

Ein Beitrag zur Geschichte des „Gott erhalte...”. In: *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag*. Red. Dr. Felix Tobler. Amt der Burgenländischen Landesregierung Abteilung XII/2. — Landesarchiv und -bibliothek, Eisenstadt 1994. 471–473. l. (*Burgenländische Forschungen, Sonderband XIII.*)

Budapest megszületése., Magyarország gazdasági központja., A nagyváros útján. In: *A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig (Társadalomtörténeti háttér-információk)*. Összeáll. Léderer Pál. [második, javított kiadás] T–Twins, Bp. [1994.] 46–48., 71–73., 104–107. l. (*Társadalomtörténeti olvasókönyvek*)

A Duna–Tisza csatornatervék. *História* 16(1994) 4. sz. 19–20. l.

Ferenc József. *História* 16(1994) 5–6. sz. 17–18. l.

Városépítészeti modell Kelet-Európában. In: *Az Andrássy út. Terézvárosi Önkormányzat*, Bp. 1994. 35–44. l.

A vidéki Magyarország. In: *A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig (Társadalomtörténeti háttér-információk)*. Összeáll. Léderer Pál. [második, javított kiadás] T–Twins, Bp. [1994.] 85–89. l. (*Társadalomtörténeti olvasókönyvek*) (Gergely András és Vörös Antallal közösen)

Egy világváros születése. [Részletek.], Mit ittunk, hova pisiltünk. [Részletek.], Helyi képviselet 1867–1945. [Részlet.] In: *A polgári társadalmak születése és működése*. A bev. szö-

vegeket írta és szerk. Bujdosó Emma. Alternatív Közgazdasági Gimnázium Alapítvány, Bp. 1994. 52–56., 67–69., 118–119. l. (*Társadalomismeret*)

1995

Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. [Részletek.] In: *Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény)*. 1. Szerk. Kövér György. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. [1995.] 357–379. l. (*Történeti szociológiai könyvtár*)

A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei). In: *Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény)*. 2. Szerk. Kövér György. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. [1995.] 51–61. l. (*Történeti szociológiai könyvtár*)

Wahrmann Mór — egy zsidó politikus a dualizmus korában. *Budapesti Negyed* 3(1995) 2. sz. 22–30. l.

Hozzászólás [Nathaniel Katzburg: A magyar–zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? c., 1990. március 20-án az ELTE-n tartott előadáshoz]. *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő* 12(1995. július) 10. l.

1996

Kazinczy és a magyar múlt. *Történelmi Szemle* 38(1996) 000–000. l.

A koronázási domb szimbolikája, 1867. „Tiszta föld” Ferenc József koronázására. *História* 18(1996) 8. sz. 6–8. l.

Pesti látványosságok., A piac és népe. In: *Újkor*. Összeáll. Katona András. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 254–257., 265–267. l. (*Történelmi olvasókönyv*)

Összeállította: Vörös Boldizsár*

* E bibliográfia összeállításához felhasználtam Vörös Károly saját maga készítette bibliográfiáit. Hasznos tanácsaikért, segítségükért pedig ezúton mondok köszönetet Kozári Monikának, Rozsnyói Ágnesnek, Soós Istvánnak, Pótó Jánosnak és Ress Imrének. (Vörös Boldizsár)

E számunk szerzői

ANDERLE ÁDÁM	a tört. tud. doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (JATE BTK)
BARTHA ANTAL	a tört. tud. doktora
HAJDU TIBOR	a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
KYÖSTI JULKU	ny. igazgató (Oului Egyetem Bölcsészettudomá- nyi Karának Történettudományi Intézete)
REISZ T. CSABA	tudományos segédmunkatárs (MTA TTI)
VÖRÖS BOLDIZSÁR	tudományos segédmunkatárs (MTA TTI)
VÖRÖS KÁROLY	(1926–1996)

JATE BTK = József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: ~~KÖNYVKÖZLÉSI~~ **KÖNYVKÖZLÉSI** BT. Biatorbágy

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
a Magiszter könyvesboltban
(1052 Budapest, Városház utca 1., telefon: 138-2440)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 138-3648).

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

